ISSN: (E) 2181-1784
SJIF 2023 = 6.131
ASI-Factor = 1.7

ORIENTAL RENAISSANCE:

Innovative, educational, natural and social sciences

www.oriens.uz

Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences

VOLUME 3
№4/2
2023

ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL

VOL. 3 / ISSUE 4/2
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 6.131
ASI Factor = 1.7

April
2023

ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES SCIENTIFIC JOURNAL

EDITOR-IN-CHIEF
Dr. KADIROV MUKHAMMADJON
Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of "Oriental philosophy and culture" of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. JUMANIYOZ S. RAMATOV
Doctor of Philosophy,
Head of the department of Philosophy and Political Science of Tashkent State Transport University

DSc. JAFAR M. KHOLMUMINOV
Doctor of Philosophy,
Associate professor of the department of "Source Studies and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State University of Oriental Studies.

Dr. DILAFRUZ Y.MAKHKAMOVA
Doctor of Philosophy in Biological Sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Soil Science, National University of Uzbekistan

Dr. ABDUSAMAT A. KHAYDAROV
Doctor of Political Science. Professor of the Department of "Oriental Studies and Anthropology" of the Tashkent State University of Oriental Studies.

Dr. YAKHSHIMUROT KURAMBOEV
Doctor of Medical Sciences, Associate Professor of the 2nd Department of Medical Biological Sciences at the Termez branch of TTA

Prof. Dr. SAODAT A. NASIROVA
Doctor of Philological Sciences
Associate Professor, Director of the Uzbek-Chinese Institute named after Confucius at the Tashkent State University of Oriental Studies.

Dr. MATLYUBA A. KHADJIMUKHAMETOVA
Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Head of the correspondence department of the Tashkent State University of Transport.

Dr. DILRABO K. BAKHRONOVA
Doctor of sciences in philology (DSc), Associate Professor, Head of the Department of Spanish Applied Science at the Uzbek State University of World Languages

PhD. ERGASH O. SHARIPOV
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Higher Mathematics of the Karshi Engineering and Economic Institute

Dr. IMAM K. WAHYUDI
Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and Faculty Member, Faculty of Teacher Training and Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Prof. Dr. SANAVAR B. SHADMANOVA
Doctor of Historical Sciences, Professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. CHANDER SHEKHAR
Doctor of Philological Sciences Director of the Lal Bahadur Shastri Indian Cultural Center under the Republic of India, Professor of Delhi University

Dr. SHIV KUMAR SINGH
Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor at the School of Arts and Humanities, University of Lisbon

Dr. LEYLA M. BURKHANOVA
Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Professor of the Department of Civil Law of the Tashkent State Law University

Dr. PHOOL BADAN
Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV
Candidate of Philological Sciences Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY
Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY
Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM
Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI
Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. EMINE M. IZZETOVA
Doctor of Philosophical Sciences Associate professor of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SHONAZAR J. ERMAMATOV
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor.Head of the department of Economics of Foreign Countries of Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG
School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. NAUMENKO A. OLEG
Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

ARTUR KONAN DOYLNING “YO’QOLGAN DUNYO” ASARIDA BOSH QAHRAMON TAQDIRI

Olimova Gulruh Shavkatovna
Buxoro davlat universiteti,
Ingliz adabiyoti yo’nalishi magistranti,
gulrukholimova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Taqdir tushunchasi badiiy adabiyotning markaziy masalalaridan hisoblanadi. Har bir ijod mahsuli yaralar ekan, undagi qahramonlar ma’lum bir taqdirni namoyish qiladi. Kitobxon ham aynan shu taqdirlar yozig’iga qiziqish bog’laydi. Qahramonlar taqdirini tasvirlashda har bir yozuvchining o’z uslubi, texnikasi bor. Qaysidir yozuvchi o’z qahramonlarini hayot kurashlarida sinasa, qaysidiri Allohning bitgan taqdiriga bo’ysunishlikka chorlaydi, yana biri esa hamma o’z taqdirini o’zi belgilaydi degan g’oyani ilgari suradi. Quyida biz Artur Konan Doylning “Yo’qolgan dunyo” asarida bosh qahramon taqdiri tasviri ustida tahlil olib bordik.

Kalit so’zlar: *taqdir, qahramon nutqi, ichki dialog, qahramonlik, “Yo’qolgan dunyo”.*

АННОТАЦИЯ

Понятие судьбы является одним из центральных вопросов художественной литературы. По мере создания каждого творческого продукта героям в нем предначертана определенная судьба. Читателя также интересуют эти судьбы. У каждого писателя свой стиль и техника в описании судеб героев. Одни писатели испытывают своих героев жизненными испытаниями, другие призывают их покориться окончательной судьбе Божией, третьи выдвигают мысль, что каждый сам определяет свою судьбу. Ниже мы проанализировали образ судьбы главного героя в романе Артура Конан Дойля “Затерянный мир”.

Ключевые слова: *судьба, речь героя, внутренний диалог, героизм, «Затерянный мир».*

ABSTRACT

The concept of fate is one of the central issues of fiction. As each creative product is created, a certain destiny is destined for the heroes in it. The reader is also interested in these destinies. Each writer has his own style and technique in describing the fate of the characters. Some writers test their heroes with life’s trials, others call on them to submit to the final fate of God, and still others put forward the idea that everyone determines his own destiny. Below we analyzed the image of the fate of the protagonist in Arthur Conan Doyle’s novel The Lost World.

Key words: *fate, hero's speech, internal dialogue, heroism, The Lost World.*

KIRISH

Artur Konan Doylning "Yo'qolgan dunyo" romani keng omma e'tiborini tortgan, ta'sir ko'lami keng asarlardan biri hisoblanadi. Bu roman ilmiy-fantastika janrining mahsuli bo'lib, adib asarda dinozavrlar va insoniyatning evolutsiyasini adabiyotdagi eng esda qolarli olimlardan biri bo'lgan professor Chellenjer sarguzashtlari orqali gavdalantiradi va bu o'z navbatida keyingi ko'plab ilmiy-fantastik asarlarning motiviga aylangan. Professor Chellenjer shunchaki evolutsion ilm-fan bo'yicha mutaxassis emas, balki o'zining topilmalarini amalda isbotlagan, Amazon tropik o'rmonlaridagi "yo'qolgan dunyo" ni izlab topishda jonbozlik ko'rsatgan qahramon hamdir. Ushbu asarni yozishga adibni o'z davrining qarashlari, zamonaviy ilmning paleontologiya, inson evolutsiyasi, darvinizm kabi nazariyalari, shuningdek, Sasseks yaqinidan topilgan qazilma manbalar ilhomlantiradi va yozuvchi bu g'oyalarni birlashtirib, o'zining mikrokosmosida qadim o'tmish va zamonaviy insonni birlashtiradi.[1]

ADABIYOTLAR SHARHI

Asar muqaddimasida berilishicha[2], Doyl "Yo'qolgan dunyo" asaridagi ko'p voqealar orqali Jyul Vern, Daniel Defoe, Jon Milton, Konrad Marlov asarlariga ishora qiladi va intertekstuallikdan samarali foydalanadi.

Asar boshlanmasida irlandiyalik yosh muharrir Edvard Meloun maftunkor Gledisni o'ziga jalb qilish maqsadida, o'z nashriyotidan unga "xavfliroq topshiriq" berishni so'raydi. Nashriyot bosh muharriri Makkardl unga mashhur va jurnalistlarni o'ta darajada yomon ko'radigan, o'ziga xos va g'ayrioddiy professor Jorj Chellenjerdan intervyu olishni taklif qiladi. Bu yerda asar qahramoni o'z taqdiri uchun kurashga ilk qadamni qo'yadi, ya'ni u o'z muhabbatiga erishish uchun hammani lol qoldiradigan qahramonlik qilishga kirishadi. Shu o'rinda Gledisning Melounni qahramonlikka undashi qahramonimizning taqdirida tub burilish yasaydi:

"But chances are all around you. It is the mark of the kind of man I mean that he makes his own chances. You can't hold him back. I've never met him, and yet I seem to know him so well. There are heroisms all round uswaiting to be done. It's for men to do them, and for women to reserve their love as a reward for such men. Look at that young Frenchman who went up last week in a balloon. It was blowing a gale of wind; but because he was announced to go he insisted on starting Think of the

[1] Lampadius, Stefan. "Evolutionary Ideas in Arthur Conan Doyle's The Lost World." Der andere Conan Doyle: Internationale Tagung am 20. und 21. Mai 2011 in Leipzig. Frankfurt: Peter Lang, 2012. P.68-97.
[2] Doyle A. C. The lost world. – Oxford Paperbacks, 1998. – P.4.

woman he loved, and how other women must have envied her! That's what I should like to be,—envied for my man."[3]

Yuqorida keltirilgan nutq alohida ahamiyat kasb etadi, chunki adib bu orqali jamiyatdagi ayollarning o'rnini ta'kidlab o'tadi go'yo: ayollarning asosiy vazifasi erkaklarni qahramonlikka undash, ularni ruhlantirish; erkaklar yordamida ular jamiyatda obro'-e'tibor qozona olishi; qahramonlikka da'vo ayollar uchun emasligi. Bunday g'oya adibning boshqa asarlarida ham o'z ifodasini topgani fikrimizning ayni dalilidir. Buni adabiyotshunoslar "masculinity"[4] tushunchasi bilan bog'lashadi.

Professor Chellenjerning portreti tasviri yuqoridagi keltirilgan fikrning uzviy davomi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi, bir tomondan, jismonan yetuk erkak portretini chizsa, ikkinchi tomondan, ilm insonining betartib hayoti, butun o'y-u xayolini izlanishlariga bag'ishlagan olimning haybatini gavdalantirishga harakat qiladi:

"His appearance made me gasp. I was prepared for something strange, but not for so overpowering a personality as this. It was his size which took one's breath away his size and his imposing presence. His head was enormous, the largest I have ever seen upon a human being. The eyes were blue-gray under great black tufts, very clear, very critical, and very masterful. A huge spread of shoulders and a chest like a barrel were the other parts of him which appeared above the table, save for two enormous hands covered with long black hair. This and a bellowing, roaring, rumbling voice made up my first impression of the notorious Professor Challenger."[5]

Professor Chellenjerning bunday qiyofada tasvirlanishiga sababni biografik omilga bog'lasak adashmagan bo'lamiz. Chunki Artur Konan Doylning o'zi ham, zamondoshlarining aytishicha, shunday jismonan baquvvat, haybati o'tkir, qarashlari teran va so'zlari keskir bo'lgan.[6] Bunga boshqa bir sabab asarda namoyon bo'ladi, ya'ni maymunsimon odamlar bilan to'qnash kelgan asar qahramonlari aynan professorning ularga o'xshash qiyofasi sababli omon qoladilar. Adib bunda qahramonlar taqdirida yuz beradigan har bir falokatni oldindan ko'rib, ularga yechimni ishonarli tarzda ifoda etishga muvaffaqq bo'lgan. Bundan tashqari, Doyl o'z davrining mashhur nazaraiyasi, Darvinizmni o'z asariga singdirishga harakat qiladi. Aynan o'sha davrda Yevropa Darvinizm g'oyalarini mafkura darajasiga olib chiqishga ulgurgan edi.

[3] Doyle A. C. The lost world. – Oxford Paperbacks, 1998. P.5.
[4] Barsham D. Arthur Conan Doyle and the Meaning of Masculinity. – Routledge, 2016.
[5] Doyle A. C. The lost world. – Oxford Paperbacks, 1998. - P.30.
[6] Lycett A. The Man Who Created Sherlock Holmes: The Life and Times of Sir Arthur Conan Doyle. – Simon and Schuster, 2007. – P. 27.

Asarni tahlil qilishda davom etarkanmiz, unda qahramonimiz Melounning o'z fikrida sobitligi, oldiga qo'ygan maqsadida bardavomligini ko'ramiz. Qaysar olim uning jurnalistligini bilib qolib, kaltaklab ko'chaga uloqtirsa-da, u politsiyaga shikoyat qilishdan ko'ra olimning diqqatini qozonishga harakat qiladi. Quyida muallif asar qahramonining taqdirida katta o'zgarish bo'lishida qahramonning o'zini jasoratga chorlaydi. Yozuvchi buni tasvirlashda ichki dialogdan foydalanadi:

"It is thus that the great crisis of a man's life springs out at him. Could I have imagined when I entered that hall that I was about to pledge myself to a wilder adventure than had ever come to me in my dreams? But Gladys— was it not the very opportunity of which she spoke? At the same time I was aware that a tall, thin man, with dark gingery hair, a few seats in front of me, was also upon his feet. He glared back at me with hard angry eyes, but I refused to give way."[7]

MUHOKAMA

Shu ondan boshlab Meloun va professor Challenjer taqdiri bir-biriga bog'lanib ketadi. Ular Amazon o'rmonlariga ekspeditsiya uyushtirib, u yerda ko'plab voqealarning guvohi bo'ladilar. Bu ekspeditsiyaga professor Chellenjer, olimlar uyushmasi faylasufi Sammerli, jurnalist Meloun va sarguzashtchi Jon Rokston turli maqsadlarni o'z oldilariga qo'yib otlanadilar va asar so'ngida har bir qahramon o'z izlaganini qo'lga kiritadi, ya'ni professor Chellenjer olimlarning kibor dunyosiga o'z so'zlarining isboti-ptereodaktilni namoyish qiladi; Sammerli dastavval professor Chellenjerni sharmanda qilishni niyat qilgan bo'lsa-da, so'ngra o'zining ilmiy izlanishlariga dalillarni qo'lga kiritishga harakat qiladi, Jon Rokston ko'zlagan boylikka va Meloun esa qahramonlikka ega bo'ladi.

Ekspeditsiya davomida qahramonlar taqdiri hayot va o'lim o'rtasidagi kurashda o'z ifodasini topadi. Buni biz manzilga qadar qahramonlarga hamroh bo'lgan yo'l mashaqqatida, qahramonlarimizning maymunsimon odamlarga asir tushganida, qora tanli Gomezning qasos olish maqsadida tepalikda ularni chorasiz qoldirganida, ptereodaktilning hujumidan omon qolganlarida, shuningdek, qabilalarning o'zaro kurash sahnalarida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Eng e'tiborli jihati shundaki, yuqorida aytib o'tgan qahramonlarimizning o'z oldiga qo'ygan maqsadlari ular uchun mayoq vazifasini bajaradi.

Asar so'ngida qahramonimiz Meloun Gledisning boshqa insonga turmushga chiqqanidan xabardor bo'ladi. Buni o'qigan kitobxon "Meloun hayotdagi maqsadidan ayrildi, uning shuncha harakati behuda ketdi" degan o'yga borishi tabiiy. Chunki uning barcha orzu xayollari bir zumda sarobga aylandi. Shuncha ter to'kib erishilgan qahramonlik oddiy kotibning boyligiga almashilindi. Lekin uning quyidagi so'zlari

[7] Doyle A. C. The lost world. – Oxford Paperbacks, 1998. - P.82.

mutlaqo boshqa taassurot uyg'otibgina qolmay, har qanday odamni olg'a yurishga undaydi:

"-I'll use my own, - said Lord John Roxton, in fitting a well-formed expedition and having another look at the dear old plateau. As to you, young fellah, you, of course, will spend yours in gettin' married.

-Not just yet, said I, with a rueful smile. I think, if you will have me, that I would rather go with you."[8]

Qahramonimizning yuqoridagi birgina gapi har bir odam o'z taqdirining muallifligiga, har qanday inson faqat o'zi xohlasagina oldiga qo'ygan maqsadga erisha olishiga, har qanday qahramonlikning uddasidan chiqa olishiga ishora qiladi. Uning tushkunlikka tushmay, yana sarguzashtga tayyorligini bildirishi Meloun ruhiy jihatdan barkamol shaxsligini anglatadi. Bu o'rinda adib yana erkak zotining har tomonlama ustunligi haqidagi qarashlarini uqtirishga urinadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, "Yo'qolgan dunyo" romani Artur Konan Doyl ijodidagi alohida e'tirofga sazovor asarlardan biridir. Ushbu asar ham siyosiy, ham ijtimoiy, ham madaniy unsurlarni o'zida mujassamlashtirgan. Ilmiy-fantastik asar sifatida bashariyat ilm-fani uchun qimmatli ma'lumotlarni kashf etgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Undagi evolutsiya, paleontologiya, antropologiya fanlariga doir ma'lumotlar kuchli dalillanish asosida yozilgani bunga asos bo'lib xizmat qiladi. Asar qahramoni taqdiri, asosan, tashqi olamdagi mashaqqatlar va ruhiy olamdagi fikrlar qarama-qarshiliklarida ifoda etiladi. Adib qahramonining o'zini o'z taqdiri uchun mas'ul qilib qo'yadiki, uni har doim ichki motivatsiya, maqsad sari intilish olg'a qadam bosishga undaydi. "Inson o'z taqdirining muallifi" degan shior asar boshidan oxiriga qadar o'z kuchini yo'qotmaydi. Gledis boshqasiga turmushga chiqqaniga otasini sababchi qilib ko'rsatsa-da, pulni har nimadan ustun qo'yib, shu yo'lni tanlagani aynan o'zining qarori ekanligi kitobxonga yaqqol bilinib turadi. Chunki asar boshidagi qahramonimizni shon-shuhrat qozonishga undagan, barcha imkoniyatlardan boricha foydalanib qolishga chorlagan, o'zini faqat shunday baxtga loyiq ko'rgan qiz qanday qilib otasining qaroriga shunchaki taslim bo'ladi degan fikr hammani o'ylantirishi tabiiy. Demoqchimizki, adib Gledisning taqdiri shunday bo'lishiga uning o'zi, faqat o'zi sababchi ekanligiga ishora qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Barsham D. Arthur Conan Doyle and the Meaning of Masculinity. – Routledge, 2016. – 124 p.

[8] Doyle A. C. The lost world. – Oxford Paperbacks, 1998. - P.352.

2. Doyle A. C. The lost world. – Oxford Paperbacks, 1998. – 353 p.
3. Lycett A. The Man Who Created Sherlock Holmes: The Life and Times of Sir Arthur Conan Doyle. – Simon and Schuster, 2007. – 241 p.
4. Stefan L. Evolutionary Ideas in Arthur Conan Doyle's The Lost World. Der andere Conan Doyle: Internationale Tagung am 20. und 21. Mai 2011 in Leipzig. Frankfurt: Peter Lang, 2012.- 68 p.
5. Williams R. Literature and sociology //Problems in Materialism and Culture: Selected Essays. London: Verso, 2001.– 19 p.

QISHLOQ YOSHLARINI SOG‘LOM TURMUSH TARZIGA O‘RGATISHDA TRENERLARNING O‘RNI

Mirkobilov Xusanboy
Farg‘ona davlat universiteti
Jismoniy madaniyat yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada qishloq yoshlari o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda sport maktablari ya’ni BO‘SMlarning o‘rni hamda undagi murabbiy-o‘qituvchi (trener)larning faoliyat yoritildi.

Kalit so‘zlar: *sport, qishloq yoshlari, sport maktablari, BO‘SMlar, murabbiy-o‘qituvchi, trener, sog‘lom turmush tarzi.*

ABSTRACT

In the article, the role of sports schools, i.e. sports schools, and the activities of their trainers were highlighted in the formation of a healthy lifestyle among rural youth.

Key words: *sport, rural youth, sports schools, secondary schools, coach-teacher, trainer, healthy lifestyle.*

KIRISH

Mamlakatimizda kelajagimiz egalarini har tomonlama barkamol qilib voyaga yetkazish borasida olib borilayotgan ibratli ishlar ko‘lami kundan-kunga salmoqli ko‘rinishga ega bo‘lib boryapti. Bu borada Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi huzuridagi Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasi tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar misolida qaraydigan bo‘lsak, yurtimizda barpo etilayotgan muhtasham sport saroylari, ularda yaratilayotgan shart-sharoitlar yoshlarimiz qalbida jismoniy tarbiya va sportga nisbatan mehrni oshirishda muhim omil bo‘lyapti.

E’tiborli tomoni so‘nggi yillarda mamlakatimizning nafaqat markazlarida balki chekka-chekka tumanlari, qishloqlarida zamonaviy sport majmualarni qurib foydalanishga topshirilishi yaxshi an’anaga aylanib bormoqda.

Sog‘lomlashtirish maqsadidagi harakatlarni bajarish o‘zining xususiyatlariga ko‘ra vujudimiz a’zolarining funksional imkoniyati bilan bog‘liq. Chunki sog‘lom turmush tarzi (STT) jismoniy madaniyati sohibi o‘z organizmi a’zolarining xizmati xolatini, uning darajasini – shug‘ullanganligi (mashqlan ganligi)ni bilimay o‘ziga ortiqcha jismoniy talablar qo‘yishi holati o‘quvchini mashg‘ulotlardan bezdiradi.

Jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanish mashg‘ulotlarida mashqlanganlikni aniqlash uchun jismoniy madaniyat amaliyotida yurak-tomir tizimi faoliyati ko‘rsatkichlarini aniqlash bilan amalga oshiriladi. Shug‘ullanganlik darajasi yurakni

qisqarishi sur'ati (YQS)si orqali namoyon bo‘ladi va unga oid bilimlar ta'lim tizimi o‘quv dasturlaridan joy olmagan.

Yoshlarning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanishlari uchun qulay imkoniyatlar yaratib berish maqsadida tashkil etilgan Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasi tomonidan to‘rt yil davomida juda katta bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Bugun mamlakatimizning qaysi hududiga bormang, jamg‘arma mablag‘lari hisobiga bunyod etilgan zamonaviy sport inshootlariga ko‘zingizga tushadi. Nafaqat shaharlaru-tumanlar markazlarida, qolaversa, uzoq qishloqlarda ham barcha sharoitlarga ega bo‘lgan sport majmualari bunyod etilmoqda. Agar o‘tgan yillar bilan taqqoslasak, 2018 yilda (106 tadan 75 tasi) 85 foiz qishloq joylarda qurilganligi; 2019 yilda (120 tadan 93 tasi) 88 foiz qishloq joylarda kurilganligi; 2021 yilda (153 tadan 128 tasi) 90 foiz qishloq joylarga qurilganligi; 2022 yilda (164 tadan 137 tasi) 95 foiz qishloq joylarga qurilganligi hamda ob'yektlardan 149 tasi ya'ni 86 foiz qishloq joylarda qurilishi ko‘zda tutilganligidan yildan-yilga qishloq joylarga e'tibor tobora ortib borayotganligi ko‘rinib turibdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bolalar va o‘smirlar sport maktablari maktabdan tashqari o‘quv muassasalari sifatida o‘quvchi talab yoshlar tarkibidan sportga layoqati bolalardan yuqori sport mahoratiga ega bo‘lgan sportchilarni tayyorlash maqsadini qo‘yadi. Shu asnoda o‘quvchilarning sog‘ligini mustahkamlash va har tomonlama jismoniy rivojlantirish, jismoniy tayyorgarligini oshirish va yuqori sprot mahoratiga erishtirish bilan bog‘liq quyidagi qator vazifalarni hal qiladi.Ular:

a) o‘quvchilarni har tomonlama jismonny gayyorgarligini va salomat ligipi mustahkamlash uchun baza yaratish bilan yuqori malakaga ega bo‘lgan yosh sportchilarni tayyorlash;

b) shug‘ullanuvchilardan jamoatchi yuriqchilar va sport hakamlarini tarbiya lashni ta'minlash;

v) umumiy ta'lim maktablari, akademik-lisyeylar, kasb-hunar kollejlari, gimnaziyalarda o‘quvchi-talabalarni jismoniy mashqlar va sport bilan ommaviy shug‘ullanishlari uchun turtki tarzidagi yordamni yo‘lga qo‘yishdan iborat.

Bu vazifalar turli tipdagi, turli xildagi o‘quv guruhlarida, ta'lim olish yiliga qarab sport maktablari uchun konkretlashtiriladi, o‘quv dastur lari, sport tayyorgarligi e'tiborga olinib o‘quv muassalari shug‘ullanuv chilardan jamoatchi-yo‘riqchilar, jamoatchi sport hakam(sudya)lari tayyorlanadi, ommaviy-sport va sog‘lomlashtirish ishlarini tashkillashga yordam beradi.

Bolalar va o‘smirlar sport maktablari Respublika Xalq ta'limi, Kasa ba uyushmalari jismoniy tarbiya va sport qo‘mitalarining ko‘rsatmalari asosida umumiy

ta’lim maktablari, shahar va qishloq fuqarolari yig‘inla rining, yashash joylari, uy boshqarmalari, sport bazalari, sport inshoat lari, suv havzalari va boshqa idora, tashkilotlari qoshida tashkillanadi.

Sport maktablarini ochishning asosiy sharti o‘quv-trenirovka mashg‘u lotlarini o‘tkazish uchun maktab ochishni maqsad qiluvchi tashkilotning o‘z bazasi yoki ijaraga olingan sport bazasiga ega bo‘lishi, idoralari va yordamchi xo‘jaliklar uchun binolari, shuningdek, rahbar, murabbiy-o‘qituvchi kadrlar hamda moliyaviy ta’minlovga ega bo‘lishi kerak.

BSM va BO‘qishloq joylaridan sport maktablarining tarkibida*tayyorlov va boshlang‘ich*hamda *boshqa o‘quv mashg‘ulotlari guruhlari*tarkib toptiriladi. Bu bilan maktablarning sport ishlarida yuqori ko‘rsatkichlarga erishishi uchun zarur shartlarni hisobga olib mukammal o‘quv sport guruhlarini yuzaga keltirish imkoniyati yuzaga keltiriladi.

Qishloq joylaridagi sport maktablari hamda o‘smirlar olimpiya zahiralarini tayyorlashga ixtisoslashgan sport maktablari alohida yoki sport bazasi va *yuqori malakali* murabbiy-o‘qituvchilar (trenerlar) bilan ta’mnlangan, malakali sportchilar tayyorlash ishlarida yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan bolalar va o‘smirlar sport maktablari qoshida ham tashkillanishi mumkin.

Qishloq joylaridagi sport maktablarida hal qilinadigan vazifalar bilan bir qatorda olimpiya zahiralariga ixtisoslashgan sport maktablari oldiga aniq maqsad qilib – sportning u yoki bu turi bo‘yicha mamlakat terma jamoalariga yuqori malakali sportchilar tayyorlab berish maqsadi qo‘yiladi.

Belgilangan vazfalar qishloq joylaridagi sport maktablari, olimpiya zahiralariga ixtisoslashgan olimpiada zahiralari sport maktablari faoliyatining asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. Bunday maktablar sportning bir yoki bir necha aralash turi uchun mo‘ljallanib ochilishi mumkin.

Sport maktablarida *boshlang‘ich, tayyorlov, o‘quv guruhlari va sport bo‘yicha belgilangan darajadagi mahoratga* ega bo‘lgan guruhlar tashkillanadi. Maktablarga rahbarlik faqat boy tajribaga ega bo‘lgan oliy ma’lumotli soha mutaxasisi (yoki soha bakalavri, magistri)-bolalar bilan ishlash tajribasiga ega bo‘lgan *direktor tomonidanboshqariladi*.

Maktabdagi barcha ishlarni tashkillashga *direktormas’uldir*. Maktab direktoridan tashqari bu o‘quv muassasalarida quyidagi ish o‘rni:*o‘quv ishlar bo‘limi mudiri* (direktor o‘rinbosari), tarbiyaviy va uslu biy ishlarni boshqarish va takomillashtirish uchun *bosh yo‘riqchi, uslubi yotchi*, *yo‘riqchi-uslubiyotchi hamda murabbiy-o‘qituvchilarning ish shtati*bilan komplektlanadi.

Ularning faoliyati - ota-onalar qo‘mitasi, maktabni tashkillash uchun mas’ul o‘quv korxonasi yoki maktabni tashkillovchi tashkilotning kasaba uyushmasi vakilidan iborat maktabning *“Pedagoglari kengashi”* boshqaradi.

Pedagoglar kengashi tarkibida agar maktab bir necha sport turlari bo‘yi cha o‘quv-trenirovka mashg‘ulotlarini tashkillash uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, sport turlari bo‘yicha “murabbiylar kengashi” ham faoliyat ko‘rsatadi.

O‘quv guruhlarida sarkor (boshliq)lar saylanadi. Ular sarkorlar (boshliq, kapitanlar) kengashiga birlashtiriladi. Kengashlar (boshliq, kapitan)lar bilan o‘z-o‘zini boshqaruvchi organ bo‘lib, maktab ichidagi musoba qalar, bayram va kechalarni tashkil qilish va o‘tkazishda ishtirok etadi, devoriy gazeta chiqaradi, maktabda tartib-intizomni saqlashni nazorat qiladi.

Meditsina nazorati – vrachlik jismoniy tarbiya dispanserlari, ular bo‘lmagan taqdirda hududning poliklinikasi vrach nazorati bo‘limida amal ga oshiriladi. Maktabning har bir o‘quvchisi uchun belgilangan shakldagi tibbiy nazorat kartasi to‘ldiriladi va ular maktabning tibbiyot xodimi xonasida yoki vrachlik jismoniy tarbiya dispanserida (hududiy poliklinikalarda) saqlanadi.

Sport maktablarining tashkiliy – xo‘jalik ishlari xujjatlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1) tasischi tashkilotining tashkiliy, o‘quv, ommaviy, sport, tarbiyaviy, targ‘ibot - tashviqot ishlari, ishchilar malakasini oshirish, o‘quvchilarga tib biy yordam ko‘rsatish, ota-onalar va umumta’lim maktablari bilan ishlash, moliya-xo‘jalik faoliyati va o‘quv yili masalalarni o‘z ichiga olgan, tasdiq langan, *istiqbolli va yillik ish rejalari;*

2) murabbiy-o‘qituvchilar va maktab ishchilarining yuqori tashkilot tomonidan tasdiqlangan *tarifikasiya ro‘yxati, ish haqi tabelllari*;

3) tashkilotlar, kroxonalar va boshqa tashqaridan kelgan va ularga chiqarilgan, yuborilgan *hujjat va xatlarni ro‘yxatga olish daftari;*

4) maktab jismoniy madaniyati va *sporti tarixi va sport rekordlarini ro‘yxatga olish daftari;*

5) sport mahorati darajalari(razryadi) va jamoatchi sport hakamlari, qatnashgan, o‘tkazilgan tadbirlar va musobaqalarning *bayonnomalari, ularni hisobotini olib borish* daftarlari;

6) maktab o‘quvchilari umumiy, *sport turlari va o‘quv guruhlar bo‘yicha ro‘yxatlari, ularning shaxsiy kartalari (o‘qishga qabul qilish haqidagi ariza, foto surati, shaxsiy kartochkalari, vrach nazorati kartasi);*

7)maktab *ishchi xodimlarining shaxsiy delolari;*

8) buyruqlar, pedagogika kengashi bayonnomalari, mehnat daftarcha larini ber ish, ishonch qog‘ozlari va boshqa hujjatlar yuritiladi.

O‘quvchilar kontingenti, o‘quv guruhlar soni va yillik dars soatlari har yili 1 oktyabrgacha tasdiqlanadi.

O‘quvchilarni *tayyorlov* shuningdek, *o‘quv-mashq qilish guruhlariga qabul qilish*ularning arizasi, ota-onasining, maktab va boshqa o‘quv muossasalarining rahbarlarini rozilik xati (yo‘llanmasi)ni talab qilish bilan amalga oshiriladi. Bundan tashqari, yashash joyidagi poliklinika vrach-pediatrining yozma ravishdagi ma’lumotnomasi talab qilinadi.

Sport maktablariga qabul qilinadigan o‘quvchilar “umumiy jismoniy” va “maxsus tayyorgarlik” bo‘yicha *belgilangan sinov me’yoriy normalarini topshiradilar*. Bundan tashqari, “o‘quv-trenirovka” guruhlariga va “yuqori sport mahorati guruh”lariga shug‘ullnish uchun qabul qilinayotganlar o‘z sport ixtisosligi bo‘yicha ham nazorat – tekshiruvidan o‘tadilar.

O‘quv-tarbiya jarayoni(trenirovkalar) jismoniy tarbiya va sport qo‘mi tasi, halq ta’limi boshqarmasi tomonidan tasdiq langan dasturlar asosida, sport maktablari uchun 46 haftalik (o‘zgarib turadi) o‘qitish, mashq qilish mashg‘ulotlari va sog‘lom lashtirish - sport lagerlarida, haftalik mashqla nish mashg‘ulot larini o‘tkazish hamda o‘quvchilarning aktiv dam olish davri dagi shaxsiy rejalarini hisobga olgan holda bajariladi.

Bolalar va o‘smirlar sport maktablari va ixtisoslashgan Olimpiya zahiralari sport maktablari (IOZSM)ning *o‘qitish, mashq qilish mashg‘u lotlarining asosiy shakllari* quyidagicha:

1. Nazariy mashg‘ulotlar: o‘quv kinofilmlari, kinogrammalar, kinokalsovka va boshqalarni ko‘rish;

2. Shaxsiy reja bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazish: sport maktablarida o‘tkaziladigan lozim bo‘lgan tashkilot tomonidan tasdiqlangan kalendar rejadagi sport tadbirlariga muvofiq *musobaqalar va uchrashuv matchlari*da ishtirok etish;

3. Sog‘lomlashtirish-sport lagerlarida va o‘quv-trenirovka mashg‘ulotlari yig‘inlarida shug‘ullanish jarayoni;

4. O‘quv-trenirovka guruhlarida, ixtisoslashgan sport va oliy sport mahorati mashg‘ulotlarini o‘tkazishda asosiy murabbiy-o‘qituvchidan tash qari umumiy jismoniy tarbiya, akrobatika, gimnastika va sportning boshqa turlari bo‘yicha murabbiy-o‘qituvchilarni jalb qilish mumkin. Bu mashg‘u lotlar ma’lum guruh uchun belgilangan rejimda, o‘quv-mashq qilish soati chegarasida o‘tkaziladi.

Sport maktablarida o‘quv-trenirovka mashg‘ulotlarini o‘tkazish guruh lari uchun quyidagi hujjatlar tuziladi:

1) sport turlari bo‘yicha o‘quv rejalari va o‘quv dasturlari;

2) umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha qabul qilish me’yorlari, nazorat va bitirishda topshiriladigan yakuniy me’yor lar majmuasi, o‘tkazilgan sinov bayonnomalari va jadvallar;

3) o‘quvchilarni o‘quv-mashq qilish guruhlarida tayyorlash bo‘yicha istiqbolli reja, mahoratini takomillashtirish va oliy sport mahorat guruhlari o‘quvchilari-sportchilarning shaxsiy va ikki yillik muddatga tuzilgan o‘quv trayenirovka mashg‘ulotlarining rejalari(oylik, kvartal, yillik);

4) bo‘lim va guruhlarda o‘quv materiallarini o‘qitishjadvali;

5) o‘quv ishlarini hisobga olish jurnali;

6) haftalik mashg‘ulotlar jadvali.

Yosh *sportchilar bilan tarbiyaviy ishlar* maktab direktori tomonidan tasdiqlangan, yagona reja asosida tashkillanadi. Tarbi yaviy ishlar o‘quv-trenirovkalari, musobaqalar, mashg‘ulotlardan bo‘sh vaqtlarida uzluksiz, taxminan quyidagi rejaga kiritilgan tarbiyaviy mavzular asosida olib borilishi mumkin:

- sport maktabi o‘quvchilarning tashabbuskor jamoalari;
- o‘zbek sportchisining ma’naviy qiyofasi;
- o‘zbek sportchisining shonli an’analari;
- yosh sportchilarni maktab ota-onalar qo‘mitasi ko‘magida jamoat uchun foydali ishga, shuningdek, moddiy-sport bazasini mustahkamlash (tamirlash,qurish) ishlariga jalb qilish;
- sport maktablari o‘quvchilarini o‘zi tahsil olayotgan umumta’lim maktablari va boshqa o‘quv yurtlarida ommaviy sport ishlarini tashkil etishga jalb etish.
- tarbiyaviy maqsadda sport maktablariga tantanali qabul qilish, sportchilikka bag‘ishlangan qasamyodni tashkillash, sport darajasining oshirilishiga bag‘ishlangan marosimlarni yo‘lga qo‘yish va boshqalar rejalashtirilishi mumkin .

Sport maktablari o‘quvchilari bilan olib boriladigan ma’naviy, tarbiyaviy ishlar salmog‘ini orttirish uchun nomdor, ko‘zga ko‘ringan sportchilar, Mehnat qahramonlari, mehnat va Ulug‘ Vatan urushi qatnashchilari bilan uchrashuvlarning tarbiyaviy ishlar rejasidan joy olishi qayd qilingan rejaning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Ko‘pchilik maktabdan tashqari muassasalar faoliyati *muassasa tasis chining nizomiga muvofiq* yo‘lga qo‘yadi.

Mamlakatimizda hozir amalda qo‘llanilayotgan «O‘zbekiston Respublikasi bolalar va o‘smirlar sport maktablari uchun nizom» Vazirlar Mahkamasining 2010 yil 23 sentyabrdagi 211-sonli qarori asosida O‘zbekiston Respublikasi

Davlat byudjetidan moliyalashtirilgan Sport maktablari to‘g‘risidagi Nizom hozirgacha o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q.

Nizomda Bolalar-o‘smirlar sport maktablari - maktabdan tashqari ixti soslashtirilgan o‘quv-tarbiya muassasi bo‘lib, ularni Xalq ta’limi tizimi, mudofa, ichki ishlar, qishloq xo‘jaligi, sog‘liqni saqlash vazirliklari, aloqa, temir yo‘l transporti, Kasaba uyushmalari va boshqa muassasalar tomonidan turli xillarini tashkillash mumkinligi qayd qilingan. Ular:

A) kompleksli BO‘SMlari, ular bir necha sport turi bo‘yicha mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yadi.

B)mutaxassislashtirilgan BSM va BO‘SM (olimpiada zahiralari-OZBO‘SMlari, oliy sport mahorati (OSM maktablari)lari, birnecha sport turi bo‘yicha mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yadi. Ma’muriy boshqarilishi nuqtai nazaridan hamda o‘quvchilarni qabul qilishiga qarab tumanlar, shaharlar, viloyatlar va Respublika maktablari deb guruhlanadi.

OZBSM (SDYUSHOR) mavjud BO‘SMlari bazasida yuqori sport klassi fikasiyasiga erishgan sportchi bolalarni to‘plash evaziga tashkillanadi. Agar o‘zining bazasi, binosi bo‘lmasa tajribaga boy va yuqori malakali sport murab biylari mavjud bo‘lgan maktablar bazasi tashkillanadi. OZBSMning asosiy maqsadi-yuqori malakali, mahoratli sportchilarni viloyat respublika terma jamoalari uchun tayyorlashdan iborat. Bu maktablarda oliy mahorat guruhlarini, o‘quv guruhlarini esa BO‘SMlarda ochishga ruxsat berilishi mumkin. Respublika Madaniyat va sport ishlari Vazirligi va boshqa mahkamalarning, vazirliklari bilan kelishib va ularni tashabbusi bilan alohida «Oliy sport mahorati maktabi» OSMM ham tashkillash mumkin.

BO‘SMlariga qabul qilish qoida bo‘yicha umumiy ta’lim maktablarining jismoniy madaniyat o‘qituvchilari yoki shu maktabning jismoniy madaniyat jamoa sini yo‘llanmasi bilan amalga oshiriladi. Albatta o‘quvchini xohishi hisobga olinishi shart.

Qabul tibbiy ko‘rik natijalari, ota-onalarini hamda maktab direktorini ruxsatidan so‘ng, BO‘SMning nizomi hamda boshqa instruktiv xujjatlar asosida, jismoniy tayyorgarlik testi yoki sport turi testi testi normalarini baja rishdagi natijalariga ko‘ra tanlanadi.

Boshlang‘ich tanlov sport murabbiyi tomonidan bolani musobaqalardagi, ishtiroki, maktab sport seksiyalarining mashg‘ulotlari davomida, maktab jismoniy tarbiya darslarida ham yo‘lga qo‘yilishi mumkin. Qabul haqida asosiy to‘xtamga kelish BO‘SMda o‘tkazilayotgan (qabuldan oldingi) o‘quv-trenirovka mashg‘ulotlarida hal qilinadi. Guruhlarga yakuniy qabul BO‘SM nizomida ko‘rsatilgan yo‘riqlar asosida amalga oshiriladi.

Guruhdan guruhga o‘tkazish ham dastur talab va normalarni bajargandan so‘ng, maktabni bitirish esa 17 yoshda, sport tayyorgarligi daftari va guvohnoma berish bilan tugallanadi.

Yuqorida qayd qilingan sport maktablarini jismoniy madaniyat yoki pedagogikadan oliy ma’lumotli, bolalar bilan ishlash ish tajribasiga ega bo‘lgan *direktor*boshqaradi va u barcha ishlarni tashkillashga ma’suldir.

Sport maktabidagi *o‘quv ishlari bo‘limi mudiri*(direktor o‘rinbosari) lavozimiga jismoniy tarbiyadan oliy ma’lumoti bo‘lgan malakali mutaxassis lardan tayinlanadi. U o‘quv jarayonini tashkil qilishga, murabbiy-o‘qituv chilarni malakasini oshirish, o‘quv gruppalarini komplektlash, o‘quv ishlarini rejalashtirish, o‘quv gruppalari mashg‘ulotlarining jadvalini, sport musoba qarining kalendarini tuzish, bo‘limga tegishli hujjatlarni tasdiqlash shifokorlar ko‘rigidan o‘z vaqtida o‘tkazish kabilarga mas’ul va qayd qilingan yo‘nalishlarga javob beradi.

Sportning ma’lum turi bo‘yicha tashkiliy, tarbiyaviy va metodik ish larni jismoniy tarbiyadan *oliy ma’lumotli yo‘riqchi – uslubchi* muntazam ravishda bajarib boradi.

Tasdiqlangan reja bo‘yicha o‘quvchilarni tarbiyalash yuzasidan tad birlar ishlab chiqish, umumiy ta’lim maktablarida sinfdan tashqari sport ishlarini tashkil qilish, murabbiy-o‘qituvchilar bilan bolalar va o‘smirlar sport maktabiga, olimpiya rezervlariga ixtisoslashgan sport maktablarida shug‘ullanish uchun nomzodlarni tanlab olish, murabbiy-o‘qituvchilar bilan ta’minlash, ular bilan metodik ishlarni olib borish yo‘riqchi-uslubchining vazifasiga kiradi.

Katta yo‘riqchi- uslubchi metodist jismoniy tarbiya bo‘yicha ma’lumotga ega bo‘lishi shart. Yo‘riqchi–uslubchi uslubchilar, murabbiylar ishiga rahbarlik qiladi va ularning faoliyati ustidan nazorat olib boradi, uslubiy kabinet ishiga javob beradi, bolalar va o‘smirlarning olimpiya zahiralariga ixtisoslashgan sport maktabi faoliyatini tumandagi (shahar dagi) metodik markaz rolini o‘ynaydi, o‘quvchilarni tarbiyalash bo‘yicha umumaktab tadbirlarini o‘tkazishga ma’suldir. Katta yo‘riqchi-uslubchi ish yuzasidan maktab direktorga va o‘quv ishlari bo‘yicha bo‘lim mudiri, direktor o‘rinbosariga bo‘ysunadi.

Maktabdagi *murabbiy–o‘qituvchilar tarkibi* (trener) ham jismoniy tarbiya bo‘yicha oliy ma’lumotli mutaxassislardan iborat bo‘ladi.

Katta murabbiy-o‘qituvchilarni to‘g‘ri komplektlash va sport mahoratini oshirib borishga, bo‘lim (guruh)larda o‘quv jarayonini tashkil qilish va rejalash tirish qabul qilingan va nazorat sinovlarini amalga oshirish belgilangan muddatda o‘quvchilarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish murabbiy-o‘qituvchilarnint ishlarini va malakasini oshirish bo‘yicha tadbirlar tashkil qilishni hisobga olishga ma’sul.

Murabbiy-o‘qituvchi (trener)lar o‘quv guruhlarini to‘g‘ri komplektlash, o‘quv dasturini bajarilishi malakali yosh sportchilar, jamoatchi-instruktorlar, sport bo‘yicha hakamlar tayyorlash, o‘quvchilar bilan tarbiyaviy va o‘quv-mashqlarini o‘tkazish ishlariga javob beradilar.

REFERENCES

1. Abdullayev A.va boshqalar. “Jismonan barkamol avlod orzusi”. Farg‘ona, 2003 y.
2. “Barkamol avlod tarbiyasida sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Farg‘ona, 2011.
3. Sh.Xonkeldiyev, A.Abdullayev va boshqalar. “Kasb-hunar kollejlari o‘quvchi yoshlarining sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati” o‘quv qo‘llanmasi. “Farg‘ona” nashriyoti, 2010.
4. Sh.Xonkeldiyev, A.Abdullayev va boshqalar. “Sog‘lom turmush tarzining jismoniy madaniyati” o‘quv qo‘llanmasi. “Farg‘ona” nashriyoti, 2010.
5. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA’LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(1), 537-544.
6. Hamrayeva, Oynisa Farxod Qizi (2023). OLIY TA’LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1), 537-544.
7. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science.–2019*.
8. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, *1*(1), 15-16.
9. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.

TEZKORLIK HARAKAT SIFATI VA UNGA OID QOBILIYATLARNI TARBIYALASH METODIKASI

Sh. Xudoyqulov
Farg‘ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada sportchilarning tezkorlik harakat sifati va unga oid qobiliyatlarni tana a’zolarini shu qismidagi mushaklarning kuchi, tez qisqarib, tez bo‘shashishi ham tezkorlik namoyon qilish orqali tarbiyalash yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *tezkorlik harakat sifati, harakat reaksiyasi, harakat tezligi-kuch, sog‘lom turmush tarzi, tezkorli, tezlik, morfo-kuch omili, tezkor-kuch chidamkorligi, kompleks mashqlar.*

ABSTRACT

The article describes the quality of quickness of movement of athletes and the training of the related abilities of the body parts by showing the strength of the muscles in this part, fast contraction and fast relaxation.

Key words: *speed, movement quality, movement reaction, movement speed-power, healthy lifestyle, fast, speed, morpho-power factor, speed-power endurance, complex exercises.*

KIRISH

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2018 yil 5 mart kuni qabul qilingan “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvchi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish va iste’dodli yoshlarni saralash (seleksiya) sohasida maktabgcha ta’lim muassasalari, umumta’lim maktablari, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim muassasalari, oliy ta’lim muassasalari ustuvor yo‘nalish etib belgilandi. Jumladan, o‘quvchilar orasida jismoniy tarbiya o‘qituvchilari va sport turi bo‘yicha trener-murabbiylarni jalb qilgan holda iqtidorli yoshlarni saralash va ixtisoslashtirilgan bolalar va o‘smirlar sport sprot maktablari sport zaxirasini shakllantirish maqsadida keyinchalik mintaqaviy hamda respublika sport musobaqalarida ishtirok etish uchun olimpiya va milliy sport turlari bo‘yicha sinfdan tashqari sport to‘garaklari hamda seksiyalari mashg‘ulotlarini tashkil etish (haftasiga kamida 6 soatdan) lozimligi ta’kidlangan.

Mamalakatimiz kelajagi uchun sog‘lom avlodni tarbiyalash hamda voyaga etkazishda jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati juda katta, so‘nggi yillarda jismoniy tarbiya va sport yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Shu nuqtai nazardan o‘sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy va ma’naviy salomatligini shakllantirishning ularga sog‘lom turmush tarziga intilish va sportga mehr muxabbatni singdirishning g‘oyat muxim sharti sifatida bolalar ommaviy sportni rivojlantirishni ta’minlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib turibdi.

Tezlik - namoyon qilish yoki unga oid faoliyatlaringiz tanangiz a'zolari yoki uning ayrim bo‘laklarini chegaralangan vaqt ichida tez harakatlantira olishngiz bilan bog‘liq qobiliyatidir. Masalan, son, tizza bo‘g‘imingiz, boldir, oyoq kafti qismlaringizni tez harakatlantira olish- yurish va yugurish tezligini yuzaga keltiradi. Albatta a'zolarimizni shu qismidagi mushaklarning kuchi, tez qisqarib, tez bo‘shashishi ham tezkorlik namoyon qilishda muhim ahamiyatga ega. Qayd qilingan sifatlar, qobiliyatlarning avlodimizdan – ota-onalar, bobolar, momolardan biz uchun qoldirgan “genetik merosi” ham bundan mustasno emas.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tezkorlik – umumiy va maxsus yo‘nalitirilgan deb ikkiga ajratiladi. Maxsus tezkorlik tanlangan ixtiyoriy harakat, gimnastika mashq, sport turi uchun zarur deb sanalgan tezkorlikdir. Sprint masofasi yoki qisqa masofaga - 30 m., 60 m., 200 m., 400 m.gacha tez yugurish va 110 m.ga, 200 m.ga, 400 m.ga to‘siqlar osha yugurishlar kiradi. Bu masofani yuguruvchilarni sprinterlar deb ataladi. Bu sifatni rivojlantirish uchun takroriy yugurishlardan foydalaniladi. Avvaliga kichik masofaga (masofani 25% ni) bir necha bor takrorlash bilan rivojlantiriladi. Masofani, bo‘laklarni tez yugurib mashq qilish yaxshi samara berishi hozirgi kun amaliyotida isbotlangan.

Sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati mashg‘ulotlari chidamlilik va tezkorlikni meyorini yoshiga munosib holda rivojlanganligini uzoq vaqt ushlab turishga xizmat qiladi. Tezlikni rivojlantirishni eng sinalgan usuliyoti “o‘zgaruvchan tezlik” bilan bajariladigan mashqlardan foydalanish bo‘lib, odatda masofani 25, 50% ni qayta yugurib o‘tib, mashq qilish bilan rivojlantirish yaxshi samara beradi. Balandga – adirlar, do‘ngliklarga yugurish chidamlilik kuchini rivoj-lantiradi.

Pastga tomon yugurishda esa tezlik hosil bo‘ladi va “baryer” (to‘siqlar)ni buzishda qo‘llaniladi. Tezlik “baryeri” bu shug‘ullanuvchida ma'lum darajadagi tezlikga o‘rganib qolishga aytiladi. Shug‘ullanuvchi startdan chiqib faqat o‘sha o‘rganilgan tezlikda harakatlanadi. Oqibati qa-tor yillar tezlikni oshirish uchun qilingan mashqlar besamar ketadi. Undan farq bo‘lishining yagona usuli do‘nglikdan pastga qarab qiyalikda, ayrim holatlarda yelkaga yuk ko‘tarib yugurish tezlik to‘sig‘ini yo‘q qiladi. O‘rganib qolgan yugurish tezligini namoyon qiladigan mushaklar faoliyatida o‘zgarish yasashda ularni tezlik namoyon qiladigan organlarning ishlashiga majburlash, qiyaliklarda o‘zini inersiyasiga qo‘shimcha inersiya qo‘shib tezlanishni yuzaga keltirishni amaliyotda samarasi yuqori.

Tezlik sifati inson harakat qobiliyatlarining zaruriylaridan biridir. Uni namoyon bo‘lishi mushaklaringizni zo‘riqa olish tezligi bilan bog‘liq va zo‘riqa olish, zo‘riqtirish darajamiz ham har birimizda turlicha. Oxir oqibat tezlik namoyon qila olishimiz nerv jarayonlarini tezligi, mushak tolalarida kechadigan biokimyoviy reaksiyalarga borib taqaladi. Shuning uchun kichik maktab yoshidagi davringizdanoq o‘zingizni jismingizga oid bilimlar zahirasini boyitishga urinishingiz lozim. Bu

sog‘lom turmush tarzi jismoniy madaniyati mashg‘ulotlari orqali boyishini unutmang. Yoshingiz o‘tgan sari tezkorlik qobiliyatingizni pasaya borishi qonuniyat. Uni ushlash formulasi sifatida – tezkorlik namoyon qilish harakteridagi takroriy yuklamalardan qochmasligingiz, tezlik talab qiladigan faoliyatlar bilan muntazam oshno bo‘lishingiz zaruriyatdir.

Tezkorligingiz, vujudingizni alohida bo‘laklari (qismlari)ni yoki ularni birgalashib bir butun bo‘lib, shu jihatingizni namoyon qila olishiga safargarlik bilan bog‘liq. Bu jarayon hammada turlicha kechadi. Tezkorlik ham sizni jismoniy jihatdan tayyorligingizni tarkibidagi harakat sifatlaringizdan biridir. Tezkorlik harakat reaksiyasi vaqti, harakat tezligining kuchi, bajarayotgan harakatlarimizni yo‘nalishini o‘zgartira olish tezligi, harakat-tayanch apparatimiz (oyoqlar va qo‘llarimiz) ning tezligi, mushaklarimizni qisqarish uchun qo‘zg‘alishi (harakatchan-lik dinamikasi) va boshqa qator holatlar tezlikni namoyon qilish uchun zarur. Tez harakatlanish uchun yana ham zaruri bosh miya yarim sharlari po‘stlog‘idagi harakat markazi (yarim sharlar po‘stlog‘ida shunday markaz bor)dan harakatlarimizni ijrosi uchun berilgan buyruqni ijro organlariga yetkazib beradigan nerv tolalaridagi o‘tkazish qobiliyati bilan bog‘liq. Bunday qobiliyat signalini nerv tolalaridan tez o‘tishi, uni yarim sharlar po‘stlog‘ida yuzaga kelishi lozim bo‘ladigan vaqtli aloqa (signalni tahlil qilib unga javob reaksiyasida) tezligi bilan bog‘liq. Bu jarayon genlarimiz orqali ota-onalarimizdan merosligi, keyinchalik uni mashq qilish bilan trenirovkalardagi qayta takrorlashlar orqali rivojlantirishimiz yaxshi natija berishi mumkin. 1-chizmada tezlik namoyon qilishning tarkibiy elementlari berilgan.

Tezlik namoyon qilishning tarkibiy elementlari (1-chizma)

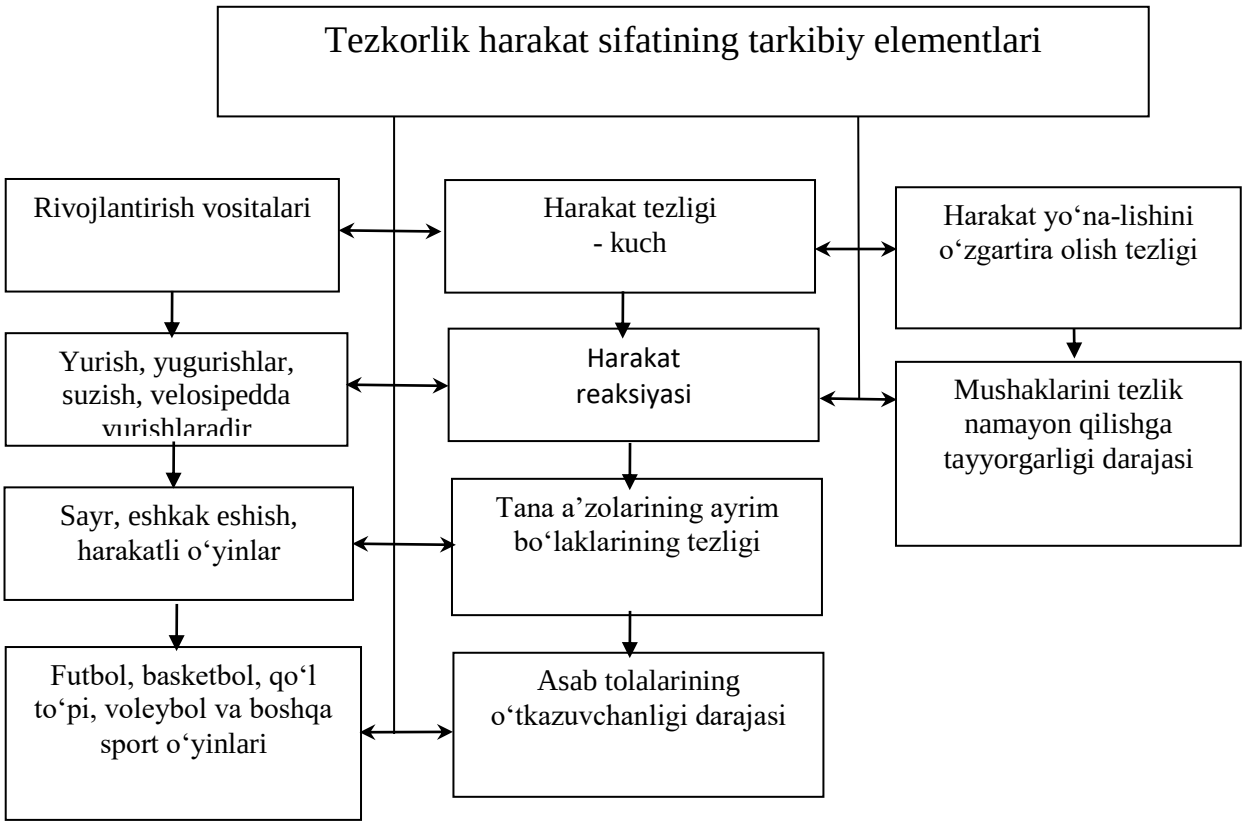

Tezkorlikni rivojlantirish yoki bu qobiliyatni individdagi mavjud holati (dasturi)ni bir ma'romda ushlash qarishni oldini oladi. Organizm-dagi mavjud tezkorlikni darajasini ushlash yoki rivojlantirish keskin harakatlar, "portlash kuchi" namoyon qiladigan, mashqlarni tez va harakat sur'atini susayishi sodir bo'lgungacha bajarish bilan mashq qilish orqali rivojlantiriladi. Tezkorlik sifati uchun mashqlarni bajarishdan so'ng takrorlashning samarasi bo'lmaydi. Mashg'ulotlarni tayyorlov qismidan so'ng tezlik talab qiladigan mashqlar bajariladi, mashq qilinadi. Bu harakat sifatini rivojlantirish mashqlarini mashg'ulotlar oxirida bajarishni foydasi yo'q.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, har bir shug'ulla nuvchi harakatning o'zi uchun mos bo'lgan r a t s i o n a l texnikasini axtarishi, topish va uni egallashida faqat mexanika qonunlariga tayanish bilan cheklanmay, harakatning, materiyaning eng yuqori shakllariga, ulardan biri bo'lmish biologik qonuniyatlarga tayanishiga to'g'ri keladi.

Maktab o'quvchilarining jis-moniy tarbiyasi va uni tarkibida amalga oshiriladigan jismoniy tayyorgarlik jarayoni inson organizmidagi zaruriy harakat sifatlari haqidagi boshlang'ich bilimlar STT jismoniy madaniyatining amaliy malakalari va nazariy bilimlarining asosi hisoblanadi. Har bir shaxsning jismoniy qobiliyatlari darajasi haqida aniq belgilangan bilimga ega bo'lishi jismoniy madaniyat sohibligiga zamin tayyorlaydi.

Maktab yoshidagilar uchun tezkor kuch harakat sifatini rivojlantirish, tarbiyalash uchun mashg'ulotlarga tizimli qatnashishga ruxsat 14 yoshga to'lgandan so'ng beriladi. Odatda tanasi ko'rinishi, qaddi-qomatini chiroyli bo'lishini orzu qilgan o'smirlar, yoshlar, boshqachasiga aytganda kuch talab qiladigan mashqlar bilan shug'ullanishni xush ko'radiganlar - yoqtiradiganlar "atletlar gimnastikasi", "shtanga ko'taruvchilar klublari", "armreysling klubi", "atletizm" sport seksiyalari yoki sport klublariga a'zo bo'ladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3031-сонли қарори. Халқ сўзи газетаси, 4 июнь. 2-3 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентинингфармони Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Тошкент ш., 2018 йил 5 март,ПФ-5368-сон
3. Керимов Ф.А., Умаров М.Н. Спортда прогнозлаштириш ва моделлаштириш. - Т.: ЎзДЖТИ, 2005. - 279 б.
4. Никитушкин В.Г., Зеличенок В.Б., Губа В.П.Легкая атлетика: КритерII отбора. - М.: Терра-спорт, 2000. - 240 с.
5. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера. - М.: Астрель, 2003. - 672 с.

6. Селуянов В.Н. Подготовка бегуна на средние дистанцII. - М.: ТВТ Дивизион, 2007. - 112 с.
7. Умаров А.А. Основные аспекты техники бега. - Т., 2003. - 42 с.
8. Усмонхўжаев Т.С., Алиев М.Б., Сагдиев К.Х., Турдиев Ф.К., Акрамов Ж.А. /Болалар ва ўсмирлар спорти машғулотлари назарияси ва услубияти. - Тошкент, 2006. - Б. 66-72.
9. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(1), 537-544.
10. Hamrayeva, Oynisa Farxod Qizi (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1), 537-544.
11. Khakimov, S. T. (2022). INCREASE IN THE LEVEL OF PHYSICAL TEXT CHAMPIONSHIP, DIFFERENTIATED BY YOUNG VOLLEYBALLS ACCORDING TO THE SPECIALTY OF THE GAME. *Academic research in educational sciences*, *3*(3), 549-556.
12. Khakimov, S. T. (2022). THE WAYS TO ENHANCE THE TRAINING PROCESS OF YOUNG VOLLEYBALL PLAYERS. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, *2022*(2), 118-135.
13. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science.–2019*.
14. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, *1*(1), 15-16.
15. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.
16. Shermukhammadov, B. (2022). Creativity of a Teacher in an Innovative Educational Environment. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, *22*(12), 127.
17. Siddikov, B. S. (2020). The importance of sports and recreation activities for a harmoniously developed generation. In *Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества* (pp. 107-111).
18. Tulanboevich, K. S., & Nishanbaevich, M. O. (2021). Improving physical fitness and training process in young volleyball players. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(5), 312-316.

19. Tulanboyevich, X. S., & Kamolaxon, U. (2022, October). GIMNASTIKA DARSIDA SNARYADLARDA BAJARILADIGAN MASHQLARNI O ‘RGATISH USULLARI. In *E Conference Zone* (pp. 68-73).
20. Yuldashev, M. (2021). INNOVATIVE ASPECTS FOR HEALTHY LIFESTYLE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SPORTS. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(05), 102-107.
21. Сиддиков, Б. (2014). УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ. *Актуальные проблемы современной науки*, (5), 71-74.
22. Сиддиков, Б. С. (1994). Физическое воспитание школьников в условиях учебно-воспитательного комплекса (на материале сельских школ Узбекистана).
23. Сиддиков, Б. С. (2019). Физическое воспитание как фактор развития личности. *International scientific review*, (LXIV), 57-58.
24. Сиддиков, Б. С., & Джалалов, Б. Б. (2016). OBJECTIVES OF THE YOUTH ACTIVITY BY TEACHING TRAINING. *Учёный XXI века*, (6-2 (19)), 41-44.
25. Хакимов, С. Т. (2021). Ёш волейболчилар жисмоний тайёгарлигини ўйин ихтисослиги бўйича такомиллаштириш. *Ташкилий қўмита*, *234*.

OILADA SPORTGA BO‘LGAN MUNOSOBATNI O‘ZGARTIRISHDA OTA-ONALARNING O‘RNI

Mirkobilov Xasanboy
Farg‘ona davlat universiteti
Jismoniy madaniyat yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ota-onalarga bolalarni hayotini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish va sog‘lom turmush tarzini tashkil qilish uchun kerakli maslahatlar berilgan. Ota-onalar bolalari uyda bo‘lgan vaqtda kun tartibini bolalar bog‘chasida yoki maktabdagi kun tartibiga mos ravishda bolalarning yoshiga qarab tuzishga tavsiya etilgan. Kun tartibining nafaqat bolaning balki, katta yoshdagi insonlar hayoti uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bolaning kun tartibini tuzishda pedagoglar, bolalar shifokorlarining maslahatiga amal qilish tavsiya qilinadi.

Kalit so‘zlar: *sport, adekvat, assimilyatsiya, sog‘lom turmush tarzi, rejim, ekologik, estetik, gigiena, sog‘lom ovqatlanish, altruistik, bioritm, stereotip, suzish, massaj, termoregulyatsiya, metabolizm, respirator, travma.*

ABSTRACT

In this article, parents are given the necessary advice to set their children's lives on the right track and organize a healthy lifestyle. When parents are at home, parents are advised to make a schedule based on the age of the children, in accordance with the schedule in kindergarten or school. The daily routine is important not only for children, but also for adults. Therefore, it is recommended to follow the advice of pedagogues and pediatricians when creating a child's schedule.

Key words: *sport, adequate, assimilation, healthy lifestyle, regime, environmental, aesthetic, hygiene, healthy nutrition, altruistic, biorhythm, stereotype, swimming, massage, thermoregulation, metabolism, respiratory, trauma.*

KIRISH

Bola organizmning jismoniy, aqliy va ma’naviy jihatdan sog‘lom avlod bo‘lib yetishishida oilaning bola hayotida juda katta o‘rni va ahamiyati mavjud.

Jahonda COVID-19 koronavirus pandemiyasining yuzaga kelishi dunyo mamlakatlari qatori O‘zbekistonda ham aholining sog‘lig‘i, jismonan salomatligi, sog‘lom hayot kechirish darajasi zaif ekanligini ko‘rsatdi.

Barchamiz bundan jiddiy xulosa qilgan holda zararli odatlardan voz kechib, ommaviy sport bilan doimiy shug‘ullanish, to‘g‘ri ovqatlanish tamoyillariga rioya qilish, xususan tarkibida tuz, qand va yog‘ miqdori ko‘p bo‘lgan hamda xamirli taom va shirinliklarni, non mahsulotlarini me’yoridan ortiq iste’mol qilmaslikni, bir so‘z

bilan aytganda, sog‘lom turmush tarzini kundalik hayotimizga aylantirishimiz zarur ekanligini bugungi davrning o‘zi taqozo etmoqda.

Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanish hamda sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish orqali har bir fuqaroda kasallikka qarshi kuchli immun tizimi paydo bo‘lishini ta’minlash, zararli odatlardan voz kechish, to‘g‘ri ovqatlanish tamoyillariga amal qilish, tiklash va reabilitatsiya ishlari hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsad qilib olindi.

Bolalar rejimi - bu vaqtni to‘g‘ri taqsimlash va bolaning tanasining asosiy fiziologik ehtiyojlarini qondirishda to‘g‘ri ketma-ketlikni tashkillash va vaqtida uxlash, mineral moddalarga boy oziq-ovqat iste’mol qilish hamdir.

Umuman olganda rejim - inson ichki organlarning normal holatda ishlashiga hissa qo‘shadigan organizm faoliyatidagi bioritmlarning asosidir. To‘g‘ri rejim bolaning muvozanatli, kuchli holatini ta’minlaydi, asab tizimini ortiqcha ishlardan himoya qiladi, bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi uchun maqul sharoitlarni o‘z ichiga oladi. Kundalik rejimni tuzishda bolaning yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinadi. Ota-onalar bilishlari kerakki, bolalar bog‘chasida yoki maktabda kun tartibi bolalarning yoshiga qarab tuziladi, shuning uchun uyda, dam olish va bayram kunlarida yoki bola kasal bo‘lganda ham iloji boricha xuddi shu kun tartibiga rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi, bu esa bolaning sog‘lig‘ini saqlash uchundir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bolaning to‘g‘ri rivojlanishi, sog‘lom hayot kechirishi, mustaxkam immunitetga erishishi va tarbiyasi uchun sog‘lom turmush tarzi muhim ahamiyatga ega. Bunda oilaning o‘rni katta va yetakchidir. Oilaning vazifasi bolada sog‘lom turmush tarzi to‘g‘risida to‘g‘ri g‘oyani shakllantirish, unga bu uchun qulay shart-sharoitlarini, ya’ni kunning, ishning, dam olishning va uxlashning to‘g‘ri rejimini ta’minlashdir. Oilaning sog‘lom turmush tarzini rivojlantirishga ta’sirining bir nechta variantlari mavjud. Ma’lum bo‘lishicha, bolalar ota-onalarning turmush tarzini, odatlarini, hayotga munosabatini, shu jumladan jismoniy madaniyatni o‘rganadilar va jismoniy tarbiya, sport bilan shug‘ullanish istagini shakllantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Mashg‘ulot shakllari har xil bo‘lishi mumkin – yurish, chang‘i, o‘yinlar, jamoaviy musobaqalarda ishtirok etish.

Bugungi kunda bolalar salomatligi muammosi juda dolzarbdir. O‘z-o‘zingizga savol berib ko‘ring. "Biz uchun nima muhimroq? - bolalarning jismoniy holati yoki ta’limi". Hatto German filosofi A.Sxopengauer ham shunday degan edi: “Salomatlik boshqa barcha ne’matlardan shunchalik ustunki, sog‘lom tilanchi kasal podshohdan

baxtliroqdir”. Salomatlikning yetakchi omili - bu oila shakllantirishi mumkin bo‘lgan turmush tarzidir. Pedagoglar holatni kuzatib boradilar, jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarini o‘tkazadilar va salomatlik haqida ma’lumot beradilar. Lekin bu juda oz. Har bir ota-ona o‘z farzandini sog‘lom va baxtli ko‘rishni xohlaydi, lekin hamma ham o‘z farzandining o‘zi bilan, atrofidagi dunyo bilan uyg‘unlikda yashashi haqida o‘ylamaydi. Ayni paytda, bu uyg‘unlikning siri oddiy - sog‘lom turmush tarzi. Bu jismoniy salomatlikni saqlash, yomon odatlarsiz, to‘g‘ri ovqatlanish, odamlarga altruistik munosabat, bu dunyoda o‘z mavjudligini quvonchli his qilish va unga muhtoj bo‘lganlarga yordam berish istagini o‘z ichiga oladi.

Qoida tariqasida, sog‘lom turmush tarzining natijasi bir biriga chambarchas bog‘liq bo‘lgan jismoniy va ma’naviy salomatlikdir. Xalqda bejiz aytilmagan: “Sog‘lom tanada sog‘lom aql”. Psixologlar va o‘qituvchilar uzoq vaqtdan beri yaxshi odatlarni shakllantirish uchun eng qulay yosh maktabgacha va boshlang‘ich maktab yoshi ekanligini aniqladilar. Bu davrda bola vaqtining katta qismini uyda, oilada, qarindoshlari orasida o‘tkazadi, ularning turmush tarzi, xulq-atvori stereotiplari ularning hayot haqidagi g‘oyalarini shakllantirishda eng kuchli omillarga aylanadi. Shuning uchun ham oilada insonning o‘ziga va o‘z salomatligiga, yaqinlari salomatligiga, odamlarga, mehnatga, tabiatga bo‘lgan xilma-xil munosabatlariga asos solinadi.

Oilada mehr-oqibat, kechirish va tushunishga tayyorlik, yordam berishga intilish, bir-birini xursand qilish, oila a’zolarining sog‘lig‘iga g‘amxo‘rlik qilishda namoyon bo‘ladigan qulay axloqiy muhitni yaratish bola ma’naviyatini rivojlanishida muhim ahamiyatlidir. Albatta, janjal tez-tez sodir bo‘ladigan, ota-onalardan biri spirtli ichimliklarni iste’mol qiladigan, zo‘ravonlik va qo‘pollik hukmronlik qiladigan oilalarda sog‘lom muhiti butunlay istisno qilinadi.

Oddiy qoidalarning afzalliklari haqida ham unutmasligimiz kerak, ularga rioya qilish salomatlikni saqlashga yordam beradi. Bu keksa oila a’zolari bilan ertalabki mashqlar, uy atrofida yugurish, birga yurish, shaxsiy gigiena qoidalariga rioya qilish va oilada qulay ma’naviy muhit va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ham bolalar va ota-onalarning turli tadbirlarda birgalikda ishtirok etishi orqali ta’minlanadi.

Bolalarda turmush tarzi haqida to‘g‘ri tasavvurlar hosil qilishda mehnat, uyda ekologik tozalik va estetika talablariga javob beradigan muhitni yaratish va saqlash kerak. Bolalar bilan birgalikda siz mebelni tartibga solish, narsalarni tartibga solish, tozalash, xonalarni ventilyatsiya qilishning eng mos variantini amalga oshirishingiz mumkin. Bundan tashqari, yer bilan faoliyat sohasi cheksizdir: butalar, gullarni, daraxtlarni birgalikda ekish, ularga g‘amxo‘rlik qilish; qushlarni qishki oziqlantirish,

uy hayvonlarini parvarish qilish. Bularning barchasi bola qalbida mas'uliyat, hamdardlik, yordam berishga intilish, ezgu ish bilan faxrlanishni shakllantiradi.

Shu bilan birga, asosiy ko'nikmalar shu jumladan sog'lom turmush tarzi ham bolalik davrida shakllanadi. Shaxsiy gigiena kundalik tartibni, ratsional ovqatlanish tizimini, sport va qattiqlashuvni, ko'rish va aqliy mehnat gigienasini, tana gigienasi (teri, tish, sochni parvarish qilish), kiyim-kechak, poyabzal va uy-joy gigienasini o'z ichiga oladi. Bola vaqtida ovqatlansa, yotsa, darsga o'tirsa uning tanasi kelgusi faoliyatga tayyorgarligiga juda yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Bunday bola ishtaha bilan ovqatlanadi, tezda uxlab qoladi va darslarni normal holatda o'zlashtira oladi, ya'ni u hamma narsaga vaqtini tejaydi va kamroq charchaydi. Har bir oilada kundalik tartib boshqacha tarzda tashkil etilgan, ammo kun tartibining asosiy rejasi doimiy bo'lib qolishi kerak. Bu, birinchi navbatda, uyquga taalluqlidir.

Tizimli uyqusizlik markaziy asab tizimining samaradorligini buzadi, ortiqcha ish va nevrozlarga olib keladi. O'z vaqtida uxlash odatini faqat oila rivojlantirishi mumkin, eng yaxshisi, ota-onalarning o'zlari ma'lum bir vaqtda uxlab qolishidir, lekin televizor ekrani oldida uxlab qolish bolaning fikriga salbiy jihatdan ta'sir ko'rsatadi.

Ko'pgina bolalar motorli faollikdan aziyat chekishadi, lekin bir kunda ular maktabda bo'lgan soatlarda yugurish, sakrash, taxminan 3-7 km yurishlari kerak. Chunki barcha organizm kislorodga muhtoj. Aks holda, bolalar shunchaki statik va psixo-emotsional stressga dosh berolmaydilar, boshqacha qilib aytganda, ular o'tira olmaydi, tinglay olmaydi, yodlay olmaydi. Ventilyatsiya qilingan xonada darslarni o'rgatishingiz tavsiya etiladi. Ayniqsa, ko'pchilik o'quvchilar toza havoda sayr qilish, sport bilan shug'ullanish o'rniga har kuni 2 soatdan ortiq televizor qarshisida o'tirishlari alohida tashvish uyg'otadi. Ota-onalarning o'rnini hech narsa bilan almashtirib bo'lmaydi. Afsuski, kam sonli oilalar kunni gigiyenik mashqlar bilan boshlaydi, dam olish kunlarini tabiat qo'ynida o'tkazadi va sovuq mavsumda sport bilan shug'ullanadi. Masalan, oilada jismoniy tarbiya (sport) shakllariga yurish va piyoda yurish, suzish, chang'ida uchish, konkida uchish, velosipedda yurish va oddiy yugurish kiradi. Shu bilan birga suzishning inson tanasiga ta'siri foydali va xilma-xildir. Suzish paytida inson tanasi suv muhitida gorizontal holatda joylashgan va bu umurtqa pog'onasini tana vaznining yukidan ozod qiladi; to'g'ri holatni shakllantirish uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Suv ta'sirida terining tomirlarida qon aylanishi faollashadi, suv bilan yuviladi va massaj qilinadi. Suvda qolish tanani qattiqlashtiradi, uning termoregulyatsiyasini yaxshilaydi, sovuqqa, harorat o'zgarishiga qarshilikni oshiradi. Suzish vaqtida metabolizm faollashadi, butun asab tizimining faoliyati

faollashadi, ko‘plab mushak guruhlari, bo‘g‘inlar va ligamentlar mashq qilinadi va natijada bolada turli xil kasalliklarga qarshi immunitet hosil qiladi.

Immunitet bolalarni to‘g‘ri ovqatlanishi orqali ham paydo bo‘ladi. Bolalarga qancha va qanday ovqat eyish kerakligi haqidagi bilimlarni singdirish juda muhim, bu ham oilada ota-onalar tomonidan belgilanadi. Bolalikdanoq bola: sog‘lom bo‘lish uchun kuniga 500 gramm sabzavot, mevalar, qora non iste’mol qilish kerak lekin, yuqori sifatli undan tayyorlangan mahsulotlarni (oq non, bulka, vafli, pirog, keks) iloji boricha kamroq iste’mol qilish kerak, chunki ular salomatlikka salbiy ta’sir qiladi. Ota-onalar o‘z farzandlariga har kuni "tez tayyorlanadigan ovqatlar" ni iste’mol qilishlariga yo‘l qo‘ymasliklari kerak: chipslar, "kireshki", barcha turdagi shirinliklar, gazlangan ichimliklar shular jumlasidandir. Qish-bahor davrida bolalar vitaminlarni o‘z ichiga olgan oziq-ovqatlarni iste’mol qilishini ko‘paytirish kerak (sitrus mevalar, piyoz, sabzavotlar, sut maxsulotlari). Kun davomida iste’mol qiladigan tuz tarkibida ham yod moddasi bo‘lishi kerak.

Sog‘lom va chiroyli bo‘lish, ishda muvaffaqiyat qozonish istagi ham oilaviy qadriyatdir. Ota-onalar bu borada, eng avvalo, farzandlari bilan suhbatda o‘rnak bo‘lishadi. Bolalar qanday noto‘g‘ri xatti-harakatlar qilgan bo‘lishidan qat’iy nazar, biz ular bilan muomala qilishda samarali muloqot qilish qoidalariga rioya qilishimiz kerak. Agar biz o‘zimizni nazorat qilishni bilsak, farzandlarimiz har qanday vaziyatda ham o‘z harakatlarining hisobini bera oladilar.

Jismoniy mashg‘ulotlar bilan shug‘illanishga kelganda ko‘pincha bolada faqat sevimli mashqlarni bajarish istagi kuchli bo‘ladi, masalan, skuter minish, to‘p bilan o‘ynash, arqondan sakrash. Va bu mashg‘ulotlarda kattalarning roli bolaning faqat bunday jismoniy faoliyat bilan cheklanishiga yo‘l qo‘ymaslik, ertalabki mashqlarni bajarish odatini shakllantirish kerak. Salomatlikni mustahkamlashda katta ahamiyatga ega bo‘lgan siklik, ya’ni chidamlilikni o‘rgatish va yaxshilashga qaratilgan uzoq, muntazam takrorlanadigan mashqlarni bajarishga odatlantirish zarur. Bu o‘tkir respirator kasalliklardan ishonchli himoyani ta’minlaydi va chidamlilikni ochiradi.

Oddiy siklik mashqlar soatiga 1,5-2 km tezlikda yugurishdir. Bunday mashqlarni hayotning 3-4-yillaridan boshlab (asosan o‘yin tarzida) amalga oshirish sog‘lomlashtiruvchi va umumiy rivojlantiruvchi ta’sirga ega. Yuklamalarni asta-sekin oshirib borish kerak lekin, masofani bosib o‘tishni uzaytirish orqali emas, balki uni bir darsda (2-3 marta) takrorlash kerak. Asta-sekin, to‘g‘ri tashkil etilgan mashg‘ulotlar bilan maktab yoshdagi va maktabgacha yoshdagi bolalarning chidamlilik darajasi stresssiz 3-5 km yugurishgacha oshadi. Uyda tashkil etilgan sport burchagi ota-onalarga bolalarining bo‘sh vaqtini oqilona tashkil etishga yordam beradi va ko‘nikmalarini mustahkamlashga yordam beradi. Jismoniy mashqlarni

o‘yinlardan oldin bajarish maqsadga muvofiqdir. Chunki inson organizmida qizish jaryoni yuzaga keladi va jarohatlanishlarni oldini oladi.

XULOSA

Kechki sayrlar va yurishlarni tashkil qilish kerak, bu bolani quvnoq kayfiyatiga, bolalar tezda uxlab qolishiga va chuqurroq uxlashiga yordam beradi. Yurishning o‘zini to‘g‘ri tashkil etish juda muhimdir. Yilning istalgan vaqtida havoda bo‘lish paytida bola vaqti-vaqti bilan dam olishi kerak. Shu bilan birga, u ob-havo sharoitlariga mos ravishda kiyinishi kerak. Kun davomida siz bolaning qanday o‘tirishi, yurishi, yugurishi va hokazolarga e’tibor berishingiz kerak. Chunki nafaqat bolalar, balki barcha organizm uchun ham yaxshi kayfiyat kun davomidagi faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi.

REFERENCES

1. Abdusmatova Sh.S. Burxanova M.B. (2020). Ko‘p farzandli ota-onalarni oiladagi munosabatlarining xususiyatlari.
2. Атаев А.К. Родителям о физическом воспитании детей в семье. М.: МГУ, 2013. 320 с.
3. Begmatova D. M. Oilada yoshlarning kasbiy ijtimoiylashuvini ta’minlashning pedagogik shart-sharoitlari. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. – Samarqand. SDCHTI. –B. 11-13.
4. Сёмина М.В. Фамилистическая компетентность в юношеском возрасте // Боловсрол судлал (ежемесячный науч./метод. журнал Академии образования Монголии). 2010/07/65. С.275-281.
5. Rashidov X.K., O‘rinov Sh.R. Oilada sog‘lom muhitni yaratishda sport bilan shug‘ullanishning ahamiyati // “Fan, ta’lim, madaniyat va innovatsiya”, Vol. 1 No. 1 (2022).
6. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA’LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(1), 537-544.
7. Hamrayeva, Oynisa Farxod Qizi (2023). OLIY TA’LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1), 537-544.
8. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science.–2019*.

9. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, *1*(1), 15-16.
10. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). The American Journal of Political Science Law and Criminology, 3(04), 42-45.
11. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.

TALABA XOTIN-QIZLARDA IJTIMOIY FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Tursunova Dilnavoz To‘lqin qizi
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail:tursunova@bk.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bugungi kunda jamiyat taraqqiyotini ta’minlashda talabalar, xususan talaba xotin-qizlar ijtimoiy himoyasi va intellektual faolligini oshirish zarurati va mazkur jarayonda ta’lim-tarbiya tizimi subyektlari imkoniyatlaridan samarali foydalanishning innovatsion omillari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy faollik, jamiyat taraqqiyoti, faollik, ta’lim, innovatsiya, omil.*

ABSTRACT

In this article, the need to increase the social protection and intellectual activity of students, especially female students, and the innovative factors of effective use of the possibilities of the subjects of the educational system in this process are analyzed.

Key words: *social activity, community development, activity, education, innovation, factor.*

KIRISH

O‘zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida xotin-qizlarni ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar jarayoniga jalb etish, davlat boshqaruvi tizimini modernizatsiyalashni keng ko‘lamda amalga oshirish obyektiv zaruriyatga aylandi. Bugun jamiyatning deyarli hech bir muammosini, hatto kelajagi buyuk davlat qurish vazifasini ham ayollar ishtirokisiz hal qilish mushkul. Kelajagi buyuk davlat qurish borasida biz, eng avvalo, yosh avlodga tayanamiz. Farzandni kamolga yetkazish oilaviy tarbiyani to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishdan boshlanadi. Oiladagi o‘g‘il-qizlarimizning qanday insonlar bo‘lib yetishishi hammadan burun ayollarimizga bog‘liq.

Respublikamiz BMTning “Xotin-qizlarga nisbatan kamsitishlarning barcha shakllarini yo‘q qilish haqida”gi konvensiyasiga, Xalqaro mehnat tashkilotining “Onalikni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi, ”Mehnat va mashg‘ulotlar sohasidagi kamsitishlar to‘g‘risida”gi konvensiyalariga MDH davlatlari ichidan birinchilar qatorida qo‘shildi.Bu hujjatlar xotin-qizlar manfaatlarini muhofaza qilish va ularning oiladagi va umuman jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga qaratilgan meyoriy - huquqiy hujjatlar kompleksining tarkibiy qismidir.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev rahnamoligida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, salomatligini muhofaza qilish,

intilish va tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash, ularga munosib mehnat va yashash sharoitlarini yaratishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 2 fevraldagi “Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5325-sonli Farmonining qabul qilinganligi buning yorqin ifodasidir.

Mazkur Farmon bilan xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy va sotsial faolligini oshirish, ularning turli soha va tarmoqlarda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi uchun shart-sharoit yaratish, huquq va qonuniy manfaatlariga so‘zsiz rioya qilinishini ta’minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratildi.

O‘zbek xotin-qizlarining zamonaviy va milliy fazilatlari, ularning ijtimoiy hayotdagi, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishdagi o‘rni masalalari O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, falsafa fanlari doktori, professor X.O.Shayxova ilmiy izlanishlarida markaziy o‘rinda turadi. Uning mustaqillik yillarida chop ettirgan asarlari [1;2;3;4;5] xotin-qizlar masalasini milliy demokratik taraqqiyot nuqtai nazaridan o‘rganishga yordam beradi. Olima yozadi, mustaqillik tufayli “xotin-qizlarning tengligi va ozodligini to‘la ro‘yobga chiqarish, yangicha tafakkur, erkin fikrlash va dunyoqarashini shakllantirish, ijtimoiy hayotda ayolga bo‘lgan munosabatni tubdan o‘zgartirish, Sharq ayoliga xos momo meros, axloqiy go‘zal qadriyat va fazilatlarni keng kamol toptirish zarurati mustaqil yurtimizda davlat siyosatining ustuvor vazifasiga aylandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbek ayollarining madaniy va ma’naviy, huquqiy-axloqiy, intellektual salohiyatini oshirish, oiladagi onalik burchi va mas’uliyatini milliy, umuminsoniy nuqtai nazardan chuqur anglab yetish va amaliyotga rioya qilishga odatlantirish mustaqillik tamoyilining asosiy vazifasidir. Ayollar jamiyatning eng e’zozga sazovor, hurmat-izzat, g‘amxo‘rlik va e’tiborga loyiq ijtimoiy toifasiga aylanmoqda... Demak, ayolni ulug‘lash – oilani, Vatanni, hayotni ulug‘lashdir.” Ushbu fikrlarini davom ettirib, o‘zbek ayoliga xos bo‘lgan insoniy, ma’naviy fazilatlarni qayd etib, X.O.Shayxova zamonaviy ayollarning ijtimoiy faolligini ham ko‘rsatadi. “Biror soha yo‘qki, – deb yozadi u, – ayol o‘z bilimi, faolligi, iste’dodini namoyon qilmasin. Mulkdorlar sinfi vakili, tadbirkor, fermer, kichik va qo‘shma korxona sohibi, tijoratchi, biznes va menejer kabi kasb egalari yoki mudofaa va huquq-tartibot sohasida minglab iqtidorli, salohiyatli, aql-zakovatda o‘ktam ayollarning faoliyat ko‘rsatishi shakllanayotgan fuqarolik jamiyatimiz uchun oddiy holdir. Darhaqiqat, rahbarlik va boshqarish ishlarida ayollar soni ko‘payib bormoqda”[5, 88].

Zamonaviy sharoitda jahon amaliyotiga asoslangan mazkur dastlabki izlanishlar BMT taraqqiyot dasturi YUNESKO, «Ochiq jamiyat» Ko‘mak jamg‘armasi instituti tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Xususan, talaba-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish, ularni jamiyatimizning teng huquqli bunyodkoriga aylantirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir.

Zamonaviy jamiyatda izchillik bilan va samarali tarzda ushbu tushunchaning ijtimoiy tahlili amalga oshirilib kelinmoqda. «Gender» tushunchasining mazmuni, avvalo, jinsni ijtimoiy modellashtirish yoki tashkil etishda mujassamlashgan. Jamiyatda muayyan jins rollarining bajarilishini taqozo etadigan xatti-harakatlar meyori tizimi vujudga keladi; tegishli tarzda ushbu jamiyatda «erkaklarga oid» va «ayollarga oid» bo‘lgan xususiyatlar borasida qat’iy qaror topgan tasavvurlar qatori paydo bo‘ladi. Gender tabiatan belgilanmagan, ijtimoiy hodisalar ato etgan xususiyatlar yig‘indisidir[6, 182].

Gender – jinsning madaniy niqobi, bizning o‘z ijtimoiymadaniy tasavvurlarimiz doirasidagi jins haqidagi qarashlarimizdir. Buning ustiga, jins faqat gender demakdir, ya’ni uning ijtimoiylashtirilishi natijasida jinsni tashkil etgan narsadir.

Hozirgi jamiyatda talaba-qizlarning ijtimoiy pedagogik nuqtai nazardan o‘zini oqlaydi. J.Stenli gender tafovutlarga nisbatan ilmiy nazariyani ilgari suradi. Genderdagi differensiatsiya shunday jarayonki, unda erkaklar va ayollar o‘rtasidagi biologik farqlar ijtimoiy mazmunga ega bo‘ladi va ijtimoiy tasniflash vositasi sifatida qo‘llaniladi. Gender roli gender atrofidagi tushunchalardan kelib chiqadigan ijtimoiy umidlar, shuningdek, nutq, o‘zini tutish, kiyimlar va imo-ishoralar shaklidagi xattiharakatlardir. Erkaklar va ayollar g‘oyalari, insonlarning fikricha, bir-birini inkor etadi va ayrim madaniyatlarda rolga xos xatti-harakatlar qutblangan bo‘lishi mumkin: sustlik – ayollarga, faollik – erkaklarga xos.

Gender rollar bilan bog‘liq bo‘lgan xattiharakatga oid ko‘rsatmalar mehnatning erkaklar va xotin-qizlar mehnatiga bo‘linishida ayniqsa, yaqqol namoyon bo‘ladi. Hozirgi davrda har tomonlama rivojlangan, keng dunyoqarashga ega bo‘lgan talabaqizlarni mutaxassislik asosida tayyorlash va ular yordamida mamlakatimiz xotin-qizlari salohiyatidan jamiyatimiz ma’naviyati va moddiy farovonligini yanada oshirishning falsafiy-ijtimoiy xususiyatlari hamda pedagogik-psixologik o‘ziga xosliklari mavjuddir. Zamonaviy sharoitda oliy ta’lim tizimida talaba-qizlarning jamiyatdagi siyosiyijtimoiy ishtiroki dinamikasi, ilmiy salohiyatni egallashdagi faoliyati, mehnat bozorida bandlik darajasi, nikoh munosabatlarida qadriyatli yondashuvlar asosidagi faoliyati tarixiy davrlar nazariyalari bo‘yicha tavsiflanadi. Gender yondashuv va shaxsga qadriyatli yondashuv asosida talaba- qizlarning

ijtimoiy faolligini rivojlantirish bugungi kunda ta’lim sohasi hamda yoshlar ma’naviy saviyasini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib xulosa qilib aytganda: – tadqiqotlar asosida oliy ta’lim tizimida talaba-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning ilmiy asoslari va texnologiyasini ishlab chiqish; – oliy ta’lim tizimida gender yondashuv asosida talaba-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning pedagogik shart- sharoitlarini o‘rganish va tahlil qilish yordamida talaba-yoshlar gender farqlarining ta’minlash modelini yaratish zarur.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Шайхова Х., Назаров Қ. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992;
2. Шайхова Х., Тиллаева Г. Соғлом турмуш тарзи ва ёшлар камолоти. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2008;
3. Шайхова Х. Ўзбек аёли – одоб тимсоли. –Тошкент: Ўзбекистон, 2007;
4. Шайхова Х. Баркамол авлод – ахлоқий- қадриятлар қуршовида. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ инст. нашр., 2010.
5. Шайхова Х. Маънавият – камолот кўзгуси. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. –Б.88.
6. Большой толковый социологический словарь. COLLINS. Т. 1. – М.: «АСТ», 1991. – С. 182.
7. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA’LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(1), 537-544.
8. Maksudov, U. K. (2023). SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROMOTION OF STUDENT-YOUTH INITIATIVES BASED ON THE GENDER APPROACH. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, *11*(3), 688-693.
9. Maqsudov, U. Q. (2020). Stages and forms of development of social activity of primary school students through people’s oral creativity. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, *10*(12), 1365-1368.
10. Muhammadjonovna, U. N., Makhmutovna, T. H., & Kurbonovich, M. U. (2020). IPROVING THE MECHANISM OF INCREASING THE SOCIAL ACTIVITY OF YOUNG PEOPLE IN THE DEVELOPMENT OF A DEMOCRATIC AND LEGAL SOCIETY. *JCR*, *7*(12), 3133-3139.

11. Mukhammedovna, U. N., & Oyturaxonovna, I. S. (2019). IMPROVING SOCIAL ACTIVITY OF YOUTH IN UZBEKISTAN AS THE DEMOCRACY AND DEVELOPMENT OF LEGAL SOCIETY. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, *7*(12).
12. qizi Tursunova, D. T. (2021). Principal And Important Factors In The Formation Of Social Activity Student Women. *Current Research Journal Of Pedagogics*, *2*(05), 53-62.
13. Siddiqov, B. S., & Mexmonaliyev, S. N. (2022). PEDAGOGIK AMALIYOTNING BO ‘LAJAK O ‘QITUVCHINING KASBIY TAYYORGARLIK FAOLIYATIDA TUTGAN O ‘RNI. *Academic research in educational sciences*, *3*(1), 10-16.
14. Sobirjon, A. (2020). Socio–pedagogical factors of formation of activities of society and social involvement in students who have an active life position. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, *8*(12).
15. Tursunova, D. (2021, December). THE CONCEPT OF SOCIAL ACTIVITY AND ITS IMPORTANCE IN SOCIAL DEVELOPMENT. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 84-87).
16. Tursunova, D. (2022). FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF SOCIAL ACTIVTY. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, *2*(12), 285-289.
17. Tursunova, D. (2022). PUBLIC ACTIVITIES AND ITS PERSONS. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 127-130.
18. Tursunova, D. T., Abobakirova, O. N., Buzrukova, D. M., Mahmudova, O. T., Ubaydullayeva, Z. H., & Kholmatova, N. N. (2022). Principal Principles And Important Factors Of Student Women's Social Activity. *Journal of Positive School Psychology*, 6262-6269.
19. ugli Abdullaev, S. S. (2021). SOCIAL INVOLVEMENT IN STUDENTS RESULTS OF EXPERIMENTAL WORK ON THE DEVELOPMENT OF VIRTUES.
20. ugli Abdullaev, S. S. (2021, July). SOCIO-POLITICAL FACTORS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL RELATIONSHIPS IN STUDENTS IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL EDUCATION. In *Euro-Asia Conferences* (pp. 168-170).
21. Urinova, N. M. (2018). Developing and Promoting Students’ Social Activity. *Eastern European Scientific Journal*, (6).

22. Urinova, N. SOCIAL EDUCATION OF STUDENTS AS AN IMPORTANT COMPONENT OF TEACHING ACTIVITIES.
23. Джалалов, Б. Б. (2016). Место и роль воздействия воспитания в повышении общественной активности учащихся. *Ученый XXI века*, (5-1 (18)), 38-41.
24. Джалалов, Б. Б. (2020). Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишнинг назарий методологик асослари. *Педагогика ва психологияда инновациялар*, *10*(3).
25. Сиддиков, Б. С., & Джалалов, Б. Б. (2016). Задачи развития активности молодёжи с помощью педагогических тренингов. *Ученый XXI века*, (6-2).
26. Уринова, Н. М. (2018). Таджибоева ХМ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ. *INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS OF PHILOSOPHY, SOCIOLOGY, HISTORY AND POLITICAL SCIENCE*, 29-33.
27. Уринова, Н. М., & Таджибоева, Х. М. (2018). Педагогические основы развития социальной активности учащейся молодежи. In *international scientific review of the problems of philosophy, sociology, history and political science* (pp. 29-33).

MORAL VIEWS OF HUSSAIN VOIZ KOSHIFI

B.S.Siddikov
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor
Fergana State University
Sh.N.Mekhmonaliyev
PhD student of Fergana State University

ABSTRACT

Information is given about the positive influence of the works of the great thinker of the 15th century, Kamaluddin Husain, vaiz Koshifi, on the development of the system of spiritual and moral values of future teachers.

***Keywords**: spiritual moral value, philosophy, ethics, eloquent*

АННОТАЦИЯ

Приводится информация о положительном влиянии произведений великого мыслителя 15 века Камалуддина Хусейна, Ваиза Кошифи на формирование системы духовно-нравственных ценностей будущих учителей.

***Ключевые слова**: духовно-нравственная ценность, философия, этика, красноречие.*

INTRODUCTION

In the second half of the 15th century, Vaiz Koshifi is one of the famous and encyclopedic talents among scholars, poets and sages who gathered around Alisher Navoi in Khorasan. Husayn Vaiz Koshifi of Kamolid was born in Bayhaq town of Sabzavor city in Khurasan region in 1440. There is no exact information about his parents and childhood.

In our opinion, he received his primary education in Sabzavor. He had full knowledge of Arabic, Persian, Turkish, mathematics, astronomy, chemistry, music, literature, jurisprudence. From a young age, he was engaged in the art of preaching and speaking. Koshifi soon became known as a prominent preacher-orator in Sabzavor. Later, he lived in Nishapur and preached in Mashhad in 1455-1468. At the end of 1468, on the recommendation of Abdurrahman Jami, Husayn Vaiz Koshifi came to Khirot and spent the rest of his life in Khirot under the leadership of the Timurids. It is known that in the second half of the 15th century, Khirot was the cultural center of the East. Historian scientist Sayyid Nafisi says that there is almost no information about Koshifi's trip to India at the end of his life. Husayn Waiz Koshifi had two daughters and one son, and his son Fahriddin Ali al-Safi was a great poet, writer and scholar of his time (known for his work "Rashohoti ayn al-hayat"). have become drunk. Ali al-Safi has more than ten scientific and artistic works

dedicated to the history of Islam, the life of prophets, literature, Khoja Ahror, ethics, and chemistry. Husayn Vaiz Koshifi died in Khirat in 1505[1].

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Kamoliddin Husayn is the name of the scholar, the preacher (orator) is his nickname, and Koshifi (to discover, create) is his literary nickname. Hossein Vaiz Koshifi wrote his works in the scientific language of his time - Persian, and many scientific and artistic translation works were also inherited from him. It is known from sources that he wrote more than 200 works on such subjects as philosophy, ethics, linguistics, literature, politics, history, chemistry, astronomy, mathematics, music, preaching, poetry, history of religion, jurisprudence, medicine. 197 manuscripts and 75 lithographic copies of Koshifi's works with 45 titles are stored in the Institutes of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni and Manuscripts named after H. Sulaymanov of the Academy of Sciences of Uzbekistan[2].

In addition, he was a prominent theological scholar of his time, knew the hadith, the Holy Qur'an by heart, and even wrote a four-book commentary on the Qur'an. Koshifi's more works such as "Akhloqi Muhsini", "Risolai Khotamiya", "Anvori Sukhaili", "Futuvvatnomai Sultani", "Tavsiri Husaynii", "Javahirnama" in Arabic, Tatar, old Uzbek, Urdu, Turkish, German, translated into English, French and other languages. Currently, Koshifi's works are stored in cities such as Paris, London, Berlin, St. Petersburg, Moscow, and in the libraries of Iraq, Turkey, Iran, Afghanistan, India, Bangladesh and other eastern countries. In foreign countries, interest in Koshifi's works was strong already in the 18th and 19th centuries. Famous scientists such as Levi, A. M. Shasteri tried to thoroughly study the history of the culture of Central Asia and Iran in the 14th-15th centuries and highly valued Koshifi's work and heritage.

Koshifi's work was described by Khondamir, a great historian of his time, in his work "Khulasat ul-Akhbar": "The gentleman also had great skill in astrology, so his interpretations were as safe as Qaza's arrow. His puberty and There are many and countless books of eloquence, most of them are decorated with the famous name of Alisher Navoi. The grace and favor of Amir Alisher fell on Mr. ul's hol page all the time..."he describes as". Alisher Navoi at the fourth session of Majalis un-nafois's:" Mawlana "Husayn Vaiz "Koshifiy "makes a pseudonym, is from Savzavor. For about twenty years, borkim, in the city, and Mavlono turned out to be peat and showy. In particular, preaching, essay and falakiyot, it is about him, and in each of them he has his famous works...", which he praised. Husayn Vaiz Koshifiy taught students in the khirot madrasas, preached from morals in the cities of Khurosan. In his works, Koshifiy devotes a great place to the issues of socio-moral life, spirituality, the

problems of politics, state management, the relationship between the king and citizens, the management of the community, the upbringing of a mature person occupy a huge place in his work. It promotes the ideals of humanism, popularism, high spirituality, cultural uplift. Among his works are "Axloqi Muhsiniy", "Risolai Hotamiya", "Anvori Sixayliy", "Axloqi Karim", "Javohirnoma", "Lubbo ul-ma'naviy fi-intixobi masna'viy", "Iskandar oynasi", "Tafsiri Husayniy", "Futuvvatnomai Sultoniy" . The works were used as a textbook for students in the country of Khorasan, in the madrasas of Khirot and other cities. In these works, The Thinker, on the basis of his exes, experiences from life, outlines his thoughts about folktale, humanity, social life, justice, salvation, purity, correctness, truthfulness with the help of educated, interesting stories, narratives. These works are of great educational value even today, since they are written on the basis of "Xikmati amaliy" in Koshifian[3].

Husayn Vaiz Koshifi considers man to be the highest Noble being in the world.

"The name of a person is eternal due to remembering with good, the harvest of the Ayyomi of Khayotlik is to make a good name," - says the author.

This preacher is the leading idea of Koshifian moral doctrine. He condemns negative moral qualities and shows with cathartic wisdom and narratives that they bring great harm to human life and society.

Husayn Vaiz Koshifiy also reflects comprehensively on the concepts of good and evil, justice, conscience, duty. The norm of morality is moral requirements that regulate the behavior, character of people. Koshifiy understands positive qualities as a human quality that must be present in people, and one by one describes such qualities as patience, admiration, chastity, purity, exaltation, generosity, Sahawat, truthfulness, shyness, humility, alertness, high humility, dionyism, fidelity to the covenant, andishness, knowledge of self-esteem, the ability to hide secrets. By a man of moral character, koshifius understood a man who was a man of enlightenment, a lover of truth and Justice, a fighter against injustice, a brave, mobile, Noble, sahitic, open heart.

DISCUSSION

In the coverage of ethics issues, Koshifiy's work "Axloqi Muxsiniy" (dedicated to Husayn Boyqar's son - Abdulmuhsin Mirza) is the most famous and important. In his works, Koshifiy also advances important points for his time on issues of politics, state management. He - " singled out the need to use politics in the righteous maintenance of the state.

Politics is necessary for the management of the country, it is not a personal business, but social work. If the policy is fair, the country, society will develop, the

people will live comfortably. Policy should be guided by Justice by the righteous Kings:[4]

It also attributes its progress, the decision-making of justice, to Koshifian politics. Thus, Husayn Vaiz Koshifiy was not only a poet, writer, scientist, but also a wise politician. His thoughts on the need to calm society, the state, peace, discord still retain their significance.

CONCLUSION

The Vaiz Koshifiy Alisher remained in history as one of the famous allomas who made a significant contribution to the development of the culture of Khurosan and Movarounnahr of the 15th century, being in the spiritual circle of Navoi, as well as having a great influence on the last generations with his works. He actively served on the path of the spiritual rise of his time with the work of qomusiy and significantly influenced the strengthening of the universal, cultural wealth of not only Central Asia, but today the East.

REFERENCES

1. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.. 1986; Nisoriy H.. Muzakkiri ahbob; T.. 1993.
3. Siddiqov, B. S., & Mexmonaliyev, S. N. (2022). PEDAGOGIK AMALIYOTNING BO ‘LAJAK O ‘QITUVCHINING KASBIY TAYYORGARLIK FAOLIYATIDA TUTGAN O ‘RNI. Academic research in educational sciences, 3(1), 10-16.
4. Khaitboevich, B. B. (2020). Some features of protection of students from the threat of harmful information in the educational process. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, *8*(10), 69-72.
5. Baydjanov, B. (2021, March). COMPATIBILITY OF NEW RENAISSANCE PEDAGOGY AND JADID ENLIGHTENERS’VIEWS ON EDUCATION AND INFORMATION SECURITY. In Конференции.
6. Abdullaev, S. S. (2021). SOCIAL INVOLVEMENT IN STUDENTS RESULTS OF EXPERIMENTAL WORK ON THE DEVELOPMENT OF VIRTUES.
7. Abdullaev, S. S. (2021, July). SOCIO-POLITICAL FACTORS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL RELATIONSHIPS IN STUDENTS IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL EDUCATION. In Euro-Asia Conferences (pp.168-170).

ЛОГИКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ В ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПИАНИСТА

Великанова Елена Юрьевна
Преподаватель кафедры Вокал и инструментального исполнительство
Ферганского государственного университета

АННОТАЦИЯ

К музыке нельзя относиться как к развлечению, а тем более при её исполнении. Исполнитель вкладывает столько труда, эмоций, технические возможности, и охватывает все определённо художественные задачи, которые должен донести до массы слушателей с помощью средств музыкальной выразительности. В данной статье описывается методы выше сказанных задач в исполнении.

***Ключевые слова**: Музыка, исполнительское мастерство, артикуляция, выразительные средства музыки, методы исполнения, исполнитель, звукоизвлечение.*

THE LOGIC OF INTERPRETATION IN THE PERFORMING ACTIVITY OF A PIANIST

Velikanova Elena Yurievna
Teacher of the Department of Vocal and instrumental performance
Fergana State University

ABSTRACT

Music cannot be treated as entertainment, and even more so when it is performed. The performer invests so much work, emotions, technical capabilities, and covers all definitely artistic tasks that he must convey to the masses of listeners with the help of musical expressiveness. This article describes the methods of the above tasks in execution.

***Key words:** Music, performance skills, articulation, expressive means of music, performance methods, performer, sound production.*

ВВЕДЕНИЕ

Исполнительские средства музыкальной выразительности охватывают все стороны воспроизведения музыки: это звукоизвлечение, музыкальный темп и ритм, динамику, звучание, артикуляцию и исполнительскую агогику, педализацию и т.д. Каждое из них связано с выполнением определенных художественных задач, каждое действие имеет свои основные функции. Исполнительские выразительные средства дают возможность исполнителю с

достаточной полнотой раскрыть содержание музыкального произведения и выявить его форму, создавая исполнительский художественный образ. Все эти средства, мера применения которых не фиксируется композитором в нотной записи и фиксирована относительно, количественно и определяются исполнителем и составляют основу специфики музыкального исполнительства. Своеобразие музыкально-исполнительских средств выразительности состоит в том, что многие из них связаны непосредственно с туше и звукоизвлечении, окраской звучания, с характером произведения[1;97]. Реальный звук – это только исполнительский звук. Если его высотная, ритмическая и динамическая стороны в той или иной мере определены автором, то в качественном отношении звук очень зависит от исполнителя. Один и тот же звук на одном и том же инструменте может звучать совершенно по-разному у одного и разных исполнителей в зависимости от приема звукоизвлечения и контекста интонации.

Красота звука – понятие не относительное. Критерием красоты здесь является соответствие типы звучания сущности создаваемого художественного образа. Современники, отмечали огромное тембровое разнообразие звуковой палитры Фридерика Шопена, Ференца Листа и Антона Рубинштейна[2;31].

Динамика музыкального произведения также приобретает в исполнении индивидуальные черты. Термины, обозначающие уровень в громкости относителен. Нет эталона звучаний *forte* или *piano*, степени *crescendo* или *diminuendo*, меры *sforzando* и т.п. Всякое «живое» исполнение становится как бы особой редакцией содержащихся в нотном тексте динамических обозначений. Творческое использование градаций громкости как выразительного средства проявляется у исполнителя прежде всего в создании эмоциональной и убедительной динамической линии развития произведения, не только способствующей наиболее полной передаче его содержания, но и учитывающей закономерности восприятия громкости звучаний человеческой психикой. Так существуют крайние градации, где *fortissimo* и *pianissimo* при частом их использовании теряют для слушателя значение особенного и приобретают значение обыкновенного.

МЕТОДОЛОГИЯ

Термин «динамика» впервые был введен в музыкальную теорию и практику швейцарским музыкальным педагогом Х.Г.Негеле в 1810 году, а первые динамические указания появляются в лютневой музыке в XVI веке. Указания *forte* и *piano* вошли в обиход с XVIII века и были редки в эпоху барокко. Наряду с *forte* и *piano* впервые начал применять знаки *crescendo*

и *diminuendo* итальянский композитор Доминико Мадзокки начиная с 1638 года. Применению переходного *crescendo* внутри больших построений положили начало представители мангеймской школы[3]. Исполнительскую динамику во многом определяет индивидуальный исполнительский стиль, характер интерпретации, эстетическая направленность исполнительских школ. Для одних характерны принципы волнообразной динамики дробных динамических оттенков, для других – терассообразной динамики и т.п.

В процессе звучаний, их смен, движения возникает реальный музыкальный образ. В силу этого, важным исполнительских выразительным средством, является темп (от латинского tempus- время), он является определяющим в степени скорости и характере звуковых последований всего музыкального движения.

Первоначально латинское слово tempus, как и греческое – хронос означало отрезок времени определенной величины, в средневековой мензуральной музыке темп определяется соотношениями длительностей и жанровыми признаками. До изобретения метронома в тактовой ритмике XVI – XVIII веков эталоном «правильного» темпа (итал. tempo giusto) служил ритм дыхания, сердцебиения или шага. Итальянские темповые обозначения presto, allegro, andante, adagio и др. вошли в практику со времени позднего барокко. Как указанные в нотах, так и не указанные в них нарушения равномерности лишают темповую единицу постоянной величины и позволяют говорить лишь об ее средней величине. В соответствие с этим указания метронома (изобретен Иоганном Непомуком Мельцелем (1772-1838) в 1815 г.), на первый взгляд определяющие длительность нот, в действительности означают их частоту. В метрономических обозначениях существенно число ударов в единицу времени, а не равенство промежутков между ними. Не все композиторы часто пользовались метрономическими указаниями: Шопен использовал их до ор. 27, ими почти не пользовались Лист и Брамс. С конца XIX века их используют все чаще из-за исполнительского произвола. В XX веке указания метронома часто преобладают над словесными определениями.

ОБСУЖДЕНИЕ

Понятие темпа содержит два значения в их единстве: определение скорости движения и определение характера движения, его внутренний динамичности. Но при равной скорости движение может быть более или менее энергичным или плавным, порывистым или спокойным, метричным или свободным и т.д. Практика исполнения выдающихся исполнителей показывает, что они далеко не всегда точно следуют метроному, так как конкретный

исполнительский темп диктуется также эстетическими задачами и условиями каждого данного исполнения. Большую роль в определении темпа играют возможности инструмента, объем концертного зала, состояние исполнителя в момент выступления и т.п. К темповым исполнительским средствам относится агогика (от греч. – ведение, приведение) – небольшие отклонения от темпа, не обозначенные в нотном тексте и обусловливающие выразительность музыкального исполнения. Термин агогика применялся еще в древнегреческой музыкальной теории, в современное музыкознание введен Х.Риманом в 1884 году. Ранние явления, относящиеся к области агогики обозначались как «tempo»
был впервые применен итальянским певцом и музыкальным писателем Пьером Франческо Този (ок. 1653-1732) в 20-е годы XVIII века для обозначения мелких замедлений и ускорений в партии голоса на фоне ровного, размеренного аккомпанемента. Эти небольшие темповые отклонения в большинстве случаев взаимно компенсируются, чем обеспечивается целостность, слитность музыкального движения. В XIX веке рубато обычно трактовали как замедление темпа, служащее усилению выразительности исполнения.

Возможности исполнительской агогики обусловлено тем, что реальные временные соотношения служат лишь одним из средств выражения ритмического рисунка, который может восприниматься таковым и при несовпадении реальных длительностей с указанными в нотах. Нотные обозначения величин, образующих ритмический рисунок, указывают не реальные длительности, а деления тактов, которые исполнитель растягивает и сжимает в самых широких пределах. Нотные обозначения также указывают на «весомость» звука (например, указание крупных величин в пассажах, сумма которых не соответствует длительности такта).

Среди других ритмических исполнительских средств – ритмические акценты – «оттяжки» взятия звука относительно его метрического места, цезуры (от лат. рассечение) и др. Именно посредством ритмических исполнительских приемов достигается дыхание, столь необходимое для придания членораздельности, естественности и непосредственности музыкальной речи.

Под функциями выразительных исполнительских средств понимают особые роли, которые эти средства выполняют в создании и восприятии звукового текста. Их единство отражено самим термином «interpretacio», которое переводится двояко: и как толкование, и как разъяснение. Толкование

указывает на семантическую функцию, разъяснение – на коммуникативную функцию выразительных средств.

Коммуникативно-семантические функции исполнительских средств можно разделить на две основные группы. Они реализуют аналитическо-грамматическую и интонационную сторону музыкальной формы. Интерпретацию первой стороны называют объективацией (не только в процессе восприятия, но и в реальном оформлении звукового текста), интерпретацию интонационной формы – индивидуализацией.

Целью объективации служит выявление и разъяснение иерархической структуры аналитическо-грамматической формы в процессе ее воплощения в реальное звучание, раскрытие потенциальных возможностей формообразования заложенных в нотном тексте. Ведь большинство важнейших категорий музыкальной формы не находит в авторском нотном тексте непосредственного отражения. В тексте прямо не обозначены мотивы и предложения, кульминации и спады, скрытые полифонические голоса, жанровые и стилистические признаки, драматургия целого и частей. Непосредственно в нотном тексте мы находим звуковысотность и ритмические соотношения отдельных звуков, порядок их одновременности и следования, тактовый метр – иными словами, самый элементарный уровень фиксации звуковой системы музыкального произведения. Исполнитель интонируя нотный текст, читая его в соответствие с грамматикой музыкального языка опознает структурные единицы, отношения между ними и с помощью исполнительских средств воссоздает (сначала в сознании, затем в реальном звучании) музыкальную форму.

При объективации важнейшая роль принадлежит разъяснению отношений между элементами музыкальной системы, в основе которых лежат только два элементарных отношения – тождества и различия. Они объективно заложены в композиторском тексте и могут быть опознаны (хотя не всегда однозначно) в ходе работы над произведением. Поскольку разъяснение и дальнейшее структурирование этих отношений осуществляется с помощью находящихся в распоряжении исполнителя свободных элементов музыкальной формы, возникает еще один ряд отношений тождества и различия внутри подсистемы исполнительских средств, который накладывается в звуковом тексте на композиторские отношения элементов музыкальной формы.

Самый простой принцип взаимодействия – отождествление тождественного – требует тождественного исполнительского произношения тождественных или сходных элементов композиторского текста. Действие

этого принципа проявляется в единстве темпа, артикуляции, в стремлении к подобию при проведении в разных голосах полифонической темы и т.д. Например, взятый темп в начале произведения при отсутствии новых указаний будет выдерживаться исполнителем в определенной мере точности (определяемой зонной природой выразительных средств).

Различение различного – это выявление многообразных оппозиций музыкальной формы типа: «вопрос-ответ», «рельеф-фон», «тема – общие формы движения» и т.п. Соединяя подобные оппозиции параллельно тем или иным оппозициям композиторского текста, исполнитель подчеркивает различия, добивается различительного эффекта. Эти два принципа взаимодействия исполнительских свободных элементов музыкальной формы, принадлежащих к выразительным средствам исполнителя, параллельны композиторским.

Альтернативные принципы – отождествления различного и различение тождественного. Первый принцип заключается в отказе от различения. Примерами его действия является редкое применение выразительного средства или приема для усиления его воздействия или отказ от лишних подчеркиваний элементов выразительных средств уже достаточно (с точки зрения исполнителя) подчеркнутых композитором.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изложенные принципы музыкально-исполнительской логики представляют собой различные, дополняющие друг друга и в тоже время конкурирующие тенденции формования звукового текста. В совокупности они образуют систему, в которой строгая определенность сочетается с возможностями выбора из ряда одинаково правомерных решений.

Данные исследователей психофизиологических явлений показали, что человеческий мозг кодирует двигательную и прочую информацию одновременно в двух временных масштабах 1:1 и 1:10 и именно сжатые коды заставляют мысль активно действовать. Механизм «двоичного» времени активно проявляется в музыке, чему способствует сам музыкальный материал. О целостном охвате произведения внутренним слухом писали многие композиторы. Вспомним письмо В.А.Моцарта, в котором он пишет, что «пьеса оказывается почти готова в моей голове, хотя бы она и была длинна, так что впоследствии я охватываю ее в душе одним взглядом, и слышу ее в воображении вовсе не последовательно, как она должна потом выразиться, а как бы сразу в целом…»[4;3].

Свертывание структуры произведения в «кристаллическую» форму (Б.Асафьев), своеобразная архитектонизация художественного замысла исполнителя связана со специфическим «переводом» временных характеристик в пространственные. Здесь открывается перед исполнителем путь «уплотнения» пространства произведения, заполнения его вертикали различными вариантами. Это варианты не только способы технологического воплощения музыки, но и ее художественной интерпретации, это и варианты состояний исполнителя, многочисленные ассоциативные связи. Сжатая модель исполнительской деятельности оказывается не только доступной своеобразному контролю творческого сознания, оценивающему возможность успешности ее развертывания в процессе интерпретации, но и становится определенным показателем завершения процесса создания исполнительской формы, высшей стадией ее сжатого, целостного, готового к реализации состояния.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха: пособие для студентов. М.: Просвещение, 1972. С. 97.
2. Шаймухаметова Л. Н. Мигрирующая интонационная формула и семантический контекст музыкальной темы: автореф. дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.02. М., 1994. 31 с.
3. Нестерова Татьяна Георгиевна "История интерпретации фортепианной музыки" https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/428774-istorija-interpretacii-fortepiannoj-muzyki
4. Козьмина Ксения Анатольевна Тонкости и нюансы исполнительского искусства https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/350927-tonkosti-i-njuansy-ispolnitelskogo-iskusstva
5. A. Abdusattorov (2022). DIMITRIY DIMITRIYEVICH SHOSTAKOVICH IJODIDA POLIFONIYA. Science and innovation, 1 (B6), 430-432. doi: 10.5281/zenodo.7164517
6. Adiljanovna, A. M., Nurullaevna, N. M., Abdumalikovna, Y. D., Sharobidinovich, M. J., Abdujalil Abduvalio'g'li, A., & Behzod Asqaralio'g'li, T. (2021). Academic Yunus Rajabi and His Scientific Heritage. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 9092-9100.
7. Абдисатторов, А. А. Ў. (2022). БАСТАКОРЛИК ИЖОДИДА МУСИҚА ФОЛЬКЛОРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(10-2), 602-605.

8. Abdusattorov, A. About Makom Melodies Adapted for Orchestra of Uzbek Folk Instruments. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, *2*(11), 28-30.
9. Насритдинова, М. (2023). ARTPEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA BOLAJAK MUSIQA TA'LIMI OQITUVCHILARINING IJODKORLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK TA'MINOTI. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, *3*(4), 241-246.
10. Насритдинова, М. Н. (2023). УСТОЗ МУХТОР АШРАФИЙ МАҲОРАТЛИ ПЕДАГОГ СИЙМОСИДА ШОГИРДЛАРИ ХОТИРАСИДА МАНГУ БАРҲАЁТ. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, *3*(2), 303-305.
11. Murodova, D. (2021). Scientific And Theoretical Aspects of Musical Thinking. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, *1*(1), 196-199.
12. Murodova, D. (2021). THE CONCEPT OF MUSICAL THINKING AND ITS STAGES OF DEVELOPMENT. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *9*(05), 245-250.
13. Akhrorova, R. U. (2022). EXPRESSION OF THE WORD "ÂGE"/"AGE" IN FRENCH AND UZBEK. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 97-99).

TALABA – YOSHLARDA HARBIY-VATANPARVARLIKNI ARTPEDAGOGIKA VOSITASIDA RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY – METODOLOGIK ASOSLARI

Madaliyev Rahmiddin Ismoilovich
Farg‘ona davlat universiteti Harbiy ta’lim fakulteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada talaba - yoshlarning harbiy-vatanparvarlik tarbiyasida artpedagogik vositalarning ahamiyati, badiiy adabiyotlar, kino filmlar va ular yordamida ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkillash hamda buyuk allomalarning ta’lim – tarbiya to‘grisidagi fikrlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *o‘zbek adabiyoti va san’ati, harbiy-tarixiy voqealar, tasviriy san’at, kino filmlar va axloqiy-ijtimoiy manbalar.*

ABSTRACT

This article talks about the importance of art-pedagogical tools in the military-patriotic education of students and young people, about the organization of spiritual and educational events with the help of literary literature, films, and the opinions of great scholars about education and training.

Key words: *Uzbek literature and art, military-historical events, visual arts, films and moral and social sources.*

“Ta’lim – dunyoni o‘zgartirishga ishlatish mumkin bo‘lgan eng kuchli quroldir” (Nelson Mondella)

Yosh avlodni har taraflama sog‘lom va barkamol qilib tarbiyalash g‘oyat murakkab va uzoq vaqtni talab qiladigan jarayondir. Yoshlar tarbiyasiga beparvolik, loqaydlik kelajakda tuzatib bo‘lmas og‘ir oqibatlarga olib kelishi mumkin. Agar bu vazifani biz bugundan boshlab yoshlarimiz qalbi va ongida ezgulik g‘oyalarini yuksak axloqni, yoshi ulug‘ insonlarga xurmatni shakllantira olsak nafaqat o‘zimiz balki jamiyatimizning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan bo‘lamiz.

Inson iymon – e’tiqodli bo‘lsa, yurtiga sodiq bo‘lib xizmat qilsa, u haqiqiy vatanparvar bo‘ladi. Agar farzandimizga to‘g‘ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada uning yurish-turishi, kayfiyatidan ogoh bo‘lib turmasak, ularni ilmu hunarga o‘rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni, boy berib qo‘yishimiz hech gap emas[1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining: “Xususan, milliy o‘zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash lozim. Buyuk alloma va arboblarimizning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini kuchaytirishga alohida e’tibor qaratishimiz kerak”ligi haqidagi fikrlari buning yorqin isbotidir[8].

Sharq, xususan o‘zbek ta’lim tizimida yoshlar tarbiyasi, axloqi, vatanparvarligi, mexnatsevarligi, insonparvarligi kabi sifatlarga azaldan alohida e’tibor qaratilgan. Bunda “Qobusnoma”, Qutadg‘u bilig” “Maxbub-ul qulub” kabi durdona asarlarga tayanilgan. Zotan adabiyot insonlarni yaxshilikka chorlovchi, yomonlikdan qaytaruvchi ilmdir.

Farobiyning ta’lim tarbiya yo‘llari, usullari, vositalari haqidagi qarashlari ham qimmatlidir. U “Insonda go‘zal fazilatlar ikki yo‘l – ta’lim va tarbiya yo‘li bilan hosil qilinadi. Aynan u go‘zal axloqni shakllantiradi. Insonnni ma’naviy kamolatga yetkazadi.

Alisher Navoiyning fikricha, ahli ma’ni, ya’ni ma’nili kishilar ma’naviyatli etuk shaxslardir: «Xayrat-ul-abror» dostonida yetuk shaxsning ma’naviyatidagi yaxshilik, sahovat, soflik, hayo, muruvvat, andisha, adab, kamtarlik, sadoqat, qanoat, rostgo‘ylik, bag‘ri kenglik singari fazilatlari ta’riflanib, ruhiy kamolot yo‘llari tahlil etilgan.

Vatan – bu inson va uning avlod ajdodlari kindik qoni tukilgan mukaddas dargoxdir. Vatan – bu ajdodlar maskani, el-yurt, xalk voyaga etgan tuprok, uning tili, tarixi, madaniyati, urf-odatlari, qadriyatlari shakllanib, rivojlanib, kamol topib boradigan zamindir.

Inson ma’naviy etukligining muhim belgisi-vatanparvarlik hisoblanadi. Har bir fuqoro uzini vatanini, xalqining tarkibiy qismi deb bilib, o‘z burchini yuksak onglilik, fidoyilik bilan ado etgandagina vatanparvarlik e’tiqodi mustaqil mamlakat taraqqiyotiga katta ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi ma’naviy zaminga aylanadi. Shuning uchun xam vatanparvarlik tarbiyasi mustaqil vatanimizning taraqqiyoti, xavfsizligi, mudofaa quvvati va Qurolli kuchlarini mustaxkamlashda muxim zaruriyatga egadir.

Talabalarni serqirra, atroflicha ta’sir etuvchi nafosat qadriyatlarga yo‘naltirish lozim. Birinchi navbatda milliy qadriyatlar, ona Zamin tabiati, milliy xalq san’ati, sharqning, O‘zbekistonning badiiy madaniyati, tarixiga muhabbat tuyg‘ularini rivojlantirish. Bu borada asosiy manba sifatida milliy an’analarga boy adabiyot, tasviriy san’at, haykaltaroshlik, hunarmandchilik, musiqa va san’atning boshqa turlari bilan tanishtirish ya’ni yurtimizni diqqatga sazovor joylarga ekskursiyalar uyushtirish, o‘zbek xalqining o‘tmishdagi va zamonaviy turmush tarzi aks etgan

milliy spektakllarga va muzeylarga olib borish. Bu bilan talabalarni o‘z xalqiga va yurtiga muhabbatini orttirish lozim. Bularning jamlanmasi ARTpedagogika vositalaridir va bu vositalar orqali vatarparvarlikni rivojlantirishga qaratilgan maksadga erishiladi. Vatanparvarlik tarbiyasi mavzusi o‘zbek adabiyotida mustahkam o‘rin olgan va bugungi kunda rivoji davom etmoqda. Shunisi diqqatga sazovarki, bir qator yozuvchilarimiz o‘z ijodlarida yoshlarni vatanparvarlik tarbiyasiga katta ahamiyat berganlar.

Xalqimizning sevimli yozuvchilari O‘tkir Xoshimov, Toxir Malik, Muxammad Ali va boshqalarning asarlarini bugungi kunda xam yoshlarimiz qiziqib mutoala qilmoqdalar. Bulardan Muhammad Alining “Ulug‘ Salatanat” asarida Ulug‘ Sarkarda buyuk Soxibqiron Amir Temur haqida unda el-yurt tinchligi yulida yashagan fidoyi inson hamda uning salatanatning mustaxkamlash yo‘lida olib jangu-jadallari qolaversa farzandu nabiralari haqida bayon qilinadi.

Baxtiyor Abdug‘ofurning “Sulton Jaloliddin Manguberdi” asarida Jaloliddin Manguberdining tug‘ilishidan tortib, bolaligi, ilmu xarbga qizikishi iste’dodu iqtidori, faoliyatdagi boshka sultonlarga, jahongirlarga o‘xshamagan xislatlari bilan aynan mazkur asarda tanishishlari mumkin.Ushbu asarda Buyuk sarkardaning davlat siyosati, jang san’ati va oila sha’nidan suzlovchi muzaffar tarix haqida bayon qilinadi.

Muso Toshmuxammad o‘gli Oybekning “Quyosh Qoraymas” asarida o‘zbek xalqining ikkinchi jaxon urushi davridagi jasoratiga bag‘ishlangan bo‘lib asosiy qaxramon Bektemir va uning ikki jangavor do‘sti timsolida frontda sodir bo‘lgan qiyinchiliklar va bu qiyinchiliklarga qaramasdan jasorat ko‘rsatgan qaxramonlar xamda ularning iztirobi haqida bayon qilinadi. Bu asarlar bilan tanishgan yoshlarimiz bugungi baxtli xayotga yetib keguncha qancha bizning avlodlarimiz mashshaqat chekkanliklari bunday xayotni barchamiz qadriga etishi kerakligi haqida tushuncha va tasavvurlarni paydo qiladi[4].

Vatanparvarlik tarbiyasidagi vositalardan yana biriga biz muzeylarni misol qilib Farg‘ona viloyati “O‘lkashunoslik” muzeyi, Farg‘ona davlat universiteti qoshida tashkil qilingan “Qatog‘on qurbonlari” muzeyi xamda yurtimizni barcha viloyat va shaxarlarida bunyod etilgan muzeylarni misol qilishimiz mumkin. Yana bir quvonarlisi Prezidentimizning tashabbusi bilan Buyuk g‘alabaning 75 yilligiga bag‘ishlanib qurilgan G‘alaba bog‘ida “Shon-sharaf” muzeyi, “Mangu jasorat”, “Matonat madhiyasi” monumentlari bunyod etildi. Bu obida xalqimizni qonli janglardagi mardligini front ortidagi mashaqqatli mexnati va fidoyiligini aks ettirishga bag‘ishlangan keng ko‘lamli tarixiy-badiiy ekspozitsiyadir. Bu yerda namoyish etilayotgan minglab tarixiy eksponatlar buyuk G‘alabaga hissa qo‘shgan

xalqimizning mislsiz jasoratini tarannum etishga, yosh avlodimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdek olijanob maqsadga xizmat qiladi[2].

Muzeylarga qadam qo‘ygan har qanday yigit-qiz ulug‘ ajdodlarimizga, qaxramon xalqimizning noyob ma’naviy fazilatlarini qadrlab ularga munosib voris bulishga, ana shunday insonlardan ibrat olishga xarakat qiladilar.

Kino sa’nati xam talaba yoshlarimizni vatanparvar, milliy qadriyatlarga sadoqat ruxida tarbiyalashda xamda ma’naviyatini yuksaltirish muxim o‘rin tutadi. Kino-yoshlar o‘rtasida eng ommaviy sa’nat turi bo‘lib xisoblanadi. Sotsilogik ma’lumotlarga ko‘ra mamlakatimiz yoshlarining 80% - kino tomoshabinlardir.

Xalqimizning o‘tmishida O‘zbekiston Respublikasi ozodligi, mustaqilligi uchun olib borgan kurashlarini badiiy va ma’naviy jixatdan tushunib etish, xalqimiz taqdiridagi suronli yillarning buyuk sinovlari aks ettirilgan, ozodlik kurashini olib borgan ajdodlarimizning fidoyiliklarini falsaviy mushoxada qilish-bu vatanparvarlik mavzusidagi filmlarning bosh maqsadidir. Bunday kinofilmlar o‘tkir syujetli, chuqur falsafiy ma’noga, shuningdek, sarguzasht voqealarga boy bo‘lsa, yoshlar tarbiyasida eng samarali vositalar bo‘lib qoladi.

Eng yaxshi kinofilmlarda jasurlik, qaxramonlik manbalarini badiiy jihatdan tadqiqot qilish, Vatanga bo‘lgan muxabbat bilan ifodalanadi-bu ruhiy kalit xisoblanib, u shaxsning ichki dunyosidagi eng chuqur kechinmalarni anglashga imkon beradi. Vatanparvarlik mavzusidagi filmlar, yoshlarning ma’naviy ixtiyojlariga to‘la javob beradi, chunki ularda yoshlarga xos bo‘lgan sarguzashtlarga intilish, hayotda o‘zining munosib o‘rnini egallash va fidoyilik namunalari hikoya qilinadi[6, 257-258].

Ana shunday kinofilmlardan biri “O‘zbekkino” milliy agentligi tomonidan yaratilgan “Ilhaq” badiiy filmidir. Toshkent viloyati Zangiota tumanida yashab o‘tgan Zulfiya Zokirovaning xar qanday insonni hayratga soladigan xayoti tasvirga olingan bo‘lib, unda turmish o‘rtog‘i vafotidan keyin Zulfiya aya yolg‘iz o‘zi besh o‘g‘il, bir qizni tarbiyalab voyaga etkazgani ikkinchi jahon urushida Isoqjon, Vaxobjon, Yusufjon, Axmadjon, Maxammadjon degan besh nafar bahodir o‘g‘illaridan judo bo‘ladi. Lekin matonatli, metin irodali o‘zbek onasi bu cheksiz kulfatga bardosh bera oladi.

Onaizor umrining oxiriga qadar suv kelsa-simirib tosh kelsa-kemirib, qahramon o‘g‘illarining aziz xotirasi bilan kelinlari, nabiralarining hayoti, yurtning tashvish va quvonchlari bilan yashaganligi juda ham ta’sirli qilib ishlangan. Xalqimiz hayotining eng og‘ir, eng fojiali davriga bag‘ishlangan bu asar tom ma’noda qahramonlik qasidasi bo‘lib har qanday insonni qalbini larzaga soladi.

Yoki o‘zbek va turk kinomotografiyachilari bilan hamkorlikda ishlangan “Mendurman Jaloliddin” badiiy filmi ham yoshlarda juda katta tassurot qoldirdi.

Jaloliddin Manguberdi barcha davrlar uchun qahramon bo‘lgani ayniqsa, bugungi kun nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo‘lsak shubxasiz milliy qaxramon. Dini millati va yurti uchun kurashgan shunday mard qaxramon yoshlarimiz uchun ham g‘urur obrazi bilan o‘z yurtini sodik haqiqiy mard, kindik qoni to‘kilgan tuproqni muqaddas bilib, o‘z yurti himoyasi xar qanday bosqinchi yovlardan ximoya qilish uchun xech qanday qiyinchiliklardan qo‘rqmaydigan jasur himoyachi sarkarda obrazi tasvirlanadi. Bu ko‘p qismli badiy film juda ko‘p yoshlarimizda ijobiy taasurot uyg‘otdi va bu obrazlar orqali yoshlarimiz o‘z halqining qaxramonlari to‘g‘risida ularning qaxramonliklari to‘g‘risida ko‘plab ma’lumotlarga ega bo‘lish bilan birga o‘z yurtiga muxabbati ortadi.

Bugungi kunda barchamiz yangi O‘zbekistonni qurmoqdamiz. Yangi hayot beqiyos o‘zgarishlar hammamizdan fidoyilik va bunyodkorlikni, yanada katta safarbarlikni talab etmoqda. Bu yo‘lda biz pedagoglar o‘zimizning bilmimiz bilan mamlakatimizni tinchligi va osoyishtaligi yulida halqimizning farovonligi uchun xarakat qilmog‘imiz yangi avlod kadrlarini etishtirish, yoshlarni tashabbuskor, bunyodkor, vatanparvarlik kabi g‘oyalari bilan kasb-hunarga yo‘naltirishimiz zarurdir. Talabalar bilan ishlashda yuqorida ko‘rsatilgan ma’lumotlardan unumli foydalangan holda mashg‘ulotlardan tashqari vaqtlarda, ya’ni axborot soati, kitobxonlik kechalarida qo‘llanilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ishonchimiz komilki qaxramon ajdodlarimizning jasoratiga sodiq bo‘lgan yoshlarimiz farovon hayotni qadrlab, uni yanada mustaxkamlash yo‘lida bor kuch-g‘ayratlarini safarbar etadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi” Toshkent: O‘zbekiston, 2022 y. 4-27 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk –G‘alabaning 75 yilligi kuniga bag‘ishlangan nutqi “Mangu jasorat” nomli adabiyot Toshkent 2020 yil. 1-13b.
3. Ibragimov A.I. Sultonov X.X. “Vatan tuyg‘usi” asari Toshkent 1996 y.
4. M.T.Oybek “Quyosh qoraymas” asari T.2020 y. 288 b.
5. Madaliyev R. “Talaba – yoshlarning harbiy vatanparvarlik tarbiyasida artpedagogik vositalarining ahamiyati” FarDU ilmiy xabarlari 2023 y. №1son 51-54 b.
6. Sabirov Z. “O‘quvchilarni harbiy vatanparvarlik tarbiyasida badiiy adabiyot va musiqa san’atining muhim omillari” mavzusidagi Xalqaro konferensiyadagi maqolasi son. 257-258 b.

7. Hamrayeva, O. F. Q. (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(1), 537-544.
8. Hamrayeva, Oynisa Farxod Qizi (2023). OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1), 537-544.
9. Ismoilovich, M. R. (2023). O 'QUVCHI-YOSHLARNING HARBIY-VATANPARVARLIK TARBIYASIDA ARTPEDAGOGIK VOSITALARNING AHAMIYATI. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, *11*(2), 716-721.
10. Sh, M. Z. The social role of folk traditions and rituals multinational people. *Pedagogical education and science.–2019*.
11. Shafoatovna, M. Z. (2021). Scientific and Theoretical Basis of Factors for Improving Family Education in a Multilingual Environment. *World Bulletin of Management and Law*, *1*(1), 15-16.
12. Shafoatovna, M. Z. Factors That Improve Family Education in a Multilingual Environment. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 55-57.

ABDUQAYUM YO‘LDOSHEVNING “TO‘Y” QISSASI XUSUSIDA

G.Xasanova
FarDU 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Abduqayum Yo‘ldoshev o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos o‘ringa ega ijodkorlardan biri hisoblanadi. Uning har bir asarida bir biriga o‘xshamagan voqealar, qahramonlar, ruhiyat tasvirlari uchraydi. Shuningdek qissalarda davr va qahramon masalasi, obrazlar talqini asarning asosiy bo‘g‘inini tashkil etadi. Ushbu maqola Abduqayum Yo‘ldoshevning “To‘y” qissasidagi davr va qahramon masalasiga to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: *Qissa, epiklik, sentimentalizm, konsentrik sujet, davr, makon va zamon tushunchalari.*

АННОТАЦИЯ

Абдукаюм Юлдошев – один из творцов, занимающих особое место в узбекской литературе. В каждом его произведении разные события, герои, персонажи, мысленные образы, а также в рассказах вопрос эпохи и героя, интерпретация образов является основным звеном произведения. Данная статья посвящена проблеме эпохи и героя в «Истории игрушек» Абдукаюма Юлдошева.

Ключевые слова: *новелла, эпос, сентиментализм, концентрический сюжет, период, концепции пространства и времени.*

ABSTRACT

Abduqayum Yoldoshev is one of the creators who has a special place in Uzbek literature. In each of his works, there are different events, heroes, mental images. Also, in the stories, the question of the era and the hero, the interpretation of images is the main link of the work. This article focuses on the issue of the era and the hero in Abduqayum Yoldoshev‘s “Toy” story.

Keywords*: Concepts of short story, epic, sentimentalism, concentric plot, period, space and time.*

KIRISH

Davr va qahramon muammosi adabiyotshunoslikdagi muhim masalalardan biridir. Akademik L.S.Lixachev qayd etganidek, “Davr insonni chetlab, hech narsa yarata olmaydi. Davr inson va uning maqsadi orqali ta’sir omiliga aylanadi. Bunda har kimga har xil ta’sir etadi. Chunki turli davrda insonlarning jamiyatda tutgan o‘rni turlichadir. Bunda har kimga har xil ta‘sir etadi. Chunki turli davrda insonlarning jamiyatda tutgan o‘rni turlichadir.”[1.145]

Yuqoridagi fiklarga asoslangan holda biz masalaning bu tomoniga biz Abduqayum Yo‘ldoshev asarlari orqali o‘rganmoqchimiz. Adibning har bir asari o‘ziga xos yo‘nalish va mavzuda yaratilgan bo‘lib, uning ijodida hikoyachilik va qissachilikda yangilik bo‘lgan voqea-hodisalar tasvirini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, yozuvchining “Puankare” hikoyasida keraksiz urf-odatlar insonning halokati ekanligi, uni olamshumul ishlardan to‘xtab qolishiga ishora beriladi. “Sunbulaning ilk shanbasi” qissasi esa sentimentalizm yo‘nalishda bo‘lib o‘ziga xos qurilishga ega. Asarda qahramonning nafaqat hayoti balki ruhiyatidagi kechinmalar ham mohirona tasvirlanadi. Asar qahramonning o‘zi bilan o‘zi betinim olishayotgan damlarida qay bir nuqtalar orqali uning qirralarini ochishga turtki bo‘lgan qahramonlar qismatini yoritadi. Adibning “Begona shaharning namozshomlari” qissasi ham qahramonning samimiy his tuyg‘ulari bilan boshlanadi.Qissa xulosasi ham bugungi yoshlar uchun haqiqiy ibrat bo‘la oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu maqolada biz adibning “To‘y” qissasini davr va qahramon masalasi jihatdan tahlil etamiz. Qissa voqealar tasviri bilan kitobxonlar e‘tiborini torta oladigan asarlardan biri sanaladi. Qissada yaratilgan obrazlar makon va zamon tushunchalarini o‘zida jipslashtira olganligi bilan xarakterlidir.

Adabiyotshunoslik ilmidan ma‘lumki, har qanday asar o‘z zamonasi, davri muammolariga, o‘sha kunlarning dolzarb savollariga bergan javobi sifatida maydonga keladi. Ijodkor xoh tarixiy, xoh zamonaviy asar yozsin ularda o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘naviy belgilari o‘z aksini topgan bo‘ladi. Konsentrik sujet asosida yozilgan ushbu qissa oddiy qishloq hayoti tasviri bilan boshlanadi. Fayzulloning turmushi kitobxonga tanishtirishiladi. Ushbu tasvirlar bilan: “Falokat oyoq ostida deganlari rost ekan. Endi chopqillay boshlagan ikki yarim yashar qizchasi dom qarshisidagi bolalar maydonchasida o‘ynab yurib, beton ariqchasidan sakrab o‘taman deganda oyog‘i ariqqa tushib ketgan. Muvozanatini yo‘qotgan qizaloq bir aylanib orqasi bilan beton ariqchaning qirrasiga urilgan. Ana shunda qizaloqning hali nozik umurtqa pog‘onasi qattiq lat yegan ekan. Duxtirlar avvaliga buni payqashmagan ekan payqashganda esa hali kech bo‘lgan ekan.”[2-1]

Ushbu tasvirlardan so‘ng kitobxon kafiyatida o‘zgarish bo‘ladi. Hali uch yoshga ham to‘lmagan qizning kutilmagan falokat orqali nogiron bo‘lib qolishi insonning ko‘nglini xira qiladi. Asar davomida Fayzulloning akasi Saydulloning to‘yga taklifi bilan qishloqqa borishi u yerdagi to‘y marosimining urf odatlari uni hayratlantiradi. Shunda akasi Saydulloning: E uka sen tushunmaydigan narsalar hali ko‘p bu yerda. Shaharlik bo‘lib, urf odatlarimizdan ancha uzoqlashib ketgansan-da[3-7]

Haqiqatan Fayzullo hali bilmaydigan va tushunmaydigan juda ko‘p narsalar bor ekan. To‘y urf odatlaridan biri bo‘lgan kuyovnavkarlar bilan borganda uni majburlab ichirmoqchi bo‘lgan Ashirmat va to‘ydan qaytayotganda ko‘chadagi yo‘l to‘suvchilar uning hayratini nafratga aylantiradi. Ayniqsa, bu yo‘l to‘suvchilar mashinada bir insonni urib yuborishi ya‘ni inson hayotini o‘yin qilishi qahramonning jahlini chiqaradi. Akasi Saydullo esa bunga parvo qilmay “shunaqada to‘yda shunaqasi ham bo‘lib turadi”, deya baholaydi. Biroq bu hali hammasi emas ekan: To‘y endi nihoyasiga yetganda akasi aytganday hali Fayzullo bilmagan urf odatlardan biri natijasida yakkayu yagona o‘g‘lining oyog‘i ishlamay qolishi insonning hayoti urf odatlar natijasida arzimas narsaga aylanib qolganligini yaqqol namoyon etadi.

Yozuvchi ushbu asarda nogiron bo‘lib qolgan Azimjon orqali keraksiz urf odatlar orqali millat ongining nogiron bo‘lib borayotganini ko‘rsatib bera olgan. Buni qissadagi Zamira va kelinning yangasi nutqidagi ushbu voqea orqali bilishimiz mumkin. “Gap shu hoziroq tillani qo‘ymasangiz ashqol-dashqolingizni yig‘ishtirib qaytib ketaveringlar. Mening ko‘chada qolgan jiyanim yo‘q. Insof ham kerak-da axir. Tuflini mayli dedik paltoga ham ko‘ndik. Lekin tilla masalasida bizni ahmoq qila olmaysiz” [4.10]. Parchadan ko‘rinib turibdiki, kattalar uchun yoshlarning baxti, ularning o‘y hayollari bilan hech kimning ishi yo‘q. Ular uchun moddiylik birinchi o‘ringa chiqqan. Asar so‘nggi esa achinarli tarzda yakunlanadi: “Bu uch sho‘rlikning oh nolasi butun olamni tutgandek. Yo‘q, ana qandaydir shikasta faryodlarga qandaydir musiqa ohanglari qo‘shilayotgandek. Ha bu karnay surnaylarning olis-olislardan kelayotgan sadosiga o‘xshaydi. So‘ng esa “To‘ylar muborak” qo‘shig‘i yangrayotgandek”.

XULOSA

O‘zbek xalqining mentaliteti haqida bu asarda birqancha fikrlar mavjud. O‘zbek to‘y qiladi, yillab yig‘ganini bir kunda to‘kib sochadi. Keyin esa... yana yillab qiyinchilik bilan mehnat qiladi... So‘ng esa yana to‘y... Tashqaridan kuzatib tugan odamning bu holatni ko‘rib ensasi qotsa kerak.

Xullas, har qanday ijodkorning yaratgan asariga baho berishda, uni g‘oyaviy badiiy jihatdan tahlil etishda davr masalasi yetakchilik qiladi. Chunki ijodkor o‘zi yashab turgan muhit, davr va siyosat talablaridan kelib chiqqan holda ijod qiladi. Odatda barcha asarlarda qahramon va davr mutanosib bo‘ladi. Ya‘ni qahramon davrdan o‘zib ketadi, qahramon va davr hamohanglikda harakatlanadi yoki aksincha qahramon davrdan ortda qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Gafurovich, S. A. (2021). Analysis Of The Poem" Autumn Dreams" By Abdulla Oripov. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, *3*(01), 556-559.
2. Sabirdinov, A. (2021). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. *Конференции*, *1*(2).
3. JURAYEV, H., & ABDURAHIMOVA, J. (2018). Semantic layers of the expression in the Babur lyric. *Scientific journal of the Fergana State University*, *1*(3), 111-112.
4. Kasimov, A. A. (2020). PECULIARITIES AND SIMILARITIES OF SYMBOLIC EXPRESSION IN THE NOVELS “THE PICTURE OF DORIAN GRAY” AND “THE MAN AT THE MIRROR”. *Theoretical & Applied Science*, (5), 590-592.
5. Shoxruxbek, M., Qosimov, A., Abdurashidovich, Q. A., Murodilovna, O. G., & Umurzakov, R. (2022). THE INWARD WORLD OF AN ARTISTIC DEPICTION OF THE CONTRADICTIONS.
6. Qosimov, A., Hamroqulov, A., & Xo’jayev, S. (2019). Qiyosiy adabiyotshunoslik. *Toshkent: Akademnashr*.
7. Yulchiyev, Q. (2019). The development of lyric chronotop in Uzbek poetry. *Scientific journal of the Fergana State University*, *2*(2), 77-81.
8. Юлчиев, К. В. (2020). ЛИРИК ШЕЪРДА БАДИИЙ МАКОН МУАММОСИ. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, *3*(5).
9. Azimovich, R. Z. Chronotope Image in the Novel" Ulugbek Treasure" by Odil Yakubov. *International Journal on Integrated Education*, *3*(11), 183-186.
10. Rahimov, Z., & Gulomov, D. (2020, December). RETROSPECTIVE STRUCTURE IN FICTION. In *Конференции*.
11. Mukhammadjonova Guzalkhan. The image of a creative person in the poetry of Erkin Vohidov. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Volume : 10, Issue : 11, November. - India, 2020.
12. Mukhammadjonova, G. (2020, December). ARTISTIC INTERPRETATION OF THE CREATIVE CONCEPT IN WORLD LITERATURE. In *Конференции*.
13. Qayumov A. CREATING OF A NATIONAL CHARACTER THROUGH MEANS OF LITERATURE //Theoretical & Applied Science. – 2018. – №. 1. – С. 235-240.
14. Джураева, М. А. (2020). THE CONCEPT OF A NEW HUMAN-BEING IN MODERN UZBEK STORIES. *Ученые записки Худжандского государственного*

университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук, (2), 85-89.

15. Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. *Scientific Journal of Polonia University*, *32*(1), 116-120.

16. Oripova Gulnoza Murodilovna. (2019). THE PECULIARITIES OF VAZN METER IN UZBEK POETRY OF THE INDEPENDENCE PERIOD. International Journal of Anglisticum. Literature, Linguisitcs and Interdisciplinary Studies. Volume: 8 /Issue:2/. – Macedonia, 2019. –P.33-39.

17. Akhmadjonova O. A. Symbolic And Figurative Images Used In The Novel “Chinar” //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 03. – С. 389-392.

18. Ahmadjonova, O. (2020, December). THE ARTISTIC SKILL OF THE CREATOR. In Конференции.6. Oripova G. M., Tolibova M. T. Q. Composition Of Modern Uzbek Stories //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 03. – С. 245-249.

19. Xasanova, X. (2020, December). THE MISSION AND LITERATURE OF LETTERS IN STORIES AESTHETIC FUNCTION. In *Конференции*.

20. Makhmidjonov, S. (2021). ARTISTIC INTERPRETATIONS OF THE EDGES OF THE HUMAN PSYCHE. Интернаука, (15-3), 75-76.

21. Dehkonova, M. S. (2020). OYBEK’S POETRY THROUGH ANALYSES OF REPRESENTATIVES OF OYBEK STUDIES SCHOOL. Theoretical & Applied Science, (2), 13-17.

22. Hamidov, M. (2020, December). ARTISTIC FEATURES OF SHUKHRAT'S NOVEL" MASHRAB". In Конференции.

23. UMURZAKOV, R. (2018). Social environment and spiritual world of teenager in narrative “Saraton” by N. Fozilov. *Scientific journal of the Fergana State University*, *1*(4), 104-105.

24. Umurzakov, R. (2021). ERA AND SPIRIT IN THE STORY “TWICE TWO IS FIVE”. *Journal of Central Asian Social Studies*, *2*(02), 26-35.

25. Rahimov Z., Gulomov D. Retrospective plot features. EPRA International Journal of MULTIDISCIPLINARY RESEARCH(IJMR), 2020, november, No6, page510-513.

26. Oripova, Gulnoza Murodilovna, Akhmadjonova, Okila Abdumalikovna, Kholmatov, Oybek Umarjon Ugli, & Muminova, Tabassum Siddigovna (2022). INTERPRETATION OF MOTHER IMAGE IN LITERATURE. International scientific journal of Biruni, 1 (2), 304-309.

27. Xo‘jayev, S., & qizi Tuychiboyeva, N. K. (2022). BOLA RUHIYATI TASVIRI (CH. AYTMATOV VA O ‘. HOSHIMOV ASARLARI MISOLIDA). *RESEARCH AND EDUCATION*, *1*(3), 125-129.
28. Xo‘Jayev, S., & Abdumalikova, D. R. Q. (2022). BADIIY ADABIYOTDA OPA-SINGILLAR OBRAZI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(10-2), 734-740.
29. Mo‘Minova, T. S. (2022). BADIIY ASARDA NUQTAI NAZAR VA XARAKTER IFODASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(2), 768-774.
30. Rustamova, I. I. (2021). Rhythm Views on the Plot of the Work. *Badiy asar syujetida ritm ko’rinishlari.//International Journal of Innovative Research.–India*, 8355-8357.
31. Rustamova, I., & Mamayusupov, S. (2022). AUTHOR’S POSITION AND STORY FUNCTION IN ABDULLAH QAHHOR’S STORY" HEADLESS MAN". *Oriental Journal of Social Sciences*, *2*(03), 120-127.

TEACHING A FOREIGN LANGUAGE THROUGH TAKING INTO ACCOUNT THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Jalalova Sevara Janabay kizi,
Bachelor degree student Chirchik State Pedagogical University

ABSTRACT

Reading and writing skills of first-graders, who have just entered school, have not been developed, and their listening, understanding and speaking development is important, exactly. Therefore, the first step is to increase their interest in the language so that students can quickly master a foreign languageThis article discusses the problem of considering age-related psychology features of primary school pupils in teaching foreign language. Age-related psychological features are also disclosed. The author emphasize that problems should be taken into consideration in developing textbooks and manuals for pupil.

Key words: *psychological features, healthy generation, foreign language, exchange, mental and spiritual development, thought, attention, impact, memory, process, music, motivation, The game.*

АННОТАЦИЯ

Навыки чтения и письма у первоклассников, которые только что поступили в школу, не развиты, и именно поэтому важно развитие их слуха, понимания и разговорной речи. Поэтому первым шагом является повышение их интереса к языку, чтобы учащиеся могли быстро овладеть иностранным языкомв данной статье рассматривается проблема учета возрастных психологических особенностей учащихся начальных классов при обучении иностранному языку. Также раскрываются возрастные психологические особенности. Автор подчеркивает, что проблемы должны быть приняты во внимание при разработке учебников и пособий для учащихся.

Ключевые слова: психологические особенности, здоровое поколение, иностранный язык, обмен, умственное и духовное развитие, мысль, внимание, воздействие, память, процесс, музыка, мотивация, игра.

INTRODUCTION

Reforming and informing the system of continuing education, raising to a new level of quality, introducing advanced pedagogical and information technologies and increasing the effectiveness of education have risen to the level of state policy. At a time when the republic of Uzbekistan is on the path of building a democratic, legal and civil society, the main goal of the reforms of the field of education and from

educating a harmoniously developed person whose driving force is fully developed. Modern pedagogical and methodology of teaching and using communication technologies is a requirement of the time. In its creation, our first President Islam Karimov signed a decree on December 10, 2012 “On measures to further improve the system of learning foreign languages”. In order to ensure the implementation of this decision, a system of teaching foreign languages (English, German, French) from primary school is underway.

He tried to put into practice modern pedagogical information and communication technologies through the introduction of advanced methods of teaching the younger generation. The educating of foreign languages and the training of specialists fluent in these languages have been improved from the system, and on this basis, conditions and opportunities have been created for them to utilize the achievements of the world civilization and the world’s information resources, to develop international cooperation and dialogue.

As long as various non- traditional methods are used in the process of teaching foreign languages and all of the methods focus on developing types of speech activities, for example, listening, speaking, reading and writing skills. Another goal of these methods is to involve all students in the process.

The effectiveness and efficiency of the learning process depends on a teacher’s ability to engage students in the lessons. From this, it can be said that we must first determine the interests of the students. In particular, reading and writing skills of first-grades, who have just entered school, have not been developed, and their listening, understanding and speaking development is important, exactly. Therefore, the first step is to increase their interest in the language so that students can quickly master a foreign language.

The use of music in foreign language teaching further increases students’ interest in language learning. Funny, playful songs attract the attention of students. Educating students through words and actions in the text of music in the process of teaching explained. Students will be able to quickly understand the meaning of words through actions.

DISCUSSION AND RESULTS

The introduction of foreign language teaching via games in schools from the first grade onwards was a first step in this direction. In childhood games are the leading type of activity and its importance is not lost even in elementary grades inasmuch as the educational possibilities of the game in a foreign language are wide, the required knowledge , skills and abilities on a given topic can be achieved through the game. It is worth noting that special exercises in a foreign language are taught

children from 4-10 years give a positive result. In this process, it is expedient for school teachers to be well-acquainted with the psychological characteristics of young school-age students.

Regarding the psychological characteristics of each age group, the educational impact creates a timely self-awareness in a person. The earlier a child's sense of self-awareness awakens, the sooner he or she emerges from a personal point of view, feel their own right, and evaluate their own mental and physical capabilities. Identifying a person's initiative and desire to overcome obstacles and giving them emotional motivation based on the characteristics of young psychology will yield effective result.

It is known that primary school students are children-aged 6-10, who are prepared for school education in kindergarten. In doing so, he told the students at the school get acquainted with the requirements, be biologically and psychologically ready to learn the basics of science. A child of this age differs from children of other ages by the sharpness, clarity, purity, precision of his mind, his curiosity, kindness, benevolence, confidence, brightness of mind, strength of memory, clarity of thinking. The attention in a child preparing for school education is relatively long-term conditional stability. This child is mathematical in perceiving and understanding the speech of others is evident in solving actions, listening to and composing a story. The child has a certain level of ability to focus, concentrate, and distribute attention to a specific object, and seeks to control and concentrate his attention when needed. His memory will carefully master, memorize, recall interesting, strange, surprising information and events.

Up to this point, by directly mastering this or that information under the guidance of an adult now, to gather the necessary knowledge of their own free will try to set a clear goal and task. It is the memory of this activity of the child indicates a certain development. He repeats poems, stories, and fairy tales many times to memorize them, and uses the most convenient ways and means of memorization in the process of learning. It comes in handy. In the early stages of primary school, children develop a vivid figurative memory although it constitutes a cognitive activity, this work does not negate other types of memory, on the contrary, education requires word-logic memory. Presence of word-logic memory provides ample opportunity to increase the memorization process.

Experience has shown that the child learns meaningful concepts rather than meaningless words has a quick recall feature. His speech is at the level of communication with adults in the preparatory phase of school education, reading peoples mind and comprehension.. and the structure of his speech is in accordance

with the rules of grammar, logically consistent, expressive and quantitative. A well-organized educational process rapidly develops the thinking of children of this age, allows them to master the scientific concepts of linguistics, physics and mathematics.

Cognitive processes are also unique in the children of primary school-age features. People of different ages with precision, fluency, purity, sharpness differs sharply. Because they are devoted to everything and look at it carefully and it will be able to learn to a high degree of perception. But of education same as of perception are also noted in the early stages. A negative feature of students perception at this age is a weakness in distinguishing objects from one another. They often fail to comprehend correctly or even misunderstand, the material being studied. As a result, exactly the same letters, words, image of things, shape, spatial location, can not fully imagine the difference, and sometimes, they cover the scope of adult perception they notice things, they can not. They are due to weakness of systematic, purposeful multidisciplinary analysis activities in children. They often make mistakes in the learning process. Usually the necessary and important symptoms are set aside and attention is paid to random signs.

In primary school children, the ability to perceive object as a whole is very limited. Another feature of their perception is variety, bright colors, vivid image and richness of feeling. Therefore it is also not advisable to decorate primary school textbooks with too many pictures. Because it slows down the reading speed. Errors increase, distract from the text. Decorating the pages of a book with pictures after the child has developed certain reading skills will help him to develop his speech, interest in subject and science.

Creating textbooks for 1st grade students in the process of teaching them foreign languages of course, these characteristics of children must be taken into account. Educational games can be applied in each of the foreign language classes according to their goals and objectives. Game exercises increase the effectiveness of the lesson, help student to quickly and easily master the materials in the textbook. The use of game methods in foreign language lessons is effective, as it develops the student's communicative skills. The game is special training to mobilize the child's emotional and mental abilities, require making decisions, how to behave, how to express opinions how to succeed. This speeds up the child's thinking ability. In such situations, if the child speaks a foreign language, it further expands the educational opportunities. Children begin to learn a foreign language in a way, they never thought possible.

Another aspect of learning through play is that both an excellent learner can be first in the game. Feeling equal with everyone creates the atmosphere of joy and

pleasure and helps to overcome shyness. The topic is easily mastered and creates satisfaction in the child. By memorizing a poem or song in a foreign language, children learn new words, improve pronounciation, and increase vocabulary. In addition, memorizing songs gives children emotional strength and relieves fatigue. The theme of the visual weapons used helps to easily master.

Demonstration materials are tools that reflect the life of society the way of life and culture of different nation. The use of dance elements in the teaching of foreign language has a positive impact on the physical development of children. It is known that the primary attention to teaching a foreign language to school students to expand the lexical stock of children as much as possible, that is, to increase vocabulary, to strengthen their memory, as well as their ability to compose correct sentences in English focused on shaping. It is based on modern pedagogical technologies the use of the game method is important. Such methods include table games. Such tools help students to actively participate in lessons, increase their attention, strengthen their memory and most importantly save time for both the teacher and the students.

Our first President Islam Karimov said: “The quality of training is a free-thinking person who will teach in the classrooms and auditoriums of tomorrow to perfectly the citizen, it depends on a the quality of education”. All the responsibility for learning lies with the teachers. Therefore, not to be tired of reading and researching from educators to be equally demanding and to use the most effective methods of teaching in language teaching. In order to motivate students to learn a foreign language, it is inevitable to organize the learning process in such a way that the child develops high motivation and activity. For this purpose, the following recommendations can be made by psychologists:

1. The learning process should not cause physical and mental stress to the child.
2. Create a sense of self –confidence in the student.
3. To develop various psychological features in the child in the learning process.
4. To form communication and initiative in the student.
5. Direct love of the native language, patriotism in the process of learning foreign language let humanity strengthen the high spiritual faith.

In short, the teaching foreign languages to children, who are the trust and support of the country serves to consider their age and individual psychological characteristics, to improve the quality and content of education.

REFERENCES

1. Modern methods in the teaching methodology of a foreign language. Z.Sanagulov, B.Zhurabayev. 2021. www.ares.uz

2. Teens English 7. Pupil's book.
3. English literature. Compiled & Edited by Bayu Al-Ghazali. PDF version by Solitude.
4. A History of English Literature Robert Huntington Fletcher. Preliminary. How to study and judge literature.
5. Maletina L., Karmanova Yu. Implication of interdisciplinary team teaching of an ESP course/Mediterranean Journal of Social sciences MCSER publishing, Rome-Italy vol.6 #5 R. 556-561.
6. Shirokikh A.Yu., Ganina E., Balandina L.A., Shvechkova L.A., Malugina N.M. Interdisciplinary approach to teaching ESP: Problem-based assignment and students' feedback. Eurasian Journal of analytical chemistry 2017, 12. R. 1582-1589.
7. Hilola Ferdinantovna Maksudova “Interdisciplinarity as the main principle of vocationally oriented foreign language teaching” Academic Research in Educational Sciences VOLUME 2 CSPI CONFERENCE 2 | 2021 p. 608
8. Jamal Jalolov “Methodology of foreign language teaching” textbook, “Teacher” Tashkent 2012 p. 15
9. Gretskaya T.V. Semantization of vocationally oriented foreign language vocabulary of students of medical universities (on the material of the German language): Author's abstract of Candidate of Pedagogical Sciences. St. Petersburg, 2005. p.18
10. Krupchenko A. K., Kuznetsov A. N. Fundamentals of professional lingua-didactics (monograph). Academia APK and PPRO-M., 2015. p. 232
11. Krupchenko A.K., Kuznetsov A.N. Origin of professional lingua-didactics: Monograph. Lambert Academic Publishing. - M., 2011. – p. 215

ZAMONAVIY PEDTEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA TALABA YOSHLARNING MANTIQIY TAFAKURINI RIVOJLANTIRISH

Mamura Yo‘ldosheva Baxtiyarovna,
Toshkent davlat transport universiteti
Chet tillar kafedrasi assistenti
E-mail:mbaxtiyarovna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy pedtexnologiyalar vositasida talaba, yoshlarning mantiqiy tafakuriniini rivojlantirishda texnologiyalarning ta’lim jarayonini tashkil etishdagi axamiyati, pedagogik ta’sir yordamida ta’lim oluvchilarning fanlarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqish va intilishlarini oshirish, pedagogik texnologiyaning asosiy vazifalari, ular vositasida yoshlarning tafakkurini, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, pedagogik texnologiyalarning ko‘rinishlari, pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismlari kabi masalalar to’xtalib ilmiy jixatdan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Ta’lim, pedagogik texnologiya, yoshlar tafakkuri, mantiqiy fikrlash, an’anaviy ta’lim, tasnifiy tavsif, tamoyillar, an’anaviy texnologiyasi, loyihalashtirilgan ta’lim.*

ABSTRACT

In this article, the importance of technology in the organization of the educational process in the development of the logical thinking of students and young people with the help of modern pedtechnologies, increasing the interest and aspirations of learners to master subjects with the help of pedagogical influence, the main tasks of pedagogical technology, the thinking of young people through them , development of logical thinking skills, aspects of pedagogical technologies, components of pedagogical technology are highlighted from a scientific point of view.

Key words: *Education, pedagogical technology, youth thinking, logical thinking, traditional education, classification description, principles, traditional technology, designed education.*

KIRISH

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach istiqbol yo‘limizni, milliy g‘oya va mafkuramiz aniq qilib belgilab olishimizni davr talab qilardi. Buning uchun avvalam bor o‘z ta’limi-tarbiyaviy maqsadimiz va vazifalarimiz, uni amalga oshirish dasturlarimizni belgilab olishimiz kerak edi. Birinchi Prezidentimizning ma’naviy mafkuraviy, barkamol avlodni voyaga yetkazish borasida bir qator asarlarida ushbu yo‘nalishdagi davlat siyosati ustivor masala ekanligi bir necha bor ta’kidlab o‘tkanlar.

Bobokalonlarimizning azaliy orzulari, milliy va umumbashariy qadriyatlari, ma‘naviy yodgorliklar zamonaviy pedagogikaning maqsadi va vazifalarini shakllanishiga asos bo‘lmoqda. Davlatimiz tomonidan qabul qilinadigan “Kadrlar tayyorlashh Milliy dasturi”da ushbu maqsad yoritib berilgan. Zero, zamonaviy pedagogikaning bosh maqsadi ham yetuk, yuksak malakali, ma’naviyatli, ma’rifatli, mustaqil fikr yurita oluvchi, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashhdan iboratdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli qarorida oliy ta’limda kadrlar tayyorlash jarayoniga e’tiborni kuchaytirish, ilmiy izlanishlar iqtisodiyot sohalarining real ehtiyojlaridan kelib chiqib amalga oshirilishi lozimligi ta’kidlab o‘tilgan. Jamiyat taraqqiyotini jadallashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri – bu samarali innovatsion siyosatni amalga oshirish, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslangan yangi, ilg‘or texnologiyalar, mehnatni tashkil etish va boshqarish yangi shakllari hamda yirik ixtirolar natijalarini joriy qilishdan iboratdir. Avvalombor, yosh avlod ongini yanada yuksaltirishda har bir pedagog o’qituv-chining eng muhim vazifalaridan biri bu – yosh avlodning dunyoqarashlarini hisob-ga olgan holda u bilan to’g’ri yondashish hamda kasbga bo’lgan muhabbat, yurtga bo’lgan mehr tushunchalarini uyg’unlashtirib, ular bilimini yanada takomillashti-rish, tashkil etish va rag’batlantirish masalasidir. Hozirgi kunda talaba yoshlarda kerakli bilim va ko’nikmalarni mustahkamlash bilan bir qatorda ularni kasbga bo’lgan faoliyatini to’g’ri yo’naltirish maqsadida ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bu tushunchalarni uyg’unlashtirib borish maqsadga muvofiqdir.Xususan tarix, milliy istiqlol g’oyasi va ma`naviyat asoslari, O’zbekiston tarixi va boshqa darsliklar kesimida vatanimiz tarixini hamda uning naqadar yuksak poydevorga ega ekanligi yaqqol namoyon etib berilganligi hamda uning boshqa fanlar uyg’unligida olib borilishi yoshlar ongida salmoqli dunyoqarashlarning kelib chiqishiga turtki bo’ladi desak mubolag`a bo’lmas edi.

Tobora ulg`ayib borayotgan yosh avlodning ertangi kunini tariximiz zarvaraqlaridagi milliy qadriyatlarimiz asosida shakllantirish, ularning yurtga nisbatan faxrlanish tuyg’usini keltirib chiqarishi barchamizga sir emas. Shunday ekan buyuk ma`naviyatimiz asoschilaridan bo’lgan tariximiz, o`zbek elining dong`ini dunyoga tanitgan buyuk bobokalonlarimizning vatanimizga qo`shgan hissasini eslatish hamda biz kimning avlodi ekanligimizni yosh avlodga to’g’ri yo’sinda singdirish vatanimiz kelajagini, uning ertangi kunini belgilab beruvchi yosh avlodimizni yanada o`ziga bo`lgan ishonch, ertangi kunga bo`lgan ishtiyoq ruhida tarbiyalaydi, desak fikrimizning yorqin dalili bo`lar edi.

Pedagogik texnologiya ilmiy bilimlar tizimi sifatida ta’lim jarayonini optimallashtirishi va ta’minlashi kerak. Ta’lim – bu jamiyatda sodir bo‘ladigan ob’yektiv jarayon bo‘lib, u rivojlanuvchi xarakterga ega. Tarbiyaning maqsadi esa rivojlanish jarayonida o‘z hayotini mustaqil ravishda qurish qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxsni shakllantirishdir. Ko‘rinib turibdiki, hayotni tartibga solishning turli xil variantlari bilan tanishish ta’lim muammosining yechimini topmaydi, shunday qilib: bolaning rivojlanishi uning o‘zi faollik ko‘rsatganda, hayotda o‘zaro munosabatda bo‘lganda sodir bo‘ladi, bu faoliyatning xarakteri shaxsning sub’yektiv erkin munosabati bilan belgilanadi, pedagogik ta’sir yoshni ijtimoiy qadriyatlarga ma’lum munosabatga yo‘naltiradi, o‘qituvchining o‘zaro ta’siri va bola bilan o‘zaro munosabatning butun jarayoni zamonaviy madaniyat darajasida va ta’lim maqsadiga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Shuning uchun pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismlarini aniqlash uchun bir qator savollarga javob berish kerak:

1) pedagogik texnologiya qanday elementlardan iborat;

2) ularning zaruriy va yetarli darajada mavjudligi nima;

3) ular qanday munosabatda; 4) har bir elementning umumiy va xususiy vazifalari nimadan iborat.

Pedagogva talabalarning o‘zaro munosabati yuqori ma’noda bir-biriga o‘zaro ta’sir qilishdan ko‘ra ko‘proq ma’noni anglatadi. O‘zaro aloqani amalga oshirish uchun suhbatdoshlar bir-birlarini ushbu muloqotning teng sub’yektlari sifatida qabul qilishlari kerak, bu amalda “o‘qituvchi-shogird” tizimida unchalik keng tarqalgan emas. Pedagogik ta’sir qisqa muddatli muloqot yoki uzoq muddatli ta’sir sifatida harakat qilib, ta’lim maqsadiga muvofiq funksiyalarni amalga oshirishni ta’minlaydi. Pedagogik ta’sirni tahlil qilganda, pedagogva talaba o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning dastlabki momenti sifatida uning maqsadidan kelib chiqish kerak. pedagogik ta’sirning asosiy maqsadi yoshni o‘z hayotidan xabardor sub’yekt pozitsiyasiga o‘tkazishdir. Pedagogik ta’sirning ushbu funktsiyalarini amalga oshirish pedagogik texnologiya bilan ta’minlanadi, u o‘qituvchining hayot bilan o‘zaro munosabatida bolaga ta’sirini ilmiy asoslaydi, uning munosabatini shakllantiradi. Pedagogik texnologiyaning mohiyati o‘zaro bog’langan, ichki mantiqqa ega bo‘lgan zarur va yetarli elementlar tizimi orqali ochib beriladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Talabalarning ta’lim yutuqlarini baholash texnologiyasi pedagogik tajribalar doirasida ishlab chiqilgan bo‘lib, texnologiyaning maqsadi – nazorat bosqichida yoshga yo‘naltirilgan ta’limni rivojlantirish tamoyillarini amalga oshirishni ta’minlashda xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiyaning asosiy vazifalari: - yoshlar bilimdan foydalanish ko`nikmalarini qanday egallashini, ya`ni tayyorlashning zamonaviy ta`lim maqsadlariga qanchalik mos kelishini aniqlash; - yoshning o‘z harakatlari natijasini mustaqil baholash, o‘zini nazorat qilish, o‘z xatolarini topish va tuzatish qobiliyatini rivojlantirish; - yoshni muvaffaqiyatga undash, uni maktab nazorati va baholash qo‘rquvidan xalos qilish, qulay muhit yaratish, yoshlarning psixologik salomatligini saqlash.Bunday texnologiyalar ta’limning sifat jihatidan yangi bosqichiga o‘tish imkonini beradi. Pedagogdars mavzusi, maqsadlari haqida ma’lumot beradi, bu esa talabalarda kognitiv qiziqishning paydo bo‘lishiga hech qanday hissa qo‘shmaydi. Yechimni izlash tayyor bilimlarni taqdim etishga qisqartiriladi, ya’ni ko‘pchilik sinf tomonidan materialni tushunishni kafolatlamaydigan materialning tushuntirishlaridan iborat.

Bugungi kunda pedagogyoshga yetkazishga harakat qilayotgan “ob’yektiv bilim” tashuvchisining asosiy vazifasi – yoshlarni yangi bilimlarni ochishda tashabbuskorlik va mustaqillik ko‘rsatishga undash, bu bilimlarni turli muammoli masalalarni yechishda qo‘llash yo‘llarini izlashdan iborat. Yechimni topish bosqichida pedagogtalabalarni gipotezalarni ilgari surishga va sinab ko‘rishga undaydi, ya’ni bilimning “kashfiyotini” ta’minlaydi. Shunday qilib, yangi rivojlanayotgan ta’lim muhitini yaratish muammosini hal qilishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar katta ahamiyatga ega.

TAHLIL VA NATIJALAR

Pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi bilan uning an’anaviy usullardan qanday farq qilishini aniqlash muammosi paydo bo‘ladi. Bu masala bo‘yicha bir nechta fikrlar ko;rsatib o’tilgan:

1. Texnologiya – bu erishish mumkin bo‘lgan qattiq kodlangan natijaga ega bo‘lgan texnika va bu natijaga erishish uchun mo‘ljallangan muayyan vositalar.

2. Texnologiya va metodika ekvivalent tushunchalardir, lekin ikkinchisida talaba va pedagogshaxsiga, ularning o‘zaro ta’sir qilish usullariga ko‘proq e’tibor beriladi.

3. Metodologiya kengroq tushuncha bo‘lib, u bir nechta texnologiyalarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bunday holda, ko‘pincha metodologiya yaxlit pedagogik tizim sifatida qaraladi.

4. Metodika va texnologiya deyarli bir xil.

5. Texnologiya – o‘rganishning ma’lum bir usuli bo‘lib, unda o‘quv funksiyasini amalga oshirish uchun asosiy yukni shaxsning nazorati ostidagi o‘quv quroli bajaradi.

Bunda pedagog texnologiyalar yordamisiz o`qitish vazifasini bajaradigan o`qitish vositalariga etakchi rol beriladi.

Pedagog mashg'ulot davomida, balki yoshlar faoliyatini rag'batlantirish, tashkil etish va muvofiqlashtirish funksiyalarini bajaradi. Pedagogik nazariya va amaliyotning hozirgi holati ko‘rib chiqilgan variantlardan birinchisini eng to‘g'ri va to‘liq aks ettiradi. Texnologiyaning tarkibi – bu usullar majmui emas, balki pedagogik jarayon tomonlarining ob'yektiv barqaror aloqalariga (qonunlariga) tayanganda mumkin bo‘lgan istalgan natijaga olib keladigan faoliyatning belgilangan bosqichlari. Texnologiya inson tarbiyasi jarayonini ilmiy bilish natijasida ta'lim jarayoni qonuniyatlariga asoslanadi. Metodika empirik tajribaga, o‘qituvchining mahoratiga asoslanadi, uning badiiyligiga, san'atiga yaqinroqdir. Texnologiya – bu ramka, metodika – bu qobiq, pedagogfaoliyatining shakli. Berilgan natijani ta'minlovchi o‘quv jarayonini qurishda texnologiyaning vazifasi.

Bu texnologiyaning yana bir muhim funktsiyasini – tajribani uzatish, uni boshqalar tomonidan qo‘llashni amalga oshirishga imkon beradi, shuning uchun u dastlab shaxsiy ma'nosini yo‘qotishi kerak. Muhim takrorlash darajasidagi pedagogik ta'lim noyob bo‘lgan yoki ularni rasmiy takrorlashni talab qiladigan usullarga emas, balki texnologiyalarga asoslanishi kerak. “Pedagogik texnologiya” konsepsiyasining muhim belgisi sifatida ta'limga tizimli yondashish YuNESKO ta'rifida o‘z aksini topgan bo‘lib, unga ko‘ra pedagogik texnologiya o‘qitish va o‘qitishning butun jarayonini yaratish, qo‘llash va belgilashning tizimli usuli bo‘lib, ta'lim shakllarini optimallashtirishga qaratilgan texnik va inson resurslari va ularning o‘zaro ta'sirini hisobga olishni ifodalaydi .

Har qanday pedagogik texnologiya asosiy uslubiy talablarga javob berishi kerak. Kontseptuallik – har bir pedagogik texnologiya ma'lum bir ilmiy konsepsiyaga, jumladan, ta'lim maqsadlariga erishishning falsafiy, psixologik, didaktik va ijtimoiy-pedagogik asoslanishiga yo‘naltirilishi kerak. Muvofiqlik – pedagogik texnologiya tizimning barcha xususiyatlariga ega bo‘lishi kerak: jarayonning mantiqiyligi, uning barcha qismlarining o‘zaro bog'liqligi, yaxlitligi . Boshqarish qobiliyati diagnostik maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, o‘quv jarayonini loyihalash, bosqichma-bosqich diagnostika, natijalarni tuzatish uchun vositalar va usullarni o‘zgartirish imkoniyatini nazarda tutadi. Samaradorlik – zamonaviy pedagogik texnologiyalar raqobat sharoitida mavjud bo‘lib, natijalar jihatidan samarali va xarajatlar bo‘yicha optimal bo‘lishi, ma'lum bir ta'lim standartiga erishishni kafolatlashi kerak.

Qayta ishlab chiqarish pedagogik texnologiyani bir xil turdagi boshqa ta'lim muassasalarida, boshqa fanlar tomonidan qo‘llash (takrorlash) imkoniyatini nazarda tutadi. Bugungi kunda ta'lim nazariyasi va amaliyotida ta'lim jarayonining ko‘plab variantlari mavjud. Har bir muallif va ijrochi pedagogik jarayonga o‘ziga xos, individual yondashuvlarni olib keladi, shu munosabat bilan ular har bir o‘ziga xos

texnologiya mualliflik huquqi bilan himoyalangan deb aytishadi. Bu fikrga qo‘shilish mumkin. Biroq, ko‘pgina texnologiyalar o‘zlarining maqsadlari, mazmuni, qo‘llaniladigan usullari va vositalarida juda ko‘p o‘xshashliklarga ega va umumiy xususiyatlarga ko‘ra ularni bir nechta umumlashtirilgan guruhlarga ajratish mumkin. Aslida, faqat bitta omil, usul, prinsipdan foydalanadigan bunday monotexnologiyalar mavjud emas – pedagogik texnologiya har doim murakkab bo‘ladi. Pedagogik texnologiyalarning sinflari qo‘llash darajasiga ko‘ra umumiy pedagogik, alohida uslubiy (predmetli) va mahalliy (modulli) texnologiyalarga ajratiladi .

Falsafiy asosga ko‘ra: materialistik va idealistik, dialektik va metafizik, ilmiy va diniy, gumanistik va g’ayriinsoniy, antroposofik va teosofik, pragmatik va ekzistensial, erkin ta’lim, majburlash va boshqalar. Aqliy rivojlanishning yetakchi omiliga ko‘ra: biogen, sotsiogen, psixogen va idealistik texnologiyalar. Bugungi kunda shaxsiyat biogen, sotsiogen va psixogen omillarning yig’indisi ta’sirining natijasi ekanligi umumiy qabul qilinadi, ammo ma’lum bir texnologiya ulardan birortasini hisobga olishi yoki tayanishi mumkin, uni asosiy deb hisoblashi mumkin.

Biz neyrolingvistik dasturlashning kamroq tarqalgan texnologiyalarini va taklif qiluvchi texnologiyalarni ham eslatib o‘tishimiz mumkin: shaxsiy tuzilmalarga e’tibor qaratish orqali: axborot (maktab bilimlarini, fanlar bo‘yicha ko‘nikmalarni shakllantirish); operatsion (aqliy harakatlar usullarini shakllantirish); hissiy-badiiy va hissiy-axloqiy (estetik va axloqiy munosabatlar sohasini shakllantirish); o‘z-o‘zini rivojlantirish texnologiyalari (shaxsning o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmlarini shakllantirish); evristik (ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish) va amaliy (samarali-amaliy sohani shakllantirish). Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda mazmun va tuzilish xususiyatiga ko‘ra texnologiyalar quyidagilarga ajratiladi: o‘qitish va tarbiyalash, dunyoviy va diniy, umumiy ta’lim va kasbiy yo‘naltirilgan, gumanitar va texnokratik, turli sanoat, xususiy mavzu, shuningdek monotexnologiyalar, kompleks (politexnologiyalar), kirib boradigan texnologiyalar

Mazmun va tuzilish xususiyatiga ko‘ra texnologiyalar guruhi Monotexnologiyalarda butun o‘quv jarayoni har qanday ustuvor, ustun g’oya, tamoyil, konsepsiyaga asoslanadi, murakkablarida u turli xil monotexnologiyalar elementlaridan birlashtiriladi. Kognitiv faoliyatni tashkil etish va boshqarish turiga ko‘ra, V.P.Bespalko pedagogik tizimlarning (texnologiyalarning) quyidagi tasnifini taklif qildi:

pedagogning talaba bilan o‘zaro munosabati ochiq (talabalarning nazoratsiz va tuzatib bo‘lmaydigan faoliyati), siklik (nazorat, o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘zaro nazorat bilan), tarqoq (frontal) yoki yo‘naltirilgan (individual) va nihoyat, qo‘lda bo‘lishi mumkin. (og’zaki) yoki avtomatlashtirilgan (o‘quv qurollari yordamida).

Ushbu xususiyatlarning kombinatsiyasi quyidagi texnologiyalar turlarini belgilaydi: - klassik ma’ruza asosidagi o‘qitish (nazorat - ochiq, tarqoq, qo‘lda); - audiovizual texnik vositalar yordamida o‘qitish (ochiq, tarqoq, avtomatlashtirilgan); - “maslahatchi” tizimi (ochiq, yo‘naltirilgan, qo‘llanma); - darslik yordamida o‘rganish (ochiq, yo‘naltirilgan, avtomatlashtirilgan) – mustaqil ish; - “kichik guruhlar” tizimi (siklik, tarqoq, qo‘llanma) – o‘qitishning guruhli, tabaqalashtirilgan usullari; - kompyuterni o‘qitish (siklik, tarqoq, avtomatlashtirilgan); - “repetitor” tizimi (siklik, yo‘naltirilgan, qo‘llanma) – individual o‘qitish; - oldindan dasturlashtirilgan dastur mavjud bo‘lgan “dasturlashtirilgan o‘rganish” (siklik, boshqariladigan, avtomatlashtirilgan). Pedagogik texnologiyaning prinsipial muhim tomoni – bu talabaning ta’lim jarayonida tutgan o‘rni, kattalarning bolaga munosabati. Bu yerda bir necha turdagi texnologiyalar mavjud: a) avtoritar texnologiyalar, unda pedagogta’lim jarayonining yagona sub’yekti, talaba esa faqat “ob’yekt”, “tishli”. Ular maktab hayotining qat’iy tashkil etilishi, yoshlarning tashabbusi va mustaqilligini bostirish, talab va majburlashni qo‘llash bilan ajralib turadi; b) talabaning shaxsiyatiga yuqori darajada e’tibor bermaslik didaktik texnologiyalar bilan ajralib turadi, bunda pedagogva yoshning sub’yekt-ob’yekt munosabatlari ham ustunlik qiladi, o‘qitishning ta’limdan ustunligi va didaktik vositalar eng muhimi hisoblanadi. shaxsni shakllantirish omillari. v) yoshlarga yo‘naltirilgan texnologiyalar bolaning shaxsiyatini butun maktab ta’lim tizimining markaziga qo‘yadi, uning rivojlanishi, tabiiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish uchun qulay, ziddiyatli va xavfsiz sharoitlarni ta’minlaydi. Ushbu texnologiyada bolaning shaxsiyati nafaqat mavzu, balki ustuvor mavzudir, bu qandaydir mavhum maqsadga erishish vositasi emas, balki ta’lim tizimining maqsadidir (avtoritar va didaktosentrik texnologiyalarda shunday). Bunday texnologiyalar antroposentrik deb ham ataladi . Shunday qilib, shaxsiyatga yo‘naltirilgan texnologiyalar antroposentrizm, gumanistik va psixoterapevtik yo‘nalish bilan ajralib turadi va talabaning ko‘p qirrali, erkin va ijodiy rivojlanishiga qaratilgan. Shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalar, insoniy-shaxsiy texnologiyalar, hamkorlik texnologiyalari doirasida mustaqil yo‘nalishlar sifatida ajralib turadi.

XULOSA

Xulosa qilib Pedagogik texnologiya va ta’lim texnologiyasi ko‘pincha sinonim sifatida ishlatiladi, chunki “ta’lim” atamasining zamonaviy talqini shaxsiyatni tarbiyalashni ham o‘z ichiga oladi, unga ma’lum bir qiyofani beradi. Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni ta’kidlash kerakki, umumiy ma’noda pedagogik jarayonni texnologiyalashtirish uning rivojlanish tendensiyasi bo‘lib, u o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishga qaratilgan, yoshlarning rejalashtirilgan ta’lim natijalariga

erishishini kafolatlaydi. O‘qitish texnologiyasi o‘rganish nazariyasi va uni amaliy amalga oshirish o‘rtasidagi bog’lovchiga o‘xshaydi. Nazariyadan o‘quv jarayonida foydalanish uchun ilmiy bilimlarni texnologiyalashtirish, pedagogik muammolarni hal qilish vositasiga aylantirish kerak.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli qarori.
2. Афанасьева И.В. Вопросы интеграции науки и образования. Таълим технологиялари. – № 4. Тошкент, 2007. – С. 24-25.
3. Йенш E.P. Zur Eidetik und Integration Typologie, 1941. Философский энцклопедический словарь ред.-сост. Е.Ф. Губский и др, 2003. – С.128.
4. Bakhtiyarovna, Y. M., Shukhratovna, S. I., Izatullaevna, I. I., Muydinjanovna, Y. D., Yurevna, F. L., & Mamadjanovna, K. M. (2022). INDEPENDENT EXTRACURRICULAR WORK OF STUDENTS OF TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF A CREDIT MODULAR SYSTEM. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 3302-3305.
5. Mamura Bakhtiyarovna Yuldosheva (2022). THE STYLISTIC SIGNIFICANCE OF TRANSLATING PORTRAITS UZBEK NOVELS INTO ENGLISH. Academic research in educational sciences, 3 (2), 224-228. doi: 10.24412/2181-1385-2022-2-224-228
6. Yuldasheva, M. B. (2020). HISTORY OF THE ENGLISH UZBEK TRANSLATION. Theoretical & Applied Science, (3), 11-14.
7. Yuldasheva Ma’Mura Bahtiyarovna (2020). The organization of the mental lexicon. Наука, образование и культура, (1 (45)), 44-45.
8. Bakhtiyarovna, Y. M. (2022). RELATION OF COMPARATIVE STYLISTICS WITH TRANSLATION THEORY
9. Bakhtiyarovna, Y. M. THE ROLE OF CULTURAL AND STYLISTIC ASPECTS IN LITERARY TRANSLATION.
10. Saidbaxromovna, S. B., & Baxtiyarovna, Y. M. (2023). TALABALARNI ILM-FANGA JALB ETISHDA TA’LIM TIZIMI MODERNIZATSIYASI. PEDAGOGS jurnali, 25(2), 118-121.
11. Saidbaxromovna, S. B., & Baxtiyarovna, Y. M. (2023). ABDULLA AVLONIYNING PEDAGOGIK QARASHLARINING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI. World scientific research journal, 11(1), 60-65.

SHAHARLARNI KO‘KALAMZORLASHTIRISHDA KATALPA DARAXTINING AHAMIYATI

Sayfullayev Asilbek Farhod o‘g‘li
Navoiy davlat pedagogika instituti Tabiiy fanlar fakulteti
Biologiya kafedrasi o`qituvchisi
asilbek.sayfullayev.92@mail.ru

ANNOTATSIYA

Shaharlarda aholini yashash sharoitlarini qulay darajaga ko’tarish, dam olishini ta’minlash, shahardagi sanitar holatni yaxshilash, mikroiqlimni yuzaga keltirish va sog’lomlashtinivchi yashil hududlar maydonlarini kengaytirishda manzarali yashil daraxtzorlarning roli baland. Ko’kalamzorlashtirish uchun qo’llanilayotgan manzarali daraxt-buta turlari sonini boyitish ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so’zlar: *Bignoniyadoshlar (Bignoniaceae) — ikki pallali o‘simliklar oilasi, go’zal katalpa, manzaraviy daraxt, morfologiya, ekologiya, manzarli bog’dorchilik, urug’, parvarishlash usullar.*

АННОТАЦИЯ

Высока роль декоративных зеленых насаждений в повышении до комфортного уровня условий жизни населения в городах, обеспечении их отдыхом, улучшении санитарно-бытовых условий в городе, создании микроклимата, расширении площадей здоровых зеленых насаждений. Также важно обогатить количество декоративных деревьев и кустарников, используемых для озеленения.

Ключевые слова: *Бигнониевые - семейство двудольных растений, катальпа красивая, декоративное дерево, морфология, экология, озеленение, семена, корневища, способы ухода.*

ABSTRACT

The role of ornamental green groves is high in raising the living conditions of the population to a comfortable level in cities, providing them with rest, improving sanitary conditions in the city, creating a microclimate, and expanding the areas of healthy green areas. It is also important to enrich the number of ornamental trees and shrubs used for landscaping.

Keywords: *Bignoniaceae - a family of dicotyledonous plants, beautiful catalpa, ornamental tree, morphology, ecology, landscape gardening, seeds, rhizomes, care methods.*

KIRISH

Shaharlarda aholini yashash sharoitlarini qulay darajaga ko'tarish, dam olishini ta'minlash, shahardagi sanitar holatni yaxshilash, mikroiqlimni yuzaga keltirish va sog'lomlashtinivchi yashil hududlar maydonlarini kengaytirishda manzarali yashil daraxtzorlarning roli juda katta jisoblanadi. Ko'kalamzorlashtirish uchun qo'llanilayotgan manzarali daraxt, buta turlari sonini boyitish ham muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlarida aholi yashash hududlarini ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ko'kalamzorlashtirishning eng muhim vazifalaridan biri inson hayoti uchun sog'lom va to'laqonli estetik tabiiy muhit yaratishdir. Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 9 martdagi 59-son qarori bilan "Zamonaviy arxitektura-shaharsozlik talablarini hisobga olgan holda aholi punktlarini obodonlashtirish ishlarini tashkil etish qoidalari tasdiqlangan, 2013 yil 13 avgustdagi 223-son qarori bilan esa "O'zbekiston Respublikasida landshaft dizaynini rivojlantirish Dasturi" qabul qilingan va unda belgilangan vazifalar bosqichma-bosqich amalga oshirilib kelinmoqda.

Bizning sharoitga mos keladigan va quruq iqlim sharoitlarida bemalol o'sib rivojlanadigan, yoshligidan shakl berib parvarishlangan manzarali yaproq va ninabargli daraxt ko'chatlarini yetishtirish kerak bo'ladi. Buning uchun yuqori dehqonchilik madaniyatiga ega bo'lgan manzarali ko'chatzorlar tarmog'ini kengaytirish, hamda innovatsion g'oyalar va ilg'or tajribalar asosida yetishtirilgan manzarali daraxt-buta turlarining ko'chatlari miqdorini va sifatini oshirish lozim.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Go'zal katalpa (Catalpa speciosa) katta daraxt bo'lib, balandligi 30 m, diametri 1,5m ga yetadi. Tashqi ko'rinishining o'ziga xos xususiyatlari uchun o'simlik mashhur taxalluslarni oldi. Dunyoning turli burchaklarida uni uzun po'stlog'ining ko'pligi uchun "makaron daraxti", barglar shakli uchun "fil quloqlari" deb atashadi.

Tanasi tik o'sadi, shox-shabbasi piramida shaklda yoki keng yoyilgan. Tanasi va shoxlarining po'stlog'i qizil-qo'ng'ir rangda, po'stlog'i bo'yiga enli yorilgan. Barglari keng oval shaklda, ba'zan cho'ziq, uzunligi 15-30 sm ga yetadi, uchi o'tkir, tubi to'mtoq, cheti tishchali, yuz tomoni tiniq yashil, tuksiz, orqa tomoni sertuk hidsiz. Barg bandi 10-15 sm uzunlikda bo'lib gullari kam gulli ro'vak hosil qiladi. Ro'vagining uzunligi 20 sm ga yetadi. Ko'sakchasining uzunligi 45 sm eni 1,5 sm po'sti juda qalin, urug'lari yumaloq, kalta tukli. Go'zal katalpaning yog'ochi oq, yengil, nihoyatda pishiq, namda chirimaydi, shu sababli undan shpal va telegraf stolbalari tayyorlanadi.

Tadqiqot davomida quiydagi metodlardan foydalanildi: Katalpa oilasiga mansub manzarali turlarini generativ va vegetativ ko‘paytirishning eng maqbul usullarini tanlash va ularni manzarali bog‘dorchilikka tavsiya etish maqsadida Navoiy shahridagi Alisher bog‘i va I.Karimov shoh ko`chasida fenologik kuzatishlar G F Gizatullinaning metodologiyasi bo'yicha o'tkazildi.

O‘simliklarni o‘rganishda biometrik o‘lchovlar umume’tirof etilgan usullar yordamida amalga oshirildi.

TADQIQOT NATIJALARI

O‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishini o‘rganishda fenologik kuzatishlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, turli fazalarning davomiyligini, o‘simlik rivojlanishiga tashqi muhit omillarining ta’sirini, o‘simliklardagi o‘zgarishlarni aniqlashga yordam beradi.

Navoiy shahrida o‘tkazilgan biometrik o‘lchovlarga ko‘ra, *Catalpa speciosa Walder ex Engelm* daraxtining balandligi 20 metrgacha (ba’zi turlari 25 metr), diametri 0,2 metrga etadi. va daraxtlar balandligi 7 m gacha va diametri 0,25 m gacha bo‘lgan katta daraxtlar ekanligi aniqlandi. Fenalogik tadqiqotlar davomida shuni kuzatdikki daraxtning tanasi tik, shoxlari piramidasimon, tanasi va shoxlari po‘stlog‘i qizg‘ish-jigarrang, bo‘yni yorilib ketgan.

1-rasm. Katalpa (Catalpa speciosa Walder ex Engelm) barglari.

Daraxtning barglari kengligi 15-27 sm gacha, uzunligi 20-30 sm gacha, oddiy, novdada bir qatorda joylashgan bo‘lib, yirik bargli daraxtlar turiga kiradi. Kuzatish vaqtida ayrim barglarning kattaligi juda katta ekanligi qayd etildi, kengligi 26-27 sm

va bandining uzunligi 9-18 sm gacha bo‘lganligi aniqlandi. Barglari keng, yirik, oval, ba‘zan cho‘zilgan, balandligi 15-30 sm ga yetadi, uchi o‘tkir. Yuzi och yashil, tuksiz orqa qismi qattiq va hidsiz.

Fenalogik kuzatish davomida mart oyining 17 sanasidan boshlab darxt barg kurtaklarini chiqara boshladi. May-iyun oyidan boshlab, shoxlarda ajoyib kurtaklar gullab-yashnagan paytdan boshlab manzarali ko’rinish beradi. Katalpa juda xushmanzara daraxt bo’lganligi uchun u parklarga va ko’chalarga ko’plab ekiladi.

2-rasm Go’zal katalpa daraxtining ko’rinishi

Shimoliy Amerikada Missisipi va Missuri Ogayo daryolari bir-biriga qo‘shiladigan hududlarda, Tennesi shtatida va Shimoliy Arkanzasning g‘arbiy hududlarida tarqalgan. O’zbekistonga introduksiya qilinganiga 100 yildan oshdi. Chiroyli daraxt bo’lganidan ko’kalamzorlashtirishda ko’p ekiladi. Go’zal katalpa urug’idan ekilganda yani qulay sharoitlada yiliga 35 sm dan oshadi bazi bir turlari 1 metrgacha bo’ladi.

Go’zal katalpa quyoshni yaxshi ko’radi va termofil turlariga tegishli. Yetarli yorug’lik, uzoq vaqt davomida katalpaning kurtaklari va po’stlog’i sovuq ob-havodan oldin pishishiga vaqt topadi, bu esa daraxtni yaxshi qishlashiga imkon beradi. Issiqlikni yaxshi ko’radigan daraxtning 30-35°C dan yuqori sovuqlarga bardosh beradi.

Go’zal katalpani barglari va gullari unung manzarviyligi uchun bog’bonlar va landshaft dizaynerlari uchun ajoyib xushmanzara daraxt hisoblanadi. Go’zal katalpa daraxtini yakka holda, xiyobonlarda guruhlab ekishlari uchun tavsiya etiladi. Shahar markazlari, ofis binolari, turar-joy binolari va do’konlarning oldidagi maydonlarni bezab turadi, balki piyodalar yo’llarini yoki avtomobil yo’l yoqalarini ham bezashga imkon beradi.

XULOSA

O‘zbekistonning turli hududlarining tuproq-iqlim sharoitida manzarali mahalliy o‘simliklar bilan bir qatorda yurtimizga introduksiya qilingan daraxt turlaridan ham keng foydalanish o‘z samarasini berishi shubhasiz. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Katalpa turlarini ko‘kalamzorlashtirishda foydalanishda ularning bioekologik xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Har xil turdagi bir nechta daraxt turlaridan har xil soyalarga chidamli gullar va buta o’simliklarni ekish, butun yil davomida manzarali kompozitsiyasini ko’rinishini oshiradi.

REFERENCES

1. Khaitovna PM, Faksriddinovich MS Technology of growing cauliflower // Texas Journal of Interdisciplinary Research. - 2022. - T. 6. - S. 8-10.
2. Ya. X. Yuldashov, “Ko’chatchilik va gulchilik ishlish” Kasb-hunar kollejlari uchun o’quv qo’llanma Toshkent «Davr nashriyoti» 2013
3. Kurbaniyazov, B., Berdimuratov, G., Kholova, S. H., Safarov, A., & Safarov, K. (2021). Importance of catalpa groups in cultural city greening in the case of Uzbekistan. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 258, p. 03026). EDP Sciences.
4. Zolgharnein, J., Shariatmanesh, T., Asanjarani, N., & Zolanvari, A. (2015). Doehlert design as optimization approach for the removal of Pb (II) from aqueous solution by Catalpa Speciosa tree leaves: adsorption characterization. *Desalination and Water Treatment*, *53*(2), 430-445.
5. Rukhsora, R., & Mukhabbat, R. (2022). Ways To Activate The Cognitive Activity Of Students In The Process Of Teaching" Genetics" Using The Case Method. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, *8*, 64-67.
6. Rukhsora, R., & Mukhabbat, R. (2022). Ways To Activate The Cognitive Activity Of Students In The Process Of Teaching" Genetics" Using The Case Method. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, *8*, 64-67.
7. Рахмонова, Р. Б., & Бахриддинова, Г. О. (2021). Формирование структуры хлопкового волокна. *Academic research in educational sciences*, *2*(7), 72-80.

8. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
9. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(1), 21-25.
10. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, *10*(3), 144-149.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA BOTANIKANI O'QITISHDA DIDAKTIK O'YINLI DARSLARDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Malikova Ayzada Raxmatovna
Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasi dotsenti

ANNOTATSIYA

Maqolada didaktik o`yin texnologiyalarining o`quvchilar faoliyatini faollashtirishdagi o`rni, botanika fanini o`qitishda didaktik o`yinlardan foydalanish yo`li va 6-sinfda botanika fanidan o`qitiladigan 1 soatlik dars ishlanmasi berilgan.

***Kalit so`zlar:*** *tabiat, biologik ta`lim, didaktik o`yin, Qoqio'tdoshlar (Murakkabguldoshlar) oilasi, qoqio't, sachratqi, bo'ymadoron, pista-kungaboqar, shuvoq, tirnoqgul.*

АННОТАЦИЯ

В статье приведены роль дидактических игровых технологий в активизации деятельности учащихся, способы использования дидактических игр в обучении ботанике, разработка 1-часового урока ботаники в 6-м классе.

Ключевые слова: *природа, биологическое воспитание, дидактическая игра, семейство Какиотдош (Мурккабгулдош), какиот, сачартки, боймадорон, фисташково-подсолнуховая, полынная, бархатцы.*

ABSTRACT

The article presents the role of didactic game technologies in activating the activity of students, ways to use didactic games in teaching botany, the development of a 1-hour lesson in botany in the 6th grade.

Key words: *nature, biological education, didactic game, Kakiotdosh (Murkkabguldosh) family, kakiot, sachartki, boymadoron, pistachio-sunflower, wormwood, marigolds.*

KIRISH

Tabiatni sevish – murakkab insoniy tuyg`udir. Bu tuyg`u yuksak qalb va aql doiralarini qamrab oladi hamda insonning ongli ma`naviy hayotini asosiy negizini tashkil etadi. Bu hissiyot ko`p jihatdan vatanni sevish g`oyalariga mos keladi. Tabiatga bo`lgan muhabbat bilan birga yosh avlodda o`z o`lkasiga, sevimli diyoriga qo`ygan mehri yanada ortadi. Bu muhabbat esa bevosita bolalikda, maktab yillarida tug`iladi.

Ta`lim muassasalarida biologik ta`lim butun yosh avlodni tabiatga to`g`ri munosabatda bo`lishga, unga nisbatan mehr muhabbatni tarbiyalaydi, tabiatning

chiroyini idrok etishdan tashqari uni muhofaza qilish, asrash, tabiat boyliklarini o`z qo`llari bilan yaratish va ko`paytirishga o`rgatadi. Bularning barchasiga biologik qonuniyatlarni chuqur va ongli ravishda o`zlashtirgandagina erishish mumkin. [1]

Biologiyani o`qitishda foydalaniladigan didaktik o‘yin texnologiyalari o‘quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Ular o‘quvchi shaxsidagi ijodiy imkoniyatlarni ro’yobga chiqarish va rivojlantirishning amaliy yechimlarini aniqlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Didaktik o’yinli texnologiya asosida tashkil etilgan har qanday dars shu dars jarayonida mavzuga mos o’yinlarni to’g’ri tanlab o’tishga asoslanadi.

Didaktik o‘yinlarning asosiy turlari: Intelektual (aqliy) va harakatli hamda aralash o‘yinlardan iborat. Bu o‘yinlar ishtirokchilarda aqliy, jismoniy axloqiy, psixologik, estetik, badiiy, tadbirkorlik, mehnat qilish ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.[3]

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Bizga ma`lumki 5-6 sinf o’quvchilari boshlang’ich sinflarni tugatgan bo’lishiga qaramay hali ham ularda o’yinqaroqlik, qiziquvchanlikka moyillik yuqori darajada kuchli bo’ladi. Botanika darslarini o’qitishda 5-6 sinf o’quvchilarini shu fanga bo’lgan qiziqishlarini inobatga olgan holda didaktik o’yinli darslarni turli holatlarda tashkil qilish mumkin.

Biz quyida Qoqio’tdoshlar (Murakkabguldoshlar) oilasi mavzusini didaktik o’yinli texnologiyalardan foydalangan holdagi o’qitish metodikasi keltirib o`tmoqchimiz.

Mavzu: Qoqio`tdoshlar (Murakkabguldoshlar) oilasi.

1. Darsning maqsadi:

Ta’limiy maqsad: o’quvchilarni qoqio’tdoshlar oilasi vakillarining tuzilishi, dorivor vakillari xossalari ularni tabiatdagi va inson hayotidagi ahamiyati haqida tushuncha berish.

Tarbiyaviy maqsad: o’quvchilarda ekologik madaniyatni rivojlantirish, estetik dunyoqarashini kengaytirish, iqtisodiy tarbiya berish.

Rivojlantiruvchi maqsad: darslik ustida mustaqil ishlashni o’rgatish, sistematikaga oid bilimlarni va nutq, muloqotni rivojlantirish.

2. Dars jihozlari: Mavzuga oid ko’rgazmali qurollar, tabiiy qoqio’t, sachratqi, bo’ymadoron, pista-kungaboqar, shuvoq, tirnoqgulni gerbariysi, pista, test kartochkalari, savolli kartochkalar, rasmli kartochkalar, shu oilaga oid jadvallar.

3. Metod: Didaktik o’yinli texnologiya (syujetli-rolli o’yinlar)

4. Kutilayotgan natija:

a) zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samaradorligini namoyon etish, o`quvchilarni fanga bo`lgan qiziqishini uyg'otish.

b) qoqio'tdoshlar oilasi haqida to'liq ma'lumot olish.

5. Yangi mavzu bayoni.

Sinfga Ibn Sino kirib keladi va o'quvchilar bilan salomlashib ularga o'zi ishlatgan dorivor o'simliklarni olib kelgani va bolalar bularni tanishi lozimligini aytadi.

1-o'quvchi (qoqio't) - doskaga chiqib, o'zi haqida malumotlar aytib beradi: Qoqio't o'simligi yer kurrasining turli xil ob-havo va iqlim sharoitlarida keng tarqalgan. Gullari savatcha to'pgulda o'rnashgan. Gullari ancha takomillashgan bo'lib, bajaradigan biologik xususiyatiga qarab bir necha turga bo'linadi. Masalan: bunda bitta gul mevaga aylangan bo'lsa, ikkinchi gul boshqa barcha gullar uchun gultojlik vazifasini bajaradi. Savatcha to'pgullarning o'rama ikki qator bargchalardan iborat ichki qatordagi bargchalar guliga yopishib joylashgan. Muhim texnik, oziq-ovqat va yem-xashak o'simlik hisoblanadi.

Qoqio`t

O'quvchi berolmagan ma'lumotlar o'qituvchi va Ibn Sino tomonidan to'ldiriladi.

Tarkibdagi kauchuk rezina borligi sababli bu o`simlik o'z o'zini davolash xususiyatiga ega ekanligi, ildizi, bargidan tayyorlangan damlama, xalq tabobatida buyrak kasalliklarida siydik haydovchi, jigar o't pufagida o't haydovchi, qon tozalovchi surgi, ildizi sut shirasi bilan so'gallar yuqotiladi. Ibn Sino chayon chaqqan joyga quritilmagan yer ustki qismini ezib bog'lashni tavsiya qiladi.

2-o'quvchi (Zangori sachratqi) – Sachratqi ham o`zi haqida ko'plab ajoyib malumotlarni keltirib o'tadi: Sachratqi – yozning o'rtalaridan boshlab, vohadagi ekinlar orasida, yo'l yoqalari va ariqlar bo'yida uchraydi. O'zbekistonda yagona turi

bor. Gullari zangori ikki jinsli, tilsimon. Dorivorlik xususiyati: ildizi, barglari, gullagan vaqtdagi poyasidan tayyorlangan dorilar oshqozon-ichak kasalliklarida foydalaniladi.

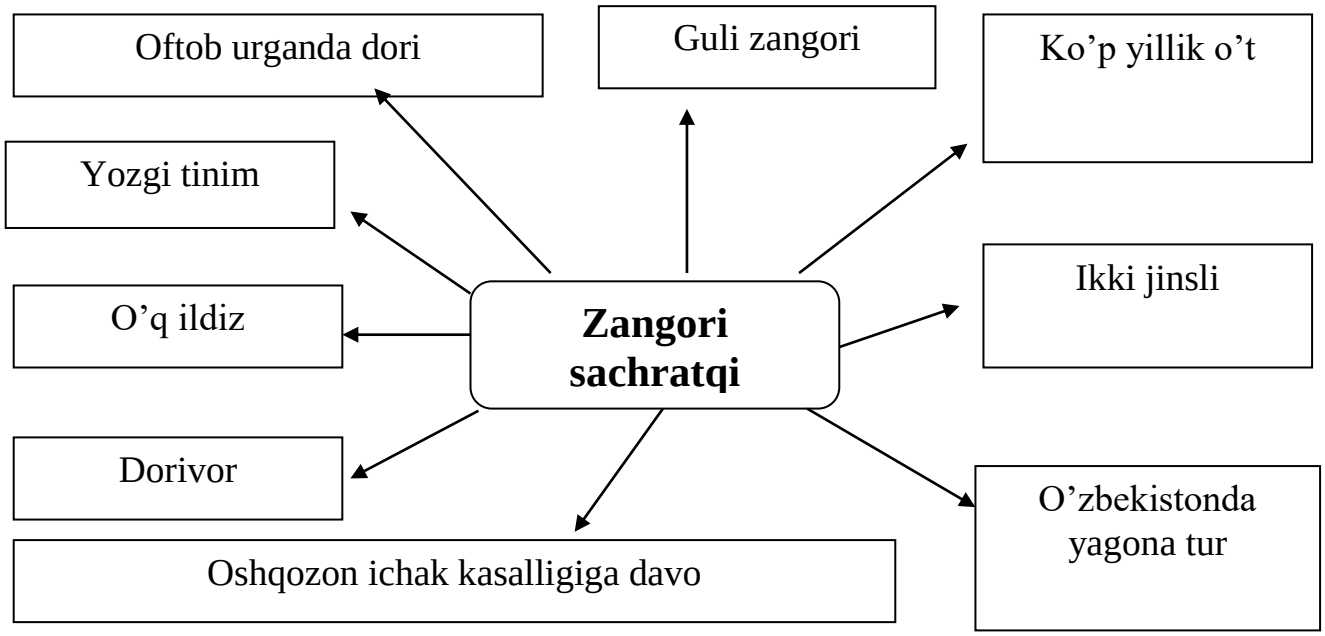

Ermon shuvog`i **Zangori sachratqi**

3-o’quvchi esa (Ermon shuvog’i) - bo’lib, u o’simlik haqida ma’lumot aytadi: Shuvoqlar bebaho shifobaxsh o’simliklar hisoblanib, bargi, poyasi, to’pgulidan tayyorlangan dorilar tabobatda ko’pgina kasalliklarda qo’llaniladi.

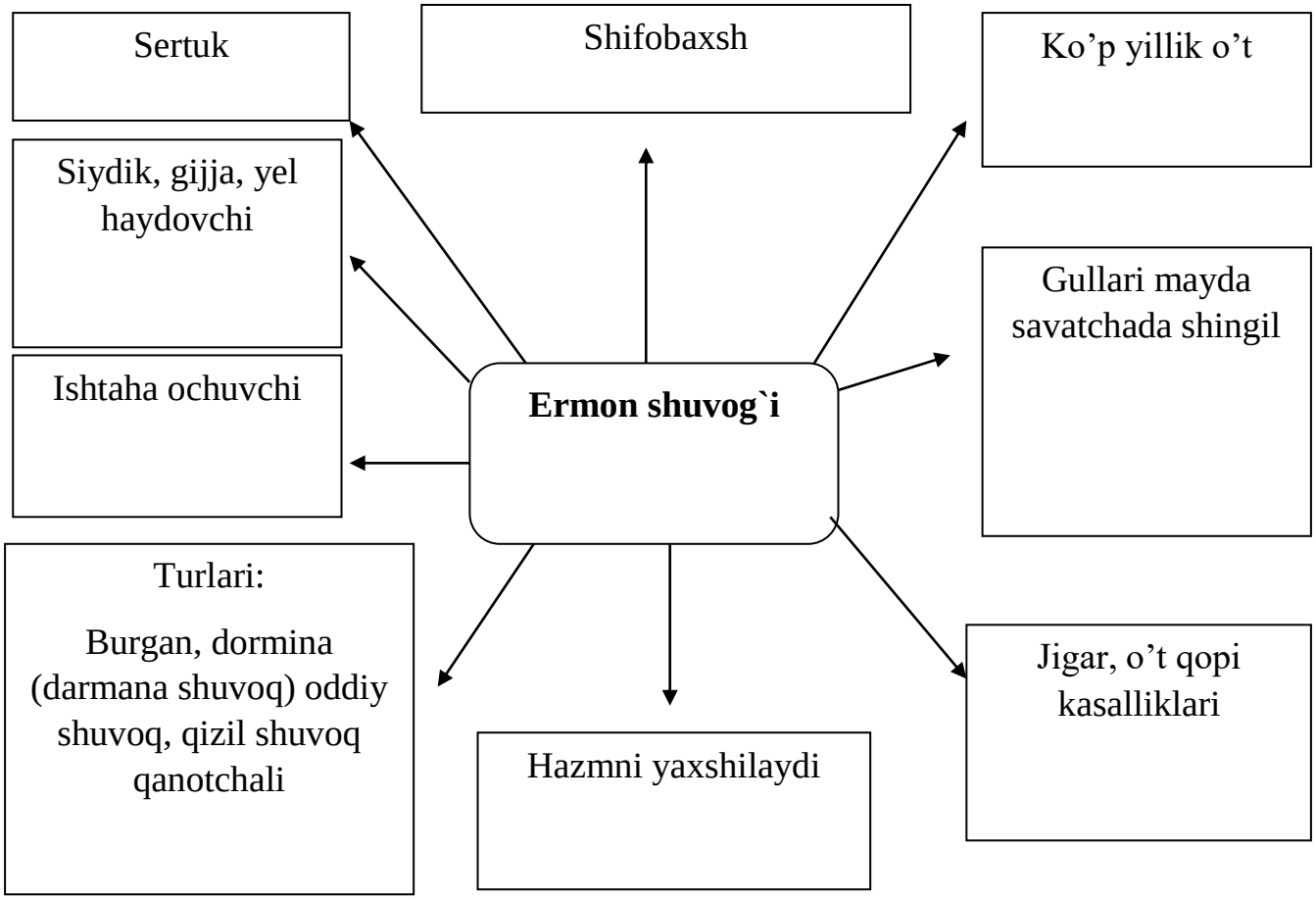

Shundan so’ng o`qituvchi aytib o’tilgan o’simliklar haqida o’quvchilar yana qanaqa ma`lumotlar topib kelgani haqida so`rab, qo`shimcha ma`lumotlar beradi. O’simliklar haqida ko’p ma’lumot bergan o’quvchilar ko’proq rag’bat kartochkasiga ega bo`lib, ularga ball beriladi va ballar e’lon qilinadi.

6. Mustahkamlash:

Oila nomi	**Tarqalishi**		**Oila vakillari**
	O’zbekistonda	Yer yuzida	
Qoqio’tdoshlar			
Madaniy vakillari			
Yovvoyi vakillari			
Dorivor vakillari			

Ushbu jadvalni to’ldirish uchun darsda qatnashmagan o’quvchilar doskaga chiqib jadvalni to’ldiradi. Qolgan o`quvchilar o’simliklarni rasmiga qarab va gerbariylar asosida tuzilishini tushuntirib beradilar.

Ibni Sino: - Aziz bolajonlarim! Tabiatdagi har bir giyoh siz uchun kerakligini, uni asrab avaylash barchangizni burchingiz ekanini unutmang. Keyingi darsda uchrashguncha xayr!

7.Uyga vazifa.

Botanika darslarida o`qituvchi mavzu mazmunidan kelib chiqqan holda o`quvchilarda o`simliklarning asosiy guruhlari, ularning tabiatda tarqalishi, gul va organlari tuzilishlari, turlar soni, madaniy va yovvoyi turlari, O`zbekiston "Qizil kitobi", va unga kiritilgan o`simlik turlari haqidagi tushunchalarni shakllantirish, ko`nikmalarini tarkib toptirishga imkon beradigan gerbariylar, o`simtalaridan foydalanishi lozim.

TADQIQOT NATIJALARI

Botanika darslarida asosan didaktik o'yin texnologiyalaridan foydalanish ijobiy natija beradi.

Ta'lim – tarbiya jarayonida asosan 5-6 sinf o'quvchilarda ta'lim olishni, ularning turli yo'nalishdagi qobilyat va qiziqishlarini oshiradigan, tegishli kasbga moyilliklarini ko'rsatadigan didaktik o'yinlardan foydalaniladi.

Didaktik o'yinlar nazariy, amaliy, jismoniy, rolli kabi turlarga ajratiladi.

Didaktik o'yinlardan amalda foydalanish orqali boshqa usullar yordamida erishish qiyin bo'lgan ta'lim – tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish ko'zda tutiladi. Turli o'quv fanlariga oid didaktik o'yinlar mavjud bo'lib, ular shu fanlarni sifatli o'rgatish maqsadlariga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, botanikani o`qitishda didaktik o'yinli texnologiyalardan foydalanib darslarni olib borish o'quvchilarni fanni ham nazariy, ham amaliy jihatdan egallab olishlariga yordam beradi. Bu metodlar o`quvchilarning botanikadan o`zlashtirgan bilimlari, kuzatish va jismoniy mehnat ko`nikmalarini qamrab olib, o`quvchilarni qishloq xo`jaligi mehnati asoslarini egallash va kasbga yo`llash, ekologik va iqtisodiy tarbiya berishda hamda botanika faniga bo'lgan qiziqishlarini yanada ortishida muhim ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES

1. Tolipova J. O. Biologiyani o`qitishda pedagogik texnologiyalar. O`quv qo`llanma.Nizomiy njmidagi TDPU. 1-qism. Toshkent. 2004y . 47-57 b
2. Tolipova J. O. Biologiyani o`qitishda pedagogik texnologiyalar. O`quv qo`llanma.Nizomiy njmidagi TDPU. 2-qism. Toshkent. 2004y.117-123 b.
3. Tolipova J. O. va boshqalar „Botanika o'qitish metodikasi" (6-sinf uchun) Toshkent „O'zbekiston" 2003 yil. 29-32 b.

4. Ibodova M.N. Биология дарсларини ташкил этиш технологияси. Услубий қўлланма. Навоий давлат педагогика институти илмий Кенгаши 2021 йил 31 август. 77-86 b.
5. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
6. 6.Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
7. Sayfullayev, A. (2020). MICROALGAE AND CYAN BACTERIA AS BIO FERTILIZERS. *SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT# 26*.
8. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
9. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(1), 21-25.
10. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, *10*(3), 144-149.8.

БИОЛОГИК МАРКЕТИНГНИНГ ТАШКИЛ ЭТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА БОШ ҚОИДАСИ

Шамсидинова Гулчехра Дўстмуродовна
Навоий давлат педагогика институти Биология кафедраси доценти
gulchikhra.shamsiddinova@mail.ru

ANNOTATSIYA

Мақолада мамлакатимизда аҳолининг турмуш фаровонлигини таъминлаш мақсадида биологик соҳадаги маркетингнинг ўрни, корхонани ривожлантириш, рақобатбардошлигини таъминлашда маркетинг стратегиясидан фойдаланиш йўналишлари, шу билан бирга, соҳани ривожлантришда эришилаётган натижалардан унумли фойдаланган ҳолда маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш уларнинг истиқболлари ҳақида тўхталиб ўтилган ва тегишли тарзда илмий асосланган хулоса ва таклифлар берилган.

Калит сўзлар: *маркетинг, стратегия, экологик, рақамли технологиялар, рақамли воситалар, геномика, биоинформатика, биологик, тадбиркорлик, рақамли иқтисодиёт, корхона, бозор.*

АННОТАЦИЯ

В статье в целях обеспечения благосостояния населения в нашей стране показано направление использования картографической стратегии для обеспечения развития и конкурентоспособности картографической стратегии в биологической сфере и, таким образом, развития картографической стратегии с использованием результатов, достигнутых в развитии области, обсуждаются, и делаются соответствующие научные выводы и предложения.

Ключевые слова: *картографирование, стратегия, экология, цифровые технологии, цифровые инструменты, геномика, биоинформатика, биологическая, индустриальная, цифровая экономика, жилье, рынок.*

ABSTRACT

In the state and in order to ensure the well-being of the population in our country, the implementation of the cartographic strategy for the development and competitiveness of the cartographic strategy in the biological sphere is shown, in this way, the development of the cartographic strategy and the use of the results achieved

in the development area are discussed and delayutsya sootvetstvuyushchie nauchnye i predlogenia.

Keywords: *cartography, strategy, ecology, digital technologies, digital instruments, genomics, bioinformatics, biological, industrial, digital economy, technology, market.*

Бугунги кунда биология соҳасида маркетинг сифатини ошириш стратегияси, мамлакатда бозор иқтисодиётини янада ривожлантириш, барча тармоқлар бўйича ишлаб чикариш жараёнларининг сифатини ошириш натижасида биология соҳасида эришилаётган муваффақиятлар муҳим аҳамият касб этади.

Шавкат Мирзиёев.

КИРИШ

“Ҳаракатлар стратегиясидан — Тараққиёт стратегияси сари” тамойилига асосан ишлаб чиқилган еттита устувор йўналишдан иборат 2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси қабул қилинди. Мазкур стратегияга асосан қуйидаги ишларни амалга ошириш режалаштирилди.

- Мамлакатимизда адолат ва қонун устуворлиги тамойилларини тараққиётнинг энг асосий ва зарур шартига айлантириш;
- Миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш;
- Адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капиталини ривожлантириш;
- Маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш;
- Миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда умумбашарий муаммоларга ёндашиш;
- Мамлакатимиз хавфсизлиги ва мудофаа салоҳиятини кучайтириш, очиқ, прагматик ва фаол ташқи сиёсат олиб бориш.

Тараққиёт стратегиясида инсон қадрини улуғлашга йўналтирилган ижтимоий ҳимоя сиёсати бўйича белгиланган вазифалар доирасида 2026-йилга қадар эҳтиёжманд аҳоли ижтимоий нафақа ва моддий ёрдам билан тўлиқ қамраб олиш масалалари кўриб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, таълим муассасалапида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошипилаётган кенг қамровли ислоҳотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича бир қатор қонун ва қарорлари билан танишиб чиқилди.

Маркетинг тушунчаси - бозор соҳасини ҳар қандай фаолияти билан боғлиқ булиб, (маркет сўзи – бозор, инг – фаол, фаолият, ҳаракат маъносини англатади). Тадбиркорлик фаолиятида қарор қабул қилиш ва уни ишлаб чиқишда тадбиркорликнинг самарали воситаси ҳамда асоси маркетинг ҳисобланиб, тадбиркорлик фаолиятини бошқариш, ташкил этиш, режалаштириш ва назорат қилишда муҳим аҳамият касб этади. «Ау-si-ау» концерни бошқаруви раиси Djon Harvi Djons тадбиркорликда маркетингни ўрнини тавсифлаб, «Маркетинг тадбиркорликнинг таянч омили, нафақат ёқилғи, балки кема командасидир» дейди. Маркетинг мазмуни ва терминологияси янгиланиб бориб, айирбошлаш жараёни, товар-пул муносабатлари пайдо бўлиши, сотиш шаклларини ривожланиши ҳамда истеъмолчиларни товар ва хизматлар билан ўзаро ҳаракати билан боғланади.

Ҳозирги вақтда жаҳонда кенг тарқалган “маркетинг” тушунчаси бозорни эгаллаш билан боғлиқ фаолиятни англатади. Маркетинг товарларни сотиш билан боғланиб, сотиш тизимининг вазифаси харидорни ишлаб чиқарилган маҳсулотни харид қилиш лозимлигига ишонтиришдан иборат бўлса, маркетинг фаолияти истеъмолчига нафақат бугун, балки эртага ҳам керак бўлган товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳамда хизматларни кўрсатишни назарда тутади.

Маркетингнинг бош қоидаси – истеъмолчига амалда зарур бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш, унга ўз эҳтиёжларини аниқлашга ёрдам бериш, истеъмолчини тўлақонли қондирадиган маҳсулот ва хизматларга талабни шакллантиришдан иборатдир. Маркетинг - бозорнинг барча субъектларини қамраб олади, унинг методлари комплекс қўлланилган ҳолда самара беради ва ягона стратегик мўлжалга эга бўлади. Маркетинг – бозор фаолиятини пухта ўйлаб ташкил этиш орқали унинг асосий йўналишлари ташкил этилади (1-расм).

1-расм. Маркетинг фаолиятининг асосий йўналишлари.

Маркетинг – эҳтиёж ва муҳтожликни айирбошлаш орқали қондиришга қаратилган инсон фаолиятининг туридир. Маркетинг вужудга келишининг асосий сабабларидан бири, бу Маркетингни асосий категориялари: товар ёки хизмат, қондирилганлик, айирбошлаш, бозор, еҳтиёж чиқариш ҳажмининг ортиб бориши, янги тармоқларнинг вужудга келиши, товар турларининг кўпайиши ва тадбиркорлар ўртасида маҳсулотни сотиш муаммосининг вужудга келишидир.

Талаб билан таклифни ўзаро таъсири - бу алоҳида шахслар ёки гуруҳнинг ҳоҳиш - эҳтиёжларини узлуксиз қондириш жараёни бўлиб ҳисобланиб, мазкур жараён ижтимоий-иқтисодий категорияларни ўзаро таъсирига асосланади. Маркетингни асосий категориялари, унинг тушунчаси, моҳиятини аниқлашга имкон беради:

Маркетингни моҳияти -товарни ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва талаб имкониятларини мўлжаллашдан иборат булиб, унинг вазифаси талабни қондириш ва таклифга мос келишдан иборатдир.

МУАММОНИНГ ЎРГАНИЛГАНЛИК ДАРАЖАСИ.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда хизмат кўрсатиш ва ижтимоий соҳа корхоналарида маркетинг стратегиясидан фойдаланиш масалаларига бағишланган илмий ишлар Қ.Х.Абдураҳмонов, Г.Н.Ахунова, А.Ш.Бекмуродов, М.Р.Болтабаев, М.А.Икрамов, М.М.Зияева, Д.Х.Набиев, Ш.Дж.Эргашходжаева, М.С.Қосимова, М.Юсупов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган.

Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, республикамизда ижтимоий вазифаларни ҳал этишда, аҳолини иш билан таъминлаш, камбағалликдан чиқариш, тобора ўсиб бораётган моддий ва маънавий эҳтиёжлар, озиқ -овқат эҳтиёжларини қондиришда хизматларни тизимли йўлга қўйиш, унинг маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш билан боғлиқ масалаларга мутахассислар ва олимлар томонидан етарлича эътибор берилмаган. Бу ҳолат мазкур йўналишда илмий изланишлар олиб бориш зарурлигини белгилайди

ТАДҚИҚОТНИНГ УСУЛЛАРИ.

Тадқиқотда абстракт-мантиқий фикрлаш, монографик, таққослаш, солиштирма таҳлил, эксперт баҳолаш, иқтисодий-математик, статистик, кластер таҳлил усулларидан фойдаланилган.

ТАҲЛИЛЛАР ВА НАТИЖАЛАР.

биологик маркетингнинг ташкил этиш тамойиллари ва бош қоидасини ишлаб чиқилишида маркетинг тадқиқотларини ўтказилиши муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса, рақамли иқтисодиёт даврида камчилик маркетинг тадқиқотлари тезкор ва самарали ўтказилган ҳолда тадбиркорлик фаолиятининг натижадорлиги ҳамда истеъмолчиларнинг қониқиш даражаси юқори бўлади. Биология соҳасида эришилган тадқиқот натижалари яратилган янги маҳсулотлар, тиббий, биологик, экологик ва бошқа хизматлар соҳасини ривожлантириш стратегияси маркетингининг асосий мақсади ва вазифалари ҳам истеъмолчиларга унинг хизматларини муносиб баҳолашга ёрдам беришдан иборатдир.

Президентимиз Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида асосий вазифалардан бири сифатида «..барқарор иқтисодий ўсишнинг энг муҳим гарови – рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, улар учун янги халқаро бозорлар топиш ва экспортни кўпайтириш, транзит салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиш»,– деб таъкидлаб ўтган [1]. Ушбу вазифани бажаришда, албатта, маркетинг тадқиқотларининг ўрни беқиёсдир. Маркетинг тадқиқотларининг ялпи маркетинг фаолиятини ташкил этишда, уни бошқаришда, режалаштиришда ва назорат этишда муҳим аҳамиятга эга бўлиши замонавий маркетинг назариясининг асосий хусусиятларидан бири сифатида намоён бўлмоқда.

Биология соҳасида маркетинг стратегиясини амалга ошириш масалалари:

✓ Биология соҳасида эришилган тадқиқот натижалари яратилган янги маҳсулотлар, тиббий, биологик, экологик ва бошқа хизматлар соҳасини ривожлантириш стратегияси ҳар қандай ривожланган давлатнинг салоҳиятини белгилаб берувчи кўрсаткичларидан биридир.

✓ Бугунги кунда мамлакатимизда ҳам шу соҳада катта ютуқларга эришилиб, Илғор технологиялар маркази, Геномика ва биоинформатика маркази ва Республика илмий тадқиқот институтлари ҳамда Олий таълим муассасаларининг биология соҳасидаги олиб тадқиқотларни амалиётга жорий қилиш бўйича кенг кўламли ислоҳотлар олиб борилмоқда.

✓ Биологик объект ёки хизматлар маркетингини йўлга қўйиш бўйича Президент қарорлари асосида, кўплаб хусусий корхоналар, Венчур компаниялари ташкил қилиш, бугунги кунда биология соҳасида ҳам маркетинг стратегияси бўйича муҳим ечимларидан бири бўлиб ҳисобланади.

1-диаграмма. Маркетинг стратегиясини амалга ошириш алгоритми.

Ҳозирги вақтда фирма, корхона компаниялар аввалги даврларда учратилмаган жуда қаттиқ рақобат курашига тўқнашмоқдалар. Бу курашда ғолиб чиқиш учун, улар истеъмолчиларни эгаллаши ва ўзларининг рақобатчиларидан устун келишлари зарур. Бунинг учун улар ўз фаолиятида товар ва сотиш фалсафасини эмас, балки маркетинг ва истеъмолчи фалсафасини қўллашлари керак. Бугунги куннинг замонавий бозорларида муваффақиятларга эришаётган фирмалар товарларни яратувчи эмас, балки истеъмолчиларни яратувчи стратегиясини ишлаб чиқувчи ва фойдаланувчи ҳақиқий усталардир. Замонавий фирмалар фаолияти бозорга йўналтирилган бўлиши керак, яъни улар бир вақтнинг ўзида диққат билан ўзининг истеъмолчиларини ва шунингдек, рақобатчиларини кузатиб боришлари керак.

Замонавий маркетинг –истеъмолчиларни қидирувчи, яратувчи ва ушлаб қолувчи фан ҳамда санъат булиб, бозор рақобати шароитида уни комплекс тадқиқ этиш орқали, истеъмолчиларни реал талаб, эҳтиёжларини максимал қондиришга қаратилган, хўжалик фаолиятини бошқаришни ташкил этиш тизимидир. Маркетингнинг асосий мақсади – истеъмолчини, яъни харидорни вужудга келтиришдир. Маркетинг асосида бозорни ҳар тарафлама ўрганиш йўналишларининг асосийларидан қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш зарур:

талабни ўрганиш, бозор таркибини аниқлаш, товарни ўрганиш;

рақобат шароитлари, сотиш шакли ва услубларини таҳлил этиш.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, кичик корхоналар фаолиятини қўллаб-қувватлаш, уларга давлат томонидан турли имтиёзлар ажратиш,

фаолият турини кенгайтириш орқали корхоналарнинг инновацион ривожланишига кўмаклашиш лозим. Мамлакатда биологик соҳасини ривожлантиришда ҳар бир хизмат кўрсатувчи корхона ёки тадқиқотни амалга оширишда холистик маркетинг концепциясига таянган ҳолда истеъмолчининг хоҳиш ва истакларини қондиришга эътибор қаратиши ҳамда хизматлар сифатини ошириб бориши лозим.

Биология соҳасини ривожланишининг қонуниятлари ва хусусиятлари, назарияси ва амалиёт фаолияти таҳлил қилиниб, ушбу соҳага таъсир этувчи омиллар тизимлаштирилди. Биологик маркетингнинг ташкил этиш тамойиллари ва бош қоидаси аниқланиб, асосий эътиборни қайси йўналишларга қаратилиши лозимлиги кўрсатилган.

REFERENCES

1. Президент Шавкат Мирзиёев раислигида хизмат кўрсатиш ва ички туризм соҳаларини ривожлантириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши ўтказилди // Халқ сўзи, 2020 йил 16 июнь. - https://xs.uz
2. “2022 - 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тасдиқлаш тўғрисида”ги Президент Фармони (2022 йил 28 январь)
3. Рахматова, С. (2022). РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА КИЧИК КОРХОНАЛАР МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *Экономика и образование*, *23*(4), 184-189.
4. Fayziyev, T. R. R., & Xolmo‘minov, M. Z. O. L. (2022). IJTIMOIY SOHADA MARKETING XIZMATLARINING KONSEPTUAL ASOSLARI. *Oriental Art and Culture*, *3*(2), 32-40.
5. Расулмухамедов, М., Кочкаров, Б., & Шукурова, Ш. (2022). Ta’lim xizmatlari sohasida marketing tadqiqotlari. *Актуальные вопросы развития инновационно-информационных технологий на транспорте*, *2*(2), 55-66.
6. Белобородова, О. Г. (2019). Особенности маркетинга в здравоохранении. In *Менеджмент и маркетинг: вызовы XXI века* (pp. 34-37).
7. Sayfullayev, A. (2020). MICROALGAE AND CYAN BACTERIA AS BIO FERTILIZERS. *SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT# 26*.
8. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti’s (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
9. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological

development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, *10*(3), 144-149.

10. Nabieva, N. M. (2022). ХИЗМАТ КЎРСАТИШ КОРХОНАЛАРИДА МАРКЕТИНГ ТАДҚИҚОТЛАРИНИ ОЛИБ БОРИШ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ. *Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali*, *2*(4), 59-74.

THE AMELIORATIVE STATE OF IRRIGATED LIGHT AND DARK BROWN SOILS IN THE PASTURE AND DESERT OF ZARAFSHAN OASIS

Kushakov Abduvali Jabborovich
Navoi State Pedagogical Institute Associate Professor of the Department of Biology
kushakovabduvali0@gmail.com
Abralov Olim Sobirovich
Teacher of biology department of Navoi State Pedagogical Institute

ABSTRACT

In the number of studies we investigated the rise of groundwater and the occurrence of salinization processes in the light and dark brown gypsum soils in the pasture and desert of Zarafshan oasis under the influence of various natural factors. In the research analysis, we determined the level of nutrient supply (elements) of soil and have developed a number of recommendations to prevent salinization processes, radically improve the reclamation of lands and increase soil fertility.

Keys words: *Amelioration, soil, geomorphology, salinity, humus, phosphorus, light and dark brown, pasture, pasture-desert, lithology, gypsum, agro technical, oasis, groundwater.*

АННОТАЦИЯ

Под влиянием различных природных факторов процессы засоления происходят в серо-буро-луговых гипсовых почвах предгорьях пустынных районов. В данной статье указывается необходимость предотвращения и изучения процессов засоления почв, для того чтобы улучшить мелиорацию земель, повысить плодородие почв и разработать методы их рационального использования.

Ключевые слова: *Мелиоративность, почва, геоморфология, засоленность почвы, гумус, фосфор, серо-буро-луговых, литология, гипс, агротехник, оазис, грунтовые воды.*

АННОТАЦИЯ

Тадқиқотларда Зарафшон ҳавзаси сур тусли қўнғир ўтлоқи ва чўл ўтлоқи гипслашган тупроқларда турли табиий омиллар таъсирида ер ости сувлари кўтарилиши ва тупроқларда шўрланиш жараёнларининг пайдо бўлиши ўрганилди. Тадқиқотлар таҳлилида тупроқларнинг озиқ элементлари билан

таъминланиш даражаси аниқланди. Тупроқлардаги шўрланиш жараёнларининг олдини олиш ва уларни тадқиқ этиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилаш, тупроқларнинг унумдорлигини ошириш бўйича, тавсиялар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: *Мелиорация, тупроқ, геоморфология, шўрланиш, гумус, фосфор, сур тусли қўнғир, ўтлоқи, чўл-ўтлоқи, литология, гипс, агротехник, ҳавза, ер ости суви.*

INTRODUCTION

The area of saline soils in the irrigated lands of the Republic of Uzbekistan is 2 million 48 thousand hectares, 1 million 743.6 thousand hectares of which (72.1%) consists of saline soils of different levels. Particularly, in the total area of 96.8 hectares of irrigated agriculture in Navoi region, 62.4 thousand hectares (64.5%) of saline soils have been affected by various levels of salinization (The state of irrigated lands of the Republic of Uzbekistan and their improvement.- Tashkent: “University”, 2018) [1].

In the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 10, 2014 № PD-2125 “On improving the activities of the Agricultural Research and Production Center of Uzbekistan”, a number of issues such as rational use of land resources, research on irrigated lands, problem solution of existing challenges through science-based methods, improving soil fertility and its reclamation status, increasing the scope and quality of scientific research etc. are identified as top priorities [6]

Studies have shown that hot weather, evaporation of groundwater in alluvial, agro irrigational and lyoss rocks and the accumulation of easily soluble salts in the soil surface layers are one of the main reasons for the development of secondary salinization processes. Also, today in the composition of light and dark brown soil of the pasture and desert of Zarafshan oasis, the level of groundwater has approached the surface of the ground (1-3 m) under the influence of natural anthropogenic factors, and, as the result, their mineralization has exceeded to 3-5 g/l. and accumulated in the upper and middle parts of the soil profile, forming secondary salinization processes [3].

The results of the study will be important for the implementation of the State Land Cadastre and monitoring of land reclamation and fertility in the foothills of the desert.

The main purpose of the research is to develop some recommendations for improving the reclamation of irrigated lands, identification of salinization processes

and their causes, prevention of soil salinization on the basis of the analysis of soil samples obtained during the study.

RESEARCH CONDUCTED AREA AND IMPLEMENTATION METHODS.

The irrigated lands of Konimeh, the district of Navoi region, located in the desert zone of Zarafshan oasis were selected as the object of study.

In the research the salinity level of soil and groundwater was determined on the basis of the results of chemical analysis of groundwater and drainage water samples taken from irrigated soils. The research was carried out on the basis of the standard method adopted in the country [2,3].

RESEARCH RESULTS AND DISCUSSION.

The total irrigated area of Konimeh, located in Zarafshan oasis is 4827.0 hectares. According to its geographical location, it belongs to the arid continental climate region of Central Asia. The soils of irrigated lands are distributed in the geomorphological region of the foothills, consisting of alluvial and proluvial deposits of the subtropical desert and semi-desert zone, and they have been developed in different lithological, hydrogeological and soil-climatic conditions [3,4].

The climate in this territory is characterized by a sharp continental aridity, a decrease in air temperature, especially in hypsometric foothills, solar radiation, daily, monthly, annual and seasonal fluctuations in temperature, and uneven distribution of atmospheric precipitation throughout the year [3].

The region consists of wide undulating plains, and from a geomorphological point of view it descends to the south in the foothill plains formed by lyoss and alluvial-proluvial deposits of the Nurata mountain ranges. The area is located 400-550 m above the sea level [5].

The soils of this area mainly consist of irrigated light and dark brown desert-pasture soils. On the base of our observations we can say that the soil of this area is prone to wind and water erosion and salinization. Also the amount of humus and other nutrients is low, the level of groundwater is high and there is moderate mineralization of soils in the area.

The soil of this territory consists of light mechanical composition and the amount of physical clay fractions (<0.01mm) equals to 22–28%. The average amount of humus in the topsoil is 0.82-1.05%, the average amount of mobile phosphorus is 15.3-35.8 mg / kg and the exchangeable potassium is 157-249 mg / kg. These soils form a group of soils with low humus, low and moderate amounts of mobile

phosphorus, and low, sometimes moderately supplied soils in terms of exchangeable potassium.

According to the results of water absorption, the soils are sorted out into two groups: unsalted and weakly saline, so the total amount of water-soluble salts in weakly saline soils is 0.342-0.549% on average, and in moderately saline soils it is 1.224-1.865%. According to the chemistry behaviour of salinity, it consists of sulfate, and in some cases chloride-sulfate salinity types.

The role of groundwater in the process of soil formation is enormous and it has a multifaceted effect on the formation of saline soils. In the soil profile, groundwater is usually observed at different depths in the soils of the region, for example, in the upper parts of dry streams it reaches 5-6 m, in the middle it is usually at 3-4 m and in the lower parts it is observed at 2-3 m, and even 1-1.5 m. According to the data analysis of laboratory-analytical studies, they belong to the groups of weak (1-3 g/l) and moderate (3-10 g/l) mineralized groundwater according to their salinity. Gypsum layers appear 30, 50, 70, 100 cm in different depths, but some soil separations can be seen in the depth of 120 cm.

The total amount of easily soluble salts in the groundwater of district farms consists of 2,525-6,480 g/l, of which chloride ion comprises 0.161-0.780 g/l, and sulfates (SO_4) equal to 1.390-3.270 g/l (Table 1). According to salinity chemistry behaviour, the groundwater consists of chloride-sulfate and sulfate salinity types. Consistent with the chemical (qualitative) composition of salts, $Ca(HCO_3)_2$, Na_2SO_4, $MgSO_4$, $CaSO_4$ salts occupy the leading position in sulphate and some chloride-sulphate salinity types of water, while in water with relatively high chlorine ions (0.490-0.780 g/l). $MgCl_2$ and NaCl salts predominate in the water samples.

Table 1

Depth, mineralization and salinity chemistry of groundwater, ditches and irrigation water in the irrigated lands of Konimeh located in Zarafshan oasis

Sample №	Depth, cm	Salts (ions)				Salinization	
		Dry elements	HCO_3	Cl	SO_4	Level	Type
“Shurkul” massif							
18	120	4,440	0,244	0,280	2,386	on average	Ch-S
39	170	5,570	0,305	0,700	2,796	on average	Ch-S
77	170	3,640	0,366	0,420	1,958	on average	Ch-S

“Qaraq-ata”massif							
2	180	6,135	0,311	0,780	3,004	on average	Ch-S
“Choradara” massif							
8	80	6,480	0,500	0,378	3,270	on average	Ch
23	120	4,570	0,306	0,202	2,386	on average	Ch
33	160	4,780	0,324	0,266	2,406	on average	Ch
Kh. Olimjon massif							
12	130	1,335	0,372	0,105	0,564	weak	Ch-S
76	210	2,525	0,329	0,161	1,390	weak	Ch-S
80	170	2,785	0,439	0,210	1,485	weak	
90	200	3,085	0,256	0,238	1,765	on average	S
96	120	2,890	0,421	0,259	1,497	weak	Ch-S
Ditches[x)]							
47		2,525	0,329	0,161	1,390	weak	S
97		2,650	0,354	0,182	1,456	weak	S
33		4,050	0,274	0,140	2,020	on average	S
98		3,725	0,256	0,490	1,686	on average	Ch-S
Irrigation water[xx)]							
1[a]		2,905	0,144	0,560	1,128	weak	Ch-S
1[б]		4,115	0,488	0,870	1,428	on average	CH-S
1[в]		3,625	0,335	0,560	1,786	on average	Ch-S

Note: Ch-S - chloride-sulfate; S - sulfate. [x]) - Drainage water is taken from the indicated samples. [xx]) - Irrigation water was obtained from artesian wells in the Madaniyat (1[a]), Qaraq-ata (1[b]) and Konimeh (1[v]) massifs.

Relatively highly mineralized groundwater (4.440-6.480 g /l) is observed in the irrigated soils of Shurkul, Qaraq-ota and Chordara farms, while weakly mineralized (1-3 g/l) groundwater is observed in Kh. Olimjon farm lands.

As a result of dynamic changes of the hydrogeological conditions of the region throughout the year and irrigation-related measures, various levels of salinization processes have occurred in the area. There are 4,827.0 hectares of irrigated agricultural land in the region, including 392.7 hectares of non-saline soils which comprises 8.14% of irrigated land. Low-salinity area in the region comprises 2900.8 hectares which makes up 60.10% of the total area. Average saline area is 1470.9 hectares, which is 30.47% of the total area and strong saline area consists of 62.6 hectares (1.3%) (Figure 1). On the basis of this fact it can be claimed that the reclamation condition of the soil in this area is not so good, i.e. it needs thorough investigation, saline leaching processes and also systematic reclamation measures etc.

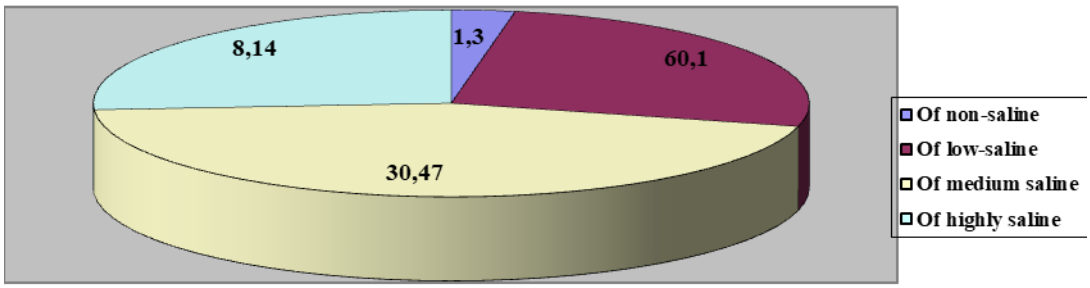

The areas of irrigated lands in Konimeh according to the degree of salinity (in percentage)

In summer, when groundwater evaporates through soil capillaries, the salts are retained in the upper layers and the surface of the ground, in autumn and winter, the salts in the upper layers melt under the influence of atmospheric precipitation and reach the lower layers that is the groundwater, as a result of the recurrence of seasonal evaporation over many years, the accumulation of salts increases in the upper layers of the soil. Also natural processes such as irrigation, reclamation and agro technics greatly influence in the course of such salinity genesis and salt migration.

According to the chemistry behavoiur the light and dark brown soils of pasture and desert of the studied area consist of chloride-sulphate and sulphate salinity types. On the whole, studies have shown that the condition of groundwater in the region's irrigated lands is seasonal. It was proved that with the end of the vegetation period all irrigated areas fall to 2.5-3.0 meters; however, during the vegetation irrigation period it is usually 1-2 meters.

CONCLUSION

The irrigated lands of Konimeh, a district in Zarafshan oasis consist of different levels of salinity, and the state of soil reclamation is more severe than in a number of other desert areas. There is a great demand to develop a number of measures to solve several problems in the area such as prevention of salinization process and increase of soil fertility to combat soil salinity in the main irrigated areas, reduce of groundwater levels, increase crop yields etc.

1) in order to prevent the rise of groundwater and secondary salinization processes in the area, we have to take into account the correct use of irrigation water, the determination of moderate use of irrigation water, soil and climatic conditions, crop type, growing season, depth of groundwater and other factors to determine irrigation times, number and norms of irrigation correctly;

2) we have to ensure the operation of the existing collector-drainage network system, and also change hydromorphic water regime (groundwater at 1.5-2.5 m), to semi-hydromorphic water regime (at 2.5-3.0 m), taking into account the forms of salinity accumulation in soils transfer; [6]

3) we have to keep the groundwater level below the “critical depth” (2.5-3.0 m);

4) it is expedient to strengthen research and various practical activities to determine the timing and norms of saline leaching, depending on the parent rock, its mechanical composition, gypsum and layer thickness, as well as the depth and the level of mineralization of saline soils of Zarafshan oasis.

REFERENCES

1. *O’zbekiston sug’oriladigan yerlarining meliorativ holati va ularni yaxshilash* (Reclamation of irrigated lands of Uzbekistan and their improvement) –Tashkent: “Universitet”, 2018. p 89.

2. *O’zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo’mitasi // Sug’riladigan yerlarda xaritalashtirish ishlarini utkazish, shurlangan tuproqlarni khisobga olish va shur yuvish me’yorlarini aniqlash buyicha uslubiy kursatmalar* (State Committee of the Republic of Uzbekistan for Land Resources, Geodesy, Cartography and State Cadastre // Guidelines for mapping of irrigated lands, accounting of saline soils and determination of standards for saline leaching).

3. O.K. Komilov, A.U. Akhmedov. *Tuproq shurlanganligi darajasini tuz zakhiralari miqdori buyicha aniqlash va bakholash klassifikatsiyasi* (Classification for determining and estimating the level of soil salinity by the amount of salt reserves)

Pochvi Khorezmskoy oblasti (Soils of Khorezm region) Book 1 and 2. – Tashkent: «IPA AN RUz» Publication House 1998. – p 108 – 103.

4. Kh.T. Artikova. *Pochvi Bukharskogo oazisa i izmeneniye pod vliyaniyem orosheniya* (Soils of Bukhara oasis and its change under the influence of irrigation) Abstract of dissertation of candidate of biological science – Tashkent: GosNIIPA, 2005. – p 25.

5. A.J. Kushakov. *Malikchul tog oldi tekisliklarining sugoriladigan sur tusli qungir tuproqlaridagi shurlanish jarayonlari va shakllari* (Processes and forms of salinization in irrigated light and dark brown soils of the Malikchol foothills). Abstract of dissertation of candidate of biological science – Tashkent: TAITDI, 2007. – p 28.

6. A.J. Kushakov. *Uzbekiston Respublikasi chul zonasi sur tusli qungir tuproqlarining shurlanish jarayonlari va shakllari* (Processes and forms of salinization of light and dark brown soils of the desert zone of the Republic of Uzbekistan) Monograph -Navoi: NSPI, 2017. – p 136.

7. Kushakov, A. (2022). NUROTA TOGVA TOGOLDI TEKSILIKLARI TUPROQLARINING QIYOSIY TAVSIFI. *Ozbekiston zamini*.

8. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.

9. Sayfullayev, A. (2020). MICROALGAE AND CYAN BACTERIA AS BIO FERTILIZERS. *SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT# 26*.

10. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.

11. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(1), 21-25.

12. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, *10*(3), 144-149.

13. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.

ҒЎЗА ДУРАГАЙЛАРИДА ТУКЛАНИШ ТИПИ БЕЛГИСИНИНГ ИРСИЯТГА УЗАТИЛИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Умарова Жумагул Қўзиевна
Навоий давлат педагогика институти
“Биология” кафедраси доценти, биология фанлари номзоди
e-mail: Jumagul2464@navdpi.uz1

АННОТАЦИЯ

Ғўзанинг турлараро дурагайларидан ҳамда G.hirsutum L. турига мансуб тизмаларда авлодларда зараркунандаларга бардошлиликни таъминловчи ғўза баргидаги тукланиш типи белгисининг генетик таҳлили ёритилган.

Калит сўзлар: *G.tomentosum Nutt. ex Seem. ва G.hirsutum L., дурагайлаш, тукланиш типи, “оддий” ва “бурама” типлар.*

АННОТАЦИЯ

Освещен генетический анализ маркера типа ворса листьев хлопчатника, обеспечивающего устойчивость к вредителям в поколениях от межвидовых гибридов хлопчатника и линий, относящихся к виду G. hirsutum L.

Ключевые слова: *G. tomentosum Nutt. экс кажется. и G. hirsutum L., гибридизация, опушенный тип, «простой» и «скрученный» типы.*

ABSTRACT

The genetic analysis of a marker of the cotton leaf pile type, which provides resistance to pests in generations from interspecific hybrids of cotton and lines belonging to the species G. hirsutum L., is highlighted.

Keywords: *G. tomentosum Nutt. ex it seems. and G. hirsutum L., hybridization, hairy type, "simple" and "twisted" types.*

КИРИШ

Амалий селекция учун миқдорий белгиларнинг ирсийланиш даражасини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса генларнинг ўзаро таъсири ва ташқи муҳит таъсирида миқдорий белгиларнинг фенотипик кўринишини аниқлаш муҳимдир.

Маълумки, пахта етиштиришдан олинадиган самарадорликни оширишнинг энг асосий омилларидан бири - пахта майдонларига хўжалик жиҳатдан қимматли хусусиятларга эга бўлган навларни экишдир. Бундай

хусусиятлар, жумладан ҳосилдорлик, тезпишарлик, бир дона кўсак вазни, тола чиқими, тола сифати, ҳар хил касаллик ва зараркунандаларга чидамлилик экиладиган навнинг асосий кўрсаткичларидир.

Селекция фанининг бугунги кунгача эришган ютуғи шундан иборатки, ҳозирги кунда экилаётган ғўза навларини бундан 30-40 йил олдинги навлар билан қиёслаб бўлмайди. Бироқ селекция жараёни узлуксиз бўлиб, ғўза навларига бўлган талаб йилдан-йилга ошиб бораётганлиги муносабати билан селекционер олимлар олдига ҳам янгидан-янги вазифалар қўйилмоқда. Хўжалик белгилари бўйича мавжуд навлардан устун бўлган, ҳар хил касаллик ва зараркунандалар ҳамда экстремал шароитлар - қурғоқчилик, шўрга чидамли навларни етиштириш шу жумладандир. Бундай белгилар ғўзанинг турли тур ва шаклларида мавжуд бўлиб, уларни маълум бир навда жамлаш, кучайтириш ва унинг барқарорлашувига эришиш бугунги кун селекция ишида ўзига хос бир йўналишни белгилаб беради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Гавайя оролларида ўсувчи ёввойи полиплоид тури *G.tomentosum Nutt. ex Seem.* ва *G.hirsutum L*. турига мансуб тизмалар ўртасида дурагайлаш ўтказилиб олинган турлараро дурагайларидан якка танлов натижасида ажратиб олинган тизмалар ҳамда *G.hirsutum L.* турига мансуб Л-001 анализатор тизма орқали дурагайлаш ишларини олиб борилиб, авлодларда зараркунандаларга бардошлиликни таъминловчи айрим морфологик белгилар, яъни дурагайлар баргида тукланиш типининг ирсийланиш табиатини ўрганиш, уларнинг ўзгарувчанлигини генетик таҳлил қилишдан иборат.

Адабиётларда келтирилишича, ғўзанинг зараркунандаларга нисбатан чидамлилиги асосан унинг анатомик хусусиятларига боғлиқдир. Сўрувчи зараркунандалардан ўргимчаккана, трипс, жизилдоқларга чидамлилиги барг пластинкасининг ҳар хил даражада тукланиш характерига қараб бўлади. Сўрувчи ҳашаротларга чидамли барча формалар тук билан қопланган бўлади, бироқ ҳамма тукли формалар ҳам зараркунандаларга чидамли бўлавермайди. Бунда тукчаларнинг узунлиги, зичлиги ҳамда барг пластинкасининг қалинлиги аҳамиятга эга. Барглари туксиз ва силлиқ бўлган навлар одатда кўп зарарланади. Америкалик олимларнинг кўрсатишича, жизилдоқларга чидамлилик барглар томирининг тук билан қопланишига боғлиқ бўлиб, у иккита ген билан тартибланади. Бу иккала доминант тукланиш генини ташувчи ёввойи ғўза G. tomentosum бўлиб, у бўғинларда баргнинг духобага ўхшаш зич тукланишини таъмин этади. Эски дунё диплоид ғўзаси, масалан, anomalum баргларнинг тукланишини ва зараркунандаларга чидамлиликни тамъин этувчи яхши манба

ҳисобланади. Тукланиш бир нечта доминант ген билан тартибланади. Маълум бўлишича, қизил баргли формаларда тукланишнинг ҳар иккала гени бўлиб, бу белгилар ўзаро боғлангандир.

G.H.Saundersнинг қайд этишича, ғўза ўсимлиги органларининг тукланганлик белгиси туксизлик гени аллелларига нисбатан доминант ёки эпистатик ирсийланиш табиатига эга.

Х.Сайдалиев ва М.Халиковалар томонидан *G.tomentosum ва G.hirsutum* турларини дурагайлаб олинган манбалар ичидан ўсимликнинг барглари ва тана қисмидаги туклари ўзига хос шаклда бўлган тизмалар ажратиб олинган, аммо бу тукланиш типининг генетик назорати, ирсиятга узатилиши тўғрисида адабиётларда бирор бир далил келтирилмаган.

Демак, юқорида келтирилган тадқиқотчилар томонидан мазкур белгининг ирсийланиш табиати яхши ўрганилмаган.

Ғўзанинг Гавайя оролларида ўсувчи ёввойи полиплоид тури *G.tomentosum Nutt. ex Seem.* ва *G.hirsutum L.* турига мансуб тизмалар ўртасида дурагайлаш ўтказиб олинган турлараро дурагайлардан якка танлов натижасида ажратиб олинган тизмалар ҳамда *G.hirsutum L.* турига мансуб тизма ўртасида дурагайлаш ишларини олиб бориб, авлодларда зараркунандаларга бардошлиликни таъминловчи морфологик белгилардан бири бўлган барг пластинкасидаги тукланиш типининг ирсийланиш табиати ўрганилди ва генетик таҳлил қилинди.

Биз тажрибаларимизда ёввойи полиплоид тур *G.tomentosum Nutt. ex Seem.* турига хос бўлган тукланиш типининг ирсийланиш табиатини ўрганишни мақсад қилган ҳолда олинган бошланғич ота-она шакллар ва дурагайларда барг пластинкасининг 1мм^2 сатҳидаги туклар сони ва тукланиш типини аниқладик.

Бошланғич тизмалар ва биринчи авлод дурагайларида барг пластинкасидаги туклар сони ва тукланиш типи ўсимликларнинг шоналаш-гуллаш даврида ҳар бир дурагай комбинация бўйича барча ўсимликларда якка тартибда аниқланди.

Ўрганилган ота-она шаклларни тукланиш типи бўйича икки фенотипик синф (“оддий” ва “бурама”) га ажратиш мумкин бўлди. Олинган далилларга қараганда барг сатҳидаги тукланиш типи бўйича фақат бир тизма Л-001 “оддий” тукланиш типида бўлиб, бу белгини шартли равишда гомозигот деб белгиладик. Бошқа тизмалар Т-5/8, Т-21/24, Т-25/27 ва Т-26 даги тукланиш типи бўйича иккинчи альтернатив фенотипини “бурама” типда деб белгиладик.

F_1 ўсимликларида барг сатҳидаги тукланиш типи “бурама” типда бўлиб, бу тип дурагайлашни йўналишидан қатъий назар фенотип бўйича тўлиқ

устунлик қилганидан ва бу ген ядро хромосомасида жойлашганидан далолат бераётганлиги кузатилди.

Олиб борилган илмий тажрибалар асосида дурагай ўсимликларнинг F_2 авлодида қуйидаги натижалар олинди. Дурагай ўсимликларни F_2 авлодида ҳамма ўрганилган комбинацияларимизда тукланиш типи бўйича икки фенотипик синфга ажратиш мумкин бўлди:

1. “Бурама” тип;
2. “Оддий” тип.

F_1 ўсимликларини ўз-ўзига чанглатиш натижасида олинган “Бурама” х “Оддий” фенотипик гуруҳлар F_2 дурагай комбинацияларида 3:1 нисбатда ажралиш берди.

1-жадвал

F_2 ўсимликларида “Бурама” ва “оддий” тизмаларни барг пластинкасидаги тукланиш типининг ирсийланиши

	Ота-она шакл ва F_2	n	Бурама	Оддий	Назарий кутилган нисбатлар
1.	F_2Л-001 х Т-5/8	125	98	27	3:1
2.	F_B(Л-001 х Т-5/8)хЛ-001	80	49	31	1:1
3.	F_2Л-001 х Т-21/24	116	80	36	3:1
4.	F_B(Л-001 х Т-21/24)хЛ-001	74	28	46	1:1
5.	F_2Л-001 х Т-25/27	118	91	27	3:1
6.	F_B(Л-001 х Т-25/27)хЛ-001	95	44	51	1:1
7.	F_2Л-001 х Т-26	120	89	31	3 :1
8.	F_B(Л-001 х Т-26)хЛ-001	62	25	37	1:1
9.	F_2Т-5/8 х Л-001	111	85	26	3:1
10.	F_B (Т-5/8 х Л-001)хЛ-001	67	38	29	1:1
11.	F2Т-21/24 х Л-001	118	90	28	3 :1
12.	FВ(Т-21/24х Л-001)хЛ-001	71	30	41	1:1
13.	F2Т-25/27 х Л-001	110	81	29	3 :1
14.	FВ(Т-25/27х Л-001)хЛ-001	68	29	39	1:1
15.	F2Т-26 х Л-001	133	101	32	3 :1
16.	FВ(Т-26 х Л-001)хЛ-001	80	43	37	1:1

Жадвал далилларига диққатни қаратсак, бу фенотипик гуруҳлар ота-она шакллар белги бўйича бир генни аллел ҳолатлари билан фарқланишидан

далолат бериб, тажрибадан олинган далиллар кузатиладиган 3:1 назарий нисбатга жуда ҳам мос келганидан далолат бермоқда.

Бу фикримизни F_1 дурагай ўсимликлари билан Л-001 тизма қайта дурагайлаб олинган, яъни беккросс дурагайлари исботлаб, олинган натижалар 1:1 нисбатга яқинлиги яна ҳам фикримизни ойдинлаштирди. Ўрганилган дурагай комбинацияларда ота-она шакллар ҳақиқатдан моноген фарқланиши ва F_1 ўсимликлар моногетерозиготлигини исботлай олди.

“Бурама” х “Бурама” иккинчи авлод ўсимликларида Т-5/8, Т-21/24, Т-25/27 ва Т-26 тизмаларни дурагай коминацияларида асосан бурама фенотип, айрим комбинацияларда эса оддий тукланиш учради. Яъни ушбу дурагайларнинг бир қисмида белги бўйича ажралиш кузатилмади. Бу эса ушбу тизмаларда Т-5/8, Т-21/24, Т-25/27 белгини таъмин этувчи геннинг бир серияга мансублигини ва гомозигота ҳолатдалигини кўрсатади.

F_2 ўсимликлари ичидан “Бурама” х “Бурама” дурагай комбинацияларни айримларида оз миқдорда барг сатҳидаги тукланиш типи рецессив- “оддий” тукланиш типига оид ўсимликлар аниқланди. Бу комбинация ўсимликларини 15:1 қисми “оддий” тукланишда бўлиб, қолган 15/16 қисми “бурама” типдаги фенотипга хос ўсимликлар эди.

F_2 да ажралиш берган “Бурама” х “Бурама” дурагай комбинацияларда иштирок этган тизмалар - Т-26, Т-5/8, Т-21/24, Т-25/27 барг сатҳидаги тукланиш типини назорат қилувчи генларнинг ҳар хил аллел бўлмаган ҳолатлари билан фарқланганликлари туфайли улар иштирокида олинган F_1 ўсимликлари белгини назорат қилувчи генларнинг H_A ва H_D локуслари бўйича фарқланиши ушбу ўсимликлар дигетерозигот $H_A h_A$ $H_D h_D$ бўлганлиги учун F_2 да белги бўйича 15 “бурама”, 1 “оддий” типга ажралиш кўрсата олишга популяцияни имкони бўлган.

2-жадвал

F_2 ўсимликларида “Бурама” ва “бурама” тизмаларни барг пластинкасидаги тукланиш типининг ирсийланиши

	Ота-она шакл ва F_2	n	Бурама	Оддий	Назарий кутилган нисбатлар
1.	Т-5/8 х Т-21/24	145	145	-	-
2.	Т-26 хТ-5/8	134	134	-	-
3.	Т-5/8 х Т-25/27	131	131	-	-
4.	Т-25/27 х Т-5/8	152	152	-	-
5.	Т-5/8 х Т-26	124	114	10	15:1
6.	Т-26 х Т-5/8	119	110	9	15:1

7.	T-21/24 x T-25/27	121	121	-	-
8.	T-25/27 x T-21/24	128	128	-	-
9.	T-21/24 x T-26	115	106	9	15:1
10.	T-26 x T-21/24	158	147	11	15:1
11.	T-25/27 x T-26	136	126	10	15:1
12.	T-26 x T-25/27	122	113	9	15:1

F_1 ва F_2 ўсимликлар учун уларнинг генотип ва фенотипларини қуйидагича ёзиш мумкин:

P T-5/8, T-21/24, T-25/27 (бурама) x T-26 (бурама)

$H^S_A H^S_A h^s_D h^s_D$ x $h^s_A h^s_A H^S_D H^S_D$

F_1 $H^S_A h^s_A H^s_D h^s_D$ - бурама

	Генотипик синф	фенотип	фенотипик синф
F_2	1. $H^S_A H^S_A H^S_D H^S_D$ - 1	бурама 1	
	2. $H^S_A H^S_A H^S_D h^s_D$ - 2	бурама 2	
	3. $H^S_A h^s_A H^S_D H^S_D$ - 2	бурама 2	
	4. $H^S_A h^s_A H^S_D h^s_D$ - 4	бурама 4	15 бурама
	5. $H^S_A H^S_A h^s_D h^s_D$ - 1	бурама 1	
	6. $H^S_A h^s_A h^s_D h^s_D$ - 2	бурама 2	
	7. $h^s_A h^s_A H^S_D H^S_D$ - 1	бурама 1	
	8. $h^s_A h^s_A H^S_D h^s_D$ - 2	бурама 2	
	9. $h^s_A h^s_A h^s_D h^s_D$ - 1	оддий 1	1 оддий

ХУЛОСА

Тукланишнинг “бурама” типи геннинг гетерозигота ҳамда доминант гомозигота ҳолатида намоён бўлади. Белги бўйича оралиқ ирсийланиш кузатилмади.

F_2 ўсимликларни моно ёки дигетерозигота бўлишларига қараб ажралиш 3:1 ёки 15:1 нисбатдаги фенотипда, генотиплари бўйича 1:2:1 ҳамда 1:2 : 2: 4: 1: 2: 1: 2:1 кузатилди. Шу билан бир қаторда “Бурама” х “Бурама” комбинацияларда ҳам F_1 ўсимликлар барг сатҳидаги туклари “Бурама” фенотипда бўлганлиги, F_2 да эса айрим комбинацияларда ҳамма ўсимликларда бурама тип, айримларида эса ажралиш кузатилиб ўсимликларни икки фенотипик груҳга бурама ва оддий типда бўлиб “Бурама” х “Оддий” F_2 да 3:1 нисбатдан ўлароқ 15:1 нисбатда ажралиш кузатилиши ўз исботини топиб, тизмаларда тук типини таъминловчи генларнинг доминант аллеллари билан фарқланишини кўрсатди.

Юқорида таҳлил қилинган тукланишнинг “бурама-оддий” тукли типи фенотипда намоён бўлганига шоҳид бўлдик ва бу фенотипик хилма-хиллик икки аллел бўлмаган генни ҳолатлари билан аниқланиши ўз исботини топди. Бу фенотиплар белгини сифат даражасидаги генетик таҳлилидир.

REFERENCES

1. Abzalov M.F. Genetic basis of evalution of some cotton (G.hirsutum L.) morphological traits. //J. Cotton science. –China, 2001. –V.13. №3. PP.177-182.
2. Абзалов М.Ф. Gossypium hirsutum L. ғўзада генларнинг ўзаро таъсири.- Тошкент: Фан, 2010. -141 б.
3. Ruhsora, R., & Muhabbat, R. (2021). The nature of inheritance of the colored cotton fiber trait. *JournalNX*, *7*(05), 229-232.
4. Рахмонова, Р. Б., Бахриддинова, Г. О. Формирование структуры хлопкового волокна. Academic research in educational sciences, (2021). 2(7), 72-80.
5. Rukhsora, R., & Mukhabbat, R. (2022). Ways To Activate The Cognitive Activity Of Students In The Process Of Teaching" Genetics" Using The Case Method. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, *8*, 64-67.
6. Сайдалиев Х., Халикова М.Б. Устойчивость к сосущим вредителям беккросс гибридов с участием *G.tomentosum*. //Агромеридиан. –Алматы, 2006. -1(2). -С.49-53.
7. Сайдалиев Х., Халикова М.Б., Умарова Ж.К. *G.tomentosum Nutt. ex Seem.* – эндемичный вид рода Gossypium L. в Гавайских островах. //Ўзбекистон биология журнали. -2007. -№6. –Б.10-13.
8. Халикова М.Б. Ғўза барги хусусиятларининг ўргимчаккана билан зарарланишга таъсири. //Ўзбекистон аграр фани хабарномаси. Тошкент, 2005. -№5 (19). –Б.31-33.
9. Умарова Ж.Қ. G.tomentosum nutt. ex seem ishtirokidagi g‘o‘za duragaylarida ba’zi morfoxo‘jalik belgilarning ko‘rsatkichlari. Монография. 2019 й.
10. SHODIYEVA, O., & RAXMONOVA, R. (2021). Variability levels of morpho-economic traits of genotypes of upland cotton in different climatic conditions. *Plant Cell Biotechnology and Molecular Biology*, 65-73.

KAMALAK GULBALIQ – (*ONCORHYNCHUS MYKISS*)NING AKVAKULTURA OB'YEKTI SIFATIDAGI XUSUSIYATLARI

Ummatova Muxayyo Egamberdiyevna
Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasi dotsenti, b.f.f.d.(PhD)
Yusupov Doston Faxridin o`g`li
Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasi o`qituvchisi
Umarov Husan Laziz o'g'li
Navoiy davlat pedagogika instituti Biologiya ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Kamalak gulbaliq – (Oncorhynchus mykiss) – qadimgi lososssimon baliqlarning vakili bo'lib global akvakulturaning muhim ob'ekti hisoblanadi. Forel tanasi va suzgichlari mayda rangli dog`lar bilan qoplangan. Gulmoyi urchish davrida urg`ochisi tanasining yon tomoni kumushrang, qorin tomoni to`q qo`ng`ir rangda bo`ladi. Forel balig`i yashaydigan havzalar kislarod bilan to`yingan bo`lishi talab qilinadi. Forel balig`i dunyodagi sovuq suvli baliqchilikning asosiy obyekti hisoblanadi.

Kalit so'zlar: *forel, suv ombori, ko'l, chavoq, tabiiy ozuqa, akvakultura, ikra, lichinka, zooplankton, sanoat baliqchiligi, chuchuk suv baliqchiligi*

ХАРАКТЕРИСТИКА ONCORHYNCHUS MYKISS КАК ОБЪЕКТА АКВАКУЛЬТУРЫ

АННОТАЦИЯ

Радужная форель - (Oncorhynchus mykiss) - представитель древних лососевых рыб и является важным объектом мировой аквакультуры. Тело и плавники форели покрыты мелкими цветными пятнами. В период размножения бок тела самки серебристый, а брюшко темно-коричневое. Требуется, чтобы пруды, где обитает форель, были насыщены кислородом. Форель – основной объект холодноводной рыбалки в мире.

Ключевые слова: *форель, водохранилище, озеро, натуральные корма, аквакультура, лосось, личинки, зоопланктон, промышленный лов, пресноводный лов.*

CHARACTERISTICS OF ONCORHYNCHUS MYKISS AS AQUACULTURAL OBJECT

ABSTRACT

Rainbow trout - (Oncorhynchus mykiss) - is a representative of ancient salmon fish and is an important object of world aquaculture. The body and fins of the trout are covered with small colored spots. During the breeding season, the side of the body of the female is silver, and the abdomen is dark brown. It is required that the ponds where trout live are saturated with oxygen. Trout is the main object of cold-water fishing in the world.

Keywords: *trout, reservoir, lake, natural food, aquaculture, salmon, larvae, zooplankton, industrial fishing, freshwater fishing*

KIRISH

Baliq inson hayotida muhim ahamiyatga ega ozuqa turlaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi zamon baliqchilik sanoatida baliqning barcha qismlari – go'shti, yog'i, uvildirig'i(ikrasi), terisi, tangachalari, hattoki suyaklari ham ishlatiladi. Iste'molcholarga toza baliq muzlatilgan, konservalangan, tuzlangan, tuzlangan, dudlangan shaklda yetkazib berilmoqda. Baliq go'shtining 1 kgida 1200 – 1400 kkal energiya mavjud.

Hozirda dunyo baliqchiligining rivojlanishiga nazar soladigan bo'lsak, baliqchilik asosan ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda. Birinchisi bu – tabiiy suv havzalaridan (okean, dengiz, ko'l, daryo va boshqalar) baliq ovlash bo'lsa, ikkinchisi akvakultura, ya'ni nazorat qilinadigan sharoitlarda baliq yetishtirishdir.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Kamalak gulbaliq – (*Oncorhynchus mykiss*) – qadimgi lososimon baliqlarning vakili bo'lib global akvakulturaning muhim ob'ekti hisoblanadi va ushbu turning moslashuvchanlik potenцiali ularni chuchuk suvlarda sanoat usulida yetishtirish imkoniyatini beradi bu esa suv zahiralari juda kam bo'lgan kontinental iqlimli O'zbekiston uchun juda muhimdir. Bu tur sovuq suv ob'ekti, O'zbekiston esa iliq suv baliqchiligi hududida joylashgan, Orol dengizi havzasida baland tog' tizmalarining mavjudligi respublikaning bir qismida bu turni etishtirish imkonini beradi. Respublikamiz mazkur tur arealiga kirmaganligi tufayli uni introduktsiya qilish va mahalliy sharoitga moslashish xususiyatlarini o'rganish juda muhim. Mahalliy sharoitda sanoat usulida etishtirish texnologiyasini rivojlantirish uchun ob'ektning respublikamiz tog' oldi va tog' hududlari sharoitida turning moslashuvchanlik xususiyatlari to'g'risidagi tizimli ma'lumotlar zarur.

Lososimonlarni orqa yuzasida 17 tagacha nurlari bo`ladi. Lososlar uzun tanasining orqa tomonida va dum suzgich qanotlari orasida teridan iborat skeletsiz yog` suzgich qanotlari yoki yog` suzgichi deb ataluvchi yumshoq teri qatlamining

bo`lishi bilan xarakterlanadi. Bosh skeleti va o`q skeleti suyakdan iborat. Forel tanasi va suzgichlari mayda rangli dog`lar bilan qoplangan.

Forel-Gulmoyini 2 ta kenja: Ko`l gulmoyisi va Daryo gulmoyisi kabi turlari farq qilinadi. Ko`l gulmoyisi Rossiyaning shimoli-sharqida,Finlandiya, Shvetsiya, Norvegiya hamda Kaspiy va Qora dengiz havzalaridagi ko`llarda tarqalgan. Og`irligi 8-10kg gacha bo`ladi. Ko`l gulmoyisi daryoga o`tib uvildiriq tashlaydi. Tuxumdan chiqqan chavoqlarining bir qismi ko`lga o`tadi, qolgan qismi daryoda qolib daryo aylanadi. Daryo gulmoyisi ancha mayda, og`irligi 200-250g, bazan 2kg gacha bo`ladi. Tanasi rangdor, orqasi qora, qorni pq yoki sarg`ish-tillarang bo`ladi, tanasi-suzgichlari qora, qizil vz alvon rangli dog`lar bilan qoplangan. Daryo gulmoyisi Yevropa va Osiyoda, jumladan Sirdaryo, Amudaryo va boshqa daryolarning yuqori oqimida ko`p uchraydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Gulmoyi urchish davrida urg`ochisi tanasining yon tomoni kumushrang, qorin tomoni to`q qo`ng`ir rangda bo`ladi; erkagining yon tomonida alvon rang chiziq ko`zga tashlanadi, terisidagi dog`lari guldor bo`lib qoladi, orqa suxgichi qorayib qorin suzgichi qizg`ish yoki alvon tusga kiradi. Urg`ochi baliqlarda jinsiy yetuklik 3-4 yoshligida boshlanadi. erkak baliqlar urg`ochi baliqlardan bir yil oldin balog`atga yetadi. Urug` sochish davri mart oyidan oyidan to may oyigacha davom etadi. Urg`ochisida tuxum yullari yaxshi rivojlanmagan, yetilgan uvildiriqlari tana bo`shlig`iga tushadi. Urg`ochi baliq 500 dan 2500 tagacha urug` sochadi. Urug`i yirik, diametri 4-6,5mm. Urug`inig rivojlanish davri 1,5-2 oy davom etadi. Urug`ining rivojlanishi uchun zarur harorat +6 +12 daraja, uvildiriq va mayda baliqchalarni parvarish qilish uchun +14 +16 daraja, katta, tovar baliqlarni yetishtirish uchun +14 +18 daraja issiq bo`lishi talab qilinadi.

Baliq chavoqlari uchun tirik zooplankton, qaynatilgan tuxum sarig`i elakdan o`tkazilib beriladi. Mayda baliqchalar uchun pastasimon yem ozuqalari ham taklif qilinadi. Uning tarkibida quyidagilar mavjud: taloq-85%, go`sht-suyak uni, baliq go`shti uni-14%,baliq yog`i-1%. Chavoq va mayda baliqlarni iloji boricha har 30-60 daqiqada, bir sutkada 12 soat davomida oziqlantirib turish kerak. Mayda baliqlarni oziqlanishi asosan suv haroratiga bog`liq. Harorat +20 +22 darajadan yuqori bo`lganda oziqlanishni to`xtadi. baliq qanchalik tez kattalashadigan bo`lsa, sutkalik ozuqa normasi shuncha ko`paytiriladi. Shuning uchun har 10 kunda nazorat ishlari olib borilishi kerak.

Forel balig`i yashaydigan havzalar kislarod bilan to`yingan bo`lishi talab qilinadi. Forel suvda erigan kislarod bilan 90-100% ga to`yinganda, ya`ni tarkibida 7-8 mg/l bo`lganda o`zini yaxshi his qiladi. Aralashgan kislorod 3,5-6mg/l bo`lganda

o`zini yomon his qiladi. Suvda erigan kislorod miqdori 1,5mg/l bo`lganda hobud bo`ladi. Muhitning faol reaksiyasi(pH) neytralga yaqin bo`lishi, meyori(6,5-8)dan chiqib ketmasligi kerak. Forel balig`i yuqori yorqin quyoshni hush ko`rmaydi, imkoni boricha soyaga, toshlar va ildizlar ostiga yashirinadi, chuqur joylarni hush ko`radi. Biz forel balig`ini yetishtirish jarayonida bularni asosiy inobatga olishimiz kerak.

Forel balig`ini yetishtirishning o`ziga yarasha qiyinchiliklari bor. Uni hamma yerda ham ko`paytirib bo`lmaydi. Chunki u salqin sevu vchi baliq hisoblanadi. Forel +25 darajagacha bo`lgan suv havzalarida yashay oladi. Norin daryosi suvining yillik mo`tadil 10-12 daraja orasida bo`lishini hisobga olsak, bu qaliq yetishtirish uchun juda qulay va tejamkordir.

Forel balig`ini yetishtirish bosqichlari:

Dastlab uvildiriqlar maxsus laboratoriyalardagi inkubatsiya sexida 2-2,5 oy davomida lichinka holatiga kelgunicha boqiladi. Undan keyin 1-2sm li baliqchalar quyosh nuri tushmaydigan maxsus qorong`u suv havzalarida 3-4 oy mobaynida 8-10sm ga yetgunga qadar saqlanadi. 8-10 sm ga yetgach, ular ochiq suv havzalariga qo`yib yuboriladi. Daryodan kirib kelgan suv, eng avvalo maxsus suv havzasida tindiriladi. Undan so`ng baliqlar baseynlarga oqib tushadi. Forel tez katta bo`ladigan baliqlardan biri bo`lganligi uchun, u 1-1,5 yilda istemol uchun tayyor bo`ladi.

XULOSA

Forel tez moslashuvchanligi, ozuqani faol istemol qilishi, tez o`sishi tufayli, shuningdek forel balig`i go`shtining mazali tamga egaligi bilan ajralib turadi. Forel balig`i dunyodagi sovuq suvli baliqchilikning asosiy obyekti hisoblanadi.

Baliq istemol qilishning minimal miqdori bir yilda bir kishi uchun 12 kg ni tashkil etadi. Respublikadagi 36 milliondan ziyot aholining baliq istemol qilish meyori yiliga 433ming tonnani tashkil etadi.

Barcha baliqlar shu jumladan, forel balig`i inson organizmini tozalovchi, suyak va tishlarni mustahkamlovchi shifobaxsh taom sifatida qadimdan istemol qilinadi. Baliq go`shti tarkibida juda ko`p vitamin va mikroelementlar saqlanishi tufayli biologik qiymati ham mol va qo`y go`shtidan yuqori turadi. Baliq go`shtining 100 gramida inson salomatligi uchun kerak bo`ladigan bir kunlik - 0,2mg yod saqlanadi. Baliq o`zida juda ko`p foydali moddalarni oqsil, vitaminlar, minerallar, ayniqsa, temir,yod, magniy, fosfor, ruhni saqlaydi va organizmni semirtirmagan holatda unga kerakli quvvatni bera oladi.

Baliq moyi ham inson organizmi uchun katta ahamiyatga ega. Baliq moyi tarkibidagi D vitamini organizmda kalsiy fosfor almashinuvini taminlaydi, “Raxit” kasalligini, suyaklarni deformatsiyaga uchrashini, tetaniyani oldini oladi. Baliq moyidagi retinol yiringlagan yarani davolaydi.

Baliq – allergik xastaliklari bor insonlarga, qonda kalsiy miqdori yuqori bo`lgan insonlarga, buyragi tez-tez og`riydigan bemorlarga, o`pka sili bilan og`rigan bemorlarga tavsiya etilmaydi.

REFERENCES

1. Laxanov J.L. “Umurtqalilar zoologiyasi”. T.: «O’AJBNT» markazi 2005 y.
2. S.Q.Husenov, D.S.Niyozov, G’M.Sayfullayev “Baliqchilik asoslari” “Buxoro” nashriyoti 2010y
3. Власов В.А. Рыбоводство, учебное пособие Санкт-Петербург, изд.Лань. – 2012. – С.234-236с.
4. Мирошникова, Е.П. Основы аквакультуры: учебное пособие - Оренбург: ОГУ, 2010.– С.127-128.
5. Khalimova, N. T., Kanatbaeva, T. S., Ummatova, M. E., Yuldashov, M. A., & Kamilov, B. G. (2023, March). Morphological characteristics of carp (Carassius Gibelio) in the conditions of pond fish farming in Uzbekistan. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 1142, No. 1, p. 012072). IOP Publishing.
6. Egamberdiyevna, U. M. (2022). KARP (CYPRINUS CARPIO L.) BALIG’INING AKVAKULTURA OB’EKTI SIFATIDAGI XUSUSIYATLARI. *Science and innovation*, *1*(D2), 113-118.
7. Kanatbayeva, T. S. (2022). DEVELOPMENT OF PROPERTY FEATURES OF PISCES IN TUDAKUL WATER RESERVOIR. Eurasian Journal of Academic Research, 2(3), 124-127.
8. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti’s (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
9. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
10. www.ZiyoNET.uz

НАСЛЕДОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЗНАКОВ ХЛОПЧАТНИКА

Умарова Ж.К.
Доц. (НавДПИ),
Рахмонова Р.Б.
(НавДПИ)

АННОТАЦИЯ

Мақолада ғуза ўсимлигида тола рангининг ирсийланиши, ғўзанинг сўрувчи зараркунадаларга чидамлилиги кўриб чиқилади. G.tomentosum и G.hirsutum. турлар гибридларида поя ва баргларинг тукланиш типларининг генетик назорати келтирилган.

Калит сузлар: *пахта, тола, ген, тур, ирсият, доминантлик, рецессив,полимер, тукланиш, тизмалар.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается наследование цвета волокна хлопчатника, устойчивость хлопчатника к сосущим вредителям. Приводится генетический контроль выделенных гибридов с типом опушённости «закрученный» стеблей и листьев полученных при скрещивании видов G.tomentosum и G.hirsutum.

Ключевые слова: *хлопок, волокно, ген, вид,наследственность, оминирование, рецессивность, полимерия, опушенность,линии*

ABSTRACT

The article discusses the inheritance of the color of the cotton fiber, the resistance of cotton to sucking pests. The genetic control of the selected hybrids with the type of pubescence "helical" stems and leaves obtained by crossing the species G.tomentosum and G.hirsutum is given.

Keywords: *cotton, fiber, gene, species, heredity, dominance, recessiveness, polymerism, pubescence, lines.*

ВВЕДЕНИЕ

Хлопковое волокно является, распространенным натуральным волокном в мире. Хлопок обладает высокой способностью впитывать влагу. Волокно при набухании увеличивается примерно на 40 % по объёму при намокании прочность хлопковых тканей не понижается, а наоборот – повышается

примерно на 15 %, по прочности сравним с шёлком, но уступает по прочности льну и превосходит шерсть, чувствителен к длительному воздействию света после 940 часов воздействия солнечных лучей прочность хлопка снижается вдвое, чувствителен к длительному воздействию высоких температур – после трёх суток нагревания до 150 °C прочность уменьшается вдвое, обладает хорошими теплозащитными характеристиками за счёт полого строения волокна, хорошо поддается термообработке, одежда из хлопковых тканей обладает отличными гигроскопичными и «дышащими» свойствами, благодаря которым она прекрасно впитывает пот, не прилипает к телу, обеспечивает коже дыхание и создает оптимальный микроклимат, одежда из хлопка высокогигиенична, комфортна в носке, не вызывает аллергических реакций и кожных раздражений, подходит для носки всем возрастам. Хлопчатник с белым волокном являлся самым важным текстильным материалом, однако в естественных условиях встречаются виды с природоокрашенным волокном История возделывания цветного хлопка насчитывает 5000 лет. Позже, из-за более низкого урожая и низкого качества по сравнению с белым хлопком, цветной хлопок не часто упоминался до 1970-х годов, когда люди начали осознавать важность охраны окружающей среды. Для эффективного использования цветного хлопка необходимо тщательное понимание цветных хлопковых волокон.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ

Д.А. Мусаев и другие (2010) , Ф.М. Мауер (1954) указывали на цвета волокна хлопчатника: белый, бежевый, зеленный, коричневый, коричнево-красный. Наследование цвета волокна хлопчатника изученны многими отечественными и зарубежными ученными (Bals V.I.,1912,Ware J.O.,1932, Harland S.C, 1935,Hull WW, 1935, Кокуев В.И.б 1935, Nelli J.W., 1943, Richmond T.R., Harper R.E., Killough D.T. 1938, Richmond T.R. 1943, Hatchinson J.B. 1946, Balasubrahmanyan R., Santhanan V. 1950, Mudalilar V.R.,Максименко И.К.,1958, Страумал Б.П., 1960, Назиров Н.Н. 1970, Тер-Аванесян Д.В., 1973). Исследования ученных показывают, что ген цветного волокна (бурый, красноватый, зеленый) имеет природу неполного доминирования и контролируется моногенно. По данным Ginem K.G. (2018) в мировом масштабе потребность в чистом органическом текстильном продукции возратает и цветной хлопок является одним из основных ресурсов, так как отбеливание, мерсеризация и крашение хлопчатобумажных изделий могут вызвать проблемы с окружающей средой. Использование пестицидов, химических удобрений и средств от сорняков при посадке хлопка, химическая обработка при

производстве текстиля, приводят к химическим отложениям в хлопковом волокне, которые вредны для потребителей. Естественно окрашенный хлопок считается устойчивым к болезням во время своего роста, никаких традиционных пестицидов не требуется. Если используется органическое удобрение, выращенный цветной хлопок может рассматриваться как полностью не содержащий химикатов. Натурально окрашенный хлопок экологически безопасен, так как его продукция не требует окрашивания. Например, хлопчатник с бурыми и зеленными цветами волокон выращивается традиционным способом ученными Luiz Parlo de Garvaldo и другие (2014) в своих исследованиях скрестили хлопчатник вида G. barbadenze с бурыми и зеленными цветами волокон изучили наследование цвета волокна. По результатам опытов определили, неполное доминирование гена бурого цвета над геном определяющим белый цвет волокна. K. Doskerson (1999) подчеркивал, что хлопчатник имеющий цветное волокно обладает низкой урожайностью, поэтому редко применялся в текстильной промышленности. Однако на сегодняшний день в мире возрастает потребность в одежде приготовленной из ткани полученной природоокрашенных волокон хлопчатника. За последние 30 лет селекционные исследования в этой области позволили повысить урожайность, качество волокна и интенсивность окраски. Китай занимает передовые места в мире начал исследования в области цветного хлопка в 1990-х годах. Были созданы 4 исследовательских центра цветного хлопка, в течение нескольких лет в провинциях Сычуань, Ганьсу, Хэнань, Синьцзян и Хайнань в Китае успешно функционируют плантации, специализирующиеся на цветном хлопке. Цвета выращиваемого хлопка включают коричневый, зеленый, фиолетовый, серый и оранжевый. На сегодняшний день, Китай занимает передовые места в мире (Chen *et al* 2007) в текстильной промышленности в различных целях применяется коричневый и зеленый хлопок. Площадь выращивания цветного хлопка в Китае достигла 20 000 гектаров в 2003 году. Предполагается, что через 30 лет урожай цветного хлопка в Китае займет 30% от общего объема производства хлопка. Последние годы США выращивает хлопчатник с цветными волокнами в основном органическим земледелием. (Baske, 1994). Для получения сортов с цветными волокнами применяются методы классической генетики, генной инженерии (Qui,2000, Sheng Vey и другие, 2006). Zeem I.K. и другие в своих исследованиях (2010) с помощью RAPD маркеров видов G.hirsutum L и G.arboreum изучили явление полиморфизма образцов с 11 цветными и 5 белыми волокнами, генетический анализ показал перспективность генотипов RAPD маркеров. Для

эффективного использования цветного хлопка необходимо тщательное понимание цветных хлопковых волокон.

ОБСУЖДЕНИЕ

В результате многолетних кропотливых исследований ученых-селекционеров-генетиков наряду с наследованием признака цвета волокна хлопчатника, также изучены сорта хлопчатника, более устойчивые к ряду болезней, в том числе к вредителям вызывающим гниение корня, увяданию и др. Но сортов, естественно устойчивых к хлопковым вредителям, практически нет. Хотя данные об иммунитете хлопчатника к вредителям начали появляться в литературе в начале XX века, к настоящему времени большинство таких данных доказано и выявлено несколько факторов устойчивости.

Многие исследователи отмечают, что устойчивость хлопчатника к сосущим вредителям зависит от морфологических особенностей, биохимического состава и анатомического строения листа [1]. Одним из маркеров качества, обеспечивающих устойчивость к сосущим вредителям, является тип опушенности на листе. Следующие результаты были получены при изучении генетической природы типа пушинок на листе.

В литературе сообщается о генетической природе наследования опушенности поверхности листовой пластинки контролируемой полигенами у сортов G.tomentosum Nutt ex Seem, обеспечивающего устойчивость растений F2 к сосущим вредителям.

Был изучен генетический контроль выделенных гибридов с типом опушенности «закрученный» стеблей и листьев полученых при скрещивании видов G.tomentosum и G.hirsutum.

Мы в своих исследованиях у растений поколения F2 изучили тип опушенности хлопчатника обеспечивающего устойчивость к сосущим вредителям. Получили следующие результаты: во всех изученных сочетаниях гибридных растений поколения F2 удалось разделить их по типу опушенности на два фенотипических класса :

1. «Закрученный» тип;
2. «Простой» тип.

При самоопылении растений F1 полученных при скрещивании «закрученный» х «Простой», в F2 наблюдалось фенотипических группах расщепление 3:1 в гибридных комбинациях F2. Эти фенотипические группы указывают на то, что родительские формы отличаются от одного гена к другому с точки зрения аллеля, предполагая, что экспериментальные данные очень согласуются с наблюдаемым теоретическим соотношением 3:1.

Эти предположения были подтверждены, тем фактом, что линии Л-001 была произведена повторная гибридизация с гибридными растениями поколения F1, т.е. гибридами реципрокного скрещивания, и полученные результаты были близки к соотношению 1:1. В изученных гибридных комбинациях родительские формы действительно смогли доказать моногенную дифференциацию, а растения F1 были моногетерозиготными.

У растений второго поколения «закрученный» х «закрученный» в гибридных сочетаниях Т-5/8, Т-21/24, Т-25/27 и Т-26 опушенность имела в основном закрученный фенотип, а в некоторых сочетаниях, простой вид опушенности. То есть у некоторых из этих гибридов разделения по признаку не наблюдалось. Это указывает на то, что ген, обеспечивающий маркеры Т-5/8, Т-21/24 и Т-25/27 в этих линиях, принадлежит к серии и является гомозиготным.

Среди растений F2 у гибридных комбинаций «Закрученный» х «Закрученный» выявлено малое количество листьев на уровне опушенного рецессивно-«простого» опушенного типа. Из растений в этой комбинации 15:1 были в «простых» пушинках, а остальные 15/16 были в растениях «винтообразного» фенотипа. Наблюдается полимерное действие генов.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Линии, участвующие в гибридных комбинациях «закрученный» х «закрученный» , разделенных F2, представляют собой Т-26, Т-5/8, Т-21/24 и Т-25/27. Различия в локусах HA и HD генов, контролирующих гены F1 растения, полученные в их присутствии, были возможны благодаря тому, что эти растения были дигетерозиготными (HA hA HD hD (табл. 1)).

№	Растения F_2	n	закрученный	закрученный	Теоретические соотношения
1	Т-5/8 х Т-26	124	114	10	15:1
2	Т-26 х Т-5/8	119	110	9	15:1
3	Т-21/24 х Т-26	115	106	9	15:1
4	Т-26 х Т-21/24	158	147	11	15:1
5	Т-25/27 х Т-26	136	126	10	15:1
6	Т-26 х Т-25/27	122	113	9	15:1

Генотип и фенотип растений F_1 и F_2 можно записать следующим образом:

P Т-5/8, Т-21/24, Т-25/27 (закрученный) x Т-26 (закрученный)

$H^S_AH^S_A\,h^s_D\,h^s_D$ x $h^s_A\,h^s_A\,H^S_DH^S_D$

F_1 $H^S_A\,h^s_A\,H^s_D\,h^s_D$ - закрученный

Генотипический класс	фенотип	фенотипический класс		
F_2 1. $H^S_AH^S_AH^S_DH^S_D$ - 1	закрученный	1		
2. $H^S_AH^S_AH^S_D\,h^s_D$ - 2	закрученный	2		
3. $H^S_Ah^s_AH^S_DH^S_D$ - 2	закрученный	2		
4. $H^S_A\,h^s_AH^S_D\,h^s_D$ - 4	закрученный	4	15	закрученный
5. $H^S_AH^S_Ah^s_D\,h^s_D$ - 1	закрученный	1		
6. $H^S_Ah^s_Ah^s_D\,h^s_D$ - 2	закрученный	2		
7. $h^s_Ah^s_AH^S_DH^S_D$ - 1	закрученный	1		
8. $h^s_Ah^s_AH^S_Dh^s_D$ - 2	закрученный	2		
9. $h^s_Ah^s_Ah^s_Dh^s_D$ - 1	простой	1	1	простой

Данные показывают, что «закрученный» тип опушения проявляется в гетерозиготном и доминантно-гомозиготном состоянии гена. Промежуточного наследования по признаку не наблюдалось [2].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, разделение растений F2 в зависимости от того, являются ли они моно- или дигетерозиготными, наблюдалось по фенотипу соотношения 3:1 или 15:1, 1:2:1 и 1:2:2:4:1:2: 1:2:1 по генотипу. В то же время в сочетаниях «закрученный» х «закрученный» растения F2 имеют волоски на уровне листа в фенотипе «закрученный» а в некоторых сочетаниях во всех сочетаниях все растения скрученного типа, а у некоторых растений разделены. на две фенотипические группы и простой тип «закрученный» х «закрученный» Наблюдение разделения от 3:1 до 15:1 в «нормальном» F2 оказалось дифференцированным по доминантным аллелям генов, обеспечивающих тип опушенности в гребнях .

Наряду с изучением устойчивости хлопчатника к вредителям также изучаются ценные признаки хлопчатника. Мы ведем исследования изучая наследование цвета волокна хлопчатника у сортов и линий растений : 02408,04511,010444, Л-001, Л-100,011283,С-01, 08814.

Применение цветного хлопка в текстильной промышленности снижает затраты на окрашивание, также такой хлопок по качеству и стоимости не

отличается от классического белого хлопка. Кроме того он отличается экологически чистым продуктом.

REFERENCES

1. Сайдалиев Х., Халикова М.Б. Ғўзанинг сўрувчи зараркунандаларга чидамлилигининг назарий ва амалий жиҳатлари. -Тошкент: Фан, 2007. -75 б.
2. Умарова Ж.Қ. G.tomentosum nutt. ex seem ishtirokidagi g‘o‘za duragaylarida ba’zi morfoxo‘jalik belgilarning ko‘rsatkichlari. Монография. 2019 й.
3. Ruhsora, R., & Muhabbat, R. (2021). The nature of inheritance of the colored cotton fiber trait. *JournalNX*, *7*(05), 229-232.
4. SHODIYEVA, O., & RAXMONOVA, R. (2021). Variability levels of morpho-economic traits of genotypes of upland cotton in different climatic conditions. *Plant Cell Biotechnology and Molecular Biology*, 65-73.
5. Shodieva O, Khalikova M, Matyakubova E. Genetic variability in the population of agricultural crops and methods of its study. Uzbek biology journals. Toshkent. 2019;2:53-56
6. Rukhsora, R., & Mukhabbat, R. (2022). Ways To Activate The Cognitive Activity Of Students In The Process Of Teaching" Genetics" Using The Case Method. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, *8*, 64-67.
7. Рахмонова, Р. Б., & Бахриддинова, Г. О. (2021). Формирование структуры хлопкового волокна. *Academic research in educational sciences*, *2*(7), 72-80.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

AKADEMIK LITSEYLARDA BIOLOGIYA FANINI O`QITISHNING INTERFAOL VA MUAMMOLI IZLANISH METODLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Ibodova Mahfuza Namozovna
Navoiy davlat pedagogika instituti, Biologiya kafedrasi dotsenti.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada biologiya darslarida o`qitishning interfaol va muammoli izlanish metodlaridan foydalanish texnologiyasi haqidagi ma'lumotlar bayon etilgan.

***Kalit so`zlar**: interfaol, muammoli izlanish metodlari subyekt–obyekt, rolli o'yinlar, konferensiya, sud darslari, aqliy hujum, klaster metodi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается технология использования интерактивных и проблемных методов исследования в обучении биологии.

***Ключевые слова:** интерактив, проблемные методы исследования, субъект-объект, ролевые игры, конференция, судебные занятия, мозговой штурм, кластерный метод.*

ABSTRACT

This article discusses the technology of using interactive and problem-based research methods in teaching biology.

***Keywords:** interactive, problem-based research methods Subject-object, role-playing games, conference, court lessons, brainstorming, cluster method.*

KIRISH

Har bir fanni o`qitishning o`ziga hos hususiyatlari bo`lib, ilg`or pedagogik texnalogiyani ham shu fanga moslashtirish kerakmi yoki fanni ilg`or pedagofik texnalogiya moslashtirish lozimmi degan savol paydo bo`lda.Hozirgi vaqtda o`qituvchilar nostandart darslar bilan interfaol usullarni chalkashtirmaslik maqsadida quyidagi jadval keltiriladi. Bu jarayon oliy ta'lim muassasalarida o`qitilayotgan umumkasbiy fanlar negizida, malaka oshirish kurslarida, bundan tashqari turli seminar, konferensiyalarda o`rganib kelinmoqda.

Interfaol inglizcha "interact" so'zidan olingan bo'lib, "inter"- hamkorlikda "akt" – harakat qilmoq ma'nosini bildiradi. Interfaollik deganda o'quvchining o'quvchi bilan hamkorlikda yoki kompyuter bilan muloqoti o'zaro ta'sir ko'rsatish rejimida ishlashi tushuniladi.

Interfaol o’qitish – bu avvalo dialog tarzda o’qitish, muloqot jarayonida barcha ishtirokchilar tomonidan hamkorlikda muammolarni hal etilishidir.

Interfaol o’qitishning asosiy mohiyati – o’qitish jarayonida barcha o’quvchilar bilish jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi, ular muhokama etilayotgan muammolarni, voqea va hodisalarning rivojini tushunadi, muammoli vaziyatlarni anglaydi, uni hal etish yo’llarini izlab, eng maqbul variantni tavsiya etadi.

O’quv materialini o’rganish, muammoni hal etish bo’yicha turli variantdagi yechimni tavsiya etishga asoslangan bilish jarayonida o’quvchilarning hamkorligi har bir o’quvchiga, guruh muvaffaqiyati uchun o’z ulushini qo’shishga, ular o’rtasida fikr, axborot va tajriba almashinuviga zamin tayyorlaydi. Ushbu hamkorlik samimiy, qulay ijtimoiy psixologik, o’zaro yordam muhitida sodir bo’lganligi uchun, o’quvchilar nafaqat yangi bilimlarni o’zlashtiradilar, balki o’zining bilish faoliyatlarini rivojlantiradi, uni yuqori darajaga ko’tarib, hamkorlikka kirishishga imkon beradi.

O’qitish jarayonida interfaol usullarni qo’llash jarayonida o’quvchilarning o’zaro muloqotga kirishishini tashkil etish va boshqarishni taqoza etadi, bunda o’quvchilar hamkorlikda izlanib umumiy, shu bilan bir qatorda har bir o’quvchi uchun ahamiyatga molik bo’lgan muammoni hal etishga kirishib ular o’rtasida bir-birini tushunish, hamkorlikda ishlash va hamjihatlik vujudga keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Interfaol usullardan foydalanilgan darslarda bitta o’quvchining ustunlik qilishi, uning o’z fikrini o’tkazishiga yo’l qo’yilmaydi.

Interfaol usullar qo’llanilganida o’quvchilar tanqidiy fikr yuritish, axborot manbalari va vaziyatni tahlil qilish, murakkab muammoli vaziyatlarni hal etish, o’rtoqlarining fikrini tahlil qilib, asoslangan xulosalar chiqarish, munozarada ishtirok etish, boshqa shaxslar bilan muloqotga kirishish ko’nikmalarini egallaydi.

O’qitishning interfaol metodlarining quyidagi xususiyatlari mavjud:

Insonning muhim hayotiy ehtiyoji bo’lgan muloqot – o’qitish jarayonining barcha bosqichlarida qo’llaniladi.

O’qitish jarayonida o’quvchilarga o’z kuchi, bilimi, iqtidorini namoyon etishga teng imkoniyatlar beriladi. O’quvchilarning kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashida ijtimoiy-psixologik jihatdan qulay muhit yaratilib, muloqotda bosqichma-bosqich va samarali ishtirok etishga zamin tayyorlanadi.

O’quvchilar muloqotda faol ishtirok etishlari uchun faqat eshitishlari yetarli emas, balki eshitganlarini tahlil qilish, fikr yuritish, fikrlarning asosli va tushunarli bo’lishiga erishish lozimligini anglaydilar.

O’quvchilar bilan hamkorlikda, kichik guruhlarda ishlashi orqali qo’yilgan vazifalarni talab darajasida bajarish, olingan natijalarni tahlil qilish, ularning to’g`riligini tekshirib ko’rish, taqdim etish va boshqa guruhlar tomonidan e’tirof etishlariga erishishlari lozim.

Interfaol usullar orqali o`qitishda dars jarayonida barcha ishtirokchilar faollashuvini yuzaga keltirish mumkin. Bunda o`qituvchi rahbarligida o`quvchilar o`zaro fikr almashib, hamkorlikda ishlaydilar. Bir-birlarini fikrlarini tinglaydilar, umumlashtirib, umumiy xulosalarni chiqarishga harakat qiladi.

Dars jarayoniga qo`llaniladigan interfaol usullar haqida juda ko`plab misollar keltirishimiz mumkin. Ishimiz davomida hozirgi kunda ta’lim jarayoniga keng qo`llanila yotgan interfaol usullarning ayrimlari, ayniqsa, “Aqliy hujum”, “Venn” diagrammasi, “Klaster”, “Keys-stadi” kabi mavzular yuzasidan ma’lumotlarni o`rganib, tahlil qilishga harakat qildik.

"Aqliy hujum" metodi. Mazkur metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo’llaniladigan metod sanalib, u mashg’ulot ishtirokchilarini muammo xususida keng va har tomonlama fikr yuritish hamda o’z tasavvurlari va g’oyalaridan ijobiy foydalanish borasida ma`lum ko’nikma hamda malakalarni hosil qilishga rag’batlantiradi. Bu metod yordamida tashkil etilgan mashg’ulotlar jarayonida ixtiyoriy muammolar yuzasidan bir necha original yechimlarni topish imkoniyati tug’iladi. "Aqliy hujum" metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma`lum qadriyatlarni aniqlash va ularga muqobil bo’lgan g’oyalarni tanlash uchun sharoit yaratadi.

Dars jarayonida "Aqliy hujum" metodidan foydalanishda quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi:

1.O’quvchilarni muammo doirasida keng fikr yuritishga undash, ularning mantiqiy fikrlarni bildirishlariga erishish.

2.Har bir o’quvchi tomonidan bildirilayotgan fikrlar rag’batlantirilib boriladi. Biddirilgan fikrlar orasidan eng maqbullari tanlab olinadi. Fikrlarning rag’batlantirilishi navbatdagi yangi fikrlarning tug’ilishiga olib keladi.

Har bir o’quvchi o’zining shaxsiy fikrlariga asoslanishi va ularni o’zgartirishi mumkin. Avval bildirilgan fikrlarni umum lashtirish, yoki ularni o’zgartirish ilmiy asoslangan fikrlarning shakllanishiga zamin hozirlaydi. Mashg’ulot jarayonida o’quvchilar faoliyatini standart talablar asosida nazorat qilish, ular tomonidan bildirilayotgan fikrlarni baholashga yo’l qo’yilmaydi. Ularning fikrlari baholanib borilsa, o’quvchilar diqqatlarini shaxsiy fikrlarini himoya qilishga qaratadilar, oqibatda yangi fikrlar ilgari surilmaydi. Metodni qo’llashdan ko’zlangan asosiy maqsad o’quvchilarni

muammo bo'yicha keng fikr yuritishga undash ekanligini yodda tutgan holda ularning faoliyatini baholab borishdan voz kechish maqsadga muvofiqdir.

Endi interfaol usullardan yana biri, biologiya darslarida keng foydalanish mumkin bo`lgan "Klaster" usuli va uni biologiya darslarida qo`llash yollari haqida so`z yirit moqchimiz.

"Klaster" metodi. Klaster (g'uncha, bog'lam) metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib, u o'quvchilarga ixtiyoriy muammo (mavzu)lar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. "Klaster" metodi aniq ob`ektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi . Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning o'quvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta`minlashga xizmat qiladi. Stil va Stil g'oyasiga muvofiq ishlab chiqilgan

"Klaster" metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, undan o'quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin. Metod guruh asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotlarda o'quvchilar tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida namoyon bo'ladi. Bu esa ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

Klasterlarga ajratish - o'quvchilarga biror-bir mavzu to'g'risida erkin va ochiq tarzda fikr yuritishga yordam beradigan pedagogik strategiyadir. Bu usul ko'p variantli fikrlashni o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea)lar o'rtasida aloqa o'rnatish malakalarini rivojlantiradi. Klaster larga ajratishni da'vat, anglash va mulohaza qilish bosqich laridagi fikralashni rag'batlantirish uchun qo'llash mumkin. U asosan yangi fikrlarni uyg'otish, mavjud bilimlarga etib borish strategiyasi bo'lib, muayyan mavzu bo'yicha yangicha fikr yuritishga chorlaydi.

Biror mavzu bo'yicha klasterlar tuzishdan bu mavzuni mukammal o'rganmasdan oldin foydalanish maqsadga muvo fiqdir.

Klaster tuzish ketma-ketligi: Katta varog' qog'ozning o'rtasiga yoki sinf doskasiga yoxud yozish uchun foydalanish mumkin bo'lgan sathga «kalit» so'z yoki gap yoziladi;

Shu mavzuga tegishli deb hisoblangan va xayolga kelgan so'z va gaplar yoziladi;

Fikrlar paydo bo'lganda va ularni yozganda fikrlar o'rtasida mumkin bo'lgan bog'lanishlarni belgilash;

Fikrlar tugamaguncha yoki vaqt tamom bo'lgunicha xayolga kelgan barcha fikrlar yozilaveradi;

Keltirilgan so'z va fikrlar mazmuni va yaqinligiga qarab toifalarga ajratib chiqiladi.

Klaster tuzishda guruhdagi barcha o'quvchilarning ishti rok etishi, shu guruh uchun g'oyalar o'zagi bo'lib xizmat qiladi.

Fikrlarning tarmoqlanishi – bu pedogogik strategiya bo'lib, u o'quvchilarni biron bir mavzuni chuqur o'rga nishlariga yordam berib o'quvchilarni mavzuga taaluqli tushun cha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma – ketlik bilan uzviy bog'langan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi. Bu metod biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval o'quv chilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mastuhkamlash, yaxshi umumlashtirish hamda o'quvchilarni shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi. O`quvchi klasterni tuzishda mavzu yuzasidan erkin fikrlaydi, fikriga kelgan har qanday tushunchani qog`ozga tushiradi, orfografik, xatolarga, ilmiy xatoliklarga e'tiborini qaratmaydi. U o`ziga berilgan vaqtdan foydalanib tez, va ko`p ma'lumot yozishi va tarmoqni kengaytirishi lozim. Topshiriq bajarilgandan so`ng o`qituvchi tomonidan klaster tekshiriladi va xulosa qilinadi, xatoliklari to`g`rilanadi.

Biologiyani o'qitishda foydalaniladigan faol metodlar guruhiga o'qitishning muammoli - izlanish metodlari, mantiqiy metodlar, mustaqil ishlash metodlari, o'quvchilar faoliyatini rag`batlantirish va asoslash metodlari, nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari kiradi.

Faol metodlar muammoli vaziyatlarni vujudga keltirib, o'quvchilarning kichik guruhlarida hamkorlikda ishlab, muammoni hal etish, murakkab savollarga javob topish jarayonida alohida ob'ekt, hodisa va qonunlarni tahlil qilish ko'nikmalari va bilimlarni faollashtirishga asoslangan faol bilish faoliyatini taqozo etadi.

Shu sababli, biologiyani o'qitishda o'qitishning repro duktiv metodlari bo'lgan og`zaki bayon, ko'rgazmali va amaliy metodlar bilan birgalikda muammoli izlanish va mantiqiy metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun o'qituvchi mazkur metodlarning o'ziga xos xusu siyatlari , ular tarkibiga kiradigan metodik uslublarni to'g`ri anglashi va o'z o'rnida samarali foydalanish ko'nikmalarini egallagan bo'lishi lozim.

Muammoli izlanish metodlari dars davomida izchil va maqsadga yo'naltirilgan holda vujudga keltirilgan muammoli vaziyatlarni o'quvchilar avval o'zlashtirgan bilim va ko'nik malarini yangi vaziyatlarda qo'llashi orqali o'quv materialini faol o'zlashtirishiga xizmat qiladi. Bu metodlar guruhi o'quv chilarning aqliy rivojlanishi,

ijodiy va mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va undan chiqishning eng maqbul yo'lini topishi, mo'ljalni to'g`ri olishiga zamin tayyorlaydi.

Muammoli izlanish metodlari guruhiga mansub muam moli-izlanish xarakteridagi suhbat metodidan foydalanganda, avval muammoli vaziyatlar yaratiladi, avvaldan tayyorlangan muammoli savollar zanjiri bayon etiladi, o'quvchilarning o'qituvchi bilan birgalikda mantiqiy mulohaza yuritishiga, o'quv farazlarini hosil qilish va isbotlash, suhbat jarayonida muammoli savollarga javob topishiga imkon yaratiladi.

Muammoli hikoya metodida, o'qituvchi yangi mavzuni o'rganish jarayonida muammoli vaziyatlarni yaratadi, o'quv chilar bilan hamkorlikda hikoya jarayonida muammoli savollarga javob topishga, o'quv farazlarini hosil qilish va dalillashga imkon yaratiladi, o'quvchilarning javoblari asosida muammolar hal etiladi.

Muammoli - amaliy metoddan foydalanganda muammoli topshiriqlar tuziladi, shu asosda tajribalar o'tkaziladi, muam moli vaziyatlarni xal etish yuzasidan o'quv farazlarini hosil qilinadi va o'quv-tadqiqot tajribalari o'tkazilib, o'quv xulo salari va umumlashmalarini ta'riflab muammolar hal etiladi.

Muammoli metodlardan foydalaniladigan darslarni keyin gi yillarda yangi nom bilan ("Tafakkur bo'roni" B.R.Qodirov), ("Miyaga hujum", "Fikrlar to'qnashuvi", "Fikrlar jangi" V.M.Karimova , F.A.Akramova), ("Aqliy hujum" J.G`.Yo'ldo shev) nomlash rasm bo'ldi.

Muammoli metoddan foydalanilgan dars ("Aqliy hujum") quyidagi bosqich asosida tashkil etiladi:

I – bosqich. Psixologik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan o'quvchilardan teng sonli kichik guruhlarni shakllantirish.

II – bosqich. Kichik guruhlarga muammoli savollardan iborat bo'lgan o'quv topshiriqlarini tarqatish va ularni topshiriqning didaktik maqsadi bilan tanishtirish.

III – bosqich. O'quvchilarning bilish faoliyatini o'quv muammolarini hal etishga yo'naltirish.

IV – bosqich. O'quvchilarning muammoli vaziyatlarni hal etish bo'yicha axborotlarini tinglash.

V – bosqich. Kichik guruhlar o'rtasida o'quv bahsi va munozara o'tkazish.

VI – bosqich. Umumiy xulosa yasash.

"Aqliy hujum"da o'quvchilar avval o'zlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo'llab, bilimlarini kengaytiradi, chuqurlashtiradi, aqliy faoliyat usullarini egallaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda interfaol va muammoli izlanish metod lari o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy izlanishiga zamin tayyorlaydi, shuningdek bilim samaradorligini tako millashtirishda muhim ahamiyatga ega.

REFERENCES

1. J.O.Tolipova, A.T.G`ofurov Biologiya ta'limi texnologiyalari. Metodik qo`llanma «O`qituvchi», Toshkent. 2002y
2. M. N. Ibodova. Академик лицей ва касб –хунар коллежларида умумий биологияни ўқитишда инновацион технологиялардан фойдаланиш Гармонично развитое поколение-условие стабильного развития, благополу чия и процветания общества . Тошкент -2013 й.
3. M. N. Ibodova. Биологияни ўқитишнинг интерфаол ва изланиш методлари Редагог журнали 11. 07. 2022 й
4. M. N. Ibodova. Биология дарслари ни ташкил этиш технологияси. Услубий қўлланма. (Академик лицей 3920001 табиий фанлар тайёрлов йўналиши ўқувчилари учун мўлжалланган). 11. 08. 2022 й
5. M. N. Ibodova . Effectiveness of independent work in tne educational process. Academicia An International Multidisciplinary Research Journal. 10.10.2021г.
6. J.O.Tolipova "Biologiyani o`qitishda innovatsion texnologiyalar" Pedagogika oliy o`quv yurti talabalari uchun darslik. Toshkent - "Cho`lpon" – 2011 y.
7. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.
8. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, *10*(3), 144-149.
9. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
10. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(1), 21-25.

МЕТОДЫ УЧЕТОВ ЧИСЛЕННОСТИ ПТИЦ

Сохибназаров Рамзжон Абдувахобович
Преподаватель кафедры биологии
Навоийского государственного педагогического института
Сайфуллаев Асилбек Фарҳод ўғли
Преподаватель кафедры биологии
Навоийского государственного педагогического института
asilbek.sayfullayev.92@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Методы точечных учетов разных модификаций и разной продолжительности учета в одной точке (от 3 до 20 минут) широко используются во многих странах, в основном с целью выяснения изменений (динамики) численности птиц. Международным комитетом по учетам птиц одобрен стандарт по применению точечного учета, называемый методом I. P. A. (Indice Ponctuel d'Abondance)(Blondel, Ferry, Frochot, 1977). Этот метод, в основном, применяется во Франции - учет в одной точке проводится 20 минут, каждая точка посещается 2 раза за сезон.

Ключевые слова: *Методы подсчета, времена года, маршрут учета, техника учета.*

ABSTRACT

Methods of point counts of various modifications and different duration of counting at one point (from 3 to 20 minutes) are widely used in many countries, mainly to determine changes (dynamics) in the number of birds. The International Committee for Bird Censuses has approved a standard for the use of point censuses called the I.P.A. method (Indice Ponctuel d'Abondance) (Blondel, Ferry, Frochot, 1977). This method is mainly used in France - the counting at one point is carried out for 20 minutes, each point is visited 2 times per season.

Keywords: *Counting methods, seasons, accounting route, accounting technique.*

ВВЕДЕНИЕ

Однако, более широкое распространение получили учеты продолжительностью 5 минут и на Международном симпозиуме по проблемам учетов птиц в Асиломаре (США) были выработаны рекомендации международного стандарта такого учета (Recher, 1981).

Метод точечных учетов, по сравнению с другими, имеет несколько преимуществ при использовании в орнитологическом мониторинге: его легче стандартизировать и легче соблюдать стандарт в полевых условиях. Этот метод также не требует от наблюдателя продолжительной концентрации внимания, как метод линейных трансектов. Все это обусловливает возможность удачно использовать в программах учета помощь орнитологов-любителей и тем самым получить обширный материал с большой территории.

При необходимости метод точечных учетов можно использовать и для других целей, например, если отдельно отмечать птиц, наблюдаемых в радиусе 25 м и остальных, то можно высчитать относительные плотности встречаемости разных видов (Jarvinen, 1978). Следует отметить, что в таком случае точки учета нельзя планировать в тех местах, где распределение птиц неравномерное (например у дороги) и крайне желательно проводить не менее трех учетов на маршруте за сезон. Число отмеченных особей рекомендуется интерпретировать тогда в парах, по примеру метода финских линейных трансектов (ФЛТ).

Метод точечных учетов можно также использовать и вне гнездового сезона.

Методика проведения точечного учета

Маршрут учета. Точечный учет представляет собой маршрут с точками учета, распределенными равномерно по всей его длине (нитка с нанизанными точками-бусинками).

Точки учета могут быть распределены по разным биотопам, характерным для данного региона. Обычно в лесу необходимо располагать больше точек, чем в открытом ландшафте. Для удобства обработки данных рекомендуется каждый маршрут точечного учета планировать только по одному биотопу (например, по лесу, по болоту, по сельскохозяйственным землям и т.п.).

Следует избегать расположения точек учета на границе между двумя разными биотопами.

Маршрут учета целесообразно закладывать в виде кольца и, по возможности, вдоль дорог, по которым интенсивность движения транспорта небольшая.

Для передвижения между точками учета удобно использовать транспорт, например велосипед.

Расстояние между остановками. Расстояния между точками могут быть разными, но достаточными, чтобы избежать повторных учетов тех же птиц с соседних точек. Минимальное расстояние между точками учета в лесу - 200 м

(рекомендуется 250 - 300 м), в открытом ландшафте - 300 м (рекомендуется 400-500 м).

Маркировка точек учета. При повторных учетах следует использовать те же точки учета, поэтому точка должна быть легко обнаруживаема. Целесообразно ее располагать в местах перекреста лесных просек, у больших камней, столбов и т. п., или маркировать точки учета долговременными маркерами - например, краской на стволах деревьев с номерами.

Количество точек учета. Рекомендуемое минимальное количество точек учета (остановок) в исследуемой местности или на маршруте - двадцать. Это число остановок выбрано как минимум с тем, чтобы эффективно использовать время, пригодное для учетов - около 4-5 часов. В труднопроходимых биотопах, а также, если во время учета начинается дождь, допускается завершение учета на другое утро (можно, например, маршрут разделить на 10+10 остановок).

Описание точки учета. Для каждой точки учета необходимо дать простую характеристику биотопу .

Техника учета. При точечном учете наблюдатель обследует местность, передвигаясь пешком или с помощью транспорта по маршруту, периодически останавливаясь и регистрируя в полевом дневнике или на заранее заготовленных карточках увиденных или услышанных птиц.

При этом отмечаются все увиденные или услышанные птицы, независимо от расстояния.

Продолжительность учета в одной точке. В каждой точке учет проводится ровно пять минут. При временном ухудшении слышимости (низко пролетает самолет, проезжает машина и т. п.) учет надо прекратить и фиксировать время перерыва. После исчезновения шума учет следует продолжить (не превышая 5 минут).

Регистрации во время учета. Не следует допускать учета одной птицы дважды. Простая схема, на которой при учете отмечаются позиции птиц (с использованием сокращений и символов), помогает избежать повторных учетов.

Время дня, погодные условия и уровень шума (например, текущая вода) фиксируются на каждой остановке (точке).

Сокращение названий. На карточках-схемах и во время анализа рекомендуется использовать сокращение видовых названий. Сокращать названия видов можно произвольно, главное, чтобы они были понятны учетчику и во время обработки материалов.

Точка: № 5 (перекресток дорог) Время: 6.34-6.39 Погода: облачность 2, ветра нет Биотоп: сосновый лес с примесью ели (сосна 8, ель 2)

Стандартные символы. В настоящее время используется три различные системы символов. Одна система (которая здесь называется Международной) одобрена в Дании, Франции, Великобритании, Норвегии, Швеции, Канаде и США. Другие две системы символов успешно применяются в Германии.

Ниже изложены символы Международной системы, употребляемые для отметки наблюдений в поле.

А (АА) - простой контакт с птицей вида А (визуальной или звуковой). При необходимости можно добавить символы пола - или возраста.

А - контакт с птицей вида А с помощью любого звукового сигнала (кроме песни), который имеет территориальное значение.

- контакт с поющей птицей вида А, которую увидели или зафиксировали с помощью песни.

- контакт с поющей птицей вида А, но место точно не установлено.

- агрессивная реакция между двумя видами А .

А® А - два контакта с одной и той же птицей вида А. Добавление стрелки можно использовать для отметки наблюдаемого передвижения.

А- - -А - одновременный контакт с двумя разными птицами вида А.

(В двух последних случаях символы могут быть обведены, подчеркнуты или дополнены нестандартными символами).

А· - гнездо вида А (количество яиц или птенцов; может быть добавлена другая информация о гнезде).

Первичная обработка данных. По окончании учетов для каждого вида высчитывается средний индекс количества (количество отмеченных особей, или пар, на одну точку учета) данного биотопа или маршрута. Полученные таким образом индексы количества нельзя сравнивать или складывать, поскольку обнаруживаемость разных видов очень различна.

Общие требования к проведению точечных учетов

1. Предпосылка к проведению учетов - хорошие знания при определении птиц.

2. Методика точечных учетов неприменима для учета колониальных и водоплавающих птиц.

Маршруты учета желательно выбирать так, чтобы вблизи не было мест гнездования колониальных и полуколониальных видов. Массовые передвижения этих птиц усложняют проведение учета. В некоторых случаях допускается исключить из учета такие виды, отмечая их присутствие в точке знаком "+".

3. Учет гнездовой орнитофауны должен проводиться в период, когда обнаруживаемость большинства видов сообщества наивысшая. В условиях средней полосы России это период примерно с 20 мая по 20 июня (основной период учетов). Используя метод точечного учета, рекомендуется проводить один учет на каждом маршруте во время этого периода.

Один учет рекомендуется провести также в период примерно с 20 апреля по 5 мая (только на лесных маршрутах). Индикатором возможности начала учета может служить прилет и начало активного пения пеночки-теньковки. Это совпадает с периодом интенсивного пения таких относительно рано гнездящихся видов, как дрозды, зарянка, крапивник и др. Следует учесть, что в указанный период при учетах встречаются и пролетные особи ряда видов, которые иногда трудно отличить от особей, занявших постоянные территории (особенно у пеночек). Для определения ежегодного уровня численности гнездящихся особей таких видов следует использовать только данные основного периода учета.

При повторении учета в последующие годы на том же маршруте учет должен проводиться примерно в те же даты (допускаются отклонения до 7 дней в обе стороны от даты учета первого года).

4. Учет следует начинать с восходом солнца (по местному времени) и заканчивать не позже, чем через 4-5 часов. При повторных учетах на том же маршруте с целью изучения временной динамики численности допускается отклонение до 30 минут от времени начала первого учета. После холодной ночи рекомендуется учет начинать несколько позже, но в любом случае его следует заканчивать до пяти часов после восхода солнца.

5. Учет не следует проводить, если дождь или ветер ощутимо влияют на интенсивность пения птиц или на слышимость.

6. Во время учета бинокль рекомендуется использовать только при необходимости определения вида замеченных птиц. Нельзя использовать бинокль для поиска далеко расположенных птиц. Птицы, попавшие в поле зрения бинокля во время определения (увиденных невооруженным глазом), но ранее не замеченные, в учет не вносятся.

7. При регистрации наблюдений рекомендуется использовать сокращения и символы (по примеру метода картографирования). Желательно отмечать и одновременные контакты, что помогает избегать повторной регистрации одной и той же особи во время учета.

8. Каждый учет проводится одним наблюдателем.

9. Маршрут должен обследоваться в течение нескольких лет, по-возможности, одним и тем же наблюдателем. Если обследование проводит другой наблюдатель, то результаты следует воспринимать, как с другого маршрута или местности. При необходимости сравнения данных, полученных двумя наблюдателями, для установления индивидуальных различий в способности учитывать птиц необходимо проведение специального учета этими учетчиками одновременно, но независимо друг от друга.

10. В качестве показателя уровня численности каждого вида в данный год рекомендуется принимать максимальные значения всех учетов конкретного маршрута, т.е. количество отмеченных особей (или пар) на одну точку учета (берутся максимальные значения с каждой точки, суммируются и сумма делится на число точек в данном биотопе или маршруте).

REFERENCES

1. Приедниекс Я., Куресссо А., Курлавичюс П. Рекомендации к орнитологическому мониторингу в Прибалтике. Рига, Зинатис, 1986,63с.
2. Blonde! J., Ferry C., Frochot B. Censusing breeding birds by the I.P.A. method. - Pol. Ecol. Stud., 1977, vol.3, N 4, pp. 15-17.
3. Jarvinen 0. Estimating relative densities of land birds by point counts. - Ann. Zool. Fennici, 1978, N 15, pp. 290-293.
4. Recher H.F. Report of working group on the need for standartized census methods. - Stud. in Avian BioL, 1981, N 6, pp. 580-581.
5. Sokhibnazarov R.A Section Articles.TO STUDY THE METHOD OF TRACKING FLYING BIRDS OF PREY EVERY FIFTEEN SECOND. http://cajmns.centralasianstudies.org/index.2021, php/CAJMNS/article/view/187
6. Robbins C.S., Van Velzen W.T. Progress report on the North American breeding bird survey. - Acta Ornithol., 1974, vol. 14, N 8, pp. 27-46.
7. Хужжиев, С. (2022). ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЁННЫХ ТЯЖЁЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ. *ЭКОЛОГИЯ (БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)*.
8. Shomurodov, H. F., Saribaeva, S. U., Abduraimov, O. S., Khayitov, R. S., & Sayfullaev, A. F. (2021). The Current State of Iris Hippolyti's (Vved.) Kamelin Population in Uzbekistan. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 6589-6597.
9. Sayfullayev, A. (2020). MICROALGAE AND CYAN BACTERIA AS BIO FERTILIZERS. *SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT# 26*.
10. Sayfullayev, A. (2021). UZLUKSIZ TALIM VOSITASIDA EKOLOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISH TEXNOLOGIYASI. *Uzluksiz talim*.

11. Altievich, K. S., Khudargonovich, Y. M., Farhod ogli, S. A., & Komiljonovna, U. G. (2022). ADVANTAGES OF PREPARATION AND USE OF BIOFERTILIZERS FROM BIOMASS OF HIGHER AQUATIC PLANTS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(1), 21-25.
12. Shamsidinova, G. D., Sayfullaev, A. F., Achilova, N. R., & Baratov, U. D. (2021). Prospects for the development of" Education for sustainable ecological development" on the basis of the declaration of Uzbekistan. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, *10*(3), 144-149.
13. Khalimova, N. T., Kanatbaeva, T. S., Ummatova, M. E., Yuldashov, M. A., & Kamilov, B. G. (2023, March). Morphological characteristics of carp (Carassius Gibelio) in the conditions of pond fish farming in Uzbekistan. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 1142, No. 1, p. 012072). IOP Publishing.
14. Рахмонова, Р. Б., & Бахриддинова, Г. О. (2021). Формирование структуры хлопкового волокна. *Academic research in educational sciences*, *2*(7), 72-80.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ШАҲАР ЙЎЛОВЧИ ТРАНСПОРТИНИНГ МАРШРУТ ТАРМОҚЛАРИНИ ЛОЙИҲАЛАШ ТАЖРИБАСИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ (СУРХОНДАРЁ МИСОЛИДА)

А.Л. Комилов
Термиз муҳандислик технология институти

АННОТАЦИЯ

Йўловчи ташиш шаҳар ҳаётини таъминлашнинг энг муҳим тармоқларидан бири хисобланади, унинг фаолияти аҳолининг ҳаёт сифати, шаҳар иқтисодиёт тармоқларининг самарадорлиги ва унинг шаҳарсозлик ва ижтимоий-иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш имкониятларига боғлиқ. Сўнгги йилларда Республиканинг кўплаб шаҳарларида йўловчи ташишга бўлган талабнинг таркиби сезиларли даражада ўзгарди, шунингдек, аҳолининг ўсиш суръати етарли даражаси ошди, бу еса йўл тармоғига сезиларли таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси бугунги кун эҳтиёжларига жавоб бермайдиган ўз-ўзидан шаклланган шаҳар йўловчи ташиш тизимини оптималлаштириш зарурлигини белгилайди. Ушбу мақолада йўловчи транспортининг мақбул маршрут тармоқларини лойиҳалаш шаҳар йўловчи транспортининг оқилона маршрут тармоқларини лойиҳалаш тажрибасини таҳлил қилиш соҳасидаги ишлар ҳақида батафсил маълумот берилган.

Калит сўз: *Шаҳар йўловчи транспорти; ўсиш суръати; кўча ва йўл тармоғи; маршрут тармоғи; транспорт йўналиши; йўловчилар оқими; йўловчилар ёзишмаларининг матрицаси; оптималлаштириш; оқилона маршрут тармоғи.*

ABSTRACT

Passenger traffic is considered to be one of the most important sectors of the life of the city; the quality of life of the population, the efficiency of the city's economic sectors, and the possibility of using its urban planning and socio-economic potential depend on its activities. In recent years, in many cities of the republic, the composition of the demand for passenger transportation has changed significantly, and the population growth rate has also increased, which has a significant impact on the road network. All this determines the need to optimize the self-forming system of urban passenger transport, which does not meet today's needs. This article provides detailed information about the work in the field of designing optimal route networks for passenger transport and analyzes the experience of designing rational route networks for urban passenger transport.

Key words: *urban passenger transport; growth pattern; street and road network; route network; direction of transport; passenger traffic; passenger matching matrix; optimization; reasonable route network.*

КИРИШ

Йўловчи транспортининг барқарор ривожланиши ва транспорт хизматлари даражасининг ошиши ҳозирги вақтда аҳоли турмуш шароити ва турмуш даражасини яхшилаш, шунингдек, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашнинг асосий кафолати ҳисобланади.

Республиканинг аксарият шаҳарларида йўловчи транспортининг маршрут тармоғи тарихий омиллар таъсири остида шаклланган, шунинг учун замонавий шароитда, қоида тариқасида, йўловчиларнинг транспортга бўлган еҳтиёжларини тўлиқ ҳисобга олмайди. Биринчидан, бу йўловчи ташишга бўлган талаб таркибидаги сезиларли ўзгариш билан боғлиқ. Шаҳарларнинг динамик ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бизнес, савдо, кўнгилочар ва sport марказлари каби йўловчилар ташиш учун янги объектлар ва диққатга сазовор жойларнинг пайдо бўлишига, янги турар-жойларнинг пайдо бўлиши туфайли шаҳар аҳолисини жойлаштириш таркибидаги ўзгаришларга олиб келади. Иккинчидан, аҳолининг ўсиши қисмининг индивидуал транспортга чиқишига олиб келди, бу йўл тармоғи маршрут қуввати захираларининг пасайишига олиб келди. Лекин, транспорт оқими йўловчи автомобиллари сони сезиларли ўсишига қарамай, республикада аххолингинг транспортга бшлган ехтиёжи 70% га ошиб борган.

Шу муносабат билан, шаҳар ривожланишининг замонавий даражаси туфайли қатъий талабларни ҳисобга олган ҳолда маршрут тармоқларини оптималлаштириш зарурати мавжуд [1, 2].

Йўналиш тармоғи шаҳар, туман ва бошқалар ҳудудида йўловчи ташишнинг барча йўналишларининг умумийлигини англатади. Маршрут тармоғи, ўз навбатида, жадвалга мувофиқ автомобилнинг бошланғич ва охирги тўхташ нуқталари орасидаги ҳаракат йўлини ифодалашидадир. Йўналиш тармоғининг шаклланиши шаҳарнинг самарали транспорт тизимини ривожлантиришнинг муҳим босқичидир. Аҳолининг транспортдан қониқиши ва транспорт компанияларининг самарадорлиги маршрут тармоғининг қанчалик оқилона ривожланганига, унинг шаҳар транспорт тармоғига қанчалик муваффақиятли ва уйғун қўшилганига боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Мамлакатимизда XX аср охирида шаҳар транспорти ва шаҳар алоқа йўналишлари масалалари ҳайратда қолди. Бироқ, ўша пайтда Россияда бу соҳада муҳим илмий тадқиқотлар бўлмаган. Шунинг учун амалий муаммоларни ҳал қилиш учун хорижий тажрибани ўрганиш зарурати туғилди. Шундай қилиб, XX асрнинг биринчи йилларида муҳандис Г. А. Гиршсоннинг Berlin, Будапешт, Вена, London ва Париждаги транспорт тармоқлари объектларини дала тадқиқотлари асосида ёзилган "юқори тезликдаги шаҳар йўллари" кенг монографияси нашр етилди. Транспорт тармоғи кундан кунга ехтиёж ортиб бормоқда. Шаҳарларнинг ўсиши билан йўловчиларни ташишга бўлган ехтиёж тез ўсди, шунингдек ташкилотдаги муаммолар кўча ҳаракати, шу жумладан кўчаларнинг сиғимини ошириш ва жамоат транспорти имкониятларини ошириш. Вужудга келган муаммоларни амалий ҳал қилиш учун йўловчилар ташишни ташкил етишнинг моҳияти ва белгиловчи омилларини ўрганиш керак еди. 1923 йилда Бутуниттифоқ трамвай ва автобус конгрессларининг доимий бюроси (ВТБ) ташкил етилди, кейинчалик у Бутуниттифоқ илмий муҳандислик-техника жамиятига (ВНИТО) айлантирилди. ВТАБ ташаббусига кўра, оммавий йўловчи ташиш корхоналарининг ҳисобот кўрсаткичларининг турли тизимлари, експлуатация стандартлари ва қоидалари, мавжуд ҳаракатланувчи транспорт воситаларини янги лойиҳалаш ва модернизация қилиш ва бошқалар. ишлаб чиқилган. Ушбу материалларнинг барчаси ҳақиқий муаммоларни ҳал қилиш учун қимматли воситага айланди. Бу вақт ичида корхона транспорт тизимини ташкил етиш шундай қилиб, илмий ишлар паидо бйлади. Биринчи енг мухуми иш А. Н. нинг иши еди."трамвай иктисодиети" [3]. Жамоат транспортини ва ташиш кафедраси ичида нотинчлик лойиҳалаш оф такилант масалалари. Кейинчалик "яловчи транспорт муаммолари" китобини ҳам бориш, [4], Унда ҳар юқори транспорт асосий техник-иктисодй шартлари батафсил таҳил улардан фоидаланиш кўрсаткичлари ва турларинг шаҳарда 1938 йилдан 1941 йилгача урушдан олдинги йилларда услубий белгилардаги яна бир қанча асарлар нашр етилди, улар ҳорасида Александров А. Р., Бронстеин Л. А., Поляков А. А. [5] ва Ларионов В. S. томонидан "йловчиларни аниқлаш усуллари ва усуллари" Якшина А. М. томонидан" транспорт тармоқларини режалаштириш " [6], бу ҳаракатга сарфланадиган вақтни қисқартиришга қаратилган йўловчи алоқаларининг қулайлиги нуқтаи назаридан режалаштириш ечимларини таҳлил қилишни таъминлайди; Полякова [7, китоб кўчалар, чорраҳаларда, квадратчалар, кўприклар ва йўл ўтказгичлар тартиби

учун талабларни аниқлаш омиллар текширади, транспорт режалаштириш ҳисоблар учун методологияси беради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Маршрут тизимининг кўрсаткичларидан бири ўтказиш даражаси **($К_{пер}$),** МС га мувофиқлик даражасини характерловчи мавжуд йўловчи ташиш. Бу соннинг нисбатига тенг маршрут йўлининг ($N_{мар}$) тармоқ сафарлари сонига ($N_{сет}$)

$$К_{пер} = \frac{N_{мар}}{N_{сет}} \text{ ёки } К_{пер} = \frac{l_{пер} \cdot N_{нас}}{4{,}77 + 0{,}000154 \cdot N_{нас}}$$

Бу коеффициентнинг қиймати ҳар доим бирдан катта бўлади. Аниқ маълумотлар йўқлигида $К_{пер}$ буни аниқлаш мумкин қуйидагича:

Ахоли сони минг,киши	Юқори 1000	501-1000	251-500	гача 250
$К_{пер}$	1,3-1,4	1,23-1,30	1,15-1,20	1,10

Муаллифлар [8,] шаҳар аҳолисининг транспортга бўлган ехтиёжларини қондириш учун маршрутлар тармоғини шакллантириш шаҳар бўйлаб аҳолининг ҳақиқий ҳаракатлари тўғрисидаги маълумотлар асосида амалга оширилиши кераклигини таъкидлайдилар, яъни. йўловчи ёзишмаларининг матрицаси. Шунингдек, ўша давр асарларида биринчи marta шаҳар маршрут тармоқларини оптималлаштириш мезонлари шакллантирилди, улар орасида – маршрутнинг бошланиш ва тугаш нуқталари орасидаги енг қисқа йўл, барча йўловчилар ҳаракатига сарфланган minimal вақт ва бошқалар. Иқтисодий ва математик усулларнинг ривожланиши билан шаҳар йўловчи ташиш тизимларининг ишлаши тўғрисида илмий билимларни шакллантиришда янги босқич бошланди [8]. Унда Марказий ўринни 60-йилларнинг бошларида Геронимус Б. L. томонидан қилинган ишлар егаллайди. Давлат автотранспорт илмий-тадқиқот институтида (НИИАТ)"автомобил йўналишларининг мақбул схемасини аниқлаш методологияси". Кейинчалик унинг назорати остида Д. Жумаев математик усуллардан фойдаланган ҳолда шаҳарда йўловчи ташиш маршрутлари схемаларини ҳисоблаш методологиясини ишлаб чиқиш бўйича диссертация ишини якунлади.

Шаҳар транспорт йўналишларини оқилона ҳисоблаш учун улар томонидан ишлаб чиқилган методология кейинчалик йўловчилар ташишни ташкил етиш соҳасидаги кўплаб тадқиқот ва амалий муаммоларни ҳал қилиш учун асос бўлди. Бироқ, таққосланган маршрут тармоғи вариантлари сонини камайтирадиган сезиларли чекловларнинг йўқлиги ва ҳисоб-китобларни қўлда

бажаришда сарфланган вақт таклиф қилинган усулдан фойдаланиш имкониятини чекловчи асосий сабабларга айланди.бирлаштирилган. Бундай ташкилий тадбирларнинг афзаллиги маршрутларда алоқа тезлигини оширишдир, камчилик-йўловчиларни йўналтириш қийинлиги. Маршрут схемасини оптималлаштиришга иккита ёндашув Блатнов М. D. [9]. Биринчи ёндашувда оптималлаштиришнинг асосий мезони сифатида саёҳат вақтини қисқартириш олинади. Иккинчи ёндашувда асосий мезон трансплантация даражаси ҳисобланади. Математик моделлардан фойдаланиш дастурга қатъий киритилган алгоритм нуқтаи назаридан унда експерт олган натижаларни таҳлил қилади ва якуний қарорни қабул қилади.

МЕТОДЛАР

Бугунги кунга келиб, шаҳарнинг Марказий магистралларида маршрутларнинг концентрацияси умуман магистрал тармоқ фаолияти самарадорлигининг пасайишига олиб келишини кузатиш мумкин. Шу сабабли, ҳозирги шароитда Шахар маршрут тармоқларини шакллантиришнинг мавжуд алгоритмларини шаҳарлар фаолиятининг замонавий шароитларига мослаштириш ва мослаштириш зарурати туғилди.

Оқилона шахар маршрут тармоғини ривожлантириш кўп вақт талаб қиладиган жараён бўлиб, уни сифатли амалга ошириш учун мавжуд жамоат транспорти йўналишларини таҳлил қилиш ва меҳнат ёзишмаларининг матрицасини ўз ичига олган комплекс ёндашувни қўллаш зарур. Бизнинг тадқиқотдаги ишларини таҳлил қилиш асосида оқилона маршрут тармоғини шакллантиришнинг умумлаштирувчи маршрут тармоўи таклиф этилган (1-Расм), бу аҳолининг саёҳатлардаги ехтиёжларини деярли тўлиқ қондиришга имкон беради . Зич бинолари бўлган катта шаҳар учун ушбу ёндашувни қўллаш шаҳарнинг транспорт муаммоларини юмшатувчи самарали маршрут тизимини ташкил қилиш имконини беради. Бирлик бошига автобус транспорт тармоғи узунлиги шаҳар ҳудуди транспорт тармоғининг зичлиги деб аталади. $\frac{\sum L_M}{F}$ $\frac{134.9}{1752}$0.07699 ,км/км^2 $\sigma =$

$\sum L_M$ Автобус йўлининг узунлиги, км; F-шахар майдони.

Тармоқнинг зичлиги шаҳар ҳудудининг автобус билан таъминланганлигини характерлайди [10].

Шундай қилиб, бутун дизайннинг асоси транспорт ёзишмалари йўналишлари бўйича йўловчилар ташиш миқдорини аниқлаш бўлиб, улар ўз навбатида транспорт турар-жой ҳудудлари асосида белгиланади. Шаҳар ҳудуди транспорт жойларига қанчалик тўғри бўлинган бўлса, йўловчилар ташиш қийматлари шунчалик тўғри (аниқроқ) бўлади. Шундай қилиб, жамоат йўловчи транспортининг маршрут тармоғи шаҳар аҳолисининг еҳтиёжларини қондиради.

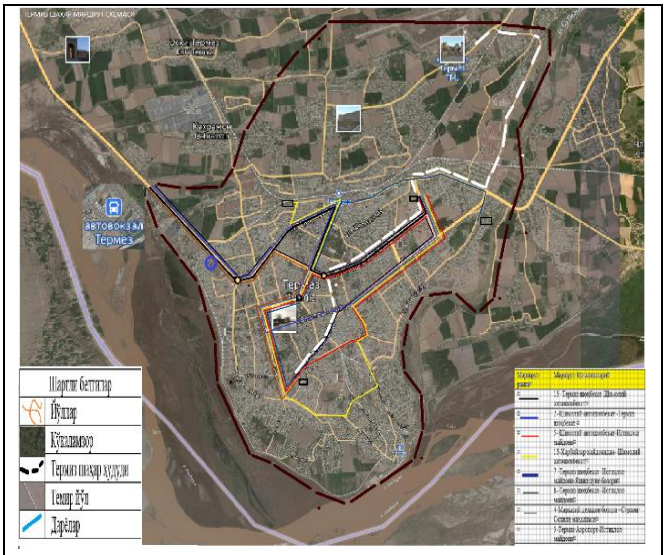

1

(1-Расм) Термиз шахридаги автобусларнинг маршрут линияси тизимини кўриб чиқилган.

ХУЛОСАЛАР

Оптимал маршрут тармоғини лойиҳалашда аҳамияти, мураккаблиги ва ишлашда маршрут зичлиги жиҳатидан фарқ қилувчи бир қатор вазифалар пайдо бўлади, шу жумладан шахар жамоат транспорти тармоғи йўналишларини аниқлаш, ҳар бир маршрутда ҳаракатланувчи таркибнинг турини ва сонини асослаш, ташувчилар томонидан маршрутларни тақсимлаш, жадвалларни ишлаб чиқиш ва маршрутдаги транспорт режимларини оптималлаштириш.

Оптимал маршрут тизимларини лойиҳалаш методлари ва усуллари келтирилган. Таклиф етилаётган умумлаштирувчи методология ҳаракатлар кетма-кетлигини тизимлаштиради ва ҳар бир босқичида асосий маълумотларни тавсифлайди. Ушбу усулларни қўллаш аҳолининг транспортга бўлган еҳтиёжларини қондирадиган ва транспорт корхоналари самарадорлигини оширадиган оптимал шаҳар маршрутлари тармоғини ташкил етишга имкон беради.

REFERENCES

1. Александров А.П., Бронштейн Л.А., Поляков А.А. Городской пассажирский транспорт. – М., 1939. – 58 с.

2. Бурлуцкий А.А. Анализ опыта формирования оптимальных маршрутных схем городского пассажирского транспорта // Вестник ТГАСУ. – 2013. – №2. – С. 371-380.
3. Герами В.Д. Методология формирования системы городского пассажирского общественного транспорта. – М.: МАДИ, 2001. – 313 с.
4. Геронимус Б.Л. Математико-статистический метод выборочного обследования пассажиропотоков / Б.Л. Геронимус, Д.Д. Джумаев. – Автомобильный транспорт. – 1966. – №4, С. 43-44.
5. Ефремов, И.С. Теория городских пассажирских перевозок / И.С. Ефремов, В.М. Кобозев, В.А. Юдин. – М.: Высшая школа, 1980. – 535 с.
6. Зильберталь А.Х. Проблемы городского пассажирского транспорта. – М.: Гострансиздат. – 1937.
7. Зильберталь А.Х. Трамвайное хозяйство. – М.: Гострансиздат. – 1932.
8. Кочегурова Е.А., Мартынова Ю.А. Оптимизация составления маршрутов общественного транспорта при создании автоматизированной системы поддержки принятия решений // Известия ТПУ. – 2013. – №5 (том 323). – С. 79-84.
9. Якшин А.М. Планировка транспортных сетей // Опыт градостроительного исследования. – М., 1946. – 88 с.
10. Komilov, A. L. (2020). Methods for Optimizing and Modeling Routes for Selecting a Routing Scheme for Passenger Transport in Buses (On the example of Surkhandarya). *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, *7*(9).
11. Komilov, A. L. (2021). Research and verification of urban public transport routes using mathematical methods (On the example of the city of termez). *Asian Journal of Multidimensional Research*, *10*(10), 810-818.
12. Kuziev, A. U., Alikulov, S. R., Muratov, A. X., & Komilov, A. L. (2019). Statement of Optimization Vehicle Routing Problems on Transport Network. *International Journal of Advanced Research in Science. Engineering and Technology*, *6*, 12.
13. Комилов, А. Л. (2021). Рационал маршрутда сутка соатлари бўйича йўловчилар оқимининг тақсимланиши (Термиз шаҳри мисолида). *Scientific progress*, *2*(2), 1449-1456.

РАСЧЁТ СПЕКТРАЛЬНОГО И УГЛОВОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ПОТОКОВ ДИФФУЗНО ОТРАЖЕННОГО И ПРОШЕДШЕГО СОЛНЕЧНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ ИЗ СЛОЕВ АТМОСФЕРЫ

Розиков Журабек Юлдашбой угли[1], **Гуламов Абдужалил Абдулазиз угли**[2], **Мухаммаджанов Машрабджан Одильжан угли**[2]
[1] Ферганский государственный университет, преподаватели кафедры физики
[2] Магистранты ФерГУ

АННОТАЦИЯ

В статье теоретически исследован перенос естественного солнечного излучения в слоях атмосферы с учётом рэлеевского рассеяния на молекулах воздуха. Проведён расчёт спектрального и углового распределения потоков диффузно отраженного, прошедшего и не рассеянного солнечного излучения выходящих из слоев атмосферы. Расчёты интенсивности диффузного излучения проводились в рамках теории ***S,T*** *- матриц Чандрасекара, развитой методом факторизации.*

Ключевые слова*: солнечное излучение, перенос излучения, оптическая толщина, спектр чёрного тела, атмосфера.*

ABSTRACT

The article theoretically investigates the transfer of natural solar radiation in the layers of the atmosphere, taking into account Rayleigh scattering on air molecules. The calculation of the spectral and angular distribution of fluxes of diffusely reflected, transmitted and not scattered solar radiation emerging from the layers of the atmosphere has been carried out. Calculations of the intensity of diffuse radiation were carried out within the framework of the theory of ***S,T*** *- Chandrasekhar matrices, developed by the factorization method.*

Key words: *solar radiation, radiation transfer, optical depth, blackbody spectrum, atmosphere.*

ВВЕДЕНИЕ

Поток естественного солнечного излучения падающего на поверхность атмосферы вследствие взаимодействия с атмосферой делится на три потока: первый - часть полного потока, которая после многократного рассеяния проходит через толщину атмосферы и образует диффузно прошедшее излучение, второй - часть рассеянного излучения, отраженного атмосферой в обратном направлении в космос и образующего диффузно отраженное

излучение, третий - часть первичного излучения, которое проходит атмосферу без рассеяния. Кроме этого, часть первичного излучения в зависимости от состояния атмосферы может поглощаться на аэрозольных частицах и переходить в другие виды энергии. В зависимости от отражающих свойств поверхности Земли, часть солнечного излучения, прошедшего через слои атмосферы, отражается от поверхности Земли и образует дополнительный поток излучения в атмосфере. Падающая энергия солнечного излучения распределяется между этими потоками. С изменением угла освещения количество энергии, соответствующая каждому потоку, перераспределяется.

Вышеизложенная задача физики атмосферы широко освещается в учебных пособиях и в монографиях, но последовательные теоретические расчёты на эту тему в литературе отсутствуют. В основном приводятся результаты наблюдений и оценочные цифры для прошедшего излучения. Это связано с определёнными сложностями при расчёте углового распределения интенсивности диффузного излучения для широкого солнечного спектра.

В настоящей статье теоретически исследованы перераспределения солнечного излучения между диффузными и нерассеянными потоками в зависимости от угла освещения, с учётом спектрального распределения. Расчёты интенсивности диффузно рассеянного излучения проводились в рамках теории переноса поляризованного излучения Чандрасекара для плоскопараллельных сред [1,2], развитой методом факторизации [3-4]. Установлено, что результаты расчёта интенсивности вторичного излучения, выходящего из среды, по уравнению переноса поляризованного излучения на 10% точнее, чем аналогичных расчётов, проведенных скалярным уравнением [1].

Обобщение уравнения переноса монохроматического излучения для расчёта интенсивности поля излучения с широким спектром

При освещении плоскопараллельной, рассеивающей и поглощающей среды без внутренних источников, плоским монохроматическим излучением, поле диффузного излучения в среде определяется уравнением переноса [1]

$$\mu\frac{d\mathbf{I}(\tau,\mathbf{\Omega})}{d\tau}=\mathbf{I}(\tau,\mathbf{\Omega})-\frac{\tilde{\omega}_0}{4\pi}\int_0^1 d\mu'\int_0^{2\pi} d\varphi'\mathbf{P}(\mathbf{\Omega},\mathbf{\Omega}')\mathbf{I}(\tau,\mathbf{\Omega}')-\frac{\tilde{\omega}_0}{4}\exp(-\tau/\mu_0)\mathbf{P}(\mathbf{\Omega},\mathbf{\Omega}_0)\mathbf{F}\,. \qquad (1)$$

Здесь, τ - оптическая толщина среды, $\tilde{\omega}_0=a^{рас}/(\alpha^{ист}+a^{рас})$ - квантовый выход однократного рассеяния, $\alpha=\alpha^{погл}+a^{рас}$ - коэффициент ослабления (в единице объёма), $\alpha^{погл}$ - коэффициент истинного поглощения, $a^{рас}$ - коэффициент рассеяния, z - ось, направленная по нормали от поверхности среды, $\mathbf{P}(\mathbf{\Omega},\mathbf{\Omega}_0)$ - рэлеевская угловая матрица. Это уравнение позволяет вычислить $\mathbf{I}(\tau,\mathbf{\Omega})$ -

интенсивность поляризованного излучения, распространяющегося в среде в направлении $\mathbf{\Omega}=\mathbf{\Omega}(\theta,\varphi)$, на слое τ и описывается матрицей Стокса $\mathbf{I}=\mathbf{I}(I_l,I_r,U,V)$ (в базисе Чандрасекара).

Для плоскопараллельной среды оптическая толщина атмосферы τ определяется интегралом

$$\tau(\lambda,z)=\int_0^{\infty}\alpha(\lambda,z)dz \tag{2}$$

где интегрирование выполняется от уровня моря ($z=0$) до верхних слоев атмосферы, с учётом изменения концентрации воздуха по высоте. Из (2) следует, что оптическая толщина среды изменяется в зависимости от длины волны. Такая зависимость была рассчитана различными авторами, по мнению Коульсона [2], данные, приведенные в таблицах Элтермана в [5] более точные, чем у других авторов.

Уравнение переноса (1) написано для монохроматического излучения, но это уравнение можно обобщать и для излучения с широким спектральным распределением. Интенсивности диффузно отраженного и прошедшего излучений из среды с оптической толщиной τ, определяются при помощи $\mathbf{S},\mathbf{T}$ - матриц

$$\mathbf{I}^{(omp)}(z=0,\mathbf{\Omega})=\frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu}\mathbf{S}(\tau,\bar{\mathbf{\Omega}},\mathbf{\Omega_0})\mathbf{F}(z=0,\mathbf{\Omega_0}),\ \ \mathbf{I}^{(npon)}(z,\mathbf{\Omega})=\frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu}\mathbf{T}(\tau,\mathbf{\Omega},\mathbf{\Omega_0})\mathbf{F}(z=0,\mathbf{\Omega_0})\,. \tag{3}$$

Здесь $\pi\mathbf{F}(z=0,\Omega_0)$ - полный поток плоской монохроматической волны, с определённой длиной волны, падающий на единицу поверхности среды. По таблице Элтермана, длине волны λ этого потока соответствует определённая оптическая толщина τ.

Солнечное излучение имеет широкий спектр, в котором каждой длине волны $\lambda_1,\lambda_2,\lambda_3\cdots\lambda_n$ соответствуют разные оптические толщины атмосферы $\tau_1,\tau_2,\tau_3\cdots\tau_n$. В случае рэлеевского рассеяния света не наблюдается переход излучений из одной длины волны в другое. Для описания переноса такого излучения требуются n независимых уравнений в виде (1) и столько же решений

$$\mathbf{I}^{(omp)}(\tau(\lambda_i),\mathbf{\Omega})=\frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu}\mathbf{S}(\tau(\lambda_i),\bar{\mathbf{\Omega}},\mathbf{\Omega_0})\mathbf{F}(\lambda_i,\mathbf{\Omega_0}),\ \mathbf{I}^{(npon)}(\tau(\lambda_i),\mathbf{\Omega})=\frac{\tilde{\omega}_0}{4\mu}\mathbf{T}(\tau(\lambda_i),\mathbf{\Omega},\mathbf{\Omega_0})\mathbf{F}(\lambda_i,\mathbf{\Omega_0}) \tag{4}$$

Для определения полных потоков интенсивностей диффузного излучения в (4) проводим интегрирования по азимутальным и полярным углам (далее индекс i будем опускать)

$$\pi\Phi^{отр}(\lambda)=\int_0^1 \mu d\mu \int_0^{2\pi} d\varphi I^{отр}(\tau(\lambda),\mu,\varphi),\quad \pi\Phi^{прон}(\lambda)=\int_0^1 \mu d\mu \int_0^{2\pi} d\varphi I^{прон}(\tau(\lambda)-\mu,\varphi)\ . \qquad (5)$$

Кроме многократно рассеянного излучения, часть падающего излучения проходит среду без рассеяния. Нерассеянная часть первичного потока, не изменяя направление падения, ослабится на $\exp(-\tau(\lambda)/\mu_0)\pi\mathbf{F}(\lambda,\Omega_0)$, и выходит из среды в виде плоской волны [1].

Определим отношения этих трёх потоков к падающему потоку и их просуммируем

$$\eta_{отр}(\lambda)=\Phi_{отр}(\lambda)/\mu_0 F(\lambda,\mu_0,\varphi_0),\qquad \eta_{прон}(\lambda)=\Phi_{прон}(\lambda)/\mu_0 F(\lambda,\mu_0,\varphi_0)\ .$$

$$\eta_{полн}(\lambda)=\eta_{отр}(\lambda)+\eta_{прон}(\lambda)+\exp(-\tau(\lambda)/\mu_0)\ . \qquad (6)$$

В случае консервативной среды ($\tilde{\omega}_0=1$), когда атмосфера чистая и в ней нет поглощения, сумма этих трёх величин независимо от угла падения и длины волны падающего света, должен равняться единице,

$$\eta^{отр}(\lambda)+\eta^{прон}(\lambda)+\eta^{нерас}(\lambda)=1\ . \qquad (7)$$

Последняя формула является критерием для оценки правильности проведенных аналитических и численных расчётов. Величины $\eta^{отр},\eta^{прон},\eta^{нерас}$ - коэффициенты отражения диффузно отраженного, прошедшего и нерассеянного излучений, характеризуют отражательную и пропуска тельную способность среды при длине волны λ, и являются функциями распределения этих величин по спектру.

Солнечная энергия в основном сосредоточена в интервале спектра 0.20 - 4.00 мкм. Расчёты проводились в интервале солнечного спектра 0.27 - 1.10 мкм, шагом 0.01 мкм, так как примерно 91% всей энергии, падающей на поверхность атмосферы солнечного излучения, сосредоточена в этой области спектра. С другой стороны, сильное перераспределение энергии наблюдается в этой области спектра.

Результаты численных расчётов

На рис.1 приведены результаты численных расчётов спектрального распределения $\eta^{отр}(\lambda),\eta^{прон}(\lambda),\eta^{нерас}(\lambda)$ - величин при различных углах освещения. Из рис. 1а видно, что при нормальном падении излучения в среду ($\theta_0=0^0$), в потоки диффузного излучения основной вклад вносят коротковолновые излучения. С отклонением угла падения от нормали, доля потока диффузного излучения увеличивается. Это связано с тем, что с увеличением угла падения относительно нормали, падающее излучение прежде чем выходить наружу, в среде проходит больше геометрическое расстояние,

чем при нормальном освещении, вследствие этого увеличивается число рассеяний.

Из рисунков также видно, что доля нерассеянного излучения имеет максимальное значение при нормальном падении. С отклонением угла падения от нормали, уменьшается доля нерассеянного потока. При $\theta_0 \to 90^0$, доля нерассеянного потока в коротковолновой области спектра практически равняется нулю, нерассеянный поток наблюдается только в длинноволновой области спектра (рис.1c, 1d).

Известно, что спектральное распределение падающего плоского потока солнечного излучения очень близко к спектру чёрного тела [6,7]. Если функцию распределения спектра $f(\lambda)$ определить по спектру чёрного тела и нормировать к единице, то (4) можно переписать в следующем виде

$$\mathbf{F}(\lambda,\Omega_0) = f(\lambda)\mathbf{F}(z=0,\Omega_0), \qquad \int_0^\infty f(\lambda)\,d\lambda = 1. \tag{8}$$

Здесь в отличие от в (1) и (3), $\pi\mathbf{F}(z=0,\Omega_0)$ включает в себя весь спектр падающего излучения. Для полного спектра солнечного излучения, падающего на внешнюю поверхность атмосферы, $\pi\mathbf{F}(z=0,\Omega_0)$ численно равно постоянная солнца (e_0=1371Vt/m^2).

Результатам наших расчётов очень хорошо соответствует функция распределения чёрного тела, рассчитанная при температуре T=5630^{0}K (кривая 7, рис.1a) [6]. Для сопоставления на рис.1a приведён результат расчёта функцию распределения чёрного тела при температуре T=5800^0 (кривая 8, рис.1a).

В таблице 1 приведены результаты численных расчётов интегралов для $\eta^{отр}, \eta^{прон}, \eta^{нерас}$ величин, в рассматриваемой нами интервале длин волн спектра

$$\beta^{отр} = \int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda\,\eta^{отр}(\lambda), \quad \beta^{прон} = \int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda\,\eta^{прон}(\lambda), \quad \beta^{нерас} = \int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda\,\eta^{нерас}(\lambda) \quad . \tag{9}$$

Величины $\beta^{отр}$, $\beta^{прон}$, $\beta^{нерас}$ - интегральные потоки выходящего излучения из среды, которые определяют полный поток выходящего излучения по всему спектру. Численные значения этих интегралов равны площади графиков, описываемых функциями $\eta^{отр}(\lambda), \eta^{прон}(\lambda), \eta^{нерас}(\lambda)$, приведенных на рис.1. Из таблицы видно, что с изменением угла освещения наблюдается перераспределение выходящих потоков из среды, но по закону сохранения энергии их сумма остаётся постоянным. Погрешность в расчётах остаётся ниже, чем 1%, что указывает на высокую точность расчётов.

Условие нормировки для функции распределения (8), выполняется в интервале длин волн $[\lambda_1,\lambda_2]$, и не зависит от угла освещения

$$\int_{\lambda_1}^{\lambda_2} d\lambda\, f(\lambda) = 1. \qquad (10)$$

В конце статьи заметим, что аналогичных расчётов можно проводить и для неконсервативной среды, когда в среде имеется поглощение, а также с учётом влияния отражения излучения от поверхности Земли на поле излучения.

ВЫВОДЫ

В работе показано, что уравнение переноса монохроматического поляризованного излучения в плоскопараллельных средах можно обобщать и для исследования переноса поляризованного излучения, с широким спектральным распределением. Проведены расчёты спектрального распределения полных потоков, а также по формуле (9), полного интегрального потока, выходящего из среды, включающего в себя излучения по всему спектру. Результаты расчётов показали, что при малых значениях угла освещения относительно зенита, нерассеянные излучения преобладают над диффузно рассеянными излучениями. С увеличением значения угла освещения доля нерассеянных излучений падает, увеличивается доля рассеянных излучений. Неожиданным можно считать то, что при всех значениях длин волн и угла освещения поток диффузно отраженного излучения преобладает над диффузно прошедшим излучением, особенно в коротковолновой области спектра.

Результаты расчётов показывают, что в рамках теории $\mathbf{S,T}$ - матриц, можно оценить долю тепловой энергии в составе солнечной радиации, в инфракрасной области спектра, которая в основном поглощается атмосферой.

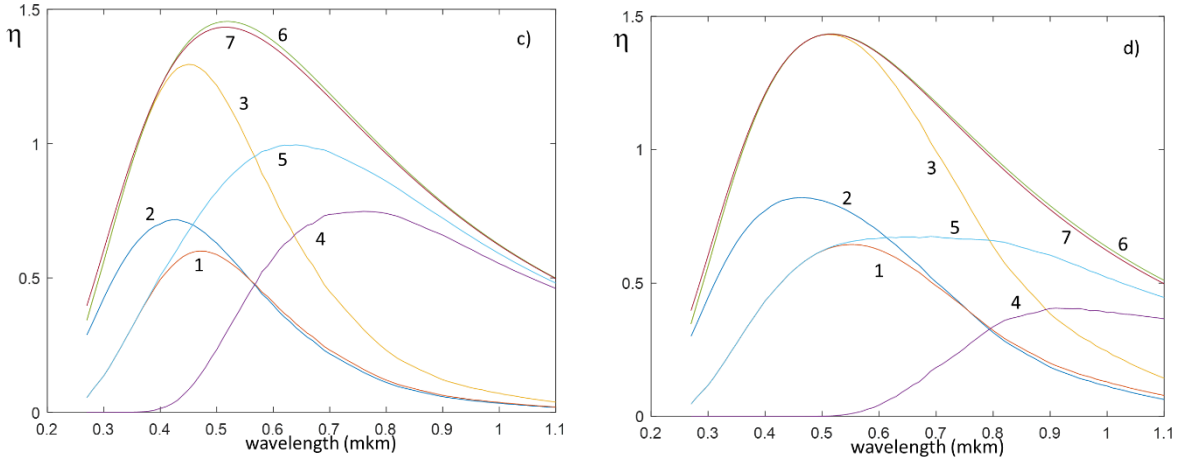

Рис. 1. Результаты расчётов спектрального распределения диффузно отраженного, прошедшего и нерассеянного излучений при различных значениях угла освещения: $\theta_0 = 0^0\,(a),\ 60^0\,(b),\ 85^0\,(c),\ 88.5^0\,(d)$. Кривым 1-6 соответствуют $\eta^{прон}$, $\eta^{отр}$, $\eta^{отр}+\eta^{прон}$, $\eta^{нерас}$, $\eta^{отр}+\eta^{прон}+\eta^{нерас}$.

Кривые 7 и 8 на рис.а результаты расчёта спектральной функции распределения чёрного тела при температуре $T = 5630^0$, $T = 5800^0$, соответственно.

Таблица 1. Результаты расчётов полных интегральных потоков по всему спектру по формуле (9). Показано перераспределения выходящих потоков при различных значениях угла освещения.

Угол освещение	$\beta^{прол}$	$\beta^{отр}$	$\beta^{отр}+\beta^{прол}$	$\beta^{перас}$	$\beta^{прол}+\beta^{перас}$	$\beta^{отр}+\beta^{прол}+\beta^{перас}$
$\mu_0 = 1,\ \theta_0 = 0^0$	0.0616	0.0658	0.1273	0.8703	0.9319	0.9978
$\mu_0 = 0.86,\ \theta_0 = 30^0$	0.0747	0.0740	0.1487	0.8546	0.9293	1.0033
$\mu_0 = 0.70,\ \theta_0 \approx 45^0$	0.0852	0.0868	0.1720	0.8303	0.9155	1.0027
$\mu_0 = 0.6,\ \theta_0 = 60^0$	0.1055	0.1110	0.2166	0.7862	0.8917	1.0028
$\mu_0 = 0.34,\ \theta_0 \approx 70^0$	0.1321	0.1441	0.2762	0.7272	0.8593	1.0034
$\mu_0 = 0.17,\ \theta_0 \approx 80^0$	0.1911	0.2220	0.4133	0.5912	0.7823	1.0045
$\mu_0 = 0.08,\ \theta_0 \approx 85^0$	0.2503	0.3038	0.5541	0.4511	0.7014	1.0052
$\mu_0 = 0.02,\ \theta_0 \approx 88.5^0$	0.3583	0.4593	0.8175	0.1852	0.5435	1.0028

REFERENCES

1. Chandrasekhar S 1953 (2003) Radiative transfer. Dover Publications Inc, New York
2. Coulson K. L., Polarization and intensity of light in the atmosphere.: A. Deepak Publishing. r. II, IV, VII, 1988 (2017)
3. Roziqov, Jurabek and Sobirov, Makhmud and Yusupova, Dilfuza and Ruziboyev, Valijon, Some Features in the Angular Distribution of the Degree of Polarization of Diffusely Transmitted Radiation in a Medium with a Finite Optical Thickness. Available at SSRN: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4378158
4. Sobirov M.M., Rozikov J.Yu., Ruziboyev V.U. Polyarizatsionniye xarakteristiki diffuzno otrajennogo i propushyennogo izlucheniya v srede s konechnoy opticheskoy

tolshinoy // Uzbekskiy fizicheskiy jurnal, AN RUzb. Tashkent, http://doi.org/10.52304/.v23i2.234, Vol. 23, No.2, pp.11-20, 2021

5. Elterman, L. UV. Visibe and IR attenuation for altitudes to 50 km, 1968. AFCRL-68-0153, Env. Res. Pap. No. 285. U.S. Air Forse.

6. Солнечная энергетика: В.И.Виссарионов, В.Дерюгина, В.А.Кузнецова, Н.К.Калинина. Москва, Изд. МЭИ, 2008, стр.207.

7. James A. Coakley Jr. and Ping Yang, Atmospheric Radiation, 2014, Wiley-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Boschstr. 12, 69469 Weinheim, Germany

8. Розиков, Ж. Ю., Собиров, М. М., & Рузибоев, В. У. (2021). Поляризационные характеристики диффузно отраженного и проходящего излучения в среде с конечной оптической толщиной. *«Узбекский физический журнал»*, *23*(2), 11-20.

9. Sobirov, M. M., Rozikov, J. Y., & Ruziboyev, V. U. Formation of neutral points in the polarization characteristics of secondary radiation in the semi-infinite medium model. *International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis*, *4*, 406-412.

10. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SOME QUESTIONS OF THE THEORY OF POLARIZED RADIATION TRANSFER IN AN ISOTROPIC MEDIUM WITH A FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *3*(4), 16-22.

11. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SPECIFIC FEATURES IN POLARIZATION OF DIFFUSELY REFLECTED AND TRANSMITTED RADIATION IN A MEDIUM WITH FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *24*(5), 85-89.

12. Собиров, М. М., & Розиков, Ж. Ю. (2020). Особенность в поляризации диффузно отраженного и пропущенного излучения в среде с конечной оптической толщиной. *Научнотехнический журнал*, 85-89.

13. Собиров, М. М., & Розиков, Ж. Ю. (2020). Некоторые вопросы теории переноса поляризованного излучения в изотропной среде с конечной оптической толщиной. *Научно-технический журнал*, 15-24.

14. Ivchenko, E. L., & Sobirov, M. M. (1986). Theory of two-phonon resonance light scattering involving an acoustic and an optical phonon. *Fizika Tverdogo Tela*, *28*(7), 2023-2031.

15. SOBIROV, M., & Yuldashev, N. K. (1984). THEORY OF TRANSFER OF POLARIZED RADIATION IN CUBIC-CRYSTALS LOCATED IN A LONGITUDINAL MAGNETIC-FIELD IN THE REGION OF EXCITON RESONANCE. *ZHURNAL EKSPERIMENTALNOI I TEORETICHESKOI FIZIKI*, *87*(2), 677-690.

16. Ахмедов, Б. Б. (2020). МЕТОД КР-ВОЗМУЩЕНИЙ С УЧЕТОМ ВЫРОЖДЕНИЯ. In *Наука и современное общество: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 21-25).
17. Akhmedov, B., Rozikov, J., Muminov, I., & Ruziboev, V. (2018). ABOUT WAVEFUNCTIONS IN LOW-DIMENSIONAL SEMICONDUCTORS. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, *3*(4), 51-57.
18. Полвонов, Б. З., Насиров, М., Мирзаев, В., & Разиков, Ж. (2019). Диагностика полупроводниковых материалов методом поляритонной люминесценции. In *General question of world science* (pp. 39-42).
19. Akhmedov, B. B., Rozikov, J. Y., & Muminov, I. A. MATERIAL'S ELECTRONIC STRUCTURE. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych*, *78*.
20. Rozikov, J., Akhmedov, B., Muminov, I., & Ruziboev, V. (2019). DIMENSIONALLY QUANTIZED SEMICONDUCTOR STRUCTURES. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *1*(6), 58-63.
21. Собиров, М. М. (2021). ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛЯРИЗАЦИЯ СВЕТА В ЧИСТОЙ АТМОСФЕРЕ. *EDITOR COORDINATOR*, 308.
22. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SPECIFIC FEATURES IN POLARIZATION OF DIFFUSELY REFLECTED AND TRANSMITTED RADIATION IN A MEDIUM WITH FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *24*(5), 85-89.
23. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SOME QUESTIONS OF THE THEORY OF POLARIZED RADIATION TRANSFER IN AN ISOTROPIC MEDIUM WITH A FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *3*(4), 16-22.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

N9N`9N``- TRIS –(B-OKSIETIL)-GEKSAGIDRO-S-TRIAZIN ASOSIDAGI SORBENTNING TEXNIK XOSSALARI

Shokirov Sardor Bahodir o‘g‘li
E-mail: Sardor.shokirov1996@mail.ru
Toshkent kimyo texnologiya instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda neft-kimyo bozorida talab oshib borayotgan Geterotsiklik birikmalar sinfiga kiruvchi Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazining texnik xossalarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib,Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazining ishlab chiqarish jarayonida qulayligi mavjud xavflar uning fizik kimyoviy xossalarining texnologik jihatdan tahlil qilish haqida so‘z boradi.Shuningdek mahsulotni neft kimyo sanoatida qo‘llash yuzasidan samaradorligi baholangan

Kalit so‘zlar:*N9N9 N’- tris –(β-oksietil)-geksagidro-s-triazin, triazin, Geterotsiklik birikmalar, GeksahidrotriazTriazin bozori, neft- kimyo sanoati bozori.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу технических свойств трис(B-оксаэтил)-гексагидро-S-триазы, относящейся к классу гетероциклических соединений, пользующейся сегодня все возрастающим спросом на нефтехимическом рынке, и удобству получения. Процесса трис(B-оксаэтил)-гексагидро-S-триазы, обсуждаются существующие риски с точки зрения технологического анализа его физико-химических свойств.

Ключевые слова*: N9N9 N’-трис-(b-оксиэтил)-гексагидро-s-триазин, триазин, гетероциклические соединения, рынок гексагидротриазтриазина, рынок нефтехимической промышленности.*

ABSTRACT

This article focuses on the analysis of the technical properties of Tris (B-oxaethyl)-hexahydro-S-triase, which belongs to the class of heterocyclic compounds, which is in increasing demand in the petrochemical market today, and the convenience of the production process of Tris (B-oxaethyl)-hexahydro-S-triase. The existing risks are discussed in terms of the technological analysis of its physical and chemical properties.

Key words*: N9N9 N’- tris –(b-oxyethyl)-hexahydro-s-triazine, triazine, Heterocyclic compounds, HexahydrotriazTriazine market, petrochemical industry market.*

KIRISH

*Mavzu dolzarbligi:*Troy korporatsiyasi, Lonza, Stepan, Clariant, BASF, Buckman, S&D Fine Chemical, Fansun Chem, Million Chem va Xinxiang Xinhai Chemical ushbu korxonalar jahon bozorida yirik tris –(β-oksietil)-geksagidro-s-triazin ishlab chiqaruvchi yirik kompaniyalardir, MarketQuest. Tomonidan berilgan 2023-2029 yillar uchun jahon bozori prognoziga koʻra Tris (oksaetil) geksagidro-s-triazin Global bozorda dunyoning koʻplab mintaqalarida talab va taklif oʻzgarishlari kutilmoqda. Hisobotda global Triazine bozorining umumiy koʻlami, asosiy hududlar miqyosi, asosiy korxonalarning hajmi va ulushi, asosiy mahsulot tasniflari hajmi va asosiy ilovalar koʻlami tahlil qilingan. . Hisobotda joriy bozorning talab va taklif muhiti nuqtai nazaridan har tomonlama tahlili koʻrsatilgan unga koʻra tris –(β-oksietil)-geksagidro-s-triazin ning foydalanish sohasi ortishi barobarida unga boʻlgan talab yanada ortishi taxmin qilinmoqda. tris –(β-oksietil)—geksagidro-s-triazi Qogʻoz ishlab chiqarish, metallga ishlov berish uchun kesuvchi suyuqliklar, gaz yoki neft burgʻilash loylari yoki hosila suyuqliklari, sanoat yopishtiruvchi moddalar va boshqa sohalarda bugungi kunda keng qoʻllaniladi Xususan neft kimyosi sohasiga, suvli, uglevodorodli va suv-uglevodorodli emulsiya muhitidagi vodorod sulfidi va engil merkaptanlarimyoviy reagentlar bilan neytrallash bilan bogʻliq boʻlib, neft va gaz qazib olish, neft va gazni qayta ishlash va neft-kimyo sanoatida qoʻllanilishi mumkin. . Geksogidro triazinlarga bugungi kunda qoʻllanish sohalari va bozorda talabning oshib borayotganini hisobga olgan holda, mamlakatimizda neft kimyo sanoati xarajatlarini kamaytirish mavzu dolzarbligini belgilaydi.

TADQIQOT MAQSADI

ushbu mahsulotning fizik kimyoviy, texnologik xossalarini oʻrganish tahlil qilish orqali ahamiyatga ega boʻlgan xususiyatlaridan foydalanishni yoʻlga qoʻyish .

MAVZU YUZASIDAN ADABIYOTLAR TAHLILI

Geksahidrotriazinlar sanoatda antiseptiklar sifatida keng qoʻllaniladi, bac, gerbitsidlar, suyuqliklarni kesish uchun qoʻshimchalar va boshqalar shular jumlasidandir. Geksahidrotriazin neft konlari kimyosida - vodorod sulfidi va merkaptanlarni neytrallashtiruvchi (absorber) sifatlari hozirda tadqiqotchilar tomonidan keng oʻrganilmoqda. Vodorod sulfidining triazin absorberlari eng istiqbolli reagentlar boʻlib, Gʻarbiy Yevropa va AQShda keng qoʻllaniladi.

Oʻzbekiston konlarining katta qismidagi relikt va biogen, shuningdek merkaptanlarning kollektor neftida vodorod sulfidining mavjudligi neftni qazib olish va qayta ishlashda ularning yuqori korrozivligi va toksikligi bilan bogʻliq bir qator jiddiy asoratlarni oldindan belgilab beradi. Zamonaviy neft qazib olish va neftni

qayta ishlash sanoatining jiddiy muammolari neft va neft mahsulotlari tarkibidagi oltingugurt birikmalarining ko‘payishiga olib keladi.

Vodorod sulfidi va engil merkaptanlarning tarkibini ularning bog‘lanishi va xavfsiz uchuvchan bo‘lmagan birikmalarga aylanishi tufayli tez va samarali ravishda kamaytirish uchun kimyoviy absorber-neytralizatorlardan foydalanishga imkon beradi. Bundan tashqari, bunday absorberlardan foydalanish eng kam kapital qo‘yilmalarni talab qiladi. Vodorod sulfidi va engil merkaptanlari yuqori bo‘lgan moylar uchun barqaror tijorat shaklida va past haroratlarda vodorod sulfidi va merkaptanlarning samarali so‘rilishini tizimin yaratish dolzarb muammodir.[171]

Neftni burg‘ilash olish uchun suv quyish qatlam suvi yoki dengiz suvi yuborilganidan qat’i nazar, har doim qatlamning nordonligi xavfni keltirib chiqaradi Ushbu xavfni bartaraf etish uchun turli xil strategiyalaridan foydalanish mumkin, jumladan nitrat in’ektsiyasi, past sho‘rlangan dengiz suvi (LoSal) in’ektsiyasi va sulfatni olib tashlash moslamalaridan (SRU) foydalanish shular jumlasidandir Bundan tashqari, nordon mahsulotlarni yutilishi uchun turli xil qayta tiklash strategiyalari mavjud, jumladan katalizatorlarni tozalash , cho‘ktiruvchi kimyoviy moddalar, amin birliklari va suyuq tozalash kimyoviy moddalari bunga misol bo‘la oladi.. Eng qulay strategiyani tanlash H2S kontsentratsiyasi va gaz hajmi, qazib olish vaqti, o‘lchamlari va vazni, resurslar, jarayon sharoitlari va CAPEX/OPEX kabi turli omillarga bog‘liq bo‘ladi.

Qattiq tozalagichlar H2S ni gaz oqimlaridan olib tashlashda juda samarali, ammo, ular katta kapital xarajatlarni talab qiladi va ko‘pincha vositalarini o‘zgartirish uchun vaqt talab etadi. Ular odatda past operatsion xarajatlarga ega, Qayta tiklanmaydigan qattiq variantlardan chiqadigan chiqindilar olib tashlanishi yoki yo‘q qilinishini talab qilganligi sababli, bu dengiz konlari uchun foydali bo‘lmasligi mumkin.

Suyuq absorberlar -Suyuq absorberlar odatda qattiq changni yutish vositalariga qaraganda kamroq joy egallaydi , lekin H2S ni gaz oqimidan olib tashlashda samarasi kam bo‘lishi mumkin ,ammo OPEX qattiq absorberlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori. Suyuqlikni tozalash qurilmalari mavjud H2S ushlagichlarini qayta jihozlash uchun ko‘proq imkoniyatlarni taklif qiladi. [383]

Triazin, eng ko‘p ishlatiladigan suyuqlik H2S tozalagich, benzolga o‘xshash geterosiklik tuzilishga ega, azot atomlari bilan almashtirilgan uchta uglerod atomiga ega. Azot o‘rnini bosish tartibiga asoslangan triazinning uchta varianti mavjud. Vodorod atomlarini boshqa funktsional guruhlar bilan almashtirishni o‘z ichiga olgan keyingi variantlar sanoatning turli sohalarida qo‘llaniladi.

Tris –(β-oksietil)-geksagidro-s-triazin-Geterotsiklik birikmalar sinfi

Ular 1,3,5-triazinning qaytarilgan hosilalari bo‘lib, formulasi (CHN) 3 bo‘lib,Aromatik geterosikllar oilasiga kiradi. Ular ko‘pincha triazatsikloheksanlar yoki TAClar deb ataladi. Asosiy geksahidro-1,3,5-triazin ((CH2NH) 3) formaldegid va ammiakning kondensatsiyasida oraliq mahsulot sifatida qaraladi a, bu reaksiya N-almashtirilgan hosilalar barqarorroq geksametilentetraaminni beradi.

Bu N,N’,N’-trisubstitusiyalangan geksahidro-1,3,5-triazinlar 1,3,5-trimetil-1,3,5-triazatsiklogeksanga amin va formaldegidning kondensatsiyasi natijasida hosil bo‘ladi.:

3 CH2O + 3H2NMe → (CH2NMe) 3 + 3H20

C o‘rnini bosuvchi hosilalar aldegidlar va ammiakning reaksiyasidan olinadi.

3 RCHO + 3 NH3 → (RCHNH) 3 + 3H2O

Ammoniy aldegidlari deb nomlanuvchi bu birikmalar odatda suv bilan kristallanadi. 1-alkanolaminlar bu kondensatsiya reaktsiyalarida oraliq moddalardir.

N,N’,N’-triatsiltriazinlar halqaning uchta azot markaziga asil guruhlari biriktirilgan trizinlardir.[314]

Ushbu triatsiltriazinlar geksametilentetraaminning kislota xloridlari bilan reaksiyasi yoki amidlarning formaldegid bilan kondensatsiyasi natijasida hosil bo‘ladi.Izosiyanatlarning trimerlari ba’zan 2,4,6-trioksoxeksahidro- 1,3,5-triazinlar deb ataladi. Ular RNC(O)) 3 formulasiga ega.Geksahidrotriazin idishdagi geksahidrotriazin (HHT asosidagi biotsiddir

.s-Triazin-1,5 (2H, 4H, 6H)-trietanol suvga asoslangan tozalash reaktivi o‘rnini bosuvchi triazin hosilasini o‘z ichiga oladi, Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazin

Element	Standart
Tashqi ko'rinishi	Och sariq rangli suyuqlik
Rang	Och sariq
Tahlil	79.00%
PH	9.6

yoki 1,3,5-tri-(2-gidroksietil)-geksahidro-S-triazin yoki ularning aralashmasi, to‘rtlamchi ammoniy birikmasi va N-alkilamoniy xlorid alkilfosfitlari dur.[314]

NATIJA VA MUHOKAMA

Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazin amin va spirtdir. Ominlar kimyoviy asoslardir. Ular kislotalarni neytrallashtirib, tuz va suv hosil qiladi. Bu kislota-asos reaktsiyalari ekzotermikdir. Neytrallashda bir mol amin uchun ajralib chiqadigan issiqlik miqdori asosan aminning asos sifatidagi kuchiga bog‘liq emas. Ominlar izosiyanatlar, galogenlangan organiklar, peroksidlar, fenollar (kislotali), epoksidlar, angidridlar va kislota galogenidlari bilan mos kelmasligi mumkin. Yonuvchan gazsimon vodorod aminlar tomonidan kuchli qaytaruvchi moddalar, masalan, gidridlar bilan birgalikda hosil bo‘ladi.

1-jadval: Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazin xossalari

Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazin keng spektrli suyuq organik konservant bo‘lib, eruvchan yog‘larning konsentratlari va ishchi eritmalarida, metallga ishlov berish uchun yarim sintetik va sintetik suyuqlik tizimlarida foydalanish uchun mo‘ljallangan. Mikrobial degradatsiyaga duchor bo‘lishi mumkin.

Geksahidro-1,3,5-tris(2-gidroksietil)-s-triazin, ham laboratoriya, ham dala tadqiqotlarida tegishli darajada foydalanish mikroorganizmlarning o‘sishini inhibe qiladi. Geksahidro-1,3,5-tris(2-gidroksietil)-s-triazin bilan himoyalangan mahsulotlar odatda mikroorganizmlar tomonidan uzoq muddatli takroriy ifloslanishga bardosh bera oladi.

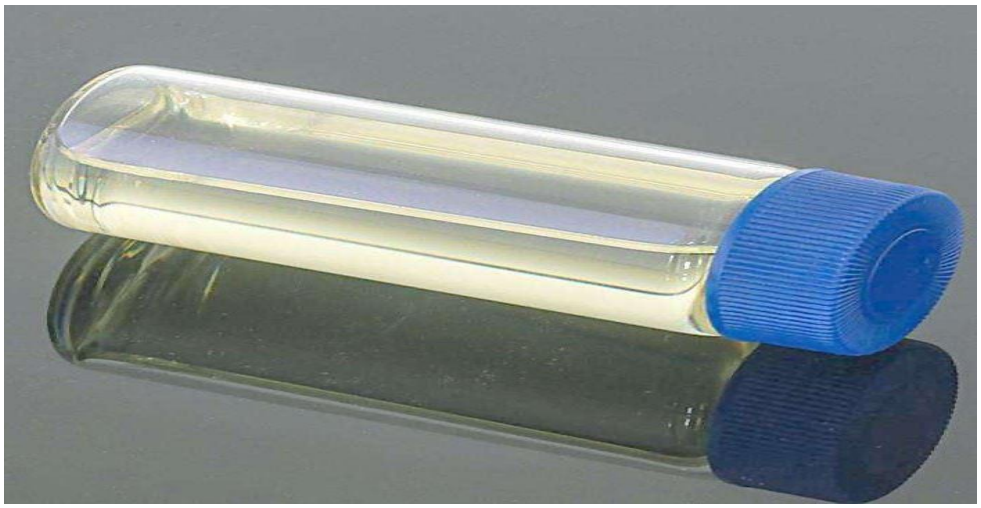

1-rasm: Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazining tashqi ko‘rinishi

Ishlab chiqarish jarayonida texnik xavfi

–Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazin oq rangdan och sariq ranggacha bo‘lgan, engil xarakterli hidli yopishqoq suyuqlik. Kuchli ishqoriy, pH = 10,8. Nafas yo‘li orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri yuborilsa, zararli bo‘lishi mumkin.

Ko‘zning qattiq tirnash xususiyati va shox pardaning doimiy shikastlanishiga olib kelishi mumkin.

147 °C (297 °F) dan yuqori haroratda haddan tashqari qizish formaldegidga parchalanadi.

XULOSA

Tris (B- oksaetil)-geksahidro-S-triazin texnik xossalarini o‘rganish natijasida quyidagilar ma’lum bo‘ldi :

Geksahidrotriazin tijorat, maishiy, sanoat va institutsional mahsulotlarni, shu jumladan kir yuvish vositalarini, idishlarni yuvish vositalarini, matolarni yumshatuvchi vositalarni, har tomonlama tozalash vositalarini, qattiq sirtlarni tozalash vositalarini, og‘ir yog‘larni tozalash vositalarini, pol qoplamalarini, silikon kontsentratlarini, emulsiyalarni saqlash uchun ishlatilishi mumkin. Defoamerlar, oyna tozalagichlar, sirt faol moddalar eritmalari (faqat oziq-ovqat uchun bo‘lmagan), elimlar va yopishtiruvchi moddalar va gofrokarton qutilarni tayyorlash uchun ishlatiladigan kraxmalli qo‘shimchalarda mikroblar tomonidan zararlanmasligini nazorat qilish uchun Geksahidrotriazinni 0,05-0,20% konsentratsiyada (100 Gallon mahsulot uchun 0,4-1,8 pint) to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlab partiyasiga ozgina aralashma usulida qo‘shiladi.

Neft kimyo sanoatida

Konidagi aerob shilimshiq bakteriyalarni (Pseudomonas sp.) yoki temir oksidlovchi bakteriyalarni va anaerob sulfatni kamaytiruvchi bakteriyalarni (Desulfovibrio desulfuricans) nazorat qilish uchun. Yer osti suv tizimlarida ifloslanish darajasiga qarab 5-150 ppm geksahidrotriazinni qo‘llash mumkin.

Qo‘shimchalar in’ektsiya nasoslari va in’ektsiya quduqlari ishga tushirish oldidan yoki undan keyin bo‘sh suv o‘chirish joylarida o‘lchash nasosi yordamida amalga oshirilishi kerak

REFERENCES

1. Myasoedova G. V. Xelat hosil qiluvchi sorbentlar / G. V. Myasoedova, S. B. Savvin– M.: Fan, 1984 Yil. 171 s.
2. Burba, P. Cellulose: a biopolymeric sorbent for heavy-metal traces in waters / P. Burba, P. G. Willmer //Talanta. – 1983. – Jild 30, № 5. 381 – 383-sahifalar.
3. Nikiforova, T.E. Sorption of copper (II) cations from aqueous media by a cellulose- containing sorbent. / T.E. Nikiforova, V.A. Kozlov // Protection of Metals and Physical Chemistry of Surfaces. – 2012. – V. 48, № 3. R. 310 314.
4. Nikiforova, ya’ni sorbsiya xususiyatlari va o’zaro ta’sirning tabiati
5. Metall ionlari bilan tsellyuloza o’z ichiga olgan polimerlar. / Ya’ni Nikiforova, N. A. Bagrovskaya, V. A. Kozlov, S. A. Lilin // o’simlik materiallari kimyosi. –2009. – № 1. 5 14-sahifa.

БИОХИМИЯ ВИТАМИНА Е

Абдуллаева Ш.А.
Студентка Ташкентского Педиатрического Медицинского института
Усмонова М.О.
Студентка Ташкентского Педиатрического Медицинского института
Сайдзазимова С.Ш.
Студентка Ташкентского Педиатрического Медицинского института
Нучный руководитель: Акбарходжаева Х.Н.
доцент кафедры медицинская и биологическая химия, медицинская биология, общая генетика

АННОТАЦИЯ

В последние 20-30 лет возрос интерес к антиоксидантным веществам, особенно природного синтеза. Так же более глубокое изучение витаминов лучше раскрывает биохимические и физиологические аспекты жизнедеятельности клетки и внеклеточного матрикса. Прогрессия в науке создает новые флагогены с которыми ранее человеческий организм не сталкивался. Это приводит к росту аллергических реакций и хроническим воспалениям. Сами хронические воспаления могут служить хорошей почвой для образования опухолей. Разбираемый в этой работе витамин Е имеет сильный антиоксидантный эффект [1], противовоспалительное действие [2], и противоопухолевое влияние [3]. Учитывая такие важные свойства токоферолов и токотриенолов будет правильно утверждать, что медицинский работник должен иметь понятия и том в каких продуктах найти натуральный витамин Е, для чего он нужен и какие болезни можно предупредить, используя добавки, содержащие витамин Е.

Ключевые слова: *Витамин Е, токоферол, токотриенол, хромальное кольцо, хиломикроны, липиды, рецепторы, липопротеины, аффинитет, флагоген, альтерация, экссудация, пролиферация, простагландины, лейкотриены, цитокины, интерлейкины.*

ABSTRACT

In the last 20-30 years, interest in antioxidant substances, especially natural synthesis, has increased. Also, a deeper study of vitamins better reveals the biochemical and physiological aspects of the life of the cell and the extracellular matrix. Progress in science creates new flagogens that the human body has not encountered before. This leads to an increase in allergic reactions and chronic

inflammation. Chronic inflammation itself can serve as a good breeding ground for the formation of tumors. Vitamin E analyzed in this work has a strong antioxidant effect [1], anti-inflammatory effect [2], and antitumor effect [3]. Given such important properties of tocopherols and tocotrienols, it would be correct to say that a medical professional should have an idea of what foods to find natural vitamin E in, what it is for, and what diseases can be prevented using supplements containing vitamin E.

Key words: *Vitamin E, tocopherol, tocotrienol, chromal ring, chylomicrons, lipids, receptors, lipoproteins, affinity, flagogen, alteration, exudation, proliferation, prostaglandins, leukotrienes, cytokines, interleukins.*

ВВЕДЕНИЕ

Классификация Витамина Е: Витамин Е является липофильным веществом. К группе витамина Е относятся 8 молекул α-, β-, γ-, δ-токоферол (αT, βT, γT, δT) и α-, β-, γ-, δ-токотриенол (αTE, βTE, γTE, δTE). Все формы витамина Е имеют хромальное кольцо и 16-углеродную цепь. Токоферолы насыщенные, а токотриенолы имеют три двойные связи. Так же токоферолы и токотриенолы различают по 5-му или 7-му положению хроманольного кольца либо группой -Н, либо группой -CH_3. Природные токоферолы имеют RRR-конфигурацию во 2, 4' и 8'-положении, а токотриенолы имеют R-конфигурацию во 2-м положении.

Природные формы витамина Е производятся растениями [4]. Семена растений как орехи являются богатым источником αT и γT. Широкое употребляемые семена подсолнечника в виде семечек или масло, миндаль, арахис содержат много αT, а такие продукты как грецкие орехи, фисташки и семена кунжута γT [5]. Достаточное количество δT содержится в семенах томата, зародыша риса и в соевом масле. Токотриенолы относительно токоферол гораздо меньше распространены в орехах, их можно получить их пальмового масло, ячменя и некоторых злаков.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Различные изоформы витамина Е в нашем организме распределены не поровну. Было установлено что концентрация αT в плазме у людей, не получающие дополнительные витаминные комплексы колеблется в пределах 20-30 мкМ, тогда как γT может быть в 5-10 раз ниже чем αT в крови [1]. Такое различие связано с различным аффинитетом (сродство) между изоформами витамина Е и белками транспортерами или ферментами токоферолов и токотриенолов.

Метаболизм витамина Е: Попадая с пищей в тонкий кишечник токоферолы и токотриенолы всасываются вместе с липидами и входят в состав хиломикронных частиц вместе с триацилглиринами, фосфолипидами, жирными кислотами, холестеролом и другими жирорастворимыми веществами [1]. Связываясь с хиломикронами через лимфатическую систему витамин Е доставляется ко всем тканям и органам, в частности мышцы, костный мозг, жировая ткань, кожа и головной мозг. Транспорт между тканями и хиломикроном скорее всего затрагивает липопротеинные рецепторы, но эти механизмы на данный момент недостаточно изучены. Интересно подметить, что в этих тканях концентрация γТ. выше чем αТ. Не всосавшиеся остатки витамина Е доставляются вместе с другими молекулами в составе хиломикрона в печень и там же поглощаются.

В печени αТ связывается с белком переносчиком α-ТТР. α-ТТР вместе с АТФ-связывающим кассетным переносчиком А1 (ABCA1) [6] и включает αТ с липопротеинами [1]. Белок переносчик α-ТТР имеет 100% аффинитет к αТ, к βТ 50%, к γТ и δТ 1-30%. Белок переносчик так же защищает различные формы витамина Е от катаболизма в печени. Так αТ защищен от ферментов на 100%, из-за 100 связанности с белком. Другие не альфа формы в печени посредством цитохрома Р450 гидроксилируются и окисляются, а на втором этапе происходит реакция β-окисление фитильной цепи до 13'-гидроксихроманол, но при высоком потреблении витамина Е конечный метаболит может меняться.

Регуляция метаболизма витамина Е: По работам Манор Д. и Морли С. [6] становиться понятно, что основная роль в регуляции метаболизма принадлежит белку транспортеру α-ТТФ и ω-гидроксилазе витамина Е. Эти белки имеют можно сказать антогонические свойства. Так α-ТТФ предотвращает катаболизм различных изоформ, а ω-гидроксилаза наоборот способствуют катаболизму несвязанных форм витамина Е, проявляя наиболее сильную активность не альфа формам, чем альфа. Из-за этих двух противоположных взаимодействий αТ преимущественно накапливается в тканях организма, тогда как γТ и другие формы витамина Е преимущественно метаболизируются до гидроксикарбоксихроманола, карбоксихроманолов и их конъюгированных аналогов. Так же нужно упомянуть о белках контролирующие всасывание и выведение играют важную роль в биодоступности [7].

Как стало понятно из изложенных фактов α-ТТФ является главной причиной в различии концентрации α-, β-, γ-, δ-токоферолов и α-, β-, γ-, δ-токотриенолов. Но в ходе исследований на мышах и дрозофилах без ТТР различия в концентрациях все равно сохранялось (высокий уровень αТ, чем γТ

в тканях) [8]. Эти наблюдения позволили предположить, что ферменты различных форм витамина Е могут так же подвергаться селекции токоферолов и токотриенолов.

Помимо катаболизма, еще одним фактором, влияющим на задержку этих соединений в тканях, является экскреция витамина Е и его метаболитов. Карбоксихроманолы с короткой цепью и их сульфатированные или глюкуронидированные аналоги выводятся с мочой, в то время как неконъюгированные карбоксихроманолы в основном обнаруживаются в фекалиях [9]. Работа Бардоуэлли и соавт. [10] опубликованные в журнале The Journal Biological Chemistry было обнаружено, что приблизительно 80% токоферолов и токотриенолов (метаболитов) выводится с калом. Неизмененные токоферолов и токотриенолов так же выводятся с желчью (в тонкий кишечник и кал).

Антиоксидантная активность: Все изоформы витамина Е обладают мощным антиоксидантным действием, благодаря способности удалять липидные гидропероксильные радикалы, отдавая водород от фенольной группы хромального кольца. Из-за присутствия фенольного кольца считается, что все формы витамина Е обладают высокой антиоксидантной активностью [1]. После ряда исследований в 2001 и 2012 годах было установлено, что токотриенолы лучше проявляют себя в роли антиоксиданта чем αТ. Связывают это с тем что токотриенолы более равномерно распределяются на липидном бислое (фосфолипид клеточной мембраны) что дает более эффективное взаимодействие с гидропероксильными радикалами, чем токоферолы [11].

Кроме пожертвования водорода природные формы витамина Е обладают и другим путем обеззараживания активных форм азота. Так γТ имеет незамещенное положение в 5 на хромальном кольце. При воспалительных реакциях образующийся в больших количествах NO2 присоединяются именно к этому место образуя 5-нитро-γТ. Но нужно учитывать, что такое проявление антиоксидантности получается достичь только с помощью незамещенной частью на хромальном кольце, а изоформы обладающие в 5 положении метильную группу (αТ) не способны к такому [1,12]. К подтверждению можно привести опыты, когда наблюдалось повышение 5-нитро-γТ при индуцировании перитонита и окклюзивным тромбом у крыс.

Так же по сравнению с αТ, δТ и δТЕ обладают более высокой антиоксидантной активностью предотвращая перикисное окисление липидов in vitro. Исходя из этих высказываний логично предположить, что αТ является менее активном чем свои аналоги [13]

Противовоспалительные и противоопухолевые механизмы витамина Е: Хронические воспаления являются причиной гиперреактивности к какому-либо флагогену. Такие заболевания могут ухудшить общее самочувствие больного, могут иметь серьезные последствия на сердечно-сосудистую систему и являться канцерогенным фактором (развитие опухлей) [2]. Воспаление является результатом ответной реакции организма на какое-либо повреждение. В ходе альтерации, экссудации и пролиферации синтезируются огромное количество веществ (медиаторы воспаления) такие как активные формы кислорода/азота, простагландины, лейкотриены, цитокины, интерлейкины и т.д. которые при сильных воспалительных реакциях могут даже повреждать ткани самого хозяина [14].

Исследования показали, что определенные формы витамина Е, такие как γТ, δТ и токотриенолы (особенно γТЕ), обладают противовоспалительным действием, ингибируя ЦОГ-2 и 5-LOX (арахидонат 5-липоксигеназа). Так же имеются данные о том, что могут блокировать и некоторые сигнальные пути JAK-STAT6 и JAK-STAT3 в различных типах клеток. Кроме того, было показано что модифицированные формы витамина Е более активны в плане ингибирования воспалений [7].

Эксперименты на животных в клинических моделях подтвердили благоприятное влияние γТ и других форм витамина Е при патологических состояниях, связанных с воспалением и окислительным стрессом. Так было изучены такие моменты как защита легких от повреждение собственных факторов агрессий, защита от онкогенеза и колита. В некоторых опытах могут быть противоречивые результаты, что возможно связан с разным путем введения препаратов с витамином Е [15].

Большое количество исследований, направленных на раскрытие сути концерогенеза показали, что воспалительные заболевания кишечника могут резко повысить риск онкогенеза в этом органе. Стало известно, что эйкозаноиды, ЦОГ и 5-LOX способствуют развитию рака [16,17]. Из-за своей высокой антиоксидантной и противовоспалительной свойств, препараты, содержащие витамин Е были предложены в качестве потенциально полезных химиопрофилактических агентов против рака. Опубликованная работа в 2009 году в журнале Cancer Prevention Research предложила в качестве лекарственной терапии назначить лекарственные препараты с высоким содержание всех изоформ витамина Е, особенно богатые γТ [3]. В качестве доказательств были представлены следующие результаты: подавление воспаления и онкогенеза толстой кишки индуцированный азоксиметаном и

декстрасульфатом натрия у мышей, представляющая экспериментальную модель рака толстой кишки вызванный колитом [3]; а опыты Цзян и соав. показали что лекарства с высоким содержание γT снижают риск онкогенеза умеренного колита (вызванный после одного цикла введения декстрасульфата натрия), но не тяжелый (большее количество циклов введения концерогена) [32]. Помимо рака толстой кишки Санчез и соавт. сообщили, что диета обогощенная γT снижает риск дисплазии и гиперплазии эпителия предстательной железы [17].

Противовоспалительное влияние не только токоферолов, но и токотринолов было продемонстрировано на различных моделях заболеваний. Так в Journal of Agricultural and Food Chemistry 2010 года [18] выпуска было показано что под действием γTE, но не αT подавляют образование простагландинов E2 и цитокинов под действием УФ-В. Достигается это блокировкой провоспалительной передачи кератиноцитов и индукцией ЦОГ-2. Так же в опытах на мышах было показано что токотриенолы усиливают пролиферацию лимфоцитов [19]. У мышей CD2F1 подкожная инъекция δTE резко снижало смертность, вызванная облучением, способствовала регенерации костного мозга и стволовых клеток. Такой защитный эффект скорее всего связан с активацией киназы, связанная с внеклеточными сигналами. Цудуки и совт. [20] сообщили в своих работах, что продукты богатые γTE, снижают клинические проявления аллергического дерматита у мышей путем подавления дегрануляции и секреции гистамина в тучных клетках. Так же богатая токотриенолом пальмовое масло смягчает течение хронического панкреатита, защищает повреждение почек, связанное дихроматом калия. Стоит упомянуть что в исследованиях было подтверждено влияние αT, δTE и смешанных токотриенолов на иммунизацию мышей от столбнячного анатоксина. Эти изоформы витамина Е способны усиливать выработку антител против токсина.

ВЫВОД

По данным International Agency for Research on Cancer (Международное Агентство по Изучению рака) в 2020-2021 годах число новых случаев онкологических заболеваний возросло до 19,3 млн человек, а смертность среди них до 10 млн. Такие высокие показатели можно связать с серьезным ударом по странам и гражданам из-за пандемии, что возможно привело к упадку качества жизни. А также с увеличением количеств вредных отходов. Но факт остается не именным. Рост рака наблюдается во всем мире. Исходя из этого врачи, студенты медицинских вузов и другие медицинские работники должны пропагандировать здоровый образ жизни. В частности, каждый должен знать о

том какие продукты в каком количестве содержат те или иные полезные вещества, чем они могут быть полезны. Приведенные доказательства данного обзора указывают что на экспериментах изменения рациона питания т.е. употребление большего количества токоферолов и токотриенолов снижает высокую реактивность организма и в дальнейшем блокирует канцерогенный эффект воспалительных реакций в организме человека.

REFERENCES

1. Jiang Q, Christen S, Shigenaga MK, Ames BN. gamma-tocopherol, the major form of vitamin E in the US diet, deserves more attention. The American journal of clinical nutrition. 2001;74:714–722.
2. Balkwill F, Mantovani A. Inflammation and cancer: back to Virchow? Lancet. 2001;357:539–545.
3. Ju J, Hao X, Lee MJ, Lambert JD, Lu G, Xiao H, Newmark HL, Yang CS . A gamma-tocopherol-rich mixture of tocopherols inhibits colon inflammation and carcinogenesis in azoxymethane and dextran sulfate sodium-treated mice. Cancer Prev Res (Phila) 2009;2:143–152.
4. Chan J., Lee J., Ye H., Exler J., Eidemiller R.R. The content of tocopherol and tocotrienol in raw and processed fruits and vegetables in the US diet. Journal of Composition and Analysis of Food Products. 2006; 19: 196-204.
5. McLaughlin P.J., Weyrauch J.L. Vitamin E content in foods. J Am Diet Assoc. 1979; 75 : 647-665.
6. Manor D., Morley S. Alpha-tocopherol transporter protein. Vitamins and hormones. 2007; 76 : 45-65.
7. Jiang Q. Natural forms of vitamin E: metabolism, antioxidant, and anti-inflammatory activities and their role in disease prevention and therapy. Free Radic Biol Med. 2014 Jul;72:76-90.
8. Terasawa Y, Ladha Z, Leonard SW, Morrow JD, Newland D, Sanan D, Packer L, Traber MG, Farese RV., Jr Увеличение атеросклероза у гиперлипидемических мышей с дефицитом белка-переносчика альфа-токоферола и витамина E. Proc Natl Acad Наука США A. 2000; 97 :13830–13834.
9. Bardowell SA, Ding X, Parker RS. Disruption of P450-mediated vitamin E hydroxylase activities alters vitamin E status in tocopherol supplemented mice and reveals extra-hepatic vitamin E metabolism. Journal of lipid research. 2012;53:2667–2676.

10. Bardowell SA, Duan F, Manor D, Swanson JE, Parker RS. Disruption of mouse cytochrome p450 4f14 (Cyp4f14 gene) causes severe perturbations in vitamin E metabolism. The Journal of biological chemistry. 2012;287:26077–26086.
11. Packer L, Weber SU, Rimbach G. Molecular aspects of alpha-tocotrienol antioxidant action and cell signalling. The Journal of nutrition. 2001;131:369S–373S.
12. Christen S, Woodall AA, Shigenaga MK, Southwell-Keely PT, Duncan MW, Ames BN. gamma-tocopherol traps mutagenic electrophiles such as NO(X) and complements alpha-tocopherol: physiological implications. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. 1997;94:3217–3222.
13. Terashima K, Takaya Y, Niwa M. Powerful antioxidative agents based on garcinoic acid from Garcinia kola. Bioorganic & medicinal chemistry. 2002;10:1619–1625.
14. Belardelli F. Role of interferons and other cytokines in the regulation of the immune response. Apmis. 1995;103:161–179.
15. Moya-Camarena SY, Jiang Q. Sarkar Fazlul H., editor. Chapter 15-The role of vitamin E forms in cancer prevention and therapy-Studies in human intervention trials and animal models. Nutraceuticals and Cancer. 2011:323–354.
16. Ju J, Hao X, Lee MJ, Lambert JD, Lu G, Xiao H, Newmark HL, Yang CS . A gamma-tocopherol-rich mixture of tocopherols inhibits colon inflammation and carcinogenesis in azoxymethane and dextran sulfate sodium-treated mice. Cancer Prev Res (Phila) 2009;2:143–152.
17. Sanches LD, Santos SA, Carvalho JR, Jeronimo GD, Favaro WJ, Reis MD, Felisbino SL, Justulin LA., Jr Protective effect of gamma-tocopherol-enriched diet on N-methyl-N-nitrosourea-induced epithelial dysplasia in rat ventral prostate. International journal of experimental pathology. 2013;94:362–372.
18. Shibata A, Nakagawa K, Kawakami Y, Tsuzuki T, Miyazawa T. Suppression of gamma-tocotrienol on UVB induced inflammation in HaCaT keratinocytes and HR-1 hairless mice via inflammatory mediators multiple signaling. J Agric Food Chem. 2010;58:7013–7020.
19. Ren Z, Pae M, Dao MC, Smith D, Meydani SN, Wu D. Dietary supplementation with tocotrienols enhances immune function in C57BL/6 mice. The Journal of nutrition. 2010;140:1335–1341.
20. Tsuduki T, Kuriyama K, Nakagawa K, Miyazawa T. Tocotrienol (unsaturated vitamin E) suppresses degranulation of mast cells and reduces allergic dermatitis in mice. Journal of oleo science.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

RADIATION TRANSMISSION IN THE EARTH'S SURFACE AND ATMOSPHERE

T. M. Azimov, A. A. Gulomov
Fergana State University
Faculty of Physics and Technology, Teacher of Physics Department

ABSTRACT

The coefficient of heat transfer of soil plays a crucial role in various engineering and environmental applications as it determines the rate at which heat is conducted through the soil medium. This coefficient is influenced by several factors, with soil composition being one of the key determinants. Understanding the relationship between soil composition and the coefficient of heat transfer is essential for optimizing the design and performance of geothermal systems, underground structures, and soil remediation processes. This abstract provides an overview of the current understanding of the impact of soil composition on the coefficient of heat transfer. It explores the diverse composition of soils, including their mineralogical, organic, and moisture content, and discusses their effects on thermal conductivity, thermal diffusivity, and thermal resistivity. Additionally, the abstract highlights the significance of soil compaction, porosity, and density in influencing heat transfer properties. By understanding the intricate interplay between soil composition and the coefficient of heat transfer, engineers and researchers can develop more accurate models, efficient heat exchange systems, and sustainable soil management strategies. Further investigations and experimental studies are recommended to expand our knowledge in this field and refine the predictive models for enhanced heat transfer analysis in soil systems.

Keywords: *heat transfer, heat conduction, radiation, heat capacity advection.*

INTRODUCTION

Processes occurring on the surface of the earth and in the atmosphere are closely related. Solar radiation reaches the earth's surface, and most of it is absorbed by this surface. The atmosphere receives energy mainly from the earth's surface. Absorbed solar radiation is unevenly distributed over the Earth's surface, and this distribution varies over time. Under the influence of these changes, fluctuations in the amount of heat occur in the thin upper layer, the thickness of which is 10-30 m on land and 200-300 m in the ocean.

Heat exchange between the surface of the earth and the atmosphere, between the surface of the earth and the lower layers of soil or water, and between separate layers of the atmosphere occurs through radiation, heat conduction, and convective heat exchange.

Changes in air temperature mainly occur due to the interaction of the atmosphere with the earth's surface. The direct absorption of solar radiation in the atmosphere can cause the temperature to increase by approximately 0.5°C per day. Air directly touching the earth's surface exchanges heat with the surface through molecular heat conduction. Such changes are very noticeable in the vertical movement of air. In the condensation or sublimation of water vapor in the atmosphere or on the earth's surface, the energy of phase rotations is the separation of latent energy. The reverse process occurs when water evaporates and air cools.

Advective changes in air temperature are observed at certain geographic coordinates and points with a height above sea level (meteorological stations, posts, etc.).

Materials and Methods Earth's surface heat balance equation

Since the temperatures of the Earth and atmosphere are much lower than the temperature of the Sun, the energy they emit corresponds to the invisible infrared spectrum. For all wavelengths, the irradiance of the earth's surface does not differ by the same factor as the irradiance of an absolute black body with the same temperature

$$B_0 = \delta\sigma T_0^4$$

where B_0 is the radiant flux of the earth's surface (kW/m^2), a is the Stefan Boltzmann constant, T_0 is the temperature of the earth's surface, and £ is the absorptivity of the earth's surface or the relative coefficient of absorption.

For various surfaces, 5 the values vary from 0.89 to 0.99. Snow has the highest absorptivity (£=0.995), while water surfaces have the smallest absorptivity - £=0.89. It is assumed to be equal to £=0.95 for the average land surface.

Most of the atmospheric radiation (70%) is radiated towards the earth's surface, and the rest goes out into space. Atmospheric radiation directed towards the Earth's surface is called atmospheric *radiation.* The surface of the earth absorbs the incident radiation almost completely (90-99%). Thus, the incident radiation of the atmosphere is an additional source of heat for the earth's surface.

The incident radiation of the atmosphere is determined according to empirical formulas. In general, it is calculated according to the following formula:

$$B_A = \alpha\sigma T_0^4$$

where α is an indicator characterizing the radiation ability of the atmosphere ($\alpha<1$) and depends on the amount of water vapor, the amount and height of clouds, and T is the air temperature.

The following empirical formula of D. Brent is the widest is used

$$B_A = \alpha\sigma T_0^4(a_1 + b_1\sqrt{e})$$

this where a=0.526, 6=0.065, and e is the water of steam partial pressure (GPa). Cloudiness increases with do not meet radiation increases because of clouds himself, energy strong shines. Hit latitudes in the plains do not meet of radiation average intensity 0.21-0.28 kW/m^2, mountainous at stations - 0.07-0.14 kW/m^2 is enough. Meeting atmosphere of radiation such decrease up water as it rises steam of quantity decrease with is explained. On the equator of the atmosphere, where radiation does meet, the most difference will be because there is a lot of warm atmosphere and water rich in steam. At equatorial latitudes, average yearly radiation is equal to 0.35-0.42 kW/m^2, and polar widths up to 0.21 kW/m^2 decrease.

Earth's surface radiation and that of the atmosphere do not meet radiation between differences in effective radiation that are called:

$$B_e = B_0 - \delta B_A$$

this on the ground δB_A- of the atmosphere do not meet radiation.

R of the Earth's surface radiation balance the incoming part consists of absorbed parts of direct radiation *(1-A)J'*, and scattered radiation *(1-A)D, as well as incident radiation of the atmosphere* dB_a will consist of The radiation of the earth's surface to the output of *K is* B_0 enter

$$\mathrm{R} = (1 - A)J' + (1 - A)D + \delta B_a + B_0$$

or $$R = (J' + A)(1 - A) - B_0$$

Given these, it can be written as follows:

$R = Q(1-A)-B$, or $R = J_{wv} - B_0$

Equations are different forms of the earth's surface radiation balance equation, which is a special case of the general equation of energy conservation.

The radiation balance of the Earth's surface has a great influence on the temperature distribution in the near-surface and soil layers of the atmosphere, the processes of snow melting and evaporation, the formation of frosts and fogs, and changes in the properties of air masses.

The amount of heat received by the earth's surface as a result of radiation heat exchange is determined by the radiation balance value *R*. During the day, this quantity is positive, which causes the surface of the earth to warm up and its temperature to be higher than the temperature of the air layer and the lower layers of soil or water (Fig. 1).

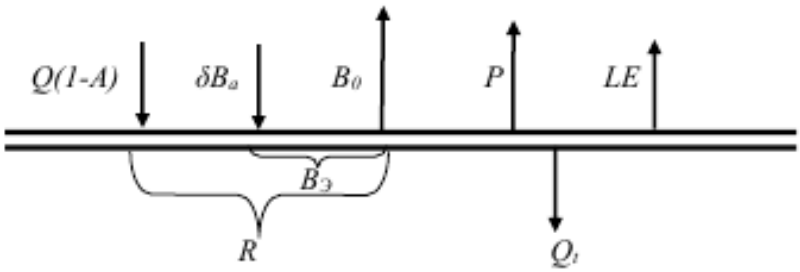

Figure 1. Earth's surface balances of the daytime in time to organize doers.

Warmer has been the surface of heat one part of the air adds layers gives *(R*, kW/m^2). The first name of heat, molecular heat conductivity with soil or of water lower to atlas q, is transmitted. This heat flow Q_t that let's define. Heat, known by Q's name, of water from the earth's surface to evaporation is spent. This size *LE* that let's define it on the ground *L* - of evaporation comparison heat; *E* - evaporated water mass. The algebraic sum of all the heat coming to and leaving the surface of the earth at a given moment of time should be equal to zero. This condition is expressed by *the surface heat balance equation*:

$R+P+Q_t+LE=0$

At night, when R<0, the earth's surface cools and its temperature is lower than the temperature of the air and the lower layers of soil or water. As a result, all heat currents change their signs to the opposite. Heat is transferred from the surface atmosphere to the lower layers of the soil by heat conduction.

In cases where the temperature of the earth's surface changes, based on the law of conservation of energy, it can be written as ∂ for a vertical column of soil thickness.

$$\Delta\frac{\partial}{\partial t}(C_t\rho_t T) = R + P + Q_t + LE$$

Here ρ_t-soil density, C_t,-soil heat capacity, *T*-its temperature. The limit on the left side of the equation describes the rate of change of the heat content of the vertical

layer of soil with a thickness of, Δ depending on the factors listed above. The thickness of this layer in the soil is several millimeters. All heat fluxes entering the soil layer from the upper and lower boundaries on the right side of the equation are taken with a "plus" sign, and those leaving the layer with a "minus" sign.

Dissipation of heat in soil

The heat reaching the surface of the earth is dispersed into the soil by molecular heat conduction. Heat flux $-\frac{\partial T}{\partial \xi}Q_t$ *at an* arbitrary depth x proportional to the vertical gradient:

$$Q_t = -\lambda \frac{\partial T}{\partial \xi}$$

this on the ground l - *soil q's heat conductivity coefficient* that is named proportionality coefficient of.

Temperature depth thus when it decreases $\frac{\partial T}{\partial \xi}$<0 heat, the soil inside oriented and positive will be Q_t <0. Such a situation during the day gives at night depth, thus, temperature increases $\frac{\partial T}{\partial \xi}$>0 and read Q_t <0.

Heat permeability of the coefficient, the virtues of soil Q_t mineral composition, wetness level, as well as his to the representation of a garden of the soil main structural parts, heat conductivity is according to the tune: peat for-0.88, mel for-0.92, lime for-1.77, minerals for-2.43, and sand for-1.10-2.80.

Of the soil hard q structural parts heat conductivity the air molecular heat from conductivity about 100 times big. That's why for soil q, that is in the soil the air occupied of size of soil q common size of the ratio back work with his heat conductivity sharp decreases. That's it because of it's time of soil heat conductivity dense soil, sand of soil heat conductivity another kind of to soils relatively camrock will be soil when wet in it the air one the part heat conductivity into the air relatively about 20 times big has been water occupies. That's it because of soil wetness increases with his heat conductivity.

Depth thus of soil properties is one different that, for example, your temperature time according to change The Fure equation can be expressed by:

$$\frac{\partial T}{\partial t} = k_t \frac{\partial^2 T}{\partial x^2}$$

this on the ground $k_t = \lambda / c \cdot \rho$ - **soil q's temperature permeability coefficient of.**

This is called heat permeability equation.

CONCLUSIONS

Of the soil type, look closely at the temperature of vibrations and period depth, which thus do not change. This is not enough soil for 24 hours on the surface, but also in depth to the period where there has been per diem and for a period of 12 months, there has been a yearly walk existence means.

The arithmetic progression of chukk urk is as follows as in the increase of amplitude geometric progression on this decrease. If on the surface daily amplitude is equal to 30°C, 5°C at a depth of 20 cm, and at a depth of 40 cm it is less than 1°C.

Temperature of vibrations yearly amplitude, and depth this is the law based on decrease. One q yearly of vibrations to spread time demand done for they are larger q to the depth spread out. Yearly of vibrations amplitudes are polar in latitudes at about 30 m, and urta at 15-20 m in latitudes, 10 m in depth in the tropics in practice. This is where the constant yearly temperature begins.

Per diem and yearly walking maximum temperature and to a minimum reach to the depth proportional, respectively, will be late. This situation of heat to the depth spread for time needs to be explained. Per diem extremes of depth every 10 cm for 2.5-3.5 hours will be late. From this comes Chikadiki, for example, at a depth of 50 cm daily maximum from midnight after observetion. Annual maximums and minimums of depth of one per meter for 20-30 days will be late. An example for, at a depth of 5 m temperature minimum in January not, small, maximum while in July not in October observation can constant per diem and yearly temperature of layers depths mutually vibrations square roots of the period ratio as, i.e. 1: divide √365 means. From this come annual the vibrations are constant depth per diem vibrations presenter 19 times greater than depth.

So in soil the heat spread of the year’s marrow in season soil during the day receives of heat big part at night into the atmosphere transmits.

Earth's surface, atmosphere, and in general, to the planet’s radiation coming in the form of radiant energy heat flow belong to radiation balance equations which are described. Swallowed radiation and this of objects each from one private radiation between difference this of Eqs generality determines.

REFERENCES

1. Atmosphere. Directory. -L.: Hydrometeoizdat, 1991. - 512 p.
2. Kedrolivansky V.N., Sternzat L.S. Meteorological equipment. - L.: Hydrometeoizdat , 1955. - 544 p.
3. Matveev L.T. The course is general meteorology/atmospheric physics. - L.: Hydrometeoizdat , 2000. - 778 p.

4. Petrov Yu.V., Egamberdiev Kh.T., Kholmatzhanov B.M. Meteorology and climatology. Textbook. Tashkent, NUUz , 2005. - 333 p.
5. Petrov Yu.V., Egamberdiev Kh.T., Kholmatzhanov B.M. Sbornik zadach i uprajneniy po fizik atmospheric. Uchebnoe posobie. Tashkent, NUUz , 2007. - 120 p.
6. Guide to laboratory work on experimental physical atmosphere. Pod ed. L. G. Kachurina , A. I. Merjeevskogo . - L.: Hydrometeoizdat, 1969. - 512 p.
7. Khrgian A.Kh. Atmospheric physics. V 2-x t. -L.: Hydrometeoizdat, 1978. T.1 - 247 p., T.II - 319 p.
8. Khromov S.P., Mamontova L.I. Meteorological dictionary. - L.: Hydrometeoizdat , 1963. - 620 p.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Дехканов Баходиржон Иброхимович
Преподаватель кафедры методики русского языка ФерГУ

АННОТАЦИЯ

Научная статья посвящается исследованию строительно-архитектурных терминов. Рассматривается анализ подъязыка современной архитектуры и строительства, обладающие универсальными свойствами, характерными для общего языка, и дифференциальными свойствами, не встречающимися в общем языке. Исследуются классификации, использование и происхождение строительных терминов.

Ключевые слова: *каркас, плотник, брус, вагонный свод, гладкий рельс, горизонтальная ось, объектная линия, пунктирная линия, прямая линия, сборная балка, труба, решетчатая ферменная труба, пакетная* труба.

ABSTRACT

The scientific article is devoted to the study of construction and architectural terms. The analysis of the sublanguage of modern architecture and construction, which have universal properties characteristic of a common language, and differential properties that are not found in a common language, is considered. Classifications, usage and origins of building terms are explored.

Key words*: frame carpenter, timber, car vault, smooth rail, horizontal axis, object line, dotted line, straight line, prefabricated beam; pipe: lattice truss pipe, package pipe.*

ВВЕДЕНИЕ

Быстрый рост количества терминологических единиц, количества неточностей в переводе архитектурно-строительной лексики обусловили необходимость упорядочения и комплексной унификации терминов. Однако эффективная унификация терминологии должна основываться на предварительных лингвистических исследованиях. В связи с этим изучаются и систематизируются подходы и классификации архитектурно-строительных терминов на английском и русском языках в сопоставительном аспекте. Рассмотрение архитектурного тезауруса способствовало выявлению его аспектов: деятельности, физических характеристик, стиля и эпохи, материалов, агентов, элементов и оборудования. В ходе исследования выявлены такие

классификации, как наименование единиц измерения физических величин, наименование символов, конструкций с причастиями; классификации, характеризующие конкретные функциональные типы зданий, названия предметных понятий, заимствованные термины, подвергшиеся значительному пересмотру при ассимиляции. На основе этих классификаций подчеркнуто, что классификация архитектурной лексики невозможна без анализа, идентификации информации, передаваемой в манере.

История развития архитектурной лексики начинается с эпохи Возрождения, которая была вызвана инновациями в использовании строительных технологий и материалов [1]. Изменения в архитектурной лексике русского языка стали основой для развития строительной терминологии. Значительную роль сыграли заимствования из французского языка, названия из нидерландского, немецкого языков [2-4]. Рассмотрение архитектурного тезауруса способствовало выявлению аспектов архитектурного тезауруса: деятельности, физических характеристик, стиля и эпохи, материалов, агентов, элементов и оборудования [3]. Начало истории строительства включает в себя развитие человеческого общества, процесс борьбы человека с природными условиями за защиту [5-7]. Цель архитектуры – создать необходимую среду обитания для человечества. Термин архитектура используется как сложное явление, являющееся носителем истории, не только восстанавливающее прошлое с помощью архитектурной идеи, но и отражающее все то, что характерно для сегодняшнего дня [8-11]. Изучение понятия архитектуры помогло выявить различие между архитектурой и строительством [6]: под архитектурой понимается «архитектурный проект», а под строительством понимается воплощение идеи в строительстве. Архитектурная лексика обозначает языковые единицы, номинирующие понятия архитектуры и строительства, ее элементы.

Изучение строительной терминологии помогло выявить классификацию архитектурной лексики [12], [13]. На материале по архитектуре были выделены следующие группы: типы зданий, строительные конструкции, части зданий, основные конструктивные решения, инженерное обеспечение зданий [6]. Вопросы зарубежного представления архитектурного проекта способствовали выявлению таких классификаций, как наименование линий и выделенных частей чертежа, наименования точек, наименования единиц измерения физических величин, наименования условных обозначений; конструкции с причастиями; классификации, основанные на иерархических отношениях; классификаций, характеризующих конкретные функциональные типы зданий,

жилых домов по строительному материалу, названия предметных понятий, заимствованные термины, подвергшиеся значительному пересмотру при ассимиляции [14], [15]. На основании этих классификаций целесообразно подчеркнуть, что классификация архитектурной лексики невозможна без анализа, идентификации информации, передаваемой способом [16]. Архитектурная лексика на 90% состоит из интернациональной современной лексики [9]. Альтернативой формированию архитектурной лексики по-прежнему остается классическая лексика [4]. Основой для формирования строительного глоссария послужила общепринятая терминология строительства [17]. Особенность общеупотребительной терминологии состоит в том, что на протяжении многих веков она считалась одним из неопределенных трудовых процессов в строительстве жилья, строительство было лишь одним из видов трудовой деятельности. Строительная лексика начала формироваться с развитием строительного ремесла. Словари строительных промыслов, архитектурная лексика того времени отражали определенный этап в развитии строительства [1], [7]. Структура строительной лексики определяет названия зданий, строительных материалов, специальностей в строительной отрасли, а также описания различных зданий, строительного процесса, инструментов. По мнению Д.З. Гайнутдинова архитектурно-строительный язык включает общеупотребительную лексику, служащую связующим компонентом специальных единиц при построении профессионального общения, и специальную, состоящую из лексических единиц, отражающих научные понятия [12]. Возрастающий в настоящее время интерес к изучению терминологии объясняется рядом причин, как неязыковых (межгосударственные отношения), так и внутриязыковых (взаимодействие и взаимовлияние языков, поиски языковых средств, оптимальных для информационного обмена) [18-20].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Основным источником для развития архитектурной лексики является общеупотребительная лексика. Общие слова использовались для обозначения некоторых специальных понятий. Так, в специальной литературе были дифференцированы такие термины, как *стена, потолок, кирпич, крыша, каркас, плотник, брус*.

Подъязык современной архитектуры и строительства обладает универсальными свойствами, характерными для общего языка, и дифференциальными свойствами, не встречающимися в общем языке.

Разделы «Архитектура», «Строительный проект» позволили О.П. Корниенко выделить термины, относящиеся к различным областям архитектурной деятельности и формирующие лексическую систему подъязыка архитектуры и строительства. О.П. Корниенко на материале дает следующую классификацию архитектурной лексики:

1. типы зданий – *здание, небоскреб, высотное, среднеэтажное, подвал, подвал, эркер, глухой этаж, площадное, фасадное, балконное, фальшфасадное.*

2. строительные конструкции – *скользящая сетка, схема конструкции, расчет конструкции, факторизованная нагрузка, второстепенный элемент, опора, условие опоры, жесткое соединение, закрепление и соединение.*

3. конструктивные элементы зданий – *устои, примыкания, тяги, боковые врезы, балки, фермы, неподвижные и балочные, двери одностороннего действия, оконные откосы, подоконники, коробчатые окна, плоские рейки, уравновешивающие створки, одноподвесные окна, полотно, зерно, неразрезная балка, носовой вал, вагонный свод, гладкий рельс, табуретка, рожок, хомут, упор.*

4. части здания – *дом, угловой раскос, угловая часть, калека, подошва, обсаженная свая, отбойник, коробчатая лестница, огражденная тетива, стена подвала, двускатная крыша, двускатная крыша, дощатый настил, дощатый настил, паркет, колокольня. ведро, противопожарная стена.*

5. основные строительные понятия – *опоры конструкции, внутренние грани, опорные элементы, пролет в свету, внешние грани, угол выступания, внешние сдвиги, сопротивление, угол повторного входа, дно, перегиб, кривизна.*

6. инженерное обеспечение зданий – *преобладающее, ветровое, солнечное, климатическое воздействие, защита окружающей среды, отопление [1; 11].*

В терминологии строительной отрасли выявляются сложные системные связи между составляющими ее компонентами, являющиеся отражением типово-иерархических отношений между понятиями, принятыми в данной отрасли науки. Выделяют следующие классы строительной терминологии:

1. Класс терминов, которыми называются понятия, связанные с обозначением строительных конструкций и их функциональных видов.

2. Класс терминов, используемых в отрасли техники и организации строительного производства.

Классы терминов объединяют наиболее крупные группировки терминов в иерархических отношениях в строительной терминологии и отражают понятийные категории самостоятельных разделов строительной отрасли:

«строительные конструкции – технология и организация строительных работ». Первый класс терминологии обозначает понятия о типах строительных конструкций, их функциональных частях. Второй класс объединяет термины, связанные с организацией строительных работ и технологией строительства.

Обращаясь к иноязычной деятельности архитектора-строителя, О. П. Корниенко выделяет иноязычное изложение архитектурного проекта, реализация которого возможна лишь при знании иноязычных элементов проекта, входящих в состав подъязыка. архитектуры и строительства:

1. Названия линий и выделенных частей чертежа (*горизонтальная ось, объектная линия, пунктирная линия, пунктирная линия, прямая линия и т. д.*). Например, «ветряная турбина с горизонтальной осью является наиболее эффективной конструкцией для использования энергии ветра» [9].

2. Названия точек (*диагональная точка, точка расстояния, вершина*): вершина дуги [9].

3. Названия единиц измерения физических величин (*метр, гектар, квадратный метр*): монетный метр [9].

4. Названия планов и макетов (*план этажа, плотная посадка, неплотная посадка, план крыши*): проект плана крыши рассматривается только в процессе проектирования сооружения [9].

5. Названия символов (*звезда, знак, косая черта, точка, точка): 7/2 можно прочитать как «семь косая черта два»*) [9].

6. Причастные конструкции (*изогнутая арка, аркадное пространство, приложенная нагрузка, приложенная нагрузка, подъемная плита, неподвижное устройство, приподнятая конструкция, вдавленная поверхность, арочные рамы*).

7. Производные от основных слов (*доска: стеновая доска, многослойная доска, баржборд; балка: молотковая балка, драконья балка, сборная балка; труба: решетчатая ферменная труба, пакетная труба, труба в трубчатой конструкции*).

8. Глаголы, обозначающие архитектурно-строительные процессы (*сопротивляться, определять, проникать, изгибаться, переносить, стоять, укладывать, сбрасывать, откалывать, прибивать, разгонять, расширять, раскачивать, экранировать, укреплять*) [1].

Архитектурный язык не должен быть двусмысленным, язык в этой профессиональной области показывает принципы и структуры строительной лексики. Классификация лексики невозможна без анализа и выявления

информации, передаваемой в манере. С помощью изображений архитектор различает элементы здания (стена, крыша), которым он дает название.

Вслед за О.П. Корниенко приведем классификацию С. Качера, Дж.К. Биньон, Г. Халин, которые делят архитектурную лексику на четыре класса:

1. Конструктивная функция, к которой относятся части архитектурных сооружений, имеющие основную и специфическую функцию.

2. Материал, в состав которого входит дерево и другие строительные элементы.

3. Продукт содержит компонент, используемый для защиты и декорирования деревянных элементов.

4. Тип строений включает в себя наименование строений - *школа, однокомнатная квартира* [7, с. 232].

ВЫВОД

На основе этой классификации лингвисты предлагают следующие три иерархических уровня построения лексики.

1. Общий уровень — это язык, из которого он построен, представляющий названия конкретных элементов. Этот уровень также называют базовым уровнем, поскольку он включает в себя названия наиболее важных архитектурных понятий, терминов в области языкознания.

2. Верхний уровень включает в себя термины, которые не могут идентифицировать характерные признаки архитектурных концепций, принадлежащих к общему уровню, например слово таблица.

3. Низкий уровень — более конкретная идентификация архитектурных концепций, проиллюстрированных изображениями. Этот уровень, в отличие от первого уровня, описывает характеристики терминов: форма, структурный механизм, функциональный механизм, количество, направление, устройство [7, с. 233].

REFERENCES

1. А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. Общая терминология: Вопросы теории / Отв. Красный. Т. Л. Канделаки. изд. Стереотипное. Общая терминология: вопросы теории / Под ред. Т.Л. Канделаки. Стереотипное издание]. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2019. 246 с.

2. Языковая номинация (общие вопросы) / Отв. красный. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева [Языковая номинация (общие вопросы) / Гл. изд. Б. А. Серебренников, А. А. Уфимцева]. Москва: Издательство «Наука», 1977. 359 с.

3. Дехконов, Б., & Каюмов, В. (2021). СИСТЕМА АНТРОПОНИМИЧЕСКОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБРАЗА МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(10), 1055-1057.
4. Дехконов, Б. И., & Усанова, Н. А. (2022). СТРУКТУРА СЛОЖЕНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ РЕКЛАМНЫХ СЛОГАНОВ ПРОМЫШЛЕННЫХ И АРХИТЕКТУРНЫХ ТОВАРОВ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(10), 859-862.
5. Дехконов, Б. И. (2022). ПРОНИКНОВЕНИЕ АРХИТЕКТУРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В РУССКИЙ ЯЗЫК. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(6), 294-298.

FROM RAYLEIGH SCATTERING TO GEOMETRIC OPTICS: THE VERSATILITY OF MIE THEORY

Roziqov Jurabek Yuldashboy o'g'li
Ferghana State University, teachers of the Department of Physics

ABSTRACT

This article discusses the Mie theory, which was developed by the German physicist Gustav Mie in 1908 for the law of scattering by spherical particles. Later versions of the theory were developed by Stratton and Van de Hulst, and various sets of tables were issued. The Mie theory is particularly useful for atmospheric problems as it can be applied to all particle sizes. The theory assumes an oscillating electromagnetic field of radiation incident on a homogeneous dielectric sphere of radius r and dielectric constant €. The energy may be scattered or absorbed by the particle, and in the space surrounding the particle, the scattered energy has the form of a diverging spherical wave.

Keywords: *Mie theory, scattering by spherical particles, atmospheric problems, electromagnetic radiation, dielectric sphere, scattering angle, polarized radiation.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается теория Ми, разработанная немецким физиком Густавом Ми в 1908 году для закона рассеяния на сферических частицах. Более поздние версии теории были разработаны Стрэттоном и Ван де Халстом, и были выпущены различные наборы таблиц. Теория Ми особенно полезна для атмосферных проблем, поскольку ее можно применять к частицам любого размера. Теория предполагает колеблющееся электромагнитное поле излучения, падающее на однородную диэлектрическую сферу радиусом r и диэлектрической проницаемостью €. Энергия может рассеиваться или поглощаться частицей, а в окружающем частицу пространстве рассеянная энергия имеет вид расходящейся сферической волны.

Ключевые слова*: теория Ми, рассеяние на сферических частицах, атмосферные задачи, электромагнитное излучение, диэлектрическая сфера, угол рассеяния, поляризованное излучение.*

INTRODUCTION

The scattering of light by particles has been an area of interest for scientists for many years, and the Mie theory has been an important tool in this field since its introduction by German physicist Gustav Mie in 1908. This theory has been further

developed by researchers such as Stratton and Van de Hulst, and tables of functions have been issued by various authors, making the Mie theory applicable to a wide range of particle sizes, from gaseous molecules to large raindrops. In this theory, an electromagnetic field of radiation is assumed to be incident on a homogeneous dielectric sphere, and energy may be scattered or absorbed by the particle. The scattered energy takes the form of a diverging spherical wave with oscillations in the plane normal to its direction of propagation, and for unpolarized incident radiation and spherical particles, the scattered field has axial symmetry around the direction of propagation of the incident beam, with the only variation being in the scattering angle between the directions of propagation of incident and scattered radiation. In this article, we will outline the Mie theory, define key terms such as scattering angle and unit vectors, and discuss the linear relationship between the electric vectors of the scattered and incident radiation.

DISCUSSION

The Mie theory of scattering by spherical particles, first proposed by Gustav Mie in 1908, has since undergone development by other physicists and has been applied to a wide range of atmospheric problems due to its applicability to all particle sizes from gaseous molecules to the largest rain drops. In the Mie theory, an oscillating electromagnetic field of radiation is incident on a homogeneous dielectric sphere of radius r and dielectric constant €, and energy may be scattered or absorbed by the particle. The scattered energy takes the form of a diverging spherical wave with oscillations in the plane normal to its direction of propagation and at the same frequency as that of the incident wave. For unpolarized incident radiation and spherical particles, the scattered field has axial symmetry around the direction of propagation of the incident beam, with the only variation being in scattering angle θ between the directions of propagation of incident and scattered radiation. However, this is not the case for partially or completely polarized incident radiation, as will be explored in later sections. The linear relationship between the electric vectors of the scattered and incident radiation is expressed in equations with the unit vectors ($u_{\parallel}, u_{\perp}$) and ($u'_{\parallel}, u'_{\perp}$) representing the directions of propagation. The Mie theory provides a valuable tool for understanding and predicting the behavior of electromagnetic radiation interacting with spherical particles, with many applications in atmospheric science and beyond.

RESULTS

The Mie theory of scattering by spherical particles provides a mathematical framework for calculating the scattering and absorption of electromagnetic radiation by particles of various sizes and compositions. It has been extensively used in

atmospheric and environmental research, where particles of different sizes and types play crucial roles in determining the Earth's energy budget and climate.

The Mie theory assumes an incident electromagnetic wave of a given wavelength and polarization, interacting with a spherical particle of a certain size and dielectric constant. The scattered and absorbed energy by the particle is calculated using the Mie coefficients, which depend on the size parameter and refractive index of the particle.

For unpolarized incident radiation and spherical particles, the scattered field has axial symmetry around the direction of propagation of the incident beam, with the scattering angle being the only variable. However, when the incident radiation is partially or completely polarized, the scattered field is no longer symmetrical, and the scattered intensity depends on the polarization state of the incident radiation.

The Mie theory has been widely used in various fields of research, such as atmospheric optics, remote sensing, and biophotonics. The theory has been extended to include more complex geometries, such as cylinders and ellipsoids, and to account for multiple scattering events and non-spherical particles.

Overall, the Mie theory provides a powerful tool for understanding the interaction of electromagnetic radiation with particles and can be used to study a wide range of natural and synthetic systems, from atmospheric aerosols to nanomaterials.

CONCLUSION

In conclusion, the Mie theory provides a valuable tool for analyzing the scattering of electromagnetic radiation by spherical particles. The theory, first derived by Gustav Mie in 1908, has been refined and expanded upon by other researchers, resulting in various sets of tables and functions that are useful for atmospheric problems. The theory assumes an oscillating electromagnetic field of radiation of wavelength λ incident on a homogeneous dielectric sphere of radius r and dielectric constant €. It accounts for both scattered and absorbed energy by the particle, with absorbed energy converted into heat. For unpolarized incident radiation and spherical particles, the scattered field has axial symmetry around the direction of propagation of the incident beam, with the only variation being in scattering angle θ. The Mie theory is applicable to all particle sizes, from gaseous molecules to large raindrops. A linear relationship exists between the electric vectors of the scattered and incident radiation, as shown in Equation 3.1. Further research on the polarization of incident radiation and its effect on scattering will shed additional light on the complex phenomenon of scattering by spherical particles.

REFERENCES

1. Розиков, Ж. Ю., Собиров, М. М., & Рузибоев, В. У. (2021). Поляризационные характеристики диффузно отраженного и проходящего излучения в среде с конечной оптической толщиной. *«Узбекский физический журнал»*, *23*(2), 11-20.
2. Sobirov, M. M., Rozikov, J. Y., & Ruziboyev, V. U. Formation of neutral points in the polarization characteristics of secondary radiation in the semi-infinite medium model. *International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis*, *4*, 406-412.
3. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SOME QUESTIONS OF THE THEORY OF POLARIZED RADIATION TRANSFER IN AN ISOTROPIC MEDIUM WITH A FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *3*(4), 16-22.
4. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SPECIFIC FEATURES IN POLARIZATION OF DIFFUSELY REFLECTED AND TRANSMITTED RADIATION IN A MEDIUM WITH FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *24*(5), 85-89.
5. Собиров, М. М., & Розиков, Ж. Ю. (2020). Особенность в поляризации диффузно отраженного и пропущенного излучения в среде с конечной оптической толщиной. *Научнотехнический журнал*, 85-89.
6. Собиров, М. М., & Розиков, Ж. Ю. (2020). Некоторые вопросы теории переноса поляризованного излучения в изотропной среде с конечной оптической толщиной. *Научно-технический журнал*, 15-24.
7. Ivchenko, E. L., & Sobirov, M. M. (1986). Theory of two-phonon resonance light scattering involving an acoustic and an optical phonon. *Fizika Tverdogo Tela*, *28*(7), 2023-2031.
8. SOBIROV, M., & Yuldashev, N. K. (1984). THEORY OF TRANSFER OF POLARIZED RADIATION IN CUBIC-CRYSTALS LOCATED IN A LONGITUDINAL MAGNETIC-FIELD IN THE REGION OF EXCITON RESONANCE. *ZHURNAL EKSPERIMENTALNOI I TEORETICHESKOI FIZIKI*, *87*(2), 677-690.
9. Ахмедов, Б. Б. (2020). МЕТОД КР-ВОЗМУЩЕНИЙ С УЧЕТОМ ВЫРОЖДЕНИЯ. In *Наука и современное общество: актуальные вопросы, достижения и инновации* (pp. 21-25).
10. Akhmedov, B., Rozikov, J., Muminov, I., & Ruziboev, V. (2018). ABOUT WAVEFUNCTIONS IN LOW-DIMENSIONAL SEMICONDUCTORS. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, *3*(4), 51-57.

11. Полвонов, Б. З., Насиров, М., Мирзаев, В., & Разиков, Ж. (2019). Диагностика полупроводниковых материалов методом поляритонной люминесценции. In *General question of world science* (pp. 39-42).
12. Akhmedov, B. B., Rozikov, J. Y., & Muminov, I. A. MATERIAL'S ELECTRONIC STRUCTURE. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych*, *78*.
13. Rozikov, J., Akhmedov, B., Muminov, I., & Ruziboev, V. (2019). DIMENSIONALLY QUANTIZED SEMICONDUCTOR STRUCTURES. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *1*(6), 58-63.
14. РАСУЛОВ, В., РАЗИКОВ, Ж., КАРИМОВА, Г., АБДУБАНАНОВ, А., & ЭШБОЛТАЕВ, И. (2017). Расчет коэффициента прохождения электронов через многослойной полупроводниковой структуры, состоящей из прямоугольных потенциальных ям и барьеров. *Современные научные исследования и разработки*, (2), 183-185.
15. Собиров, М. М. (2021). ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛЯРИЗАЦИЯ СВЕТА В ЧИСТОЙ АТМОСФЕРЕ. *EDITOR COORDINATOR*, 308.
16. Расулов, Р. Я., Мамадалиева, Н., Ахмедов, Б., & Разиков, Ж. К теории зонной структуры халькогенидов свинца. *Ilmiy xabarnoma*, *6*(1), 18.
17. Собиров, М., Розиков, Ж., Рузибоев, В., & Ходиев, И. (2021). ПОЛЯРИЗАЦИЯ СВЕТА В ЧИСТОЙ АТМОСФЕРЕ НА БОЛЬШОЙ ВЫСОТЕ. *InterConf*, 249-253.
18. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SPECIFIC FEATURES IN POLARIZATION OF DIFFUSELY REFLECTED AND TRANSMITTED RADIATION IN A MEDIUM WITH FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *24*(5), 85-89.
19. Sobirov, M. M., & Rozikov, J. Y. (2020). SOME QUESTIONS OF THE THEORY OF POLARIZED RADIATION TRANSFER IN AN ISOTROPIC MEDIUM WITH A FINITE OPTICAL THICKNESS. *Scientific-technical journal*, *3*(4), 16-22.
20. Маматова, М. А., & Мансурова, Г. А. (2020). МЕТОД КР-ВОЗМУЩЕНИЙ. In *ИННОВАЦИОННЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА* (pp. 14-18).
21. Bakhodir, A. Rozikov Jurabek Lecturer, Fergana State University Muminov Islomjon, Lecturer, Fergana State University Ruziboev Valijon. ACTUAL PROBLEMS OF MATHEMATICS, PHYSICS AND MECANICS 7 MATYOKUBOV H. SH., BABAJANOV DB SOLITON MECHANISM OF CHARGE TRANSPORT IN BRANCHED CONDUCTING POLYMERS AND VERIFICATION OF CONSERVATION LAWS.. 7, 51.

SPIRITUAL AND MORAL FOUNDATIONS OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THEIR IMPORTANCE IN THE EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION.

Orzigul Fattoeva,
Master of the National University of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan.

ABSTRACT

With our basic law, all citizens are obliged to comply with the Constitution and laws, to respect the rights, freedoms, honor and value of others. The formation of legal consciousness and legal culture in society, the upbringing of the younger generation, first of all, is directly related to upbringing and the environment. It is indicated in our Constitution that the life of the state and society, the guarantee of its sustainable development, the unity and harmony of the nation, the rights and duties of each citizen, the basis for the construction of a humane legal democratic state and civil society. The Constitution determines the structure of the state, the system of authorities and governing bodies, their competence and formation procedures, the electoral system, the freedoms of citizens, the relationship of society and the individual, as well as the relationship between the court, the state and society.

Keywords: *student's personality, problem of humanity, motivation.*

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ.

Орзигул Фаттоева,
Магистр Национального Университета Узбекистана
Ташкент, Узбекистан.

АННОТАЦИЯ

Нашим основным законом все граждане обязаны соблюдать Конституцию и законы, уважать права, свободы, честь и ценность других. Формирование правосознания и правовой культуры в обществе, воспитание подрастающего поколения, прежде всего, напрямую связано с воспитанием и окружающей средой. В нашей Конституции указано, что жизнь государства и общества, залог его устойчивого развития, единства и согласия нации, права и

обязанности каждого гражданина, основа построения гуманного правового демократического государства и гражданское общество. Конституция определяет устройство государства, систему органов власти и управления, их компетенцию и порядок формирования, избирательную систему, свободы граждан, отношения общества и личности, а также отношения между судом, государством и обществом.

Ключевые слова: *личность студента, проблема человечности, мотивация.*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASINING MA'NAVIY-AXLOQIY NEGIZLARI VA ULARNING YOSH AVLOD TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

Orzigul Fattoeva,
O'zbekiston Milliy universiteti magistri
Toshkent, O'zbekiston.

ANNOTATSIYA

Asosiy qonunimiz bilan barcha fuqarolar zimmasiga Konstitutsiya va qonunlarga amal qilish, boshqalarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr qimmatini hurmat qilish majburiyati yuklatilgan. Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning shakllanishi, yosh avlod tarbiyasi, avvalambor, tarbiya va muhit bilan bevosita bog'liqdir"[9]*. Davlat va jamiyat hayoti, uning barqaror taraqqiyot kafolati, millat birligi va hamjihatligi, har bir fuqaroning haq-huquqlari hamda burch va majburiyatlari, insonparvar huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish asosi ekanligi Konstitutsiyamizda ko'rsatilgan. Konstitutsiya davlat tuzilishini, hokimiyat va boshqaruv organlari tizimini, ularning vakolati hamda shakllantirish tartiblarni, saylov tizimi, fuqarolarning huquq erkinliklari, jamiyat va shaxsning o'zaro munosabatlarini, shuningdek, sud, davlat va jamiyatning o'zaro munosabatlarini belgilab beradi.*

Kalit so'zlar: *talaba shaxsi, insoniylik muammosi, motivatsiya.*

INTRODUCTION

On the way from the construction of an independent humanitarian democratic path and civil society, Uzbekistan is taking measures to ensure the rights and

[9] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 26 yilligiga bag'ishlangan ma'ruzasi

freedoms of each person, strengthen the legislative and organizational and legal framework for the protection of human rights, implement international standards for Human Rights in our national legislation and fulfill international obligations, as well as expand cooperation with international organizations Today, the greatest goal of Uzbekistan is important, first of all, because it is aimed at implementing reforms aimed at the interests of our people.

Each item of our headcount is a guideline for us, a rule of our lives, in which spiritual and moral foundations are also reflected. If we first clarify the concept of the spiritual and moral foundation. Our First President I.A.While Karimov defines the spiritual and moral foundations of the development of Uzbekistan in his work "Uzbekistan is striving for the 21st century"[1], they are formed by:

- loyalty to universal values;
- strengthening and developing the spiritual heritage of our people;
- the free manifestation of a person's own capabilities;
- patriotism.

From this it is known that all these foundations are reflected in our Constitution. And the universal value, containing the ideas of justice, peace, equality, close neighborliness and humanity, begins with the Preamble of our Constitution. The preamble is defined by the sentences” establishing a humane democratic legal state“,”ensuring the peace and national harmony of citizens". According to Article 13 of our basic law, “a person, his life, freedom, honor, dignity and other inviolable rights are the highest value.” This constitutional principle is programmable in all aspects of our life. After All, Our First President I.A.As Karimov said “ " the source of power of independent Uzbekistan is our people's commitment to universal values. Our Constitution meets the high requirements for democratic constitutions, guarantees all citizens and fundamental freedoms of Man and citizen”[2].

DISCUSSION AND RESULTS

The fifth direction of”New Uzbekistan: from the strategy of action - the strategy of development " is also envisaged to carry out reforms in the spiritual and educational spheres. That is, Article 18 of our Constitution provides the basis for educating young people in the spirit of respect for the national identity, native language and culture, religion, traditions and traditions of representatives of all nationalities and nationalities. Today, more than 130 nationalities and nationalities live in our country. This substance is aimed at educating young people in the spirit of tolerance.

Our Constitution is an example of the spiritual, cultural heritage of our people, national thinking, sacred Islamic values and the experience of centuries-old Uzbek

statehood. Article 1 also underlies the recognition of" Uzbekistan as a Democratic Republic " as a matter of freedom, equality and promotes this development, social equality, equality in elections, equality in public office achievement, equality in education, ownership of property, equality of opportunities are manifested here.

According to Article 49 of our law "citizens are obliged to preserve the historical, spiritual, cultural heritage of the people of Uzbekistan. Cultural monuments are under state protection." It is our duty to protect our historical, spiritual, cultural heritage, monuments, historical objects. These served for the centuries-old understanding of the identity of our people, the recognition of our native land to the world. Each of us is responsible for bringing these to the next generation. When the laws are said, before our eyes is not only the expression of politics or the strengthening, regulation of social relations in the life of society and the state, but also a great spiritual wealth that performs an incomparable creative and educational function.

Instilling a sense of patriotism in the spiritual and moral foundation and education of the younger generation, it is literally the responsibility of every citizen of the Republic of Uzbekistan "in Article 52 of our Constitution to educate him the qualities of courage and fortitude, to serve the motherland faithfully. Every article and every paragraph of our basic law has educational significance. It is no coincidence that the family plays an important role in the upbringing of a person in particular, a separate chapter 14 in the Constitution is devoted to the institution of the family. "The family is the main link in society and has the right to be under the protection of society and the state" (Part 1 of Article 63). The rule on the protection of the family from society is also spelled out in the Universal Declaration of Human Rights, in which the family is the main subordinate unit of society, the opinion is noted on the education of children, the creation of the necessary material assistance to mothers and incapacitated family members, and the strengthening of the family, and this is Our First President I.A.Karimov argued that" family is the hearth of upbringing, which ensures the eternity of life, the continuity of generations, directly affects what kind of person future generations will become." Our basic law also establishes that the family - the main task in the formation of high moral and spiritual values-performs.

President Shavkat Mirziyoyev in his congratulatory speeches on the 29th anniversary of the adoption of our Constitution listed the objective factors of the need to update our Constitution. And it also emphasized the need to pay special attention to the spiritual and moral aspects. In particular:

– It is necessary to change the principle of “State – Society – man”, which was previously practiced, as “Man – society-state”, to strengthen it in our national legislation and legal practice;

- In the process of economic reforms, the main criterion should be the provision of human interests. This is the most important condition for the establishment of a nationalistic state;

- Constitutional strengthening of the role and status of civil society institutions in our basic law within the framework of the noble idea “Society is the initiator of reforms " is also a requirement of the period;

- It is necessary for us to establish constitutional foundations for the development of the institution of the family in the General Assembly, the delivery of our noble human values to future generations, further strengthening of interethnic harmony;

- State policy in the field of youth, the issue of comprehensive support of our sons and daughters, their rights and duties should be reflected at the constitutional level in order to fully ensure the rights and interests of young people in our Constitution today, when our children are emerging as new Uzbek bunkers; - At present, Uzbekistan is building a social state and a fair society. Therefore, the time has come to seal the principle of "New Uzbekistan-a social state" as a constitutional rule;

- In order to increase the effectiveness of the current system for the protection of human rights, it is necessary that our Constitution also reflects the issues of preventing child labor, reliably protecting the rights of people with disabilities, the elderly;

- Currently, many developed countries, taking into account global changes in nature, are introducing special chapters on ecology into their constitution. The Constitution of Uzbekistan should also prioritize legal norms on this urgent issue;

- It is also worthwhile to strengthen the issues of the development of kindergarten, school, higher education and science at the constitutional level, which are four integral rings of the third Renaissance,” [3] they emphasized in their opinion the adoption of these issues at the 30-year celebration of our Constitution.

At this point, it is important that the Constitution is introduced as a science in the education system. Consciousness of the Constitution to students from the 1st grade-he consciousness the settlement is prevented not only by the reform of the education and upbringing system, but also by offenses in society. We consider the Constitution – the foundation of our happiness, but we cannot accurately and fluently deliver it to the creators of the future. The norms in our Constitution regulate

important social issues in our society and their foundations. Teaching the Constitution in the educational process is its importance, function, function, legal nature, state structure, legal status of an individual, state, society and civil relations are taught. This in turn serves as a great force for the development of legal consciousness and legal culture, in which a solution is sought today when young people pass in the upper class.

The manners, spiritual maturity of young people are perfected when they fully realize their direct rights and duties. In this case, the task of not simply memorizing the Articles of our Constitution to students, but to be able to explain the meaning and meaning, to educate students in the spirit of respect for the law, the constitutional system, other citizens should be understood by today's educators and lawyers. Only through a deep knowledge of the Constitution, loyalty to the motherland, respect for society appear, and the desire arises to fulfill the duties assigned in articles not necessarily, but voluntarily. The points above are we “Why should we study the Constitution?", "it is also possible for us to find the answer to the question. Yes, today many of us know what the Constitution is from older adults to younger ones, but we cannot answer questions about its meaning-meaning importance, what directs us, why we need to bring it to life. It is important for us to implement its implementation in practice with the reform of the educational system, that is, the method of conducting lessons in a simplified form of constipation, in preschool institutions, in schools as a separate subject. It is important not only that we do explanatory and spiritual and educational work about the Constitution only on December 8, but also that throughout the year we apply the use of new technologies to practice, to be able to apply our master's word to life, to introduce teaching methodology. If we mean the essence of our Constitution in primary, secondary education, and only then the consolidation in higher education is taught as a special course, it will be able to influence the legal consciousness, legal culture and spirituality in young people.

CONCLUSION

It turns out that Winston Churchill, a prominent statesman and politician, “to be good – you need to change, and to be the best of the good, you need to change even more.” In short, we need to make changes, teach and aim to learn using the most effective methods to increase the impact of our headcount on youth spirituality. As President Shavkat Mirziyoyev noted: "on the basis of our Constitution, the national legislative system, state bodies, the Institute of civil society were formed in our country. Today, large-scale reforms are being carried out on all fronts. Our social, economic, political and military potential is growing and the outlook of our citizens is

growing. Our main law is that universal ideas serve great ideas such as peace, equality, freedom, brotherhood, peoples and interethnic friendship, stability of the country and the world. All this is, first of all, the result of the life – giving power of our Chief.”

REFERENCES

1. Karimov I.A."Uzbekistan is striving for the 21st century."
2. Karimov I.A. Legal guarantee of a great future.
3. President Of The Republic Of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev's report on the 26th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАРКАЗИЙ САЙЛОВ КОМИССИЯСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Жуманиязов Санжарбек Матрасулович
Қорақалпоқ давлат университети
Давлат бошқарув ҳуқуқи 2 босқич магистри

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистонда олиб борилаётган ислоҳотлар ва унинг жамият ҳаётида туб бурилиш даври Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ҳуқуқий ҳолати ва ривожланган бир қатор давларларнинг сайлов идораларининг ташкил етилиши ва уларнинг ҳуқуқ ва ваколатларини кўриб чиқдик. Бугунги кунда давлат ўз миллий ҳуқуқий тизимини ва унинг учун мақбул қонунчилик базасини яратар экан, ўзи танлаган йўлнинг истиқболини жаҳоннинг глобаллашув жараёни билан уйғунликда кўрмаслиги мумкин эмас.

Калит сўзлар: *Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ҳуқуқий ҳолати, сайлов ҳуқуқи, халқаро-ҳуқуқ, Таълим ва тарбия, ёш авлод, демократик давлат, ёшлар.*

ABSTRACT

In the article, we examined the legal status of the Central Election Commission of the Republic of Uzbekistan and the organization of electoral bodies in a number of established periods, as well as their rights and powers. Today, when the state creates its own national legal system and the legal base corresponding to it, it is impossible not to see the prospects of the chosen path in harmony with the world processes of globalization.

Keywords: *legal status of the Central Election Commission of the Republic of Uzbekistan, voting rights, international law, education and training, young generation, democratic state, youth.*

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ҳуқуқий ҳолати ва ривожланган бир қатор давларларнинг сайлов идораларининг ташкил етилиши ва уларнинг ҳуқуқ ва ваколатларини кўриб чиқдик. Бугунги кунда давлат ўз миллий ҳуқуқий тизимини ва унинг учун мақбул қонунчилик базасини яратар экан, ўзи танлаган йўлнинг истиқболини жаҳоннинг

глобаллашув жараёни билан уйғунликда кўрмаслиги мумкин эмас. Халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуққа нисбатан таъсири анча сезиларли бўлиб, улар ўзаро боғлиқдир. Ижобий нуқтаи назардан, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар даражасида бошқа мамлакатларнинг умумлаштирилган тажрибаси миллий ҳуқуқ ва қонунчилик тизимини қўллаш самарали моделларини кўриб чиқиш чоғида кенг тарқалган хатоларни такрорламаслик имконини беради.

Ҳар қандай демократик давлатда сайловлар энг муҳим сиёсий воқеа ҳисобланиб, у давлатнинг истиқболга мўлжалланган танлови ва стратегиясини белгилайди. Давлат ҳокимияти органларини сайлов орқали шакллантириш йўли мамлакатдаги конституциявий тузумнинг демократия тамойилларига асосланганлигини намоён этувчи кўрсаткичларидан бири ҳисобланади [10] . Замонавий давлатларда сайлов ҳуқуқи, ўрнатилган сайлов тартиби турли сиёсий институтлар ўртасида мувозанатга эришиш ва давлат яхлитлигини сақлаш эҳтиёжидан келиб чиқиб, умумий принцип ва чегаралар ўрнатиш учун зарур самарали воситалар йиғиндисини ифодалайди. Бироқ, дунёдаги сиёсий тизимларнинг турли-туманлиги ва ўзгарувчанлиги, уларнинг электорал тажрибасининг хилма-хиллигидан қатъий назар, ҳар бир давлат охир-оқибат ўз сайлов моделини яратади, демак ўз халқининг анъаналари ва менталитетига таянади десак, асло муболаға бўлмайди.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мамлакатимизнинг сайлов билан боғлиқ ташкилий ҳуқуқий механизмларини халқаро стандартларига мослаштириш ва сайлов қонунчилигини такомиллаштиришда ривожланган демократик давлатлар тажрибаларига мурожаат қилиш ҳаққоний ва адолатли демократик сайловларни ташкил этиш ва ўтказишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ҳуқуқий мақомини ошириш, сайлов тизими ва сайловларни ташкил қилишнинг демоктратик даражасини ошиш, мақсадида Марказий сайлов комиссиясининг турли республика ва халқаро ташкилотлар ривожланган хорижий давлатлар билан ҳамкорликларини ёритиб ўтишимиз лозим.

Жумладан, 2019-йилнинг 22-декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Халқ депутатлари маҳаллий кенгашларига бўлиб ўтган сайловларнинг натижалари бўйича қатор халқаро ташкилотларнинг миссиялари ва хорижий мамлакатларнинг делегациялари кузатувларининг дастлабки хулосаларига доир баёнотлар билан чиқди.

[10] Абдусаломов М. Марказий сайлов комиссиясининг Ўзбекистонда демократик сайловларга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказишдаги ўрни ва аҳамияти // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси, 2014. №1, – Тошкент ―O‘zbekiston НМИУ. –Б.5.

Марказий сайлов комиссияси Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси, ЕХҲТнинг Парламент Ассамблеяси Миссиясига, ЧҲТ, МДҲ, Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгаши миссияларига ва барча халқаро кузатувчиларга Ўзбекистон Республикасига сайловларни адолатли, ҳалол ва шаффоф, умуметироф этилган стандартлар ва енг мақбул амалиётлар, мамлакатимизнинг сайловлар соҳасидаги мажбуриятларига биноан ўтказишда кўрсатган ғоят улкан ёрдами учун самимий миннатдорлик билдиради. Ўзбекистон Республикасидаги сайловларга биринчи марта мисли кўрилмаган даражада кўп халқаро кузатувчилар ва хорижий давлатларнинг кузатувчилари, чет мамлакатларнинг оммавий ахборот воситаларининг вакиллари таклиф етилди. Сайловларда жами 50дан ортиқ хорижий давлатлардан ва 10та халқаро ташкилотлардан 800дан зиёд кузатувчилар, шунингдек, чет мамлакатларнинг 130дан ортиқ оммавий ахборот воситалари вакиллари мониторинг ва ёритиш ишларини олиб борди. Буларнинг барчаси Ўзбекистон Республикасининг сайловларни чинакам демократик тамойиллар асосида ўтказишга, фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродасини еркин билдириши учун барча шароитларни таъминлашга қатъий амал қилаётганининг ёрқин далилидир[11]. Марказий сайлов комиссияси халқаро кузатувчиларга ва хорижий давлатларнинг кузатувчиларига Ўзбекистонда демократик-ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятини мустаҳкамлаш ёълида муҳим босқич бўлган парламент сайловларига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш борасида мамлакатимиз томонидан амалга оширилган кенг кўламли ишларни холис еътироф етганлари учун чуқур миннатдорлик изҳор етади. Сайловларнинг Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2017-йили бошланган ва Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётини босқичма-босқич ўзгартириш ва юксалтиришга ёъналтирилган кенг кўламли ислоҳотлар жараёнида ўтказилгани халқаро кузатувчиларнинг миссиялари ва делегацияларининг баёнотларида ҳақли равишда алоҳида таъкидланган. Айни пайтда “Олий Мажлисга “Янги Ўзбекистон – янги сайловлар” шиори остида бўлиб ўтган сайловлар ортга қайтмас характер касб этган модернизатсия ва демократлаштириш жараёнларидаги муҳим босқич екани” ҳақли равишда алоҳида таъкидланган. Марказий сайлов комиссиясининг ва бошқа ташкилотларнинг мамлакатимиз сайлов қонунчилигини янгилаш, сайлов жараёнини бошқариш ахборот тизимини жорий этиш, сайловолди ташвиқотини янги форматда ташкил қилиш ва ўтказиш, кўп сонли халқаро ва маҳаллий кузатувчиларнинг, жумладан,

[11] https://www.saylov.uz/oz

сиёсий партиялар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари кузатувчиларининг, оммавий ахборот воситалари вакилларининг сайловларда тўсқинликларсиз иштирок этишини таъминлаш, сайлов жараёни иштирокчиларининг сайловларни ташкил қилиш ва ўтказиш борасидаги билим ва кўникмаларини мустаҳкамлаш каби ёъналишларда амалга оширган ишларига юқори баҳо берилган.

Мамлакатимизда барча фуқароларнинг, шу жумладан ногиронлиги бўлган шахсларнинг сайлов ҳуқуқларини таъминлашнинг ҳуқуқий-ташкилий асосларлари ва самарали механизмлари умумеътироф этилган халқаро норма ва стандартлар асосида шакллантирилган. Бу жорий йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Сайлов кодексида ҳам мустаҳкамланган. Сайлов кодексида ногиронлиги бўлган фуқаролар ўзининг барча конституциявий ҳуқуқларини, жумладан сайлов ҳуқуқини бошқа фуқаролар билан тенг ва еркин амалга ошириши учун зарур шароит ҳамда имкониятлар яратишга алоҳида еътибор қаратилган.

Шу билан бирга, овоз бериш хоналарига олиб борувчи кўрсаткичлар кўринарли жойга ўрнатилиши, участка сайлов комиссияси биносида сайлов куни малакали тиббиёт ходимларининг навбатчилиги ташкил етилишига ҳам еътибор қаратилади. Депутатликка номзоди кўрсатилган ижтимоий фаол ногиронлиги бўлган шахслар ўз сайловолди дастурини тузиши ва уни сайловчилар ўртасида тарғиб қилишида ҳар томонлама кўмаклашилади.

Тадбирда Марказий сайлов комиссияси билан мазкур жамиятлар ўртасида имзоланган келишувлар ногиронлиги бўлган сайловчиларнинг сайлов ҳуқуқларини самарали таъминлашга хизмат қилиши таъкидланди.

2021-йил 29-декабр куни Марказий сайлов комиссиясининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Мажлисни Комиссия Раиси З.Низамходжаев олиб борди.

Мажлисда Марказий сайлов комиссиясининг 2021-йил иккинчи ярим йиллигида амалга оширилган ишлари юзасидан ахбороти ва Марказий сайлов комиссиясининг 2022-йил биринчи ярим йиллигига мўлжалланган иш режаси тўғрисидаги масалалар кўриб чиқилди. Комиссия аъзолари дастлаб Марказий сайлов комиссиясининг 2021-йил иккинчи ярим йиллигида амалга оширилган ишлари юзасидан ахборотини кўриб чиқдилар. Қайд этилганидек, Марказий сайлов комиссиясининг 2021-йил иккинчи ярим йилликдаги фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Сайлов кодекси, Марказий сайлов комиссиясининг 2021-йил иккинчи ярим йиллигига мўлжалланган иш режаси, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловига тайёргарлик кўриш бўйича асосий тадбирлар дастури ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти

сайловини ўтказиш бўйича календар режага мувофиқ ташкил етилди ва амалга оширди. 2021-йил иккинчи ярим йиллигида Марказий сайлов комиссияси фаолияти асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишга қаратилди.

Сайловни миллий қонунчилик ва умумеътироф этилган халқаро стандартларга мувофиқ, еркин ва демократик, очиқ ва ошкора тарзда ўтказиш учун Марказий сайлов комиссияси томонидан барча ташкилий чоралар кўрилди. Белгиланган тадбирларни муддатида ва юқори даражада бажарилиши таъминланди. Сайлов участкаларида пандемия шароитида аҳоли саломатлигини ишончли муҳофаза қилиш, сайловчилар ва сайлов жараёни бошқа иштирокчиларининг хавфсизлиги таъминлаш мақсадида махсус ёриқнома ишлаб чиқилди.

Сайлов комиссиялари аъзоларининг малакасини оширишни ташкил этиш ҳақидаги консепсияга мувофиқ, сайлов комиссиялари аъзоларининг сайлов қонунчилиги ва амалиёти бўйича назарий билим ва амалий кўникмаларини янада юксалтириш мақсадида каскад усулида ўқув-семинарлари ташкил етилди. Шунингдек, сайлов комиссиялари фаолиятида замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш, сайловчиларнинг ягона електрон рўйхати билан ишлашда хато-камчиликларга ёл қўймаслик ҳамда “Бир сайловчи – бир овоз” тамойилини таъминлаш мақсадида Сайлов жараёнини бошқариш ахборот тизими операторларини тайёрлаш бўйича каскад усулидаги ўқувлар ўтказилди.

Сайлов кампанияси даврида сайловчиларга ўз сайлов участкасини аниқлаш ва ўзгартириш бўйича интерфаол хизмат кўрсатиш ёлга қўйилди[12]. Ушбу ҳизмат шакли хатто ривожланган давлатлар тажрибасида ҳам камдан кам учрайди. Бунда мамлакатимиз сайлов жараёнида сайловчилар учун ахборотнинг очиқлиги ва уни олишда кенг имконият яратилганидан далолат беради.

Марказий сайлов комиссиясининг янгиланган расмий веб-сайти ҳамда Ўзбекистон Респбликаси Президенти сайловига бағишланган сайлов2021.уз ахборот веб-портали ишга туширилди. Сайлов комиссиялари аъзолари ва сайловчилар учун қулайлик яратиш мақсадида сайловга оид барча маълумотларни ўз ичига қамраб олган махсус Сайлов 2021 мобил иловаси ишлаб чиқилди. Сайловчиларнинг сайлов тўғрисида хабардор қилиш, уларнинг електорал маданиятини юксалтириш мақсадида Марказий сайлов комиссияси томонидан республика бўйича кенг кўламли ахборот-тушунтириш ишлари олиб

[12] https://www.saylov.uz/oz

борилди. Ахборот материаллари бир неча тилларда чоп етилиши, шунингдек расмий веб-сайтга жойлаштирилиши таъминланди.

Имконияти чекланган сайловчиларни сайловда тўлақонли иштирок этишини таъминлаш мақсадида қатор ташкилий тадбирлар амалга оширилди.

Сайлов жараёнларида оммавий ахборот воситалари ва кузатувчилар фаолияти учун барча шароитлар яратилди. Сайлов кампанияси даврида Марказий сайлов комиссиясининг Матбуот маркази ва унинг минтақавий бўлинмаларида малакали журналистлар ва експертлар фаолият юритди.

Сайловни кузатган ЕХҲТ ДИИҲБ ўзининг дастлабки хулосасида СОВИД-19 пандемияси билан боғлиқ муаммоларга қарамай, Марказий сайлов комиссияси ўз фаолиятини қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда профессионал ва самарали амалга оширди, илк бор очиқ мажлислар ўтказиб, қарорларини ўз вақтида еълон қилди, бу билан еса, у сайлов жараёнининг ошкора бўлаётганлигини кўрсатиб берди деб таъкидлади. Бу еътироф бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловига мамлакат миқёсида кўрилган тайёргарликка берилган муносиб баҳо бўлди. Мажлисда Марказий сайлов комиссиясининг 2021-йил иккинчи ярим йиллигида амалга оширилган ишлари юзасидан тайёрланган ахборот кенг муҳокама қилиниб, Комиссия аъзолари томонидан маъқулланди. Мажлисда Марказий сайлов комиссиясининг 2022-йилдаги устувор вазифалари белгилаб олинди ҳамда 2022-йилнинг биринчи ярим йиллигига мўлжалланган иш режаси тасдиқланди.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг 2023-йил 10-мартдаги ҳамда Олий Мажлиси Сенатининг 14-мартдаги қарорларига мувофиқ “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонуни лойиҳаси бўйича Ўзбекистон Республикасининг референдуми 2023-йил 30-апрел – якшанба куни ўтказилиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг юқоридаги қарорлари ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Қонуни лойиҳаси 15-март куни матбуотда ва бошқа оммавий ахборот воситаларида еълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги Қонунга биноан Ўзбекистон Республикасининг референдумини ташкил этиш ва ўтказиш Марказий сайлов комиссияси зиммасига юклатилган. Шу боис, **2023-йил 16-март куни** Марказий сайлов комиссиясининг Ўзбекистон Республикаси референдумига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ ташкилий

масалаларга бағишланган мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисда референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш **календар режасини** тасдиқлаш, референдум **округларини** тузиш, референдум **харажатлар сметасини** тасдиқлаш, референдум ўтказувчи **комиссиялар** аъзоларининг **малака оширишини** ташкил этиш, Марказий сайлов комиссиясининг **Матбуот маркази** фаолиятини ташкил этиш каби масалалар кўриб чиқилди.

1.Жорий йил 30-апрелда бўлиб ўтадиган референдумни ўтказиш билан боғлиқ тадбирларни қонунчиликда белгиланган муддатларда босқичма-босқич амалга оширилишини таъминлаш муҳим аҳамият касб етади. Шу мақсадда мажлисда Ўзбекистон Республикаси референдумига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш **календар режаси** тасдиқланди.

Календар режа референдум жараёнини қонун талабларига риоя қилган ҳолда тўғри ва самарали ташкил этиш, мавжуд куч ва имкониятларни оқилона тақсимлаш ва сафарбар этишни таъминлайди.

Календар режанинг яна бир муҳим вазифаси – референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича ҳаракатларни барча референдум ташкилотчилари томонидан сифатли бажарилишини таъминлаш ҳисобланади.

2. Мажлис кун тартибига мувофиқ, “**Ўзбекистон Республикасининг референдуми округларини тузиш тўғрисида**” қарор қабул қилинди. Унга кўра, **Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар** ва **Тошкент шаҳар** ҳудудлари чегаралари доирасида **14 та округлар** ташкил етилди.

3. Кун тартибидаги навбатдаги масала – референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ **харажатлар сметаси** ҳам муҳокама етилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, 2019-йилда вакиллик органлари сайлови учун **230,5 млрд сўм** маблағ ажратилган.

Жорий йилда ўтказиладиган **референдумни молиялаштириш** учун Давлат бюджетидан **182,4 млрд сўм** маблағ ажратилиши режалаштирилган.

4.Ўзбекистон Республикаси референдумининг миллий қонунчиликка мос тарзда, уюшқоқлик билан ташкил этиш учун референдум комиссиялари аъзолари ҳамда референдум жараёни иштирокчиларининг билими ва кўникмаси юқори даражада бўлишини тақозо етади.

Таъкидлаш жоизки, 2022-йилда Марказий сайлов комиссияси Референдум ўтказувчи комиссиялар аъзоларининг малакасини оширишни ташкил этиш консепсиясини тасдиқлаган еди. Мазкур ҳужжат асосида республикамизнинг барча ҳудудларида референдум жараёни

иштирокчиларининг малакасини оширишга қаратилган семинар-тренинглар бўлиб ўтди.

Мажлисда референдум ўтказувчи комиссиялар аъзоларининг малакасини оширишга қаратилган **ўқитиш жараёнларининг навбатдаги босқичини** амалга ошириш юзасидан қарор қабул қилинди.

5. Сиёсий тадбирга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш даврида қонунийлик, мустақиллик, холислик, очиқлик, ошкоралик ҳамда шаффофлик тамойилларига тўла амал қилган ҳолда ташкил этиш, ОАВлар билан ҳамкорликни кучайтириш муҳим аҳамият касб етади.

Шу мақсадда Марказий сайлов комиссияси **Матбуот маркази** ва унинг **ҳудудий бўлинмаларини** ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди ҳамда мазкур **Марказнинг низоми** тасдиқланди. Матбуот марказида тажрибали журналистлар, ҳуқуқшунослар, таржимонлар, експертлар ва бошқа мутахассислардан иборат ихтисослаштирилган гуруҳлар фаолият олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг, сайлов комиссияларининг, референдум ўтказувчи комиссияларнинг фаолиятига аралашиш, худди шунингдек уларнинг ишига тўсиқларни юзага келтириш, —

мансабдор шахсларга базавий ҳисоблаш миқдорининг ўн бараваридан ўн беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Бизнинг фикримизча ушбу моддада назарда тутилган ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жазо миқдорини ўн беҳс баробардан йигрма баробаргача миқдорда жаримага солишга сабаб бўлишини белгилаш мақсадга мувофиқ бўлар еди.

Хулоса килиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ҳаққоний, адолатли, демократик сайловларни ташкил этиш ва ўтказишдаги ролининг янада оширилиши демократик тараққиёт учун хизмат қилади.

REFERENCES

1. https://www.saylov.uz/oz
2. Абдусаломов М. Марказий сайлов комиссиясининг Ўзбекистонда демократик сайловларга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказишдаги ўрни ва аҳамияти // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси, 2014. №1, – Тошкент —O‘zbekiston НМИУ. –Б.5.
3. Рахимова Машхура Иномжановна, & Хасанов Миршод Нумонович (2020). Роль среднеазиатской философии в развитии мировой и европейской науки. Вестник науки и образования, (4-1 (82)), 38-41.

4. Раматов, Ж.С., Ҳасанов, М.Н., & Жуманиёзова, Н.С. (2022). ТАЛАБА-ЁШЛАР МАЪНАВИЙ ДУНЁҚАРАШИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ САМАРАЛИ УСУЛЛАРИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (10-2), 866-874.
5. Эрниёзов, У., РАМАТОВ, Ж., Тухтабоев, Э., Валиев, Л., Жуманиёзова, Н., & Хасанов, М. (2022). ШРИ АУРОБИНДО ҚАРАШЛАРИДА ИНСОН ВА УНИНГ МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ЗАРУРАТИ. World scientific research journal, 9(1), 197-202.
6. Раматов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Х., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф., & Хасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОИЙ АДОЛАТ ВА КАДРИЯТЛАР ПЛЮРАЛИЗМИ. World scientific research journal, 8(1), 102-108.
7. Раматов, Ж. С., Эрниёзов, У. К., Султанов, С. Ҳ., & Хасанов, М. Н. (2022). САНЪАТНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АХАМИЯТИ. World scientific research journal, 9(2), 65-70.
8. Ramatov, J., Baratov, R., Jurabayev, N., Umarova, R., & Mamajanova, G. (2022, June). Evolution of railway construction development in Uzbekistan: Past and prospects. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2432, No. 1, p. 030011). AIP Publishing LLC.
9. Jumaniyoz Ramatov, Rozigul Umarova, Rashid Baratov, Mirshod Khasanov, Siroj Sultonov, & Fayzulla Kushakov (2022). PROBLEMS OF INFLUENCE OF ISLAM ON CONSCIOUSNESS TRANSFORMATION. Academic research in educational sciences, 3 (10), 591-597.
10. Раматов, Ж. С., Баратов, Р. У., Султанов, С. Х., Муратова, Д. А., Хасанов, М. Н., & Эрниёзов, У. К. (2022). ЁШЛАР ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЙ КИЁФАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ КАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОХДЯТИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(10), 376-386.
11. Раматов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Ҳ., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф., & Хасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОИЙ АДОЛАТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ПЛЮРАЛИЗМИ. World scientific research journal, 8(1), 102-108.
12. Раматов, Ж.С., Баратов, Р.Ў., Султанов, С.Ҳ., Муратова, Д.А., Хасанов, М.Н., & Эрниёзов, У.К. (2022). ЁШЛАР ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЙ ҚИЁФАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТУШУНЧАСИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (10), 376-386.
13. Джуманиёз Раматов, Розигуль Умарова, Рашид Баратов, Миршод Хасанов, Сиродж Султонов, Файзулла Кушаков ПРОБЛЕМЫ ВЛИЯНИЯ ИСЛАМА НА

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЗНАНИЯ // Академические исследования в области педагогическихнаук. 2022. №10. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problems-of-influence-of-islam-on-coding-transformation (дата обращения: 31.01.2023).
14. Hasanov M., Tuhtaboev E. THE PERFORMANCE OF THE PERFECT MAN IN THE EASTERN RENESSANCE (ON THE EXAMPLE OF FARABI'S VIEWS) //Innovative Technologica: Methodical Research Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 1-6.
15. М.Н.Ҳасанов, Д.А.Ҳафизов, Р.Х.Тоиров, & Х.Қ.Болтабоев. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙ ЯШАГАН ДАВРДАГИ ИЛМ-ФАН ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ . JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS, 4(3), 137–140. Retrieved from http://www.wsrjournal.com/index.php/new/article/view/627
16. Jumaniyoz Ramatov, Rozigul Umarova, Rashid Baratov, Mirshod Khasanov, Siroj Sultonov, & Fayzulla Kushakov (2022). MODERN REQUIREMENTS FOR THE SPIRITUAL IMAGE OF YOUNG PEOPLE AND ITS MANIFESTATION IN PRACTICE. Academic research in educational sciences, 3 (10), 582-586.
17. Ramatov, J.S., & Khasanov, M.N. (2022). SOCIAL ASPECTS OF PROFESSIONAL QUALITY IMPROVEMENT (ON THE EXAMPLE OF THE RAILWAY SECTOR). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 969-976.
18. Раматов, Ж.С., Валиев, Л.А., & Хасанов, М.Н. (2022). XIX АСРДА ҲИНДИСТОНДАГИ ИЖТИМОИЙ – ФАЛСАФИЙ ЖАРАЁНЛАР. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 1070-1078.
19. Жўрабоев, Н. Ю., Кушаков, Ф. А., Султанов, С. Ҳ., & Хасанов, М. Н. (2022). КОНФУЦИЙЛИК ХУСУСИЯТЛАРИДАН ХИТОЙ ФАЛСАФАСИНИНГ КЕНГАЙИШИ. World scientific research journal, 9(2), 37-42.
20. Ruzigul, U., Nasirjan, J., Dilmurodkhakim, A., Mirshod, H., & Urozboy, E. (2020). Rationale and history of human reflections in the muslim philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(5), 1453-1458.
21. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Sultanov, S., & Khasanov, M. (2022). METHODS AND MEANS OF FORMATION OF SPIRITUAL MORAL CONSCIOUSNESS IN STUDENTS AND YOUTH OF UZBEKISTAN. World scientific research journal, 10(1), 257-262.
22. Абдурашидова, Нилуфар Абдурашидовна, & Ҳасанов, М. (2022). ЁШЛАР ДУНЁҚАРАШИДА ДИН ВА АХЛОҚНИНГ ЎЗАРО МУТАНОСИБЛИГИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (10), 1226-1235.

23. Бобошев, З. Н., Ҳасанов, М. Н., & Нуруллаев, Э. А. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ АСОСЧИСИ СИФАТИДА.
24. Эрниёзов, У. К., Ҳасанов, М. Н., & Машарипов, Х. С. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ-АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ АНТРОПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ.
25. Журабоев, Носир Юсупович, & Ҳасанов, Миршод Нўъмонович (2022). ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ СОҲА РИВОЖИ: ИСЛОҲОТ ВА ИСТИҚБОЛ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 1274-1283.
26. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, & Ҳасанов, Миршод Нўъмонович (2022). ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 1345-1354.
27. Ramatov, J.S., & Khasanov, M.N. (2022). SOCIAL ASPECTS OF PROFESSIONAL QUALITY IMPROVEMENT (ON THE EXAMPLE OF THE RAILWAY SECTOR). Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 969-976.
28. Нилуфар Жўраевна Назарова, & Миршод Нўъмонович Ҳасанов (2022). ТАЛАБАЛАРДА БЎШ ВАҚТДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 752-758.
29. Миршод Нўмонович Ҳасанов (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙ ТАЪЛИМОТИ АСОСИДА БАРКАМОЛ ШАХСНИ ШАКЛЛАНТИРИЛИШ МАСАЛАЛАРИ. Academic research in educational sciences, 3 (10), 393-398.
30. Ж. С. Раматов, & М. Ҳасанов (2022). ОНТОЛОГИЧЕСКИХ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ АЛЬ-ФАРАБИ. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2 (6), 537-546.
31. Ж. С. Раматов, & М. Ҳасанов (2022). МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР – ЖАМИЯТИМИЗ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 973-979.
32. Ф. А. Кушаков, М. Н. Ҳасанов, Р. Ў. Баратов, Ж. С. Раматов, С. Ҳ. Султанов ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА СЎЗ ЭРКИНЛИГИ // Academic research in educational sciences. 2022. №10. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/yangi-zbekistonda-inson-u-u-lari-va-s-z-erkinligi (дата обращения: 15.02.2023).
33. Раматов, Ж. С., Ҳасанов, М., & Назарова, Н. Ж. (2022). МЕДИАМАДАНИЯТ ВА АХБОРОТДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ. Academic research in educational sciences, 3(6), 984-988.
34. Миршод Нўмонович Хасанов (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИНСОННИ АХЛОҚИЙ КАМОЛОТИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ИЖТИМОИЙТАРИХИЙ МАНБАЛАРИ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 776-784.
35. Ж. С. Раматов, Миршод Нўмонович Ҳасанов, & Л. А. Валиев (2022). ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ (АБУ НАСР ФОРОБИЙ, АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙИНГ СИЁСИЙҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАРИ АСОСИДА). Academic research in educational sciences, 3 (6), 705-712.
36. Ramatov, J.S., & Khasanov, M.N. (2022). HISTORY OF RAILWAY CONSTRUCTION IN UZBEKISTAN: YESTERDAY AND TODAY. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (6), 925-930.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ҒАФУР ҒУЛОМНИНГ ОБРАЗ ЯРАТИШ МАҲОРАТИ

Гўзалхон Муҳаммаджонова
филология фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон, ФарДУ
Guzalfayz76@.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ғафур Ғуломнинг образ яратиш маҳорати тадқиқ этилган. Анъанавий тимсоллар ва лирик образлар талқинидаги ўзига хослик адабий-эстетик тафаккур ва бадиий идрок контекстида ўрганилган. Хусусан, шоир яратган ота тимсолининг бадиий тасвирида миллий ва умуминсоний қадриятлар ифодаси, шоир қўллаган поэтик усуллар тавсифланади, ижодкорнинг ғоявий-бадиий концепцияси ҳақида хулосалар берилади.

Калит сўзлар: *образ ва образлилик, адабий анъана, ворислик, адабий таъсир, Ғафур Ғулом шеърияти, ота образи, бадиий концепция, бадиий идрок, адабий-эстетик тафаккур, бадиий-эстетик функция, мумтоз адабиёт, тасвир усуллари, услуб.*

ABSTRACT

The article examines Ghafur Ghulam's image creation skills. The originality in the interpretation of traditional symbols and lyrical images is studied in the context of literary-aesthetic thinking and artistic perception. In particular, the expression of national and universal values, the poetic methods used by the poet are described in the artistic image of the father image created by the poet, and conclusions are given about the ideological and artistic concept of the creator.

Key words: *image and imagery, literary tradition, inheritance, literary influence, Gafur Ghulam's poetry, father image, artistic concept, artistic perception, literary-aesthetic thinking, artistic-aesthetic function, classical literature, image methods, style.*

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются навыки создания имиджа Гафура Гулама. Исследуется своеобразие трактовки традиционных символов и лирических образов в контексте литературно-эстетического мышления и художественного восприятия. В частности, описывается выражение национальных и общечеловеческих ценностей, поэтические приемы, используемые поэтом, в созданном поэтом художественном образе образа отца, даются выводы об идейно-художественной концепции творца.

Ключевые слова: *образ и образность, литературная традиция, наследственность, литературное влияние, поэзия Гафура Гулама, образ отца, художественная концепция, художественное восприятие, литературно-эстетическое мышление, художественно-эстетическая функция, классическая литература, образные приемы, стиль.*

КИРИШ

Анъанавий тимсоллардан фойдаланиш шоирга поэтик фикрни таъсирчан ва образли ифодалаш имконини беради. Мумтоз лирикада *гул ва булбул, ошиқ ва маъшуқа, рақиб* каби тимсоллар воситасида лирик қаҳрамон, шоирнинг кечинмалари ифодаланиб, уларда ишқи илоҳий ва ишқий ом ўз маъносида ҳамда рамзий маънода куйланади. Мумтоз адабиётнинг ғазал жанрида ва қатор шеърий шаклларда мазкур лирик образлар мотив сифатида яшаб келмоқда. Жадид адабиёти даврида шеърият ижтимоий фикрларни ифодалашнинг асосий ва таъсирчан воситаларидан бири бўлиб қолди. Бу ҳолат шеъриятдаги лирик образлар сирасини янгилари билан бойитди. Биргина Чўлпоннинг мисолида оладиган бўлсак, *йўл, йўлчи, юлдуз* поэтик образлари шоирнинг маърифатпарварлик, эрк ва озодлик ғояларини, муаллифнинг бадиий концепциясини ифодалашда *(йўл – кураш, йўлчи– курашчи, юлдуз – мақсад)* муҳим бадиий-эстетик вазифа бажарди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ғафур Ғулом ижодида ҳам лирик образлар сираси янгича шакллантирилганини кўриш мумкин. Шоир мумтоз тимсолларни ўз замонасига шундоққина кўчириб қўя қолмайди, балки анъанавий поэтик образларга қўшимча маъно юклаб, замонавийлаштиради, янгича талқин этади. Жумладан, *маъшуқа – ватан, ошиқ – лирик қаҳрамон, соқий – ҳаёт, Яратувчи, қуёш – ҳаётийликни таъминловчи омил, барҳаётлик, кун ва тун – ўтмиш ва бугун, тонг, тонготар – нурли келажакнинг бошланиши.*

Шоирнинг лирик меросида соқийнома мазмунидаги мисралар учрайди. Уларда соқийга мурожаат, май, шароб талқинлари ҳам учрайдики, бу баъзи ўринларда ўз маъносида, баъзан эса рамзий маънони ифода этади:

Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ғаниматдир, умрзоқ соқий.
Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Ҳайёмона битилган ушбу мисралар соқийнома жанрининг анъаналарига хос равишда Аллоҳ ва комил инсон, ҳаёт ва умр ҳақидаги фалсафий

мушоҳадани акс эттирган. Бу тазод, такрир санъати ёрдамида янада таъсирли ифодаланган.

Аёнки, ҳар бир бадиий асар муаллифнинг муайян бадиий-концепциясини ўзида ифода этади. Унда ҳаёт ҳақидаги фалсафий умумлашмалар образлилик асосида ўз аксини топади. Ғафур Ғулом шеърияти нафақат бир миллат, бир халқ доирасида балки бутун инсониятга дахлдор ҳаёт фалсафасини ўзида мужассамлайди. Фольклор, мумтоз адабиёт ва асрлар оша доимий долзарб бўлиб келган умр мазмуни, инсон ҳаётининг шарҳи қисқа ва лўнда тарзда сўз санъати ҳамда мусиқий тафаккур синтезидаги қарашларда бадиий талқин этилади. “Киши кўргилиги” тўртлиги лирик тавсиф ва изоҳлардан иборат бўлиб, руҳий-психологик ҳолатлар талқинда ҳикмат, афоризмга хос маъни касб этади:

Онадан туғилмоқ:
Мусиқий оҳанг каби аввал “тарона”дан бошланади.
Яшамоқ:
Чолғуда “даромад”дай кучли ўйлар-ла чимиртар қошлар.
Бизни севмак:
У “авж” пардаси янглиғ кўнгилни эркалатганга ўхшар.
Лекин ўлмак:
Аламли “савт”дирки, барча тингловчининг кўзин ёшлар.

Ушбу сатрларда шоирнинг мусиқага муҳаббати ва мусиқа илмидан бохабарлиги сезилади. Инсон умрининг даврлари мусиқадаги куйлар мазмун-моҳиятига кўра тавсифланган ушбу мисраларда илми мусиқийга оид атамалар қўлланган. Умр фасллари “тарона”, “даромад”, “авж”, “савт” каби куй ва қўшиқ ижросининг босқичларидаги руҳий-ҳиссий таъсирланишлар ҳолатларига қиёслаб шарҳланадики, бу сўз ва мусиқа санъати уйғунлигидаги синтезлашувни юзага келтирган. Шоир мумтоз ва тасаввуфий анъаналарга монанд ҳолда инсон умрини туғилиш ҳамда ўлим орасидаги имконият, бир неъмат деб билади. Ибтидо (туғилиш) интиҳодан(ўлим)дан даракчидир. Умрнинг чин маънода яшаб ўтилгани эса севмоқ ва севилмоқ билан ўлчанади. Қалбида муҳаббати бор инсонгина ҳақиқий маънода ҳаётни яшаб ўтган ҳисобланади. Севги кучли руҳий-ҳиссий эврилишларга бой, инсонни буткул ўзгартириб юбора олиш қудратига эга туйғу. Шоир ана шу қудратли туйғуни тирикликнинг, умрнинг мазмуни деган ғояни илгари суради. Ҳаётни севмоқ, оламни меҳр-муҳаббат кўзлари билан идрок этмоқ, инсонларни севиб ардоқламоқ, яратувчанликни, ижодни юракдан туймоқ ва унга ўзни бағишламоқ, умуман, жўшқин севги оламида яшамоқ бу шоир ижодининг асосий концепциясидир. Ана шундай бебаҳо ҳаётнинг ҳар бир лаҳзаси, сонияси қадрлидир.

Ғафур Ғулом анъанавий лирикада яққол акс этмаган образларни кашф эта олди. Жумладан, ишчи, деҳқон, меҳнаткаш тимсоллари. Ушбу тимсоллари мавжуд мафкуранинг тинимсиз меҳнат қилиш сиёсатини тарғиб қилиш учун таъсирли восита, асосий мақсад бўлган бўлса-да, меҳнатсеварликни, яратувчанликни улуғлаш концепцияси замонавий қарашлар билан уйғунлашиб кетган. Тўғри, мазкур мавзудаги ҳамма шеърларни ҳам поэтик мукаммал деб бўлмайди, аммо меҳнатсеварликнинг анъанавий талқини шоир ижодида услубий сайқалланган. Айниқса, мумтоз шеърий шаклларга мурожаат воситасида мазкур образлар орқали анъанавий гуманистик концепциянинг илгари сурилиши шоир ижодидаги услубий янгиланишларни намоён этади.

Ғафур Ғулом лирикаси миллий шеъриятда ўзбек отаси тимсолини ёрқин намоён этгани билан алоҳида эътирофга лойиқ. Бу образ шоир ижодининг марказида туради ва деярли барча шеърларида кенг мушоҳадали, ҳаётсевар, оила ва ватан тақдирига қайғурган *ота*нинг теран нигоҳи сезилиб туради. Мазкур йўл билан шоир шеъриятда лирик образ характерини ифодалашнинг ноанъанавий усулларини кашф этди. Лириканинг имкониятлари доирасида нафақат лирик ҳиссий-кечинмаларни бериш, балки портрет чизгилари, монолог каби усуллар воситасида лирик асарда ҳам эпик асарлардан кам бўлмаган ҳолда тўлақонли характер ярата олиш мумкинлигини исботлади. Ғафур Ғулом лирикасида Ота сиймоси ўзининг мукаммал салобати билан намоён бўлади.

Шоир бу борада бадиий нутқнинг монолог усулидан унумли фойдаланган. Отанинг нутқида оталарча меҳр, дуогўйлик, насиҳат, келажакка умид, бахтиёрликдан масрурлик, оила ва жамият олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этиш, кенгфеъл ва вазминлик, мушоҳадакорлик каби сифатлар яққол акс этиб туради. “Кузатиш” шеърида урушга кузатилаётган фарзандга эзгу тилаклар, дуо билан биргаликда насиҳат мазмуни етакчилик қилади. Шунинг баробарида отанинг урушга, босқинчиларга қарши чексиз нафрати, қаҳри ҳам акс этади. Бу туйғулар ва уларнинг халқона ифодасида бутун оталарнинг умумлашма образини тасаввур этиш мумкин:

Сафлар олдида бўл, мард бўл, ботир бўл,
Дўстларга ҳамоҳанг жўра бўл, жўр бўл,
Она юрт ҳурмати, Ватан ҳурмати
Халқимнинг ҳурмати ғолиб бўл, зўр бўл. (“Кузатиш” Б.37)

“Соғиниш” шеъри ўзбек лирикасида ота сиймосини лиро-эпик талқинда ёрқин ифодалаб бера олган ноёб дурдонадир. Унда отанинг ички руҳий оламидаги соғинч, хавотир, васвасалар оғир вазминлик, сабот билан уйғун тасвирланади. Одатда шеърда портрет кўп учрамайди. Лекин ушбу шеърда

тўлақонли миллийлик билан суғорилган тасвирларда ўзбек отаси умумлашма образ даражасига кўтарилган.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш! (“Соғиниш”)

Карвон ва бўталоқ образи мумтоз адабиётда иложсизликнинг кўҳна тасвирлардан биридир. Гулханийнинг “Зарбулмасал” асарида “Туя ва бўталоқ” масалида ушбу руҳий ҳолат ғоят таъсирчан ифодаланган. Шоир ана шу тасвирни ижтимоий кўламдорлик бағишлаб, уруш давридаги бутун халқнинг руҳиятини ўзи ва фронтга йўл олган фарзанди мисолида ёритиб беради. Урушга сафарбарликдаги карвон дарҳақиқат, халқ дардини, фарёдини, соғинчини, умидини, айрилиқ ва изтиробларини гарданига олган карвон эканлиги “зўр” сўзи билан тавсифланган. “Зўр” сўзи турк тилида “қийин, оғир” маъноларини ифодалайди. Ўзбек тилида эса “яхши, улкан, катта” маъноларини беради. Шоир ушбу сатрда айнан туркий тилдаги ифодасига урғу қаратган дейиш мумкин. Лирик қаҳрамон – ота, ўз фарзандини урушга (катта карвон сафига қўшар экан)кузатар экан, юрагида васваса, хавотир ва изтироб билан унинг ортидан эргашади. Бу тасвир бугунги шеъриятда тез-тез учраб турган сўз ва кино санъатидаги бадиий синтезга хос талқинни эслатади. Ўз фарзандини кузатаётган ота ва кўплаб шундай ота-оналар сиймоси коинот тасвири кенгликлари билан уйғунлашади. Гўёки, кинооператор бир ота ва ўғил қисматини бутун олам, коинот, башар қисмати билан боғлайди.

Унда етук эди мерос мард ғурур,
Остонани ўпиб, қасамёд қилди.
Укаларин эркалаб ўзимдай мағрур,
Яъни обод уйимни у дилшод қилди (“Соғиниш”).

“Ватан – остонадан бошланади”, – дейди доно халқимиз. Остона кичик ватан – оилага, меҳр ва муҳаббат ошиёнига кириш ўрни. У айни жиҳатга кўра ҳам муқаддасдир. Шунинг баробарида катта олам (жамият, ижтимоий муҳит) ва кичик олам(оила, инсон)нинг ҳудудий боғланиш ва фарқланиш жойи. Остона – кутиб олиш ва кузатиб қўйиш манзили. Остона – дахлсизлик, эркинлик ва холиснинг бошланиш ўрни. Остонани ўпиб қасамёд қилинишида оила ва қондошлар ҳаққи тинчлик йўлида фидокорона курашчи бўлишга онт ичмоқни ифодалайди. Айни шу руҳий ҳолатда “укаларни мағрур эркалаш” отанинг муносиб вориси эканлигига таъкидни, ота ва ўғил ўртасидаги руҳий-маънавий яқинлик, меҳр-оқибатни акс эттирган.

Не қилса отамен, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор.
Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти дейман, кўринса ғубор.

Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам,
Қўмсайман бировни – аллакимимни.
Доимо умидим бардам бўлса ҳам
Баъзан васвасалар босар дилимни...

Кечки таомланишда бутун оиланинг бир дастурхон атрофида жаъм бўлиши, айниқса, шарқона менталитетда жуда гўзал қадрият. У оиланинг бирдамлигини, бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббатининг ифодасидир. Шоир ана шу реалия орқали отанинг очиқ-ошкор ифодаланмас, қалбида сақлайдиган меҳрини, оталарча хавотирини таъсирчан ифодалашга эришган.

Шеърга танланган вазн лирик қаҳрамон руҳиятини теран ёритишга хизмат қилган. 11 бўғиндан ташкил топган шеърий мисралар 6+5 тарзида туроқланган бўлиб, ундаги оҳанг оқими ота образининг руҳий оламига ниҳоятда мос келган. *Соғинмоқ, кутмоқ, қўмсамоқ, васваса босмоқ* каби руҳий ҳолатларда лирик қаҳрамоннинг ботиний дунёси янада аниқроқ акс этади. Аммо *умиди бардам* отанинг тушкунликка бўй беришга ҳаққи йўқ. Чунки унга суянган бутун оила, ўғлининг суйгани – “қўшни қиз” бор. Ота эътиқоддда собит, уларга далда бериб, ёруғ кунлар келишига қадар мададкор бўлмоғи лозим. Шеърда энг нозик, нафис туйғулар моҳирлик билан ифодаланган:

Асалдан ажраган мумдек сарғариб,
Ини йўқ аридек тўзғиганим йўқ.
Улуғ эътиқодда ўларман қариб,
Абаддир мендаги падарий ҳуқуқ.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, лирикада Ғафур Ғулом ўзбек отаси, ишчи, деҳқон, замона ёшлари образини давр билан ҳамнафас яратди. Мазкур образлар замонавий ўзбек лирикаси образлари галереясини бойитди. Хусусан, ўзбек отаси тимсоли ҳам зоҳиран, ҳам ботинан юксак даражада кашф этилди. Отанинг руҳий кечинмалари, оталик масъулияти, ватан ва оила олдидаги бурчи масалалари образли тасвирланди. Динамик портрет чизгилари асосида отанинг зоҳирий қиёфаси ёркин ва аниқ рангларда тасвирланди.

REFERENCES

1. Ўзбек адабий танқиди. Антология. (2011). Тошкент: Турон-Иқбол.
2. СУВОН МЕЛИ. (2013). Ғафур Ғулом: вақт фалсафаси.// Ўзбек тили ва адабиёти.
3. ҒАФУР ҒУЛОМ. (1983-1984) Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик. 1-2 том. Тошкент: Фан.
4. ҒАФУР ҒУЛОМ. (2003).Танланган асарлар. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги МНИУ.
5. МАМАЖОНОВ С. (1963). Шоир ва замонавийлик. Тошкент: Фан.
6. МАМАЖОНОВ С. (1966). Ғафур Ғулом прозаси. Тошкент: Фан.
7. МАМАЖОНОВ С. (1972). Услуб жилолари. Тошкент: Адабиёт ва санъат.

БИОХИМИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ЦИНКА В НЕКОТОРЫХ КЛЕТКАХ ЧЕЛОВЕКА.

Нуриддинова Ш.О.
студентка Ташкентского Педиатрического Медицинского Института
Цой.А.В.
студентка Ташкентского Педиатрического Медицинского Института
Султанбаева А.С.
студентка Ташкентского Педиатрического Медицинского Института
Научный руководитель: Акбарходжаева Х.Н.
доцент кафедры медицинская и биологическая химия, медицинская биология, общая генетика

АННОТАЦИЯ

Цинк занимает второе место в списке самых распространенных микроэлементов в теле человека, после железа и цинка. Он входит в состав более чем 3000 ферментов: гидролаз, трансфераз и лигаз [1]. Примерно 70 % всех ферментов, входящих в состав цинка, являются каталитическими. Помимо этого, он является субстратом, или регулятором активности ферментов [2]. Такое большое количество ферментов объясняется необходимостью цинка в синтезе ДНК, белков, липидов и жиров. Он необходим, чтобы нормализовать геном [2]. Также цинк обладает антиоксидантными свойствами при повреждении ДНК, а также в процессе синтеза биологически активных веществ, таких как метионин, который нужен для репарации ДНК [3].

Ключевые слова: *ДНК, пища, альбумин, ЖКТ, ферменты, конформация, ЦНС, рецептор, нейроны, везикулы, гипергликемия, эякулят, антиоксидант.*

ABSTRACT

Zinc is the second most abundant micronutrient in the human body, after iron and zinc. It is part of more than 3000 enzymes: hydrolases, transferases, and ligases [1]. Approximately 70% of all enzymes that make up zinc are catalytic. In addition, it is a substrate or regulator of enzyme activity [2]. Such a large number of enzymes is explained by the need for zinc in the synthesis of DNA, proteins, lipids and fats. It is necessary to normalize the genome [2]. Zinc also has antioxidant properties in DNA damage, as well as in the process of synthesis of biologically active substances, such as methionine, which is needed for DNA repair [3].

Key words: *DNA, food, albumin, gastrointestinal tract, enzymes, conformation, CNS, receptor, neurons, vesicles, hyperglycemia, ejaculate, antioxidant.*

ВВЕДЕНИЕ

Больные с мальнутрицией, алкоголизмом, воспалительными заболеваниями желудочно-кишечного тракта, мальдигистией, мальабсорбции и других патологических состояний, приводящих к снижению усвоения цинка, имеют тенденцию к повышенной недостаточности данного микроэлемента. Симптомы недостаточности цинка являются неспецифическими, можно отметить наиболее часто встречающиеся патологические изменения как задержка роста, диарея, алопеция, глоссит, дистрофия, снижение иммунитета, гипогонадизм у мужчин, снижение скорости регенерации и быстрое старение.

Общее количество цинка 1,4-2,3 г данные значения корректны как для мужского, так и для женского пола. В плазме содержания цинка относительно постоянна 1 мкг/л и находится в связанном состоянии с альбуминами и альфа 2-макроглобулином. Так же он содержится в мышцах, костях, сперматозоидах, предстательной железе, эритроцитах и тканях глаза. Потребность в цинке тела человека в максимальных значениях достигает в день 20 мг. Из-за отсутствия какого-либо его места хранения приводит к быстрому снижению при проблемах с пищей или с ЖКТ. Основной путь выведения цинка – ЖКТ. Фекальный цинк является с одной стороны неабсорбированным из пищевых ресурсов экзогенный, а с другой стороны секретируемый эндогенный цинк [6]. Кроме того, почки ежедневного экскретируют цинк в пределах 400-600 мкг, и довольно большое количество, а именно в день до 1,5 мг расходуется на рост волос, десквамацию кожи и эякуляцию [4,5].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Различные пищевые продукты содержат разное количество цинка. Например, в яичном белке содержится 0,02 мг цинка на 100 г продукта, в легкоусвояемом мясе - 1 мг, а в устрицах - 75 мг. Красное мясо, печень, яйца и дары моря являются хорошими источниками цинка из-за отсутствия химических составных частей, которые могут препятствовать его усвоению, и наличия определенных аминокислот, которые улучшают его растворимость. Цинк также содержится в хлебных злаках из цельного зерна, причем больше всего его содержится в отрубях и зародышевых частях зерна. Однако продукты из цельных зерен и белки растений содержат цинк в менее доступной форме из-за наличия фитиновой кислоты, которая может препятствовать его усвоению. Орехи и бобы являются относительно хорошими растительными источниками

цинка. Концентрация цинка в растениях увеличивается, если они выращиваются на почвах, богатых цинком или обработанных удобрениями. Диеты, состоящие в основном из молока, яиц, домашней птицы и рыбы, содержат меньше цинка и белка, чем диеты, состоящие из морепродуктов, говядины и другого красного мяса. Вегетарианские диеты, содержащие много бобов, цельного зерна, орехов и сыра, богаты цинком и белком. Цинк является важным элементом питания, который необходим для многих функций в организме, включая рост и развитие, иммунную функцию и здоровье кожи. Недостаток цинка может привести к различным проблемам со здоровьем, включая задержку роста и развития, повреждение иммунной системы и проблемы со зрением. Поэтому важно убедиться, что ваша диета содержит достаточное количество цинка [5].

Цинк является отличной кислотой Льюиса, то есть акцептором электронной пары, благодаря чему он полезен как катализатор в ферментативных реакциях [7]. Ион также имеет изменчивую координационную геометрию, которая используется белками для быстрого изменения конформации для выполнения биологических реакций [8]. Как пример можно привести карбоангидразу и карбоксипептидазу. Первый в крови превращает CO в H2CO3, и он же катализирует обратную реакцию. Без данного фермента реакция требовала б в миллионы раз больше времени или высокую щелочную среду с pH 10 и даже выше. Второй ферментирует расщепление пептидных связей во время переваривания белков. Между концевым пептидом и C=O группу присоединенной к цинку, образуется координатная ковалентная связь, которая придает углероду положительный заряд. Это способствует создать гидрофобный карман на ферменте рядом с цинком, который притягивает неполярную часть перевариваемого белка [9].

Цинковые пальцы – это структурный мотив белка, который характеризуется координацией одного или двух ионов цинка для стабилизации складки. Белки цинковых пальцев подразделяются на различные группы и семейства исходя из трехмерной структуры. Так же их разделяют относительно идентичности лигандов и первичной структуры белка. Но, несмотря на огромное разнообразие белков с цинковым пальцем почти все они функционируют как модули взаимодействия с ДНК, РНК. Подсчитано, что до 1% генома человека кодируют белки с цинковым пальцем. Различия в них заключается для изменения специфичности для связывания конкретного белка [10]. Сам цинковый палец состоит около из 20 аминокислот, ионов цинка. Zn2+ связывает 2 гистидина и 2 цистеина. Znf-это домен содержащий множество

пальцевидных выступов, образующие контакты с молекулой-мишенью. Некоторые связывают цинк, а некоторые связывают другие металлы, например, железо или даже процесс может проходить без металлов. Мотивы Znf могут находиться в нескольких неродственных супер семействах белков, различных по последовательности и структуре. Они показывают значительную универсальность в связывании, так между представителями одного класса одни связывают ДНК, другие белок. К примеру, Znf мотивные белки могут участвовать в развитии эпителия, клеточной адгезии, сворачивании белка, ремоделировании хроматина, в транскрипции, трансляции, транспортировке нуклеиновых кислот. Сами мотивы являются стабильными и не претерпевают конформационным изменениям при связывании с молекулой мишенью.

Цинксодержащие нейроны – это клетки, которые имеют везикулы с Zn2+ в пресинаптических утолениях, работают вместе с кальцием в проведении импульсов. Такие нейроны входят в подкласс глутаминергических нейронов. Цинксодержащие нейроны были обнаружены во всей нервной системе даже в гиппокампе, миндалевидном теле и неокортиксе. Ионы цинка являются мощными модуляторами аминокислотных рецепторов особенно рецептора N-метил-D-аспартата (NMDA). По одной из теорий цинк секретируемый из пресинаптической щели способен контролировать «окно» постсинаптической возбудимости, подавляя повышенное возбуждения путем угнетения в NMDA-рецепторов. При этом он практически не влияет на физиологическую частоту возбуждений [12].

Цинк участвует в нескольких клеточных процессах, включая апоптоз или запрограммированную гибель клеток. Во время апоптоза цинк играет двойную роль как незаменимого, так и токсического элемента. Он действует как проапоптотический фактор, активируя каспазы, семейство протеазных ферментов, играющих решающую роль в апоптозе, и способствуя высвобождению цитохрома с из митохондрий. С другой стороны, цинк также играет антиапоптотическую роль, предотвращая чрезмерную активацию каспаз и снижая выработку активных форм кислорода (АФК), которые могут повредить клетку. Баланс между этими двумя ролями цинка определяет, подвергается ли клетка апоптозу или выживает [13].

У больных с сахарным диабетом и недостатком цинка при его введении наблюдалось повышение секреции цинка и улучшения состояния. Это привело к большим количеством исследованиям. Так на сегодняшний день достоверным считается информация о том, что Zn2+ и Ca2+. В β-клетках островковой системы пре-проинсулин образует проинсулин путем отщепления специальной

сигнальной последовательности. Далее проинсулин транспортируется в комплекс Гольджи, где секвестрируется в Zn2+ и Ca2+, обогащенные секреторные везикулы в форме агрегированных Zn2+ и Ca2+ содержащих гексамерных комплексов, обозначаются как (Zn2+)2(Ca2+) (Proin)6. В последующем в везикулах после отщепления С-пептида трипсин- и карбоксипептидаза подобными ферментами комплекс (Zn2+)2(Ca2+) (Proin)6 превращается в (Zn2+)2(Ca2+) (In)6 [14]. Удаление С-пептида приводит к сильному снижению растворимости из-за чего этот комплекс кристаллизируется. Такая форма является специальной неактивной формой хранения гормона инсулина, который должен сначала превратиться в мономер инсулина [15]. Перед образованием мономера из гексамера образуются димеры инсулина, два димера комбинируясь образуют тетрамер (Zn2+)2(In)4 который при обогощении еще одним димером образует гексамер [15]. Таким образом и проинсулиновые гранулы и инсулиновые гранулы связаны с Zn2+, кроме того Zn2+ необходим для образования из проинсулиновых гексамер нерастворимых инсулиновыъ кристаллов [16,17]. Следовательно, для корректной гексамеризации и процессинга инсулина в β-клетке необходим Zn2+, это и объясняет экспрессию большого количества Zn-транспортных белков в β-клетках [18]. Следующим этапом кристаллический инсулин секретируется из β-клеток, кристаллы растворяются и гексамер диссоциирует на активные мономеры инсулина и ионы Zn2+, приводящее к быстрому снижению осмотического давления ионов Zn2+ и изменение pH с кислой 5,5 до 7,4. При этом при гипергликемии повышенное содержание Zn2+ могут играть весомую роль при гибели клеток по паракринному механизму и приводить к развитию сахарного диабета 2 типа [17].

Согласно ВОЗ по исследованию и обработке эякулята предполагает референсное значение нормы Zn ≥2,4 мкмоль/эякулят [19]. В семенную жидкость цинк поступает главным образом из предстательной железы в виде комплекса с цитратом. Интересно подметить что в предстательной железе цинка больше в 87 раз чем в плазме крови [20]. Так же в больших значениях можно обнаружить в клетках Лейдига, в сперматогониях типа В и сперматозоидах [21]. Именно сперматозоид служит носителем запаса Zn для нормального течения дробления и даже фиксации бластулы в полость матки.

Стоит упомянуть о важной непрямой, но очень сильном антиоксидантной функции этого иона. Цинк являясь активатором металлотионеинов – белков с низкой молекулярной массой, способных препятствовать окислительному стрессу и регялтором супероксиддисмутазы-фермента, разрушающего

супероксидный радикал, сохраняет клетку от излишней кислородной агрессии, проявляя непрямое мощное антиоксидантное влияние.

ВЫВОД

Микроэлемент, не имеющий депо хранения в организме человека. Который при нехватке в пищевом рационе быстро снижается может иметь огромную биохимическую и физиологическую роль. В данном обзоре было продемонстрированы некоторые из функций цинка, в здоровом организме человека. Так среди основных действий Zn2+ можно подметить его специфический способ соединения пептидами с образованием цинковых пальцев, его активирующее влияние на ферменты, его роль в передаче импульсов в ЦНС, важное значение в репродуктивной системе мужчин и многое другое.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. The role of zinc in genomic stability / R. Sharif [et al.] // Mutat Res. — 2012. — Vol. 733. — P. 111–121.
2. Andreini, C. A bioinformatics view of zinc enzymes / C. Andreini, I. Bertini // J. Inorg. Biochem. — 2012. — Vol. 111. — P. 150– 156.
3. Bitanihirwe, B. K. Zinc: the brain’s dark horse / B. K. Bitanihirwe, M. G. Cunningham // Synapse. — 2009. — Vol. 63. — P. 1029–1049.
4. Лифляндский, Владислав Геннадьевич. *Новейшая энциклопедия незаменимых веществ: витамины, минералы и другие биологически активные вещества*. ОЛМА Медиа Групп, 2004.
5. Барановский, А. Ю. "Диетология." (2012).
6. Шейбак, В. М. Биологическая роль цинка и перспективы медицинского применения цинк-содержащих препаратов / В. М. Шейбак, Л. Н. Шейбак. — Гродно, 2003. — 82 стр
7. Institute of Medicine (US) Panel on Micronutrients. Dietary Reference Intakes for Vitamin A, Vitamin K, Arsenic, Boron, Chromium, Copper, Iodine, Iron, Manganese, Molybdenum, Nickel, Silicon, Vanadium, and Zinc. Washington (DC): National Academies Press (US); 2001. PMID: 25057538.
8. *Стипанук, Марта Х. (2006). Биохимические, физиологические и молекулярные аспекты питания человека. W. B. Saunders Company. Стр. 1043-1067*
9. Гринвуд и Эрншоу, 1997, стр. 1224-1225

10. Берг Дж.М. (апрель 1990). "Цинковые пальцы и другие домены, связывающие металлы. Элементы для взаимодействия между макромолекулами". Журнал биологической химии. ***265*** *(12): 6513-6.*

11. Laity JH, Lee BM, Wright PE. Zinc finger proteins: new insights into structural and functional diversity. Curr Opin Struct Biol. 2001 Feb;11(1):39-46. doi: 10.1016/s0959-440x(00)00167-6. PMID: 11179890.

12. Frederickson CJ, Moncrieff DW. Zinc-containing neurons. Biol Signals. 1994 May-Jun;3(3):127-39. doi: 10.1159/000109536. PMID: 7531563.

13. Perry DK, Smyth MJ, Stennicke HR, Salvesen GS, Duriez P, Poirier GG, Hannun YA. Zinc is a potent inhibitor of the apoptotic protease, caspase-3. A novel target for zinc in the inhibition of apoptosis. J Biol Chem. 1997 Jul 25;272(30):18530-3. doi: 10.1074/jbc.272.30.18530. PMID: 9228015.

14. Cadmium-113 nuclear magnetic resonance studies of bovine insulin: two-zinc insulin hexamer specifically binds calcium / J. L. Sudmeier [et al.] // Science – 2001. – Vol.212. – P.560–562.

15. Chausmer, A. B. Zinc, insulin and diabetes / A.B. Chausmer //J. Am Coll Nutr – 1998. – Vol.17. – P.109– 115

16. Dunn, M. F. Zinc–ligand interactions modulate assembly and stability of the insulin hexamer – a review / M. F. Dunn // Biometals – 2005. - Vol.18. – P.295–303

17. Zinc homeostasis in metabolic syndrome and diabetes / X. Miao [et al.] // Front. Med. – 2013. – Vol.7. – P.31-52.

18. Wijesekara, N. Zinc, a regulator of islet function and glucose homeostasis/ N. Wijesekara, F. Chimienti, M. B. Wheeler // Diabetes Obes Metab – 2009. – Vol.11. – P.202–214.

19. WHO laboratory manual for the examination and processing of human semen. World Health Organization. 2010. Geneva (Switzerland): WHO Press

20. Favier A.E. The role of zinc in reproduction. Hormonal mechanisms. Biol Trace Elem Res. 1992;32:363–382. Doi: 10.1007/BF02784623.

21. Kambe T., Tsuji T., Hashimoto A., Itsumura N. The physiological, biochemical, and molecular roles of zinc transporters in zinc homeostasis and metabolism. Physiol Rev. 2015;95(3):749–784. Doi: 10.1152/ physrev.00035.2014

INGLIZ VA O'ZBEK MADANIYATLARIDA “MEHMONDO’STLIK” NING SEMIOTIK TAVSIFI.

Sanakulova Maftuna Qaxramon qizi
Navoiy davlat pedagogika instituti
magistranti
e-mail:mizrobovamaftuna@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mehmondo'stlik lingvistik-madaniy tushuncha sifatida turli xil semiotik (emblematik, allegorik va ramziy) belgilarga ega. Emblematic xususiyatlar kommunikativ va og'zaki tavsifga asoslanib, tillarning leksikasida xulq-atvorning namoyon bo'lishi xususiyatlari, allegorik xususiyatlar – ko'rib chiqilayotgan tillarda ushbu hodisaning xorijiy ma'nosi, ramziy xususiyatlar - ushbu hodisani ko'rib chiqilayotgan lingvokulturalarda badiiy tushunishni tavsiflash xususiyatlari.

Kalit so`zlar. *Emblematic, lingvistik-madaniy semiotic, allegorik, kommunikativ, xulq-atvor, lingvokultura.*

SEMIOTIC DESCRIPTION OF "HOSPITALITY" IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES.

ABSTRACT

Hospitality as a linguistic-cultural concept has various semiotic (emblematic, allegorical and symbolic) signs. Emblematic features are based on communicative and verbal description, features of the manifestation of behavior in the lexicon of languages, allegorical features - the foreign meaning of this phenomenon in the languages under consideration, symbolic features - features describing the artistic understanding of this phenomenon in the linguistic cultures under consideration .

Key words. *Emblematic, linguistic-cultural semiotic, allegorical, communicative, behavioral, linguoculture.*

KIRISH

Hozirgi zamon tilshunosligida lingvomadaniy va konseptual yo‘nalishlar universal va milliy o‘ziga xos qirralarni aniqlash va ochib berish nuqtai nazaridan dolzarblik kasb etmoqda. Ko‘plab taniqli tilshunoslarning fikriga ko‘ra, konsept olam manzarasining bir bo‘lagi, butun lingvistik jamoaning qadr-qiymat tushunchalarini aks ettiradi, madaniyatni yaratadi va undan paydo bo‘ladi. Til xalqning madaniyati va milliy mentalitetini o‘zida aks ettiradi. Mentalitet birliklari esa madaniy va milliy

konseptlar orqali anglashiladi.[13] O‘zbek xalqi mentalitetiga xos ham madaniy, ham milliy konseptlardan biri bo‘lgan “mehmondo‘stlik” ingliz millatida ham qadrli bo‘lib, ushbu tushuncha ikki xalq o‘rtasidagi “universal konsept” hisoblanadi. Mehmondo‘stlik tushunchasini konsept sifatida o‘rganilishiga sabab u bevosita xalq madaniyati, uning urf–odatlari, qadriyatlari bilan bog‘likligidir. Madaniyat qanchalik chuqur bo‘lsa u tilda shunchalik chuqur iz qoldiradi. Ana shu “izlar” tilning leksik qatlamidagi so‘z va so‘z birikmalari, maqol, matal, hikmatli so‘zlar, iboralarida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mehmondo‘stlik tushunchasini konsept sifatida o‘rganilishiga sabab u bevosita xalq madaniyati, uning urf–odatlari, qadriyatlari bilan bog‘likligidir. Madaniyat qanchalik chuqur bo‘lsa u tilda shunchalik chuqur iz qoldiradi. Ana shu “izlar” tilning leksik qatlamidagi so‘z va so‘z birikmalari, maqol, matal, hikmatli so‘zlar, iboralarida namoyon bo‘ladi.

Tahlil ingliz va o‘zbek yozuvchilarining roman janridagi asarlaridan yig‘ilgan misollar asosida olib borildi. *Abdulla Qodiriyning ”O‘tgan kunlar*” va *Sharlotta Brontening “Jane Eyre”* hamda *Somerset Maugxamning “The moon and sixpence”* nomli romanlaridan yig‘ilgan misollar orqali “mehmondo‘stlik” konseptning til sur’atida qanday namoyon bo‘lishi tahlil qilindi.

1) Mehmondo'stlik milliy muhitida qo'llanuvchi leksik birliklar
2) Mehmondo'stlik ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatning muvofiqligini ifodalovchi leksik birliklar
3) Mehmon va mezbonni tasvirlovchi leksik birliklar
4) Mehmonni kutib olish va ular bilan xayrlashish odatlari
5) Mehmonxonaning tasvirlanishi.

Birinchi xususiyatga kelsak, noyob leksemalar va iboralar milliy tilda ishlatiladigan mehmondo'stlik janridagi so'zlarni anglatib, boshqa til tizimlarida semantik o'xshashlikka ega emas. Ruzmetova N.B. taklif etgan klassifikatsiyaga asosan esa ushbu leksemalar *mehmondo'stlik milliy muhitida qo'llanuvchi leksik birliklar* sirasiga kiradi. Bunday leksemalar mezbonning mehmonga bo'lgan munosabatini ham bildirib, o'zbek tilida quyidagi noyob leksemalar aniqlandi:[14]

- *Ulug'lab qarshilash*;
- *Yuqoridan joy ko'rsatish*;
- *Tancha* (oyoqlarni isitish uchun pastki tomonda ko'mir yoqiladigan stol)

[13] Kibrik A. YE. Modelirovaniye yazыkovoy deyatelnosti v intellektualnыx sistemax. – M., 1987. (280 s.) – S.
[14] Qodiriy A. ”O‘tgan kunlar” roman. T. : Sharq, 2009. 400 b.

NATIJALAR

O'zbek tilida «mehmondo'stlik» tushunchasi - shaxsning, shuningdek oilaning, odamlar guruhining yoki butun bir xalqni o'z uyida mehmon qilishni anglatadi. Mehmon kutish stereotip sifatida ingliz va o‘zbek halqlarining oilaviy an’analarida o‘z ifodasini topgan. Maqollar va idiomalarni tahlil qilib aytish mumkinki, o‘zbeklarda mehmonni fahr va hursandchilik bilan kutib olish qoidasi borligini sezish mumkin. Masalan, *Ochiq chehra bilan; Hush ko‘rdik* idiomalari va «*ochiq yuz – ne’matdan yahshi»; «Oshing oz bo‘lsa ham, fe’ling soz bo‘lsin»*. Mehmonni kutib olish o‘zbek madaniyata uni uyning eng yahshi joyiga o‘tkazish bilan ham belgilanadi. Mehmonni ranjitib qo‘ymaslik uchun, uni qulay, toza, chiroyli joyga o‘tkazish maqsadida mezbon shoshib qoladi. Odatda mehmon uyning “to‘ri” siga taklif qilinadi, bu mezbonni mehmonga ko‘rsagan hurmati deb tushuniladi. Bularning barchasi mehmondo'stlikning emblematik xususiyatlariga kiradi.

Ingliz tilida «*hospitable / hospitality*» tushunchasining nominativ ma'nosi bu begonalarga, mehmonlarga xayrixoh, do'stona munosabatda ifodalanadi: *“They said we should stay another night, but I didn’t want to take advantage of their hospitality”.* «*Hospitable*» tushunchasining metaforik ma'nosi to'g'ridan-to'g'ri, fikrlar va harakatlarning ochiqligini umumiy ma'no bilan belgilashdan iborat: *«open to suggestions», «receptive, open, ready or willing favouribly, receptive to the proposals»: “hospitable to new ideas”*[15]

Ushbu lingvokulturalarda «mehmondo'stlik» konsepsiyasining emblematik belgisi bu turli xil gastronomik belgilardan foydalanishdir. Shunday qilib, «choy» dominanti mehmonga taklif qilishning emblematik formulasi hisoblanadi. O'zbeklarda «choyga marhamat», « keling choy ichamiz», « bir piyola choy ustida», inglizlarda «come and have some tea», «Will you come to tea tomorrow? kabi etiket ifodalar tushunchalari mavjud. Choy marosimi mehmondo'stlikning elementi sifatida hayotda muhim o'rin tutadi. Va choy tayyorlash va uni mehmonlarga ulashish mezbonning mutlaq vakolati hisoblanadi. O'zbek madaniyatida mehmonga tortishdan oldin, issiq choy idishda 3 marta chayqatiladi va to‘rtinchi marta toza piyolada mehmonga uzatiladi. Bunga ajablanmaslik kerak. Birinchidan, buning natijasida choy yanada mazaliroq bo‘ladi, mehmonga choy quyilgan toza idish esa chuqur hurmat va munosabatlar pokligining belgisidir.[16]

O'zbek va ingliz tilshunosliklarida «choy» tushunchasi iliqlik hissi bilan bog'liq bo'lgan oilaviy va do'stona uchrashuvlar, tinchlik va tartib ramzidir. *«Tea over and*

[15] Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English. Oxford: Russian Langauge Oxford University, 2007
[16] Ундрицова М.В. Глюттонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводические аспекты. Дисс.канд. филол. наук. – М.: 2015 – С. 13

the tray removed, she again summoned us to the fire; we sat one on each side of her, and now a conversation followed between her and Helen, which it was indeed a privilege to be admitted to hear».

O'zbek tilshunosligida mehmondo'stlikning allegorik belgisi *non* va *to'kin dasturxon yozish, rizq va baraka* hamda *osh tayyorlash jarayoni* bilan ifodalanadi. Mehmon kim bo'lishidan qat'iy nazar unga albatta choy va non taklif qilinadi. O'zbek millati mehmonning kelishini rizq va baraka bilan bog'lashi quyidagi misollarda ifodalanadi: «Mehmon kelsa eshikdan rizqi kelar teshikdan», «Mehmon kelgan uydan baraka arimaydi», «Mehmon kelgan uyning chirog'i ravshan yonadi». “Odat bo‘yicha o‘zbekning xonadoniga kelgan kishi (tanishmi yoki notanishmi) dasturxonga, bir piyola choyga yoki non-tuz totishga taklif qilinadi.

Ingliz tilida «mehmondo'stlik»ning semantik maydonida inglizlarning milliy xarakterining o'ziga xos xususiyatlari kamroq ifodalangan (ularning his-tuyg'ulari va harakatlarini boshqarish). S. G. Ter-Minasovaning fikricha, «ingliz idiomatikasida mehmondo'stlik ijtimoiy ahamiyatga ega xususiyat sifatida umuman ijobiy yoki salbiy tarzda taqdim etilmaydi» . Biroq, uning ingliz tilshunosligidagi semantikasi «uy» konsepti va uning tarkibiy qismlari orqali tushuniladi, masalan:«*make yourself at home», «make smb free of one’s house», «keep open doors».*[17]

XULOSA

Mehmondo'stlik lingvistik-madaniy tushuncha sifatida turli xil semiotik (emblematik, allegorik va ramziy) belgilarga ega bo'lib, solishtirilayotgan lingvokulturalarda «mehmondo'stlik» konsepsiyasining emblematik belgisi bu turli xil gastronomik belgilardan foydalanishdir. Idioetnik belgilar - semiotik belgilarga aloqa sohasini, tonalligini va mos yozuvlar tasnifini tavsiflovchi belgilar kiradi. Ingliz madaniyatida aloqalar, maqom bilan bog'liq odob-axloq qoidalariga qat'iy rioya qilish kabi ramziy shakllar ko'proq ustunlik qilsa, o'zbek madaniyatida muloqotning taqdimot modeli ustunlik qilib, mehmondo'stlik qoidalari odatdagi muhit me'yorlariga mos keladi: mehmon o'z xohishiga ko'ra qachon kelish va ketishi, va tashrif sababini tushuntirmaslik huquqiga ega. Mehmondo'stlikning allegorik belgisiga to'xtaladigan bo'lsak, o'zbeklarda u «choy» va «to'kin dasturxon yozish» tushunchalari bilan ifodalansa, ingliz tilshunosligida «uy» konsepti va uning tarkibiy qismlari orqali tushuniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Кибрик А.Ю. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах max. – М., 1987. (280 с.)

[17] Тер-Минасова С.Т. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово / Слово, 2000. – 624 с.

2. Qodiriy A.”O‘tgan kunlar” roman. T: Sharq, 2009. 400 b.
3. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English. Oxford: Russian Langauge Oxford University, 2007
4. Ундрицова М.В. Глюттонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводические аспекты. Дисс.канд. филол. наук. – М.: 2015 – С. 13
5. Тер-Минасова С.Т. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово / Слово, 2000. – 624 с.

O`SMIRLIK DAVRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Matgafurova Dilfuzaxon Oxunovna
QDPI, fakultetlararo pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi.
Abdusalomova Moxinur Muzaffar qizi
QDPI, 1-bosqich xorijiy tillar fakulteti, ingliz tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi.

ANNOTATSIYA

Maqolada O`smirlik davri haqida tushuncha, o`smirlarning anatomik fiziologik xususiyatlari va o`smirlarning bilish jarayonlarining xususiyatlari taxlil qilindi.

Kalit so‘zlar: *O`smirlik davri, fiziologik xususiyatlari, o`smirlarning bilish jarayonlar, bolalarning psixik rivojlanishi, ta’lim va tarbiya.*

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано понятие подросткового возраста, анатомо-физиологические особенности подростков и особенности познавательных процессов подростков.

Ключевые слова: *Подростковый возраст, физиологические особенности, познавательные процессы подростков, психическое развитие детей, обучение и воспитание.*

ABSTRACT

The article analyzed the concept of adolescence, the anatomical and physiological characteristics of adolescents and the characteristics of cognitive processes of adolescents.

Key words: *Adolescence, physiological characteristics, cognitive processes of adolescents, mental development of children, education and training.*

KIRISH

O`qituvchi va tarbiyachi uchun bolalarning o`smirlik davri psixologiyasini bilish psixologik nuqtai nazaridan ham pedagogik nuqtai nazaridan ham muximdir. Bu davrni biz yana o`tish davri ham deb ataymiz. O`smirlik davri asosan 11-15 yoshdagi bolalarni o`z ichiga qamrab oladi, ya’ni 5-8 sinf o`quvchilarini.

O`smir o`quvchilarni ta’lim va tarbiya berish ishlarida uchraydigan ayrim qiyinchiliklar bu yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishi va hususiyatlarini ba’zan etarli darajada bilmaslikdan yoki inkor qilishdan kelib chiqadi. Kichik va katta

yoshdagi maktab o`quvchilariga qaraganda o`smirlik yoshidagi bolalarni tarbiyalashda juda ko`p qiyinchiliklar bo`ladi. Chunki, kichik bolaning katta odamga aylanishi jarayoni juda qiyin kechadi. Bu jarayon o`smirlar psixologiyasining odamlar bilan bo`lgan munosabat formalarining jiddiy ravishda o`zgarishi, hamda hayot sharoitining o`zgarishi bilan bog`liqdir.Bu davrda o`smirlarning o`z shaxsiy fikrlari paydo bo`ladi. Ularda o`z qadr-qimmatlari haqidagi tushuncha kengayadi. Ilmiy psixologiyaning aniqlashi bo`yicha o`smirlarning psixik taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchlar, ularning faoliyatlari bilan tug`iladigan extiyojlar bilan bu extiyojlarni qondirish imkoniyatlari o`rtasidagi dialektik qarama-qarshiliklarni yuzaga kelishi va bartaraf qilinishidan iboratdir.

Qarama-qarshiliklar ancha yuksak darajadagi psixik taraqqiyotini, ancha murakkab shakldagi faoliyat turlarini va shaxsning qator yangi psixologik hususiyatlarini tarkib toptirish orqali bartaraf qilishdan iboratdar. Shundan keyin psixik taraqqiyotning yuksakroq bosqichiga o`tiladi.sana shu nuqtai nazardan o`smirlik yoshini yanada oydinroq qarab chiqaylik. Bola boshlang`ich sinfni tugatadi. Bolaning o`rta maktabda o`qishga o`tishi uning hayotida burilish davri hisoblanadi.

O`smirlarning yangi ijtimoiy jihatdan tashkil topgan va rang-baranglantirilgan faoliyatni uning psixologik hamda shaxsning tarkib topishiga asos, sharoit va vosita xizmat qiladi. Shunday qilib, o`smirlarga ta’lim-tarbiya berishning yangi to`g`ri usullari hamda vositalarni topishi uchun o`smirlik yoshining o`ziga xos hususiyatlarini jismoniy va psixologik taraqqiyotini yaxshi bilishimiz kerak.

O`smirlik yoshining mazmuniy xarakteritsikasi vaqt o`tishi bilan o`zgarib boradi, chunki inson xayotining xususan ijtimoiy sharoitlari o`zgaradi. Psixologiya taraqqiyotining biologik omillariga o`smirlar ongiga og`ir, ba’zan kuchi yetmaydigan bo`lib tushadigan, ularni jiddiy psixik inqirozga va hayajonga soladigan, masalan: o`smirlar uchun xarakterli bo`lgan norozilik, qo`pollik, qaysarlik, o`z-o`zini analiz qilishga moyillik sub’ektiv olamga va shunga o`xshash hislatlarni keltiradigan jinsiy etilishga nihoyatda katta ahamiyat beradilar. Jinsiy yetilish munosabati bilan paydo bo`ladigan yangi sezgilar fikrlar, maylliklar, kechinmalar go’yo o’smirlar ongida hukmron bo`ladi. Ularning xulqi atvorini belgilaydi. Mana shu tariqa oqibat natijada o`smirlarning psixologik qiyofalari asosan yolg`iz sof biologik omil deb qaraladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Psixologlarning fikricha yosh psixologik xususiyatlari faqatgina yolg`iz biologik jihatidan etilishi va taraqqiyot etilishining natijasi bo`lmay balki bolaning ijtimoiy hayot sharoitlari va faoliyatlarining o`zgarishi hamda bu jihatdan yangi ijtimoiy omillarning paydo bo`lishi natijasida o`smirning taraqqiyotiga va unga beriladigan maktabdagi ta’lim va tarbiya berishni aniq tashkil qilish o`smirlarning

konkret hayot sharoitlari va faoliyatning mahsuli deb qarab bo`lmaydi. Bu davrda yurak qon tomirlari sitsemasining taraqqiyotida mos kelmaslik hodisasi kuchlaniladi. Bu paytda yurak xajmi jihatidan ancha kattalashadi, ancha kuchli ishlay boshlaydi. Ko`pincha qon aylanishining vaqtincha bo`zilishida qok bosimining yoshga bog`liq xolda ko`tarilishiga, yurak faoliyatining zo`r berilishiga olib keladi. Natijada o`smirlarda uchraydigan bosh aylanishi, yurak urishi, bosh og`rig`i paydo bo`ladi.

O`smirlarning yoshi ham jismoniy psixik xususiyatga egadir, organizm Pavlov ta'limotiga ko`ra, bir butun sitsemadan iborat bo`lib, bunda barcha to`qimalar va organlar fiziologik jarayonlar uzviy ravishda bir-biri bilan bog`langan bo`ladi. Lekin bir butunlikda nerv sitemasi va uning bilan bog`langan yuqori qismi I.P.Pavlov so`zi bilan aytganda organizmda sodir bo`ladigan barcha hodisalarni boshqarib turuvchi bosh miya po`tsi asosiy yetakchi rolni o`ynaydi. O`smirlik yoshida nerv sitsemasining yuqori qismi sifat jihatidan o`sa boshlaydi va miya ichki tuzilishining murakkablashishga o`tadi. Katta yarim sharda nerv hujayralarning etilishi tugallanadi.

O`smir organizmining jismoniy taraqqiyoti uning organlari va to`qimalarining rivojlanishi bosh miya po`tsining boshqaruvchanlik roli otsida amalga oshadi,ammo o`sib borayotgan to`qimalar va organlar o`z navbatida nerv sitsmasining o`sishiga ta'sir ko`rsatadi. O`smirlik yoshida o`pkaning xajmi kattalashadi nafas olish ancha miqdorda tezlashgan va sayoz bladi. O`smirlik yoshida bola qancha toza havoda yursa shuncha foydalidir.Bu davrda ichki sekretsiya bezlarining qayta qurishiga bog`liq bo`lgan jinsiy etilish davridir. Bu bezlarning yetilishi kishi organizm faoliyatida xizmati juda kattadir. O`smirlik yoshining xarakterli xususiyatlaridan biri jinsiy etilish jarayonidir.

Kuzatishlar shuni ko`rsatadiki jinsiy yetilishning boshlanish davri o`g`il bolalarda 12-13 yoshda, qiz bolalarda 11-12 yoshda boshlanadi. Ko`pchilik o`g`il bolalar hozirgi vaqtda jinsiy yetilish 15-16 yoshda, qiz bolalarda 13-14 yoshlarda kuzatiladi. O`qituvchilar sinf rahbarlari datsavval shuni chuqur anglashlari lozimki, jinsiy yetilish organizmning jismoniy taraqqiyotiga ta'sir qilishdan ularning psixik rivojlanishiga ham katta ta'sir kursatadi.

O`smirlarda jinsiy etilish bilan birga shu paytgacha ularga noma'lum bo`lgan qandaydir xislar, kechinmalar qarama-qarshi jinsga spetsifik qiziqish noma'lum mazmundagi kitoblarga qiziqishlarning paydo bulishi tabiiydir. O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligini oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa voqea va hodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari hisobiga bo'ladi. Bu davrda o'smir til yordamida atrof-borliqni aks zttirilishi bilan bir qatorda inson dunyoqarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlandi Aynan o'smirlik davridan boshlab, inson aynan nutq bilish

jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi o'smirni ko'pincha muomalada so'zlarni ishlatish qoidalari - "qanday qilib to'g`ri yozish kerak?", "qanday qilib yaxshiroq aytish mumkni?" kabi savollar juda qiziqtiradi.

O'smirlar maktabdaga o'qituvchilar. kattalar ota-onalar nutqidagi kamchiliklarga kitob, gazeta radio va televideniе diktorlari xatolariga tez e'tibor beradilar. Bu holat o'smirning bir tomondan o'z nutqini nazorat qilish o'rgatsa, ikkinchi tomondai kattalar ham nutq, qoidalari bu'zilishi mumkinligini bilishlariga va o'zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib keladi. U endi o'z mutqida yosh bola singari emas, bolki katta odamlardan so'zlarni tanlashga harakat qiladi. Nutq madaniyatnii egallash borasida o'smir uchui o'qituvchi, albatta, namuna bo'lishi shartdir.

Aynan maktab talimi o'smir bilshi jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishdi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq ham oshadi, ham yozma mavjud bo'lishi bilan ham kuchli vosita xisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g`ri tashkil etiliishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g`ri rivojlanishiga sharoit yaratiladi

Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirniig muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirilishi ehtiyoj va intilish hisoblanadi. O'smirlik davrida o'qish va yozma monologik nutq jadal rivojlanadi. 5 sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o'qish to'g`ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monilogik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so'zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, ogzaki mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o'zgaradi. Yozma nutq ham yaxshilangan holda o'smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqil holda insho yoza oladilar.

O'smirlarning nutqi tula tafakkur bilan bog`liq holatida amalga oishriladi. 5-6 sinflardagi o'quvchilar ogzaxi va yoama matn uchun reja to'zib, unga omal qila oladalar. O'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi boglanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishida progress sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalilar bilan fikrlash qobilyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi.Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat kiladi

J.Piajening ta'kidlashicha, "Ijtimoiy xayot uch narsaning ta'siri - til, mazmun, koidalar asosida shakllantiriladi". Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar

o’z-o’zidan tafakkurini yangi imkoniyatlarini yaratadi.11-12 yoshdan boshlab o’smir endi mantiqiy fikrlab harakat kila boshlaydi.

O’smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o‘rgana boshlaydi. O’smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko’tarila olishi, o’quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi.

O’smir tafakkur ko’pincha umumlashtirishga moyil bo’ladi. O‘smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo’lishi qimmatli va obro‘li xisoblanadi O’smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o’zgarishlar o’zaro bog’liq bo’ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o’smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o’zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkuriy rivojlanishi bilan belgalanadi. O’smirlik davrida diqqat, xotira, tasavvur to’la mustaqillik kasb etib, endi ularni o’z ifodasiga ko’ra boshqara oladigan bo’ladi. Bu davrda qaysi yetakchi funksiya (diqqatni, xotirani yoki tasavvur) ustunlik qilayotgani yaqqol namoyon bo’lib, har bir o’smir o’zi uchun ahamiyatliroq bo’lgan funktsiyani e’tiborga olish imkoniyatiga ega bo’ladi.

Ushbu funktsiyalarning rivojlanish xususiyatlarini ko’rib chiqamiz. Diqqat:Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o’smirlik davrida bola o’z diqqatini o’zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat xollarda o‘quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O’smir o’z diqqatini to’la ravishda o’zi uchun axamiyatli bo’lgan va yuqori natajalarga erishishi mumkin bo’lgan faoliyatlarga qarata oladi. O‘smirni diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo’lishi mumkin.

Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o’qituvchi tomonidan doimo qo’llab-quvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga ko’tgarish uchun bir qancha uslublar ishlab chiqilgan, shuningdek, o’smirning dars jarayonida o’z tengdoshlari orasida o’zini ko’rsatashi uchun sharoitni yaratilishi ham o‘smirdagi diqqatni ixtiyorsizlak ixtayoriga aylanishida zamin bo’lib xizmat qilishi mumkin. Lekin o’smirlik davrida juda qattiq charchash xolatlari xam bo’ladi, aynan 13-14 hamda 16 yoshlarda charchash chiziga keskin ko’tariladi. Bunday holatlarda o’smir atrofdagi narsa va voqealarga to’liq diqqatini qarata olmaydi, diqqatini ko’rnishlariga o‘smirlik erishish va yo’qotish bo’yicha to‘la qarama-qarshi bo’lgan davr hisoblanadi.

Taraqqiyotning bu tiklangan tipi o`smirni yangi yosh bosqichi katta maktab yoshiga o`tishga tayyorlaydi. O`smirlik yoshi kishi shaxsining tarkib topish jarayonida alohida o`rin to`tadi. Bu davr asosiy davr hisoblanadi. Chunki bu yoshda g`oyat muhim psixologik o`zgarishlar paydo bo`ladi.

Har xil psixologiya o`zgarishlar va shaxsning taraqqiyoti, eng avvalo, mana shu shaxsning faoliyat xarakteriga bog`liqdir. O`smirning faoliyati o`qish mehnat va o`yin jarayonlarini o`z ichiga oladi. Mana shu jarayonga to`xtalib o`tamiz.

1. O`smir kichik maktab o`quvchilaridan farq qilgan xolda birinchi bo`lib ilmiy bilishda ishtirok etadi. Uning oldida birinchi faqat ayrim narsa va hodisani emas, barcha narsa va hodisalar uchun umumiy bo`lgan qonuniyatlarni tushunish bo`lib olish uchun ishlatiladi. Agar kimki maktab yoshi asosan narsalar,tabiat va jamiyathodisalari to`g`risida gasvirlar to`plash yoshdan iborat bo`lsa,o`smirlik yoshida ana shu tabiat va jamiyat hodisalar to`g`risida sistsematik tushunchalar paydo bo`ladi. Beshinchi sinfdayoq ayniqsa oltinchi sinfga kelib fizika, algebra, geometriya, tarix fanlari o`tila boshlanadi. Abtsrakt tafakkur tez o`sa boshlaydi. O`quvchilar hodisalarning sabablarini tushunishga hodisalarni ma’lum qonuniyatlar doirasida ifodalashga bu qonuniyatlarda foydalanishga intiladilar.

2. O`smirlik yoshining rivojlanishiga ko`proq mehnat faoliyati ta’sir ko`rsatadi.O`smirlik yoshida mehnat ancha uyushqoqlik xarakterida bo`ladi.

3. O`smirlik shaxsning tarkib etishida o`yin ahamiyatini yo`qotmaydi.O`yin o`smirlik yoshida yuksak ahloqiy tuyog`ularning irodaviy xarakter xislatlarning o`sishiga yordam beradi. O`yin o`smirni intizomli bo`lishga o`rgatadi,o`yin o`ylashga,fahimlashga eslab qolishga biror narsani qilishdan oldin planlashtirishga va diqqatli bo`lishga da’vat etadi. O`smirlik kollektivi boshlang`ich sinf o`quvchilari kollektiviga qaraganda maktabda ham uyda ham, butunlay boshqa o`rin to`tadi. Boshlang`ich sinflarda o`quvchilarning qiziqishi va faoliyatlari asosan sinf ishlari bilan cheklangan bo`ladi. O`smirlik yoshida va o`quvchilar pioner drujinasining barcha ishlarida esa ishtirok bo`ladilar.Bularning hammasi o`quvchilarni aloqasini tobora murakkablashtirib boradi.Bu yerda eng asosiy narsa shundaki,bu narsalar o`quvchilar kollektivining ko`p qirrali ijtimoiy hayoti bilan yashay boshlaydilar va bu hayotdan o`z o`rinlarini topishga harakat qiladilar.

O`smir shu yoshning datslabki davrlarida oldin o`zlashtirib bilimlari asosida yangi bilim ola boshlaydi. Bu bilim boshlang`ich maktabda ham o`qituvchi ham tarbiyachi bo`lgan o`qituvchi emas. U endi bir qator o`qituvchiga ko`nikish har biriga o`ziga yarasha muomala qilishi ularning talablariga ko`nikishi va shunga qarab o`zini tutish kerak. Shu sababli o`quvchi o`smirlar bir xil to`la sezmaydilar ular kattalarning shaxsiy xulqlari faoliyatlari va munosabatlarini quradilar. Ularning kattalar tomonidan o`zlariga shaxslarga berilgan har xil baholarni eshita boshlaydilar.

O`smirlik yoshiga yetgan bolalarda burch va javobgarlik tuyg`ulari yetarli darajada o`sgan bo`ladi. Bolalar o`zlari ongli ravishda tanlagan qobil bo`lib qoladi. Mana shu davrda kattalar bolalarga «bemalol ish topshirishni ishonadilar»o`smirlarni

oilada «kichkina» deb hisoblamay ulardan ho`jalik ishlariga yordam berish topshirilgan ishga javob berishni talab qiladilar. Ular bilan maslahatlashadilar ba'zi o`smilar ayniqsa ular o`rta maktab yoshining oxiriga borganda hatto o`ziga yaqinlarini qo`llovchi va tayanchi bo`lib qoladilar.

XULOSA

O`smirda bosh miya po`tsining po`tsi otsida qismlari utsidan kontrolligi ortib boradi po`st va po`st otsida qismlari doimiy ravishda birga harakat qiladi. Ayrim xollarda po`tsloq osti qismining faoliyatini nazorat qilmay qoladi. Bu o`smirning betayinligi, jizzakiligi va emotsional xislariga berilganligidan dalolat beradi. Tormozlash reaktsiyasini paydo qilish xarakteri turg`un bo`lmay qoladi. Qo`zg`alish jarayonlari ba'zan shu qadar kuchli bo`ladiki, o`smir yoqimsiz xarakterlarini tormozlay olmay o`zini to`ta olmay qoladi.

Qo`zg`alish jarayonlari jo`shqin, lekin tez o`sadi. Ikkinchi tomondan o`smir kuchli hayajonlanish paytida ayniqsa tegishli ijtimoiy sabablari asosida hayajonlanganda o`z hatti-harakatlarini idora etaolmaydi. O`smirlik yoshida ikkinchi signal sitsemasining roli kuchaya boradi. Qo`zg`ovchi vazifasini bajaruvchi so`z bilish jarayonida bashqa kishilar bilin munosabatda bo`lishda va o`z hatti-harakatlariga baho berishda ko`proq rol o`ynay bashlaydi. Shu bilan bir qatorda o`smirning nerv sitsemasining o`sishi hali tug`ilmagan bo`lib, tarkib topish bosqichida bo`ladi. U uzoq vaqt davom etadigan kuchli qo`zg`aluvchiga bardosh bera olmaydi. Ba'zan shu sababli ancha tez qo`zg`alish holatiga o`tib ketadi. Bu esa o`smir nerv sistsemasining ma'lum darajada bo`shligidan dalolat beradi.

O`smirning nerv sitsemasining tarkib topayotgan munosabatlari tarkibiy natijasida kuchayadi va mutsahkamlanadi. O`smirni ish o`qish hamda sport mashg`ulotlari paytida to`g`ri va chuqur nafas olishga o`rgatish zarurdir. Bu narsa shuning uchun ham muhimdirki, bo`yning tez o`sishi organizmda modda almashishining jadallashishi bilan o`smir ko`p miqdorda kislorodga muhtoj bo`ladi. Bu yoshda o`smirning toza havoda bo`lishi ayniqsa muhimdir. O`smirlik yoshida yurak ikki baravardan ko`proq o`sadi, gavda esabir yarim barobar o`sadi. Arteriyalari diametrining o`sishi yurakning o`sishidan orqada qoladi. Qon tomirining yo`li yurak hajmiga nisbatan kamayadi va bu nerv qalqonsimon bezlari faoliyatining kuchli darajada tezlashuvi bilan birgalikda qon bosimining ortishiga va yurak faoliyatining kuchayishiga olib keladi.

REFERENCES

1. G'oziyev E.G'.. Mamedov K.K.."Kasb psixologiyasi". Toshkent 2003.
2. Abduraxmonov F.R., Abduraxmonova Z.E. "Kasb psixologiyasi". Toshkent 2018.

3. Yoshlarning ijtimoiy-psixologik muammolari, sabab va yechimlari. Maqolalar to'plami. Toshkent. 2020.

XALQARO TIJORAT ARBITRAJDA XARAJATLAR

Rahmatillayev Elnur Anvar o`g`li
Toshkent davlat yuridik universiteti
“Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik huquqi”fakulteti 3-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Biznes egasi sifatida siz boshqa kompaniyalar bilan nizolarni hal qilish usuli sifatida arbitraj haqida eshitgan bo'lishingiz mumkin. Ammo arbitraj aniq nima va uning narxi qancha? Xalqaro tijorat arbitraji ham tomonlar o‘rtasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarni hal qilishning alternativ usuli, bundan tashqari yuqori xarajatlaridan qochish uchun mexanizm hisoblanadi. Ushbu maqolada xalqaro savdo arbitrajining xarajatlarga ta’siri o‘rganiladi va xarajatlarga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar o‘rganiladi,shu bilan birga ushbu maqolada men xalqaro tijorat arbitraji bilan bog'liq xarajatlarni, bu xarajatlar nima uchun zarurligini va arbitraj jarayoni samaradorligini maksimal darajada oshirish bilan birga xarajatlarn minimallashtirishni o'rganib chiqaman.

Kalit so`zlar: *abitraj, arbitr, ICC, LCIA, xarajat, sud, taraflar, nizo, minimallashtirish, samaradorlik.*

ABSTRACT

As a business owner, you may have heard of arbitration as a way to resolve disputes with other companies. But what exactly is arbitrage and how much does it cost? International commercial arbitration is also an alternative method of resolving disputes that may arise between the parties, as well as a mechanism to avoid high costs. This article examines the cost implications of international commercial arbitration and examines the factors that influence costs, while in this article I examine the costs associated with international commercial arbitration, why these costs are necessary, and how to minimize costs while maximizing the efficiency of the arbitration process.

Key words: *arbitration, arbitrator, ICC, LCIA, cost, court, parties, dispute, minimization, efficiency.*

KIRISH

Arbitraj alternativ nizolarni hal qilishning bir turi (ADR) bo'lib, unda nizoning taraflari o'z ishini sudga olib borish o'rniga bittagina uchinchi tomon arbitri (lar) ko'rib chiqishga rozi bo'lishadi. Qolgan sud jarayonlaridan ko`ra aynan arbitraj ko`p tanlanadigan sud jarayoni hisoblanadi, chunki u odatda tezroq, kamroq rasmiy va

maxfiyroq bo'ladi. Arbitr yoki arbitrlar tomonlarning da`vosini eshitadi hamda dalillarni o`rganadi va so`ngida ikkala tomon uchun ham majburiy bo`lgan arbitraj hal qiluv qarorini chiqaradi.[18]

Arbitraj juda ko`p sohalarda qo`llanilishi mumkin bo`lgan sud jarayaonidir,shu o`rinda xalqaro tijoratda ham arbitraj keng ko`lamda afzal ko`rilgan sud jarayoning bir turidir. Xalqaro tijorada arbitrajni afzaligi shundaki, u turli mamlakatlardan kelgan tomonlarga turli huquqiy tizimlar bo`lganligi uchun ularga bog`liq bo`lmagan holda nizolarni hal qilish imkonini beradi.Shu bilan birga yuqori narxdagi xarajatlardan qochgan holda nizoni tez hal qilish imkoni bo`lganligi ham arbitrajning bir yutug`dir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umumiy qilganda arbitraj sudga arzon alternativa bo'lishi mumkin bo'lsada, u bepul emas. Arbitraj xarajatlari bir qator omillarga qarab turlicha bo'lishi mumkin, jumladan ishning murakkabligi, arbitrlar soni va arbitraj joylashgan joyi.Bundan tashqari, Xalqaro tijorat arbitraji tomonlar tomonidan qilingan xarajatlarni o'z ichiga oladi, bunga arbitraj xizmatlari uchun ma'muriy to'lovlar, advokat to'lovlari, hujjatlarni tayyorlash va tarjima to'lovlari, guvohlarning to'lovlari va arbitrlarning to'lovlarini to'lash kabi boshqa tegishli xarajatlar kiradi. Arbitraj xarajatlari ikki toifaga bo'linishi mumkin:

-ma'muriy to'lovlar;

- arbitr gonorari(to`lovi). Ma'muriy to'lovlar arbitraj sudi tomonidan, masalan, Xalqaro savdo palatasi (ICC) yoki London xalqaro arbitraj sudi (LCIA) tomonidan olinadi[19]. Ushbu to'lovlar ishlarni ko`rish,arbitr tayinlash va arbitraj tinglovi uchun joy kabi narsalarni qamrab oladi.Arbitr gonorari(to`lovi)arbitrlarning o`zlari tomonidan sarflagan vaqti hamda tajribasidan kelib chiqqan holda olinadi. Ushbu to'lovlar arbitr (larning) tajribasi va obro'siga, shuningdek ishning murakkabligiga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Xalqaro savdo palatasining (ICC) hisobotiga ko'ra, arbitraj va nizolarni hal qilish xarajatlari arbitraj ishlari olib borilayotgan mintaqa yoki mamlakatga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Bu xarajat malakali arbitrlar nisbati yuqori bo‘lgan rivojlangan mamlakatlarda yuqori bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ishning murakkabligi va talab qilinadigan dalillar miqdori ham yuqori xarajatlarga sabab bo'ladi[20]. Bir tizimga soladigan bo`lsak, Xalqaro tijorat arbitrajining xarajatiga bir nechta omillar sabab bo'ladi, jumladan:

1. Ishning murakkabligi. Murakkab ishlar tayyorlash uchun ko'proq vaqt talab qiladi, ko'proq arbitrlar ishtirok etishi kerak va rezolyutsiyaga kirishish uchun ko'proq eshittirishlar talab etiladi, bu esa yuqori xarajatlarga olib keladi.

[18] https://uz.wikipedia.org/wiki/Arbitraj
[19] LCIA arbitration rules
[20] https://iccwbo.org/

2. Arbitraj joyi: Arbitraj o'rni xalqaro tijorat arbitraj narxini belgilaydi. Masalan, rivojlangan mamlakatda ishlarni ko`rish rivojlanmagan mamlaktlarga nisbatan qimmatroq bo`ladi.

3. Arbitrlarning soni: Bir ish uchun tayinlangan arbitrlar soni ham arbitraj ishlarining narxiga ta'sir qiladi. Arbitrlar soni ko'p bo'lgan nizolarni hal qilish guruhi yuqori to'lovlarni talab qiladi.

4. Dalillar: Tomonlar talab qiladigan dalillar miqdori ham arbitraj narxini oshiradi. Umuman olganda, talab qilinadigan dalillar qanchalik ko'p bo'lsa, tarjima, guvohlarning to'lovlari, boshqalar orasida hujjatlarni tayyorlash kabi yuqori xarajatlarga olib keladi.

5. Vaqt chegarasi: Arbitraj jarayonining uzunligi xarajatni belgilaydi. Uzoqroq tartib-taomillar ko'proq tinglovlarni talab qiladi va to'lovlarni oshiradi.[21]

Arbitraj bilan bog‘liq xarajatlar jarayonning ishtirok etgan barcha taraflar uchun adolatli va samarali bo‘lishini ta’minlash uchun zarurdir.Shu o`rinda,alohida ta`kidlashim kerakki, arbitr gonorari(to`lovi)ancha muhim hisoblanadi,chunki arbitr ishni ko`rish uchun avvalo,yetarli bilima va tajribaga ega bo`lishi zarur,ya`ni o`z sohasining mutaxasisi bo`lishi zarur misol uchun,xalqaro tijorat huquqi bo`yicha va bu bilmi bilan arbitr ishni mukkamal ko`rishi hamda ikkala tomon uchun adolatli hal qiluv qarori chiqarishga qodir bo`ladi.

Arbitraj xarajatlarini minimallashtirish va samaradorlikni oshirish yo`llarini tahlil qiladigan bo`lsak, arbitraj qimmatga tushishi mumkin bo'lsada, bu xarajatlarni minimallashtirish va arbitraj jarayoni samaradorligini maksimal darajada oshirish yo'llari mavjud.

Birinchidan, to'g'ri arbitraj institutini tanlash muhimdir. Turli muassasalarda turli xil to'lov tuzilmalari va xizmat ko'rsatish darajalari mavjud, shuning uchun sizning ehtiyojlaringizga moslashtirilgan xizmatni tanlash muhimdir. Masalan, ICC murakkab xalqaro nizolar bo'yicha yuqori sifatli xizmati va tajribasi bilan tanilgan bo'lsa[22], LCIA o'zining samaradorligi va narx-navo pasligi bilan tanilgan.[23]

Ikkinchidan,to`g`ri arbitrni tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.Adolatli qaror chiqaruvchi bilim va tajribaga ega bo`lgan arbitrni tanlash asosiy hisoblanadi,shu bilan birga ishni tez va samarali hal qiluvchi arbitrni ham tanlash zarur.

Uchinchidan, arbitraj jarayonini samarali boshqarish muhim ahamiyatga ega. Bu dalillar va dalillarni taqdim etish uchun aniq muddatlarni belgilash, keraksiz kechikishlardan qochish demakdir. Jarayonning barqaror ishlashini ta'minlash uchun boshqa taraf va arbitrlar bilan samarali muloqot qilish ham muhimdir.

[21] Darslik: Международный коммерческий арбитраж;С.В.Николюкин
[22] https://iccwbo.org/
[23] https://www.lcia.org/

Nihoyat, arbitraj jarayonini soddalashtirish uchun texnologiyadan foydalanish muhimdir. Bunga ishni onlayn olib borish, videokonferensiya aloqa va elektron hujjat almashinuvi kabilarni kiritish mumkin. Ushbu texnologiyalar xarajatlarni kamaytirishga va foydali jihatlarini oshirishga yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, arbitraj xalqaro tijorat bilan bog'liq nizolarni hal qilishning xarajatli va samarali usuli bo'lishi mumkin. Arbitraj bilan bog'liq xarajatlar mavjud bo'lsada, bu xarajatlar jarayonning barcha taraflar uchun adolatli va samarali bo'lishini ta'minlash uchun zarur. To'g'ri arbitraj institutini, arbitrlarni tanlash va arbitraj jarayonini samarali boshqarish orqali tomonlarning xarajatlarini minimallashtirish va arbitraj jarayonining samaradorligini maksimal darajada oshirishi mumkin. Agar siz xalqaro tijorat bilan bog'liq nizolarni hal qilishning samarali usulini izlayotgan bo'lsangiz, arbitrajdan foydalanishni o'ylab ko'ring.

REFERENCES

1. https://www.wikipedia.org/
2. https://www.lcia.org/Dispute_Resolution_Services/lcia-arbitration-rules-2020.aspx
3. https://iccwbo.org/
4. Darslik: Международный коммерческий арбитраж;С.В.Николюкин;2009.
5. https://www.lcia.org/

TABIIY FANLARNING RIVOJLANISHI VA BUGUNGI SCINCE FANINING TA'LIMDAGI O'RNI

Boboqulova Nodira Nurmat qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
"Tabiiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi
bnodira7@gmail.com

ANNOTATSIYA

Shiddat bilan rivojlanayotgan zamonamizda tabiiy fanlarning o'rni va yutuqlari beqiyosdir. Inson hayoti tabiat bilan uzviy bog'liq va bu bog'liqlik sayyorada muvozanat bo'lishini ta'minlaydi. Ushbu maqolada tabiiy fanlar, uning rivojlanish tarixi, maqsadi, vazifalari, bugungi kundagi oliy ta'limda va xalq ta'limidagi o'rni, bog'liqligi va fanning kelajak istiqbollari haqida ma'limot berilgan. Maqolada science fani va uning bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari egallashi lozim bo'lgan ko'nikma va malakalari haqida ham ma'limotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: *tabiiy fanlar, tabiat, science, rivojlanish tarixi, boshlang'ich ta'limda tabiiy fanlar, biologiya, fizika, astronomiya, geografiya, kimyo, kompleks fanlar.*

РАЗВИТИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК И РОЛЬ НАУКИ В ОБРАЗОВАНИИ СЕГОДНЯ

АННОТАЦИЯ

В наш бурно развивающийся век место и достижения естествознания несравнимы. Жизнь человека неразрывно связана с природой, и эта связь обеспечивает равновесие на планете. В данной статье представлены сведения о естественных науках, истории их развития, цели, задачах, месте в современном высшем и народном образовании, связи и перспективах развития науки. В статье также представлена информация о науке и ее навыках и квалификации, которыми должны овладеть будущие учителя начальных классов.

Ключевые слова: *естествознание, природа, наука, история развития, естествознание в начальном образовании, биология, физика, астрономия, география, химия, комплексные науки.*

THE DEVELOPMENT OF NATURAL SCIENCES AND THE ROLE OF SCIENCE IN EDUCATION TODAY

ABSTRACT

In our rapidly developing age, the place and achievements of natural sciences are incomparable. Human life is inextricably linked with nature, and this connection ensures balance on the planet. This article provides information about natural sciences, the history of its development, its purpose, tasks, its place in today's higher education and public education, its connection, and the future prospects of science. The article also provides information about science and its skills and qualifications that future primary education teachers should acquire.

Key words: *natural sciences, nature, science, history of development, natural sciences in primary education, biology, physics, astronomy, geography, chemistry, complex sciences.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.08.2020 yildagi 4805-son “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta’lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qaroriga muvofiq maktablarda tabiiy fanlarga yo‘naltirilgan variativ o‘quv rejalari joriy etilishi belgilandi. Ya’ni maktablarda asosiy o‘quv rejasidan tashqari, kimyo va biologiyaga qiziqqan yigit-qizlar bitta sinfga jamlanib, ularga ushbu fanlarni ko‘proq o‘qitishga maktablarga imkoniyat berildi. Ikkinchisi, maktablarda kimyo-biologiya fanlarini o‘qitish dasturi ko‘rib chiqildi. Lekin birinchi bosqichdagi eng asosiy ish bu — birinchi va oltinchi sinflarda tabiiy fanlarni o‘qitishning yo‘lga qo‘yilganidir. Tabiiy fanlar yagona bir jamlanmaga olinadi, yagona science yoki “tabiiy fan” degan fan doirasida umumlashtiriladi, mantiqiy ketma-ketlik ta’minlanadi. Tabiiy fanlar 6-sinfgacha yagona, ya’ni bitta fan doirasida o‘qitiladi. 7 sinfdan keyin esa biologiya, kimyo, fizika, geografiya fanlari alohida ajratilib o‘qitiladi.

Qarorda ko‘zda tutilgan ikki asosiy jihatdan biri — maktablarda tabiiy fanlarga yo‘naltirilgan variativ o‘quv rejalari joriy etilishi belgilandi. Yangi fan o‘quvchilarni kichik yoshidan tabiiy fanlarni o‘qishga rag‘batlantirish, ularda olam haqida yaxlit tasavvur paydo qilishga yordam beradi. Buning bilan bola fizika-kimyo qiyin emas, qiziq fan ekanini anglaydi va uni o‘rganishga o‘zida rag‘bat sezadi. SCIENCE fani (tabiiy fanlar) qaysidir fandan voz kechish yoki qaysidir fanning o‘rniga joriy etilayotgani yo‘q. Aksincha, ta’lim sifatini oshirish uchun mavjud fanlarning integratsion tarzda o‘qitilishini ta’minlaydi. Masalan, hashoratlar haqida o‘rganish jarayonida bola hayvonot olamida bu sinfni qiziq bir usulda tasavvur qilib o’rganadiki bunda mavzuni o’zlashtirmaslikni iloji yo’q. SCIENCE fani 1-2-sinfda “Atrofimizdagi olam”, 3-4 sinfda “Tabiatshunoslik”, yuqori sinflarda esa 4ta alohida

fan, geografiya, biologiya, fizika (6-sinfdan boshlab), kimyo (7 sinfdan boshlab) fanlarini o‘zida birlashtiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tabiiy fanlarning o’rni bugungi ilm-fanning yuragi desak mubolag’a bo’lmaydi. Chunki tabiat qonuniyatlarni bilish genetika, evolyusion ta’limot, matematika, fizika, kimyo, o’simlik va hayvonot olami sistematikasi, antropologiya, geologiya, geofizika singari fanlar oldiga qo’yilgan muammolar tirik va o’lik tabiatni o’zaro munosabati masalalarini yechishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiat bilan inson o’rtasidagi munosabat eng og’ir, yechimi mushkul muammo. Inson faoliyati ta’sirida qurg’oqchilikning kuchaya borayotganligi, cho’llanish, suv zahiralari kamayib, tabiiy muhitni ifloslanishi kuchayib, suv, havo va ayniqsa oziq-ovqatning tansiqligi, yer yuzi aholisini to’rtdan bir bo’lagida ocharchilik mavjudligi va uni oldini olish hozirgi zamonning dolzarb muammolaridan ekanligi ko’pchilikka ma’lum.

Mazkur fan hozirgi zamon taraqqiyotining eng yuqori pog’onasiga ko’tarilgan biologiya, fizika, ximiya, geologiya, biofizika singari fanlar va miqdoriy analiz uslublaridan foydalanib, ilmiy texnik taraqqiyotning barcha sohalarini o’z manfaatlarini amalga oshirish uchun safarbar qildi va uning oldingi qatoriga o’tishga erishdi.

Bu fanning kelgusi rivoji uning kelgusida quyidagi muhim, global vazifalarni yechishi lozimligida ko’radi: 1. Yer kurrasida sodir bo’layotgan demografik muammolar, aholini son jihatidan ko’payishidagi sifat o’zgarish va ularni jamiyat strukturasi tuzilishi bilan bog’liqligi. 2. Yadro energiyasini energetik zahira sifatida halq xo’jaligida qo’llash muammosi va ayniqsa idora qilish imkoni bo’lgan termoyadro sistemasini bunyodga keltirish. 3. Tabiat zahiralarini yopiq zanjir sikllari va ayniqsa agrotexnikaning zanjir sikllarini yaratish. 4. Tabiiy muhitning beqiyos darajada ifloslanayotganligi tufayli yer kurrasining issiqlik balansini o’rganish muammolari. 5. Yer kurrasida sodir bo’lishi kutilayotgan falokat (inson naslini buzilayotganligi)ni oldini olish va hokazo. Bu muammolarni yechish uchun yuksak intellektual kuchlar va juda katta mablag’ talab qilinadi. Buning uchun ilmiy tadqiqot ishlari halqaro masshtabda olib borilishi lozim bo’ladi.

Mazkur fanning asl maqsadi tabiatshunoslik ilmi, uning predmeti, maqsadi, vazifasi o’qitish uslublari, tabiat va tabiiy muhitda mavjud tirik mavjudotlarining o’zaro uyg’unlik qonuniyatlari, koinotning planetar shaklda ko’rinishi, quyosh, oy va yer sayyorasi, ularning umumiy tavsifi; yer kurrasining fizikaviy, kimyoviy tuzilishi, unda sodir bo’lgan va bo’layotgan global o’zgarishlar; yerda hayotning paydo bo’lishi; yer kurrasi tirik va o’lik qismini o’zaro uyg’unligi; modda va energiya

almashinuvi qonuni; ularning tuzilishidagi uyg'unlik, unda sodir bo'ladigan fiziologik jarayon, moslanish (adaptasiya) va o'zgaruvchanlik; yer kurrasi tirik mavjudotlari, ularning o'zaro munosabati va bir butunligi (o'simliklar, hayvonot olami va mikroorganizmlarning o'zaro uyg'unligi); O'simliklar va hayvonot olamining eng sodda turlaridan tortib, eng yuksak taraqqiy etgan turlariga qadar tuzilishidagi umumiylik qonuniyatlari; viruslar, bakteriyalar, suvo'tlari va quruqlikda tarqalgan o'simliklar va hayvonot olami; hozirgi zamon antropologiya, paleantologiya, biorganik ximiya, molekulyar biologiya, biosfera haqidagi ta'limot; insonning tarixiy taraqqiyoti jarayonida tabiat va jamiyatning o'zaro almashinuvida sodir bo'lgan va bo'layotgan o'zgarishlar; antropogen ta'sir tufayli sodir bo'layotgan global o'zgarishlar va hokazolarni o'zida mujassamlantiradi.

Tabiiy fanlarning zamonaviy kosepsiyasi fani o'z xususiyatiga ko'ra kompleks bilimlar majmuidan iborat. U organizmlarning tuzilishi, o'sish va rivojlanish qonuniyatlari, ularning ekologiyasi, genetika, biofizika, ximiya, evolyusion taraqqiyot tarixi mikrobiologiya va immunologiya fanlarini o'zida mujassamlantiradi. Yer kurrasining o'lik qismi haqidagi fanlar tuproqshunoslik, gidrologiya, geologiya, gidrosfera uning tirik qismi haqidagi ma'lumotlarga tayangan va u bilan uzviy bog'liq holda ish ko'radi.

Evolyusion ta'limot tarixi esa chog'ishtirma morfologiya, paleontologiya va barcha tirik mavjudotlarning tuzilishi, tarqalishi va rivoj topishi haqidagi fanlarga tayangan holda ish ko'radi.

Insonlar qadim zamondan tabiatga, undagi hodisalarga qiziqish bilan qarashgan. Tarixiy manablarning guvohlik berishicha ibtidoiy jamoa davrida ham ular oddiy tabiiy hodisalarni yaxshi anglashgan (1-rasm). 2000 yillik rivojlanish tarixiga ega bo'lgan bu fan elementlari qadimiy Misr, Xitoy, Movarounnahr, Hindiston singari mamlakatlarda vujudga kelgan bo'lsada, u o'z xususiyatiga ko'ra keskin qarama-qarshiliklarga uchragan va uning taraqqiy topishi uchun bir butun mifologik sistemalarni parchalanishiga sabab bo'lgan.

Tabiiy fanlarning taraqqiyot tarixi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, uning asosini qadimiy Gretsiyada siyosiy arbobi Fales yaratgan. Falesan keyin Aristotel, Empedokl, Evklid, Ptolemey, Teofrast kabi buyuk allomalar bu fanni rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar.

XV asrda Mirzo Ulug'bek Ulug'bek akademiyasida mashhur olimlar - Qozizoda Rumiy, Fiyosiddin Jamshid al-Koshiy va Ali Qushchi xizmat qilgan. Bu akademiyada turli fan sohalari bo'yicha ilmiy ishlar olib borilgan.

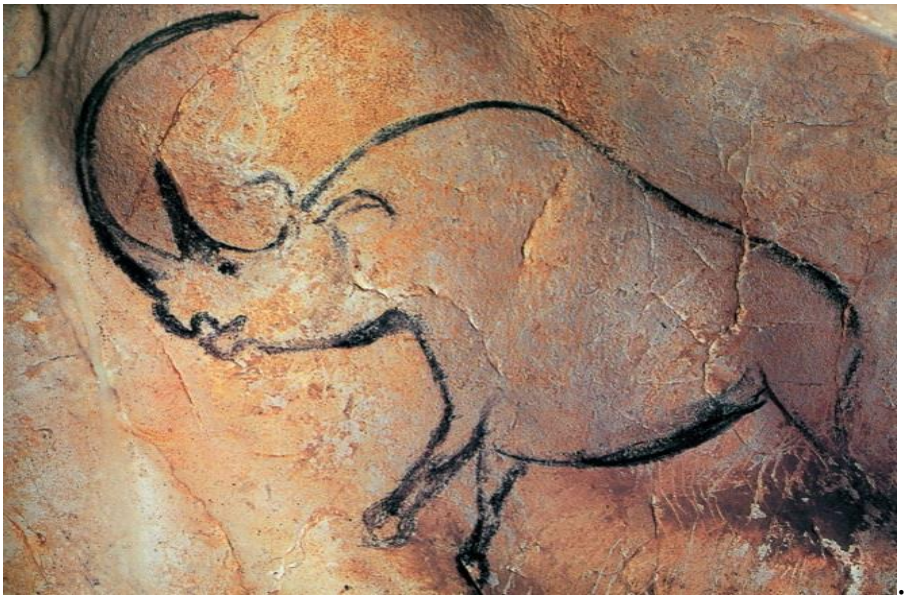

1-rasm. Chauvet g'oridagi hayvonlarning aniq nisbati bilan tasvirlangan tasviri (Fransiya. miloddan avvalgi 32 ming yil).

Alisher Navoiy , Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Abul Abbos al-Farg'oniy , Abu Nasr al-Forobiy , Abu Ali Husayn ibn Abdullo Ibn Sino , Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy , Nasriddin Tusiy kabi buyuk olimlar o'z davrida tabiiy fanlar rivojiga o'z ishlari, qo'lyozmalari bilan xissa qo'shganlar.

Yaqin o'tmishda ham bu fanning rivojlanishida o'zbek olimlaridan Qori Niyoziy Toshmuhammad, Abdullayev Habib, Zokirov Qodir Zokirovich, Habibullayev Po'lat, Oripov Ubay, Salohiddinov Mahmud, Zohidov Tesha Zohidovich, Muzaffarov Axror Muzaffarovichlarning xiisasi beqiyos.

Bugungi kunda tabiiy fanlar 1-11-sinflar kesimida o'qitilmoqda. 1-6-sinfda tabiiy fanlar alohida alohida emas balki yaxlit SCIENCE fani sifatida o'qitiladi. Oliy ta'limda "Boshlang'ich ta'limda tabiiy fanlar" fan dasturi "Boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi ta'labalari uchun ishlab chiqilgan va u barcha mavzularni qamarab olgan. Mavzular ketma ketligi boshlang'ich ta'lim maktab o'quvchisi tushuna oladigan sodda tilda yozilgan bo'lib bu bolada shu fanga bo'lgan qiziqish ortishiga turtki bo'ladi. "Boshlang'ich ta'limda tabiiy fanlar" fan dasturida biologiya, fizika, astronomiya, geografiya kabi fanlar mavzulari tabiat, o'simliklar, hayvonlar, odam, yashash joyi, bizning sayyora, ob-havo, tabiiy boyliklar, quyosh sistemasi, yil fasllari, energiya, issiqlik, yorug'lik, tovush va harakat kabi ketma ketlkda keltirilgan.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki tabiiy fanlar bir necha ming yillik tarixi davomida insoniyat hayotida katta ahamiyat kasb etgan. Bugungi sience fanining joriy etilishi yosh o'quvchini fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Alohida biologiya,

fizika, astronomiya, geografiya, kimyo fanlaridagi eng zaruriy va elementar bilimlar atrof-muhitni yanada oson anglashiga, bilimni hayotda qo'llab o'rganishiga turtki beradi. Endilikda kimyo fani qiyin emas, biologiya yanada qiziqarli, fizika esa oson bo'lib qoladi. Darslikda keltirilgan amaliy mashg'ulotlar esa nazariyani mustahkamlaydi. Yangi 1-4- sinfda joriy qilingan raqamli darsliklar dasturi esa bu fanning eng sevimli bo'lishini kafolatlaydi. "Boshlang'ich ta'limda tabiiy fanlar" o'quv dasturining oliy ta'limda joriy etilishi esa bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining tabiiy fanlar fani, uning barcha bo'limlari, quyosh sistemasi, geografik, biologik, fizik, kimyoviy tushunchalar; o'simlik va hayvonot olami sistematikasi; geografiya, fizika, biologiya kabi tabiiy-ilmiy fanlar va ular bilan uzviy bog'lab o'qitishmetodikasi qonuniyatlari haqida tasavvurga ega bo'lishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Bahromov A. va boshqalar. Tabiiyot. 5 sinf uchun darslik. Toshkent, 1995 y.
2. Gorelov A.A. Konsepsii sovremennogo yestestvoznaniya. Moskva, 1999 y.
3. Mamatazimov M. Astronomiya. 11 sinf darslik. Toshkent, 2005 y.
4. Solopov Ye.F. Konsepsii sovremennogo yestestvoznaniya. Moskva, 1999 y.
5. To'raqulov Yo.H. va boshqalar. Umumiy biologiya. Toshkent, 1996 y.
6. Hamdamov I.H. Tabiat ilmining zamonaviy konsepsiyasi. Ma'ruza matni. Samarqand, 2000y
7. Hamdamov I.H. va boshqalar. Табиий фанлар zamonaviy konsepsiyasi. Тошкент, 2007 y.
8. D.Sharipova, D.Xodiyeva, M.Shirinov "Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi" darslik. 2018 yil.
9. M.Nuritdinova. Tabiatshunoslik o'qitish metodikasi. T.:O'qituvchi 2005.
10. Suyarov K. [va boshq.] Tabiiy fanlar: 1-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.- 88b
11. Suyarov K. [va boshq.] Tabiiy fanlar: 2-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.- 120b
12. Sangirova Z. [va boshq.] Tabiiy fanlar: 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.- 136b

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH TEXNOLOGIYASINI ISHLAB CHIQISH VA AMALGA OSHIRISH XUSUSIYATLARI

Mahliyo Dehqonova Shuhrat qizi
Farg’ona davlat universiteti
Boshlang’ich ta’lim uslubiyoti kafedrasi o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish va kasbiy rivojlantirishning ilmiy-pedagogik muammolari tadqiq qilingan. Unda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning fikrlari umumlashtirilgan. boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy rivojlantirish tamoyillari, nazariy va pedagogik jihatlari ilmiy asoslangan.

Kalit so’zlar*: metodik tayyorgarlik, komponentlar, qobiliyat. individual qobiliyat, fikrini ilgari surish, kompetentsiya.*

ABSTRACT

This article explores the scientific and pedagogical problems of improving the methodological training and advanced training of primary school teachers. it summarizes the opinions of foreign and domestic researchers. the principles, theoretical and pedagogical aspects of the professional development of primary school teachers are scientifically substantiated.

Keywords: *methodical preparation, components, skill. individual abilities, promotion of opinion, competence.*

KIRISH

Olib borayotgan ilmiy tadqiqotimizning asosiy maqsadi - O'zbekistonda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini, o'quvchilarini intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirib, didaktik imkoniyatlarini, metodlarini aniqlab uni pedagogik jarayonga tatbiq etishdan iborat. Hozirgi vaqtda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari metodik tayyorgarligini takomillashtirishda, o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z o'rnida foydalanish bilan bir qatorda xalqaro baholash dasturlari bilan ham chambarchas bog'liq. Bu, ayniqsa, matematika fanini o'qitish jarayonida juda zarur. O'qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligi ularning kasbiy faoliyatga doir bilimlar, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, o'z-o'zini rivojlantirish kabi asosiy

kasbiy faoliyat sohalarida aks etadi. Bu esa o'z navbatida, o'qituvchining o'z fanini o'qitishga doir bilimlarni mukammal bilishi va harakatga keltirishi, ta'lim jarayonini loyihalash, tashkil qilish va baholash uchun zarur bo'lgan tayanch kompetensiyalarni egallashi, shuningdek, o'qitish va tarbiyalash jarayonini ta'lim sohasidagi innovatsion ilmiy yutuqlar, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida intensiv tashkil etish, uzluksiz va tizimli o'z-o'zini rivojlantirishni talab etadi. Zamonaviy jamiyatdagi tub o'zgarishlar oliy ta'limni sezilarli darajada qayta yo'naltirishni, ta'lim shakllari, vositalari va usullarini optimallashtirishni, mutaxassislar tayyorlash samaradorligini oshirishning yangi usullarini izlashni talab qiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIYEW).

Dars o'tish metodini tanlash juda muhim va ahamiyatli, zamonaviy axborot vositalari(kompyuter, proyektor..) ni qo'llash darsni a'lo darajada o'tishni xar doim xam ta'minlamaydi. Ammo ushbu vositalarsiz dars samarali bo'lmaydi degani emas, agar boshlang'ich sinf o'qituvchi dars o'tish metodikasini to'g'ri tanlasa bitta mel bilan ham samarali dars o'tishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi shunday bo'lishi kerakki, qo'lidagi bor narsalardan foydalanib zo'r qilib darsni tashkil qila oladigan bo'lishi lozim. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirish muammosi bo'yicha o'tkazilgan ilmiy ishlar tahlili quyidagi vazifalarni bajarilishini o'z ichiga oladi.

Tavsiyalar:

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning individual qobiliyatlari va imkoniyatlariga yo'nalganlik hisobiga matematika fanini o'qitishning ijtimoiylashuv jihatlarini amalga oshirishni yo'lga qo'yish;
- ham mazmuni, ham faoliyat metodlariga ko'ra oliy ta'lim muassassalari matematika o'qitish metodikasi fanini o'qitishda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'quvchilarni intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish xamda boshlang'ich sinf matematika fanini o'qitish kursi o'rtasida o'zaro chambarchas aloqani shakllantirish.
- metodika kursini amaliy yo'nalganligiga e'tiborni kuchaytirib, pedagogik va metodik amaliyotdagi aloqalar, qisman qidirish, qidirish va tadqiq qilish tusidagi topshiriqlarni joriy qilish hisobiga bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning matematika o'qitish metodikasini o'rganish samaradorligini oshirish;
- axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish; boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik o'rganishida uzviylikni amalga oshirishga bo'lajak

boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash, bu boshlang'ich matematika kursidagi masalalarni rivojlantirishni ko'rsatadi;

- bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'quvchilarni intellektual rivojlantirishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini, o'quvchilarni intellektual rivojlanishga tayyorlash;
- boshlang'ich sinf o'qituvchilarini to'garak, olimpiada, musobaqlar kabi faoliyat shakllarini yo'lga qo'yishga layoqatli shaxs darajasiga yetkazish.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirish uchun yuqorida qayd etib o'tilgan barcha nazariy asoslar, fikrlarni inobatga olib, ta'lim jarayonida ta'lim mazmuni, o'rgatish, o'rganish bir-biri bilan uzviy aloqada shuning uchun ulardan hech birini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

TAHLIL VA NATIJALAR(ANALYSIS AND RESULTS)

Bugungi kunda innovatsion axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilishga qiziqish ortib bormoqda. Ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash, o'quvchilarga o'rganayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topib, mustaqil bajarib-o'rganib, xulosa chiqarish va tahlil qilish imkoniyatlarini beradi. Bunday pedagogik jarayonda o'qituvchi o'quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs sifatida bilim olishiga texnologiyalarning ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatiga e'tibor bermog'i lozim. Mazkur mulohazalar albatta bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirishda zamonaviy yondashgan holda o'quvchilarni tayyorlashga o'rgatishda o'z samarasini beradi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirishda albatta fanlararo integratsiyaga alohida e'tibor qaratish aloxida axamiyatga ega. Demak, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning metodik tayyorgariligi ustida ishlash jarayonida talabalarga nafaqat ilmiy bilimlar berish bilan cheklanib qolmay o'rganilgan bilimlarni amaliy jarayonda qo'llay olish ko'nikma va malakalarini ham shakllantirib borilishiga aloxida axamiyat berish lozim.

Xususan, boshlang'ich ta'lim fanlarini amaliy o'rgatish, muntazam va izchil o'rgatish, namunalar va maxsus mashqlar asosida o'rgatish, turli xatolarning oldini olish va ularni to'g'rilash orqali bajarish kabi o'z ustida ishlovchi amaliy vazifalarni bajarish orqali singdirib borish muhim xisoblanadi. O'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, barcha o'quv fani dasturidagi mavzularni puxta o'zlashtirilishiga yordam beradigan, mustaqil fikr yuritish, fikrini erkin ifodalash, boshqalar fikrini tinglash, mulohaza yuritish, ulardan eng muhimlarini ajrata olish, o'z fikrini ilgari surish, uni dalillash, umumlashtirish va xulosalashga o'rgatish, o'qituvchining til materialidan foydalanishga qiziqish

uyg'otish, unda amalda foydalanish ehtiyojini yuzaga keltirish hozirgi kun talabi sifatida o'rganilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY).

Bir tomondan, pedagogika va boshlang‘ich ta’lim metodikasi fakulteti talabalarining umuminsoniy qadriyat sifatidagi matematik bilimlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondira oladigan, jamiyat ehtiyojlarini qondira oladigan ta’lim tizimini yaratish zarur. Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning ob'ektlarni birlashtirish va almashtirish qobiliyatini rivojlantirish boshlang'ich maktabdan boshlash ancha samaralidir.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining fanlarni o'qitish jarayonidagi vazifalari quyidagilar:

- fan-o'quvchini fikr yurita olishga undashi kerak;

-o'zgalar fikrini anglashga o'rgata olishi muxim;

- o'z fikrini og'zaki hamda yozma ravishda ravon bayon qila olishga yo'naltirishi;

- ta'lim falsafasi va tarixi tomonlama kompetentli bo'lishi va fan doirasida mustahkamlangan bilim, ko'nikma, malaka tushunchalariga izoh bera olish zarur.

Mazkur vazifalarni boshlang'ich sinf o'qituvchilarida shakllantirilishi bevosita o'quvchilarni kelajakda bilimli va intellektual rivojlangan kadrlar bo'lib yetishida o'z samarasini ko'rsatadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari xar bir o'quvchilarni psixologiyasini bilishi zarur, chunki asosiy ob'ekt bu o'quvchi. O'qituvchi darsga kirganda bu o'quvchi bilan qanday gaplashish zarurligini, qaysi metoddan foydalanib ta'lim berish yo'lini, ta'limni qanday berganimizda o'quvchi yengil qabul qila oladi degan bir nechta savollarga javob olish uchun xam bo'lajak o'qituvchilar bola psixologiyasini bilishi lozim.Chunki, boshlang'ich sinf o'quvchilari o'yinqaroq bo'ladi, bu vaziyatda boshlang'ich sinf o'qituvchilari dars o'tish metodikasini tanlaganda turli xil o'yinlarni tanlashi, o'yin qandaydir ta'lim berishi lozim, shuning uchun ham ta'limiy o'yinlardan foydalanib darsni tashkil qilishb, o'quvchilarni darsga qiziqtirishi lozim. Yuqori sinf o'quvchilari jamiyatga kirishishga tayyorlanayotgan jarayonda, bu jarayonda o'quvchilarni guruhda ishlatib ta'lim beriladigan bo'lsa, o'quvchilar bir-biriga qiziqib rivojlanadi. Yuqori sinfda dars metodikasini tanlashda o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishga qaratilgan usullardan foydalanish lozim.

XULOSAVA TAKLIFLAR(CONCLUSION/RECOMMENDATIONS).

Bo'lajak boshlang'ich maktab o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish muammosining dolzarbligi zamonaviy ta'lim tizimida quyidagilar o'rtasida qarama-qarshiliklar mavjudligi bilan bog'liq:

- boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kichik yoshdagi o'quvchilarning dastlabki tasavvurlarini shakllantirish metodikasi bilan ta'minlash zarurati va bu muammoning etarli darajada rivojlanmaganligi.

Biz ushbu qarama-qarshiliklarni hal qilishni tadqiqot muammosini hal qilish kontekstida ko'rib chiqamiz: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy kompetentsiyasini shakllantirishning nazariy va uslubiy shartlarini aniqlash.

Zamonaviy maktabning ta'lim tizimidagi muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun bo'lajak o'qituvchi o'quvchilarga matematik bilimlarni o'rgatish jarayonida faktlar, qonunlar, usullar va ma'lumotlar tuzilmalarini tushunishni kafolatlaydigan etarli miqdordagi matematik bilimga ega bo'lishi kerak. Matematika bo`limlari, amaliy masalalarni malakali yechish imkonini beruvchi yuqori darajada shakllangan ko`nikma va malakalar. Topshiriqlar va shu bilan bir qatorda boshqa fanlarni o'zlashtirishda matematik savodxonlik bilimining muhim ahamiyatga ega:

- amaliyotda qo'llash, turdosh fanlarni o'rganish, uzluksiz ta'lim uchun zarur bo'lgan fan bo'yicha bilimlarni shakllantirish;
- talabalarga mavhum xarakterdagi bilimlarni o'zlashtirishdan aniq ko'rinish shakllariga o'tishni ta'minlaydigan faoliyatni amalga oshirish usullarini o'rgatish;
- talabalarning ilmiy nazariyalarni qurish tamoyillari, dunyoning ilmiy manzarasi, zamonaviy fan, texnika va iqtisodiyotdagi o'rni haqida g'oyalarini rivojlantirish.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgariligini takomillashtirish jamiyat rivojining zaruriy sharti hisoblanadi.

REFERENCES

1. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, *6*, 267-271.
2. Qizi, DMS va Qizi, RGX (2022). IKKI RAQAMLI SONLARNI QO‘SHISH VA AYIRISHNI O‘RGANISH USULLARI MAKTABDA. *Gospodarka va Innovacje.* , *22* , 61-67.
3. Qizi, D. M. S., & Qizi, R. G. X. (2022). МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖЕНИЯ И ВЫЧИТАНИЯ ДВУЗНАЧНЫХ ЧИСЕЛ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. *Gospodarka i Innowacje.*, *22*, 61-67.
4. Qizi, DMS va Qizi, RGX (2022). IKKI RAQAMLI SONLARNI QO‘SHISH VA AYIRISHNI O‘RGANISH USULLARI MAKTABDA. *Gospodarka va Innovacje.* , *22* , 61-67.
5. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, *6*, 267-271.

6. Тоджимаматович, Дж. В. (2023). Понятие и сущность информационной безопасности - Concept and Essence of Information Security. *Сеть синергии: Международный междисциплинарный исследовательский журнал*, *2*(4), 643-647.
7. Акмалджоновна, А. З. (2021). Методы формирования навыков самостоятельного чтения у учащихся начальной школы. *ACADEMICIA: Международный междисциплинарный исследовательский журнал*, *11*(3), 1425-1428.
8. Кизи, S. G. G. O. (2022). ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА УЧАЩИМСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ. *Европейский международный журнал междисциплинарных исследований и управленческих исследований*, *2*(12), 117-123.
9. Dehqonova M.Sh, Axmedova U.Y., Preparation for mathematical literacy in the process of training future primary school teachers, Vol №11 pp. 714-722, https://doi.org/10.5281/zenodo.7824388
10. Ahmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2021). Vatanim Surati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 877-883.
11. Axmedova, U. (2022). On Certain Conditions Of Striking Coefficients Of Fourier Series To Zero. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 3(3), 3-8.
12. Qizi, A. U. Y., & Qizi, A. M. U. B. (2021). Research On Hydronyms and Their Importance.
13. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO'LIMI VA UNING BA'ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQADIGAN NATIJALAR. International scientific journal of Biruni, 1(2), 127-133.
14. Axmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2022). XALQ OG'ZAKI IJOD NAMUNALARINING BOSHLANG'ICH SINF DARSLIKLARIDA QO'LLANISHI VA ULARNING MAZMUNIY GURUHLANISHI. International scientific journal of Biruni, 1(2), 345-351.
15. Samatov, B. T. (2020). The strategy of parallel pursuit for differential game of the first order with Gronwall-Bellman constraints. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *2*(4), 15-20.
16. Тажиахматович, С. Б. (2021). ЗАДАЧА УБЕГАНИЯ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИГР ПЕРВОГО ПОРЯДКА С ОГРАНИЧЕНИЕМ ГРОНУОЛЛА-БЕЛЛМАНА. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, *2*(6), 1-5.

17. Ne'matov, I., & Axmedov, O. (2021). BOULE FUNCTION AND ITS INTERPRETATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *3*(3), 8-12.
18. Axmedov, O. U., & Abdumannopov, M. M. (2022). GRONUOLL-BELLMAN CHEGARALANISHLI BIRINCHI TARTIBLI DIFFERENSIAL O'YIN UCHUN PARALLEL QUVISH STRATEGIYASI. FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES, 1(10), 324-326.
19. Abdumannopov, M. M., Akhmedov, O. U., & Tokhtasinov, T. (2022). ESSENTIAL MODES FOR ACTIVATING MASTERING SUBJECTS AT SCHOOLS. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, *3*(12), 1-4.
20. Abdumannopov, M. M., Axmedov, O. U., To'Lqinboyev, T., & Azizov, M. (2022). MAKTAB O'QUVCHILARINING DARS MASHG'ULOTLARINI O'ZLASHTIRISHINI FAOLLASHTIRUVCHI MUHIM OMILLAR. *International scientific journal of Biruni*, *1*(2), 165-169.
21. Muhammadsodiq, A. (2022). Game Theory as a Theory of Conflicts. *International Journal of Culture and Modernity*, *17*, 123-126.
22. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO'LIMI VA UNING BA'ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQADIGAN NATIJALAR. *International scientific journal of Biruni*, *1*(2), 127-133.
23. Axmedova, U. Y. Q. (2023). O'QUVCHILARNING FAOLLIK DARAJASIGA KO'RA FARQLANUVCHI METODLAR, O'QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(4), 336-343.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI MATEMATIK SAVODXONLIGINI OSHIRISH JARAYONIDA ULARNING TAFAKKURI, QOBILIYATI VA INTELLEKTUAL RIVOJLANISH.

Mahliyo Dehqonova Shuhrat qizi
Farg’ona davlat universiteti
Boshlang’ich ta’lim uslubiyoti kafedrasi o’qituvchisi
Umida Axmedova Yodgorjon qizi
Farg’ona davlat universiteti
Boshlang’ich ta’lim uslubiyoti kafedrasi o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirish va shaxsning turli hayotiy vaziyatlar va masalalar ustida matematik mulohaza yuritish, berilgan muammoni matematika yordamida ifodalay olish, muammoni yechishda matematikani qo'llay olish va olingan natijalar kasbiy rivojlantirishning ilmiy-pedagogik muammolari tadqiq qilingan.

***Kalit so’zlar**: PISA, matematik savodxonlik, matematik mulohaza, fikrlash qobilyati, ko’nikma, kompitensiya.*

ABSTRACT

This article discusses the scientific and pedagogical problems of improving the methodological training of primary school teachers and mathematical reflections on various life situations and human issues, the ability to express a given problem with the help of mathematics, be able to use mathematics in the study of problem solving and professional development of the results obtained.

***Keywords:** PISA, mathematical literacy, mathematical thinking, mental abilities, skill, competence.*

KIRISH

PISA (programme for international student assessment) talabalarning ta’lim yutuqlarini baholashga mo‘ljallangan xalqaro dasturdir. Bu dunyoning turli mamlakatlaridagi maktab o‘quvchilarining savodxonligi va bilimlarini amalda qo‘llash qobiliyatini baholovchi testdir. Har uch yilda bir marta o'tkaziladi. Sinovda 15 yoshli o'smirlar ishtirok etadi. PISA maktabida ta’lim sifati monitoringi uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha amalga oshiriladi: o‘qish savodxonligi, matematik savodxonlik va tabiiy fanlar savodxonligi. Matematik savodxonlik barcha fanlarni,

ayniqsa aniq fanlarni o‘zlashtirishda muhim o‘rin egallaydi. Bu jarayonda matematika fanining ahamiyati beqiyosdir. Matematika – fan va texnika taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo‘lib, fan, madaniyat va kundalik hayotimizda alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun o‘quvchilarning dars va darsdan tashqari faoliyatida keng ko‘lamdagi matematika bilan shug‘ullanishlar bo‘lishi kerak. Bunda matematikaga xos go‘zallik va jozibadorlikdan foydalanib har bir o‘quvchiga mos ravishda rivojlantiruvchi mantiqiy faoliyat bilan shug‘ullanish tahlil qilish ko‘nikmalarini hosil qilish kerak bo‘ladi. Matematik savodxonlik va bu tildan unumli foydalana olish (gapning aniq mazmunini, gaplar orasidagi mantiqiy bog‘lanishni bilish) fikrlashning aniqligi va tartibliligini ko‘rsatadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIYEW).

O‘qituvchi va o‘quvchining birgalikdagi harakati natijasida nimaga erishilganiga emas, balki bu natija qaysi yo‘l bilan erishilganiga asosiy e’tiborni qaratish kerak. Matematikani tabiiy fanlar bilan uyg‘unlashgan xolda ixtisoslashgan kengaytirilgan fan yo‘nalishi bo‘yicha o‘qitish bu fanni o‘rganish insonning ilmga bo‘lgan qiziqishini, mantiqiy fikrlash qobiliyatini oshirib, boshqa fanlarning o‘qitilishiga ta’sir ko‘rsatadi va ta’limda asosiy vazifani o‘taydi. Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarda namoyon bo‘ladigan matematik tushunchalarni yaxshi o‘zlashtirish, matematik fikr yuritishga tayyor bo‘lish, masala va muammolarni yecha olish, matematik tilda bemalol ish yurita olish ko‘rinishidagi samarali natijalarni ta’lim stilini o‘zgartiribgina erishish mumkin. Bunda izlanuvchanlik asosiy o‘rin tutadi. Masalan, muammoli o‘qitishda o‘quvchilar nazariy va amaliy ko‘rinishdagi turli muammolarni yechish orqali yangi bilim va malakalarni egallaydi. Muammoli vaziyatlarni vujudga keltirish, qiziqarli muammolarni qo‘yish va ularning yechilishiga yordam berish o‘quvchilarning faolligi va mustaqilligini rivojlantirib, bu fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR(ANALYSIS AND RESULTS)

Natijada o‘quvchilar olgan bilim va ko‘nikmalaridan foydalanishni o‘rganishadi va o‘zlarining ijodiy imkoniyatlari va aniq fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishadi. O‘qitishning zamonaviy kompetentsiyaviy yondashuvga o‘tilishi ta’lim jarayoniga qor ko‘chkisi kabi ta’sir ko‘rsatadi va misli ko‘rilmagan o‘zgarishlarga olib keladi. Bunda yangiliklarni ta’lim jarayoniga olib kirish va joriy etish bugungi kun o‘qituvchisining vazifasiga aylanadi. Bilimli yuqori malakaga ega bo‘lgan o‘qituvchi kadrlargina jamiyatning ta’lim oldiga qo‘ygan vazifasini amalga oshirishga qodir bo‘ladilar. O‘qituvchining izlanishi, bugungi kun talablari asosida o‘z-o‘zini tarbiyalashi, o‘z ustida tinimsiz izlanishi, zamonaviy pedagogik

texnologiyalarni mukammal o‘zlashtirishi va ularni ta’lim jarayonida qo‘llashi ta’lim samaradorligini oshiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonining ta’sirchanligini oshiradi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish esa ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi. Matematikani o‘qitish jarayonining eng asosiy yo‘nalishlari quyidagi to‘rt qismdan iborat:

– matematik tushunchalar to‘plamini bilish;
– matematik mulohaza yurita olish;
– matematik masala va muammolarni yechish;
– matematik tilni egallash.

Matematika darslarida zamonaviy metodik vositalardan foydalanish o‘qituvchiga matematik mavzuning to‘liq o‘zlashtirilishiga yordam beribgina qolmasdan, o‘quv jarayonida o‘quvchilarning o‘zlari faol ishtirok etishlarini ham ta’minlaydi. Bunda matematika fani o‘quvchilar yoqtirmaydigan quruq, faqat tasdiqlovchi fan bo‘lmasdan, aksincha, harakatchan, tushunarli va shuning uchun qiziqarli bo‘lib qoladi. Bu esa matematika fanini o‘qitishda ijobiy natijalarga erishish garovi bo‘lib xizmat qiladi. Menimcha, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining matematik kompetensiyasi jamiyatning doimiy o‘zgarib turadigan ehtiyojlariga mos ravishda matematik savodxonligini oshirish qobiliyatidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

O‘qitishga qo‘yilgan maqsad va rejalashtirilgan natijalarni, asosan, didaktik texnologiyalarning to‘g‘ri tanlanishi, o‘quv jarayonini va o‘quv faoliyatini uyushtirish usullarini mulohaza qilib tanlanganligini ta’minlaydi. Ta’lim jarayonining qiziqarli bo‘lishi turli didaktik sistemalar majmuining qanday tanlanishiga bog‘liq. Masalan, quyidagi didaktik printsiplar muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin:

– yuqori qiyinchilik darajasida o‘qitish;
– nazariy bilimlarning ustuvorligi;
– katta tezlikda bilim berilishi;
– o‘quvchilarning ta’lim olish jarayonini tushunib yetishi;
– hammaning rivojlanishi ustida sistemali ishlash;
– har bir fuqaro va kasb egasida matematik kompetentlikning bo‘lishi;
– matematik ta’limga aktlarning tatbiq etilishi jahon miqyosidagi ilg‘orlik garovidir;

–matematik ta’limning barcha sigment, qatlam va darajalarining o‘zaro bog‘liqligi
(o‘qitishning bog‘cha bolalaridan to ilg‘or matematika o‘qituvchilarigacha, maktabgacha
muassasa xodimlari va ota-onalargacha qamrab olish);
–maktab va pedagog faoliyatining sifatini faqat bitiruvchilar va pedagoglarning absolyut natijalari darajasi bilangina emas, matematik kompetentlikni qay darajada egallaganligi bilan o‘lchash.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, matematik savodxonlik bu shaxsning turli hayotiy vaziyatlar va masalalar ustida matematik mulohaza yuritish, berilgan muammoni matematika yordamida ifodalay olish, muammoni yechishda matematikani qo'llay olish va olingan natijalardan muammoning yechimini talqin qilish va baholashda foydalana olish qobiliyatidir. Bu hodisalarni tavsiflash, tushuntirish va oldindan aytib berish uchun tushunchalar, algoritmlar, faktlar va vositalarni o'z ichiga oladi. Bu insonlarga matematikaning olamdagi o'rnini tushunishga hamda yaratuvchan, qiziquvchan va o'zini o'zi tahlil qiladigan XXI asr yoshlariga zarur bo'lgan asoslangan hukm va qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Matematik savodxonlik har bir kishiga matematika olamini tushunishga, uning inson hayotida tutgan o'rni va ahamiyatini anglashga, faol, mulohazali va ishning ko'zini biladigan xxi asr shaxsi uchun zarur bo'lgan, asosli mulohazalar yuritish orqali maqbul qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini o‘zida shakllantirishga yordam beradi. Xalqaro pisa dasturi bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni baholash uchun materiallar ishlab chiqqan tadqiqotchi olimlarning fikricha, “matematik kompetentsiya eng umumiy qobiliyat va ko‘nikmalar, jumladan, matematik fikrlash, yozma va og‘zaki matematik argumentlar, muammo qo‘yish va yechish, matematik modellashtirish, matematik tildan foydalanish” o’quvchilar uchun marraga olib boruvchi eng to’g’ri yo’l ekanligini ta’kidlashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

24. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, *6*, 267-271.
25. Qizi, DMS va Qizi, RGX (2022). IKKI RAQAMLI SONLARNI QO‘SHISH VA AYIRISHNI O‘RGANISH USULLARI MAKTABDA. *Gospodarka va Innovacje. , 22* , 61-67.

26. Qizi, D. M. S., & Qizi, R. G. X. (2022). МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖЕНИЯ И ВЫЧИТАНИЯ ДВУЗНАЧНЫХ ЧИСЕЛ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. *Gospodarka i Innowacje.*, *22*, 61-67.
27. Qizi, DMS va Qizi, RGX (2022). IKKI RAQAMLI SONLARNI QO‘SHISH VA AYIRISHNI O‘RGANISH USULLARI MAKTABDA. *Gospodarka va Innovacje.* , *22* , 61-67.
28. Farkhodovich, T. D. kizi, DMS., & kizi, AUY.(2022). Critical Thinking in Assessing Students. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, *6*, 267-271.
29. Тоджимаматович, Дж. В. (2023). Понятие и сущность информационной безопасности - Concept and Essence of Information Security. *Сеть синергии: Международный междисциплинарный исследовательский журнал*, *2*(4), 643-647.
30. Акмалджоновна, А. З. (2021). Методы формирования навыков самостоятельного чтения у учащихся начальной школы. *ACADEMICIA: Международный междисциплинарный исследовательский журнал*, *11*(3), 1425-1428.
31. Кизи, S. G. G. O. (2022). ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА УЧАЩИМСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ. *Европейский международный журнал междисциплинарных исследований и управленческих исследований*, *2*(12), 117-123.
32. Dehqonova M.Sh, Axmedova U.Y., Preparation for mathematical literacy in the process of training future primary school teachers, Vol №11 pp. 714-722, https://doi.org/10.5281/zenodo.7824388
33. Ahmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2021). Vatanim Surati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 877-883.
34. Axmedova, U. (2022). On Certain Conditions Of Striking Coefficients Of Fourier Series To Zero. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 3(3), 3-8.
35. Qizi, A. U. Y., & Qizi, A. M. U. B. (2021). Research On Hydronyms and Their Importance.
36. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO’LIMI VA UNING BA’ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQADIGAN NATIJALAR. International scientific journal of Biruni, 1(2), 127-133.
37. Axmedova, U. Y. Q., & Axmedova, M. U. B. Q. (2022). XALQ OG‘ZAKI IJOD NAMUNALARINING BOSHLANG‘ICH SINF DARSLIKLARIDA

QO‘LLANISHI VA ULARNING MAZMUNIY GURUHLANISHI. International scientific journal of Biruni, 1(2), 345-351.

38. Samatov, B. T. (2020). The strategy of parallel pursuit for differential game of the first order with Gronwall-Bellman constraints. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *2*(4), 15-20.

39. Тажиахматович, С. Б. (2021). ЗАДАЧА УБЕГАНИЯ ДЛЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ИГР ПЕРВОГО ПОРЯДКА С ОГРАНИЧЕНИЕМ ГРОНУОЛЛА-БЕЛЛМАНА. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, *2*(6), 1-5.

40. Ne’matov, I., & Axmedov, O. (2021). BOULE FUNCTION AND ITS INTERPRETATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, *3*(3), 8-12.

41. Axmedov, O. U., & Abdumannopov, M. M. (2022). GRONUOLL-BELLMAN CHEGARALANISHLI BIRINCHI TARTIBLI DIFFERENSIAL O’YIN UCHUN PARALLEL QUVISH STRATEGIYASI. FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES, 1(10), 324-326.

42. Abdumannopov, M. M., Akhmedov, O. U., & Tokhtasinov, T. (2022). ESSENTIAL MODES FOR ACTIVATING MASTERING SUBJECTS AT SCHOOLS. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES*, *3*(12), 1-4.

43. Abdumannopov, M. M., Axmedov, O. U., To’Lqinboyev, T., & Azizov, M. (2022). MAKTAB O’QUVCHILARINING DARS MASHG’ULOTLARINI O’ZLASHTIRISHINI FAOLLASHTIRUVCHI MUHIM OMILLAR. *International scientific journal of Biruni*, *1*(2), 165-169.

44. Muhammadsodiq, A. (2022). Game Theory as a Theory of Conflicts. *International Journal of Culture and Modernity*, *17*, 123-126.

45. Axmedov, O. U. B. O. G., & Qizi, A. U. Y. (2022). STEREOMETRIYA BO’LIMI VA UNING BA’ZI AKSIOMALARIDAN KELIB CHIQADIGAN NATIJALAR. *International scientific journal of Biruni*, *1*(2), 127-133.

46. Axmedova, U. Y. Q. (2023). O’QUVCHILARNING FAOLLIK DARAJASIGA KO ‘RA FARQLANUVCHI METODLAR, O’QUVCHILARNING MUSTAQIL ISHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(4), 336-343.

RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND STEAM LEARNING FOR ENGLISH LEARNERS

Irgasheva Umida Raimjanovna
University of Tashkent for applied science, Senior teacher of the department of languages
Gmail: umidairgasheva1978@gmail.com

ABSTRACT

The article proves the relationship between language and STEAM learning for English learners. English learners (ELs) develop science, technology, engineering, art and mathematics (STEAM) knowledge and language proficiency when they are engaged in meaningful interaction in the classroom and participate in the kinds of activities in which STEAM experts and professionals regularly engage. This article provides the views of the inextricable relationship between language and content. It articulates the ways in which ELs can be afforded opportunities in the lesson using STEAM technologies to draw on language and other meaning-making resources while engaging in disciplinary content. The role of language and culture in STEAM learning is explained in the article.

Key words: *conceptualizing, evaluating, engagement, encourage, multicompetence, content, structure.*

INGLIZ TILINI O'RGANUVCHILAR UCHUN TIL VA STEAM O'RGANISH O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Irgasheva Umida Raimjanovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tillar kafedrasi katta o'qituvchisi
Gmail: umidairgasheva1978@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada ingliz tilini o'rganuvchilar uchun til va STEAM o'rganish o'rtasidagi bog'liqlik isbotlangan. Ingliz tilini o'rganuvchilar fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika (STEAM) bo'yicha bilim va tilni bilish darajasini, ular sinfda mazmunli o'zaro aloqada bo'lganda va STEAM mutaxassislari muntazam qatnashadigan tadbirlarda qatnashganda rivojlanadi. Ushbu maqolada til va mazmun o'rtasidagi uzviy bog'liqlik haqidagi qarashlar keltirilgan. U intizom mazmuni bilan shug'ullanayotganda til va boshqa ma'no yaratuvchi resurslardan

foydalanish uchun STEAM texnologiyalaridan foydalangan holda darsda ingliz tilini o‘rganuvchilarga qanday imkoniyatlarni taqdim etish usullarini bayon qiladi. STEAM o'rganishda til va madaniyatning roli maqolada tushuntirilgan.

Kalit so'zlar: *kontseptsiyalash, baholash, jalb qilish, rag‘batlantirish, ko'p kompetentsiya, mazmun, tuzilma.*

СВЯЗЬ МЕЖДУ ЯЗЫКОМ И ОБУЧЕНИЕМ STEAM ДЛЯ ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Иргашева Умида Раимжановна
Ташкентский университет прикладных наук
Старший преподаватель кафедры языков
Gmail: umidairgasheva1978@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье доказывается взаимосвязь между изучением языка и STEAM для изучающих английский язык. Учащиеся, изучающие английский язык (EL), развивают знания в области естественных наук, технологий, инженерии, искусства и математики (STEAM) и языковые навыки, когда они вовлечены в содержательное взаимодействие в классе и участвуют в видах деятельности, в которых регулярно участвуют эксперты и профессионалы STEAM. В этой статье представлены взгляды на неразрывную связь между языком и содержанием. В нем излагаются способы, которыми EL могут быть предоставлены возможности на уроке с использованием технологий STEAM, чтобы использовать язык и другие ресурсы для создания смысла, занимаясь дисциплинарным содержанием. В статье объясняется роль языка и культуры в обучении STEAM.

Ключевые слова: *концептуализация, оценка, вовлечение, поощрение, поли компетентность, содержание, структура.*

INTRODUCTION

All children grow up in communities that use language to engage in cultural practices that have developed historically and are shaped in ongoing ways to achieve the goals and values of the communities. Each community has particular ways of conceptualizing, representing, evaluating, and engaging with the world, and initially children are socialized into the language and ways of being in their families and local communities. Over time, however, each person becomes a member of a larger set of

communities and engages in new cultural practices that are sometimes complementary but may sometimes conflict with the practices of their home communities. For most children, these new communities include both in-school and extracurricular affiliations through which they engage in new cultural practices.

Any particular student coming from a home community into a school context may present herself or himself in a variety of ways, including ways that may or may not be consistent with stereotypes of the home communities or different cultural groups. Expecting individuals to act or think in particular ways because of their group memberships limits those individuals' opportunities to learn and constrains their opportunity to thrive in educational settings. Schools are enriched through the diverse experiences and perspectives of children and families from different cultural communities, and ELs simultaneously bring unique experiences as individuals and as knowledgeable members of the communities to which they belong. All of these experiences, individual and collective, can provide resources for learning STEAM.

As learners add concepts and language, adding new concepts through language becomes progressively easier as the linguistic skills and abilities of the learner increase.

The learner possesses a broader and deeper foundation upon which to layer new concepts and language. Concept development is made more challenging for ELs to the extent that educators rely exclusively on the English language to develop concepts and may not recognize the added challenge of learning new concepts in a language that one is also learning.

LITERATURE ANALYSIS

To learn STEAM subjects, students will learn the requisite new patterns of language and expression only through opportunity for and engagement in STEAM disciplinary practices. The developmental pathways available to individual learners in STEAM classrooms are influenced by the opportunities they are offered to participate in the practices and discourses of STEAM fields. Participation in these practices and discourses increases learners' capacities to generalize and express abstract ideas, develop disciplinary habits of mind and dispositions, and achieve success in STEAM learning.

Learning STEM subjects requires support for learning to use the discourse patterns through which the knowledge in each subject area is presented and engaged with. All children require such support, including those learning in their mother tongues or first language (also referred to as L1). For ELs, success often hinges on engaging in classroom and out-of-school experiences that encourage them to draw on the languages and multicompetences they already control and to connect new

concepts with the knowledge they bring from their homes and communities. When allowed to interact in varied ways to build from what they already know and to develop new technical knowledge at school, ELs can learn STEAM content and practices while simultaneously building their proficiency in English beyond STEAM. A lot of scientists worked on this research. Diane L. August, Filiberto Barajas-Lopes, Kara Jackson, J. A. Bianchini, Karen Thompson, Margaret Kelly and other scientists supported the important contribution to this topic.

RESEARCH METHODOLOGY

Language is experienced as sounds and wordings (words/phrases), but the primary *function* of language is to make sense of the world and share meanings with others. The use of language is to "make meanings" that fulfill goals in the social contexts where people interact. The meanings vary not only according to what is being done (the "content"), but also according to with whom the interactions take place (e.g., how many people are present, the status of the relationships, the roles taken on in the discourse, etc.) And it is not just in language that people interact. Along with language, nonlinguistic modalities—including gesture, visual displays (e.g., symbols, diagrams, graphs, tables), and other multimodal representations (e.g., in everyday life, maps, emojis, pictures, etc.; in STEAM subjects, artifacts of engineering design, computational modeling, etc.)— offer different affordances and limitations, potentials, and constraints for meaning-making.

It is important to recognize that the content taught in STEAM subjects is not separable from the language through which the content is presented. There is no language-free content; language use always presents some content, and most representations of content require some language use, even with multimodal resources for meaning-making.[24] This understanding of language means that to learn the language of STEM subjects, students must participate in STEM contexts and activities. For ELs, this means that they must be encouraged to draw on all of their multicompetences, which include all of their languages and their different varieties, as well as gesture, drawing, and other modalities for meaning-making.

Language is used in different ways depending on what is being done—making different language choices in doing mathematics than in doing science, for example—and who is being spoken to (e.g., a friend or family member versus a stranger) and the mode of communication (e.g., talking on the phone or writing a letter). Linguists use the term *register* to refer to this kind of variation in the ways that meaning making resources are drawn upon. *Register* refers to the different ways

[24] Bianchini, J.A. From here to equity: The influence of status on student access to and understanding of science. *Science Education*, 1999, *83*(5), P. 581.

people draw on linguistic and nonlinguistic resources as they engage in different kinds of activities, with different kinds of people, through different modes of communication. Students use multiple registers as they engage in classroom activities in the same ways, they use multiple registers as they engage in activities outside of school. Different words are used in mathematics than in science. But consider how different *modalities* present and enact meaning; for example, by writing rather than speaking, and how different wordings depending on the *relationship* of the speakers, for example, whether speaking one-on-one or with a small group. The registers used respond to the contexts participated in, so shaping contexts to enable students to expand their linguistic repertoires is an important goal of instruction in all subjects; adding new registers and developing existing registers is a main goal of schooling. The notion of register helps point out how teachers can engage learners in activities that build from everyday ways of interacting toward more formal ways of presenting disciplinary meanings, as well as how learners can unpack disciplinary meanings into language that connects with the language and meanings they bring to the classroom. The notion of register also helps teachers recognize students' subject-matter understandings even as their proficiency in English is still developing. Within the same classroom, different activities offer learners different affordances for drawing on language and the multicompetences they already are comfortable with and for learning new ways of making meaning that are subject-specific.

"Content" can be held constant as students who are learning English engage with the same concept in different ways across a set of activities designed to involve them in sense-making as they learn STEAM subjects. Els who are less proficient in English may be most confident in participating when encouraged to use a range of modalities and work in a small group setting with peers, while those with greater proficiency may participate in imperfect but comprehensible English and interact in whole class settings.

While different participation structures present different challenges and affordances to particular students, language will develop as students have multiple opportunities to engage with the same content and concepts over a unit of study. The particular ways to talk and write (discourse patterns) about the content will not be the same across the unit. Introducing and working with a concept initially, students may use everyday language and informal vocabulary and sentence structure. As they become more familiar with the technical aspects of the STEAM concepts they are learning and the STEAM practices they are engaging in, they move toward more disciplinary ways of talking about what they are learning, using technical language, sentence structure, and arguments more typical of written or formal discourse. This is

how students develop new academic registers at the same time they learn new concepts, and teachers' awareness of the affordances of this register development over time can enable them to challenge ELs.

For example, in a unit of instruction about division with fractions, the activities that students can engage in move from hands-on interaction to reporting on the interaction and then writing about what was learned. In moving across these different activities, students work in different participation structures and use different modalities, even while the underlying "content," understanding and using the concept of division by a fraction in a word problem involving the *measurement* meaning of division (not the *partitive* meaning used in "fair share" problems), remains the same. A textbook represents yet another register with which students must engage; this register presents a mathematical generalization about the meaning of division by fractions in a sentence that distills several concepts into technical language accompanied by an equation in mathematical symbolic language. To understand this technical language, teacher and students are likely to engage in further talk and interaction that "unpacks" the technicality and uses more everyday register features to help learners see meaning in what is represented through mathematical symbols.

Through opportunities to engage with language in all these different forms of interactions, none of which is inherently "better" or "more appropriate" than any others in the abstract, learners are enabled to move between the language(s) and registers they bring to the classroom and the new registers they are learning to engage with as they participate in STEAM learning. With textbooks, through which students are exposed to the written language of the disciplines, stylistic differences in language are also well-documented.[25] This understanding of language suggests important implications for providing instruction and supports that will engage and challenge ELs and enable their success in learning STEAM content, concepts, and practices. The committee reports on what is known about how best to support high-quality instruction for ELs; with more evidence in science and mathematics than in technology and engineering. This understanding of language is also fundamental to preparing teachers to create learning environments and design STEAM instruction that is effective with diverse learners, including ELs. Chapter 6 reports on research that shows how teachers' knowledge about language and STEAM can be developed in preservice and in-service contexts. It is the committee's stance that through participation in such STEAM learning contexts that engage all learners in using all of

[25] Irgasheva U.R. Improving students' professional speech competence based on STEAM technologies in teaching English at technical universities. *Journal of Central Asian Social Studies, 2021, 2(02), Pp.81-87.*

their meaning-making capacities, ELs will develop English language proficiency along with subject area knowledge, understanding, and practices.

Recent years have witnessed parallel shifts toward promoting the social and sense-making nature of both science learning and second language development. In science education, whereas traditional views focused on individual learners' mastery of discrete elements of science content, contemporary views emphasize that students engage in science and engineering practices (e.g., developing models, arguing from evidence, constructing explanations) to make sense of the world around them.[26]

The new vision of science education expects students to engage in science and engineering as scientists and engineers carry out their work. In the science classroom, students make sense of phenomena or design solutions to problems by engaging in three-dimensional learning. In doing so, they build their science understanding with more sophistication over the course of instruction. The *Framework* recommends organizing science learning around three dimensions: scientific and engineering practices, crosscutting concepts, and disciplinary core ideas.

The first dimension of scientific and engineering practices includes the following:

1. Ask questions (for science) and define problems (for engineering)
2. Develop and use models
3. Plan and carry out investigations
4. Analyze and interpret data
5. Use mathematics and computational thinking
6. Construct explanations (for science) and design solutions (for engineering)
7. Engage in argument from evidence
8. Obtain, evaluate, and communicate information

The second dimension of crosscutting concepts, which unify the study of science and engineering through their common application across fields include patterns; cause and effect; scale, proportion, and quantity; systems and system models; energy and matter; structure and function; and stability and change. The third dimension includes disciplinary core ideas in four areas: physical sciences; life sciences; earth and space sciences; and engineering, technology, and applications of science.

ANALYSIS AND RESULTS

As lessons fit together coherently and build on each other over the course of instruction, students develop deeper and more sophisticated understanding of science

[26] Botirbekova G.A. The role of national Mentality and culture in learning language. *Middle European Scientific Bulletin, 2022, Volume 23, Pp.173-176.*

to make sense of the anchoring phenomenon for the unit of science instruction. As ELs develop deeper and more sophisticated science understanding over time, their language use becomes more sophisticated. To communicate the sophistication of their ideas, ELs use modalities more strategically (e.g., they may use dots to represent particles of smell, arrows to represent movement of smell particles, and different shapes or colors to distinguish between smell particles and air particles that are intermingled) and more specialized registers (e.g., they progress from "it stinks" to "smell is a gas made of particles too small to see that are moving freely in space and reaching my nose").

The specialized register allows ELs to be more precise as their science understanding becomes more sophisticated. Precision goes beyond science vocabulary (e.g., "particles") and privileges disciplinary meaning by focusing on how ELs use language to engage in science and engineering practices. For example, in constructing a scientific explanation of how smell travels across the room, ELs can communicate precise disciplinary meaning about the scale at which gas particles can be observed ("too small to see") and the movement of the particles ("move freely around in space") with less sophisticated language. As ELs use language in a variety of settings—individually, in pairs, small-groups, and whole-class settings—they learn to adapt their language to meet the communicative demands of different interactions ("check this out" in one to-one interaction when there is a shared frame of reference, "the food materials are decomposing and producing smell" in one-to-many interaction when language needs to be explicit). Overall, the science classroom presents a rich science learning environment that also promotes language learning for all students, including ELs, who benefit from sustained opportunities to *use language to do science*. The science classroom may be particularly beneficial to ELs when their contributions are valued for the merit of their ideas regardless of social status or linguistic accuracy. They communicate their ideas using a wide range of semiotic resources, including home languages, linguistic and nonlinguistic modalities of science disciplines, and registers starting from every day to specialized language to meet the communicative demands of different types of interactions in the science classroom. Language is a product of doing science, not a precursor or prerequisite for doing science and ELs need ample opportunities to do science. and applying knowledge for a particular purpose, it has been referred to as *knowledge-in-use*. In second-language development, whereas earlier theories saw it as the accumulation of discrete elements of vocabulary (lexicon) and grammar (syntax) to be internalized by learners, more recent thinking has taken a sociocultural turn, viewing language as a set of dynamic meaning-making practices learned through participation in social

contexts [8]. Because this approach to language learning involves using language for a particular purpose, it has been referred to as *language-in-use*. Knowledge-in-use in science education and language-in-use in second-language development complement each other, such that science instructional shifts promote language learning with ELs, while language instructional shifts promote science learning with ELs.

CONCLUSION

The importance of discourse processes in science education builds from longstanding research examining the multiple ways language supports the creation of knowledge. In particular, sociocultural approaches brought more focused attention to the role of cultural tools such as language in mediating the processes of individual learning and cultural production and change. This perspective offers an important opportunity to see how scientific knowledge accrues and changes over time as well as how knowledge is created and negotiated through social engagement and discussion in classroom settings. As will be further articulated in the Mathematical Practices section below, classroom activities should be constructed to be developmentally appropriate approximations of scientific practices. Research on science practices often focuses on the establishment and evaluation of knowledge claims. These epistemic practices are central to learning the disciplinary knowledge and ways of being for various science fields. Such practices vary across disciplinary communities, ways of knowing, and power dynamics that also operate in the presentation of cultures.

Studies of student uses of knowledge in problem solving also entail engagement in scientific practices. This focus on everyday knowledge construction practices forms students' practical epistemology that can serve to help make sense of phenomena, to develop conceptual knowledge, and to learn about the nature of science. In each of these cases, examining student engagement in epistemic or scientific practices relies on a methodological focus on discourse processes because the ways that communities affiliate, build knowledge, and construct social practices are constructed in and through discourse.

This study showed how students' perceived status influenced participation and science learning. A number of studies illustrated how access to scientific knowledge was negotiated through discourse processes and tied to the ongoing social practices and norms of the classrooms. An important development in the study of classroom discourse emerged from a focus on teachers' and students' uses of evidence. The alignment of evidence in disciplinary-specific and genre-specific forms of language has entered studies of science education as argumentation. Studies of argumentation have explored different contexts, have drawn from multiple argumentation analytics

for analysis, and have focused on different dimensions of science from conceptual learning to socio scientific issue. Argumentation has been applied across multiple science subject areas and entered into teacher education to prepare teachers to orchestrate uses of evidence among students.

REFERENCES

1. Bianchini, J.A. From here to equity: The influence of status on student access to and understanding of science. *Science Education*, 1999, *83*(5), Pp. 577–601.
2. Botirbekova G.A. The role of national Mentality and culture in learning language. *Middle European Scientific Bulletin, 2022, Volume 23, Pp.173-176.*
3. Irgasheva U.R. Interactive teaching methods in ESP. *Middle European Scientific Bulletin, 2022, Volume 23, Pp.168-172.*
4. Irgasheva U.R. Talabalar kasbiy nutq kompetentsiyasini takomillashtirishning pedagogik aspektlari. *Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences, 2022, 2(2), Pp.937-944.*
5. Irgasheva U.R. Formation of Professional Competencies of the Students in the Process of Studying the Educational Program “STEAM-Technologies in Education”. *November, International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences 1, 2021, Volume-6, Pp.76-80.*
6. Irgasheva U.R. Improving students’ professional speech competence based on STEAM technologies in teaching English at technical universities. *Journal of Central Asian Social Studies, 2021, 2(02), Pp.81-87.*
7. Irgasheva U.R. Ingliz tili darslarida talabalar kasbiy nutq kompetentsiyasini takomillashtirishda STEAM texnologiyalar ahamiyati. *Art word international journal 4 (1-1), 2021.*
8. Jalolov J. Chet til o‘qitish metodikasi. *O’qituvchi -2012. Pp.79-118.*
9. Mirzakarimova Z.D. The acquisition of a subjective color as a result of the meaning of the word. *Academicia. An international Mutidisciplinary Research Journal, 11 (2), 2021, Pp.1429-1441.*
10. National program of personnel training of the Republic of Uzbekistan // *Collection of normative documents of higher education. - T .: Sharq, 2001, P.19.*

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

LINGUISTIC ANALYSIS OF OIKONYMS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Zabriddinova Surayyo Bakhriddin kizi
Navoi State pedagogical Institute

ABSTRACT

In practice, toponymy can be said to involve a considerable number of fields of understanding - fields that do not stand in juxtaposition to one another but which are rather very closely interrelated. From this perspective, we believe that it genuinely responds to the profile of knowledge that Edgar Morin, in one of his recent works, identifies as interdisciplinary: i.e., one which overlaps with other fields without becoming blurred, which forms relations on the basis of reciprocity and which rules out the possibility of a simple hierarchical relationship. By virtue of its interdisciplinary nature, the relationship that is established between toponymy and the rich diversity of subjects that converge in its study is not so much one of competition but rather one of instrumental cooperation.

Keywords: *Toponym; Oikonym; Toponymy; Classification; Principle; Onomastics; Etymology*

АННОТАЦИЯ

На практике можно сказать, что топонимия включает в себя значительное количество областей понимания - областей, которые не стоят в противопоставлении друг другу, но которые весьма тесно взаимосвязаны. С этой точки зрения мы полагаем, что это действительно отвечает тому профилю знания, которое Эдгар Морин в одной из своих недавних работ определяет как междисциплинарное: т. основе взаимности и исключающей возможность простого иерархического отношения. В силу своего междисциплинарного характера отношения, которые устанавливаются между топонимией и богатым разнообразием предметов, сходящихся в ее изучении, являются отношениями не столько конкуренции, сколько инструментального сотрудничества.

Ключевые слова: *топоним; Ойконим; топонимия; Классификация; принцип; ономастика; Этимология*

INTRODUCTION

Toponymy is the study of the language evolution (etymology) of place names as well as the motivation for naming them (historical and geographical aspects). On the other hand, most toponymy, has focused on the etymological study of habitation names, often overlooking feature names and the motivation for naming a location.

Most toponymic studies have concentrated on the specific aspect of the place-name. The adjectival form of the specific is the dominant place-name type in English. Prepositional place-names used in a descriptive sense are more rare in English. The City of Chicago is an example of the prepositional place-name, but in common use the preposition and the generic are dropped.

MATERIALS AND METHODS

The name of a particular region of the earth was important to determine the language and many toponymic studies for this purpose by geographers carried out. A. GumboId, H.Vamberi, J.Tonnele, N.Nadejdin, Scientists such as A.Vostokov, A.Kastren, P.Semyonov-Tyan-Shansky, L.Berg made a significant contribution to the development of scientific toponymy. For example, academics "Exercises for amateurs of etymology" written by A.Vostokov in 1812 prefixes and suffixes of geographical names in the article divided into several groups based on similarity, and this is a coincidence concluded that it is not.

If we look at the etymology of Uzbek toponyms that some of the works are devoted to the study of microtoponyms of districts or cities. Because the narrower the scope of the toponymic object, the more valid the scientific conclusions. From this point of view, the scientific researches of such scientists as T.Rakhmatov, J.Latipov, H.Kholmuminov, O.Aripov, A.Aslanov, S.Buriev are noteworthy. A.Turobov seriously studied the linguistic analysis of ethnonyms and ethno-names on the example of materials of Samarkand region. O.Begimov defended his dissertation on the linguistic study of the assimilation layer in toponyms. H. Burieva studied the problems of historical toponymy of Tashkent in the late XIX - early XX centuries.

RESULTS AND DISCUSSION

A toponym is also a geographical name. But toponyms are proper nouns. Proper nouns are derived from common nouns (appellate) in the relatively later stages of language development. It is said that there were no proper nouns in ancient languages. Indigenous peoples of Australia, Africa and the Americas - the language of the aborigines - have very few proper nouns. In such languages, common nouns and phrases act as pronouns. Such phrases are becoming more and more stable. People refer to the familiar small area around them with phrases such as "Fishing Lake", "Flooding Valley", "Sheep Pasture", and "Pig River".

Such phrases and related names, which describe specific geographical objects, gradually became famous because of the lack of proper nouns. The emergence of geographical names is a result of the concretization and individualization of the general concept. This is how cognate common nouns become toponyms. For example, the word 'apple' is a general term for apple orchards, so it remains a relative term. When this concept is individualized, when it begins to represent a specific object, and thus expresses a particular concept, it becomes a proper noun.

The word that becomes a toponym often takes the form of a typical toponym with the discovery of a new meaning, resulting in suffixes specific to toponyms. Uzbek toponyms, especially oykonims, are characterized by affixes such as *'istan' (Shuristan, Bogistan), iya (Uzbekistan, Mingiya), -kor (Pakhtakor, Lalmikor), -cha (Kudukcha, Buloqcha).*

In some toponyms the meaning of the words before becoming a toponym is clearly known, in other toponyms it is partially preserved, in others it seems unknown under the same names, and in others it is completely lost. Therefore, it is not correct to make toponyms that are not clear by changing them a little, as such names can be valuable linguistic and historical relics of ancient languages.

Most toponyms have undergone many grammatical and semantic changes before they came to their present form. Depending on their origin, toponyms can be of two types: naturally occurring toponyms created by people and artificially created toponyms [2].

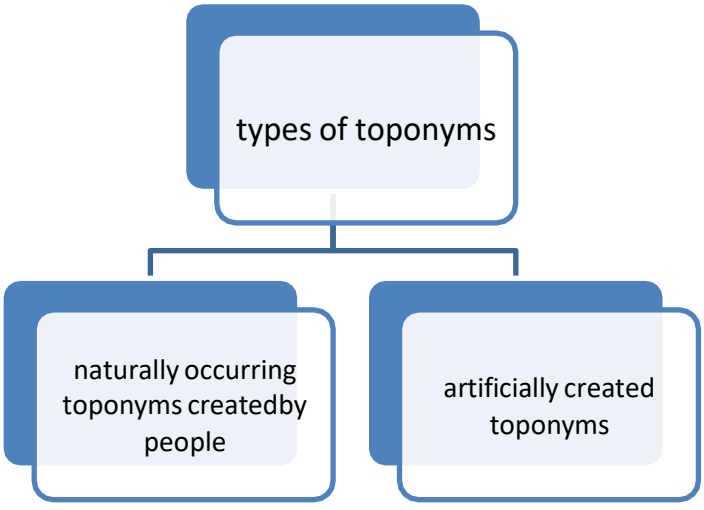

Original geographical names are a product of folk art. Most toponyms do not appear suddenly. Early geographical objects, such as villages, may be called differently. For example, depending on the relief, the name of the people who contributed to the development of the water source, it can be called "someone's-and-so village", "someone's village". Gradually one of these names wins. For example, it takes the name of the village of the Naiman tribe. In this case, the process of

becoming a real toponym is not over, so the toponym is a whole sentence and rough to use, and according to the law of saving lexical means of the language, this toponym finally takes the form of Naiman [3].

A geographical name can also completely change the appearance of a common noun over a long period of time. For example, Zoroastrians are called "*Mughal*s" by Muslims. In Uzbekistan, toponyms such *as 'Mughan, Mugkhona'* are left to these firefighters. Names like *'Miq, Miqtepa'* are a vivid reflection of the word *'mug'*. Or *khanaqah Khanqa, Dizak (diz, "fortress" in Sogdian) Jizzakh, aqba (Arabic pass)* in the form of a hunt, and so on.

Some toponymists believe that geographical names, unlike other parts of the lexicon, do not have a significant meaning and only serve to distinguish a geographical object from others. Phonetic changes can be detected through linguistic research. But it's not true that geographical names don't make sense. This idea denies the role of toponyms as valuable spiritual monuments.

Geologists have proved how many valuable underground treasures were found by toponyms. Thus, geographical names represent specific geographical concepts. Over time, the process of generalizing geographical names and representing larger objects takes place. The name of a large area today originally meant a small area, but gradually became the name of an entire area [4].

System of place names of United Kingdom and America

We note that the modern English toponymic system (especially oikonyms) has evolved gradually over many centuries. Language connections, which are the result of a number of historical events, have led to a large amount of borrowing in British toponymy. At the heart of the English toponymic system were the Anglo-Saxon geographical names, which were formed as a system at the end of the Old English period.

The territory of the United States is undoubtedly of interest in the study of toponymy. Second, the toponymic system was formed as a result of the location of the region, and its aboriginal toponymy posed significant difficulties for Europeans in mastering. It is also important that people from different countries in the United States are native speakers of other languages. The peculiarity of American toponymy is that migratory flows came to the United States from different regions, where “toponymic models and toponymic tastes” were mixed. Materials from different language fields are involved in American toponymy, initially heterogeneous and slightly genetically related, and then subject to strong flattening and flattening under the influence of dominant English. Thus, the study of American place names is closely related to the problem of obtaining other people’s place names in an English-

speaking environment, and more broadly, the problem of the interaction of languages. It is hard to imagine the modern world without geographical names. Each toponym contains different information: historical, geographical, linguistic, because geographical names indicate the historical conditions of the periods in which they appeared, formed and spread in certain countries. Swedish linguist E. Equal, English linguist R.Coates and English toponym M.Gelling made significant contributions to the study of English toponyms. Toponyms have also been studied by English and American linguists such as O.Padel, R.Ramsey, A.Smith, G.Stewart, W.Watson, and others.

An important place in English toponymy is occupied by the Scandinavian debt layer. If we compare them with the Celtic debts, it should be noted that they are very numerous, semantically diverse, and located in the territories of all the districts of interest to us. The Scandinavian trace is presented not only in the form of obtaining pure Scandinavian toponyms of any structure (simple, complex), but also in the form of hybrid formations, one of the topographic bases of which is Anglo-Saxon. The analyzed material contains toponyms similar to Anglo-Saxons [6]:

1) Names indicating the physical and geographical features of the area: Vasdale
2) Names denoting flora species: Birches, The Birks
3) Names denoting fauna species: Derby
4) Descriptive, evaluative name: Koldbek
5) Names denoting ownership: Bondhay
6) Provider names economic activity: Ding Bank

CONCLUSION

As for the linguistic features of Uzbek toponyms, we will discuss the importance of dialects. As you know, many toponyms are based on simple terms and related words. However, some of the many place names consists only of dialectal words. Professor Ye.D. Polivanov has as many dialects in any of the Turkic languages as in Uzbek he wrote. There are words in Uzbek dialects that The scholar continued, some of them in literary language or other dialects have no alternatives, and some have a different word There are options represented by. One of the characteristic features of the toponymy of Uzbekistan is the word "no alternative" is the number of toponyms you have.

REFERENCES

1. Hakimov Q. Toponymy. T., "Classical word", 2016. - p. 6 9. Mills. A.D. (1991) Dictionary of British Place-Names, Oxford. (revised reprint 2011);

2. Bozorova, N., & Saidova, M. (2023). MASTERU OF CREATING POETIC SYMBOLS IN LYRICS. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, *3*(1), 41-45.
3. Nigora, B., & Mokhira, S. (2022). RAUF PARFI AND WORLD POETRY. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, *3*(4), 478-483.
4. Бозорова, Н. Х., & Муртазоева, Н. (2022). РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОЙ ФИЛОСОВСКОЙ И ИНТЕЛЕКТУАЛЬНОЙ ПОЭЗИИ XX ВЕКА. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, *2*(5), 89-93.
5. Hakimovna, B. N., & Pulatovna, H. D. (2021). Specific aspects of rauf parfi's poetry. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(3), 637-641.
6. Nigora, B. UDC: 82-1 THE IMAGE OF THE HUMAN PSYCHE IN RAUF PARFI POETRU. *SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY*, 60.
7. Saidova, M. (2022). THE ESSENCE OF SYMBOLIC IMAGES IN THE WORK OF THE UNIQUE POET, SKILLED TRANSLATOR RAUF PARFI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, *10*(10).
8. Hakimovna–Lecturer, A. F., & Bebudovna-Lecturer, B. S. WIDE DISSEMINATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SPHERE OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL TOURISM [ШИРОКОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ ВНУТРЕННЕГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА].
9. Бозорова, Н. Х., & Уракова, Л. (2020). ЖАРГОНИЗМЫ В РЕЧИ МОЛОДЕЖИ. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (5-8), 93-96.
10. Бозорова, Н. Х. ФОНЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСВОЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА УЧАЩИМИСЯ И ОСНОВНЫЕ ОШИБКИ В РЕЧИ. *ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ИНГЛИЗ ТИЛШУНОСЛИГИ КАФЕДРАСИ ТИЛШУНОС ОЛИМА МУҲАББАТ АБДУЛЛАЕВА–*, 225.
11. G'aniyevna, S. A. (2023). ISSUES OF INTERCULTURAL COMMUNICATION AND RECEPTION. *IJODKOR O'QITUVCHI*, *3*(28), 191-195.
12. Kizi, M. I. B., Nemattillaevna, K. Y., & Jalolidinovna, I. Z. (2021). DISINFECTION OF WATER FOR DRINKING: OZONE DISINFECTION METHOD. *Достижения науки и образования*, (1 (73)), 68-70.

13. Холматова, Ё. Н., Хамдамов, Х. О., Бадриддинов, О. У., & Шарапова, М. Б. (2021). СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПАТОГЕНЕЗ УВЕИТОВУ ДЕТЕЙ. *Экономика и социум*, (11-2 (90)), 620-624.
14. Shermatov, A. A., ugli Yuldashov, S. A., & Kholmatova, Y. N. (2022). EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF THE LAKOMA-T PREPARATION FOR THE PROPHYLAXIS OF OPHTHALMOGYPERTENSION IN THE PERIOD AFTER ULTRASOUND PHACOEMULSIFICATION (FEC) CATARACT OPERATION IN UNCOMPLICATED CATARACTS. *Oriental Journal of Medicine and Pharmacology*, *2*(05), 1-9.
15. Akbarova, Z. A., & qizi Giyosova, V. A. (2023). Extralinguistic Means Of Expressing Appeal In The Uzbek Language. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, *17*, 9-13.
16. Гиясова, В. (2023). ОСОБЕННОСТИ КОМПОЗИЦИИ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗОК. *Science and innovation in the education system*, *2*(5), 125-129.
17. кизи Гиёсова, В. А. (2022). ТОТЕМИСТИЧЕСКОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ СКАЗОК О ЖИВОТНЫХ. *THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD*, *1*(1), 133-139.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ГЕНЕРАЦИЯ ВЕТРОВЫХ ВОЛН В БОЛЬШИХ КАНАЛАХ

[1]Нормаматов Усмон Кахрамон угли,
[2]Кувватов Жобирбек Закирджон угли,
[2]Джураева Шахноза Халим кизи,
[3]Латипов Шахбоз Алишер угли

[1]Магистрант Бухарского Института управления природными ресурсами при Национального исследовательского университета" Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства"
[2] Магистрант Каршинского инженерно-экономического института
[3] Доцент Каршинского инженерно-экономического института.
Email:normamatov_2020@mail.ru, jobirbekquvvatov0098@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье предлагается анализ исследований по генерации ветровых волн и предлагается методика расчета определения параметров ветрового волнения в больших земляных каналов.

Ключевые слова: *ширину канала, глубину канала, среднюю по глубине скорость течения в канале, длину прямолинейного участка канала, скорость ветра на высоте, эффективная длина разгона.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada katta yer kanallarida shamol ta’siridagi to’lqinlarning generatsiyasi tahlil qilingan va ularning parametrlarini aniqlashning hisoblash usullari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Ularning asosiylari kanal kengligi, kanal chuqurligi, kanaldagi oqimning o'rtacha chuqurlik tezligi, kanalning to'g'ri uchastkasining uzunligi, balandlikdagi shamol tezligi, olib kelishning samarali uzunligi.*

ABSTRACT

This article proposes an analysis of research on the generation of wind waves and proposes a calculation method for determining the parameters of wind waves in large earthen channels.

Keywords: *The key ones are the channel width, the channel depth, the average depth velocity of the current in the channel, the length of the straight section of the channel, the wind speed at height, the effective length of the fetch. words*

ВВЕДЕНИЕ

Под генерацией волн понимается процесс образования и развития волн, для которых существенны факторы, питающие волнения энергией. В гидравлических и гидротехнических задачах могут быть важны поверхностные волны различного происхождения: ветровые, цунами, приливные, волны прорыва, паводковые и др. [2]. В существующих методах расчета генерации поверхностных волн широко используются методы математического моделирования и гидравлического эксперимента.

Методы расчета ветровых волн можно разделить на три класса:
1) дискретные спектральные методы, в основу которых положено численное решение уравнения баланса энергии; 2) параметрические спектральные методы, в основу которых положено численное решение уравнений, связывающих параметры спектра с характеристиками ветра; 3) методы, основывающиеся на эмпирических соотношениях, связывающих непосредственно высоты и периоды волн с характеристиками ветра и разгоном. Эти методы основаны на аппроксимации большого количества измерений [3] и в настоящее время включены в нормативные документы.

В данной статье предлагается расчет по определению заданной обеспеченности высоту, длину, период ветровых волн для ветра с постоянной скоростью на участке канала постоянных глубины и ширины при наличии постоянного попутного или встречного течения, распространяющегося вдоль оси канала.

Основные расчетные зависимости для генерации ветровых волн на течении представляют аппроксимацию массовых экспериментов [9, 10]. Опыты были выполнены в аэрогидроканале длиной 28,5 шириной 1,5 и высотой 1,3 м. Исследовали случаи только волн, а также волн на встречном и попутном течении. Скорости течения в опытах составляли 0; +10,1; +20,3; +29,9; -10,1; -14,4; -20,3 см/с. Использовали три скорости ветра: 5,6; 8,2; 11 м/с. Во всех случаях на четырех постах по длине разгона измеряли взволнованную поверхность резистивными волнографами, записи автоматически оцифровывали с шагом квантования по времени 0,0195 с. На ЭВМ вычисляли видимые частотные спектры, от которых переходили к истинным спектрам. По полученным спектрам определяли частоту максимума спектра и высоту волн. Полученные экспериментальные данные во всех случаях, кроме $V_{\omega} = 5{,}6 м/с$, очень хорошо аппроксимируются зависимостями [6]:

$$\frac{u_* f_m}{g} = 0{,}939\left(\frac{gX_P}{u_*^2}\right)^{-0{,}354}; \quad (1)$$

$$\frac{gh_{1/3}}{u_*^2} = 0{,}0191\left(\frac{gX_P}{u_*^2}\right)^{0{,}669}, \quad (2)$$

Где u_* - скорость трения ветра; f_m - частота максимума истинного спектра; $h_{1/3}$ - значительная высота волн (средняя из волн, обеспеченность которых выше 1/3); X_P - эффективная длина разгона.

Последняя величина определяется как

$$\frac{X_P}{x_P} = \frac{\int_0^{x_P} \frac{d_x}{C_{9a}(x)}}{\int_0^{x_P} \frac{d_x}{C_{90}(x)}}, \quad (3)$$

где x_p - геометрическая (линейная) длина разгона; $C_{9a}(x)$ - групповая абсолютная скорость для волн на течении; $C_{90}(x)$ - групповая скорость для волн на течения.

На основании тщательных измерений профиля скорости ветра [9,10] выведена зависимость

$$V_\omega = 25u_*, \quad (4)$$

где V_ω - скорость ветра на высоте 10 м от поверхности в натурных условиях.

Если принять, что статистические распределения высот волн соответствуют рэлеевскому, то с использованием формулы (4) из формул (2) и (3) можно получить следующие зависимости для средних высоты и периода волн:

$$\frac{g\bar{h}}{V_\omega^2} = 0{,}0017\left(\frac{gX_P}{V_\omega^2}\right)^{0{,}669}; \quad (5)$$

$$\frac{g\bar{T}_r}{V\omega} = 0{,}44\left(\frac{gX_P}{V_\omega^2}\right)^{0{,}354}, \quad (6)$$

где $\bar{h}, \bar{T}_r$ - соответственно средние высота и относительный период волн.

Зависимости (5) и (6) можно считать справедливыми при скоростях ветра более 5,6 м/с [9,10].

Далее из выражений (5) и (6) можно получить связь между безразмерным периодом и безразмерной высотой волны в виде

$$\frac{g\bar{T}_r}{V_\omega} = 2{,}04 \cdot 2 \cdot \pi \left(\frac{g\bar{h}}{V_\omega^2}\right)^{0{,}529}, \qquad (7)$$

что вполне удовлетворительно согласуется со строительными нормами и правилами [5]:

$$\frac{g\bar{T}_r}{V_\omega} = 3{,}1 \cdot 2 \cdot \pi \left(\frac{g\bar{h}}{V_\omega^2}\right)^{0{,}625}. \qquad (8)$$

Последняя зависимость в свою очередь получена обобщением больших массивов натурных и лабораторных данных [3]. Таким образом, зависимости (5) и (6) основаны на большом количества лабораторных опытов [9,10] и, в частном случае $u = 0$, соответствуют имеющимся эмпирическим данным и методам расчета [3,5].

Представление об эффективной длине разгона для волн на течении (3) качественно соответствует другим, независимым от данных [9,10], лабораторным опытам по генерации ветровых волн на течении [8,11] а также натурным данным [4]. Количественное сравнение с этими данными невозможно из-за неполноты экспериментальной информации [3,4] или неправильной методики обработки [11]. Зависимость (3) может быть представлена в безразмерном виде.

$$\frac{X_P}{x_P} = \frac{\int_{x^1_H}^{x^1_k} \left[0{,}0348\left(\frac{X_P}{x_P}\right)^{0{,}354}\left(\frac{u|\cos\alpha|}{V\omega}\right)x^{1\,0{,}354} \pm 1\right]dx}{44{,}52\frac{u|\cos\alpha|}{V\omega}\left(x_k^{1\,0{,}646} - 0{,}069\right)}, \qquad (9)$$

где знак “+” в числителе соответствует попутному, а знак “-” - встречному течению;

$x^1 = gx_P/V_\omega^2$.

Анализ выше приведенных зависимостей позволяет предлагать следующую методику расчета для определения параметров волн.

Методика позволяет определить средние и заданной обеспеченности высоту, длину, период ветровых волн для ветра с постоянной скоростью на участке канала постоянных глубины и ширины при наличии постоянного попутного или встречного течения, распространяющегося вдоль оси канала.

1. Для расчета необходимо задать следующие параметры (рис.1):

V_ω - скорость ветра на высоте 10 м;

α - генеральное направление ветра относительно оси канала;

d - глубину канала;

$в$ - ширину канала;

x_0 - длину прямолинейного участка канала;

u - среднюю по глубине скорость течения в канале.

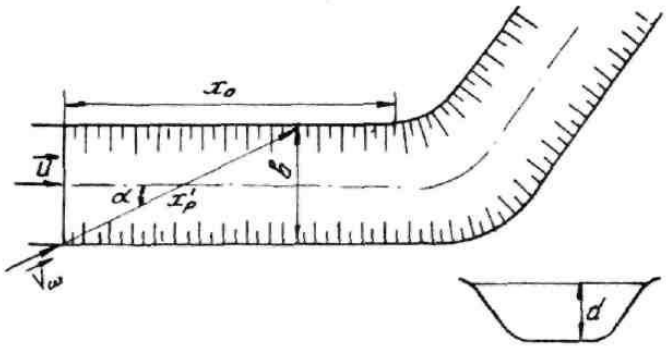

Рис. 1. Схема генерации ветровых волн в канале

2. Линейный разгон x_P^1 определяется таким образом:

$$x_P^{/} = \begin{cases} x_0, \alpha = 0^0, 180^0; \\ \dfrac{b}{\sin\alpha}, 0^0 \prec \alpha \prec 180^0 \end{cases} \qquad (10)$$

3. Эффективная длина разгона x_P, учитывающая ширину канала и распределение ветра по направлениям, определяется с использованием графика (рис.2), на котором приведена зависимость x_P / x_P^1 от $^{\hat{a}}/x_0$ с учетом направлений ветра в диапазоне $\pm 30^0$ от генерального направления.

По вычисленному значению $^{\hat{a}}/x_0$ находятся значение x_P / x_P^1 и соответственно значение x_P.

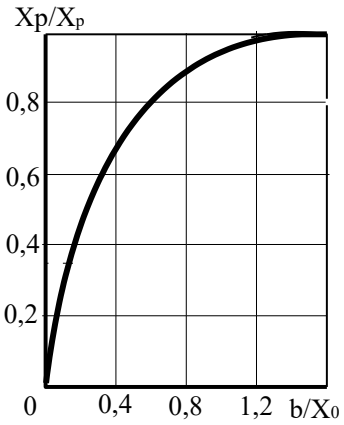

Рис.2. Зависимость $X_P / X_P^{/} = \mathrm{b/X_0}$

4.Эффективная длина разгона для волн на течении рассчитывается по уравнению (9). Уравнение (9) решается приближенно методом последовательных приближений, знак “+” в числителе соответствует попутному течению, знак “-” – встречному. Пределы интегрирования в числителе определяются следующим образом:

$$x_K^1 = \frac{gx_P}{V_\omega^2};$$

$$x_H^1 = \begin{cases} 0{,}016 \textit{припопутномтечении}; \\ 1{,}32 \cdot 10^4 (\frac{u/\cos\alpha}{V_\omega})^{2{,}825} (\frac{X_P}{x_P})^{-1} \textit{привстречномтечении}. \end{cases}$$

Если при встречном течении $x_k^1 \le x_H^1$, ветровые волны, распространяющиеся вверх по течению, не образуются. В случае, когда $u\cos\alpha = 0$, считаем, что $X_P = x_P$.

5. Средняя высота ветровых волн $\bar{h}$ определяется по формуле

$$\frac{g\bar{h}}{V_\omega^2} = 0{,}0017 (\frac{gX_P}{V_\omega^2})^{0{,}669} th\left[84{,}7 \frac{(\frac{gd}{V_\omega^2})^{0{,}945}}{(\frac{gX_P}{V_\omega^2})^{0{,}669}} \right]$$

6. Определение среднего относительного периода ветровых волн $\bar{T}_r$ (в системе координат, движущейся со скоростью течения $u\cos\alpha$) производится по формуле (7).

7. Средняя относительная фазовая скорость вычисляется по уравнению

$$\bar{C}_r = \frac{g\bar{T}_r}{2\pi} th \frac{2\pi d}{C_r \bar{T}_r}$$

Средняя длина волн

$$\bar{\lambda} = C_r \bar{T}_r$$

Средний абсолютный период волн (в неподвижной системе координат)

$$\bar{T}_a = \frac{\bar{\lambda}\bar{T}}{\bar{\lambda} \pm \bar{u}\bar{T}_r}$$

где знак "+" соответствует попутному течению, а "-" – встречному.

8. Для сравнения могут быть вычислены средние высота, длина, периоды (абсолютный и относительный) и фазовая скорость волн для тех же условий без течения. Для этого необходимо принять.

9. Для определения высот волн заданной i %-ной обеспеченности h_i используется график на рис. 3.

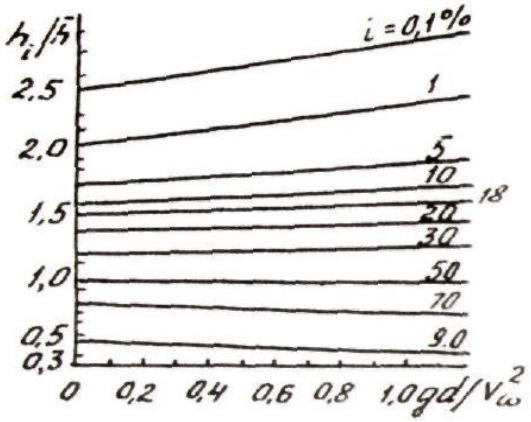

Рис.3. График для определения высоты волны заданной обеспеченности

По безразмерной глубине gd/V^2 для соответствующего i определяется $h_i/\bar{h}$ и далее h_i.

10. Длины волн заданной i %-ной обеспеченности λ_i рассчитываются по формуле

$$\lambda_i = k_\lambda \bar{\lambda},$$

где коэффициент K_λ находится по табл.1.

таблица – 1

i, %	1	5	10	20	30
K_λ	2,24	1,88	1,68	1,41	1,25

ВЫВОДЫ.

В большинстве случаев исследование нестационарности процессов ограничивается анализом вклада длинных гравитационных волн в русловые переформирования. Исследование роли коротких ветровых волн в формировании устойчивых русел каналов можно считать на современном этапе в начальной фазе своего развития.

Приводимая методика расчета определение параметров волн посвящена к коротким ветровым волнениям возникающих в больших земляных каналах.

Предлагаемой методикой расчета параметров волн можно воспользоваться при проектировании больших каналов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

[1] Кантаржи И.Г., Цивцивадзе Н.Ш., Акмурадов Х.А. Гидравлика ветровых волн в каналах. Под редакцией Масса Е.И., Тбилиси изд-во ГТУ, 1984.

[2] Кереселидзе Н.Б., Масс Е.И., Кантаржи И.Г., Метревели Т.И. Применение информационно-вычислительных комплексов и ЭВМ в гидравлических исследованиях. – Тбилиси, 1986. 232 с.

[3] Крылов Ю.М., СтрекаловС.С., Циплухин В.Ф. Ветровые волны и их воздействие на сооружения. – Л., Гидрометеоиздат, 1976. 256 с.

[4] Лабзовский Н.А. Расчет элементов волн на поверхность потока. – В сб.: «Гидрофизические исследования озер». Л., Наука, 1973.

[5] Нагрузки и воздействия на гидротехнические сооружения (волновые, ледовые и от судов). СНиП 2.06.04-82. М., Стройиздат, 1983.

[6] Рекомендации по расчетам ветровых волн и транспорта наносов в больших каналах. М.: ЦНИИС, 1986. 64 с.

[7] Руководство по определению нагрузок и воздействий на гидротехнические сооружения (волновых, ледовых и от судов). П 58-76. Л., ВНИИГ, 1977.

[8] Теплов В.И. Лабораторное исследование изменения элементов ветровых волн в зависимости от скорости течения и скорости ветра. Труды ГГИ, № 263. Л., Гидрометеоиздат, 1980.

[9] Kato H., Tsuruya H., Doi T., Miyaraki Y. Experimental study of wind waves generated on water currents (2nd report), Report of the port and harbour reseach inst., vol. 15, No 4, Dec., 1976.
[10] Kato H., Tsuruya H., Terakawa H. Experimental study of wind waves generated on water currents (3rd report), Wave forecasting method and its experimental confirmation, Report of the port and harbours reseach inst., vol 20, No 3, Sept. 1981.
[11] Francis J.R.D., Dudgeon C.R., An experimental study of wind generated waves on a water currents, Quart. J.Roy. Meteorol. Soc., 93,247,1967,

ВОЛНОВЫЕ СКОРОСТИ ДЛЯ ВОЛН НА ТЕЧЕНИЯ

[1]Нормаматов Усмон Кахрамон угли,
[2]Кувватов Жобирбек Закирджон угли,
[2]Джураева Шахноза Халим кизи,
[3]Латипов Шахбоз Алишер угли

[1]Магистрант Бухарского Института управления природными ресурсами при Национального исследовательского университета" Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства"
[2] Магистрант Каршинского инженерно-экономического института
[3] Доцент Каршинского инженерно-экономического института.
Email:normamatov_2020@mail.ru, jobirbekquvvatov0098@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Рассматривается сложения скоростей течения и волн с учетом воздействия течения на волны. Предлагаются расчетные зависимости для определения волновых скоростей.

Ключевые слова: *Длина потока, скорость потока, скорость прилива, абсолютная частота, соответствие профиля потока при отсутствии волн*

ANNOTATSIYA

Oqimning to‘lqinga ta’sirini hisobga olganda oqim va to‘lqin tezliklarining qo‘shilishi qarab chiqiladi. To‘lqinli tezliklarni hisoblash bog‘lanishlari keltiriladi.

Kalit so‘zlar: *Oqim uzunligi, oqim tezligi, to‘lqinli tezlik, mutlaq chastota, to'lqinlar yo'qligida oqim profiliga mos keladi*

ABSTRACT

The solitude of speeds of current and wave considering the influence of the current on the wave. It gives the conjunctions in calculating the current speed.

Keywords: *Stream length, stream velocity, tide velocity, absolute frequency, stream profile compliance in the absence of waves*

ВВЕДЕНИЕ

Как показывают исследования и расчеты генерации ветровых волн на течениях, при достаточных длинах разгона течение перестает влиять на параметры генерируемых волн. Однако при наличии пространственного градиента течения, вызванного медленным по сравнению с длиной волны

изменением глубины канала, возможна трансформация волн горизонтально-неоднородным течением. Теория трансформации волн горизонтально-неоднородными крупномасштабными течениями достаточно разработана, имеется большое количество экспериментальных данных [1]. Исключение составляет при акустическая область так называемой блокировки волн на встречном течении, достигаемая в окрестности $C_{gr} = u$ или $1/2gT/2\pi = u$. Из этой оценки легко видеть, что даже для минимальных периодов расчетных волн $T = 3 - 4c$, для блокировки нужна скорость встречного течения около 2 м/с, что в условиях каналов маловероятно. Поэтому методика расчета трансформации волн горизонтально-неоднородными течениями эффектов блокировки не учитывает.

Если профиль скорости течения по глубине аппроксимируется с достаточной точностью равномерным $U = const$, то можно предположить, что структура волновых скоростей в системе координат, движущейся вместе с потоком, для крупномасштабных течений такая же, как для волн на неподвижной воде. Тогда выражения для волновых скоростей на потоке легко получаются из известных выражений для волн на неподвижной воде, при замене частоты на $(\sigma_a - kU)$ в соответствии с дисперсионным соотношением для волн на течении. При этом скорости течений в абсолютной системе координат получаются сложением переносной скорости течения и относительных волновых скоростей.

Для проверки возможности сложения скоростей течения и волн с учетом воздействия течения на волны были проведены эксперименты [2]. В результате сравнения теории с экспериментом установлено, что при использовании теории волн Стокса третьего порядка результаты расчетов вполне удовлетворительно согласуются с результатами экспериментов (рис.1).

В случае неравномерного по глубине профиля скорости течения выражения для составляющих волновой скорости на течении можно получить, используя линейную теорию. Течение предполагается установившимся с произвольным распределением скорости по глубине, турбулентность не учитывается. Уравнение свободной поверхности имеет вид

$$\eta(x,t) = a\cos(kx - \omega t) \qquad (1)$$

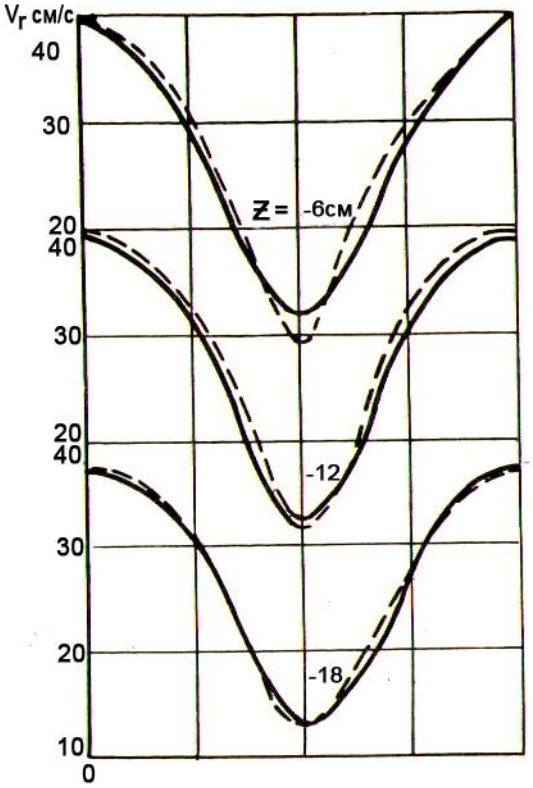

Рис.1. Сравнение экспериментальных и вычисленных по теории волн Стокса третьего порядка горизонтальных волновых скоростей на разных глубинах (течение попутное): _____ - теория; - - - - - - опыты.

Где а-амплитуда волны; к-волновое число; ω - абсолютная частота.

Составляющие скорости могут быть представлены суперпозицией не зависящего от времени течения и волнового члена первого порядка:

$$u(x,z,t) = U(z) + u(z)\cos(kx - \omega t)$$
$$U(x,z,t) = \vartheta(z)\cos(kx - \omega t) \qquad (2)$$

где U(z) – соответствует профилю течения при отсутствии волн.

Изменение вертикальной составляющей скорости удовлетворяет уравнению Рэлея (или Орра-Зоммерфельда) [3].

$$\frac{d^2\vartheta}{dz^2} - [k^2 - \frac{k}{\omega - kU}\frac{d^2U}{dz^2}]\vartheta = 0. \qquad (3)$$

Граничные условия, которым удовлетворяет $\vartheta(z)$:

на дне $\vartheta(z) = 0$ при $z = -h$

на свободной поверности

$$\left.\begin{array}{l}(\omega - kU)^2 \dfrac{d\vartheta}{dz} + k(\omega - kU)\vartheta\dfrac{dU}{dz} - gk^2\vartheta = 0 \\ \vartheta(z) = a(\omega - kU)\end{array}\right\} npuz = 0. \quad (4)$$

Первое из граничных условий на свободной поверхности представляет дисперсионное соотношение, второе – кинематическое условие на свободной поверхности.

Значения a, ω, h и $\vartheta(z)$ могут быть определены экспериментально. Систему (3)-(5) решают относительно κ и $\vartheta(z)$. Тогда горизонтальная составляющая скорости *u(z)* определяется из уравнения

$$u(z) = \frac{1}{k}\frac{dv}{dz} \quad (5)$$

Расчет волновых скоростей удовлетворительно подтверждается данными лабораторных опытов [3,4] (рис.1), в которых скорости измерялись лазерным анемометром с точностью не выше 1%. При равномерном профиле скорости течения U расчеты по численному методу совпадают с результатами сложения скоростей. Поэтому целесообразно параллельное использование обоих методик расчета волновых скоростей на течении.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

[1] Кантаржи И.Г., Цивцивадзе Н.Ш., Акмурадов Х.А. Гидравлика ветровых волн в каналах. Под ред.Масса Е.И. Тбилиси, изд-во ГТУ,1984.-176с.
[2] Iwagaki Y.Asano T. Water particle velocity in wave current. Coast.Eng., 1980.
[3] Thomas G.P. Wave-current interaction: an experimental and numerical study. Part 1, Linear waves, Fluid mech., 110,1981.
[4] Kemp P.H., Simons R.R. Theinteraction bttween waves and a turbulent current: waves propagating with the current. J.Vtch., 1982,vol.116
[5] Нагрузки и воздействия на гидротехнические сооружения (волновые, ледовые и от судов). СНиП 2.06.04-82. М., Стройиздат, 1983.
[6] Рекомендации по расчетам ветровых волн и транспорта наносов в больших каналах. М.: ЦНИИС, 1986. 64 с.

[7] Руководство по определению нагрузок и воздействий на гидротехнические сооружения (волновых, ледовых и от судов). П 58-76. Л., ВНИИГ, 1977.
[8] Теплов В.И. Лабораторное исследование изменения элементов ветровых волн в зависимости от скорости течения и скорости ветра. Труды ГГИ, № 263. Л., Гидрометеоиздат, 1980.
[9] Kato H., Tsuruya H., Doi T., Miyaraki Y. Experimental study of wind waves generated on water currents (2nd report), Report of the port and harbour reseach inst., vol. 15, No 4, Dec., 1976.
[10] Kato H., Tsuruya H., Terakawa H. Experimental study of wind waves generated on water currents (3rd report), Wave forecasting method and its experimental confirmation, Report of the port and harbours reseach inst., vol 20, No 3, Sept. 1981.
[11] Francis J.R.D., Dudgeon C.R., An experimental study of wind generated waves on a water currents, Quart. J.Roy. Meteorol. Soc., 93,247,1967,

FOR THE DESIGN AND CALCULATION OF FILTRATION BEAMS IN CONCRETE LINERS OF THE PRESSURE SLOPES OF EARTH DAMS

[1]Normamatov Usmon Qahramon ogli,
[2]Quvvatov Jobirbek Zokirjon ogli,
[2]Jurayeva Shahnoza Halim qizi,
[3]Latipov Shahboz Alisher ogli

[1] Master student of the Bukhara Institute of Natural Resources Management at the National Research University "Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers"
[2]Master student of the Karshi Engineering and Economic Institute
[3]Associate Professor of the Karshi Engineering and Economic Institute.
Email: normamatov_2020@mail.ru, jobirbekquvvatov0098@gmail.com

ABSTRACT

The results elucidate that the effective stress of the upstream embankment materials increased because of the undrained shear behavior of the compacted soils, although the deformation on the upstream side was larger than that on the downstream side. A large phase difference in the measured accelerations between the upstream slope and the downstream slope was also observed. Therefore, it is concluded that significant differences occurred in the dynamic behavior of the upstream side and the downstream side.

Keywords: *Small earth dam, Full-scale shaking table test, Geosynthetic clay liner, Residual deformation, Excess pore water pressure.*

ANNOTATSIYA

Natijalar shuni ko'rsatadiki, oqimning yuqori qismidagi deformatsiya quyi oqimdagiga qaraganda kattaroq bo'lsa-da, siqilgan tuproqlarning drenajsiz siljish harakati tufayli yuqori oqimdagi qirg'oq materiallarining samarali kuchlanishi ortdi. Yuqori oqim va quyi oqim o'rtasidagi o'lchangan tezlanishlarda katta fazalar farqi ham kuzatildi. Shu sababli, yuqori oqim va quyi oqim tomonlarining dinamik xatti-harakatlarida sezilarli farqlar yuzaga kelgan degan xulosaga keldi.

Kalit so‘zlar: *Kichik tuproqli to'g'on, to'liq miqyosda chayqaladigan stol sinovi, Geosintetik gil qoplamasi, Qoldiq deformatsiya, Haddan tashqari g'ovak, suv bosimi.*

АННОТАЦИЯ

Результаты показывают, что эффективное напряжение материалов насыпи выше по течению увеличилось из-за недренированного поведения сдвига уплотненных грунтов, хотя деформация на стороне выше по течению была больше, чем на стороне ниже по течению. Также наблюдалась большая

разность фаз в измеренных ускорениях между наклоном вверх по течению и склоном вниз по течению. Таким образом, делается вывод о значительных различиях в динамическом поведении стороны вверх по течению и стороны вниз по течению.

Ключевые слова: *Небольшая земляная плотина, Полномасштабное испытание на вибростенде, Геосинтетическая глиняная подкладка, Остаточная деформация, Избыточное поровое давление воды.*

INTRODUCTION

It is known that the fastening of the pressure slopes of earthen dams work in conditions of a variable hydraulic regime and a changing hydrogeological situation. And as experience has shown in the operation of earthen dams of reservoirs in Central Asia, cracking and destruction of linings took place in the slope supports under the action of a weighing filtration pressure.

Therefore, in order to ensurereliability of the fastening on the perception of the main loads acting on the cladding at their most disadvantageousIn combination, its design was improved, which is a lining of monolithic concrete slabs with embossedinto it with filtration cups laid either directly on the earthen slope or on the sand and gravel preparation.

In earthen dams built of fine sand without gravel-pebble prisms (occurring in Central Asia), the pressure slope is fixed in the form of reinforced concrete slabs of large sizes (10x10 and even 20x20 m) with construction joints through 2.5 and even 5, 0. Expansion joints are made blind with a width that ensures free deformation of the slabs during the settlement of the dam and jamming of the bituminous mastic.

The preparation under the slabs is selected according to the granulometric composition from the sand-gravel mixture and calculated by the thickness. It should ensure the dynamic stability of the soil of the slope of the dam, exclude its suffusion and, in general, guarantee the free exit of seepage water into the reservoir through a filter located at the bottom of the slope. Moreover, this filter must be protected from silting and sedimentation by the longitudinal coastal movement of the turbid stream.

Filtration cups hammered into the concrete lining should provide a quick and organized exit of filtration water from under the plates without soil suffusion and a decrease in the filtration pressure during a sharp drawdown of the water level in the reservoir.

We have developed a new design of lining with filter cups and obtainedpatent [1] which allows to provide an organized exit of seepage water during drawdown of the water level in the upstream with a given flow rate from under the concrete lining

to its surface and reduce the weighing water pressure on the lining itself to acceptable values and exclude suffusions in soils. These conditions must be ensured by sufficient sizes of glasses and their number in the area under consideration. The exclusion of suffusion of the material of the dam body, impervious elements, as well as the loading layer is ensured by the correct selection of the material of the cup filters.

The need for installation of filtration cups should be established according to the criteria of the permeability of the material of the dam body or its impervious elements and the given mode of operation of the reservoir according to the characteristics.

$$\Pi = \frac{K_T}{\mu} \leq 200[\text{ m }](1)$$

where $\mu$is the coefficient of water loss of the soil of the body or impervious element of the dam;

K – soil filtration coefficient of the dam body (m/ day);

T is the drawdown time of the water level in the reservoir.

At P >200m, filter cups should not be made , because when the water level in the reservoir (WWW) draws down , the weighing pressure under the lining will not be formed due to the free outflow of seepage water.

The number of sleeves is set depending on the permeability and size of the loading layer under the lining, the rate of air-blast reduction, the laying of the upper slope and the dimensions of the effective section of the sleeves

The expediency of the arrangement of glasses is characterized by the criteria

$$\frac{K}{\delta} \geq 50[\text{ day }](2)$$

where K is the filtration coefficient of the loading layer of the dam slope

δ - surcharge thickness

So, with a decrease in air-blast, the total working area of the effective section of the cups decreases, it is necessary to change the density of the network, increasing the number of cups in the lower part of the cladding. In this case, the cladding should be divided into three zones according to the height of air-blast drawdown .

The area of the open section of the glasses in one horizontal row of concrete lining is calculated according to the dependence

$$\Omega = \alpha\delta\ell n^2 \frac{\vartheta}{Ki^2} \quad (3)$$

where $\alpha$is the coefficient taking into account the zoning of the glasses location (for zones I- α=1.05; II- α=0.7 and II- α=0.5) ;

ℓ- length along the front (m);

n - porosity of the loading layer (in fractions of a unit);

ϑ – air-blast reduction rate

i– seepage water pressure gradient under load (depends on the magnitude of the upper slope of the dam " m" and is taken equal to

$$i = \frac{1}{\sqrt{m^2+1}} \quad (4)$$

The filtration coefficient of the surcharge material can be determined empirically or calculated from an empirical dependence with a known particle size distribution:

$$K = \frac{3,99}{\nu}\sqrt[3]{\eta}\frac{n^3}{(1-n)^2}D_{17}^2;\ \text{см/с} \quad (5)$$

η- coefficient of inequigranularity of mater and ala surcharge ;

D_{17}- the diameter of the soil particles of the surcharge , less than which its composition contains 17% by weight;

ν- coefficient of kinematic viscosity of water cm ^{2} / s (at water temperature T \u003d 10 ^{0} Cν\u003d 0.0131 cm ^{2} / s).

surcharge porosity coefficient is calculated according to the dependence

$$n = \frac{0,63}{\sqrt[6]{\eta}+0,63} \quad (6)$$

An example of calculating the number of glasses in the upstream slope of reservoirs .

and similar data. The loading layer of the upper slope of the dam is made of sand-gravel-pebble soils. Its thickness is δ = 2m. the particle size distribution curve has the following characteristics: D_{10}=0.012 m, D_{17}=0.035 cm, D_{60}=2.2 cm,

$$\eta = \frac{D_{60}}{D_{10}} = 183\text{Top slope laying } m\text{= 3}$$

Glasses are made of round section with a diameter of 0.3 m.

Determine the number of glasses by zones per unit area of the lining, the component along the length along the dam ℓ = 100r.m. and air- blast drawdown depth h = 20 m, if air-blast reduction rate is v = 1 m/ day .

We establish the expediency of the arrangement of glasses according to the criterion

To determine the filtration coefficient, we find the value of porosity according to dependence (6)

$$n = \frac{0{,}63}{\sqrt[6]{183} + 0{,}63} = 0{,}23$$

From dependence (5) we determine the filtration coefficient of the surcharge material

$$K = \frac{3{,}99}{0{,}0131}\sqrt[8]{183}\frac{0{,}23^3}{(1-0{,}23)^2}0{,}035^2 = 0{,}21\text{см/с}=182 \text{ m/day.}$$

Finding a criterion $\frac{k}{\delta} = \frac{182}{2} = 91$ сут

What is within the allowable values (>50). Therefore, the installation of glasses for this dam in order to unload seepage water from under the lining will be appropriate.

We divide the surface of the cladding into three zones.

The length of the lining along the transverse profile of the dam within the prism of air- blast drawdown (h = 20 m) will be

$$\ell_1 = \sqrt{m^2 + 1}h = \sqrt{3^2 + 1} \cdot 20 = 63{,}2 \text{ м}$$

The dimensions of each of the 3 cladding zones are taken equal to $\frac{\ell_1}{3} = 21\text{м}$

The pressure gradient of filtration water under the cladding is found from the dependence

$$i = \frac{1}{\sqrt{m^2 + 1}} = \frac{1}{\sqrt{3^2 + 1}} \cong 0{,}32$$

We determine the area of the living section of the glasses in a horizontal row at a length of ℓ = 100p.m. by addiction

For zone I (lower)

$$\Omega_1 = 1{,}05 \cdot 2 \cdot 100 \cdot 0{,}23^2 \frac{1}{182 \cdot 0{,}32} = 0{,}6\ m^2$$

For the middle (II) and upper (III) zones, the area of the glasses will be, respectively: Ω 2 \u003d 0.4 m 2 and Ω 3 \u003d 0.29 m 2

The horizontal distance between the glasses is assumed to be the same and calculated from the dependence

$$a = \frac{\ell\omega}{\Omega}$$

g de $\frac{\Omega}{\omega}$ number of glasses horizontally

The area of \u200b\u200bthe living section of the glasses in our $\omega = \frac{\pi d^2}{4}$ case will be $\omega = \frac{3{,}14 \cdot 0{,}3^2}{4} = 0{,}07$ m 2

Having found the number of glasses horizontally for each zone (I-9, II-6, and III-4 glasses) we determine the step between them $a_1 = 2$ м,$a_2 = 17$ м,$a_3 = 25$ м.

Along the normal to the axis of the dam , the step between the glasses "b"will be taken from the calculated air-blast reduction rate:

at v= 1.0-1.7 m/ day$b$=5 m;

v= 0.5-1.0 m/day b= 7 m;

v= up to 0.5 m / day b= 10 m.

The number of glasses by zones is set after determining the size of the zones and the distances between the glasses

In our case, we take the distance between the glasses along the normal to the axis of the dam equal to b= 6 m.

In each zone I-III we install a $\frac{\ell}{3b} = 3$ number of glasses.

The number of glasses by zones will be:

$$1 - \frac{\Omega}{\omega} \cdot \frac{\ell_1}{3b} = 9\text{x}3 = 27; \text{II} - 18 \text{ и} \text{III} - 12 \text{ стаканов.}$$

REFERENCES

[1] Fixing the slopes of the channel. Patent of the Republic of Uzbekistan No. 316 published in Bull. No. 2 1993

[2] Fayziev H., Normatov M., Latipov Sh. Uzbekistonda qurilish technology larining rivozhlanishi. The Republic of Ilmiy - amaly anzhuman materiallari tuplami.1-qism.121-124 b.

[3] Крылов Ю.М., СтрекаловС.С., Циплухин В.Ф. Ветровые волны и их воздействие на сооружения. – Л., Гидрометеоиздат, 1976. 256 с.
[4] Лабзовский Н.А. Расчет элементов волн на поверхность потока. – В сб.: «Гидрофизические исследования озер». Л., Наука, 1973.
[5] Нагрузки и воздействия на гидротехнические сооружения (волновые, ледовые и от судов). СНиП 2.06.04-82. М., Стройиздат, 1983.
[6] Рекомендации по расчетам ветровых волн и транспорта наносов в больших каналах. М.: ЦНИИС, 1986. 64 с.
[7] Руководство по определению нагрузок и воздействий на гидротехнические сооружения (волновых, ледовых и от судов). П 58-76. Л., ВНИИГ, 1977.
[8] Теплов В.И. Лабораторное исследование изменения элементов ветровых волн в зависимости от скорости течения и скорости ветра. Труды ГГИ, № 263. Л., Гидрометеоиздат, 1980.
[9] Kato H., Tsuruya H., Doi T., Miyaraki Y. Experimental study of wind waves generated on water currents (2nd report), Report of the port and harbour reseach inst., vol. 15, No 4, Dec., 1976.
[10] Kato H., Tsuruya H., Terakawa H. Experimental study of wind waves generated on water currents (3rd report), Wave forecasting method and its experimental confirmation, Report of the port and harbours reseach inst., vol 20, No 3, Sept. 1981.

QISHLOQ XO'JALIGI MAHSULOTLARINI INFRAQIZIL QURUTISH VA SIFATLI SAQLASHDAGI AYRIM TAHLILLAR

Onarqulov Karimberdi Egamberdiyevich
Farg'ona davlat universiteti, f-m.f.d.,professor
Raxmatov G'ulomjon Raxmonberdiyevich
Farg'ona davlat universiteti, t.f.f.d., PhD
Xoldorov Muxammadkarim Botirali o'g'li
Farg'ona davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktorant
xoldorov8668@mail.ru

ANNOTATSIYA

Quyidagi maqolada tavsiya qilingan infraqizil quritish qurilmasida eksperimental olingan namunalar bo'yicha ma'lumotlar berilgan bo'lib barcha namunalar infraqizil nur quritish pechida quritilgan. Shuningdek qurilmaning ayrim texnik kattaliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *quritish jarayoni, keramika, kvars naycha, issiqlik sig'imi, issiqlik almashinuvi, konveksiya.*

ABSTRACT

The article presents data on experimentally obtained samples in the proposed infrared drying device. Some technical dimensions of the device were also analyzed.

Keywords: *Drying process, ceramics, quartz tube, heat capacity, heat transfer, convection.*

АННОТАЦИЯ

В статье приведены данные об экспериментально полученных образцах в предлагаемом устройстве инфракрасной сушки. Также были проанализированы некоторые технические размеры устройства.

Ключевые слова*: процесс сушки, керамика, кварцевая трубка, теплоемкость, теплообмен, конвекция.*

KIRISH

Meva-sabzavotlar, don va don mahsulotlari hamda texnik ekinlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sifatli saqlash va qayta ishlash texnologiyasi bo'yicha amaliy, ilmiy izlanishlarni olib borish dolzarb masala hisoblanadi. Meva-sabzavot, don, texnik ekinlar va omixta yemni saqlash va birlamchi qayta ishlash turlari va usullari, qo'llaniladigan idish-anjomlar va materiallar, xomashyo va qayta ishlangan mahsulotlarga qo'yiladigan talablar, ularni tayyorlash va mahsulot chiqishi me'yorlari, mahsulotlarni saqlashga joylashtirish, qayta ishlash (quritish, konservalar

tayyorlash va h.k.) va boshqa tadbirlarni amalga oshirishga doir qarorlar mavjud bo'lib bunga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-iyuldagi PQ-4406-son qarori bilan, mazkur qarorda oziq-ovqat sanoatini, jumladan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar va yo'l xaritalari kelishilgan.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Mahsulotni qayta ishlash darajasi turlicha, ya'ni dastlabki qayta ishlash yoki chuqur qayta ishlash bo'lishi mumkin. Dastlabki qayta ishlashga quritish kabi oddiy amaliyotlar kirsa, chuqur qayta ishlash mahsulotga bir necha bosqichlarda ishlov berish, ya'ni konsyervatsiya qilish, sharbat olish, qadoqlash kabi amaliyotlarni o'z ichiga oladi. Masalan chuqur usulda mevani qurutishni oladigan bo'lsak bu jarayon quyidagi bosqichlardan iborat: O'rik (turshak) quritish. O'rikni quyidagi navlari turshakbop hisoblanadi: Yubileyniy Navoiy, Ko'rsodiq, Komsomolskiy, Isfarak, Xandon, Gulongi bodomi, Turshak tayyorlash texnikasi.

Turshak danagi bilan quritilgari o'rikdir. Olib kelingan mevalar olchamiga qarab navlarga ajratiladi (saralanadi). Shu maqsadda har xil kalibrlash mashinalaridan foydalaniladi. O'rikni yetilish darajasiga qarab saralanadi, chunki, xomashyoni qayta ishlash - dudlash, quritish rejimi mevalarning yetilish darajasiga uzviy bog'liq.

Quritiladigan o'rik chang va loydan tozalash uchun yuviladi. O'rik qaynagan suvda yoki eritmada blanshirlanadi. Bu ish oltin gugurt bilan dudlash va quritish jarayonlarini tezlashtiradi. Keyin mevalar darhol taxta patnislarga bir qator qilib qo'yiladi va dudlash kamerasiga yuboriladi. Dudlash uchun 1 kg mahsulotga 2-2,5 gram oltingugurt va 1,5 soat vaqt kerak boladi. Dudlangan mevalar ochiq joyda 3-4 kun quritiladi. Oradan 2 kun o'tgach mevalar ag'darib qo'yiladi. Mevalar bir tekis qurib po'sti ajralmaydigan bolganda quritish tugallanadi.

Hozirgi davrda iste'mol maxsulotlarini quritishning eng muxim va istiqbolli usullaridan biri infraqizil quritish usuli hisoblanadi. Uning elektrenergiyani ishlatilishi hisobiga tannarxning oshishi kabi kamchiliklar bo'lishi mumkin. Infraqizil nurlanishdan foydalanish sabzavot va xo'l mevalar, go'sht va baliq, don, krupa (yorma) va boshqa iste'mol qilinadigan va qilinmaydigan mahsulotlarni hozirgi zamonda eng istiqbolli quritish usuli hisoblanadi. Mahsulotlarni shunday texnologiya usuli bilan quritish tayyorlangan quruq maxsulotning 80 - 90 % tarkibida vitaminlar va biologik faol moddalarni saqlanib qolishiga imkon beradi.

Mahsulotni bu usulda quritish ikki xil yengillik tug'diradi:

birinchidan, bunday haroratda mahsulotlar imkon boricha saqlanadi, to'qimalar buzilmaydi, vitaminlar yo'qolib ketmaydi, qand moddasi karamel holatiga kelmaydi;

ikkinchidan past haroratlar quritish moslamalarini qizitib yubormaydi, ya'ni issiqlik devorlar, ventelyatsiya orqali chiqib ketmaydi. Xuddi shu vaqt ichida infraqizil nurlar 40 - 60 °S haroratda mahsulotni yuqori qismidagi mikrofloralarni yo'qolib ketishiga olib keladi.

Infraqizil usulning afzalligi - texnologiyani tejamkorligi, maxsulotning sifatliligi va quritishning tezligidir. Shu jixatdan oxirgi yillar Rossiyaning har xil zavodlarida sanoatda qo'llaniladigan va tebranma quritgich ishlab chiqaradigan «Feruza», «Rus taomi», «Russkaya trapeza» kabilar, Ukrainaning «Sadochek», Yangi Zellandiyaning «Izidri» kabi korxonalarida zamonaviy quritgich moslamalar ishlab chiqarilmoqda.

Farg'ona davlat universiteti, Fizika kafedrasi bazasida funksional keramika asosidagi infraqizil nurlanish ta'sirida qishloq ho'jalik mahsulotlarini quritish qurilmasi ishlab chiqildi. Qurilmada funksional keramika ta'sirida infraqizil nurlanishning to'lqin uzunligi o'zgartirilib, asosan nurlanish to'lqin uzunligi suvni nurlanish yutish spektriga mos kelishi ta'minlangan. Natijada quritilayotgan mahsulot nurlanish ta'sirida tovar ko'rinish hamda tarkibning 90 % dan ortiq miqdorda mikro va makroelementlarning saqlanishi ta'minlandi.

TADQIQOT NATIJALARI

1- jadval

Qishloq ho'jalik mahsulotlarini infraqizil quritish natijalari

Mahsulot nomi	Qurish vaqtidagi mahsulot qatlami balandligi, (sm)	Qurish vaqti, (soat)	Qurishdan avvalgi mahsulot vazni, (kg)	Qurigandan so'ng mahsulot vazni, (kg)	Qurish jarayonida yo'qotilgan vazn, (kg)	Qurish jarayonida yo'qotilgan vazn, (%)	Qurish jarayonida mahsulotning qolgan vazni, (%)
Sabzovotlar bo'yicha							
Piyoz	4	12	4.035	345	3.690	60.2	39.8
Sabzi (somon shaklda)	4	7	3.705	395 gr	3.310	60.0	40.0
Bulg'or qalampir (golland nav)	4	8	2.205	210 gr	1.995	46.0	54.0
Ukrop	4	3.5	-	-	-	-	-
Kashnich	4	4	-	-	-	-	-
Mevalar bo'yicha							
Olcha	3.5	36	3.500	1.400	2.100	60.0	40.0
Olma	4	10	3.400	520 gr	2.880	47.5	52.5

Nok	3.8	14	3.520	546 gr	2.974	65.1	34.9
Banan	3.6	14	6.000	820 gr	5.180	61.6	38.4

Natijalarni tahlil qilsak, sabzovotlar tarkibidagi suvning 16 % dan 60 % atrofida bo'lar ekan. Vazn yo'qotilishi bo'yicha esa 18 % dan 51 % oraliqg'ida bo'lishligi aniqlandi.

Natijalarni tahlil qilsak, mevalar tarkibidagi suvning 47 % dan 60 % atrofida bo'lar ekan. Vazn yo'qotilishi bo'yicha esa 40 % dan 65 % oraliqg'ida bo'lishligi aniqlandi.

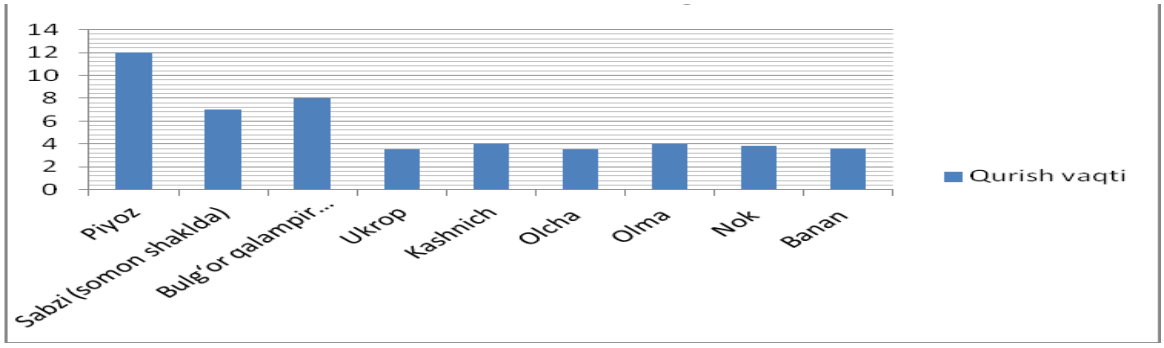

1-rasm. Qishloq ho'jalik mahsulotlarini infraqizil qurish vaqti

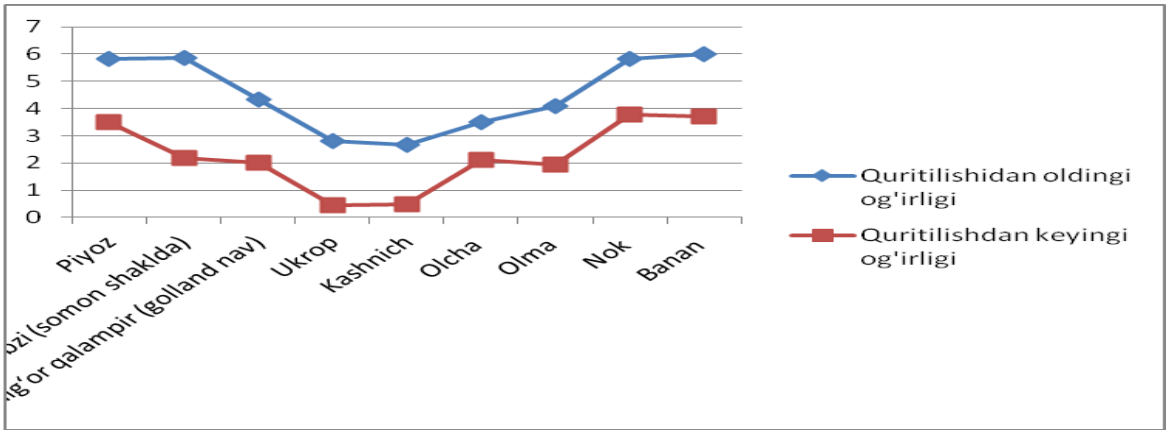

2-rasm. Quritish jarayonida mahsulot og'irligini kamayishi

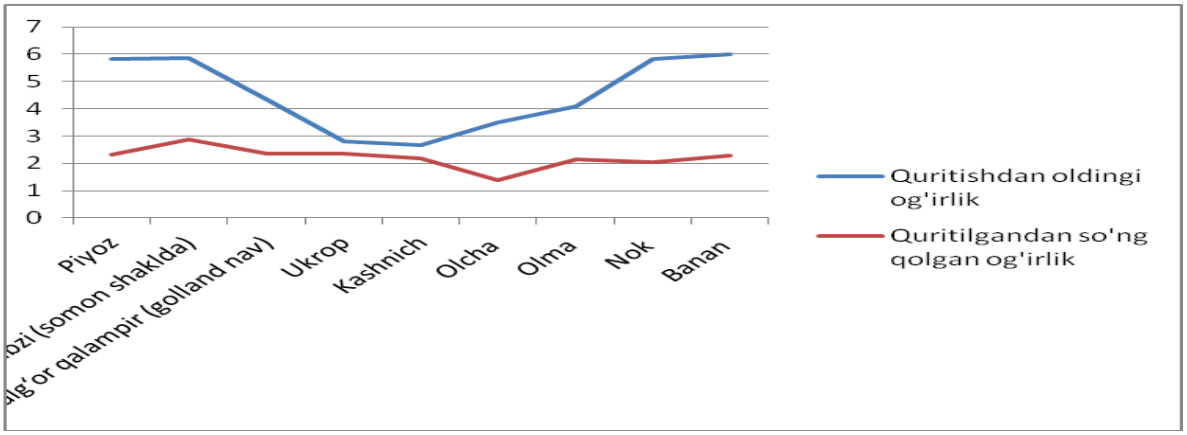

3-rasm. Quritilish jarayonidagi og'irlik o'zgarishi

MUHOKAMA

Doimiy omborlar bir qavatli to’g’ri burchak shaklida va ustiga yoki yerdan chuqurroq (1,5-2 m) qilib, betondan yoki g’ishtdan quriladi. Har bir mahsulot turini saqlash usullarini tanlashda joy sharoiti va mavjud ombor hajmlari inobatga olinadi. Masalan, turli ob-havo sharoitlariga bog’liq ravishda kartoshka saqlash uchun uyum va xandaq o’lchamlari turlicha bo‘lishi mumkin. Vaqtinchalik omborlarni tashkil etishda mahsulot turi va miqdoriga ko‘ra qancha uyum yoki o'ralar zarurligi, ulami barpo etish tadbirlari, ularga mahsulotlarni joylashtirish va ustini berkitish tartibilari bo’ladi va bular turli xil qishloq xo’jaligi mahsulotlarida turlicha bo’ladi.

XULOSA

Qayta ishlashni yo‘lga qo‘yishni rejalashtirgan xo‘jalik yoki tadbirkorlar, avvalo, o‘z atrofida xomashyo bazasining yetarli bo‘lishiga va mavjud xomashyo hajmidan kelib chiqqan holda xarid qilib, o‘rnatiladigan qayta ishlash uskunasining quvvatini to‘g‘ri tanlanishiga e’tibor qaratishlari lozim bo‘ladi. Shuningdek infraqizil quritish qishloq ho‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash sohasining samarali usullaridan ekanligi asoslangan.

REFERENCES

1. X.B.Shoumarov, S.Ya.IsIamov. “Qishloq xo‘jaligi mabsulotlarini saqlash va birlamchi qayta ishlash texnologiyasi”**.** Toshkent: «Inovatsiya-Ziyo”, 2020.
2. Raxmonberdievich R. G., Komilovna Y. F. ANALYSIS OF SOME INDICATORS IN A CONVEYOR BELT DRYER //Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2023. – Т. 11. – №. 3. – С. 424-430.
3. Rahmonberdievich, R. G. (2016). Installation of the IR dryer of raw cotton. European science review, (5-6), 185-186.
4. H.Ch.Bo’riyev. O.A.Ashurmetov. Poliz ekinlari biologiyasi va yetishtirish, saqlash texnologiyasi.– T.: “Mehnat”, 2000.
5. Rakhmatov, G., & Sobirov, M. (2018). The effect of leading molecules in the spectra of the drying process of fruit vegetable products. Scientific-technical journal, 22 (2), 91-94.
6. Rakhmatov, G., (2018). Some physical methods of drying agricultural products. in innovative development and the potential of modern science. (pp. 94-98).
7. Rahmonberdievich, R. G. (2016). Physical principles of dry vegetables fruit products under the influence of Infrared. European science review, (9-10), 203-205.
8. Рахматов, Г. Р. (2016). Influence of pulsed IR radiation on the drying process and the quality of raw cotton fiber. European research, (10 (21)), 24-25.

9. Onarqulov, K. E. (2022). Paxta hom-ashyosini quritishda infraqizil nurlanishning qiyosiy tahlili. Innovatsion texnologiyalar, *1*(1 (45)), 65-70.
10. Rahmonberdievich, R. G. (2016). Installation of the IR dryer of raw cotton. *European science review*, (5-6), 185-186.
11. Rakhmatov, G., & Sobirov, M. (2018). The effect of leading molecules in the spectra of the drying process of fruit vegetable products. *Scientific-technical journal*, *22*(2), 91-94.
12. Рахматов, Г. Р. (2018). НЕКОТОРЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ СУШКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ. In *ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ И ПОТЕНЦИАЛ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ* (pp. 94-98).
13. Gulomjon R. Infraqizil nurlanish asosidagi sinov qurilmaning texnik kattaliklarini asoslash // Физико-технического образованиею – 2022, - №. 6.
14. Саидов, Р. М., Рахимов, Р. Х., Юсупов, Б. Д. У., & Холдоров, М. К. Б. У. (2020). Эффективность сушки и прокалки сварочных электродов в печах с использованием излучения наноструктурированной функциональной керамики (НФК). *Computational nanotechnology*, (2), 64-70.
15. Холдоров, М. Б. Ў. (2022). ОСНОВНЫЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПОЛУЧЕНИЯ ВЫСОКОЧАСТОТНОЙ КОНДЕНСАТОРНОЙ КЕРАМИКИ. *Scientific progress*, *3*(1), 412-418.
16. Саидов, Р. М., Рахимов, Р. Х., Юсупов, Б. Д. У., & Холдоров, М. К. Б. У. (2020). Новый метод сушки и прокалки сварочных электродов с использованием излучателей из функциональной керамики1. *Computational Nanotechnology*, (1), 44-51.
17. Egamberdiyevich, O. K., Malikovna, Z. S., Ugli, X. M. B., & Abdusattor-Ugli, E. E. (2021). Used for effect interpretation abnormal photo voltage. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, *11*(2), 783-786.
18. www.ziyonet.uz
19. .www.researchgate.com

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TYUTORLIK FAOLIYATIGA TAYYORLASH MEXANIZMLARI

O‘rinova Nilufar Muhammadovna
FarDU professori, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
urinova.nm@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tyutorlik faoliyatining maqsadi va vazifalari, bo‘lajak o‘qituvchilarni tyutorlik faoliyatiga tayorlashning funksional modelining maqsadli, tashkiliy-tayorgarlik, mazmunli va natijaviy-baholovchi bloklari mohiyati ochib berilgan. Shuningdek modelni amalga oshirish mexanizmi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *tyutor, tyutorlik faoliyati yo‘nalishlari, funktsiyalari, funksional model, o‘quv-seminari.*

ABSTRACT

This article reveals the goals and objectives of tutoring activities, the essence of the target, organizational-preparatory, substantive and performance-evaluation blocks of the functional model of training future teachers for tutoring activities. The mechanism of the model implementation is also given.

Keywords: *tutor, areas of tutor activity, functions, functional model, training seminar.*

KIRISH

Zamonaviy oliy ta’limda nafaqat o‘qitish usullari va vositalariga, balki pozitsiyalarda ham tegishli doimiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda.Yangi kasblar va pedagogik mutaxasisliklar joriy etilmoqda. Bugungi kunda o‘quv jarayoni ta’limni individuallashtirishga intiladi. Ushbu tendensiyaga munosabat tyutorlikning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq.

Tyutor – bu oliy ta’lim muassasasida faoliyat yuritadigan, tegishli malaka talablariga javob beradigan, yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lgan xodim bo‘lib, o‘ziga biriktirilgan guruh talabalarining ta’lim olishlarida, shuningdek, darsdan bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etishlarida ko‘maklashadi, ularni insonparvarlik, adolat, mehnatsevarlik, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, beshta muhim tashabbus doirasida tashkil etilgan to‘garak va klublarga jalb etish, ta’lim olish jarayonida yuzaga keladigan barcha masala va muammoni o‘rnatilgan tartibda bartaraf etishga qaratilgan faoliyatni olib boradi[1;1].

Tyutorlik faoliyati kasbiy qiyinchilik sabablarini aniqlash va ularni bartaraf etish loyihasini tuzish, kasbiy rivojlanishning individual ta'lim traektoriyasini ishlab chiqish va qo‘llab-quvvatlashni o‘z ichiga oladi. Tyutorlik nafaqat ko‘nikmalarni uzatish, balki tyutor va yosh o‘qituvchining doimiy muloqotidir.

E. A. Suxanova, A. G. Chernyavskaya tomonidan "tyutorlik faoliyati rivojlanishning bir bosqichidan ikkinchisiga o‘tish holatlarida shaxsning ta'lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlashning maxsus faoliyati sifatida ta'riflangan, bu davrda talaba ta'lim harakatlarini amalga oshiradi va tyutor ularni amalga oshirishi uchun sharoit yaratadi" [2, 6].

Rus olimasi T.M.Kovalevaning nuqtai nazarini ko‘ra "tyutor –yosh va intiluvchan o‘qituvchining individual ta'lim traektoriyasini ishlab chiqish orqali kasbiy rivojlanishini ta'minlaydigan tarixiy shakllangan maxsus pedagogik pozitsiya" [3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tyutorlik faoliyatining maqsadi bo‘lajak o‘qituvchini individual ta'lim traektoriyasi bo‘ylab harakatlanishida, ularning o‘zini o‘zi anglashi va o‘zini o‘zi rivojlantirishini qo‘llab-quvvatlashdan iborat [2]. Tyutorlik faoliyatining bir qator yo‘nalishlarini ajratib ko‘rsatish mumkin: taktik tyutorlik, strategik tyutorlik, individual tyutorlik, onlayn tyutorlik, guruh tyutorligi, akademik tyutorlik, xususiy tyutorlik, muammoli vaziyatlarda tyutorlik qilish. Ushbu yo‘nalishlar o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi, ammo ularni birlashtiruvchi prinsip - bu bo‘lajak o‘qituvchilarga yordam ko‘rsatish pozitsiyasi va g‘oyalarining umumiyligi.

Tyutorlik faoliyatining asosiy vazifalaridan biri nafaqat yosh mutaxassisga o‘z vaqtida yordam berish, balki uni o‘z kasbiy rivojlanishidagi qiyinchiliklarni mustaqil ravishda engishga o‘rgatish, kasbiy hayotning to‘laqonli sub'ektini shakllantirishga xizmat qilishdir.

Tadqiqotimiz davomida bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning funksional modelini yaratish va uni amaliyotga joriy etishni ustuvor vazifa sifatida belgilaganmiz.

Tadqiqot maqsadi va ta’limning zamonaviy tendensiyalarini hisobga olgan holda modelni ishlab chiqishda shaxsiy-faoliyatli va kompetensiyaviy yondashuvlardan foydalanildi. "Shaxsiy-faoliyatli yondashuv bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy va shaxsiy shakllanishi muammolarini hal qilish va uning ta'lim ehtiyojlarini qondirish uchun imkoniyat yaratadigan tizim sifatida o‘quv jarayonini didaktik va uslubiy qo‘llab-quvvatlashni tashkil etishning eng muhim uslubiy ko‘rsatmalarini belgilaydi"[4]. Ushbu yondashuv sub'ekt-sub'ekt munosabati asosida L.G.Petersonning refleksiv o‘zini o‘zi tashkil etish usuliga asoslangan faoliyatli

o‘qitish texnologiyasini amalga oshirishga qaratilgan. Ushbu texnologiya bo‘lajak o‘qituvchilarning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan faoliyat yuritish qobiliyatlari va shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Tadqiqotchilar M.M.Mirkes, N.V. Muxa, A.A.Tsuker tomonidan taqdim etilgan tyutorlik faoliyatining tipologik modellari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular individual buyurtmani hisobga olgan holda murabbiylik, sheriklik, dispetcherlik, ta'lim bo‘yicha konsalting funksiyalarini rivojlantirishga qaratilgan [4,9]. Biz "bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning funksional modelini" yatish va uni aprobatsiyadan o‘tkazishga xarakat qildik. Tyutorning asosiy vazifasi kasbiy rivojlanishning individual ta'lim dasturini amalga oshirishning har bir bosqichidagi harakatlarni muvofiqlashtirishdir.

Tyutorning harakatlari bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy va ta'lim ehtiyojlarini aniqlashga yordam berish, kasbiy rivojlanishning individual ta'lim traektoriyasini loyihalash va amalga oshirish, uni uslubiy qo‘llab-quvvatlanishini ta'minlashga qaratilgan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning funksional modelini joriy etishda tyutorning quyidagi funksiyalari amalga oshiriladi:

1) bilimlarni o‘zlashtirishni ta'minlash funktsiyasi tyutor tomonidan pedagogik qo‘llab-quvvatlash o‘quv materialini tushunishni va uni o‘zlashtirishni ta'minlashi kerak, yangi ko‘nikmalar va xatti-harakatlarni rivojlantirishni rag‘batlantirishi zarur;

2) tashkiliy funktsiya talabaning ta'lim muassasa bilan o‘zaro munosabatlarini muvofiqlashtirish, tyutorni talabalar va talabalarni bir - biri bilan bilan o‘zaro munosabatlarini tashkil etish, o‘quv jarayoni ketma-ketligi va vaqtini boshqarish;

3) kommunikativ funktsiya talabalar va tyutor o‘rtasidagi aloqani amalga oshirish; guruh dinamikasini boshqarish, guruhdagi pozitsiyalar va rollarni taqsimlash bilan bog‘liq;

4) motivatsion funktsiya talabalarning individual motivlari va ehtiyojlarini aniqlashni talab qiladigan ta'lim bilan bog‘liq shaxsiy istiqbollarini anglashga yordam berish;

5) monitoring va nazorat funktsiyasi talabalarning individual qiyinchiliklarini aniqlashga qaratilgan, ushbu qiyinchiliklarni engish uchun yordam berish; talabalar faoliyatini bosqichma-bosqich monitoring qilish; ta’lim jarayoni yakunida bilim va ko‘nikmalarni nazorat qilish va baholash [5, 148].

Model tyutorlik faoliyatini tashkil etish bosqichlarini aks ettiruvchi bir nechta bloklardan iborat .

1. Maqsadli blok diagnostika va motivatsion bosqichni o‘z ichiga oladi. Bosqichning maqsadi bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘zlarini takomillashtirish va

umumiy va kasbiy bilimlar, kasbiy rivojlanish bilan boyitish ehtiyojlari va motivlari tizimini shakllantirishdir. Ushbu bosqichda bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik faoliyat sub'ekti sifatida individual psixologik va pedagogik xususiyatlarini o‘rganishga, ularga kasbiy kamchiliklarni tushunishda va kompetentsiyalarni shakllantirish bosqichlarini belgilashda yordam berishga e'tibor qaratilmoqda. Ushbu bosqich doirasida diagnostika materiallari majmuasi shakllantiriladi va individual ta'lim traektoriyasini loyihalashga yordam beradi.

2. Tashkiliy- tayyorgarlik bloki loyihalash bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqich bo‘lajak o‘qituvchilarni tyutorlik faoliyatiga tayorlashning faoliyat yo‘nalishlarini belgilaydi:

- bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning mazmunini aniqlash;
- ish shakllarini, usullarini va vositalarini tanlash;
- didaktik ta’minotni yaratish (“Tyutorlik faoliyatining nazariy asoslari” o‘quv elektiv kurs dasturi, o‘quv qo‘llanma, seminar dasturi, seminar ishlanmalari, keys-stadi, multimedia mahsulotlari, testlar bankini ishlab chiqish).

3. Mazmunli blok bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning ta'minlaydigan bosqichini o‘z ichiga oladi. bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning faoliyatini muvofiqlashtiradi; bo‘lajak o‘qituvchilarni tyutorlik faoliyatiga tayorlashning uslubiy vositalari bilan ta'minlaydi. Ushbu blokning asosini “Yosh tyutorlar maktabi” innovatsion markazi tashkil etadi, unda “Tyutorlikka ilk qadam” va “Mahoratli tyutor” maxsus o‘quv-seminarlari tashkil etish kiritilgan.

“Tyutorlikka ilk qadam” moduli tyutorlik faoliyatni endigina boshlagan o‘qituvchilar uchun amalga oshiriladi, mazkur kursda tyutorlik faoliyatini asosiy jihatlari, o‘quv-tarbiyaviy ishlari samarali olib borish, individual va guruhli o‘quv konsultatsialarni tashkil etish, individual ta'lim traektoriyasini loyihalash va amalga oshirishga oid bilim va ko‘nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu modul doirasida tyutorlar va yosh mutaxassislarga guruh mashg‘ulotlarini tashkil etish usullari bo‘yicha master-klass, o‘quv jarayoniga o‘qitish usullarini joriy etish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar, o‘quv tyutorlik seminarlari (tyutorial)ni tashkil etishga oid treninglar o‘tkaziladi.

Ushbu o‘quv seminarlari quyidagi tuzilishga ega bo‘ladi: maqsad, vazifalarni taqdim etish; kutishlarni aniqlash; muammoni aktuallashtirish, motivatsiya; ma'lumot bilan ishlash; interaktiv rejimda mustaqil ishlash; natijalar muhokamasi.

“Tyutorlikka ilk qadam”oquv seminari taqvim rejasi

№	Seminar mavzulari	Ajratilgan soat

1	Pedagogik faoliyatni loyihalash. Tyutor – pedagogik faoliyat subyekti sifatida	4
2	Talaba shaxsini diagnostika qilish metodikalari. Individual ta’lim trayektoriyasini loyihalash.	4
3	Individual va guruhli konsultatsiyalarni tashkil etish	4
4	Tyutorial va uni tashkil etish metodikasi	4
5	Treninglarni tashkil etishga zamonaviy yondashuvlar	4
6	Tyutorlik faoliyatini analiz qilish metodikalari	4

O‘quv seminari doirasida "mustaqil ish"ni bajarish bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlashning zaruriy shartidir. Bu egallangan faoliyat usullarini qo‘llashga, so‘ngra ularning samaradorligini tyutor bilan birgalikda tekshirishga yordam beradigan muhim shartdir. O‘quv tyutorlik seminarlarini o‘tkazish vaqtida tajribali va yosh tyutorlarning o‘zaro hamkorlikda fikr almashishlari ta’minlanadi.

“Mahoratli tyutor” maxsus o‘quv-seminarlari bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga oid kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga qaratiladi. Modul doirasida tyutorlar bilan o‘qitish va faoliyatni tashkil etishning eng yaxshi usullari va texnologiyalarini izlash va tanlash amalga oshiriladi, ular o‘z ish uslubini shakllantiradilar, pedagogik tajribalari rivojlantiriladi. “Mahoratli tyutor” o‘quv seminarlarida yosh va tajribali o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanish traektoriyasini loyihalash va amalga oshirishga qaratilgan individual ishlar amalga oshiriladi, shu jumladan:

- "Mening hozirgi imkoniyatlarim” (OTDTS doirasida bilim va kompetensiyalar) asosida (loyihalar, seminar, konferensiya va turli tanlovlarda) olingan natijalarni tahlil qilish;

- Davlat ta'lim standartini amalga oshirishda pedagogika kasbiga qo‘yiladigan talablarga muvofiq kasbiy faoliyatda "Mening kelajakdagi obrazim” loyihasini ishlab chiqish;

- "Men-hozirda, men-kelajakda" o‘z kasbiy rivojlanish traektoriyasi loyihasini ishlab chiqish.

XULOSA

O‘quv-seminarlarining yakuniy natijasi sifatida innovatsion pedagogik usullar o‘zlashtiriladi, o‘z-o‘zini rivojlantirish usullari takomillashtiriladi va o‘z ish tajribasi umumlashtiriladi. “Mahoratli tyutor” o‘quv-seminarining oxirgi mashg‘uloti “Uslubiy kun” sifatida o‘tkaziladi bunda tyutorlik faoliyatida erishilgan kasbiy yutuqlar namoyish etiladi. “Uslubiy kun” dasturi mahorat darslari, uslubiy intensivlar,

o‘quv treklari, uslubiy mashg‘ulotlar, ochiq darslar taqdimoti, yosh tyutorlarning kasbiy rivojlanish ko‘rgazmasini o‘z ichiga oladi.

4. Natijaviy- baholovchi blok. Tyutorlik faoliyatining refleksiv bosqichi bo‘lib, bu bosqichda mezon ko‘rsatkichlari va darajalarini diagnostika qilish vositalari kompleksini o‘z ichiga oladi, tajriba-sinov ishlari dinamikasini aniqlash, bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorgarlik holati samaradorligini aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, modelning tarkibiy qismlari o‘zaro bog‘langan bo‘lib, bo‘lajak o‘qituvchilarning tyutorlik faoliyatiga tayorlash jarayonini amalga oshirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. http://manaviyat.tstu.uz/wp-content/uploads/2021/10/Tyutorlik-faoliyatini-tashkil-etish-boyicha-Nizom.pdf
2. Суханова Е. А. Тьюторское сопровождение формирования образовательного заказа // Открытое образование и региональное развитие: способы построения образовательного пространства: сб. науч. тр. Томск: Томский ЦНТИ, 2004. 154 с.
3. Ковалева Т. М. О деятельности тьютора в современном образовательном учреждении // Организация тьюторского сопровождения в образовательном учреждении: содержание, нормирование и стандартизация деятельности тьютора: материалы Всероссийского научно-метод. семинара (Москва, 18–19 мая 2009 г.). М.: АПКиППРО, 2009. 188 с.
4. Елькина О. Ю. Теоретическая модель подготовки будущего учителя к формированию продуктивного опыта младших школьников // Вестник Томского гос. пед. (TDPU axborotnomasi). 2007. Вып. 7 (70). С. 23–27.
5. Muhammadovna, O. R. N. (2022). TALABA SHAXSINI INDIVIDUAL RIVOJLANTIRISHDA TYUTORLIK FAOLIYATINING ASOSIY KONSEPTSIYALARI. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, *2*(12), 144-149.
6. Urinova, N. M., & Abdullaeva, N. (2021). Opportunities to use project-based teaching technology in the development of students' research competence. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(3), 2344-2348.
7. Urinova Nilufar Mukhammadovna. (2023). IMPLEMENTATION OF TUTOR'S SUPPORT MODEL IN HIGHER EDUCATION. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS, 4(03), 58–64. https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-04-03-12

8. O‘rinova, N. M., & Muminova, N. J. (2022). BOSHLANG ‘ICH TA’LIMDA O ‘QUV-KVEST TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY JIHATLARI. *Academic research in educational sciences*, *3*(5), 460-472.
9. Ўринова, Н. М., & Абдуллаева, Х. (2022). ТЬЮТОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ, УНИНГ ТАРИХИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, *3*(1), 387-395.

ONA TILI DARSLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Turdiyeva Gulbahor Toxirovna
Namangan viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o‘rgatish milliy markazi, Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar va tillarni o‘qitish metodikasi kafedrasi ona tili va adabiyot fani o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ona tili va adabiyot fanida qo`llaniladigan va o`quvchilarni faolligini oshiradigan turli xil metodlar, didaktik materiallar va enerjayzerlar aks ettirilgan.

Kalit so’zlar: *metodlar, innovatsion, o’quvchi, dars, interfaol, samarali, mavzu*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены различные методики, дидактические материалы и энергетические средства, применяемые в науке о родном языке и литературе и повышающие активность учащихся.

Ключевые слова: *методы, инновационные, студент, урок, интерактив, эффективный, тема*

ABSTRACT

This article presents various methods, didactic materials and energizers used in the science of mother tongue and literature, which increase students' activity.

Keywords: *methods, innovative, student, lesson, interactive, effective, topic*

KIRISH

Hozirgi vaqtda ta‘lim jarayonida o‘qitishning zamonaviy metodlari keng qo‘llanilmoqda. O‘qitishning zamonaviy metodlarini qo‘llash o‘qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O‘qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o‘quv jarayonida o‘quvchi asosiy figuraga aylanadi. Dars jarayonida har xil metodlardan foydalanish o‘qituvchini izlanishga va o‘quvchini o‘z ustida ishlashga erkin

fikrlashga undaydi. Metod shunday tanlanishi kerakki unda o‘quvchi o‘zini erkin tuta olishi, fikrlarini ravon aytishi, mavzuni juda yaxshi o‘zlashtirilishi lozimligi muhim ahamiyatga ega. Ma’lumki, hozirgi kunda interfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo’lib, ularning aksariyati tajriba-sinovdan o’tib, yaxshi natija bergan. Keng qo’llaniladigan usullar – «Klaster», «Aqliy hujum», «Davom ettir», «Taqdimot», «Blits-so’rov», «Muammoli vaziyat» kabilardan foydalanib, darsda samarali natijalarga erishish mumkin. Darsning o’tilgan mavzuni so’rash qismida «Sinkveyn», «Teskari test», «Aql charxi» metodlarini, yangi mavzuni tushuntirish qismida «Insert», «Pinbord», «Zinama-zina», «Bumerang» texnologiyalarini, mavzuni mustahkamlash qismida «Venn diagrammasi», “Baliq skeleti”, «Nima uchun? », «Qanday? », « Konseptual jadval», « Nilufar guli» kabi grafik tashkil etuvchilar hamda «Tushunchalar tahlili», «T-jadval», «Rezyume»,«Kungaboqar», «Charxpalak» metodlarini, uyga vazifa berishda «FSMU», «Klaster», «Bo‘g‘inlar zanjiri», «BBB» metodlarini qo’llash dars samaradorligini ta’minlab, o’quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi. Ona tili darslarida ham yuqorida sanab o’tilgan interfaol metodlardan tashqari «Ha… yo’q», «Ta’rif egasini top», «Men kimman?», «Domino», «Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi ...) ortiqcha», «Sirli sandiqcha metodi»,«Harfni his qilish» metodlari kabi didaktik o’yinlardan foydalanish mumkin. O’yin vaqtida o’quvchilar o’zini erkin tutadi, bilimini namoyon etgisi keladi. Natijada o’quvchida ishonch, qat’iyat paydo bo’ladi. Munozaraga kirishishni o’rganadi. Fikrini asoslashga odatlanadi. Bunda o’quvchilarning yoshi, bilim darajasi inobatga olinishi lozim. O‘quvchilarga har darsda bir xil dars o‘tish ularning zerikishiga olib keladi va mavzuga bo‘lgan e’tiborini pasaytiradi. Bunday holatlarning oldini olish uchun dars mashg‘ulotlari jarayonida turli xil qiziqarli metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.Turli xil qiziqarli metodlardan foydalanish o‘quvchilarning diqqatini oshiradi. Masalan o‘quvchilarga «Bo‘g‘in» mavzusini o‘tayoygan o‘qituvchi «Bo‘g‘inlar zanjiri» metodidan foydalanishi mumkin. Bunda birinchi aytilgan so‘zning oxirgi bo‘g‘ini keying so‘zning birinchi bo‘g‘iniga to‘g‘ri kelishi kerak bo‘ladi. Namuna: maktab – tabrik; rassom – somsa va shu kabi zayilda davom etadi. Bu metoddan o‘quvchilarda o‘tilayotgan yangi mavzuni mustahkamlash bilan birga ularning tezkor fikrlashlari, so‘z boyligini aniqlash maqsadida ham foydalansa bo‘ladi.

MUHOKAMA.

«Klaster» metodi. Klaster” grafik organayzeri “Fikrlarning tarmoqlanishi” degan ma’noni anglatadi. Bu metod turi o‘quvchilarning biron-bir mavzuni chuqur o‘rganishlariga yordam berib, ularni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrlarni erkin va ochiq uzviy bog‘langan ketma-ketlikda tarmoqlashni o‘rgatadi. “Fikrlarning

tarmoqlanishi” quyidagicha tashkil etiladi: 1.Xayolga kelgan har qanday fikr bir so‘z bilan ifoda etilib ketma-ket yoziladi; 2. Fikrlar tugaguncha, yozishda davom etiladi va fikrlar tugasa, u holda yangi fikr kelgunga qadar biron rasm chizib turiladi; 3. Darsda imkon boricha fikrlarning va o‘zaro bog‘liqlik ketma-ketligini ko‘paytirishga harakat qilinishi lozim. Ona tili darslarida “So‘z turkumlari” mavzusini yoritishda “Klaster” usuli beqiyos ahamiyat kasb etadi. Chunki bu metod orqali o‘quvchilar mavzuga oid tushunchalar ustida ishlaydi. Masalan, sifat so‘z turkumiga oid tushunchalarni ular quyidagi tartibda tarmoqlarga ajratishlari mumkin. “Klaster” usulida so‘z turkumlari tushuntirilganda o‘quvchining diqqatini shu mavzuga qaratish maqsadida markazga so‘z turkumlariga oid tushunchalar yoziladi. O‘quvchilarlar mavzuga oid barcha fikrlarini markazning atrofiga joylashtirib yozadilar. Fikrlar bayon etilgandan so‘ng har bir fikr yoki so‘zni toifalarga ajratib chiqadilar. “Klaster” usuli quyidagi maqsadlarga erishish uchun qo‘llaniladi:1.O‘quvchilar so‘z boyligini oshirish; 2.Yozma nutqni takomillashtirish; 3.Fikrlash qobiliyatini shakllantirish; 4.Toifalarga ajrata olish qobiliyatini rivojlantirish.

«Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi ...) ortiqcha» metodi. «Oshxona jihozlari», «Qushlar», «Uy hayvonlari va parrandalar» kabi mavzularini o’rganishda yangi mavzuni mustahkamlash uchun mazkur metodni qo’llash ijobiy natija beradi. Bunda mavzuga oid to’rtta va taalluqli bo’lmagan (ortiqcha) bitta so’z (tushuncha, fikr) beriladi. O’quvchilar ana shu so’zni (tushuncha, fikr) aniqlaydilar. Yozuv ekranda ko’rsatiladi. O’quvchilar ortiqcha so’zni aniqlashadi. Uy hayvonlari: sigir, qo’y, toshbaqa, ot, it. So’ng bu so’zlar ishtirokida gap tuzish topshirig’i beriladi va tuzilgan gaplar asosida axloqiy tarbiya beriladi. Namuna: Ot - insonning eng ishonchli do’sti. O’quvchilar tomonidan tuzilgan gaplar asosida o’quvchilar qalbida ona tabiatga muhabbat uyg’otiladi, uy hayvonlariga nisbatan ijobiy munosabatda bo’lishga o’rgatiladi.

«Sirli sandiqcha» metodi. Sirli sandiqcha metodi ham o`quvchining mantiqiy fikrlashini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu metoddan foydalanish uchun o`quvchilar guruhlarga bo`linadi.O`qituvchi doskaga 4 ta mavzu nomini ilib ular haqida hech qanday ma`lumot yozmaydi. Masalan, So`z turkumlari‖ mavzusi o`tilganda Ot, Sifat, Son, Fe`l kabi. Sirli sandiqcha‖da esa so`z turkumlariga oid ma`lumotlar, misollar yozilgan bo`ladi. O`quvchilar bu ma`lumotlar qaysi so`z turkumiga tegishli bo`lsa qog`ozni shu so`z turkumi tagiga qistirib boradi.O`qituvchi bajarilgan ishni tahlil qiladi va rag`bat kartochkalari beradi.Eng ko`p rag`bat kartochkasi to`plagan guruh g`olib bo`ladi.

Ot	Sifat	Son	Fe`l

«Tushunchalar tahlili» metodi. Bu metod quyidagicha mulohaza qilinadi. Nazorat ishi yakunlanib, baholar e‘lon qilingandan so‘ng, har bir o‘quvchi nazorat daftarida o‘qituvchi tomonidan tekshirilgan va kamchiligi tuzatilgan so‘zlarni ko‘chirib yozadi. Bu metod ham o‘quvchini hushyorlikka chorlash bilan bir qatorda o‘z xatosini o‘z vaqtida tushunishga va bu xatoni boshqa takrorlamaslikka olib keladi.

«Harfni his qilish» metodi. “Harfn yoki so`zni his qilish” metodida o`quvchilar tik turgan holatda bo`ladi.Eng oxirida turgan o`quvchi orqasiga o`qituvchi tomonidan ruchkaning orqa tomoni bilan harf yoki so`z yoziladi. Keyingi o`quvchi oldingi o`quvchi orqasiga yozadi. Va shu tariqa davom etadi. Birinchi partadagi o`quvchi o`zining orqasiga yozilgan harfni his qilib sinf yozuv taxtasiga kelib yozadi. Bu metodni ko`pincha nafaqat harf shaklida 4-5 sinf o`quvchilarida qo`llash mumin, balki 5-6 sinf o`quvchilariga ikki uch harfli so`z shaklida ham qo`llash mumkin. Bu metodni kichik yoshdagi o`quvchilarga darslarda dam olish daqiqasi sifatida qo`llash mumkin. Darslarda bu kabi enerjayzer metodlarni qo`llash o`quvchilarning faolligini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Darslarni samarali tashkil etishda quyidagi o`yinlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq. «Baliq ovi», «Kim hakam», «Taqdimot-tadqiqot», «Piramida», «Matn tuzib ko’r, aqling bo’lar zo’r», «Raketa», «To`g`ri noto`g`ri», «Xatosini top», «Xotira mashiqi», «Bo`g`in», «Mo`jizalar maydonchasi», «Maqol», «So`zdan so`z yasash» o`yinlaridir.

**«Baliq ovi» o`yini.** Doskaning bir tomoniga dengiz rasimi, ikkinchi tomoniga akvarium rasimi tushiriladi. Dengizda baliqlar bo`ladi. O`quvchi dengizdagi baliqlardan birini tutib uni orqa qismidagi savollarga javob beradi. Javob to`g`rib o`lsa baliqni akvariumga , noto`g`rib bo`lsa dengizga qo`yib yuboradi.

“Kim hakam” o’yini. O’tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida “Kim hakam” o’yini olib boriladi. Bunda o’quvchilardan diqqat, tezkorlik, hozirjavoblik talab etiladi, O’quvchi fikrini jamlashga harakat qiladi. O’qituvchi tomonidan ma’lumotlar tezkorlik bilan o’qiladi. Bunda har bir guruh a’zolari to’g’ri ma’lumotlar uchun- “qizil kartochka”, noto’g’ri ma’lumotlar uchun-“sariq kartochka”larini ko’tarishadi.

Natijalarni aniqlab borish uchun har bir guruhga nazoratchilar biriktiriladi.

“Taqdimot-tadqiqot” usuli. Bu bosqichda har bir guruhdan bir nafar o’quvchi yangi mavzu va yangi mavzuni o’tilgan mavzular bilan bog’lash maqsadida doskada taqdimot qilishadi. O’qituvchi tomonidan yangi mavzu bo’yicha qo’shimcha ma’lumotlar berib o’tiladi.

“Piramida” o’yini. Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida “Piramida” o’yini olib boriladi. Bunda To’rtala guruhgaalohida mavzular beriladi, guruh a’zolari berilgan mavzu bo’yicha barcha ma’lumotlarni maxsus kartochkalarga yozishadi va piramida tasvirlangan ko’rgazmaga yopishtirib chiqadilar. Natijalar tekshiriladi noto’g’ri va takrorlangan ma’lumotlar olib tashlanadi va qolgan natijalar hisoblanadi.Eng ko’p ma’lumot yozgan guruhlar taqdirlanadi.Bunda o’quvchilar o’tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo’yicha tushunchalarni o’zlashtirib olganlik darajasi aniqlash, o’z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish , o’zlarining bilim darajalarini baholay olish, yakka va guruhlarda ishlay olish , safdoshlarining fikriga hurmat bilan qarash , shuningdek o’z bilimlarini bir tizimga solishga o’rgatadi.

“Matn tuzib ko’r, aqling bo’lar zo’r”. O’quvchilar monitordan uzatilgan rasm asosida, berilgan muddatda matn tuzishadi. Tuzilgan matnda undov, modal, taqlid so’zlar ishlatilishi kerak. Mazmunli va undov, modal, taqlid so’zlardan ko’p ishlatgan matn egalari g’olib bo’lishadi.

**«Raketa» o`yini.** Doskaga raketa rasimi chiziladi , yoki , uchta raketa yasab savollar yoziladi kartochkalar ilinadi, Raketa o`zga sayyoraga uchish uchun yuklardan xoli bo`lishi kerak o`quvchila uch guruhga bo`linadi, qaysi guruh a`zolarisavollarga to`g`ri javob bersa kartochkalar olib tashlanadi, to`g`ri javob berilmagan kartochka raketada qoladi va u ucha olmaydi.

«So`zdan so`z yasash» o’yini. Bu o’yin o’quvchilarni so’z boyligini oshirishga, qayta xotirlashga va mantiqan fikrlashni kengaytirishga undaydi. Bu usul orqali bir so`zdan bir necha so`z tuzish o`yini o`quvchilarni ziyraklikka, hozirjavoblikka undaydi. Yozuv taxtasiga o’qituvchi tomonidan bir so’z yozib qo’yiladi.Masalan: O`zbekiston, Zanjir… Shundan so’ng o’qituvchi ma’lum vaqt davomida ana shu so’z harflaridan foydalangan holda boshqa so’z yasashlarini aytadi..Masalan, O`zbekiston – o`z, ek, bek, o`zbek, on, Zanjir – zar, zira, arz, ariza, jar, ranj kabilar.

“Xotira mashqi” o‘yini. Hozirjavoblik va zukkolikni oshirish maqsadida , ayniqsa birinchi tanishuv darsida qo`llash mumkin bo`lgan o`yin. O`quvchi o`z ismini aytadi va shu ism bilan boshlanuvchi biror adib ismini aytadi.Adham -Alisher Navoiy, Bahodir- Zahiriddin Muhammad Bobur, Gavhar-Gulhaniy. O‘yin shartiga ko‘ra o‘qituvchi bir nechta imlosi qiyin yoki o‘quvchilarga o‘zlashtirilishi

rejalashtirilgan so‘zlarni aytadi, o‘quvchilar esa bu so‘zlarni eslab qolib, daftarlariga imlo qoidalari asosida yozadilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda,innovatsion metodlar o‘quvchilarning savodxon bo‘lishiga, DTS talablariga qo‘yilgan bilim va ko‘nikmalarni oson va qiziqarli egallashlarida muhim rol o‘ynaydi. Dars mashg‘ulotlari davomida shu va shu kabi metodlardan foydalanish o‘tilgan mavzuni takrorlash va yangi mavzuni o‘zlashtirishga katta yordam beradi. Dars jarayonida o‘quvchilarning diqqatini mavzuga qaratishda albatta o‘zining samarasini ko‘rsatadi.

Yuqorida keltirilgan interfaol metodlarni ona tili va adabiyot darslarida qo‘llash natijasida o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirishga, o‘zlarining fikrini erkin bayon eta olishga, atrofidagilarning fikrlarini hurmat qilishga, o‘zining nuqtayi nazarini himoya qila olish qobiliyatlarini rivojlantirishga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Pedagogika. /prof. M.X.Toxtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida.-T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2010,- 400 b.
2. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika T.: O‘qituvchi. 2010 y. 254-263 b.
3. Bobomurodova A. Ona tili ta’limi jarayonida o‘yin-topishmoqlardan foydalanish. T. : Musiqa. 2009.
4. N.A. Muslimov, M. Usmonboeva, M. Mirsoliyeva — Innovatsion ta‘lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik —O‘UM Toshkent -2016
5. O.U. Avlayev, S.N. Jo’rayeva, S.P.Mirzayeva “Ta’lim metodlari” o’quv-uslubiy qo’llanma, “Navro’z” nashriyoti, Toshkent – 2017.
6. G`ulomova M.X., Sobirova N.K. Yangi innovatsion texnologiya yordamida ta`lim samaradorligini oshirish usullari// Innovatsiya o`quv jarayonida(tezislar to`plami). -T. 2009.
7. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Boshlang‘ich ta‘lim talabalari uchun darslik. –T.: —Nosir 2009y.

PEDAGOGIK JARAYONLARDA RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATLI TOMONI (MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI MISOLIDA)

Saydillayeva Mehrinaz Bahodir qizi
Termiz davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim fakulteti Maktabgacha ta'lim nazariyasi kafedrasi o'qituvchisi
Tel: +99 888 151 02 30
Tog'ayeva Munisa Muhammadiyevna
Termiz davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim fakulteti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi
Tel: +99 893 068 99 08

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalaridan foydalanish natijasida ta'limning samaradorligini oshirish ko'zda tutiladi. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalaridan biri muammoli ta'lim texnologiyasidir. Muammoli o'qitish bu takomillashgan o'qitish texnologiyasidir. Hozirgi ta'lim tizimida samarador o'qitish texnologiyasi - bu muammoli o'qitishdir. Uning vazifasi faol bilish jarayoniga undash va tafakkurda ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirishdir. Muammoli o'qitish ijodiy, faol shaxs tarbiyasi maqsadlariga mos keladi. Quyida ushbu ta'lim texnologiyalarining afzalliklari va kamchiliklarini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: *ta'lim, jarayon, loyiha, afzallik, muammoli ta'lim, modelli ta'lim, texnologiya.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья предусматривает повышение эффективности обучения в результате использования в образовательном процессе развивающих образовательных технологий. Одной из технологий развивающего обучения является технология проблемного обучения. Проблемное обучение-это усовершенствованная технология обучения. В современной системе образования эффективной технологией обучения является проблемное обучение. Его задача-побудить к активному познавательному процессу и сформировать в мышлении исследовательский стиль. Проблемное обучение соответствует целям воспитания творческой, активной личности. Ниже мы рассмотрим преимущества и недостатки этих образовательных технологий.

Ключевые слова*: образование, процесс, проект, предпочтение, проблемное обучение*

ABSTRACT

This article will focus on improving the effectiveness of education as a result of the use of educational technologies that develop in the educational process. One of the developing educational technologies is problematic educational technology. Problem teaching is an improved teaching technology. In the current education system, effective teaching technology is problematic teaching. Its task is to encourage an active cognitive process and form a research style in thinking. Problem training is consistent with the goals of creative, active personality training. Below we will consider the advantages and disadvantages of these educational technologies.

Keywords: *education, process, project, advantage, problem Education, Model Education, Technology.*

KIRISH

Muammoli o’qitish jarayonida talabaning mustaqilligi o’qitishning reproduktiv shakllariga nisbatan tobora o’sib boradi. Ma’lumki, o’qitishning har qanday asosida inson faoliyatining muayyan qonuniyatlari, shaxs rivoji va ular negizida shakllangan pedagogik fanning tamoyillari va qoidalari yotadi. Insonning bilish faoliyati darajasini, mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishda ob’ektiv qonuniyatlari didaktik tamoyillarga tayanadi.

Muammoli vaziyat muayyan pedagogik «vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o’ziga xos o’qitish sharoitida yuzaga keladi. Shuningdek, o’rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, o’qitishda muammoli vaziyat shunchaki «fikr yo’lidagi kutilmagan to’siq» bilan bog’langan aqliy mashaqqat holati emas. U bilish maqsadlari maxsus taqozo qilgan aqliy taranglik holatidir. Bunday vaziyat negizida avval o’zlashtirilgan bilim izlari hamda ayni vaqtda ifodalangan fikrlar umumlashtiriladi. Bunda har qanday aqliy tafakkur orqali erishilgan mashaqqat muammoli vaziyat bilan bogliq bo’lmasligini ta’kidlash o’rinli bo’ladi. Yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog’lanmasa, aqliy mashaqqat muammoli bo’lmaydi. Bunday mashaqqat aqliy izlanishni kafolatlamaydi. Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan ob’ekt (tushuncha, fakt) ning unga avval va ayni vaqtda ma’lum bo’lgan vazifa, masala bo’yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab yetadi.

An’anaviy pedagogik usuldagi – bilimlardan muammoga qarab – o‘quvchilar mustaqil ilmiy izlanish ko‘nikma va malakalarini hosil qila olmaydi, chunki ularga o‘zlashtirish uchun tayyor natijalar taqdim etiladi. Muammoning yechimi ijodiy fikrlashni taqozo etadi. O‘zlashtirilgan bilimlar shablonlarini takrorlash bilan bog‘liq

bo‘lgan reproduktiv psixik jarayonlar, muammoli vaziyatlarda hech qanday samara bermaydi. Agar inson muntazam tayyor bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishga o‘rgatilgan bo‘lsa, uning tabiiy ijodiy qobiliyatini so‘ndirish ham mumkin; u mustaqil fikrlashni «esdan chiqaradi» Fikrlash jarayoni muammoli masalalarni yechishda a’lo darajada namoyon bo‘ladi va rivojlanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Muammoli ta’lim texnologiyasi juda qadim zamonlardan shakllanib kelmoqda. Jumladan, qadimgi Grestiyada muammoli savol-javoblar, qadimgi Hindiston va Xitoyda muammoli bahs-munozaralardan keng foydalanilgan. Muammoli ta’limni amerikalik psixolog, faylasuf va pedagog Dj. Dyui 1894-yilda Chikagoda tashkil etgan tajriba maktabida qo’llagan. XX asrning 60-yillarida bu yo’nalishda tadqiqotlar olib borildi. 70-80-yillarga kelib, amaliyotga keng joriy etildi. Muammoli ta’limning asosiy g’oyasi bilimlarni o’quvchilarga tayyor holda berish emas, ular tomonidan dars mavzusiga tegishli muammolar bo’yicha o’quv-tadqiqotlarini bajarish asosida o’zlashtirilishini ta’minlashdan iborat. O’zbekistonda muammoli ta’limni qo’llash bo’yicha bir necha asrlar davomida maktab va madrasalarda suqrotona savol-javob usulidan keng foydalanish asosida o’quvchilarda ziyraklik, hozirjavoblik sifatlari hamda go’zal nutq tarkib toptirilgan. Suqrotona savol-javob usuli hozirgacha eng samarali ta’lim usullaridan biri sifatida qo’llaniladi. Bunda o’quvchi chuqur mantiqiy fikrlashga, ziyraklikka, aniq va to’g’ri so’zlashga, nutqning mantiqiyligi va ravonligiga hamda tanqidiy, ijodiy fikrlashga o’rgatilgan. Masalan, suqrotona suhbatlar deganda o’qituvchining o’quvchini mustaqil va faol fikrlash jarayoniga olib kirishi hamda uning fikrlashidagi noto’g’ri jihatlarni ziyraklik bilan aniqlagan holda ularni tuzatish yo’liga olib chiqishdan iborat usullar nazarda tutiladi. Hozirgi pedagogikaga oid adabiyotlarda muammoli o’qitishning turli ta’rif va tavsiflar bor. Bizningcha, nisbatan to’liq va aniq ta’rif M.I. Maxmudova tomonidan berilgan bo’lib, unda muammoli o’qitish mantiqiy fikrlar tadbirlari (tahlil, umumlashtirsh) hisobga olingan o’rgatish va dars berish usullarini qo’llash qoidalari va talabalarning tadqiqot faoliyatlari qonuniyatlarining (muammoli vaziyat, bilishga bo’lgan qiziqish va talab...) tizimi sifatida izohlanadi.

Muammoli o’qitishning mohiyatini o’qituvchi tomonidan talabalarning o’quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o’quv vazifalarini, muammolariii va savollarini hal qilish orkali yangi bilimlarni o’zlashtirish bo’yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil atadi. Bu esa bilimlarni o’zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi.

Muammoli vaziyatning fikriy tahlil qiladigan bo’lsak, mustaqil aqliy faoliyatidir. U talabani intellektual mashaqqat keltirib chiqargan sabablarni tushunishga, unga

kirish, muammoni so’z bilan ifodalash, ya’ni faol fikr yuritishni belgilashga olib ksladi. Bu urinda izchillik yorqin ko’rinadi avvalo muammoli vaziyat yuzaga keladi, so’ng o’quv muammosi shakllanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda, muammoli o‘qitish mashg‘ulotlarda pedagog tomonidan yaratiladigan muammoli vaziyatlar va ularni yechishga qaratilgan o‘quvchilarning faol mustaqil faoliyati tushuniladi. Buning natijasida o‘quvchilar kasbiy bilimlarga, ko‘nikmalarga, malakalarga ega bo‘ladilar va fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. Muammoli o‘qitish, o‘qitishning shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalarga taalluqli, chunki bu yerda shaxs sub’ekt sifatida qaraladi, muammoli vaziyatlarning maqsadi - pedagogik jarayonda o‘ziga xos qiziqish uyg‘otishdir.

Muammoli o‘qitishda kechadigan jarayonlarning psixologik mexanizmi quyidagicha bo‘ladi: inson ziddiyatli, yangi, noma’lum muammoga (muammo – murakkab nazariy yoki amaliy masala bo‘lib, yashirin ziddiyatlarni qamrab oladi, uning yechimi turli, hatto muqobil vaziyatlarni talab etadi) duch keladi, unda hayratlanish, ajablanish holati paydo bo‘ladi, «gap nimada?» degan savol tug‘iladi. O‘quvchi noma’lum yechimni topish uchun mustaqil yoki o‘qituvchi yordamida izlanadi. Muammoni jamoaviy hal etishda paydo bo‘luvchi, sub’ekt-ob’ekt-sub’ekt munosabatlari ijodiy fikrlashni faollashtirishga olib keladi.

Muammoli o‘qitish, o‘qitishning eng tabiiy samarali usulidir, chunki ilmiy bilimlar mantiqi o‘zida muammoli vaziyatlar mantiqini namoyish etadi. Muammoli vaziyatlar kiritilib, an’anaviy, bayon etish o‘quv materialining eng optimal tarkibi hisoblanadi. Pedagog muammoli vaziyat yaratadi, o‘quvchini uni yechishga yo‘naltiradi, yechimni izlashni tashkil etadi. Muammoli o‘qitish, ijodiy jarayondan nostandart ilmiy-o‘quv masalalarni nostandart usullar bilan yechishni taqozo etadi. Talabalarga mashq uchun beriladigan masalalar, olingan bilimlarni mustahkamlash va malakalar hosil qilish uchun xizmat qilsa, muammoli masalalar esa faqat yangi yechimlar izlashga qaratiladi. O‘quv materialini muammoli taqdim etilishining mohiyati shundaki, unda o‘qituvchi bilimlarni tayyor holda taqdim etmasdan, o‘quvchilar oldiga muammoli masalalar qo‘yadi, ularni yechimining yo‘llari va vositalarini izlashga undaydi. Muammo, yangi bilimlar va harakat usullar sari, o‘zi yo‘lga boshlaydi. Muammoli o‘qitishda kechadigan jarayonlarning psixologik mexanizmi quyidagicha bo‘ladi: inson ziddiyatli, yangi, noma’lum muammoga (muammo – murakkab nazariy yoki amaliy masala bo‘lib, yashirin ziddiyatlarni qamrab oladi, uning yechimi turli, hatto muqobil vaziyatlarni talab etadi) duch keladi, unda hayratlanish, ajablanish holati paydo bo‘ladi, «gap nimada?» degan savol tug‘iladi.

Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan ob'ekt (tushuncha, fakt)ning unga avval va ayni vaqtda ma'lum bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab yetadi. Muamoli o'qitishning o'ziga xos jihatlari majudki, bu jihatlarni tadqiqotchi B.Aysmontas quyidagicha izohlaydi.

B.Aysmontas bo'yicha muammoli ta'limning yutuq va kamchiliklari:

Yutuqlari	**Kamchiliklari**
1.Bilimlarni o'zlashtirishdagi yuqori darajadagi mustaqillik, ta'lim oluvchilarning mustaqil dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi . 2.Talabaning shaxsiy motivatsiya-lari, bilishga doir qiziqishlarini shakllantiradi . 3.Talabalarning fikrlash qobiliya-tini rivojlantiradi 4.Talabalarning dialektik tafak-kurining shakllanishi va rivoj-lanishiga yordam beradi, ular tomo-nidan o'rganilayotgan hodisalar va qonuniyatlardagi yangi aloqadorlikni yuzaga chiqarilishini ta'minlaydi.	1.Amaliy ko'nikma va malakalarni shakllanishda boshqa ta'lim tiplariga qaraganda kam darajada qo'llaniladi. 2.Boshqa ta'lim turlariga qaraganda bir xil hajmdagi bilimlarni o'zlashtirish uchun ko'p vaqt talab etiladi.

Muammo o'qitishning mohiyati shundaki, u talabaga tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunishi va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyatdir. Ziddiyat ma'lum bilimlarni o'zlashtiruvchi kuchdir.

XULOSA

Muammoli ta'lim bir qancha ijobiy xususiyatlarga ega. U talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Bu esa bugungi axborotlar oqimi davri uchun o'ta muhim. Fikrlash refleksni, ijodkorlikni va qiziqishni rivojlantiradi. O'zlashtirilgan bilimlarni puxta bo'lishiga yordam beradi. Talabalarni faollashtiradi va kasbiy tayyorgarlikni mustahkamlaydi. Ammo bu ta'limning bir muncha chegaralanganlik tomonlari ham yo'q deb bo'lmaydi.

Muammoli ta’limni tashkil etish va o‘tkazish bir muncha ko‘proq vaqt talab etadi. Barcha mavzularni bu usuldan foydalangan holda tashkil etib bo‘lmaydi. Talabalar soni chegaralanadi. O‘qituvchi differensial va individual yondashuvni ishlab chiqmasa, ba’zi passiv talabalar chetda qolib ketadi. Mazkur metoddan foydalanish jarayonida muammo yechimini topishga yordam beruvchi yo‘nalishlar ko‘rsatilmaydi va chegaralanmaydi. Bu xususiyat muammoli masalaga xosdir. Muammoda yechimning qandaydir parametrlari ko‘rsatilsa u muammoli masala hisoblanadi.

Har qanday muammoli topshiriq ma’lum muammoni demak muammoli vaziyatni ham qamrab oladi. Biroq yuqorida ta’kidlanganidek barcha muammoli vaziyat muammo bo‘la olmaydi. Inson har doim muammoli masalalarni hal etadi. Agar uning oldida muammo paydo bo‘lsa uni muammoli masalaga aylantiradi, ya’ni uning yechimi uchun o‘zidagi bilimlar tizimiga tayanadi va ma’lum ko‘rsatishlarni belgilab oladi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI (REFERENCES)

1. qizi Saydillayeva M.B. Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishida faoliyat markazlarining ahamiyati // Results of National Scientific Research International Journal. – 2022. – Т. 1. – №. 7. – С. 420–424.
2. Сайдуллаева М.Б., Маьруфжонова Р.Л. Эффективные способы организации обязательного однолетнего обучения детей 6-7 лет // Экономика и социум. – 2021. – №. 2-2. – С. 180–183.
3. Mehrinaz Bahodir qizi Saydillayeva Youth, science, education: topical issues, achievements and innovations 121-127 – 2022/11/5.
4. Мехриназ Сайдиллаева “Общество и инновации” https://scholar.google.ru/scholar?oi=bibs&cluster=18280486685528119765&btnI=1&hl=ru 2023/2/20. 4 161-165

SPORTCHILARNING O'Q OTISH BO'YICHA AVTOGEN TRENING TA'SIRI OSTIDA SPORT NATIJALARI DINAMIKASI

Seydaliyeva L.D.
Xayrullayeva N.D.
O'zbekiston Davlat Jismoniy Tarbiya va Sport universiteti
E-mail: nodira0728@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada sportchilarning o'q otish bo'yicha avtogen trening ta'siri ostida sport natijalari dinamikasining tahlili muhokama qilingan.

***Kalit so'zlar**: Sportchi, sport, o'q otish, avtogen, trening, ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik test, pedagogik eksperiment va matematik statistika.*

ABSTRACT

This article discusses the analysis of sports performance dynamics under the influence of autogenic shooting training of athletes.

***Key words:** Athlete, sport, shooting, autogenic, training, analysis of scientific and methodical literature, pedagogical test, pedagogical experiment and mathematical statistics.*

KIRISH

Sportchidan yuqori sport natijalari, birinchi navbatda, jismoniy sifatlarning tegishli darajada rivojlanishini, texnik va taktik mahoratini talab qiladi. Biroq, agar sportchi zarur psixofiziologik fazilatlarga ega bo'lmasa, bu muhim musobaqalarda yuqori natijalarni kafolatlamaydi. Ko'pincha aqliy jarayonlar va ular bilan tartibga solinadigan harakatlardagi keskin o'zgarishlar o'ziga ishonchni yo'qotish, mumkin bo'lgan muvaffaqiyatsizlikdan tashvish va haddan tashqari hayajon bilan namoyon bo'ladigan noqulay sharoitlar yuzaga kelganda sodir bo'ladi.

Salbiy his-tuyg'ularning paydo bo'lishi muammosini hal qilish va o'q otish kabi sport turlarida ularning oldini olish vositalarini tanlash dolzarbdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, texnik sport turlarida turli xil his-tuyg'ularning faoliyat natijasiga salbiy ta'siri suzish va yugurishdan ko'ra ko'proq seziladi. Salbiy his-tuyg'ular to'pponchadan yuqori tezlikda o'q otish jarayoniga salbiy ta'sir qiladi va otish samaradorligini pasayishining muhim sabablaridan biridir. Otishma mahoratini shakllantirishning eng muhim shartlaridan biri psixologik tayyorgarlik bo'lib, unda

hissiy holatlarni, shu jumladan musobaqa davridagi ataylab tartibga solish qobiliyatini rivojlantirishga katta e'tibor beriladi.

Sportchi uchun og'ir jismoniy zo'riqishlardan keyin ishlashni tiklashga qaratilgan usullarni bilish bir xil darajada muhimdir. Ushbu sohada tegishli psixofiziologik usullarni ishlab chiqish o'z vaqtida va dolzarbdir. Ushbu maqsadlar uchun sport amaliyotida tobora ko'proq qo'llaniladigan avtojenik tayyorgarlik usulini tavsiya qilish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqotning maqsadi o'q otish bo'yicha musobaqa davrida avtojenik tayyorgarlik usulidan foydalangan holda yuqori malakali o'q otuvchilarning sport natijalarini yaxshilash. Belgilangan maqsaddan kelib chiqib, tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat .

1) sportchining o'q otishidan oldingi holati va otishga tayyorgarligining dastlabki darajasini aniqlash; 2) O'q otish bo'yicha raqobat davrida avtogen mashg'ulotlar metodologiyasini ishlab chiqish; 3) o'q otish bo'yicha raqobat davrida ishlab chiqilgan avtogenik tayyorgarlik metodologiyasining otishmalarning samaradorligiga ta'sirini aniqlash.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi: ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik test, pedagogik eksperiment va matematik statistika usullari.

Tadqiqot 2022-yil noyabrdan 2023-yil dekabrgacha bo'lgan davrda 18-24 yoshdagi 1-toifali 20 nafar malakali sportchi- o'q otuvchilar o'rtasida o'tkazildi. Tajriba davomida nazorat sinovlari o'tkazildi (PP-2 otish mashqlari), shuningdek, boshlanishidan 10-15 daqiqa oldin, o'q otishdan oldingi holatni aniqlash uchun sinovlar o'tkazildi: a) qisqa vaqt oralig'ini o'lchash usuli; b) yurak urish tezligini o'lchash (boshlashdan oldingi holatni tartibga solish uchun avtogenik mashg'ulotlar majmuasidan foydalanish zarurati uchun).

Eksperimental guruh maxsus ishlab chiqilgan kompleks bo'yicha tayyorlantirilgan. Bu usullarga quyidagilar kiradi: umumiy tayyorgarlik bosqichida, mashg'ulotlar oralig'ida avtogen tiklanish mashg'ulotlari, maxsus tayyorgarlik bosqichida otishmalarning boshlanishidan oldingi sharoitlarini va avtogen kompleksini aniqlash uchun testlardan foydalanilgan. Ishga tushirishdan oldingi holatni tartibga solish uchun. Birinchi bosqichda, ya'ni boshlanishidan bir oy oldin, haftada uch marta ikkinchi mashg'ulotdan oldin sportchilar tomonidan autogenik usullar qo'llanilgan. Ikkinchi bosqichda, start oldidan, ishga tushirishdan oldingi holatni aniqlash va ishga tushirishdan oldingi holatni tartibga solish kompleksi uchun sinovlar o'tkazildi.

Nazorat guruhi bu vaqt ichida standart tizim bo'yicha, autogenik treningdan foydalanmasdan mashq qildi. Har oyning oxirida har ikki guruh sportchilari nazorat mashg‘ulotlarini o‘tkazdilar, ularda PP-2 mashqida kredit uchun otish, shuningdek, kalendar rejasi bo‘yicha musobaqalar o‘tkazildi. Tajribadan so'ng biz guruhlardagi otishmalarning o'rtacha ko'rsatkichlarini hisoblab chiqdik.

O’q otilishidan oldingi holatini o'lchash uchun sinovlar o'tkazildi. Sinovlar shuni ko'rsatdiki, eksperimental va nazorat guruhidagi sportchilarning aksariyati ishga tushirishdan oldin kuchli hayajonli holatni boshdan kechirishdi. Shunday qilib, 4 nafar sportchining o'rtacha yurak urish tezligi 69,0±2,1 zarba/daq va o'rtacha vaqt oralig'i 10,1±0,2 soniya bo'lgan hissiy qo'zg'alishning optimal darajasini (jangovar tayyorgarligini) boshdan kechirdi va 16 nafar sportchi haddan tashqari kuchli hissiy qo'zg'alishni boshdan kechirdi, pulsning o'rtacha qiymati 85,3±7,3/min va o'rtacha vaqt oralig'i 7,9±0,8 sek bo'lgan boshlang'ichdan oldingi isitma holati.

Sportchilarning otishga tayyorgarligining dastlabki natijalarini olish uchun tajriba va nazorat guruhlari uchun nazorat otishmalari o‘tkazildi. Otishma natijalariga ko‘ra, 20 nafardan 2 nafari 361 balldan 366 ballgacha, 12 nafari 346 balldan 360 ballgacha, 6 nafari 340 balldan 345 ballgacha yakunlaganini aniqladik. Keyinchalik, eksperimental guruhning mashg'ulot jarayonida avtogen ta'lim usuli qo'llanildi.

Sinovlar natijalariga ko'ra, eksperimental guruh sportchilarining aksariyati ijobiy hissiy holatni ko'rsatganligi, 7 nafar sportchi o'rtacha yurak urish tezligi 68,0±3,1 zarba/daq va o'rtacha jangovar tayyorgarlik holatini boshdan kechirganligi aniqlandi. vaqt oralig'i 9,9 ± 0,3 sek, qolganlari esa o'rtacha yurak urish tezligi 84,2 ± 4,7 urish /daq va o'rtacha vaqt oralig'i 7,4 ± 0,7 sek bo'lgan ishga tushirishdan oldingi "isitma" holatini boshdan kechirdilar. Otishma natijalariga ko‘ra, tajriba guruhida 5 nafar sportchi sport ustaligiga nomzod (368-372 ball) talablarini bajargan bo‘lsa, nazorat guruhida natijalar 344 balldan 368 ballgacha o‘zgarib borayotganini aniqladik.

Eksperimentni o'tkazganimizdan so'ng, avtogen kompleksdan foydalangan eksperimental guruh sportchilari (3.1-rasm) orasida hech qanday regressiya yo'qligini, natijalarning o'zgarishi kichik ekanligini payqadik. Ushbu guruhdagi sportchilarning aksariyati natijalarning o'sishini ko'rsatadi.

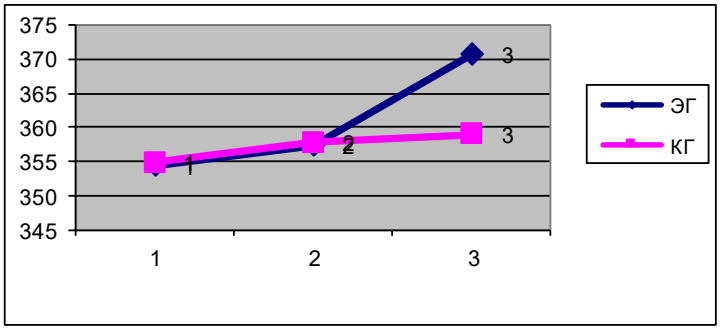

Guruch. Nazorat va eksperimental guruhlar natijalarining o'rtacha o'sishi

Tajribadan so'ng otishni o'rganish natijalarini olganimiz va guruhlardagi o'q otuvchilarning o'rtacha ishlash ko'rsatkichlarini hisoblab chiqqanimizdan so'ng, biz eksperimental guruhda natijalarning o'sishi o'rtacha 16,6 ± 2,4 ballni, nazorat guruhida esa 4,2 ± 0,3 ballni tashkil etganini aniqladik (P>). 0 .05).

XULOSA

Olingan natijalarga asoslanib, shuni aytishimiz mumkinki, ishlab chiqilgan metodologiya jismoniy ko'rsatkichlarni (umumiy tayyorgarlik bosqichida) tiklashga qaratilgan avtogen va nafas olish mashqlari to'plamini, shuningdek, ishga tushirishdan oldingi holatni aniqlashga qaratilgan testlarni o'z ichiga oladi. Sportchilar uchun musobaqalar davridagi maxsus tayyorgarlik bosqichida start oldidan ortib borayotgan emotsional holatni kamaytirishga qaratilgan avtogen mashg'ulotlar to'plami o'q otish sportida avtogen mashg'ulotlardan foydalanishning eng maqbul usulini tavsiflaydi. Sportchilar- uchun avtogenik tayyorgarlikning ishlab chiqilgan usuli sportchilar natijalarining barqarorligiga va mashg'ulot jarayonining samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Babushkin G.D., Melnikova V.M. Umumiy va sport psixologiyasi. - Omsk, 2000. - 192 b.
2. Bekhterev V.M. Ruhiy o'zini o'zi boshqarish - M., 2004. - 194 p.
3. Vaynshteyn L.M. O'q otishda psixologiya - M., 1981. - 198 b.
4. Voropaeva E.V. O'q otishda ishlash dinamikasi - M., 2002. - 356 b.
5. Svetlichnaya N.K. Sport fiziologiyasi. – Toshkent, 2007. – 196 b.
6. . KHAYRULLAEVA, Nodira. Use of Information and Communication And 3D Technologies with Elements of Healthcare in Biology Lessons. **International Journal of Progressive Sciences and Technologies**, [S.l.], v. 18, n. 1, p. 165-167, jan. 2020. ISSN 2509-0119. Available at: <https://ijpsat.org/index.php/ijpsat/article/view/1519/796>. Date accessed: 13 apr. 2023. doi:http://dx.doi.org/10.52155/ijpsat.v18.1.1519.
7. Хайдаров, М., Алламуратов, М., & Хайруллаева, Н. (2021). Сравнительная оценка физического состояния подростков 11-16 лет с нарушением интеллекта. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1),287-293.
8. Сейдалиева, Л. Д., & Хайруллаева, Н. Д. (2022). БАДИИЙ ГИМНАСТИКА БИЛАН ШУҒУЛЛАНУВЧИ СПОРТЧИЛАР ОРГАНИЗМИДА МАШҒУЛОТ ЖАРАЁНИДА КАРДИО РЕСПИРАТОР ТИЗИМИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(3), 1248-1256.

9. Сейдалиева, Л. Д., & Хайруллаева, Н. Д. (2022). РИВОЖЛАНИШНИНГ БОШЛАНҒИЧ ДАВРИДАГИ 6-7 ЁШЛИ ГИМНАСТИКАЧИ ҚИЗЛАРНИНГ ВЕСТИБУЛЯР АППАРАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ. Innovations in Technology and Science Education, 1(5), 110-119.
10. Seydalieva, L. D., & Khairullaeva, N. D. (2023). Development of the Vestibular Apparatus of 6-7-Year-Old Gymnasts. *Scholastic: Journal of Natural and Medical Education*, *2*(3),152–157. Retrieved from https://univerpubl.com/index.php/scholastic/article/view/839
11. Xayrullayeva N.D. Improvement of Students' Methodical Training Based on Virtual Technologies in the Process of Biology EducationWEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal Volume 2 Issue
4, Year 2023 ISSN: 2835-3013 https://univerpubl.com/index.php/synergy https://univerpubl.com/index.php/synergy/article/view/977
12. N.D. Xayrullayeva BIOLOGIYA TA'LIMI JARAYONIDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALARNING METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH. Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 2 | 2023
13. N.D. Xayrullayeva. B.H. Mavlonova. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHILARIDA KASBIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI. Educational Research in Universal Sciences ISSN: 2181-3515 VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 2 | 2023

РАЗРАБОТКИ МЕТОДОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Мухайё Муталлиевна Дедаханова
Самостоятельный соискатель НамГУ

АННОТАЦИЯ

Изучая иностранный язык в школе нужно больше уделять внимание на разработки методов обучении иностранного языка для лучшего освоения учеников среднего класса. В особенности систематическое развитии речевой деятельности в применении практических занятий.

Ключевые слова: *иностранный язык, методы изучение, общение, письмо, говорение.*

CHET TILINI O'RGANISHDA METODLARNI ISHLAB CHIQISH

Mukhayo Mutallievna Dedaxanov
Namangan davlat universitetining mustaqil izlanuvchi

ANNOTATSIYA

Maktabda chet tilini o'rganishda o'rta sinf o'quvchilarini yaxshiroq o'zlashtirish uchun chet tilini o'qitish usullarini ishlab chiqishga ko'proq e'tibor berish kerak. Xususan, amaliy mashg'ulotlarni qo'llashda nutq faolligini tizimli rivojlantirish.

Kalit so'zlar: *chet tili, o'rganish usullari, muloqot, yozish, nutq.*

DEVELOPMENT OF METHODS IN THE STUDY OF A FOREIGN LANGUAGE

Mukhayo Mutallievna Dedakhanova
Independent applicant of Namangan State University

ABSTRACT

When studying a foreign language at school, more attention should be paid to the development of methods for teaching a foreign language for better mastering of middle class students. In particular, the systematic development of speech activity in the application of practical exercises.

Key words: *foreign language, study methods, communication, writing, speaking*

ВВЕДЕНИЕ

При изучении иностранного языка на средней ступени в основной школе главной целью обучения школьников в подростковом возрасте является последовательное и систематическое развитие речевой деятельности, а именно: говорения, письма, чтения и аудирования.

Речевая деятельность - это активный, целенаправленный процесс передачи и приема сообщений, выраженный через языковую систему и зависимый от ситуации общения.

При практической направленности обучения речевая деятельность рассматривается в качестве ведущего аспекта.

Форма речи делится на устную и письменную. Развитие видов речевой деятельности также отличаются по характеру - продуктивный/рецептивный.

Соответственно выделяют 4 основные вида речевой деятельности:[27]

- говорение - продуктивный вид речевой деятельности, посредством которого осуществляется устное вербальное общение;
- аудирование - рецептивный вид речевой деятельности, связанный с восприятием и пониманием устного сообщения;
- чтение - рецептивный вид речевой деятельности, связанный с восприятием и пониманием письменного текста;
- письмо - продуктивный вид речевой деятельности, обеспечивающий выражение мысли в графической форме.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Каждый метод изучения иностранного языка нацелен на решение конкретной задачи - улучшение навыков чтения, коммуникации или письма. Такая привязка позволяет определиться с тем, какого именно результата хочется достичь и выбрать самый оптимальный вариант обучения. И в данной работе сделана попытка найти пропорциональное соотношение методов, помогающих детям усвоить иностранный язык и их практическое применение.

Существует много методик, которые помогают улучшить уровень владения иностранным языком. Среди них есть те, которые зарекомендовали себя как эффективные. Сегодня их используют для обучения языку в учебных заведениях и на языковых курсах.

Грамматико-переводной метод. Грамматико-переводной метод основывается на понимании языка как системы и опирается на когнитивный подход к обучению. Был широко распространен при обучении греческому и латыни. согласно данному методу, владение языком – это владение

[27] Маклаков А. Г. «Общая психология», издательство «Питер» , 2002г

грамматикой и словарем. Диана Ларсен-Фриман в своей книге «Методы и принципы обучения языку» (TechniquesandPrinciplesinLanguageTeaching, 1986)[28] описывает типичные задания грамматико-переводного метода, которые используются по сей день и некоторые их модификации:

1) перевод с изучаемого языка на родной

2) вопросы на понимание

Этот метод основан в XVIII веке, а сейчас всё чаще применяется для самостоятельного изучения иностранного языка. Он заключается в следующем: выбирается последовательность изучения грамматических конструкций, и соответственно, подбираются тексты для перевода[29]. Ученики с помощью словарей находят перевод каждого незнакомого слова и запоминают новый материал. Они переводят сначала с иностранного на свой родной язык, затем наоборот, чтение данного текста несколько раз.

У традиционной методики есть свои достоинства: на высоком уровне изучается грамматика, особенно хорошо усваивают материал обучающиеся с развитой логикой. В будущем они с легкостью подставляют любые слова под известные конструкции. Впрочем, многие не могут улучшить из-за этого метода свой разговорный уровень, у них появляется языковый барьер. Для тех, кто начинает, такое обучение помогает накопить словарный запас и изучить базовые грамматические конструкции.

Аудиолингвальный метод (АЛМО) — это метод обучения языку, предусматривающий многократное прослушивание в магнито-записи и проговаривание языковых структур и речевых образцов, что ведет к их автоматизации. Для метода, как видно из его названия, характерна опора на слуховой канал восприятия.

Работа над речью ученика средних классов, есть принцип аудиолингвального метода. Многие преподаватели уверены, что без работы речевого аппарата нельзя учить иностранный язык, что говорить нужно постоянно, даже делая письменные задания (вычитка написанного текста). Учитель произносит каждое новое слово, ученики повторяют за ним вслух несколько раз, и эти задания нужно закрепить, как домашнее задание ввиде составлении 2-3 предложений на изучаемом языке.

Главным атрибутом обучения иностранному языку является прослушивание аудиозаписей. Ученики развивают восприятие речи носителей

[28] Диана Ларсен-Фриман в своей книге «Методы и принципы обучения языку» (TechniquesandPrinciplesinLanguageTeaching, 1986)
[29] Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролюбов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982.

языка, стараются выделить суть. После им предлагают сделать письменные задания, например, воспроизвести какие-то предложения из прослушанного, вспомнить даты, имена из текста или высказать свое мнение на данную тему. Улучшить владение иностранным языком помогает просмотр фильмов на языке оригинала. Таким образом пополняется словарный запас, улучшается произношение и восприятие на слух речи разного темпа, эмоциональной окраски и скрытого смысла сказанного.

Метод заучивание слов. Каждый день ученик должен учить 10-15 слов изучаемого языка, составление диалогов со своими родителями.

Метод погружения в языковую среду. Самый лучший способ выучить язык - это общаться с носителями языка. Если невозможно поехать в иноязычную страну, можно создать ее кусочек у себя на родине.

Как работает метод погружения в языковую среду? Обычно его используют при обучении детей раннего возраста. Для них создают билингвальную, то есть двуязычную среду. Предметы вначале называются только на иностранном, и учителя также говорят на чужом языке.

Метод погружения в языковую среду создает экстремальные условия, заставляя активизироваться и приспосабливаться к новым обстоятельствам. На курсах обучения языку часто используют подобную тактику. Учителя предлагают выбрать себе иностранное имя с выдуманной биографией, вообразить себя в чужой стране. Подобные игры помогают лучше вжиться в ситуацию. Учащиеся развивают, во-первых, коммуникативные навыки, во-вторых, пополняют свой лексический запас.

Метод погружения в иноязычную среду нужно использовать аккуратно и вводить постепенно, всё более сокращая объем родной речи на занятиях. Только в этом случае уроки будут эффективными, а учащиеся будут наслаждаться общением на иностранном языке, с удовольствием посещая каждое занятие.

Коммуникативный метод[30]. Основная задача коммуникативного метода обучения иностранным языкам — помочь учащемуся избавиться от пресловутого языкового барьера.

Главенствующая цель обучения предмету "Иностранный язык" - это формирование коммуникативной компетенции, которая включает в себя несколько компонентов:

коммуникативные умения в говорении, аудировании, чтении и письме;

[30] Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1991. — 223 с.

языковые знания и навыки владения этим языковым стройматериалом для порождения и распознавания информации;

лингвострановедческие и страноведческие знания для обеспечения вторичной социализации, социально-культурного фона, без которого невозможно формирование коммуникативной компетенции.

Чтобы обеспечить усвоение учащимися особенностей другой страны, её национальной культуры, расширить их общий кругозор, в целевую установку обучения и в содержание образования вводятся страноведческие знания как коммуникативный элемент, что усиливает интерес к изучаемому иностранному языку и способствует устойчивой мотивации.

Языковая среда является основным средством обучения иностранному языку, а все остальные средства только помогают, их предназначение - создать иллюзию приобщения учащихся к естественной языковой среде. Именно поэтому столь важно, чтобы обучение проходило с помощью аутентичных учебных средств.

Самый распространенный в современных школах и высших учебных заведениях - это коммуникативный метод. Его цель - комплексное развитие всех навыков - умений читать, писать и общаться, но больше всего внимания уделяется именно коммуникации. Постоянный контакт преподавателя с обучающимися помогает гораздо лучше усвоить материал. Естественное обучение идет в процессе интересных занятий. Студенты строят диалоги с письменной подготовкой или спонтанно, создают небольшие монологи, придумывают истории на заданные темы.

Парная работа помогает быстро ориентироваться по ситуации. Надо отвечать на вопросы, на ходу придумывать свои. Часто предлагается разыграть какую-либо сценку в ролях. Активно используется метод дискуссий, в которых участвует все обучающиеся. Так создается иллюзия пребывания в естественной языковой среде. Преподаватель является скорее наставником и советчиком, который мягко указывает на ошибки и их причину.

Благодаря своей спонтанности и целенаправленности, коммуникативный метод очень эффективен. Учащийся никогда не знает, как ответит его собеседник на заданный вопрос. Словарный запас используется активно, улучшается восприятие речи. Ученик старается излагать свои мысли более понятно, заменять те или иные слова на синонимы. Часто используется такой метод обучения, как мозговой штурм, где даётся проблема, которая на выходе должна получить свое решение. Обсуждение чаще всего ведётся в малых группах. Каждый может изложить свое мнение. Обучение иностранному языку в

основной школе направлено на изучение языка как средства общения в международном масштабе. У школьников должны быть сформированы и развиты основные коммуникативные умения в различных видах речевой деятельности. Ученики должны знать не только язык, но и традиции, и обычаи страны изучаемого языка. Чаще всего это происходит путем вживания в иноязычную среду при помощи диалогов, монологических высказываний и решения различных ситуативных задач. Также социокультурное развитие школьников происходит путем изучения страноведческого и культуроведческого материала. На данном этапе школьники знакомятся с понятием "внеклассная работа", что позволяет им самостоятельно изучать культуру и историю страны, а также развивать умение видеть свою страну в условиях межкультурного общения.

ВЫВОД

Работая с учениками средних классов надо учитывать, не только изучения русского языка на уроках, какую методику применить, учитывать их возрастное развитие, перебороть барьер между языком родным и изучаемым. В средних классах ученики более бурно реагируют на замечание учителя. Поэтому надо выработать атмосферу в классе дружелюбное, нестандартный подход к ученику.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Дедаханова, М. М. (2021). НЕЙРОЛИНГВИСТИКА В РАЗВИТИИ РЕЧИ УЧЕНИКОВ С 12-15 ЛЕТ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(5), 333-341.
2. Дедаханова, М. М. (2022). МЕТОДЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ЯДЕРНО-МАГНИТНОГО РЕЗОНЕНСА ПРИ ОБРАБАТЫВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ИНФОРМАЦИИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(Special Issue 4-2), 418-425.
3. Дедаханова, М. М. (2021). ПЕРВЫЕ ЗАДАТКИ РЕЧИ У РЕБЁНКА ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ОПРЕДЕЛЁННОЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 976-981.

ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОКА ОДНОФОТОННОГО ПОЛЯРИЗАЦИОННОГО ФОТОГАЛЬВАНИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА

В.Р. Расулов,
Р.Я. Расулов,
Г.А.Каримова

АННОТАЦИЯ

Проанализирована феноменологическая теория поляризационного фотоэлектрического эффекта (ФГЭ) с акцентом на линейное разложение токового выражения для фотогальванического эффекта возбуждающего света. Разложение производится по степеням волнового вектора света с учетом симметризованного и антисимметричного произведений и псевдовектора для круговой поляризации. Обсуждаются вещественные тензоры, в том числе тензор четвертого ранга для увлечения носителей тока, тензор третьего ранга, аналогичный пьезотензору, и псевдотензор второго ранга, аналогичный тензору гирации. Круговой и линейный ФГЭ различаются по поляризации возбуждающего света, при этом круговой ФГЭ связан с диссипацией и описывается собственными энергетическими функциями, а линейный ФГЭ связан с сохранением энергии и описывается -функциями. Рассмотрено сравнение с эффектом Фарадея, эффектами оптического выпрямления и дополнительными членами в тензорах ФГЭ. Подчеркнута важность учета тонких моментов с использованием диаграммной техники для неравновесных систем при микроскопическом описании ФГЭ в кристаллах без центра симметрии, с использованием в дальнейших расчетах аппроксимации времени релаксации для импульса носителей тока.

Ключевые слова: *феноменологическая теория, поляризационный фотовольтаический эффект, возбуждающий свет, интенсивность, линейная по интенсивности, волновой вектор света, симметризованные произведения, антисимметричные произведения, круговая поляризация, поперечная электромагнитная волна, действительные тензоры, увлечение носителей тока фотонами, пьезотензор, гиротропные полупроводники, фототок.*

ABSTRACT

The phenomenological theory of the polarization photoelectric effect (PGE) is analyzed with emphasis on the linear expansion of the current expression for the photovoltaic effect of exciting light. The expansion is performed in powers of the wave vector of light, taking into account the symmetrized and antisymmetric products

and the pseudovector for circular polarization. Real tensors are discussed, including the fourth rank tensor for current carrier drag, the third rank tensor similar to the piezotensor, and the second rank pseudotensor similar to the gyration tensor. Circular and linear PGE differ in the polarization of the exciting light, while the circular PGE is associated with dissipation and is described by energy eigenfunctions, while the linear PGE is associated with energy conservation and is described by -functions. A comparison with the Faraday effect, optical rectification effects, and additional terms in PGE tensors is considered. The importance of taking into account subtle moments using the diagram technique for nonequilibrium systems in the microscopic description of the PGE in crystals without a center of symmetry is emphasized, with the use in further calculations of the relaxation time approximation for the momentum of current carriers.

***Keywords**: phenomenological theory, polarization photovoltaic effect, exciting light, intensity linear in intensity, wave vector of light, symmetrized products, antisymmetric products, circular polarization, transverse electromagnetic wave, real tensors, drag of current carriers by photons, piezotensor, gyrotropic semiconductors, photocurrent .*

ВВЕДЕНИЕ

Сначала проанализируем некоторые общие вопросы феноменологической теории поляризационного фотогальванического эффекта. Для этого разложим выражение для тока фотогальванического эффекта линейного по интенсивности I возбуждающего света (т.е. квадратичного по амплитуде световой волны) в ряд по степеням волнового вектора света [1]

$$J_{фг}^{\lambda} = I\left\{\chi_{\lambda\mu м}\frac{e_m e_\nu^* + e_r e_m^*}{2} + \gamma_{\lambda м} i(\vec{e}^* \times \vec{e})_\mu + T_{\lambda\mu\nu\eta}\frac{e_n e_\nu^* + e_\nu e_n^*}{2} q_м + R_{\lambda\mu,} i(\vec{e}^* \times \vec{e})_\mu q_\nu + \ldots\right\}. \quad (1)$$

где учтены, что симметризованные и антисимметризованные произведения

$$[e_m e_\nu^*] = (e_m e_\nu^* + e_\nu e_m^*)/2, \{e_m e_\nu^*\} = (e_m e_\nu^* - e_m e_\nu^*)/2 \qquad (2)$$

преобразуются независимо, а также псевдовектор $i(\vec{e}^* \times \vec{e})$ определяет степень циркулярной поляризации излучения $P_{цирк}$. В частности для поперечной электромагнитной волны выполняется соотношение $i(\vec{e}^* \times \vec{e}) = P_{цирк}\,\vec{q}/q$.

Так как величины $[e_m e_\nu^*]$, $i(\vec{e}^* \times \vec{e})$ и стационарный ток $\vec{j}_{PhG}$ вещественны, поэтому $\chi_{\lambda\mu\nu}$ и $\gamma_{\lambda\mu}$, $T_{\lambda\mu\nu\eta}$ и $R_{\lambda\mu\nu}$ являются вещественными тензорами. Тензор четвертого ранга $T_{\alpha\beta\gamma\delta}$ описывает эффект увлечения носителей тока фотонами и

он имеет отличные от нуля компоненты в полупроводниках произвольной симметрии [4].

$\chi_{\lambda\mu\upsilon}$ тензор третьего ранга аналогичен пьезотензору и симметричен по двум последним индексам и отличен от нуля лишь в пьезоэлектриках, т.е. в любых кристаллах без центра симметрии.

Псевдотензор второго ранга подобен тензору гирации γ (см. (1)) и отличен от нуля лишь в гиротропных полупроводниках.

Фототок, связанный со вторым слагаемым (1), отличен от нуля лишь для эллиптически поляризованного света и не возникает как при освещении линейно поляризованным, так и при освещении неполяризованным светом. Поэтому фотогальванический эффект, описываемый тензором $\gamma_{\lambda\mu}$, получил название циркулярный фотогальванический эффект. Фотогальванический эффект, описываемый тензором $\chi_{\alpha\beta\gamma}$, обычно наблюдается при линейно поляризованном возбуждении. Его называют тензором линейного фотогальванического эффекта.

Тензор $R_{\lambda\mu\upsilon}$ в отличии от тензоров $\chi_{\alpha\beta\gamma}$ и $\gamma_{\lambda\mu}$, имеет отличные от нуля компоненты в полупроводниках с центром симметрии. ФГЭ, связанный с этим тензором, удобно называть циркулярным ФГЭ. Симметрия тензоров $\chi_{\alpha\beta\gamma}$, $\gamma_{\lambda\mu}$, $T_{\lambda\mu\upsilon\eta}$ и $R_{\lambda\mu\upsilon}$, по отношению к операции инверсии времени описывает, связаны ли эффекты, описываемые ими, процессами диссипации. Поэтому уместно отметить, что линейный фотогальванический эффект связан с процессами диссипации, а циркулярный ФГЭ-нет, т.е. Линейный ФГЭ описывается δ - функциями, соответствующими закону сохранения энергии, а циркулярный ФГЭ-собственно энергетическими функциями (или полюсами функции Грина). При этом учтено, что при инверсии времени ток $\boldsymbol{j}$, волновой вектор света $\vec{q}$ и величина $i(\vec{e}^{*}\times\vec{e})$ не меняют своего знака.

Судя по феноменологической теории поляризационного фотогальванического эффекта, описываемый тензором $\gamma_{\lambda\mu}$, получил название циркулярный фотогальванический эффект, эффект, описываемый тензором $\chi_{\alpha\beta\gamma}$ линейным фотогальваническим эффектом. Если геометрия опыта допускает линейный по интенсивности света фототок для циркулярного поляризованного света, то этот ток не зависит от знака циркулярной поляризации, совпадает с фототоком при неполяризованном возбуждении.

Представляет интерес сравнивание фотогальванического эффекта, описываемый формулой (1), с эффектом Фарадея-появления стационарной

намагниченности $\vec{M}$ образца при его освещении циркулярно поля-ризованным светом. Эти эффекты описываются следующими феноме-нологическими соотношениями:

$$P_\lambda = I\grave{A}_{\lambda i\, \upsilon}[e_\lambda e_i] \qquad \grave{I}_{\ \lambda} = IB_{\lambda\mu} i\left(\vec{e}^{\,*} \times \vec{e}\right)_\mu \qquad (3)$$

Свойства тензоров $A_{\lambda\mu\upsilon}$ и $B_{\lambda\mu}$ указаны в таблице 1. В случае, когда интенсив-ность излучения меняется во времени, за счет эффекта оптического выпрямления в образце возникает нестационарный ток, пропорциональный величине $\frac{\partial \vec{P}}{\partial t}$, где $\vec{P}$ - вектор поляризации среды под действием внешнего электрического поля [7].

Если поместить образец в катушку и освещать его периодически изменяющимся по времени циркулярно поляризованным светом, то за счет об-ратного эффекта Фарадея в катушке будет наводится нестационарная ЭДС. Эта ЭДС пропорциональна производной $\partial\vec{M}/\partial t$, где $\vec{M}$ магнитный момент, наводимый внешним магнитным полем. К выражениям для P_λ и M_λ в (1) можно дописать дополнительные слагаемые

$$P_\lambda = Ia_{\lambda\mu} i\left(\vec{e}^{\,*} \times \vec{e}\right)_\mu, \qquad \grave{I}_{\ \lambda} = Ib_{\lambda\mu\upsilon}[e_\mu e_\upsilon^*] \qquad (4)$$

Тензоры $a_{\lambda\mu}$ и $b_{\lambda\mu\nu}$ нечетны относительно инверсии времени и соответ-ствующие явления обусловлены процессами диссипации. Далее рассмотрим ряд общих вопросов микроскопического описания ФГЭ. При исследовании механизмов ФГЭ в кристаллах без центра симметрии имеются ряд тонких моментов, игнорирование которых может привести к ошибочным результатам. Поэтому надо исходить из первых принципов и использовать диаграммную технику для неравновесных систем, развиты Келдышем [11].

В дальнейших расчетах будем считать, что время релаксации по импульсу (Γ_p) и по энергии (Γ_e) свободных электронов много меньше чем их время жизни по отношению к рекомбинационным процессам и будем использовать приближение времени релаксации по импульсу носителей тока.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Расулов, Р. Я., Расулов, В. Р., & Эшболтаев, И. М. (2017). Линейно-циркулярный дихроизм в полупроводнике со сложной валентной зоной с учетом четырехфотонного поглощения света. Физика твердого тела, 59(3), 453-457.

2. Rasulov, R. Y., Rasulov, V. R., Kuchkarov, M. K., & Eshboltaev, I. M. (2023). Interband Multiphoton Absorption of Polarized Radiation and Its Linear Circular Dichroism in Semiconductors in the Kane Approximation. Russian Physics Journal, 65(10), 1746-1754.
3. Расулов, Р. Я., Расулов, В. Р., & Эшболтаев, И. (2018). К теории поглощения поляризованного излучения в полупроводниковой квантовой яме (001). Известия высших учебных заведений. Физика, 61(3), 57-61.
4. Rasulov, R. Y., Rasulov, V. R., Kuchkarov, M. K., & Eshboltaev, I. M. (2023). Interband Multiphoton Absorption of Polarized Radiation and Its Linear Circular Dichroism in Semiconductors in the Kane Approximation. Russian Physics Journal, 65(10), 1746-1754.
5. Расулов, Р. Я., Расулов, В. Р., & Эшболтаев, И. (2017). Линейный фотогальванический эффект в полупроводнике с горбообразной зонной структурой с учетом эффекта когерентного насыщения. Известия высших учебных заведений. Физика, 60(4), 147-151.
6. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., & Mamadaliyeva, N. Z. (2018). A Single-quantum shift photocurrent in piezosemiconductors. European science review, (7-8), 286-287.
7. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Qosimov, F. (2022, December). Semiclassical theory of electronic states in multilayer semiconductors. Part 2. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 2388, No. 1, p. 012158). IOP Publishing.
8. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Sultonov, R. R., & Akhmedov, B. B. (2020). Two-and Three-Photon Linear-Circular Dichroism in Cubic-Symmetry Semiconductors. Semiconductors, 54, 1381-1387.
9. Rasulov, R. Y., Rasulov, V. R., Mamadalieva, N. Z., & Sultanov, R. R. (2020). ONE-PHOTON ABSORPTION OF POLARIZED RADIATION IN p-Te (ACCOUNTING FOR THE COHERENT SATURATION EFFECT). Russian Physics Journal, 63(1), 86-94.
10. Rasulov, R. Y., Rasulov, V. R., Eshboltaev, I., & Mamadalieva, N. Z. (2019). PHOTON-DRAG EFFECT IN p-TYPE TELLURIUM. Russian Physics Journal, 62(6), 1082-1090.
11. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Qosimov, F. (2022, December). Semiclassical theory of electronic states in multilayer semiconductors. Part 1. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 2388, No. 1, p. 012156). IOP Publishing.

12. Расулов, В. Р., & Ўғли, Ҳ. Д. Қ. (2022). Қўрғошин халькогениди кристалларининг зонавий тузилиши. Ta'lim fidoyilari, 13(7), 211-215.
13. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., Исомаддинова, У. М., & Касимов, Ф. (2022). КЛАССИФИКАЦИЯ МАТРИЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ДВУХФОТОННЫХ МЕЖЗОННЫХ ОПТИЧЕСКИХ ПЕРЕХОДОВ В КРИСТАЛЛАХ. УЧЕТ ВКЛАДА ЭФФЕКТА КОГЕРЕНТНОГО НАСЫЩЕНИЯ. EDITORIAL BOARD, 262.
14. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., Исомаддинова, У. М., & Кодиров, Н. У. О. (2022, October). ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОЭФФИЦИЕНТА ДВУХФОТОННОГО ПОГЛОЩЕНИЯ СВЕТА И ЕГО ЛИНЕЙНО-ЦИРКУЛЯРНОГО ДИХРОИЗМА В КРИСТАЛЛАХ. УЧЕТ ВКЛАДА ЭФФЕКТА КОГЕРЕНТНОГО НАСЫЩЕНИЯ. In The 15 th International scientific and practical conference "Innovations and prospects of world science"(October 12-14, 2022) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2022. 454 p. (p. 126).
15. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Исомаддинова, У. М., & Кодиров, Н. У. О. (2022, December). УГЛОВАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ОДНОФОТОННЫХ МЕЖЗОННЫХ ЛИНЕЙНО-ЦИРКУЛЯРНЫХ ДИХРОИЗМОВ В КРИСТАЛЛАХ. In The 12 th International scientific and practical conference "Eurasian scientific discussions"(December 18-20, 2022) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2022. 542 p. (p. 232).
16. Расулов, Р. Я., Расулов, В. Р., Эшболтаев, И. М., & Мамадалиева, Н. З. (2019). ПОВЕРХНОСТНАЯ ФОТОПРОВОДИМОСТЬ МНОГОДОЛИННОГО ПОЛУБЕСКОНЕЧНОГО ПОЛУПРОВОДНИКА. «Узбекский физический журнал», 21(1), 1-8.
17. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Ахмедов, Б. Б., & Муминов, И. А. (2022). Межзонный двухфотонный линейно-циркулярный дихроизм в полупроводниках в приближении Кейна. Физика и техника полупроводников, 56(1).
18. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Eshboltaev, I. M., & Qo'chqorov, M. X. (2022). Polarization-Spectral Dependences of the Three-Photon Interband Absorption of Light and Linear-Circular Dichroism in Semiconductors with Cubic Symmetry. Semiconductors, 1-6.
19. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Муминов, И. А., & Неъматов, Х. М. О. (2021). К ТЕОРИИ МЕЖДУЗОННОГО ДВУХФОТОННОГО ПОГЛОЩЕНИЯ ПОЛЯРИЗОВАННОГО ИЗЛУЧЕНИЯ В УЗКОЗОННОМ КРИСТАЛЛЕ. EDITOR COORDINATOR, 962.

20. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., & Исомаддинова, У. М. (2022). К ТЕОРИИ ЭЛЕКТРОННЫХ СОСТОЯНИЙ В МНОГОСЛОЙНОЙ ПОЛУПРОВОДНИКОВОЙ СТРУКТУРЕ. КВАЗИКЛАССИЧЕСКОЕ ПРИБЛИЖЕНИЕ. Universum: технические науки, (10-5 (103)), 24-31.

“SUDXO‘RNING O‘LIMI” ASARIDAGI AYRIM NOMLAR HAQIDA

Odinayeva Mohinur
Buxoro davlat universiteti
Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi 2-kurs magistranti
m.odinayeva@buxdu.uz

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” qissasida qo‘llangan geografik obyektlar nomi tahlil etilgan. Bunda ularning leksik-semantik xususiyatlari hamda uslubiy o‘ziga xosliklariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Sadriddin Ayniy, “Sudxo‘rning o‘limi”, qissa, geografik nom, leksik-semantik, uslub, uslubiyat, etimologiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются название географических объектов использованные в повести «Смерть ростовщика» Садриддина Айни. В тексте статьи дано информация об этимологии некоторых названии, уделяя особое внимание на их лексико-семантических и стилистических особенностям.

Ключевые слова: *Садриддин Айний, «Смерть ростовщика», повесть, географический объект, лексико-семантический, стиль, стилистика, этимология.*

ABSTRACT

This article analyzes the name of geographical objects used in the story "Death of the usurer" by Sadriddin Ayniy. The text of the article provides information about the etymology of some names, paying special attention to their lexical-semantic and stylistic features.

Keywords: *Sadriddin Ayniy, "Death of the usurer", story, geographical feature, lexical-semantic, style, stylistics, etymology.*

KIRISH

Badiiy asar tilidagi geografik joy nomlarini o‘rganish, avvalo, toponimika ilmini rivojlantirish uchun muhim bo‘lsa, so‘ngra yozuvchi uslubi manerasini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Shu sababli Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” qissasida yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan toponimlarni o‘rganish toponimiya sohasi uchun bir hissa bo‘lib xizmat qiladi.

Mohir adib Sadriddin Ayniy davr voqealarini hikoya qilar ekan, bevosita tasvirlanayotgan holatlar yuzaga kelgan joy, sharoit bilan kitobxonni to‘liq tanishtirishga harakat qiladi.

“Sudxo‘rning o‘limi” asarida ham turli xil onomastik birliklar qo‘llanilgan. Bular sirasiga toponim, antroponim, gidronim, nekronim kabilar kiradi. Ayniqsa, asarda qo‘llangan toponimlar o‘ziga xos o‘ringa egadir. Ular turlicha geografik obyektni, geografik joyni atashga xizmat qiladi. Shu sababli ularni bir necha guruhlarga bo‘lib tasniflash maqsadga muvofiqdir. Asardagi atoqli otlarni guruhlash ularning qanday obyektni atash uchun qo‘llangani bilan bevosita aloqador. Asardagi barcha nomlar tarixiy bo‘lib, ular Buxoro tarixini o‘zida aks ettiruvchi muhim manba sanaladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asardagi nomlarni tahlil etish natijasida shunga amin bo‘lindiki, muallif nomlarning tarixi, etimologiyasi, qanday obyektni atagani, mazkur obyekt o‘rnashgan joy borasida chuqur ma’lumotga ega bo‘lgan. Jumladan, quyidagi parchada fikrimizga dalil bo‘ladi: *Labi hovuzi Devonbegini aylanib, xonoqohning janub tomonidan boshlanadigan bazzozlik rastasiga tushdim. Bazzozlik do‘konlari oldida o‘tirgan odamlarni bir-bir ko‘zdan kechirib, bu rastaning g‘arb tomondagi adag‘ida bo‘lgan Sesuvga chiqdim* [1, 4].

Asarda quyidagicha guruhlarga mansub nomlar uchraydi:

1. Me’moriy ansambl. Labi hovuz: *U yerdan Labi hovuz Devonbegi tomonga qarab yo‘naldim* (14-bet).

2. Shahar nomi. Buxoro, Peterburg, Balx: *Azizullo, – dedi Rahimi Qand,- asli Balxdan bo‘lib, Buxoroga tahsili ilm uchun kelgan* (11-bet)

3. Qishloq nomi. Istamziy, Shirbadan, Bo‘lmaxo‘ron, Sangsabz, Azizobod, Xargo‘sh, Xitoyon, *Bu odamning tug‘ilgan yeri Shofirkon rayonining “Istamziy” qishlog‘i* (8-bet). Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, muallif ...*shaharga yaqin “Shirbadan” degan qishloq...* (16-bet.) deya qayd etgan. Bizningcha, bu qishloq *Sherbudun* shaklida aytilishi va yozilishi kerak. Tadqiqotchi N.Adizova ham *o‘zbeklarning saroy, qirg‘izlarning saru qabilasi tarkibida sher, sherbachcha shaxobchalari bo‘lganligi, Sherobod, Sherkent, Shertepa kabi oykonimlar o‘sha sher etnonimi im’ikosidir* [2, 84], degan. Shundan kelib chiqib, S.Ayniy qayd etgan Shirbadan toponimini Sherbudun tarzida ifodalsh o‘rinli bo‘ladi.

4. Qo‘rg‘on nomi. Denov. *U Amir Muzaffarning Denov qo‘rg‘oni oldida hisorliklarning boshi…*(11-bet). Denov qadimgi va keng tarqalgan nomlardan biri hisoblanadi. Uning Denov, Dehnov, Denav, Dehnav kabi shakllari mavjud. Bu nom forscha deh (qishloq) va nav (yangi) so‘zlaridan tashkil topib, *yangi qishloq* ma’nosiga ega.

5. Mahalla nomi. Kemuxtgaron, Govkushon, Pushtizsig‘on. *Buxorodagi Govkushon mahallasida “Govkushon” nomli bir madrasa bor* (62-bet).

6. Masjid nomi. Shayxshona, Masjidi Xoja, Mag‘oq. *Madrasa bilan Shayxshona machitining orasidagi ko‘cha bilan shimol tomonga qarab burildik* (19-bet).

7. Madrasa nomi. Mirarab, Devonbegi, Ko‘kaldosh. *Ko‘kaldosh madrasasining sahni ajab xushhavo joy-da* (15-bet).

8. Xonaqoh nomi. Devonbegi. *Peshin namozi vaqtida Devonbegi xonaqohining sahnida hozir bo‘laman* (3-bet).

9. Chorbog‘ nomi. Dilkusho. *Endi o‘ng tomonimizda amirning “Dilkusho” degan chorbog‘ining devori cho‘zilib borar edi* (51-bet).

10. Guzar nomi. Kemuxtgaron, Poyi ostona. *Biz Poyi ostona guzariga boradigan ranguborfurushlik rastasining burchagiga kelganimizda, mirshab bizga yaqinlashayozgan edi* (19-bet).

11. Tuman nomi. Shafrikon, G‘ijduvon, Kogon, Galaosiyo. *To‘plangan pulni yana Kogonga olib boradigan bo‘ldilar* (57-bet).

12. Hammom nomi. Sarrofon. *Bu tor ko‘cha keyingi rastadan boshlanib “Sarrofon” hammomining go‘lohi oldidan o‘tib ketardi* (56-bet).

13. Rasta nomi. Sesuv. *Bir kun men Buxoroning “Sesuv” degan usti yopiq rastasidan o‘tib borardim* (58-bet). Sesuv aslida Sesu yoki Sesuy shaklida berilishi lozim. Ko‘pincha Sesuv – uch suv, uch tomondan keladigan (ketadigan) suv – ariq tarzida sharhlashga guvoh bo‘lish mumkin. Bu o‘rindagi suv – chorsu so‘zidagi *su* komponenti bilan bir xildir. Chorsu – shahar markazida usti gumbaz qilib yopilgan bozordan shahar ichki qismiga va rabot, mahallalarga, to‘rt tomonga, asosan, shaharning to‘rt darvozasiga qarab ketadigan yo‘l boshlanadigan joy [3, 311], deb izohlanadi. Demak, shunday izohni Sesu nomiga ham berish mumkin. Bunda uch tomonga ketadigan yo‘l boshi deb sharhlash o‘rinli bo‘ladi.

14. Stansiya nomi: 1ta, Murg‘ak. *Faqat askarlarning kichkina bir to‘dasi shaharning janubida “Murg‘ak” stansiyasiga yaqin bir yerda shubhali notanish uch kishiga duch keldilar* (57-bet).

15. Darvoza nomi. Samarqand, Salloxxona. *...xilvat bir mahalla bilan shaharning “Salloxxona” nomli darvozasidan chiqib ketardi* (56-bet).

16. Saroy nomi. Jannatmakoniy, Kavkaz. *U “Kavkaz” saroyining saroyboni edi* (23-bet).

17. Ko‘l nomi. Sho‘rko‘l. *Bulardan bir to‘dasi shaharning shimoli-sharqida; shahardan o‘n olti kilometr keladigan “Sho‘rko‘l” degan ko‘l bo‘yida bankning pul soladigan qopchalarini bo‘sh holda topdilar* (57-bet).

Ushbu guruhlanishdan shu narsa ma’lumki, yozuvchi asosan, asar voqealari yuz bergan va uning atrofidagi hududlarni to‘laqonli ravishda o‘rgangan.

Muallif qissa matnida ko‘plab joy nomlarini, xususan, shahar, tuman, qishloq, mahalla, guzar kabilarni tilga olgan. Bu nomlar asardagi tasvirni, voqealar bayonini yanada jozibali qilisahga xizmat qilgan.

Voqea-hodisalar sodir bo‘lgan toponimlarni yozuvchi juda yaxshi bilganligi asarda joy nomlari haqida bergan ma’lumotlaridan sezilib turadi. Tasvirda keltirilgan har bir toponimni yozuvchi asar davomida izohlab berishga harakat qilgan. Bunday real toponimik nomlar tasvirning jonli va badiiy chiqishini ta’minlash uchun xizmat qilgan.

Yana shuni ham ta’kidlash lozimki, asarda qo‘llanilgan toponimlarning qayerda joylashgani bilan ham shu toponimga nom qo‘yilgan: *“Bu rastaning g‘arb tomondagi adog‘ida bo‘lgan Sesuvga chiqdim-da, u yerdan shimol tomonga qarab burildim”* kabi.

Ma’lumki, narsa va hodisalarni chuqur o‘rganish uni tasnif etishdan, ya’ni uning boshqa narsa va hodisalar sistemasida tutgan o‘rnini, ular bilan o‘xshash hamda farqli jihatlarini aniqlashdan boshlanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, atoqli otlarning ko‘rinishi bo‘lgan toponimlar ifodalagan ma’noni o‘zaro bir-biriga qiyoslash toponimlarning til lug‘at tarkibidagi o‘rnini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. Toponimlar ma’lum obyektni ifodalovchi manzil, uni ko‘rsatuvchi element va ayni vaqtda shu obyekt haqida ma’lumot beruvchi birlik. Asarda uchraydigan toponimlar ham ma’lum bir joy manzilini, shu joyga tegishli bo‘lgan elementni va shu ikki jihatni birlashtirib turuvchi obyektni ifodalaydi. Toponimlar obyektning shakli, xarakteri, katta-kichikligi, uzoq-yaqinligi, rang-tusi hamda boshqa xususiyatini ko‘rsatadi. Bunga misol qilib Sangsabz nomi obyektning rang-tusiga nisbatan qo‘yilganligidadir. Bu kabi joy nomlari lug‘at boyligining yanada rivojlanib talqin etishiga yordam beradi va ayni paytda tariximizni anglash, kelajak avlodga yetkazish yo‘lidagi amaliy dasturdir.

Yuqorida sanab o‘tganimizdek, asarda faqat yirik joy nomlari, balki eng kichik mahalla, rasta, guzar nomlari ham uchraydi. Ana shunday kichik obyektlar mikrotoponimiyada o‘rganiladi.

Asardagi Galaosiyo toponimi e’tiborga loyiq. *“Qori Ishkamba Hamrohrafiq bilan qilgan suhbatining ertasiga erta bilan shahardan chiqib, Gala Osiyo tomonga qarab piyoda yo‘lga tushdi* (26-bet). Bu toponim asarda besh marta qo‘llangan. Barcha holatda ham ushbu nom Gala Osiyo tarzida yozilgan. Nomning bu tarzda yozilishi O‘rta Osiyo, Markaziy Osiyo kabilardagidek [sifat+atoqli ot] qolipiga asoslangan. Bizningcha, asardagi mazkur nom Galaosiyo shaklida qo‘shib yozilishi maqsadga muvofiq. Chunki bu nom [sifat+atoqli ot] qolipi asosida emas, balki [sifat+turdosh ot] qolipida shakllangan. Tadqiqotchi N.Adizova Galaosiyo toponimi

haqida quyidagilarni bayon etgan: Zarafshon daryosining quyi tarmoqlari – Kangav, Jo‘yzar, Varvadun ariqlarida suv doimo to‘lib oqqan. Ajdodlarimiz kuchi, aql-u idroki bilan ko‘pdan-ko‘p tegirmonlar shu ariqlarning ustida qurilgan. “Galaosiyo” nomi ham shundan kelib chiqib qo‘yilgan. “G‘allaosiyo”, ya’ni “G‘alla tegirmoni” degan fikrlar manbalarda tez-tez uchraydi. Bu yerda tegirmonlar ko‘pligidan shu nom qo‘yilgani ehtimoli ko‘proq. Shu bilan birga, prof.T.Nafasov o‘zbek xalqining **gala** degan urug‘i borligini, mang‘itlarning oqmang‘it bo‘limiga qarashli urug‘ ham **gala** deb atalishini, gala so‘zli qo‘shma urug‘, urug‘ tarmoqlari *galakal, galatentak, galabek, galaso‘fi, galaxo‘ja, galabotir, galamulla* kabilarga ajralishini hamda gala so‘zining ma’nosi – to‘p, avlod, bo‘lim, qavm, to‘da ekanligini qayd etgan. Gala so‘zidagi to‘p, to‘da ma’nolari Galaosiyo – bir nechta osiyo (tegirmon) uchun asos bo‘lganligi ehtimoli katta [2, 29].

“Sudxo‘rning o‘limi” asarida toponimlar o‘zining sodda tili, kitobxonlarga tushunarlilik tomoni bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, qissada qo‘llangan qo‘shma otdan tashkil topgan joy nomlari hamma uchun birdek sodda o‘qilishi bilan ajralib turadi. Bularga misol qilib ko‘l nomlarini hamda qishloq nomlarini olishimiz mumkin. Chunki shu yerda yashovchi aholi tomonidan beriluvchi nomlar shu yerda joylashgan toponimlarning faqatgina o‘zida xos bo‘lgan xususiyati, xarakteriga qarab belgilanadi. *“Biz chaqirilganlar o‘zaro kengashib, Sho‘rko‘lga piyoda borishni, lekin kunning issiqligidan azob tortmaslik uchun tong vaqti Buxoro shahr darvozasi ochilgan vaqtda yo‘lga tushishga qaror qildik”* (51-bet). Keltirilgan ushbu misolda Sho‘rko‘l ko‘l nomi shu yerning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatiga qarab nomlangan.

XULOSA

Asarda qo‘llangan toponimlar haqida shuni aytishimiz mumkinki, toponimlarda pozitivlik, geografik reallik aks etadi. Bulardagi informatsion potensiallik kuchli bo‘ladi. Qissadagi joy nomlari o‘sha davrga xos bo‘lgan ma’lum bir voqelikdagi geografik reallikni ifodalab keladi. Buning sababi shundan iboratki, asar voqealari yuz bergan toponimlar tariximizda sodir bo‘lgan muhim voqealani yoritishga xizmat qiladi. Asarda o‘rgangan toponimlarimiz ushbu sohani yanada rivojlantirish uchun manba bo‘lib xizmat qiladi deb o‘ylaymiz. Toponimlar til tizimida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, uni alohida o‘rganish lozim. Ayniqsa, qissadagi nomlar xalqimiz tarixining ayrim jihatlarini ochib berishga xizmat qilish bilan birga bugun mavjud bo‘lgan nomlarning uzoq tarixga egaligidan ham dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Айний С. Судхўрнинг ўлими. Қисса. –Тошкент, Ўқитувчи, 1982. –Б.4.

2. Adizova N.B. Buxoro tumani toponimlari. Monografiya. –Toshkent, Navro‘z, 2020. –B.84.
3. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Тошкент, Муҳаррир, 2009. –Б.311.
4. Kilichev, B., & Shabonova, G. (2023). “BOBURNOMA” ASARIDAGI AYRIM TOPONIMLARNING ETIMOLOGIYASI HAQIDA. *Talqin va tadqiqotlar*, *1*(18).
5. qizi Safarova, M. Z., & Kilichev, B. E. (2022). The Concept of Totemism and Ethnonym. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, *3*(5), 121-124.
6. Kilichev, B. (2021). AYRIM TOPONIMLARNING TARKIBI VA SEMANTIKASI HAQIDA: Bayramali Kilichev BuxDU o ‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti. Intizora Axmatova BuxDU o ‘zbek tilshunosligi kafedrasi o ‘qituvchisi. In *Научно-практическая конференция*.
7. Kilichev, B. E., Khojaoglu, T., & Adizova, N. (2022). Classification of Oykons (On the Example of Bukhara Region). *International Journal of Culture and Modernity ISSN*, 2697-2131.
8. Киличев Байрамали Тизим тушунчасининг фанлар кесимида намоён бўлиши/ “Интернаука”, ISSN: 2542-0348 7-3 (11) 2017. –С. 80-82.

JEK LONDON ASARLARINING O'ZBEKCHA MUQOBILI VA FARQLI JIHATLARI

Isakova Barchinoy Ne'matovna
Farg'ona Davlat Universiteti
Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi magistranti
O'zbekiston Respublikasi IIV Farg'ona akademik litseyi
ingliz tili fani o'qituvchisi
barchinoyisakova89@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada realist yozuvchilardan biri bo'lgan Jek London asarlarining o'zbek yozuvchilari tomonidan yozilgan muqobil varianti va ularning farqli tomonlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *obraz, hikoya, ertak, afsona, eskimoslar, ekspozitsiya, kulminatsiya, nihoya, tugun, yechim.*

ABSTRACT

The article describes the alternative versions of the works of Jack London, one of the realist writers, written by Uzbek writers and their differences.

Key words: *image, story, fairy tale, legend, Eskimos, exposition, climax, ending, knot, solution.*

KIRISH

XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'z faoliyati va asarlari bilan butun afkor ommaning diqqatini tortgan amerikalik adib Jek London ijodi va hayotiy biografiyasi adib bilan zamon nuqtayi nazaridan deyarli ketma-ket yashagan, ijtimoiy kelib chiqishi va hayot yo'li ma'lum ma'noda yaqin bo'lgan Abdulla Qahhor e'tiborini ham qozongan. Abdulla Qahhor, o'zi e'tirof etganidek, Jek London asarlari bilan tanish bo'lgan. Adabiyotshunoslarning kuzatishiga ko'ra, u Jek London adabiy maktabidan bevosita ta'sirlangan. Abdulla Qahhor o'zining bir qator hikoyalarini, "Sarob" romanini yaratishda amerikalik adibning "Martin Iden" romani syujeti skeletidan, shuningdek, yozuvchining biografiyasidan foydalangan.

Jek London hayotning butun mashaqqatlari, ziddiyatlari, miqyoslari bilan to'qnash keladi va keyinchalik bularning barini o'z asarlarida badiiy qayta gavdalantiradi. Mana shu hayotiyligi sabab adib romanlari, qator povest va hikoyalari, pyesalari butun jahon kitobxonlarining sevimli mulkiga aylangan.

Jek London hikoyalarida hamisha qahramonning rang-barang ruhiy holati tasviriga duch kelamiz. Jek London ko'p hollarda qahramonning ichidan turib uning ichki olamini kashf qiladi. Abdulla Qahhor hikoyalari qisqaligi, asosan, qahramon

ruhiy holatining uning qiyofasidagi aksi tasviri, qahramon nutqi va detallarga asoslangani bilan ajralib turadi. Abdulla Qahhor Jek London singari bir yoki bir necha voqeani batafsil, barcha ikir-chikirlari bilan qalamga olmaydi. Adibning hikoyalari voqelikning bir momentini qayd etgan fotosuratlarga o'xshaydi. Ularda har bir so'z, detal yoki tafsilot Sharq mumtoz lirikasidagi singari kuchli ramziy yukka ega va mana shular orqali qahramonning ichki olami kashf etiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har ikkala adib ijodida badiiy psixologizm kompozitsion asos darajasiga ko'tarilgan hikoya bor. Bu – Jek Londonning "Buyuk sehrgar" hamda Abdulla Qahhorning "Ko'r ko'zning ochilishi" hikoyalaridir. Har ikki hikoyada ham qahramonlar inson psixologiyasidan foydalanib o'z maqsadlariga erishadilar. Bu ikki hikoya psixologik motivning kompozitsion asos darajasiga ko'tarilishi, syujeti bilan bir-biriga yaqin bo'lsa, "Hayotga muhabbat" hamda "Ming bir jon" hikoyalari g'oyaviy jihatdan mushtarak. Har ikkala hikoyada ham hayot va o'lim oralig'ida turib, tirik qolish uchun kurash olib borgan qahramonlar tasvirlanadi.

Jek Londonning "Kish haqida qissa" hikoyasi qahramonlikka asoslangan hikoya bo'lib, bu o'smir yigitlarning qanday qilib yuksak natijalarga erisha olishi va xalqining ishonchli vakili bo'lishi ko'rsatadigan asardir. O'zbek adabiyotida o'smirlarning bunday matonatini ko'rsatadigan qissalar ko'p. Lekin ularning aksari Xalq og'zaki ijodiga mansub hikoyalardir. Misol uchun Uch og'a-ini botirlar. Bu hikoyada kenja uka huddi Kish singari matonat ko'rsatadi va aka-ukalarini turli balolardan saqlab qoladi. Yoki "Alpomish" dostonini olsak; unda olti yoshga yetgan Alpomish o'zining dovyurakligi va kamon otish mahorati bilan elda ardoq topadi. Va keyinchalik ulg'aygandan so'ng u o'z qavmini dushmanlardan ozod qilishga erishadi. Lekin zamonaviy o'zbek adabiyotida Jek Londonning "Kish haqida qissa" asariga o'qxshash qahramonlik hikoyasi deyarli uchramaydi. Lekin uning xarakteri va obrazi nuqtai-nazaridan uni turli asarlar bilan solishtirish mumkin. Masalar: Kishning xarakter xususiyatlari, o'zidan kattalarga haq nuqtai nazaridan ters gapira olishi G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasidagi Qorajon obraziga yaqindir.

Masalan: *" – Ug-Gluk, sening xotining bor, - dedi Kish, - xotiningni nomidan gapirasan. Sening ham Messuk, yana onang ham bor, sen shular nomidan gapirasan. Mening oyimning esa mendan bo'lak hech kimi yo'q. Shuning uchun ham men gapiryapman"* kabi nutqlardagi qat'iylik, o'zidan katta inson bilan ham bevosita so'zlasha olish "Shum bola" qissasidagi Qorajonning quyidagi so'zlari bilan taqqoslash mumkin:

"- Xo'jayin, - deyman, - o'zingiz ham odamni juda xit qilib yuborar ekansiz-da! Butun boshlik o'likning arvohiga sham yoqmay, lampa yoqiladimi? Kelgan arvoh

nimaning shulasi bilan o'ynashadi. Axir, kosaga suv quyib, ustiga olma shoxi qo'yiladi. Kelgan arvoh avval shoxga qo'nib o'tiradi. Bir nafas damini rostlagandan keyin haligi shamning pirpirab turgan shulasi bilan o'ynashadi."

Bu ikki asar bir biridan syujet va obraz jihatidan farq qilsada, ikki asar ham bir davrda yozilgan va obrazlardagi qat'iylik va o'ziga ishonch bir-biriga yaqin.

Bundan tashqari tarjimonning mahorati bilan ochib beriluvchi qismalar ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, "Kish haqidagi qissa" hikoyasida bosh qahramon Kish: *" – Ey, Klosh Kvan! – dedi u. – Yosh bola joduni qayoqdan bilsin? Jodugarlik bolalarning ishimi?* deya qishloq oqsoqolining shubhasi noo'rin ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Shunday epizod "Shum bola" asarida ham uchratish mumkin:

"- Axir, boshida bay qilishgan edik-ku, aylanay xo'jayin, har zamonda bir yolg'on gapiraman, deb.

- Bu o'sha yolg'oningmi?

- Lekin hammasi emas edi.

- Agar hammasi bo'lmasa, butun yolg'on qilsang, men xonavayron bo'lar ekanman-da, tur-ey, padaringga la'nat seni, qorning oshga to'ymasin, juvonmarg bo'l! Haydang bu kazzobni!"

Albatta ikkala obrazdagi bola ham o'smirlik yoshidagi va qoni qaynoq, adolatsizlikka chiday olmaydigan xarakterga ega. Lekin birida qahramonlik obrazi bo'lganligi bois, bosiqlik, vazminlik va dadillik bor. Ikkinchisida esa xazilga monandlik, aldoqchilik xarakteri va hislatlariga ega

Bundan shu narsa kelib chiqadiki, tarjimon asarni tarjima qilishdan avval muallifning uslubini aniqlashi kerak. Aks holda, muallif uslubining kaliti topilmas ekan, ayni bir asarni eng iste'dodli ijodkor tarjima qilgani bilan ham chinakam san'at asari bunyod etilmay qolaveradi. Ikki ijodkor: yozuvchi va tarjimon bir-birlarini tushungan taqdirda esa yuksak so'z san'ati namunasidan yana bir san'at asari tug'iladi. Har bir badiiy asar muayyan bir davrda bo'lib o'tgan voqealarni tasvirlaydi. Chunonchi, tarixiy mavzuda yozilgan asar hozirgi zamon kitobxonini xalq hayotining tarixi bilan tanishtiradi, uni o'tmishga yetaklaydi. Tarjimada davr ruhi, davr nafasi, davrning adabiy tili tushunchasi bilan bog'liq yetakchi mayllarni aks ettirish jiddiy murakkab va kompleksdir. U shuning uchun ham kompleks xarakterga egaki, bu yerda masalani faqat bir davr, muayyan yozuvchining ijodidan qilingan tarjimalar, bir tarjimon qo'llagan tajriba, va nihoyat, alohida olingan bir adabiy janr doirasida qilingan tarjimalar bilan chegaralangan holda tahlil qilib bo'lmaydi. Badiiy asar tilining yuqorida qayd etilgan xususiyatlari unda ko'pgina til vositalariming ishlatilishi natijasida yuzaga keladi. Tarjimon ana shu vositalarni o'rganadi va ularni

mukammallashtiradi, ayrim hollarda yangi til vositalarini kashf etib, xalq tilini boyitadi.

XULOSA

O'quvchilar va ba'zi adabiyotshunoslar orasida, badiiy adabiyotning alohida tili bor, degan fikr yuradi. Bu noto'g'ri. Badiiy adabiyotning xalq tilidan ajralib turuvchi alohida tili bo'hshi mumkn emas. Agar shunday bo'lgan taqdirda, badiiy adabiyot keng omma tomonidan tushunilmas edi. Badiiy adabiyotning alohida tili bor, degan fikr badiiy tilning o'ziga xos xususiyatlarining ahamiyatini xaddan oshirib baholash natijasida kelib chiqqan. Yozuvchi xalq tilining boy xazinasidan istaganicha material oladi.

Asarning badiiy to'qimasida yuzlarcha maqollar, maxsus ifodalar, turli -iboralar, gaplar, qochirimlar, so'z o'yinlari tovlanadi. Ana shular tilni jonli, obrazli bir tilga aylantiradi. Badiiy asar tilini jonli va obrazli qiladigan vositalar badiiy til vositalari deb ataladi. Ba'zan muallif voqeani bamaylixotir, jiddiy holda hikoya qiladi-yu, ammo so'zlarning asl ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda qo'llab, biror kishi yoki hodisa ustidan kesatiq bilan, masxaromuz yashirin kuladi. So'zlar va iboralaraing kesatiq va piching bilan o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi ironiya (kinoya) usuli deyiladi. Jek London ijodida kapitalistik jamiyatdagi, o'sha davr turmushidagi salbiy voqea-hodisalar va salbiy harakterlarga qarshi kurashda ironiya va sarkazmlardan keng foydalanadi. Haqiqatan ham, ironiya shunday usulki, yuzaki qaraganda, so'zlovchi jiddiy gapirayotganga o'xshaydi, ammo uning tagida haqiqiy ma'noga qarshi bo'lgan yashirin kulgi yotadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Sulaymonov M. Avlodlar estafetasi. "Tarjima sanati" akolalar tuplami. T .: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1976, 214-betlar.
2. Oltin sarob. T.: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972
3. Y. Федеров А.В. Введение теорию перевода, М., 1953 стр. 139.
4. Влахов С, Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1980, стр.439-440
5. Pulatov Yu. Baddiy asarda nomlar tarjimasi. T .: Fan, 1967, 37-bet
6. Быков В., На родине Джека Лондона, М., 1962.
7. Jek London. Kish haqida qissa. – Toshkent.: Yosh Gvardiya, 1979. – 59 b
8. www.ziyouz.com kutubxonasi.

TA’LIM TIZIMI ORQALI YOSHLARNI ERKIN FIKRLASHGA YO‘NALTIRISH

Tulaboyeva Gulorom Tulaboyevna,
Toshkent davlat transport universiteti
Chet tillar kafedrasi assistenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yoshlarda erkin muloqotni yo’lga qo’yish, Yoshlarda mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda yoshlar-yoshlarning tanqidiy fikrlashi va o’z faoliyatiga munosabatlarini o’zgartirish masalasi o’ta muhimdir. Chunki bu masala bevosita yoshlarimiz ruhiyatiga, ongiga, tafakkuriga ta’sir etish yo’li bilan amalga oshiriladi. dars jarayonida faol qatnashish va yoshlar shaxsini shakllantirishda individual ta’limning ahamiyati ilmiy jihatdan yoritib berilgan. Shuningdek, yoshlar shaxsini shakllantirishda individual ta’lim usullari aniq misollar bilan ifodalangan.

Kalit so’zlar: *individual ta’lim, tarbiya, shaxs, individ, temperament, konsorsium, vaqt, tanqidiy fikrlash, usul, rivojlanish, xususiyat.*

ABSTRACT

In this article, it is very important to establish free communication among young people, to change the critical thinking of young people and to change their attitude to their work in forming the ability of independent creative thinking in young people. Because this issue is implemented by directly affecting the psyche, mind, and thinking of our youth. The importance of individual education in active participation in the lesson process and the formation of the personality of young people is scientifically explained. Also, the methods of individual education in the formation of the personality of young people are expressed with specific examples.

Key words: *individual education, upbringing, person, individual, temperament, consortium, time, critical thinking, method, development, characteristic.*

KIRISH

Bugungi kunda shaxs tushunchasi psixologiya fanida juda keng mazmunga ega hisoblanadi. Shaxs mehnat tufayli hayvonot olamidan ajralib chiqqan. Jamiyatda rivojlanuvchi til yordami bilan boshqa kishilar bilan (muloqot) muomalaga kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Jjtimoiy mohiyati shaxsning asosiy tavsifi hisoblanadi. Shaxsning eng muhim xususiyatlaridan biri bu uning individualligi, ya’ni yakkaholligidir. Shaxs avvalo, shaxs bo’lib yetishishida 3 xislat namoyon bo’lishi kerak. Fikrlaydigan, tafakkur qiladigan ongi, so’zlasha oladigan nutqi va ijtimoiylashuvi hisoblaqnadi.

Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining takrorsiz birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga inson dunyoqarashi, qobiliyati, ichki kechinmalari, irodasi va shu kabilar kiradi. Inson tug'ilganida individ bo'lib tug'iladi. So'ngra undagi xislatlar, xususiyatlarga qarab shaxs sifatida namoyon bo'la boshlaydi. Asosan individ shaxs sifatida 3 yoshida tanila boshlaydi. Shaxsni komil inson sifatida tarbiyalash juda murakkab jarayon hisoblanadi. Idnividal ta'lim o'qituvchining yoshlarga pedagogik ta'sirini amalga oshiruvchi o'quv mashg'ulotlari shakllaridan biri. Pedagogning yoshlar bilan sinfdan tashqari olib boradigan ishlari individual ishlar sirasiga kiradi. Bu jarayon pedagogga o'zlashtirishi sust bo'lgan yoshlarni shaxsini shakllantishirishga juda qo'l keladi. Individual ta'lim O'zekiston tarixida keng qo'llanilib kelingan.

Ta'lim dargohlarida, bog'cha, maktab, litsey va Oliy o'quv yurtlarida aynan individual ta'lim orqali yoshlar shaxsini shakllantirish yo'lga qo'yilgan. Negaki, aynan shu yoshdagi yoshlar va yoshlarda shaxs tushunchasi to'liq shakllanmagan bo'ladi va bu ularni kelajakda komil inson bo'lib yetishishiga yordam beradi. Uni shakllantirish esa pedagogga yuklatiladi. Buning uchun har bir yoshlar bilan alohida shug'ullanib, uning xarakteri, temperamenti va muomala layoqatini tekshirish lozim bo'ladi.

Individuallashtirish - bizning tushunishimizcha - bu yoshlarda mavjud yoki o‘zining individual tajribasida egallagan yagona, alohida va o‘ziga xosligini ta'minlab turish va rivojlantirish bo‘yicha kattalarning hamda yoshlarning o‘zining faoliyatlaridir.

Individuallashtirish, birinchidan, birlamchi asosiy ehtiyojlarini individual yo‘naltirilgan yordam ko‘rsatishni ko‘zda tutadi. Busiz tabiiy "o‘zligini" his etish mumkin emas. Ikkinchidan, aynan mana shu individ uchun xos bo‘lgan tarbiya bergan (meros bo‘lib o‘tgan) jismoniy, intellektual, emotsional qobiliyatlar imkoniyatlarni maksimal, erkin amalga oshirish uchun sharoitlar yaratishni ko‘zda tutadi. Va nihoyat, individuallashtirishning uchinchi belgisi, asosiy xislati - avtonom ma'naviy o‘zini qurishda, o‘zini ijodiy gavdalantirishda, "moslashuvchan bo‘lmagan faollik", hayotiy o‘z yo‘lini tanlashdagi qobiliyatini rivojlantirishda insonga yordam ko‘rsatishdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shaxsni individuallashtirish uning "o‘zligini" rivojlantirish, keng ma'noda insonparvarlik tarbiyaviy tizimini tashkil etadi. Tarbiyada bunday yondashishning maqsadi, yoshlarga, ularning "sub'ektiv mavjudliklarini" tashkil etishda yordam ko‘rsatish hisoblanadi. Buning uchun ushbu tarbiyaviy tizimda, insonga o‘zini anglash va o‘zini amalga oshirishda yordam beruvchi maxsus vositalar ishlab

chiqiladi. Endi faqat pedagog emas, balki yoshlarning o‘zlari ham tarbiyaviy tizimining sub’ekti hisoblanadi (yoshlar asosan, tarbiya ob’ekti hisoblangan ta’sir ko‘rsatish tarbiyaviy tizimidan uning asosiy farqi ham mana shundan iborat). Ushbu paradigmada pedagoglar ham, yoshlar ham maktab oldida turgan maqsadlarini birgalikda aniqlashtiradilar, ularni amaliy vazifalar darajasiga ko‘taradilar va hamkorlikdagi faoliyatda amalga oshiradilar. Maktab insonparvarlik tarbiyaviy tizimi samaraliligining muhim sharti yoshlar va kattalarni umumiy jamoaga birlashtirish hisoblanadi. Yoshlar va kattalarning o‘zaro munosabatlari mavhum munosabatlarni yuzaga keltiradi, ular birinchi navbatda tizimning tarbiyaviy imkoniyatlarini belgilaydi.

Shu o’rinda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning quyidagi gaplari yodimizga tushadi: “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak”.[1] O’sib kelayotgan o’quvchi-yoshlarimizda ham davlatimiz rahbari aytganlaridek, tanqidiy tahlilni yoshligidan o’rgatib boradigan bo’lsak, biz o’ylaymizki, ushbu o’quvchi-yoshlar kelajakda yurtimizning yetuk kadrlari bo’lib yetishadi.

Tanqidiy fikrlashning ijodiy manbalari qadim zamonlarga borib taqaladi. Yaqin va O’rta Sharqda yashab ijod etgan o’rta asr mutafakkirlari tabiiy-ilmiy asarlarida ilmning turli tomonlari, uning prinsiplari, tuzilishi, mezonlari, ilmning inson aqliy rivoji va ta’limi bilan bog’liqligiga jiddiy qiziqish borligini kuzatamiz. Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, ularning safdoshlari va izdoshlari gnoseologik qarashlarining xarakterli xususiyati shundan iboratki, inson ongida predmet timsoli (obrazi)ni mavhumlashtirish jarayoni ular e’tiborini doimo jalb etgan, buning natijasida mazkur predmet mohiyati va o’ziga xosligi tushunchasi ishlab chiqilgan va shakllangan.

O’quvchi-yoshlar tanqidiy fikrlashini o’rganishda zamonaviy didaktika o’qish jarayonida o’quvchilar psixik tanqidiy fikrlashi bilan shug’ullanuvchi ta’lim psixologiyasi yutuqlaridan foydalanadi.

Yoshlarni individual xususiyatlari haqida aniq ma’lumotga ega bo‘ladi. Yoshlarning individual xususiyati uning xulqiga, o‘zlashtirishiga munosabatlariga jamoadagi o‘rniga ta’sir etadi. Shu boisdan ham jamoadagi individlar tarbiyalanaëtiganda alohida yoshlarni unutish yaramaydi. Chunki o’qituvchi ko‘pgina tashkiliy ishlarni uyushtirishda kimga suyanish, kimga qanday vazifa yuklash, kimga mustaqillik berish va kimga muntazam ërdam berish kerakligini faqat ularning individual xususiyatlarini yaxshi bilish tufayligina bexato aniqlaydi. Demak, individual munosabat yoshlarga tarbiyaviy ta’sir etishning eng samarali yo‘lini topish imkoniyatini beradi.

Dars yoki darsdan tashqari mashg'ulot davomida ba'zi yoshlar o'zlarida bo'layotgan ichki kechinmalarini yaqqol namoyon eta olishmaydi. Ko'p hollarda pedagoglar bunga e'tibor qaratmaydilar. Odatda o'qituvchilar dars davomida o'zlashtirishi yaxshi b'lgan yoshlar bilan shug'ullanishni afzal ko'rishadi. O'zlashtirishi sust bo'lgan yoshlar esa o'z fikrlarini namoyon qilolmay dars jarayonlarida ishtirok eta olishmaydi. Natijada, yoshdan yoshga o'tish davrida juda ko'plab inqirozlarga duch kelishadi. Bular, o'rtoq orttira olmaslik, dars mashg'ulotlarini omma oldida so'zlay olmaslik, fikrini to'liq namoyon eta olmaslik va shu kabilar.

Individual ta'lim orqali yoshlar shaxsini shakllantirishda avvalo, darsdan tashqari uning saviyasi doirasida bo'lgan savollarni berish, tengdoshlari orasida uni maqtash ya'ni, uni rag'batlantirish, unga ko'proq fikrlaydigan va so'zlaydigan matnlarni uyga vazifa sifatida berish lozim bo'ladi. Individual ta'lim bilan ko'proq melanxolik temperamentli yoshlar bilan shug'ullanish kerak. Yoshlar shaxsini shakllanayotganini uni kuzatish metodi orqali aniqlashimiz mumkin. Do'stlari bilan qanday, darsga qay darajada qatnashayotganiga qarab bilib olamiz.

XULOSA

Xulosa o'rnida shu alohida ta'kidlash joizki, axborotlarni chorlash, o'ylab ko'rish va fikrlash metodikalaridan foydalanish quyidagi muhim vazifalarni yechish imkoniyatini beradi. Shunday qilib, yoshlar shaxsini shakllantirish jarayonida muomalaning rolini qarab chiqar ekanmiz, u bilish va normativ jarayondan iborat bo‘lib, yoshlarni ijtimoiy madaniyatga jalb etishga va ularda shaxsning ijtimoiy yo‘nalish shakllanishiga jiddiy ta'sir ko‘rsatishini, ijtimoiy qaror topish vositasi va usuli, bilish jarayoni bo‘lgan muomala yoshlar ijodiy individualligini rivojlantirishga ta'sir qilishini ko‘ramiz.O‘rganilayotgan o‘quv mavzularining mazmuni, yoshlarning individual hususiyatlari, real bilish imkoniyatlarini hisobga olib muammolar, muammoli savollarni o‘rtaga tashlash, qo‘yilgan muammo, savol, topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqib, ta'limni tashkil etish va boshqarish yoshlarda mustaqillik va faollikni tarbiyalaydi. Individual topshiriqlarning turlari juda ko‘p bo‘lib, o‘simliklar o‘stirish, gullar, sabzvotlar yetishtirish ham ana shunday topshiriqlar jumlasiga kiradi. Individual topshiriqlarda har bir yoshlarning imkoniyat va qiziqishlari hisobga olinsa, ular yoshlarning qobiliyatlari, iste'dodlarini o‘stirishga yordam beradi.

REFERENCES

1. Tulaboyevna, T. G., & Mukhiddin ogli, M. H. (2023, January). SYMBOLS IN CURRENT MODERN LINGUISTICS. In Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies (Vol. 2, No. 1, pp. 15-20).

2. Tulaboyevna, T. G., & Mukhiddin ogli, M. H. (2023, January). LEXICOLOGICAL ANALYSIS OF TERMS IN THE FIELD OF CONSTRUCTION IN ENGLISH. In Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences (Vol. 2, No. 1, pp. 166-172).
3. Zairjanovna, S. D., Tulaboevna, T. G., Mirsharapovna, S. Z., & Allovidinovna, I. D. (2022). FEATURES OF TRANSLATION OF MOVIE TITLE FROM ENGLISH TO UZBEK. Journal of new century innovations, 18(3), 179-185.
4. Sayitova Iroda Shuhrat kizi, Tulaboeva Gulorom Tulaboevna, Saydaliyeva Dilfuza Zairjanovna, & Yuldasheva Mamura Bahtiyarovna. (2022). ENGLISH AND UZBEK TRADITIONS, COMPARATIVE ANALYSIS. Academicia Globe: Inderscience Research, 3(12), 39–44. Retrieved from https://agir.academiascience.org/index.php/agir/article/view/995
5. Mirsharapovna, S. Z., Allovidinovna, I. D., Zairjanovna, S. D., & Tulaboevna, T. G. (2022). INTERNET MEME AS A MEANS OF COMMUNICATION. Journal of new century innovations, 18(3), 193-199.
6. Allovidinovna, I. D., Zairjanovna, S. D., Tulaboevna, T. G., & Mirsharapovna, S. Z. (2022). COMPARISON OF WORD-FORMATION SYSTEMS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES. Journal of new century innovations, 18(3), 200-208.
7. Tulaboevna, T. G., Mirsharapovna, S. Z., Allovidinovna, I. D., & Zairjanovna, S. D. (2022). FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CONDITIONS OF INFORMATIZATION OF EDUCATION. Journal of new century innovations, 18(3), 186-192.
8. Saloxiddinovna, M. G., & Xaytbayevich, K. Y. (2022). Problems of Teaching ESP at the Technical Universities of Uzbekistan. Eurasian Research Bulletin, 14, 120-122.
9. Mamadjanovna, K. M., Salaxiddinovna, M. G., Tulaboevna, T. G., & Zairjanovna, S. D. (2022). Current Problems of Training Pedagogical Staff for the Implementation of Inclusive Education. Eurasian Research Bulletin, 14, 12-16.
10. Zairjanovna, S. D., Mamadjanovna, K. M., Salaxiddinovna, M. G., & Tulaboevna, T. G. (2022). Grade-Free Learning System as A Means of Creating a Psychologically Comfortable Educational Environment in the Class to Motivate a
11. Child to Successful Learning Activities. Eurasian Research Bulletin, 14, 17-20.11. Tulaboeva Gulorom, Dilfuza Saydaliyeva, (2022) Economics of education: Badic concepts and experience of sistem analysys, Modern materials Science: Topical Issues, Achievements and Innovations, 2022-4,5-03

12. Saydalieva, D. Z., Normirzaeva, D. M., Sheralieva, S. I., & Yuldasheva, A. Y. (2021). The Role Of Innovative Technologies In The English Lesson.European Journal of Molecular & Clinical Medicine,8(2), 308-318
13. Kharatova, S., & Tulaboeva, G. (2022, June). Some interactive methods of teaching module system. InAIP Conference Proceedings(Vol. 2432, No. 1, p. 060005). AIP Publishing LLC.
14. Alidjanovna, T. M., Khakimovna, K. S., Tulaboevna, T. G., Shukurovna, A. K., & Xafizovich, U. K. (2021). Lingu-Didactical Basis of
15. Kharatova, S., Tulaboeva, G., & Xusanova, I. (2022, June). The role of computers in education. InAIP Conference Proceedings(Vol. 2432, No. 1, p. 060006). AIP Publishing LLC

ACADEMIC DISCURSIVE FEATURES OF CONDITIONAL SENTENCES IN ENGLISH

Saidiy Shahnozakhon Alisher kizi,
MA student of UzSWLU
Islom Urol ugli Minnikulov,
PhD, Associate Professor of UzSWLU

ABSTRACT

This article deals with the analysis of academic discursive features of conditional sentences in English. It studies conditional sentences as a part of academic discourse which makes up a complex syntax of an academic discourse. In particular, conditional sentences are studied as a syntactic pattern which contributes to the complex structure of an academic discourse.

Key words: *discourse, academic discourse, condition, conditional sentence, syntax, syntactic unit.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу академических дискурсивных особенностей условных предложений в английском языке. В ней рассматриваются условные предложения как часть академического дискурса, составляющие сложный синтаксис академического дискурса. В частности, условные предложения изучаются как синтаксическая модель, вносящая вклад в сложную структуру академического дискурса.

Ключевые слова: *дискурс, академический дискурс, условие, условное предложение, синтаксис, синтаксическая единица.*

INTRODUCTION

Conditional sentences are the sentences which combine two clauses, namely the conditional clause (protasis) and the answer clause (apodosis), and each clause completes meanings of the conditional sentences. The concept of conditionality is central to human thought and action. Conditional clauses are main part of the syntax of the academic discourse. So, it is therefore relevant to study academic discursive features of conditional sentences.

LITERATURE REVIEW

Condition clauses are most common in conversation, and moderately common in academic prose. However, in comparison to fiction and news contexts, academic prose has a higher level of conditional clauses both as a semantic category and a syntactic adverbial clause, reaching about two million (Mohammad Abdollahi-Guilani, Mohamad Subakir Mohd Yasin, Tan Kim Hua, 85). So, now it is important

to deal with the potential of conditional sentences to reveal linguistic features of academic discourse in English and Uzbek.

Syntactic features of academic discourse are characterized by: *a)* sentences instead of prosodic segmentation; b) local coherence by cohesion markers (e.g., conjunctions) complex sentences (e.g., relative, conjunctive, and disjunctive clauses; infinitival, participle clauses); c) mode of representation: declarative mood impersonal expressions (e.g., agentless passives) (Vivien Heller, Miriam Morek, 2015, 176).

METHODOLOGY OF RESEARCH

It should be noted that academic linguistic features of conditional sentences could be analyzed from syntactic and lexical viewpoints. Firstly, we will analyze the potential of conditional sentences to express linguistic features of academic discourse in English from the viewpoint of syntax. Firstly, let's analyze the potential of conditional sentences to make the academic discourse syntactically complex and wide.

RESULTS AND DISCUSSION

We will analyze the potential of conditional sentences to realize such syntactic features in the following examples: Additionally, **if one utilizes the social constructivist position that social talk is a precursor to the construction of deeper understanding or critical thinking**, **then one might expect that specific patterns of talk might tend to lead to the construction of specific types of learning or understanding** (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 9). In this example, we can see a complex syntactic construction by a conditional sentence. As one of the specific features of academic discourse is the use of complex syntactic structures such as *conditional, relative, conjunctive, and disjunctive clauses; infinitival, participle clauses*. Here, conditional clause is carrying out this function. In particular, in the example above the both clauses (main and subordinate) contain the relative element (that) for attributing a clause which makes a conditional sentence syntactically complex. We can see such features of conditional sentences in the following example: Were there any patterns to their talk about texts? **If there were patterns of discourse in evidence in their peer discussions, as a classroom teacher, I could use that knowledge to formulate instruction to more effectively guide students toward deeper learning and discussion** (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 7). In this example, we can observe some other syntactic means like emphatic statements within this conditional construction. And, it is clear that both clauses like main and subordinate clauses are too long enough to express an idea. And the following examples also illustrate such features of conditional

sentences: We can see content talk and procedural talk would be understandably necessary for a literary discussion between paired students in the classroom setting, but off-task and tangential discourse might serve a purpose here as well. If we take a reader-response perspective, where the meaning of a text is assumed to reside in the reader, then the 42% of time spent on personal-related talk becomes important to the construction of meaning from the text (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 111). If students are unconsciously mimicking this manner of talking, this may explain why the academically-related interactional sequences (content, procedural, and tangential) were more often initiated with a question or directing turn at talk when compared to off-task sequences (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 115). If we examine this exchange in terms of horizons of possibility, we can see that these students were developing their thoughts about the "effects" of the text through discussion (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 126). However, if students had carried on the conversation, we can see that there might have been many other horizons of possibilities that they could have explored, using their initial impressions of the texts, such as the one from lines 186-196, as stepping stones as they socially construct ever-changing understanding(s) about the text through discourse (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 126). If I wanted students to use argumentation effectively, I see that I would have to teach them not just how to begin an argument (e.g., state a claim and evidence, etc.) but also how to engage in discussion, become active listeners, and pose follow-up questions that "evoke a variety of responses" from their partner (Wilkinson, in Finley, 2013) (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 128-29).

In the following example, we can note that conditional sentences are used within other constructions and serve as a part of such complex syntactic construction: Since my study involved a close analysis of a series of student conversations to see if any particular patterns were in evidence, and to see what some of the possible consequences of those patterns might have been, my work primarily utilized a grounded theory methodology (Corbin & Strauss, 1990; Glaser & Strauss, 1967) (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 8). The following examples also show such features of conditional sentences: This interpretation leads to a more practical conclusion, which is that if teachers would like their students to hold rich, meaningful discussions with higher levels of discursive interaction, ways to engage in various aspects of a deep discussion may need to be taught from beginning to end (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 123). Some of the questions on the worksheets were going "beyond the text" but were also personal in nature, such as the question in the second videotaped conversation where students had to think about

what they would do if they had to inform a relative that they had HIV (Appendix I) (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 125). It must be acknowledged at the outset that there are two obstacles to answering this question. The first is that sources for the CA statements, if they exist, could come from elsewhere than the database used here (Diane Pecorari, 2008, 24). It is therefore possible to establish if repetition *has* occurred, but not the reverse (Diane Pecorari, 2008, 24).

In the following example, even we can observe more complex syntactic structure by a conditional sentence which is a specific feature of an academic discourse. Applebee explains that if the teacher structures the learning so that he or she is viewed as the provider of answers and students merely need to parrot back information, then students will not learn to think for themselves but only to mimic their teacher. In contrast, if students are allowed to come to their own conclusions through use of peer discussion, they learn to think critically (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 39). Here, it is clear from the example that two different ideas are contrasted by two conditional sentences and it makes an academic discourse more specific in terms of its syntax. Also, conditional sentences can be used in the academic discourse to make two ideas similar to each other. If both students are offering a fairly equal number of initiations and claims, we might infer that the conversation is reasonably balanced in terms of who is contributing responses. Similarly, if students are interacting in a less equal manner (such as one person always posing questions or advancing claims), we might suppose that the conversation is less balanced in terms of who is considered able to contribute responses (Constance Bradamanda Josephine Workman, 2018, 103).

CONCLUSION

So, it can be summarized that the conditional sentences in English academic discourse are syntactically characterized by the following features: both clauses of the conditional sentence have a relative element (that), it is used as an attributive function, emphatic expressions are used within a conditional sentence, or vice versa, conditional sentences can be used within other syntactic constructions, conditional sentences are used as contrasting or resembling forms, main clause of the conditional sentence has a relative component, complex object, enumeration of adverbial modifier of manner, conditional sentences are as a modifying sentence (so, they are used in brackets as a modifier), conditional sentences are used as repeated parallel structures, conditional sentences are as impersonal sentences or agentless passives, enumeration of conditional sentences, repetition of subordinate clauses, enumeration of both main and subordinate clauses, ellipsis phenomenon in the subordinate clause, enumeration of subordinate clauses.

REFERENCES

1. Constance Bradamanda Josephine Workman. Analyzing Peer Discourse Patterns During Paired Discussions About Literature. PhD dissertation, The Ohio State University, 2018, 183 p.
2. Diane Pecorari. Repeated Language in Academic Discourse: The Case of Biology Background Statements// Nordic Journal of English Studies, Vol. 7 No. 3, 2008, pp. 9-33.
3. Mohammad Abdollahi-Guilani, Mohamad Subakir Mohd Yasin, Tan Kim Hua. A Comparative Analysis of Conditional Clauses in English and Persian: Text Analysis//The Southeast Asian Journal of English Language Studies – Vol 18(2): pp. 83 – 93.
4. Vivien Heller, Miriam Morek. Academic discourse as situated practice: An introduction//Linguistics and Education, 31, 2015, pp. 174–186.

ABDULLA AVLANI-FOUNDER OF UZBEK PEDAGOGY OF THE NATIONAL RENAISSANCE

Djabborkhonova Dilshodakhon A'zamkhon kizi
Otakulova Iroda Abdurashid kizi
2nd year students of Faculty of Physics and mathematics,
Tashkent State Pedagogical University named after Nizami,

ABSTRACT

This article analyzed the role and importance of students in enhancing intellectual capacity and ensuring their mental progress on the basis of the pedogogical views of Abdulla Avlani.

Keywords: *Turkish Gulistan or moralit, a feeling of love for the Motherland, a definition of good and bad behavior, the establishment of the Abdullah Avlani Museum in the Center for training teachers of the Republic.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы роль и значение учащихся в повышении интеллектуального потенциала и обеспечении их умственного прогресса на основе педагогических взглядов Абдуллы Авлани.

Ключевые слова: *турецкий гюлистан или моралит, чувство любви к Родине, определение хорошего и плохого поведения, создание Музея Абдуллы Авлани в Центре подготовки учителей республики.*

INTRODUCTION

Speaking about the great educator, scientist Abdullah Avloni, I think it should be noted separately that he was one of the allomas who gained fame as the founder of the Uzbek press, and that as an educator he achieved great achievements in the field of school and education. The prominent enlightener adib Abdullah Avlani is an adib who made a significant contribution to the development of pedagogical thought, reflected in his works the best traditions of the Uzbek people, important life issues related to education, made great services in establishing the art, literature and national culture of the Uzbek people, the work of public education.

As we know, the main task of literary reading lessons is to teach students to read expressively. As a result of expressive reading acting as a visual medium, the events, content, idea of the work are embodied in the eyes of readers. As much as Abdullah Avloni paid much attention to the production of baskets, the understanding of the work, expressive reading, focused a lot on the perception of the work of art. He developed several types of expressive reading. Students ' choral studies are conducted by teacher Abdullah Avlani (doctor of Pedagogical Sciences U. Dolimov reported

that Abdullah Avloni was aware of conducting) conducted. The educator, who took the field with free and hur thoughts, also created his modern forms, not limited to the initial forms of expressive reading in his lessons. This activity of his teaching of artistic works extended to the ancient and method of Tashkent to the jadid schools.

Abdullah Avloni was born on July 12, 1878 in the Mergancha neighborhood of Tashkent, in a small artisan - weaver family. His parents were literate people. Abdullah Avlani enrolled in the madrasa at the age of 12 after graduating from the old method School. An extremely talented Abdullah Avlani begins to write poems at the age of 15. In his early poems and in his paper" Hijra", he promotes the people to read and learn in the schools of the new method. Abdullah Avloni would begin publishing new newspapers in 1907, called" Fame"," Asia", but the Tsarist officials would soon shut down the newspapers. Abdullah Avloni would later work as an editor for the newspapers "Sadoyi Turkistan", "Turon", and a magazine called "The Butcher movement". After that, he became known as the zabardast representative of the Uzbek press, one of the founders of the Uzbek press. Abdullah Avlani was well aware that the role of newspapers, magazines in spreading progressive opinion among the people, promoting science and enlightenment was outstanding. That is why Abdullah Avloni, in 1907, brought out newspapers called" Fame"," Asia " and edited it. In the first issue of the newspaper, the role of the Press, reflecting on the task of the newspaper, "The Press is a harbinger of the world, a herald of the world, a illuminator of dark days, a spread among the people the ideas of science, Union, himmat", exclaims that it is impossible for a person to live without science, just as fish cannot live without water.

DISCUSSION AND RESULTS

In the development of pedagogical thought in the socio-political life of our country at the beginning of the 20th century, Abdullah Avloni took a special place and during his entire career, he pays special attention to the cultivation of a perfect person who serves his people, his spirituality. Abdullah Avloni was one of the first among Uzbek intellectuals to develop Uzbek folk theatre into a professional theatre, forming a theatre troupe in 1913 under the name "Turon". However, there were major obstacles for this troupe to become a professional theater. The colonial policies of the Tsarist government, on the other hand, were opposed to all forms of theatre that helped awaken the social consciousness of the people. At a time when theatre was so negatively treated, Avlony's establishment of a theatre troupe and staging plays of social content was his great courage on the path to popular enlightenment. Theater Scholar M.This is what Rakhmonov writes about Avloniy's theatrical career.

For the Avloni troupe, “is advocacy easy?”, Wrote drammas such as “ Pinak”, “two loves”, “Portuguese revolution”, translated from Tatar and Azerbaijani plays such as “Killer Karima” , “ a form of domestic upbringing”, “ treacherous family”, “unfortunate bride”, “ ignorance”, "dead" 18. But these works were not published.

Abdullah Avloni was a prominent exponent of the Jadid movement, which carried out very large socio-educational work in Turkestan until the 1917 coup. Abdullah Avloni, in collaboration with progressive intellectuals, opened schools of the “Usuli jadid”, a new progressive method that taught secular sciences to theatrical performances and press proceeds, and educated the children of the people in these schools. Abdullah Avloni opened new usul schools in 1907 in the Mirabad neighborhood of Tashkent, and later in the Degrez neighborhood. Abdullah Avlani created a four-part” literature yohud national poems “for the schools of” Usuli jadid “ as well as textbook and reading books such as”the first teacher “(1912),” Turkey Gulistan or ethics “ (1913),” the second teacher “ (1915),” school Gulistan " (1917). In these works, as well as in his publicistic articles, he praises the culture of the peoples of the World, Science, School and education, and calls on his people to be learned, civilized. In the early 20th century, alphabets written for new schools were significant. Among these, Avloni's”first teacher " also has a special place; ” The first teacher " was published on 4 March until the coup of 1917. When writing it, avlonius relies on existing textbooks, first of all on the “teacher first” of Saidrasul the Saint. Avlani's” the second teacher “is a coherent continuation of” the first teacher". We can say that the first book is conditionally-Alphabet, and the second book is chrestomatia. Avloni praises the school as the path of human salvation, the flower of life , the force that mobilizes people towards maturity.

Abdullah Avlani's” Turkic Gulistan or ethics " was created by the Jadid Monk Munavvarqori Abdurashidkhanov and a number of educators at his suggestion. This book serves as the main guide for the cultivation of modern educators, the creation of new textbooks and the creation of complexes. Abdullah Avlani says of this work : ” I presented this work to the anzori Highness of the muhibs of literature, amateurs of morality, equal to teaching in the upper classes of our first schools.

Every day I die a shamkash I grieve giriftor,
Every shab yonaram is as violent as fire parvona.
No one is it makes me want,
I am sick and sick why my nation died.

Abdullah Avlani, reflecting on moral categories in this work, considers readers in the first place. But it is the teachers who are tasked with instilling them in the upbringing of children. So it is possible to make sure that the work is created from

readers for more teachers. From this point of view, the following words of Abdullah Avlani to the teachers fully express the purpose of “Turkic Gulistan or morality”: “education of thought is the most necessary, sacred thing that has been appreciated since many times, relied on the attention of teachers, imposed on their conscience. Thought is a reason for a person to be good, zealous.I need a degree after the help of teachers, the strength, elegance and breadth of thought are attached to the teacher's upbringing. Even though there is some difference between education and upbringing, the two are like a body with a soul, one of which is rich in one's body.” The work was designed to resemble the work of Shaykh Muslihiddin Sherozi. In it, the issues of upbringing and morality were analyzed for the first time in terms of the demand and needs of the 20th century. While the Thinker divides behavior into good and bad, the verses and hadiths of the Quran, as well as the SA'di Sheroziy, Hippocrates, Plato, Aristotle, as evidenced by his thoughts, make modernity the main criterion.

"Upbringing means” pedagogy”, that is, the science of raising a child," says Avlony. It is good to educate the child for his greetings and happiness, to keep the body clean, to correct the problem from the age, to teach good manners, to grow up, to keep it from bad manners. Those who bring up are like the healer, who, like the healer, treats the patient's body condition, should make the upbringing a great deal, giving the child's body anger to the anger of the child over the treatment of "good behavior" and the treatment of "chastity". Zeroki said that the commandment is dead to rectify our conduct under the commandment of" Hassinu moralikoam". But the main paw for our behavior to be good is nurturing. There is an excellent effect of upbringing on the beauty and beauty of the building of our morality, some say that "upbringing has no effect on morality, people grow as they are in their original creation, nature is immutable." But this word is not true. Because upbringing will certainly have an impact on morality. There is a parable between us," he who enters with milk, comes out with his soul, " and this word is true to me. The prophet of Rasuli akram, the honorable sallollohu alayhi vasallam, said:" From The Cradle until he goes to the tomb, he has reaped knowledge." The meaning of this hadith Sharif is proof to us.

For the first time in the history of Uzbek pedagogy, Abdullah Avloni described pedagogy as “pedagogy”, that is, “the science of child education”. Abdullah Avlani classifies child rearing in relative terms into the following four sections:

1. ”The time of upbringing".
2. "Physical education".
3. "Education of thought".
4. "Moral education”

Reflects on and about its importance. Avlony argues in the" time of upbringing " section that it is necessary to give upbringing from a young age, that everyone should get into it: parents, teachers, government, etc. " Education is for us either life or life, or salvation or disaster, " Avlani also notes that Avlani's education and upbringing are inextricably linked:" even if there is a slight difference between the lessons and upbringing, the two are like the recognition of one's body with a rich soul."

It is said to read science, to know writing well, to know every necessary thing. Knowledge is the glory of the world, the glory of the hereafter. Knowledge is a supreme and sacred virtue for Man. Zeroki, science shows us our situation, our movement, like a mirror. Makes our mind, our mind sharp like a sword. He subtracts the reward from sin, the halal from ruin, the dust from the apostate, and causes us to be responsible in the world and in the hereafter, giving thanks to our right path. A man without knowledge is like a tree without fruit. Let the ignorant stand on one side to benefit his father, his kin, his companions, his religion, and his nation, and he will not be able to fulfill his prayer. The benefits of science are so great that it is impossible to reach ado as it defines it. Science saves people from the darkness of ignorance. Science, Humanity, brings it into the world of enlightenment and repels it from corrupting Affairs. Learned men are dear and respectful everywhere. It is farce for us to know which knowledge we need in our Sharia, " says Avlonius.

Abdullah Avlani is a gifted educator, the quality of the teacher has devoted his life to enlightenment. In his pedagogical views, love for the motherland, decency , upbringing, enlightenment, service for the development of a human perfect society are clearly noticeable. Of particular importance is his work" Turkish Gulistan or ethics".This unique and perfect book, dedicated to education, has served to educate mature, healthy - minded future generations and modern educators in all respects. In this work, mtafakkir reflects and draws conclusions about patriotism, love for Mother TLI, friendship, conscientiousness, Hillbilly, reason, ignorance, Vice and vices like anger. In this work, Abdullah Avlani laid the theoretical and practical foundations of modern pedagogy, and the work became the basis for the training of modern educators, the creation of textbooks, manuals. After all, this person is the founder of pedagogical science. His thoughts on pedagogy, upbringing still retain their significance today.

REFERENCES

1. Zunnunov, A. Pedagogika tarixi.Toshkent- 2004.
2. Dolimov, U. Abdulla Avloniy-milliy uyg‘onish davri o‘zbek pedagogikasining asoschisi.

3. Abdulla Avloniy. Toshkent tongi. T.., G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1979.
4. Khaydarov, S. A. (2021). The role of the use of fine arts in teaching the history of the country. International scientific and practical conference. CUTTING EDGE-SCIENCE. In Conference Proceedings (pp. 41-43).
5. Davrenov, J., & Haydarov, S. (2021). TARIX FANINI O’RGANISHDA XVI-XVIII ASRLARDA YAPONIYA DAVLATI TARIXINI AHAMIYATI. Scientific progress, 1(6).
6. Narmatov, D., & Haydarov, S. (2021). TARIX FANINI O’QITISHDA ISPANIYA XV-XVII ASRLARDAGI TARIXI. Scientific progress, 1(6).
7. Elguzarov, B. B. O. G. L., & Haydarov, S. (2021). TARIX FANINI O’RGANISHDA MITANNI DAVLATCHILIGINING O’RNI VA AHAMIYATI. Scientific progress, 1(6), 616-619.
8. Erkinov, A. S. O., & Haydarov, S. (2021). YUNON-BAQTRYA PODSHOLIGINING IJTIMOYI TUZIMI, XO’JALIGI VA MADANIYATI. Scientific progress, 1(6), 620-622.

XX ASRNING 20-40 YILLARIDA QASHQADARYO VOHASI TEMIR YO'LLAR TARMOG'I VA ULARNING FAOLIYATI

Asliddin Safarov
Qarshi davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XX asrning 20-40-yillarida Qashqadaryo vohasida mavjud temir yo'llar tizimi, ularning geografik joylashuvi, boshqarilish tizimi, temir yo'lning o'lka iqtisodiyotida tutgan o'rni, temir yo'llarning Qashqadaryo vohasiga kirib kelishi va takomillashishi haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Chor Rossiyasi, Buxoro amirligi, Qashqadaryo, voha, Sovet davri, Kogon, G'uzor,Iqtisodiy kengashlar, xususiy temir yo'llar tizimi, Dubrovin.*

ABSTRACT

In this article, the system of railways in the Kashkadarya oasis in the 20s-40s of the 20th century, their geographical location, management system, the role of the railway in the country's economy, the introduction and improvement of railways in the Kashkadarya oasis are discussed. is maintained.

Key words: *Czarist Russia, Bukhara Emirate, Kashkadarya, oasis, Soviet era, Kogon, Guzor, Economic councils, private railway system, Dubrovin.*

KIRISH

Qashqadaryo vohasidan o'tgan temir yo'llarning qurilishi quyidagicha bo'lgan: Qarshi XX asr boshida Buxoro amirligining muhim siyosiy va ma'muriy markazlaridan biri bo'lib, 27 viloyati qatorida 10 ta tuman - amlokdan iborat edi. Qashqadaryo vohasida temir yo'l qurilishi Qarshi shahri taraqqiyotini ancha tezlashtirib yuboradi. 1913-1915 yillarda Kogon (Yangi Buxoro) - Amudaryo, Qarshi - Kitob (Shahrisabz) temir yo'li, foydalanishga topshiriladi. Chunki Chor hukumati bundan bevosita manfaatdor edi. 1913-yilda Buxoro amirligi hududidan Kogon, Qarshi-G'uzor, Kelif, Termiz shaharlari oralig'ida quriladigan temir yo'li loyihasi ishlab chiqildi. Birinchi navbatdigisi Kogon-Qarshi shaharlari o'rtasida 157 kilometrlik masofada 1914-yilda qurib tugallanishi lozim bo'lgan yo'l edi. Loyiha bo'yicha Kogon-Qarshi temir yo'lida beshta eng yirik bekat (Amirabod, Qarovulbozor, Muborak, Koson) va bir nechta raz'yezdlar qurilishi rejalashtirildi. Temir yo'l qurilishing ikkinchi navbati 1917-yilning boshida Qarshi-Termiz-Kelif shaharlari o'rtasida loyiha ishlari amalga oshirildi. Uchinchi navbatda Qarshi-Kitob oralig'ida 122 kilometrlik masofa 1914– 1917-yillarda qurib ishga tushirilishi mo'ljallangan edi. Bu shaharlar orasida G'uzor, Qamashi, Yakkabog', Kitob temir yo'l stansiyalari bir qancha raz'yezdlar qurilishi rejalashtirilgan edi. Kogon-Qarshi-

Termiz, Qarshi-Kitob temir yo'lini qurilishini amalga oshirishda Kogon temir yo'l stansiyasining xizmatlari benihoya katta edi. 1914-yil 12-noyabrda temir yo'l Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahriga yetib keldi. XX asrda O'zbekistonda temiryo'llar qurilishiga katta e'tibor berildi. Bu davrda Farg'ona-Quvasoy (1922-yili), Qarshi-Kitob (1924-yili), Amudaryo-Termiz (1925-yili) va boshqa temiryo'l tarmoqlari qurilib, foydalanishga topshirildi. 1929–1931-yillarda uzunligi 1452 km bo'lgan Turkiston-Sibir temiryo'li ham qurib bitkazildi. 30-yillarda O'zbekistonda avtomobil transportining rivojlanishi natijasida qattiq qoplamali yo'llar qurilishi keng rivojlangan.[31]

Qarshi shahrida 1885 yilning 25 iyunida rus va buxorolik diplomatlar, elchilar ishtirokida Qashqadaryo, Surxondaryo hududlaridan temir yo'l o'tkazish haqida bitim imzolandi. 1913 yilga kelib Buxoro amirligi hududidan Kogon, Qarshi-G'uzor, Kelif, Termiz shaharlari oralig'ida quriladigan temir yo'li loyihasi ishlab chiqildi. Birinchi navbatdigisi Kogon-Qarshi shaharlari o'rtasida 157 kilometrlik masofada 1914 yilda qurib tugallanishi lozim bo'lgan yo'l edi. Loyiha bo'yicha Kogon-Qarshi temir yo'lida beshta eng yirik bekat (Amirabod, Qarovulbozor, Muborak, Koson) va bir nechta razyezdlar qurilishi rejalashtirildi. Temir yo'l qurilishing ikkinchi navbati 1917 yilning boshida Qarshi-Termiz-Kelif shaharlari o'rtasida loyiha ishlari amalga oshirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XX asr boshlarida podsho hukumati temiryo'llar qurishga ham boshqa sohalar qatori alohida ahamiyat bera boshladi. Buxoro amirligida ham temiryo'llar qurilgan edi. U Kogon – Buxoro, Qarshi – Kogon, Qarshi – Amirobod, Qarshi – Samsonov va Qarshi – G'uzor yo'nalishini o'z ichiga olgan. Yo'l qurilishi 1912—1915-yillarda amalga oshirildi. 1917-yilda Buxoro temiryo'li Qarshi–Kerki orqali G'uzor–Kitob tarmog'i bilan Termizgacha uzaytirildi.

Uchinchi navbatda Qarshi-Kitob oralig'ida 122 kilometrlik masofa 1914-1917 yillarda qurib ishga tushirilishi mo'ljallangan edi. Bu shaharlar orasida G'uzor, Qamashi, Yakkabog', Kitob temir yo'l stansiyalari bir qancha raz'ezdlar qurilishi rejalashtirilgan edi[32].

1913-yili Kogon –Termiz temiryo'li qurilishiga ham ruxsat berildi. Bu yo'lning Qarshi bekatidan Kitobgacha shohobcha o'tkazilishi mo'ljallandi. Uzunligi 585 chaqirim bo'lgan bu yo'l qurilishi uchun " Buxoro temiryo'li jamiyati" ga 3122000 so'mlik aksiya chiqarishga va shuncha rubllik ta'sis kapitaliga ega bo'lishga ruxsat

[31] Polvonov K, Safarov A, Qadimiy savdo yo'llarining yangi qiyofasi: temir yo'llar tarixi (Qashqadaryo vohasi misolida) Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and innovations Issue – 3 № 6 2022, B. 2
[32] Pardayev Asror, Buxoro va Xorazmdagi Iqtisodiy kengashlar faoliyati (1920-1924-yillar), T:, Yangi nashr, 2015, B. 133

berildi. Buxoro amiri Said Olimxon (1910—1920) jamiyat ixtiyoriga 6 ming gektar yerni tekinga berdi va yo'l qurilishi uchun ketadigan harajatlarning 25 % ni o'z zimmasiga oldi. [33] Amirning bunday saxiyligiga sabab, u amirlikning eng yirik mulkdori sifatida temiryo'ldan katta foyda kutar edi. Temiryo'l qurilishi muhandisi A. A. Dubrovin O'rta Osiyoda xususiy temiryo'llar qurilishi va ularga ketgan sarf xarajatlarni hisoblab chiqdi. Uning hisob-kitoblariga ko'ra, xususiy temiryo'llarning muomula kapitali – 3, 7 mln rublni , umumiy kapitali esa – 75,2 mln rublni tashkil etgan. Xususan temiryo'l qurilishining kengayishi O'rta Osiyoga yirik capital kiritilishi kuchayib borayotganligini ko'rsatadi (A. A. Dubrovin ma'lumotlari ko'pincha shartli bo'lishiga qaramasdan, boshqa ma'lumotlardan haqiqatga yaqinligi bilan ajralib turadi.) Shunday qilib, xususiy temiryo'l qurilishiga e'tiborning kuchayishi natijasida 1912 – 1915-yillarda O'rta Osiyoda quyidagi temiryo'l shohobchalari qurildi [34].

Temiryo'l shohobchalarining qurilishi Turkistonda aholi zich yashaydigan barcha tumanlarni o'zaro bog'ladi. Bu shohobchalar yirik paxta zavodlari va konlarga ham yetkazildi. Natijada, o'lkada yetishtirilgan paxta tolasi, meva, ipak va boshqa tovarlar Rossiya bozorlariga batamom temiryo'l orqali tashila boshlandi. Faqat Xiva xonligigina temiryo'l orqali bog'lanmagan edi. Toshkent – Orenburg temiryo'li qurilishi bilan Orol dengizida ham kemalar qatnovi avj oldi. Shundan keyin Xorazm paxtasi, Chorjo'y orqali aylanma yo'l bilan tashilmasdan Amudaryo orqali Orol stansiyasiga yetkazib berila boshlandi.

Kogon-Qarshi-Termiz, Qarshi-Kitob temir yo'lini qurilishini amalga oshirishda Kogon temir yo'l stansiyasining xizmatlari benixoya katta edi. 12 noyabr 1914 yilda temir yo'l Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahriga yetib keldi.[35] 1933 yilda vagon xizmati va vagon uchastkalari tashkil qilingan va 1935 yilda Ashhobod, Charjou, qarshi, Termiz, Hovost stantsiyalarida vagon ta'mirlash punktlari va Kogon, Qo'qon va Samarqand stantsiyalarida vagon depolari qurilgan edi. Vagonlarni ishlab chiqarish- ta'mirlash texnikaviy bazasini takomillashtirish boshlandi. 1980-yillar ohiriga kelib temir yo'lda zarur texnik uskunalar, texnologik uskunalar va mexanizmlar bilan jihozlangan 16 ta vagon deposi faoliyat olib borar edi.[36] Ushbu vaqt davomida amalga oshirilgan ishlar va tashkiliy qismlar natijasida temir yo'l sanoati o'lkaning barcha qismiga yetib borishiga erishdi.

[33] Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колониальный период)..., -С. 164. Ташкент, 1959.
[34] Musayev N. " XIX asrning II yarmi—XX asr boshlarida Turkistonda sanoat ishlab chiqarishning shakllanishi". Toshkent. " IQTISOD—MOLIYA". 2008. 64-65-betlar
[35] Qarshi MTU UK Axborot xizmati Qashqadaryo viloyatiga temir yo'lning kirib kelish tarixi, 2020.
[36]https://www.railway.uz/uz/gazhk/istoriya_zheleznykh_dorog/

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Jabborova, I. X. (2021). IRRIGATION STRUCTURES IN KASHKADARYO OASIS. In *НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКЕ* (pp. 15-19).
2. Khujamuratovna, J. I. (2022). Contributions of Irrigators Yekaterina Isaakovna Friesen and Somova Nina Nikolaevna to the Development of Kashkadarya Water Management. *Miasto Przyszłości*, *30*, 18-20.
3. ЖАББОРОВА, И. Х. (2021). ЎЗБЕКИСТОН СУҒОРИШ ТАРИХИНИНГЗАХМАТКАШ ТАДҚИҚОТЧИСИ ВА ЗУККО МЕЪМОРИ. In *Uzbek Conference Publishing Hub* (Vol. 1, No. 01, pp. 54-58).
4. Xujamurotovna, J. I. (2020). Study of irrigation history of the kashkadarya oasis. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, *24*(6), 3047-3051.
5. Khujamuratovna, J. I. (2022). MELIORATIVE CONDITION OF LAND IN THE OASIS OF KASHKADARYA IN THE 50S OF THE 20TH CENTURY. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429*, *11*(10), 118-122.

ALISHER NAVOIY IJODIDA HUKMDOR AYOL SIYMOSI VA IJTIMOIY HAYOT

Rahmonova Shahlo Rashidovna
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
Shahrisabz filiali katta o‘qituvchisi
rahmonovasahlo644@gmail.com

ANNOTATSIYA

Alisher Navoiy o‘z asarlarida hukmdor ayollar obrazini keng yoritgan. Sharq olamida musulmon ayollarining ijtimoiy hayotdagi faolligini ko‘rsatishga katta e’tibor bergan. Maqolada Alisher Navoiyning “Tarixi mulki Ajam”, “Xamsa” asarlaridagi yurt ravnaqi uchun kurashgan hukmdor ayollar, ijtimoiy faol bo‘lgan malikalar, ilm-fan sohasidagi iiqtidorli qizlar, san’atga oshuvta bo‘lganlar siymosi madh etilgan. Ular davlat boshqaruvini, ilm-ma’rifatni egallab, yurt tinchligi, xalq farovonligi uchun kurashgan lider ayollar timsolidir. Navoiy ijodida ayollar gender tengligi masalasi, davlat boshqaruvida hukmdor ayollar siymosi yorqin obrazlar orqali yaratilgan.

Kalit so’zlar: *Alisher Navoiy, “Tarixi mulki Ajam”, “Xamsa”, hukmdor ayollar, ijtimoiy faollik, davlat boshqaruvi,ilm-ma’rifat, ijtimoiy hayot, Xumoy,Turondo’xt, Ozarmdo ‘xt, Layli, Mehinbonu, Shirin, Ravshanak.*

АННОТАЦИЯ

Алишер Навои широко освещал в своих произведениях образ правящих женщин. Он уделял большое внимание показу активности женщин-мусульманок в общественной жизни восточного мира. В статье в произведениях Алишера Навои «Тарихи Мулки Аджам» и «Хамса» восхваляются фигуры правящих женщин, боровшихся за развитие страны, принцесс, которые были общественно активными, талантливых девушек в области науки, тех, кто был причастен к в искусстве. Они являются символом женщин-лидеров, которые взяли под свой контроль государственное управление, знания и боролись за мир в стране и благополучие народа. В творчестве Навои через яркие образы создается вопрос гендерного равенства женщин, фигуры женщин-правительниц в государственном управлении.

Ключевые слова: *Алишер Навои, «История Аджама», «Хамса», правящие женщины, общественная деятельность, государственное управление, наука и образование, общественная жизнь, Хумай, Турондохт, Озармдохт, Лейли, Мехинбону, Ширин, Равшанак.*

ABSTRACT

Alisher Navoi widely covered the image of ruling women in his works. He paid great attention to showing the activity of Muslim women in social life in the Eastern world. In the article, Alisher Navoi's works "Tarihi Mulki Ajam" and "Khamsa" praise the figure of ruling women who fought for the development of the country, princesses who were socially active, talented girls in the field of science, and those who were involved in art. They are the symbol of female leaders who took control of state administration, knowledge, and fought for the country's peace and people's well-being. In Navoi's work, the issue of women's gender equality, the figure of female rulers in state administration is created through bright images.

Key words: *Alisher Navoi, "History of Ajam", "Khamsa", ruling women, social activism, state management, science and education, social life, Khumay, Turondokht, Ozarmdo'kht, Layli, Mehinbonu, Shirin, Ravshanak.*

KIRISH

Alisher Navoiy ulug‘ mutafakkir sifatida jamiyatda ijtimoiy faol bo‘lgan shaxslar obrazini yaratib, ularning adolatli bo‘lishi, yurt tinchligi, jamiyat ravnaqi yo‘lida xizmat qilishi, ilm-ma’rifatga homiylik qilishi, yaxshi axloq egasi bo‘lishi kerakligini bildirib, ana shu mavzularni qalamga oladi. Ko‘pgina mumtoz shoirlarimiz ayol zotining benazir ta’riflar bilan, yorning ishq-muhabbatdagi iztirobi, uning vafosi haqida, shuningdek Ona timsoli haqida ash’orlar bitgan bo‘lsalarda, Navoiy o‘z asarlaridagi mavzularga boshqacha fikr, ya’ni ijtimoiy faollikni ham kiritadi. Chunki shoir o‘zi yashagan davrda ham ijtimoiy hayot: musulmon xalqining farzandlarini ta’lim olishi, madrasa va masjidlar, bemor va nochor kasallar uchun shifoatxonalar qurilishiga katta e’tiborini qaratgan. Hatto shoir o‘zi tolibi ilmlarga o‘qishi uchun yordam pullari joriy etgan. Xalqning ijtimoiy va moddiy farovonligini ta’minlashda beminnat xizmat qilgan. Ayollarga e’tibor, qizlarning ilm-ma’rifatli bo‘lishini, onalarni e’zozlash farzandning burchi ekanligini ko‘p bora asarlarida ta’riflagan . Sharq olamida ayollardan kuchli davlar arboblari chiqishini, islomda qizar tarbiyasi va ularning ilm olishi haqidagi fikrlarini dostonlarida ko ‘rsatganing guvohi bo ‘lamiz. Shoir asarlarida ijtimoiy hayotning lider shaxslari qatorida hukmdor ayollar timsolini yaratib, davlat boshqaruvi, diplomatik aloqalar, ayollarning davlat va jamiyatga qo‘shgan hissasini ochib beradi. Bu bilan XV asrda o‘zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiy erkak va ayol gender tengligiga katta e’tiborini qaratadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbek mumtoz adabiyotida ayollarni madh etish orqali ko‘plab asarlarning jozibadorligi oshishini guvohi bo‘lganmiz. Jumladan Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Atoiy, Sayfi Saroiy ijodida bir qator ayollar obrazi uchraydi. Abdurahmon Jomiyning “Layli va Majnun“ dostonida Layli obrazi sevgi-muhabbat bobida vafodorligi bilan ulug‘lansada, ijtimoiy hayotda passivligini sezishimiz mumkin. Chunki u otasining taz’yiqiga , kaltak yeb jazolanishiga qarshi chiqa olmaydi, sevgi bobida ham Majnunning pok sevgisiga ishonmasdan tez xulosa chiqarishi, uning dunyoqarshi sustligidan dalolat beradi. Navoiy asaridagi Layli bilimli qiz va u o‘z atrofida o‘qiydigan dugonalari bilan maktab ta’limini oladi. Sevgi bobida ham mulohazali, Majnunni boshqa qizga unashtirilganini toza qalb bilan qabul qilib,o’z sevgisiga ishonadi, uning mustaqil fikri bor.Bu bilan u ijtimoiy faol qiz hisoblanadi. Lutfiyning “Gul va Navroz” asarida Gulining faolligi sezilarli darajada berilgan bo’lsada, ijtimoiy hayotdagi o‘rni madh etilmagan. Bu bilan biz yuqoridagi shoirlarning asarlarini kamsitishdan yiroqmiz. Navoiyning tarixiy-badiiy asarlarida ijtimoiy faol ayollarni ko’plab uchratishimiz diqqatga sazovordir. Shoirning Xamsa asaridagi Layli, Mehinbonu, Shirin, Dilorom, Ravshanak kabi xotin-qizlar obrazlari o‘zbek adabiyotshunosligida o‘rganilgan va bir necha bor tahlil qilingan. Lekin asarlardagi ayollarning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi faolligi to ‘g ‘risida manbaalar kam uchraydi. Alisher Navoiyning “Xamsa”, ”Tarixi mulki Ajam” kabi asarlarida ijtimoiy faol bo‘lgan 20 dan ortiq ayollar obrazini uchratishimiz mumkin. Ushbu obrazlar orqali xotin-qizlarning jamiyatda davlatni boshqarishi, ilm olishi, kasb-hunar egallashi, adabiyot va musiqa san’atini sevishi bilan ijtimoiy hayotda faolligidan voqif bo‘lamiz. Ular ijtimoiy hayotda xalq farovonligini o‘ylaydigan, davlat mustaqilligi uchun kurasha oladigan, farzandlarini el-yurt g’amida fidoyi tarbiyalaydigan hamda ilm-fan sohasida yetuk bo‘lgan xotin-qizlar timsolidirlar. Jahon va rus adabiyotida ayol obrazi o‘ziga xos xarakterga egadir. Qadimiy Yunoniston afsonalarida Afrotida, Afina, Gera kabi obrazlar ham yaratilgan. Rus adabiyotida podshoh qizi, singlisi va boshqa ayollar obrazi ko‘proq sevgi, rashk, yomonlik va yaxshilik haqida gapiriladi, bahs yuritishadi, ammo Navoiy shoh qizlarini yoki podshoh xotinlarini ijtimoiy faol ayollar timsolida yaratib, ularni xalq farovonligi , yurt tinchligi, vatan mustaqilligi hamda xotin-qizlarni ilm-ma’rifatli bo‘lishida faolligini ko ‘rsatadi. Ana shu ezgu niyatlari, odobi bilan Sharq ayollari G’arb ayollaridan farqli ravishda ko‘rinadi.Shekspering “Qirol Lir” asarida 3 ta malika: Gonerilya, Regana, Kordeliya kabi obrazlari bo‘lib, ularning 2 nafari Kordeliyaning opalar, o‘ta xudbin, boylikka uch, bemehr qizlarning ko‘rinishlaridir. Shekpir dramalarida ayol obrazlari zamon va makonga nisbatan gavdalantirilgan.

Bundan tashqari Shekspirda Yuliya, Dezdemona, Kordeliya , Imodjena, Marina kabi ayollari bor. Ular sevgi, rashk, muhabbat tuyg‘usi bilan xatti-harakatlar qiladi. Sheksper ham barkamol xarakterlar yaratadi, ammo bu ayollar ijtimoiy hayotdagi faolligi sezilmaydi. Shundek, Duma asarlarida Anna Avstriyskaya, Margo, de Monsaro xonim va gersogenenya de Shevrez kabi ayollar ham shunga o‘xshash obrazlardir. Turkiy xalqlar hayotida mamlakat va yurtda tinchlik o‘rnatish, yaxshiliklarni amalga oshirish maqsadida Navoiy asarlaridagi ayollar obrazi ham muhim rol o‘ynaydi. Uning Mehinbonu, Shirin, Layli kabi malikalari, Xumoy, Turonduxt, Ozarmdo‘xt kabi hukmdor ayollari shular jumlasidandir. “Tarixi mulki Ajam” asarida 3 nafar hukmdor ayollar obrazi yaratilgan bo ‘lib, ularning davlatni boshqaruvida ijtimoiy faolligini guvohi bo‘lamiz. Asardagi hukmdor ayollar Sharq odobi, islomiy tarbiya olgan obrazlardir. Sharq xalqlari va islom davlatlarida hukmdor ayollar obrazi kam uchrasada, Navoiy bunday ayollar obrazini yaratib, ularni xalqning ijtimoiy hayotini yaxshilash uchun kurashuvchi faol shaxs sifatida namoyon etadi. Bu kabi hukmdor ayollarning davlatni boshqarishida erkaklar bilan tenglasha olganini anglaymiz. Ma’lumki, ” Tarixi mulki Ajam ”asarida 3 nafar hukmdor ayollar haqida zikr qilingan bo’lib, ularning har birining ismi, nasabi, podshohlik davri tilga olingan. Navoiy har bir hukmdor ayol haqida juda qisqa va aniq ma’lumotlarni lo‘nda qilib beradi. Asarda ikkinchi tabaqa kayoniylar davrining podshohi Barahmanning uch qizi: Xumon(Xumoy), Farang, Barahmando‘xt ismli qizlari haqida fikr yuritiladi. Barahman podshohdan keyin davlatni boshqarish Xumoyga o‘tadi. Xumoy Erondan askar yig’ib, Rumni farh etish uchun kurashadi. Davlatni o’g’li Dorobqa bilan birga 32 yil boshqaradi. Navoiy Xumoy obrazi orqali hukmdor ayolning podshohlik qilishi, xalqni boshqarishi bilan bog’liq nozik masalalarni yoritgan. Xumoyni ham podshoh, ham ona obrazi orqali kitobxonga ayolning kuch-qudratini, jamiyatdagi o’rnini ko‘rsatib bergan va tarixiy jarayonning faol a’zosiga aylantirgan. Hukmdor ayolning xalqiga rahnamolik qilishi, farzandiga onalik qilish uchun bir vaqtda kuch topa olishini yorqin namoyon etgan. Asarda to‘rtinchi tabaqa sosoniylar davri hukmdori Parvezshohning qizlari Turondo‘xt va Ozarmdo‘xtlar ham tilga olingan. Bu ayollar davlat boshqaruvini puxta egallagan, ijtimoiy hayotda xalq dardini biladigan faol ayollar obrazidir. Turon zaminida bu ayollar podshohlik taxtiga o‘tiradi. Mol-dunyo unga ham vafo qilmasligini biladi.Turondo‘xt bag’oyat oqila hukmdor ayol edi. Aql va adl bilan davlatni boshqargan. Xalq undan minnatdor bo’lgan. Turondo‘xt bir yilu, 4 oy podshohlik qilgan. O’zidan oldingi davrdagi soliq tizimi, shariat qonunlaridagi kamchiliklarni bartaraf etishda bosh-qosh bo’ladi. Xalqni boshqarishda donoligi uchun xaloyiq undan minnatdor bo’ladi. Navoiy hukmdor ayolning xalqparvarligi va

tinchliksevarligini madh etar ekan, bu charxi dunyo bevafoligini biladi. Ammo xalq dardi bilan yashash, vatan himoyasini saqlashda ayollarning ijtimoiy faolligini ulug ‘laydi.

Chu Turon sarir uzra topti sukun,
Anga ham vafo qilmadi charxi dun.
Ul etti vafo,charx qildi sitam,
Anga yo‘qki yolg’iz yana birga ham.

Ozarmdo‘xt obrazi ham hukmdor ayolning matonatli ko’rinishi. U Turondo‘xtning singlisi bo‘lib, opasidanda sohibjamol edi. Davlat siyosatini odilona boshqaradi, qo’shinlarni, sarkardalarni muntazam o‘z nazoratida ushlaydi.U mulk ishini o ‘z tadbiri bilan boshqarishi ila Turonduxtdan farq qiladi. Aksar hollarda opsidanda tez hukm chiqarishi, qo‘shinlarining vatan osoyishtaligi yo ‘lida doimo nazoratda ushlashi bilan ajralib turadi. Ozarmdo‘xt sipohsalori Firuz Hurmuzning ishqiy munosabatini qabul qilmaydi va uni qatl ettiradi. Taxtni boshqarish bilan birga o‘zining or-nomusi uchun kurashgan ayoldir. Albatta ayollarga past nazar bilan qarash o‘sha davr uchun oddiy hol edi. Ammo Navoiy xotin-qizlar obrazini sharqona odob bilan yaratib, ayollarga nisbatan salbiy qarashlarga qarshi Ozarmdo’xt obrazi va uning harakatini yorqin ko‘rsatib beradi. Ammo Firuz Hurmuzning o’g’li Rustam otasining qasosini oladi. Bu bilan ayolning taz’yiqqa uchragani usha davrda jamiyatning illatlaridan biri ekanini aks ettiradi.

Chu Ozarmdo‘xt o‘ldi masnad nishin,
Bas oshufta quldi yana mulk ishin.
Qotil uldi dag’I topmay darang,
Vale kelturub mulk holig ‘a nang. [2]

Navoiy Ozarmdo‘xt obrazi orqali nafaqat tashqi go ‘zalligi va husni, balki uning aqi-farosati, hukmdor ayolligi, davlatni odilona boshqarganligini ulug‘laydi. Ozarmdo‘xt millatning ehtiyoji va manfaatlarini himoya qiladigan, ijtimoiy muhitni yarata oladigan dunyoqarashi shakllangan va ijobiy natijalarga erishishgan hukmdor ayol obrazi. Navoiy yaratgan hukmdor ayollar obrazi janglarda latofatini namoyish etish uchun emas, jasoratlarini ko‘rsatish uchun xizmat qiligan. Bundan tashqari Navoiy ayollatni ojizalar deb kamsitilishiga yo‘l qoymagan va bu nozik xilqat egalari-ayollarni janglardagi matonatini madh etgan.

Navoiyning Xamsa asaridagi ijtimoiy faol ayollar tinchlik, sulh va ezgulik elchisi sifatida ko ‘rsatilib, jahon siyosatini yurgizishda rahbarlik qilishgan. Bir so‘z bilan aytganda , hazrati Navoiy qamragan ijtimoiy mavzularni boshqalar bunday darajada ko‘rsatib berolmagan. Xuroson davlatining vaziri sifatida ne-ne buyuk

tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy ishlarga, xususan, qancha shogirdlarga ustoz , siyosat va davlat arbobi sifatida xalqning ijtimoiy hayotini qo'llab-quvvatlaganlar. Shuning uchun "Farhod va Shirin" dostonida Mehinbonu, Shirin kabi hukmdor ayollarning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi faolligini, jamiyat va millatning taraqqiyotini, ilm va ma'rifatni targ'ib etishdagi homiyligini ma'rifatli jamiyat ko'zgusi deb e'tirif etganlar. Shuningdek ayollarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy faolligini oshirish masalasini davlat siyosatining muhim yo'nalishi sifatida belgilab, Mehinbonuni ta'riflaganda davlat arbobi, jiddiy aql sohibasi deb izohlaydi:

Mehbonu donishparvar erdi,
Bilik ahliga shohi sarvar erdi.[3]

Mehinbonu yosh va iqtidorli yuzlab qizlarga yo 'lboshchi, shuningdek xalq farovonligi, obodonchiligi yo'lida kuchli siyosat o'rnatadi. Mehinbonu xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlaydi. O'z atrofida iste'dodli va iqtidorli faol qizlarni jamlab, 400 nafar qizlarni kasb-hunarga o'qitadi, 10 nafar Shirinnnig xos xizmatchi kanizaklarini ilm-fan sohasi bo'yicha olima ayollar qilib tarbiyalaydi. Navoiy o'z orzusidagi ma'rifatli ayollarni hayotning ilg'or darajasida bo'lishini, orqasidan xalqning yuzlab qizlarni ergashtirib, ijtimoiy hayotning faol xotin-qizlari bo'lishini istaydi.

Ul o 'n qizkim o 'n ishda erdi mohir,
Tutib har qaysi bir xonu javohir [4]

Bu qizlar ayollarning ulishi past bo'lgan aniq fanlar, huquqshunoslik fani yo'nalishida ham talablarni qondiradi. Ayollarning ilm egallashi XV asr uchun katta matonat va shov-shuvli edi,lekin Navoiy ayollarni, kasb-hunarli va iqtidorli qizlarni qo'llab-quvvatlashi orqali jamiyatda ayol va erkaklar bu sohalarda tengligini isbotlayd. Bu fanlardan ularning har biri o'z ishiga usta, shu fandagi yuzlab kishilarga bittasi tatir edi. Demak o'nta qiz yuzlab qizga yetakchi bo'lsa, minglab qizlar ilm egasi bo'lishgan. Bu bilan Navoiy jamiyatda qancha qizlar faol bo'lsa, ijtimoiy qatlamdagi xotin-qizlarning savodini chiqarish mumkin deb o'ylaydi. Mehinbonu Shirinning tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi, ta'limga, ilm olishga, ma'rifatli bo'lishga intilgan qizlarga sharoit yaratadi. Arman malikasi atrofidagi qizlar ijtimoiy hayotda faol bo'lib, ularning barchasini Shirin liderlik qobiliyati bilan boshqaradi. Chunki jamiyat taraqqiyotida xotin-qizlarni bilimli, kasb-hunarli bo'lishi ham oila, ham bola tarbiyasida muhim rol o'ynaydi. Bu bilan Navoiy Shirinda rahbarlik qobiliyatini, liderlik faoliyatini, tashabbuskorlik xislatlarini yorqin ko'rsatadi. Ariq qazib suv chiqarish, xalqning suvga bo'lgan talabini qondirish, muhandislar ishini boshqarish va tushuna olishi darajasidagi teran fikrlovchi malikani gavdalantiradi. Arman xalqini yot dushmanlardan odilona tadbirlari bilan himoya qiladi, asraydi.

Navoiy Shirinni malikaga xos ravishda unga mos keladigan va o‘zi orzu qilgan, xalq farovonligini o’ylaydigan, xotin-qizlarni boshqara oladigan rahbar ayol qilib yaratadi. Shoir jamiyat, millat, madaniyat, odob-axloq,ilm-fan va kasb-hunarda faol bo‘lgan ayollar obrazini mukammal ta’riflaydi. Navoiy Mehinbonuni Xisrav Parvez elchilarini diplomatik munosabatda kutib olishini siyosatdon va g’oyatda bilimdon ayol timsoli sifatida gavdalantiradi. Bu bilan Mehinbonuni huquqiy bilim egasi va insonparvar faol ayolligini namoyon etadi:

Ko ‘ray e’zoz ilakim mehmondur,
Ulug’ yerdin yetishgan kordondur.

Bundan tashqari Mehinbonu Shirinning rad javobini Xusravning elchiga yetkazar ekan, ikki davlat o ‘rtasidagi munosabatga putur yetkazmaslikka harakat qiladi.

Tuzub man tongla jashni xisravona,
Qilay elchini uzre deb ravona.

Elchilar Bonuning shohona taxt va bu taxtga loyiq dabdaba, hushyorlik va odoblarni ko ‘rib, chindan ham toju taxt Bonuga loyiq deb topishadi. Demak, Navoiy yaratgan ayol davlatlararo munosabatlarni ham o‘z o‘rniga qo‘ya olishi bilan boshqa hukmdor ayollardan farqlanib turadi.

Ko ‘rib ul xusravona taxtu avrang,
Anga loyiq shukuhu hushu farhang [5]

Navoiy bu obraz orqali davlatni boshqarishda o‘z fikrga ega, jamiyat manfaatlari uchun xizmat qiluvchi , teran fikrlovchi ijtimoiy faol ayol timsolini gavdalantiradi. Chunki Navoiy jamiyatda shu kabi faol ayollar bo’lishini xohlaydi.

Navoiyning “Saddi Iskandariy”dostonida ham shu kabi ijtimoiy hayotning faol ayollari obrazini uchratishimiz mumkin. Asarda Doroning qizi Ravshanak obrazi, Chin go’zali o’zining maftunkorligi , oqila, hushyor, davlat va jamiyatga qo’shgan hissasi bilan ajralib turadi. Ravshanak – Doroning ko‘z gavhari, Iskandarning xotini. O’sha davr rasm-rusumlariga muvofiq Ravshanak saroydagi barcha ayollar, shu jumladan, shoh haramidagi barcha malikalarga ham farmonravolik madhi ulyo vazifasiga tayinlangan edi. Alisher Navoiy o’zi yashagan davrda do ‘sti Husayn Boyqaroning xotini Xadichabegimga “madhi ulyo”(oliy yo’lboshchi) unvoni berilganini bildirgan. [6] Demak, Ravshanakni barcha ayollarning oliy yo‘lboshchisi sifatida talqin etadi. U saroy ayollarining ijtimoiy hayoti, sharqona odobi, farzandini islomiy tarbiyasida uquvli va hunarli bo ‘lishini, ilm va san’atda faol bo’lishiga rahnamolik qiladigan obraz sifatida gavdalantiradi. Navoiyning bu asarida bir qancha olimu fuzalolar tilga olinadi. Masalan Arastu, Suqrot, Faylaqus kabi olimu donishmandlari bor jamiyatda , albatta ayollar ham ilmparvar bo’lishi tabiiy holdir.

Chunki Iskandarning ilmiy salohiyati yuqori bo'lganligi, ilmlilarni hurmat qilib e'zozlagani, uning saroyidagi ayollarni ham ilmda faol bo'lishga chorlaydi. Biz Iskandarning Onasi – Bonu obrazida zamonasining oqilasi, aql bobida xaloyiqning ustozi degan ta'riflni uchratamiz. Bilamizki, buyuk zotlar aqlli Onalardan dunyoga keladi.[7] Ona zotida kibr va manmanlik yo'qligini yetti iqlim shohi Iskandarning onasida uchratamiz. Bonuning farzand tarbiyasini boshqa onalarga namuna qilish mumkin. Bundan tashqari ijtimoiy faol bo'lgan ayol o'z farzandini xalqqa rahnamo qilib tarbiyalaganini ushbu obraz orqali ham ko'rishimiz mumkin,albatta. Asarda Navoiy xotin-qizlarning jang san'atini ham mukammal egallay olishi ko'zda tutgan. Dostonda Chin go'zali obrazi bo'lib, u kuy va ovozi bilan barchani maftun etadi. Navoiy ayollarning ilm-ma'rifatda, san'atda mohirligini madh etsada, bu obrazi orqali ularning jangda ham mislsiz ekanligiga yuqori baho beradi. Chin go 'zali urushlarda ishtirok etsa, hamma raqibidan ustun keladi. Bunday bahodir qizni jahon tarixida hech kim eslolmaydi, deb ta'rif beradi.

Ki: Husn ichra xurshidi tobon erur,
Yana Zuxra yanglig' xushilhon erur.

U jangda shijoatli sipoh bo'lib, jangda dushmanlarni asir etadi. Biz bilamizki, buyuk sarkarda sohibqiron Amir Temur askarlarining ichida ham huddi shunday minglab jangchi ayollar bo'lgan. Ular vatanni, xalqini qo'riqlashda mardlarcha jang qilishgan.[8] Navoiy shu jihatdan ayollarning jangda ham erkaklardek bo'lishini Chin go'zali obrazi orqali ko'rsatib beradi. Ayollarrning janglarda dovyurak, kuch-quvvatda erkaklardan qolishmasligiga ishora qiladi. Faollik - "O'zbek tilining izohli lug'ati"da mehnatda yoki biror harakatda, jarayonda jadallik, jonbozlik ko'rsatish, ishchanlik, ta'sirchanlik deb ta'riflanadi. [9] Demak bu obrazlar mumtoz adabiyotimizda ijtimoiy hayotning faol ayollari hisoblanadi. Ona tabiatda ham urg'ochi hayvonlar o 'rtasida to 'dani boshqarish borligi bizni qiziqtirdi. Zotan, bo'ri, shoqol va fillarlarni ularning urg'ochisi boshqarib borar ekan. Bo'ri, shoqolning ovda urg'ochisi yetakchilik qilsa, fillarda eng keksa urg'ochi fil yo'l boshlar ekan. To'daning tilini bilib, xavf va xatardan ogoh etarkan. Hatto Ona tabiatda ham ayol jinsi boshqaradigan holatlarni uchratishimiz mumkin ekan.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy yashagan davrda ayollarga sharqona munosabatlarga ko'ra, ularning haq-huquqlariga e'tibor kam bo'lib, ularni ojiza deb hisoblashgan. Do'sti Amir Husayn Boyqaro saroyidagi haramda ham ko'p ayollar bor edi. Xadicha begim hukmdor ko'ngliga yo'l topa olgani uchun tez orada malikai kiromga aylanadi.U farzandi valiahd bo'lishini

xohlaydi. Kundoshlik hissi yuqori bo'lgan malika boshqa xotinlarni mensimaydi. Husayn Boyqaroning suyukli xotini Xadichabegimning salbiy xislatlariga qarshi Navoiy Ravshanak va Nozmehr kabi ijtimoiy faol ayollar obrazini misol tariqasida keltiradi. Ular kundosh bo'lsada bir-birini hurmat qiladi.Bu bilan oilada ahillik, farzandlarning bir-biriga hurmatda bo 'lishi, mehr-oqibat rishtalarining mustahkam bo'lishini istaydi. Chunki shoh haramlaridagi ayollar o'rtasidagi kelishmovchiliklar ko'pgina salbiy oqibatlarga olib kelishini nazarda tutadi. Shuning uchun Navoiy asarlarida yaratilgan hukmdor ayollar ijtimoiy faolligi bilan jamiyat taraqqiyoti, mamlakat tinchligi uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari hukmdor ayollar, malikalarning har bir xotin-qizning ma'rifatli bo'lishiga homiylik qilishi, rahnamolik ko'rsatishiini xohlaydi. Navoiy " Tarixi mulki Ajam", "Xamsa" asarlarida hukmdor, rahbar, lider ayollarning ijtimoiy hayotdagi o'rnini ochib berar ekan, erkak va ayol o 'rtasidagi gender tenglik masalasini ilgari suradi. Bildirilgan fikr va mulohazalardan kelib chiqib, Navoiy o'z zamonasida ijtimoiy faol bo'lgan ayollarni qo'llab-quvvatlaganiga guvoh bo'lamiz. Shuningdek hukmdor ayollar siymosini yorqin ochib bergan shoir sifatida uning asarlari bebaho ekanligiga yana bir karra ishonch bildiramiz. Ijtimoiy hayotda ijtimoiy- siyosiy jihatdan yetuk hukmdor ayollar obrazi Navoiy davrining buyuk kashfiyotidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Jahon adiblari adabiyoti haqida.-T:O 'zbekiston.2010.
2. Tarixi mulki Ajam 179-180-b
3. A.Navoiy. Farhod va Shirin. .8-tom, 272 b.
4. A.Navoiy. Farhod va Shirin. 1989 y.199-b G'.Gulom nashriyoti
5. A.Navoiy. Farhod va Shirin. 1989 y.209-211--b G'.Gulom nashriyoti
6. Alisher Navoiy .Sab'ai sayyor.Ziyo.com.kutubxonasi.X-325-b.
7. Alisher Navoiy Saddi Iskandariy T-1991.G".G 'ulom nashriyoti 366-367-376-b
8. Jahon adabiyoti" adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal.2021.80-81b
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 90-326-b.

XX ASR BOSHLARI O'ZBEK SHE'RIYATIDA YARATILGAN "SABZAZOR" TO'PLAMI MUNDARIJASI, G'OYAVIY YO'NALISHI

Do'salova Xusniya Rustam qizi
TerDU magistranti
Tel: 998940167797
e-mail: dosalovahusniya@gmail

ANNOTATSIYA

XX asr boshlari jadid ma'rifatparvarlari jasorati bilan chop etilgan "Sadoyi Turkiston" gazetasi soyasida jamlangan, "Sabzazor" to'plamidan o'rin olgan she'rlarda elgari surilgan g'oyalar, davrning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy muhiti haqida so'z yuritiladi.

***Kalit so'zlar**: "Sabzazor", bayoz, to'plam, ash'or, she'r, ma'rifat, ma'naviyat, milliy ruh, millat, uslub, aruz, barmoq, vazn, ilm – fan, taraqqiyot.*

ABSTRACT

The ideas put forward in the poems from the "Sabzazor" collection, collected under the shadow of the "Sadoyi Turkistan" newspaper published with the courage of the modern enlighteners of the early 20th century, the social-political, spiritual-educational issues of the time environment is discussed.

***Key words:** "Sabzazor", bayaz, collection, poetry, poetry, enlightenment, spirituality, national spirit, nation, style, aruz, finger, weight, science, development.*

KIRISH

"Jahondagi turli xalqlar adabiyoti evolutsiyasi ko'rsatadiki, muayyan davrlarga kelib adabiyot yangilanishga ehtiyoj sezadi".[37] Shunday ekan XX asr boshlariga kelib o'zbek she'riyati ham yangilana boshladi. Aruz vaznidan barmoq vazniga o'ta boshlandi. Shakl kabi mazmun va mohiyat ham o'zgara boshladi. "Sabzazor"da jamlangan she'rlar ham shu davr mahsulidir. To'plamdan o'rin olgan she'rlarda ma'lum darajada ananaviy shakl saqlangan bo'lsada, mazmun va mohiyat o'zgardi. Bu davrga kelib yaratilgan she'rlar ishqiy mavzuda emas, yoinki, ma'rifatparvarlik ruhida bitila boshlandi. She'rlarda yor vasfi emas, ilm va tarbiyaning ahamiyati haqida kuylandi. Taraqqiyot va rivojlanishga undovchi "ruh" ustuvor vazifa kasb eta boshladi. "H. Boltaboyev yangilanish mumtoz adabiyot negizida sodir bo'ldi desa, N. Afoqova 20-30-yillar she'riyatiga an'ana va yangilik yuzma-yuz kelgan davr sifatida

[37] Afoqova N. Jadid she'riyati poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – B.38.

yondashadi”.[38] Mana shu davr mahsuli bo’lgan, “Sadoyi Turkiston” gazetasi soyasida jamlangan “Sabzazor” bayozi ham yangilanish va yangi bosqich she’riyatidir.

To’plam quyidagi 47 she’rdan tashkil topgan; (“Bismillahir Rohmanir Rohim”, “Tashakkur”, “O’qunglar onalar!”, “(Ahvolimiz)”, “(Ulomolarimiz)”, “(Boylarimiz)”, “(Bechoralarimiz)”, “(Jahlda qolganlarimiz)”, “Qolganlarimiz”, “Biz nalar qilamiz”, “Ikki sado”, “Tarixi xislat”, “Ayzan”, “Jarida muhiblarina”, “Yongi g’ozitamizga xitob”, “Qanday ahvoldamiz”, “Ibrat bog’inda”, “Tabrik”, “Adabiyot”, “Namuna ta’surotim”, “Shoir ila to’ti”, “O’z holimizga bir nazar”, “Iffatli insonlar”, “Bor so’zlar”, “Gapurmanglar”, “Adabiyot”, “Dunyo ketishiga bir nazar”, “Sadoyi bulbul”, “Tabriknoma”, “Muxotibim Qalam”, “Millato bil bu sado Haqni biza ihsonidir”, “G’alat”, “Talonmak”, "Istariz”, “Muxammas”, “Diqqatman”, “Jahli dushing millat irfoning kerogomozmi sanga”, “Ey jaholat nozi birla yondi jism pokimiz”, “Boshqa millatlar va biz”, “O’z maishatimizdan”, “Millatim”, “Bizim millat na holda”, “Ohista-ohista”, “Ahvolimizdan bir lavha”, “Musaddas”, “Nima kimniki”, “Safohat”) [39] ba’zilarining sarlavhasi mavjud emas shu sa’babli sarlavhasiz she’rlarning birinchi misrasini sarlavha o’rnida berib o’tdim. Quyida she’rlarning g’oyaviy yo’nalishini tahlil qilishga harakat qilamiz.

“Sabzazor” to’plamiga kiritilgan she’rlarning barchasi “Sadoyi Turkiston” gazetasining sahifalarida “ash’or” deb, so’ngra she’rning nomi berilib nashr etib borilgan. She’rning oxirida esa muallifning nomi keltirilgan. To’plamga kiritilgan she’rlar, asosan, davr mohiyatini ochib berishga asoslangan. Shu o’rinda gazetaning bosilib chiqarilishi ham jamiyat uchun juda keng miqyosdagi yutuq hisoblangan. Aynan, shu singari nashrdan chiqayotgan gazetalar millatni ma’naviy yuksaltirishga qaratilgan edi. “Sadoyi Turkiston” gazetasi ham atigi bir yil faoliyat yuritdi-yu, o’zidan juda ko’plab manbalarni meros qoldirdi. “Sabzazor” ham shular sirasiga kiradi. To’plam odatiy hamd va na’d “Bismillahir Rohmanir Rohim” she’ri bilan boshlangan, undan so’ng esa gazetaning bosilib chiqishiga bag’ishlangan “Tashakkur” nomli she’r bilan davom etadi. Bu she’r “ST” gazetasining 5-sonida chop etilgan. Shundan ko’rinadiki, bayozdan o’rin olgan she’rlar gazetada bosilib chiqishi ketma-ketligida emas, balki, g’oyaviy tomonlariga muvofiq to’plamga kiritilgan. She’rlarda ko’tarilgan muommolar va mavzular ularning ketma-ketlik tartibini belgilab bergan desak yanglishmaymiz.

Hali hamon bizni qiynayotgan muommoga bag’ishlangan ash’or esa to’plamning bosh sahifalaridan o’rin olgan bo’lib, So’fizodaning mashhur “O’qunglar

[38] Boltaboyev H. XX asr boshlari o’zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi: fil.fan.dok…diss. – Toshkent, 1996. – B.30. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 7-8.

[39] Сабзазор. Баёз. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Мунаввар қори. – Тошкент: Ильин босмахонаси, 1914. – 49 б.ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Шарқ қўлёзмалари хазинаси, асосий фонд, тошбосма. Инв №12891. Ўлчами 21x13,5. Матн ўлчами 11x18. Муқоваси оч яшил тусли картондан

onalar” musaddasidir. Bu musaddas “ST” gazetasining 10-sonida chop etilgan. Shunga qaramay davrning eng dolzarb mavzusini yoritganligi sababli ham to’plamning bosh sahifalaridan o’rin olgan. She’rning har bir misrasi onalarimizni o’qib ilm olishga, bid’at va hurofotlardan yiroq bo’lishga undaydi. Ammo, bu davrda ayollarni o’qitishga emas, ularni o’z nafslari yo’lida qurbon qilishga tayyor insonlar ham yo’q emas edi;

Rasmu rush shul eysa nisvo niyat,
Kulsa kerak olama islomiyat,
Qoyida shariat qoni haqqoniyat,
Qildi sizi johila nafsoniyat,
Qumri bilan bulbulu bedonalar,
Yaxshi o’qur, siz ham oqing onalar.[40]

Bu misralardan ko’rinib turibdiki, udum va odatlar ayollarni o’qirtishga to’sqinlik qilibgina qolmay, shariatni o’zicha anglagan ulomolar va avom xalq nazdida ayollarni joriyalarga aylantirish, o’z shahvoniy nafslari yo’lida ularni o’qimishsiz johila onalarga aylantirishgan. Bilamizki, har bir xonadonda farzand tarbiyasi va ta’limida onalarning o’rni beqiyos, shu sababli so’fizoda onalarni o’qimoqqa undaydi:

Boy dodangiz ozgina pul bersa ham,
Daftar oling, siz onga yo bir qalam,
Bo’lmasangiz fozila oyim o cham,
Qoida bo’lur o’ylaringiz muntazim,
Qumri bilan bulbulu bedonalar,
Yaxshi o’qur, siz ham oqing onalar.[41]

Bu misralar orqali xalq ichida boylarning ham borligi, ammo o’qish uchun pul sarf etmasliklarini anglaysiz. Shu o’rinda ayollarga xitob ham qilinib agar otalari pul bersa ham o’zlari o’qishga harakat qilishlari ta’kidlanmoqda. Agar o’qimishli bo’lishsa barcha orzu va umidlari (*Qoida bo’lur o’ylaringiz muntazim*) amalga oshishi ham ko’ylab o’tilgan.

Bayozdan o’rin olgan keyingi she’rlar esa, Hamza Hakimzoda Niyoziy qalamiga mansub bo’lib, “Ahvolimiz”, “Ulomolarimiz”, “Boylarimiz”, “Bechoralarimiz”, “Jahlda qolganlarimiz” va “Qolganlarimiz” nomi bilan “ST” gazetasining 9-sonida bosilib chiqqan. “Qolganlarimiz” she’ridan boshqa barcha she’rlarining sarlavhasi

[40] So’fizoda Muhammadsharif. O’qunglar onalar. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 3.
[41] So’fizoda Muhammadsharif. O’qunglar onalar. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 3.

qo’shtirnoq ichida berilgan. Sarlavhalarning qo’shtirnoq ichida berilishi ham bejiz emas:

Chiqdi haq so’z uchun achchig’larimiz!
Qoraga yopushib sarig’larimiz!
Bizdami? Ayb yoki dehqonda!
Sho’ra bo’lg’ay chiqib tarig’larimiz!
Qadiming rasmini tutub sunnat!
Bed’at o’ldi barcha qilig’larimiz![42]

Har bir davrda bo’lgani kabi bu davrda ham insonlar haq so’zni qabul qilisha olmagan. Buni oddiygina shu davrda yaratilgan Behbudiyning mashhur dramasi “Padarkush” orqali ham bilib olishimiz mumkin. Yana bir davrning dolzarb muommosi ham ko’tarilgan bu she’rda, ya’ni *qoraga yopushib sarig’larimiz* irqparastlik haqida ham so’z boradi. Barcha bu nohaqliklar uchun aybni ziyolilar o’zlaridanmi? Yoki dehqonlardan izlashlarini ham bila olishmaydi. Ayni vaqtda o’tgan ota-bobolarimizdan qolgan urf-odatlarni o’zlari uchun sunnat amal qilib olishgan. Shu sabab ham barcha qilgan ishlarining bed’at va xurofotga yo’g’rilganini ko’yib -pishib kuylashgan. “Ulomolarimiz” nomli she’rida ham “nafs” va “jahl” turiga tushsin deb, ilm dengizidagi balig’larga qiyoslashadi xalqni.

Chiqodur qoshlik va uponi qo’yib!
Burnidin bexabar yerig’larimiz![43]

Yuqoridagi misralardan ham anglashiladiki, o’zlari yasan-tusan qilib yurishgani bilan dunyodan bexabar, ilmsiz va ma’naviy qoloq ekanliklarini Hamza “yerig’larimiz” so’zi orqali ochib bergan.

Hamzaning quyidagi she’riga e’tibor beraylik:

Har kuni bir qabat tushar etidin!
Semiz o’lmay hamon arig’larimiz![44]

Har doim ham og’ir davrlar kambag’allarni yana ham og’ir va tushkun holga tushuradi. Bu she’rdan ham ko’rinib turibdiki, barcha yuk va qiyinchiliklar yana kambag’allar zimmasiga tushgani, soliqlar va mehnat ularni kundan kunga ham ma’nan ham jismonan ozdirib yuborgani anglashiladi.

“XX asr boshlari o’zbek adabiyotining g’oyaviy -mavzuviy va poetik jihatdan yangilanishida Avloniyning ham o’rni beqiyos. Uning sheriyatisiz, ehtimol, yangi

[42] Hamza Hakimzoda Niyoziy. Ahvolimiz. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 5.
[43] Hamza Hakimzoda Niyoziy. Ulomolarimiz. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 5.
[44] Hamza Hakimzoda Niyoziy. Bechoralarimiz. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 6.

o’zbek she’riyati yuzaga chiqmagan bo’lar edi”. [45] Bayozdan Avloniyning juda ko’plab she’rlari o’rin egallagan. Bayozning keyingi sahifasidan esa, G’oyaviy jihatidan yuqorida tahlil qilganimiz Hamzaning she’rlariga yaqin ma’no kasb etuvchi Avloniyning *“Biz nalar qilamiz?”* nomli g’azali o’rin egallagan. Quyida g’azalning ba’zi baytlari ma’nosini tahlil qilamiz:

Xayol aylamakim, xayri beriyo qilamiz,
Ilum hosil edub o’zni peshvo qilamiz.
Xolus niyat ila hech isha kirishmaymiz,
Yetushsa bir amali, daf’atan o’zni peshvo qilamiz.[46]

Qarangki, yaxshi ishlarni ikkiyuzlamachilik qilmasdan, riyosiz qilyapmiz deb xayol qilamiz. Ammo ozgina ilmimiz ziyodalashsa, o’zimizni “peshvo” (rahbar, ustoz, rahnomo) deb bilamiz. Biron ishni yaxshi, ezgu niyat bilan boshlamaymiz va biror amalga erishsak, daf’atan o’zimizni rahnamo qilamiz deb keltiradi baytlarida. Keyingi baytlarga ham yuzlanib o’tamiz; *hamisha oldanamiz, oldamoqdir niyatimiz,* o’zgalarning gaplariga va amallariga aldanamiz, o’zimiz ham aldash va yolg’on bilan niyatlarimizni amalga oshirishga harakat qilamiz degan ma’no bor deb olishimiz mumkin. *Tushunmay ish tubiga jangu mojoro qilamiz.* Qilayotgan ishimizning nima ekanligini va qanday foyda yoki zarar berishini, oxiri nima ekanini tushunmasdan janjal qilamiz. Qolgan baytlarda ilgari surilgan g’oyalar ham o’sha davrning eng dolzarb muommolarini kuylab chiqadi. Ilm va fanga yondashuv, tijorat va sarmoya, ta’lim va tarbiyada orqada qoloq ekanliklari haqida kuylaydi. Agarda farzandlari biror aytganini qilishmasa, “juvonmarg yuqol” deb yomon duo qilamiz deydi. Ilm va hunar o’rganish o’rniga kayf -safo qilamiz deydi. Boshqa millatlar “hikmatli kimyogarlik” qilishsa, biz “gardkam” (nard o’yini) deb “misni kimyo qilamiz” degan jumlalarni keltiradi. So’nggi misralarda:

Yetar bu damg’acha (hijron)lig’ , ey musulmonlar,
Keling, hayotimiza ilmni rahnamo qilamiz.[47]

Shu damgacha barcha narsalardan yiroqlik yetadi, endi hayotimizga ilmni ustoz, rahnamo qilaylik degan bayt bilan yakunladi. Bu she’r xalq ichidagi kamchilik va qusurlarni, millatning qaysi jabhalarda qoloq ekanliklarini yaqqol ochib bergandir. Bundan tashqari to’plamdan Avloniyning “Ikki sado”, “Jarida muhiblarina”, “Shoir ila to’ti”, “Iffatli insonlar”, “Gapurmanglar”, “Sadoyi bulbul”, “Muhotibim qalam”, “G’alat”, “Diqqatman”, “Ey jaholat nozi birla yondi jism pokimiz”, “O’z maishatimizdan”, “Nima kimniki”, “Safohat” singari she’rlari o’rin egallagan. Bu

[45] Nazarova Sh. XX asr boshlari... – Toshkent, 2023. – B.31
[46] Abdulla Avloniy. Biz nalar qilamiz. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 7.
[47] Shu manba. – B. 7.

she’rlarning barchasi mushtarak bir g’oyani ilgari suradi. Ya’ni ilm-fan taraqqiyoti, ta’lim-tarbiya ahamiyati, ma’naviy va madaniy taraqqiyot, iqtisodiy rivojlanish va bed’at va xurofotdan chikinish kabi g’oylarni targ’ib etadi. Birgina “Jarida muhiblarina” she’ri esa, gazetaning mushtariylariga bag’ishlangan:

Dundi fasli bahori xoriston,
Gul ochildi bo’ib bahoriston,
Qundi bulbul chaman ochub bo’ston,
Eshiting aylayur siza doston,
Chiqdi boshlab “Sadoyi Turkiston”,
O’qingiz shavq birla, ey do’ston.[48]

Bu misralardan ma’lumki, gazeta chiqishi millatning bir yutug’i bo’lib, xoristonlarga bahor keldi va gullar ochildi deyish orqali, xalqni ma’naviyatga va taraqqiyotga yetaklovchi bahorga qiyoslanmoqda gazeta. Gazeta millatning holidan va jahon yangiliklaridan xabar beradi. Shu sabab ham xalqqa gazetaning qancha vaqtda chiqishi va qancha pul ekani haqida aytib olib zavq bilan o’qishlari aytiladi. “Shoir ila to’ti” sherida esa, shoir to’tiga yuzlanib u bilan yangiliklar va kizgan yurtlaridagi o’zgarishlarni so’raydi:

Kel ey, to’ti ikkovlon suylashaylik hol millatdin,
Eshitdim kam emassan, baxabar ahvol millatdin.
Ko’rib Makka, Madina, Misr, Istanbulu eroni’
Nelar ko’rding, eshitding so’yla jonim sarvatdin.
Kezub Fosu Yaman, Afg’onu Hindiston jazirasini,
Ridodin, xirqadin, tasbehdin so’yla ibodatdin.[49]

Islom mamalakatlarida qanday diniy yangiliklar borligi va Yevropada ilm-fan doirasida qanday yangiliklar borligi, ziroat, sanoat, hunar va ilm fan haqida so’raydi. To’ti esa javob berib, xo’roz hamma joyda berdik qichqirayotgani va islom mamlakatlari va boshqa mamlakatlar ham hali hamon g’aflatda ekanliklarini aytadi.

To’plamga kiritilgan she’rlarning yana bir katta qismini Tavalloning she’rlari egallaydi. “Ibrat bog’inda”, “Bor so’zlar”, “Dunyo ketishiga bir nazar”, “Millato bil bu sado haqni bizga ihsonidir”, “Talonmak”, “Muxammas”, “Boshqa millatlar va biz” singari she’rlari to’plamga kiritilgan. Tavallo she’rlaridagi ilgari so’rilgan g’oyalar ham boshqa she’rlar singari ilm-fan va taraqqiyothaqida kuylaydi. Xalqning urf-odat va bed’atlarga berilib qolganini, bekor bo’lsa choyxonama – choyxona

[48] Abdulla A. Jarida muhiblarina! Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 7.
[49] Abdulla A. Shoir ila to’ti. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 7.

yurishlari haqida aytib o'tadi. Boshqa millatlar taraqqiyotidan xabar beradi. Quyida "Muxammas"idan bir parcha keltiramiz:

Ko'ro'ldi ko'r sahro rahm edub ko'zimiz och,
Duosin aylama sen kam bu darda yo'qtur iloj,
Bedinga bomayurim yo'qtur qonimda rivoj,
Zamona ko'rmadi chun ilma bizga bir muhtoj,
Edub bu bed'at amallar ko'ring oqardi soch.[50]

Ko'rinib turganidik, Allohdan rahm qilishini va ilm yo'liga kiritishi, yomon amallarning hech qanday naf bermayotgani va bu amallarni bajaraman deb tez qariyotganini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari to'plamdan Sayid Hibbatulloh Xo'ja Xislatning "Tarixi xislat" nomli she'ri "ST" gazetasining 6-sonida bosilib chiqqan. She'rda gazetaning chiqishini orziqib kutilgani haqida kuylanadi. M. Rasuliyning "Ayzan" nomli she'ri gazetaning 3-sonida bosilib chiqadi. Mo'minjon Toshkandiyning "Yangi g'ozetamizga xitob" nomli she'ri gazetaning 8-sonida nashr etiladi. Bu she'r ham Xislat she'ri singari gazeta gazetaning bosilib chiqishiga bag'ishlanadi:

Chiqding emdi: (Sadoyi Turkiston),
Har quloqqa tovush yetar bu on.
(Uxlamang emdi bas) debon qichqir,
Qo'rqmayin qichqirishga yetdi zamon. [51]

Ash'orda barcha mavzuga to'xtalib o'tiladi. Gazetaning chiqishi millatning ozgina bo'lsada erkinlikka erishganidan darak beradi. Shu sababli ham endi g'aflatda yotmasdan, o'qish va izlanishga harakat qilish kerakligi haqida aytiladi. Eng kerakli ishlar bu, albatta, ilm-fan va tarbiya, taraqqiyot shulardan boshlaylik deydi. Bundan tashqari bir oilada ham ota-ona o'qimishli bo'lishi kerakligi aytib o'tiladi. Hamma ishlarni og'zaki gapirib emas amalda bajarishga undaydi. Oldin o'qishga shariyat qo'ymagan bo'lsa, endi keng yo'llar ochdi. Har bir mahallaning boy odamlari yig'ilib ikki xil maktab ochinglar deydi. Ta'lim olish uchun qizlarga alohida, o'g'il bolalarga alohida o'qituvchi yollab o'qiting deydi. Chunki, o'qigan yigitga o'qimagan tarbiyasiz nodon qiz kerak emas deb ta'kidlaydi. Ayol uyning ziynati, uyning ustuni shu sabab ham ayollar ham o'qigan bo'lishi kerakligini aytadi. So'zlarni tugatgandan yana ko'zlaringiz uyquga ketgan. Borib turt, uyg'ot ko'p zamonlarsdan beri o'zga millatlarning mustamlakasi bo'lib keldik endi o'z erking uchun uyg'on degan ma'no bor.

[50] Muxammas. Sabzazor. Birinchi tab' (noshir va to'plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 7.
[51] Yangi g'ozetamizga xitob. Sabzazor. Birinchi tab' (noshir va to'plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 13.

Axtariyning “Qanay ahvoldabiz”, “Ohista-ohista” nomli she’rlari ham millatga murojat va shikoyat tarzida bitilgan.

Gazeta nashriga bag’ishlangan yana bir ash’or Sidqiyning “Tabrik” nomli she’ridir. Bu she’rda forsiy va usmonli turk so’zlaridan juda ko’p foydalanilgan. Bu she’rda ham gazeta orqali barcha yangiliklardan xabardor bo’lishlari va gazeta yordamida ozgina bo’lsada xalq boshqa millatlardan o’rnak olib taraqqiy eta boshlashadi degan ma’no bor.

Mir Mullo Shermuhammad O’g’lining “Adabiyot” beb nomlangan she’ri “ST” gazetasining birinchi sonida chop etilgan. Bu she’r ham g’oyaviy mazmun jihatidan to’plamdan o’rin olgan boshqa she’rlar singari millatning hol-ahvolini yozadi va bu jaholat ko’chasidan boshqa millatlar singari qachon ma’rifat ko’chasiga kirasan deb millatga yuzlanadi:

Olib ibrat, san ey millat, hama obod millatdan,
Qachon ko’z ochmaki g’ayrat qilursan xuvob g’aflatdin. [52]

Xolid Said(Hayoli)ning “Namuna ta’surotim” nomli she’ri “ST” gazetasining sakkizinchi sonida chop etilgan. Jamiyat va millatning holidan olgan ta’surotlari bilan tanishtirib; yig’la millat “xor” va “zor” bo’lding, “jahl” va “g’aflat”dan “toru mor” bo’lding deydi. O’zga millatlar ilm bilan hashamatga erishdi, jahlning orqasidan “hokisor” bo’lding degan murojaat va shikoyatlar bilan davom etadi.

Mulla Qo’shoq(Miskin)ning “O’z holimizga bir nazar” nomli musaddasi “ST” gazetasining ikkinchi sonida chop etilgan. Bundan tashqari to’plamdan “Istariz” nomli va “Musaddas” nomli musaddaslari o’rin olgan. Bu she’rlar ham g’oyaviy jihatdan yuqoridagi she’rlarga yaqin. Xalqni ma’naviyatga chorlash va o’zlarining holidan xabar mazmunida bitilgan. To’plamdan yana Afandixonning “Adabiyot”, laylixonimning forscha “Tabriknoma” nomli she’rlari o’rin olgan. Bundan tashqari “Jahli dushing millat irfoning kerogomozmi sanga”, “Bizim millat na holda” va “millatim” nomli she’rlar o’rin olgan.

To’plamga kiritilgan barcha she’rlarning janri bir xil bo’lmasada, ularda qalamga olingan mavzu g’oyaviy jihatdan bir-biriga juda yaqin. Barchasida millatning holi bayon qilinib, ularni taraqqiyotga boshlash, ilm va fanga yo’naltirish g’oyasi ustuvor vazifa kasb etgan.

XULOSA

Aynan mustaqillikka erishganimiz O’zbekistonliklarga, o’zbek adiblari oldiga yangidan – yangi vazifalar qo’ydi,. Badiiy ijodda qalam tebratayotgan ijodkorlarning

[52] Mir Mullo Shermuhammad O’g’li. Adabiyot. Sabzazor. Birinchi tab’ (noshir va to‘plovchi Munavvarqori). – Toshkent: Ilin tipo-litografiyasi, 1914. – B. 17.

va olimlarning jadidlar asarlarini o’rganishi millatning ijtimoiy-siyosiy ongini, ma’naviy, axloqiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Sabzazor” boshdan oxir millatgamurojaatdan iborat bo’lib, u millatni ilmga targ’ib qiladi. Eski oyoqlarda kishan bo’lib qolgan urf-odatlardan xalos bo’lishga da’vat etuvchi asarligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – B.38.
2. Boltaboyev H. XX asr boshlari o’zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi: fil.fan.dok…diss. – Toshkent, 1996. – B.30. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 7-8.
3. Nazarova Sh. XX asr boshlari... – Toshkent, 2023. – B.31
4. Сабзазор. Баёз. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Мунаввар қори. – Тошкент: Ильин босмахонаси, 1914. – 49 б.ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Шарқ қўлёзмалари хазинаси, асосий фонд, тошбосма. Инв №12891. Ўлчами 21х13,5. Матн ўлчами 11х18. Муқоваси оч яшил тусли картондан

MULOQOT DAROMAD BOSQICHINING YOSH BILAN BOG'LIQ XUSUSIYATLARI

Barno Muxtorova
Farg'ona Davlat universiteti o'qituvchisi
Raxmonkulova Maftuna
Farg'ona Davlat universiteti (ingliz tili) yo'nalishi magistranti.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada muloqot va uning turlari hamda muloqot daromad bosqichining kasblar doirasida bir biridan farqi va o'xshash taraflari haqida so'z borgan. Muloqotning kompazitsion bosqichlaridan adresant faoliyatidagi muloqot daromad bosqichiga alohida urg'u berilgan.

***Kalit so'zlar**: Muloqot bosqichlari, muloqot daromad bosqichi, til va jamiyat.*

ABSTRACT

This article talks about communication and its types, as well as the differences and similarities of the income stage of communication within professions. Of the compositional stages of communication, special emphasis is placed on the income stage of communication in the activity of the addressee.

***Key words:** Communication stages, communication income stage, language and society.*

KIRISH

Muloqot odamlar amalga oshiradigan faoliyatlar ichida yetakchi o'rinni egallab, u insondagi eng muhim ehtiyojni jamiyatda yashash va o'zini shaxs deb hisoblash bilan bog'liq xususiyatni qondiradi. Shuning uchun ham uning har bir inson uchun ahamiyati kattadir. Muloqot – odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir birlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir.

Ya'ni, har bir shaxsning jamiyatda ado etadigan ishlari (mehnat, o'qish, o'yin, ijod qilish va boshqalar) o'zaro munosabat va o'zaro ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi. Chunki har qanday ish odamlarning bir-birlari bilan til topishishini, bir-birlariga turli xil ma'lumotlarni uzatishni, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rni, ishlarining muvaffaqiyati, orttirgan obro'si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir.

Muloqotning turli shakllari yoki bosqichlari mavjud bo'lib, dastlabki bosqich – odamning o'z-o'zi bilan muloqotidir. T.Shibutani "Ijtimoiy psixologiya" darsligida: "Agar odam ozgina bo'lsa ham o'zini anglasa, demak, u o'z-o'ziga ko'rsatmalar bera

oladi”- deb to’g’ri yozgan edi. Odamning o’z-o’zi bilan muloqoti aslida uning boshqalar bilan muloqotining xarakterini va hajmini belgilaydi.

Agar odam o’z-o’zi bilan hadeb muloqot qilishni odat qilib olib, doimo jamiyatdan o’zini chetga tortib, tortinib yursa, demak, u boshqalar bilan suhbatlashishda, til topishishda jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, deyish mumkin. Demak, o’zgalar bilan muloqot – muloqotning ikkinchi bosqichi va ko’rinishidir.

A.N.Leontev o’zining “Psixika taraqqiyotidan ocherklar” kitobida muloqotning uchinchi shakli – avlodlar o’rtasidagi muloqotning ahamiyati to’g’risida shunday deb yozadi: “Agar barcha katta avlod o’lib ketganda, insoniyat turi yo’q bo’lib ketmasdi, lekin jamiyatning taraqqiyoti ancha orqaga surilibgina emas, balki yo’qolib ham ketishi mumkin edi”. Haqiqatan ham, avlodlararo muloqotning borligi tufayli har bir jamiyatning o’z madaniyati, madaniy boyliklari, qadriyatlari mavjud bo’ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilg’or vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saqlab keladilar hamda ta’lim tarbiya va kundalik muloqot jarayonida uni avloddan-avlodga uzatadilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Olimlarning e’tirof etishlariga ko’ra “...nutqiy muloqotning to’g’ri va real amalga oshishi uchun kommunikantlar nutq momentiga qadar muayyan faktlar bilan tanish bo’lishi, umumiy vaziyat bilan bog’liq muayyan bilim va xabardorlikka ega bo’lishlari lozim. Ayni shu faktlar, bilimlar tilshunoslikda presuppozisiya nomi bilan umumlashtiriladi”.

Jumladan, kimgadir nimadir demoqchi bo’lgan kishi, eng avvalo, adresantning u aytmoqchi bo’lgan gap presuppozitsiyasi bilan aloqadorligini inobatga oladi. Ya’ni, aytiladigan gapga aloqador voqelik bilan oldindan tanish bo’lgan adresat uchun adresantning asosiy fikrni bir yoki bir necha so’z orqali bayon etishi kifoya qiladi. Masalan, noma’lum sababga ko’ra biror yerdan kelishi kechikayotgan o’g’lini xavotirlik bilan kutayotgan ona uchun undan xabar olgani chiqib ketgan kishining “keldi” degan so’zining o’zi o’g’lining (boshqa birovning emas) kutilayotgan yerdan kelganligi haqidagi xabarni beradi.

Ammo adresat prosuppozitsiyadan mutlaqo bexabar, buning ustiga adresantning o’zi bilan ham notanish bo’lsa, u holda muloqotning to’g’ri va real amalga oshishi uchun adresantning gapni uzoqdan boshlashiga to’g’ri keladi. Shuning uchun “...inson o’z ijodiy faoliyatining barcha sohasida kompozitsiya to’g’risidagi muayyan printsiplarga amal qilishi ham bejiz emas.

Kishilar bunga ko’p vaqt ongda o’rnashib qolgan an’analar asosida, ongli ravishda, bazan esa go’zallik tuyg’usi ta’sirida beixtiyor amal qiladilar.... Jumladan,

mutaxassislardan va musiqadan xabardor kishilardan boshqalar u qadar e'tibor bermaydigan kuyni bastakor "daromad", "dunasr", "miyonxat", "avj", "siporish" kabi pardalar orqali tinglovchi qalbi va shuuriga yetkazishga harakat qiladi.

Muloqotda adresant va adresatlar faoliyati funktsional farqlangani kabi kompozitsion jihatdan ham farqlanadi.S.Mo'minovning"O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xusisiyatlari" monografiyasida adresant va adresatlar faoliyatini kompozitsion jihatdan alohida – alohida tahlil etib quyidagi bosqichlarga ajratadi.

1. Adresant faoliyati bosqichlari:
1. Salomlashuv va murojaat bosqichi.
2. Tanishuv bosqichi.
3. Daromad bosqichi.
4. Muddao bosqichi.
5. Xotima yoki xayrlashuv bosqichi.

Adresat faoliyati bosqichlari:
1. Tinglash bosqichi.
2. Munosabat bildirish bosqichi.

Daromad bosqichi. "Daromad" fors-tojikcha so'z bo'lib, foyda ma'nosidan tashqari muqaddima, kirish tushunchalarini ham bildiradi va biror maqsadni anglatish uchun shu maqsad atrofida uzoqdan boshlangan gapni ifodalaydi. Masalan: "Shunaqa qilib, Narzini ham yubormoqchimisiz?" – dedi kampir, darrov gapning daromadini payqab". (H. Nazir, Mayoq sari)

O'zbeklar nutqida "Berdisini aytguncha shoshmay tur", "Tomdan tarasha tushganday gapirma" kabi naqllar qo'llanadi. Bu shundan dalolat beradiki, esini tanigan aksariyat o'zbek kommunikanti adresatga biror jiddiyroq fikrni aytishdan oldin uni suhbat mavzuiga ruhiy jihatdan tayyorlab olishga harakat qiladi.

A. Qahhorning " Muhabbat " qissasida ham Naimjon bu vaziyatda hech qanday daromadga o'rin yo'qligini ko'rib gapning po'stkallasini aytdi. Daromad shu matnda kirish so'zga yoki tayyorlovga ma'nolarida kelyapti. Sherali gapning daromadini topa olmay, Shahrinsoning qo'lini ushladi.

Daromad bosqichi nafaqat nutqda balki tasvirlanayotgan matnda ham bo'lishi mumkin bunda tasvirlanayotgan vaziyat biron bir tayyorgarlikni ochib beradi. Marg'uba taqinchoqlarini titib ko'rgani odamlar chiqib ketishini kutar edi,Buni sezib barcha chiqib ketdi. Komolxonov iltimosiga binoan "xo'p" degan javobni kutib,savol alomatiday gajak bo'lib turganda telefoni jiringlab qoldi.

Bu kabi tasvirlarni ingliz adabiyotida ham kuzatish mumkin xususan O. Genrining " The count and the wedding guest" nomli hikoyasida ham daromad bosqichi mavjud " All in black and that sad far away look and the golden hair shining

under the black veil" matnda kitobxonni o'lim vaziyatiga tayyorlash bosqichini ko'rishimiz mumkin. Muloqotdagi bu xususiyati deyarli barcha davlatlar uchun xos bo'lib , ma'lum bir mavzuda gapirganda tinglovchini gapning mag'ziga tayyorlab olish aytilgan gaplar tushuniladi.

Misol uchun insonga yomon xabarni yetkazish uchun aynan shu gapni o'zidan oldin ana shu insonni shu xabarga tayyorlab olinadi bunga misol qilib xalqimizda biror kimning yaqining o'limi haqidagi xabardan oldin aytiladigan ' Alloh sabr bersin' yoki ' Bu narsa har bir insonni boshida bor' kabi so'zlar tinglovchini ruhan bundan keyingi so'z nima haqida ekanligiga tahmin qilishga yordam beradi.

Misol uchun A. Qodiriyning 'O'tkan kunlar' romanida Yusufbek hojining Otabekga aytgan so'zlaridan parcha keltiradigan bo'lsak, " O'g'lim, hali sen eshitdingmi, yo'qmi haytovur biz sanining ustingdan bir ish qilib qo'ydiq….." Aynan shu jumla orqali Yusufbek hoji o'g'lini diqqatini muhim bir masalaga qaratmoqchi bo'ladi.

A. Qahhorning " Muhabbat" qissasida Marg'uba dalda berish uchun " Hammaning ham ota va onasi o'ladi " shu jumla bilan tinglovchiga xabarga qisman tayyorlaydi va tasali beradi.Ingliz adabiyotida esa O. Genrining " Girl" hikoyasida " I have something to tell you" said Hartley to the girl. Men senga bir narsa aytmoqchiman, shu jumla orqali Hartey qizni jiddiy bir mavzuga tayyorlayapti.

Muloqot - odamlar o'rtasida hamkorlik faoliyati ehtiyojidan yuzaga keladigan va axborot almashinuvi, o'zoro ta'sirning yagona yo'lini ishlab chiqish, boshqa odamni idrok qilish va tushunishdan iborat bo'lgan aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishning murakkab , keng qamrovli jarayondir.

A. Qahhorning " Mahalla" nomli hikoyasida otaxonga cho'tkachi " Xafa bo'lmay yuribsizmi otaxon, Kampir onam alomat odam edilar" deb aytdi.

Bundan tashqari Abdulla Qahhorning yana bir mashhur qissalaridan xisoblanadigan "Sinchalak"qissasini oladigan bo'lsak, undagi berilgan ba'zi bir jumlalar bor, Nosirov Saidaga "Bo'ston" partiya tashkilotining sekretarligiga tavsiya qilinganligini aytish uchun gapni uzundan uzoq daromaddan boshlaydi, ya'ni Qalandarov haqidagi ma'lumotlar va uning fe'lidagi o'ziga xosliklardan gapira ketadi. Saida endi xonadan chiqib ketmoqchi bo'lib turganda esa unga " Men sizga aytmoqchi bo'lgan gapimni hali aytganim yo'q, bu gaplar hammasi daromad edi deb aytadi.Bu orqali esa Saidaga muhim bir gapni aytish oldidan unni aynan shu vaziyatga tayyorlaydi.

XULOSA

Umuman badiiy asarlarda ham kundalik hayotda ham daromad bosqichiga ko'plab misollarni ham topish mumkin. Saida o'zining mansabga ko'tarilganligini

aytish uchun To‘tinsoga aytgan gaplarini misol qilish mumkin. Saida daftarni yopib, uzun daromaddan keyin voqeani aytib berdi ya’ni daromad keyin bu degani xolasiga bo‘lib o‘tgan voqeani aytib bergandan so‘ng.Saida va Qalandarov suhbat paytida Saidaga ikki qo‘chqorning kallasi bitta qozonda qaynamasligini aytadi shunda Saida darrov gapning daromadini payqab “ meni ketgin demoqchimisiz “ deb aytadi aynan shu gap ham daromad bosqichiga yaqqol misol bo‘la oladi.

Odatda yoshlar kattalarga dalda berganda ishlatiladigan so‘zlari ham qisqa va lo‘nda bo‘ladi, bunga misol qilib P.Tursunning “O‘qituvchi” romanidagi shu matini keltiraman.” Bandalikda opa.Eringiz shu choyxonada bir kechayu kunduz inqillab yotdi. Raxm qilib, eshigimga olib ketdim. Ayvonga joy qilib yotqizib qo‘ydim. Achchiqina xo‘rda qildirib berdim. Ajali yetgan ekan. Bir kun yotib,ertasi kechasi qazo qildi” . Bu kabi misollarni ko‘plab kuzatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. A. Qahhor.” Sep” hikoyasi.T.2018.195.b
2. A. Qahhor “ Muhabbat” qissasi T. 2018. 30 b
3. A.Qahhor . Qissa va hikoyalar to‘plami. T. 2018. 70-b
4. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O’zbek tili va adabiyoti, 1985, 6-son, 29-b.
5. Adabiyot nazariyasi akademik M.K. Nurmuxamedov taxriri ostida 1-tom,Toshkent : Fan,1978,246-b5.
6. S. Mo’minovning “O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy lisoniy xusisiyatlari “monografiyasi. Farg’ona, 2021-y. B 63

SOVET HUKUMATINING DINGA NISBATAN MUNOSABATI VA UNING IJTIMOIY OQIBATLARI

Ollomurodov Nurali Yoqub o‘g‘li
Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti o‘qituvchisi
Tel: 998905101992

ANNOTATSIYA

Yangi O‘zbekiston tarixining keyingi yillarida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ochiqlik, oshkoralik va diniy qadriyatlarning zamon talablari doirasida tiklanishi tufayli ilmiy tadqiqot ob’yekti sifatida keng o‘rganilayotgan tadqiq etilayotgan davrlaridan biri ham bu Sovet davrining din va diniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabati tarixidir. Hozirgi kunda sovet davri tarixini o‘rganishda chuqur ilmiy tahlil va tarixiylikka asoslangan ob’yektiv ilmiy tadqiqotni olib borish va ilmiy xulosalar chiqarish tarixiy tadqiqotlarning eng muxim vazifalaridan biri sanaladi. Shuningdek,bu davr tarixini o‘rganishning muhim qirralaridan biri diniy masala bilan bog‘liq sovet hukumatining faoliyatini tadqiq etishdir.

Kalit so‘zlar: *Turkiston, Sovet Ittifoqi, O‘zbekiston SSR, Islom dini, bolshevik, masjid ,ateizm, O‘rta Osiyo, kompartiya, xudosizlar uyushmasi.*

ABSTRACT

As a result of the reforms carried out in the following years of the history of new Uzbekistan, one of the researched periods that is widely studied as an object of scientific research is the history of the relationship to religion and religious values of the Soviet era. Nowadays, in the study of the history of the Soviet era, conducting an objective scientific research based on deep scientific analysis and historicity and drawing scientific conclusions is considered one of the most important tasks of historical research. Also, one of the important aspects of studying the history of this period is to study the activities of the Soviet government related to the religious issue.

Keywords: *Turkestan, Soviet Union, Uzbekistan SSR, Islam, Bolshevik, mosque, atheism, Central Asia, communist party, association of atheists.*

АННОТАЦИЯ

В результате реформ, проведенных в последующие годы истории нового Узбекистана, одним из исследуемых периодов, который широко изучается как объект научного исследования, является история отношения к религии и религиозным ценностям советской эпоха. В настоящее время при изучении истории советской эпохи проведение объективного научного исследования на основе глубокого научного анализа и историчности и получения научных выводов считается одной из важнейших задач исторического исследования.

Также одним из важных аспектов изучения истории этого периода является изучение деятельности советской власти, связанной с религиозным вопросом.

Ключевые слова: *Туркестан, Советский Союз, Узбекская ССР, ислам, большевик, мечеть, атеизм, Средняя Азия, коммунистическая партия, объединение атеистов.*

KIRISH

Sobiq ittifoq davrida milliy masalalar bilan birga diniy masala, diniy e'tiqod masalalari va SSSRning maxsus idoralar tomonidan ta'zyiqqa olinishi uzoq yillar davomida chuqurlashib bordi, bulardan ko'zlangan asosiy maqsad esa milliy va diniy qadriyatlarning yo'q qilinishi bilan bog'liq siyosat edi. Biroq xalqimizning milliy va diniy e'tiqod va urf-odatlarga milliy qadriyatlarga chuqur hurmat bilan munosabatda bo'lishni mustabid tuzum siyosatining natija berishiga yo'l qo'ymadi. Mustaqillik yillarida mazkur soxalarda davlatimiz va hukumatimiz tomonidan amalga oshirib borilgan islohotlar va vijdon erkinligi borasida qabul qilingan qator qonunlar, milliy ma'daniy markazlarning tashkil etilishi va barcha diniy va milliy qadryatlarning tiklanishi uchun keng yo'l ochib barilishi hamda davlat tomonidan qo'llab quvatlanishi, bu soxaning dolzarbligini ko'rsatib beradi.

O'zbek xalqining milliy, madaniy qadriyatlari asrlar davomida islom dini bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lib kelgan. Din ma'naviy va moddiy turmushda muhim rol o'ynab, XX asr boshlarida ham o'zining ta'sirchan kuchini saqlab qolgan edi.

Sovet hokimiyati o'zining dastlabki yillarida inson huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bir qator tarixiy hujjatlar qabul qildi. Rasmiy hujjatlarda, qaror va farmonlarda barcha xalqlarning tengligi, o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi, vijdon erkinligi kabi insoniy huquqlar tan olindi. Biroq, sovetcha tartiblarni o'rnatish va mustahkamlash davridayoq bolsheviklar mahalliy aholining diniy tuyg'ularini poymol qildilar. Yevropa millatiga mansub ming-minglab qizil askarlarning Turkiston o'lkasiga safarbar etilishi oqibatida masjid va madrasalar vayron qilindi. Mahalliy aholining urf-odatlaridan xabarsiz bo'lgan «qizil bosqinchilar» diniy muassasa va tashkilotlarni otxonalarga, qurol-yarog', oziq-ovqat omborlariga, harbiy qismlarning kazarmalariga aylantirdilar. Oxir-oqibatda diniy tuyg'ulari poy-mol qilingan xalqning sovet hokimiyatiga bo'lgan umidlari va ishonchi so'ndi. Dastlabki yillardayoq dindor kishilar va ruhoniylar sovet hokimiyatining dushmani sifatida ta'qib ostiga olindi. 1917-1920 yillarda sovet hokimiyatining dinga munosabati daxriylikdan iborat bo'lgan edi. Biroq, Turkiston o'lkasidagi iqtisodiy va siyosiy vaziyat sovet hokimiyati organlariga bu masalada ehtiyotkorlik bilan ish tutish zarurligini ko'rsatdi.

Avvalo, imon-e'tiqodi oyoq osti qilingan musulmon aholi sovet hukumatiga qarshi ayovsiz qurolli kurash maydoniga kirdi. Ikkinchidan, tinimsiz davom etgan qurolli to'qnashuvlar o'lkada ocharchilikni keltirib chiqardi va xo'jalikni butunlay izdan chiqardi. Diniy muassasa va tashkilotlarning moddiy tayanchi bo'lgan vaqf mulklarining bolsheviklar tomonidan davlat hisobiga musodara qilinishi ular faoliyatining deyarli to'xtab qolishiga olib keldi.

Turkistondagi aholi ancha qismini vaqfkor dehqonlar tashkil etib, ular o'zlarining tirikchilik manbaidan ajralib qolgan edilar. Maorif va madaniyat muassasalari ham vaqfdan keladigan daromad xisobidan ta'minlanardi. Ushbu o'ziga xos jihatlarni hisobga olgan sovet hukumati vaqflarni diniy muassasalar ixtiyoriga qaytarish, dindorlarga bir qadar erkinlik berish, Madrasa mudarrislari va masjid imomlaridan ta'lim tizimini qayta izga solishda foydalanishga majbur bo'ldi. Shu sababli 1922-1923 yillarda vaqflar diniy muassasa va tashkilotlarga qaytarildi va ular faoliyatiga ruxsat berilgandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sovet hokimiyati Rossiya imperiyasining mustamlakachilik va buyuk davlatchilikdan iborat siyosatini davom ettirib, Turkiston ulkasi aholisining milliy-diniy tuyg'ulari bilan hisoblashmadi. Turkiston ASSR davrida sovet hokimiyatining diniy siyosati bolshevikcha tartiblarni o'rnatish, musulmon diniy muassasa va tashkilotlarni oyok osti kilish, dindor va ulamolarni sinfiy dushman sifatida qirg'in qilish orqali amalga oshirildi.Turkiston ASSR, BXSR, XXSRda sovet tuzumiga qarshi milliy ozodlik uchun olib borilgan qurolli harakatlar, o'lkadagi og'ir siyosiy-iqtisodiy vaziyat, musulmon ulamolari va ruxoniylarining jamiyatdagi mavqei kabi omillar tufayli Markaz ayrim hollarda diniy siyosatini o'zgartirishga, bu masalada «yumshoqroq" yo'l tutishga majbur buldi.

SSSR tarkibida sovet respublikalari, jumladan O'zbekiston SSRning tashkil topishi, bolshevikcha tartiblar mustahkamlanishi, "sotsializm rivojlanib borgan sari sinfiy kurash keskinlashadi" degan stalincha qoida kabilardan kelib chiqib, dindorlarga qarshi ochiq kurash boshlandi. Bu kurash o'n yillardan ortiq davom etib, sovet hokimiyatining daxriylikdan iborat siyosiy yo'lining pardalangan qiyofasini haqqoniy ravishda namoyon qildi.

Sovet hukumatining dinga munosabatida shafqatsiz va ashaddiy kurash olib borish yo'lidan chekinishi vaqtinchalik bo'lib, kelgusida dindorlarga va diniy muassasalarga ko'p yillar davomida o'zlarini o'nglab ololmaydigan darajada zarba berish ko'zda tutilgandi. Ikkinchi jahon urushiga qadar bo'lgan davrda sovet hokimiyatining musulmon muassasa va tashkilotlariga, dindorlarga munosabati davr taqozosi bilan goh yumshab, goh shafqatsiz turda olib turganligi, "sotsialistik

qurilish" avj oldirilgan yillarda esa o‘ta keskinlashganligi yaqqol ko‘rinadi. 1926 - 1927 yillarda sovet hokimiyatining diniy siyosatida keskin burilish bosqichi boshlanib, bu jarayon 1941 -yilgacha, ya'ni SSSR Ikkinchi jaxon urushiga tortilguniga kadar uzluksiz davom etib turdi. Mamlakat bo'ylab «xudosizlik uchun kurash» harakati boshlandi. SSSR respublikalarida daxriylikni targib qiladigan, har qanday dinni yangilik va islohotlar dushmani, eskilik sarqiti sifatida qoralaydigan matbuot organlariga asos solindi.

O‘zbekistonda xam «Xudosizlar» jurnali, «Kurashchan xudosizlar» tashkiloti kabilar orqali islom diniga qarshi ayovsiz tashviqot va targ'ibot ishlari olib borildi. O‘zbekiston hududida faoliyat olib borgan masjid va madrasalar yopildi, dindor aholi islom farzlarini bajarish imkoniyatidan mahrum qilindi, diniy ulamolar qat'iy ta'qib ostiga olindi. 1927-1938 yillarda saqlanib qolgan ayrim masjidlarda imomlik qilayotgan va diniy marosimlarni o'tkazib qatag'onlardan omon qolgan oz sonli ulamolarga ham katta miqdorda soliq solindi. Asossiz ravishda yirik miqdordagi soliqqa tortilgan mulla va eshonlar soliq to'lash qobiliyatiga ega emasdilar. Oxir-oqibatda ularni sudga tortish, jinoyatchi sifatida tutkinlikka mahkum etish avj oldi.

1927-1941 yillar davomida musulmon diniy muassasa va tashkilotlar bilan birga, xalqimiz o'zining diniy ilmdan mukammal xabardor bo'lgan ulamolaridan ham ajralib qoldi. Bu esa keyinchalik jamiyatda diniy mutanosiblikning vujudga kelishiga, din bayrog‘i ostida nojo‘ya harakatlarning sodir bo'lishiga sabab bo‘ldi.

1917-1922 yillar sovet hokimiyatining musulmon diniy muassasa va tashkilotlariga hamda dindorlarga nisbatan shafqatsiz va zo'ravonlik siyosati yuritilgan dastlabki bosqich bo'lib, avvalboshdanoq ushbu hukumatning bu yo'nalishdagi strategik yo'lini belgilab bergandi.

1922-1926 yillar musulmon diniy muassasa va tashkilotlar ruhoniy va dindorlarga bir qadar erkinlik berish, "iliqlik" bosqichi bo'lib, tarixiy vaziyat sovet hokimiyatning o'z maqsadlari yo'lida vaqtinchalik daxriylik siyosatidan chekinishiga sabab bo'lgandi.1927-1941 yillar daxriylik uchun ayovsiz kurash bosqichi hisoblanadi. U musulmon muassasa va tashkilotlarning tugatilishi, ruhoniylarning shafqatsiz qatag'on qilinish davri hisoblanib, jamiyatning ma'naviy asoslariga dindorlar va ulamolarga uzoq davrgacha o‘zlarini tiklay olmaslik zarbasini berdi.

1941 yilda boshlangan urush tufayli tarixiy vaziyatning o‘zgarishi, dindorlarga bir qadar huquqiy erkinliklar berilishi, diniy tashkilot va muassasalarni davlat tomonidan to‘la nazorat ostiga olish bilan bog‘lik maxsus tashkilotlar tuzilishi jarayoni kechdi.Ikkinchi jaxon urushi yillarida sovet hokimiyatining diniy siyosatida

«yumshoqlik» bosqichiga o'tildi. Front ortini mustahkamlash, butun kuch-qudrat va imkoniyatlarni fashizm ustidan qozonilajak g'alabaga safarbar qilish zarurati daxriy hukumatdan shunday yo'l tutishni taqozo qildi. Bu o'rinda xalqning moddiy jixatdan ahvoli og'irligi, diniy ulamolar va ruxoniylarning jamiyat a'zolarini jipslashtira olishdagi mavqei kabi omillar xisobga olindi. Aholining diniy tuyg'ulari bilan hisoblashish, istak-umidlarining amalga oshuviga ozgina bo'lsa-da imkoniyat yaratish, xalqning yagona maqsadga, fashizmga qarshi kurashda jipslashuviga xizmat qildi.

XULOSA

Xulosa qismida tadqiqotga erishilgan asosiy qismida, muhim natijalar umumlashtirilib, quydagi xulosaga kelindi.

Birinchidan, Sovet hukumatining islom diniga munosabatining moxiyatini ochib berish; sovet hukumati va bolsheviklar tomonidan dinga nisbatan olib borilgan ta'ziyq va taqiblar natijasida dinni cheklashga, har bir musulmonni iymonidan, e'tiqodidan vos kechtirishga urinishdi. Ular islomni, islom urf-odatlarini mensimagan holda eskilik sarqiti sifatida qarashdi va shavqatsizlarcha munosabatda bo'lishdi.

Ikkinchidan, Sovet hukumati tomonidan diniy ma'naviy qadryatlarga nisbatan yuritilgan siyosati mohiyatini ochib berish; Sovet hukumati shunday shavqatsiz siyosat yurgizdiki, natijada musulmonlar masjitlarga borishdan, nomozlar o'qishdan, ro'za tutishdan, islom dini bayramlarini nishonlashdan, haj safariga borishdan barcha-barchasidan mahrum bo'lgandilar. Din ulamolarini esa, quruq tuhmat va bo'xtonlar orqali jismonan yo'q qilishga qattiq urinishdi. Ular tomonidan olib borilgan shavqatsiz siyosat ko'plab musulmonlarning yostig'ini quritdi.

Uchinchidan, Ateistik qarashlarningn jamiyatda kuchaytirilishi va uning oqibatlarini ko'rsatib berish; Sovet hukumati va bolsheviklar tomonidan turli xil ateistik tashkilotlar tashkil topdiki, ularning maqsadi yoshlarni daxriylik, ateizm ruhida tarbiyalash, va umuman o'zga g'oya Marksizm g'oyalarini singdirish edi. O'lkada "Xudosizlar uyushmasi" tuzilib, zo'r berib ko'plab ateistik ish olib borgan bo'lsada, musulmon xalqining o'z etiqodidan vos kechtiriolmadi, irodasini buka oldmadi, ular o'z urf-odatlari va milliylikka sodiq qolishdi deya olamiz.

To'rtinchidan, Sovet hukumati tomonidan dinga nisbatan olib borilgan siyosat oqibatlarini ko'rsatib berish; Bolsheviklarning musulmon siyosat tuzumining barcha bosqichlarida o'zaro bog'liq lik va ischillik ko'rinib tursada, ular hukumronlik yillarida turli hil qirralari va yo'nalishlaridan foydalanishgandi.

Jumladan, shu davrda hukumat g‘aznasi bo‘shab qolgandi, shu sababdan ham ular masjid va madrasalarga tegishli bo‘lgan tarixiy asori antiqalar va vaqf erlarini tortib olishganini ko‘rishimiz mumkin. Bundan ko‘zlangan maqsad esa, g‘aznani to‘ldirish va o‘z navbatida tortib olingan vaqf yerlarini ham paxta maydonlariga aylantirish edi.

Sovet hukumati qancha ko‘p, qanday yo‘llar bilan o‘lkamizda islom dinini yo‘q qilishga urunmasin buni uddalay olmadi. O‘zbekiston musulmon xalqlarini bu din qon-qoniga singib ketgan ekan, islom dining yo‘li to‘g‘ri ekanini ko‘rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Azamat Ziyo. “O’zbek davlatchilik tarixi”. 2000 y
2. O’zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob.
3. Sh.G’affarov. “O’zbek davlatchilik tarixi”. 2010 y
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent. O'zMU nashriyoti-2000-2001.
5. A.Sagdullayev O'. Mavlonov. O'zbekistonda davlat boshqaruv tarixi. Toshkent. Akademiya - 2006.
6. Ollomurodov, N. (2022). СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ МУСУЛМОН УЛАМОЛАРИНИ ҚАТАҒОН ҚИЛИШ СИЁСАТИ. *“BAQTRIYA–TOXARISTON BUYUK IPAK YO ‘LIDA” mavzusida Xalqaro miqyosidagi ilmiy–amaliy anjuman maqolalar to ‘plami*.
7. Ollomurodov, N. (2022). СОВЕТ ҲУКУМАТИНИНГ ДИНГА МУНОСАБАТИ ВА УНИНГ ЗАРАРЛИ ТОМОНЛАРИ. *IJODKOR O ‘QITUVCHI ILMIY-USLUBIY JURNAL*.

АҲОЛИ МИГРАЦИЯСИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МУАММОЛАРИ

Султонов Бобомурот Турсинбоевич
Халқаро Нордик институти
Murodsultanov084@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада аҳоли миграцияси тушунчаси, унинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари, камбағаллик, қашшоқликнинг пандемия шароитида дунёда ва Ўзбекистонда сиёсий, ҳуқуқий, глобал муаммолари ёритилган. Шунингдек, унда камбағаллик ва қашшоқликни тугатишнинг аҳоли бандлигини таъминлаш, тадбиркорлик ва иқтисодиётни ривожлантириш параметрлари ҳақида мантиқий фикр билдирилган.

Калит сўзлари: *Миграция, аҳоли миграцияси, ички ва ташқи миграцияси, камбағаллик, қашшоқлик, аҳоли бандлиги, тадбиркорлик, иқтисодиёт.*

АННОТАЦИЯ

В статье освещены понятие «миграция населения», его социально-экономические проблемы, бедность, нищета, политические, правовые и глобальные проблемы в мире и Узбекистане в условиях пандемии. А также в нем изложено логическое размышление о параметрах развития экономики и предпринимательства, обеспечении занятости населения по предотвращению бедности и нищеты.

Ключевые слова: *миграция, миграция населения, внутренняя и внешняя миграция, бедность, нищета, занятость населения, предпринимательство, экономика.*

ABSTRACT

This article highlights the concept of migration, its social-economic issues, political, legal, global problems of poverty in Uzbekistan and the world during the pandemic period. Moreover, it is stated logical ideas about providing the employment of population, parameters of developing entrepreneurship, as well as, economy in order to avoid poverty.

Key words: *migration, migration of population, internal and external migration, poverty, employment of population, entrepreneurship, economy.*

KIRISH

Аҳоли миграцияси – аҳолининг яшаш жойини ўзгартириши билан боғлиқ кўчиш. Аҳоли миграцияси аҳолининг муҳим муаммоларидан бири бўлиб, унга кишиларнинг оддий механик кўчиш ҳаракати деб эмас, балки ижтимоий-

иқтисодий ҳаётнинг кўп томонларини қамраган мураккаб ижтимоий жараён сифатида қаралади. Йўналишига кўра ташқи аҳоли миграцияси ва ички аҳоли миграцияси фарқланади. Ташқи аҳоли миграцияси мамлакатдан чиқиб кетиш (муҳожирлик), ички аҳоли миграцияси эса мамлакат доирасида, вилоят ва туманлараро яшаш жойининг ўзгариши. Миграция жараёнларда иштирок этувчилар – мигрант (муҳожир)лар, миграция оқими шаклланувчи ҳудуд – мигрантлар чиқувчи, улар борган ҳудуд – мигрантлар ўрнашувчи регион дейилади. Муайян мамлакатдан бошқа бирон-бир мамлакатга аҳолининг кўчиб кетиш жараёни эмиграция, унда иштирок этганлар эса эмигрантлар дейилади. Ва, аксинча бирон бир бошқа мамлакатдан маълум мамлакатга аҳолининг кўчиб келиши иммиграция, унда иштирок этганлар иммигрантлар (келгиндилар) дейилади.

“Миллоддан аввалги 384-322 йилларда яшаган машҳур ўхшаш бошқа азобларга чидай олмай ўз жонига суиқасд қилиш – бу мардлик эмас, аксинча, қўрқоқлик белгисидир. Чунки бу – ожизлик, қийинчиликлардан қочишдир. Ожиз киши ўлимни яхшилиги учун эмас, азоблардан қутулиш учун бўйнига олади”, деб ёзган эди.

Миллоддан аввалги тахминан 551-471 йилларда яшаган, ўзининг фалсафий таълимоти билан нафақат Хитой, балки бошқа халқлар ҳаётига ҳозир ҳам чуқур таъсир кўрсатаётган донишманд Конфуций эса: “Бойлик яхши кўрилиб, камбағаллик ёмон кўрилса, ғалаён чиқиши мумкин”, деб таъкидлаган эди.

XX аср ўзбек адабиёти, фани ва маданиятининг йирик вакили Абдурауф Фитрат ўз асарларидан бирида: “Тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир”[1:355], деган фикрни илгари сурган...

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Камбағалликнинг салбий оқибатларини эътиборга олган ҳолда, мамлакатимизда унга қарши курашишнинг стратегик йўналишларини ишлаб чиқиш муҳим вазифалардан борига айланди.

Ўзбекистонда аҳоли миграцияси жараёни янги завод ва фабрикаларнинг қурилиши XX аср 50-60-йилларида Навоий, Зарафшон, Учқудуқ, Бекобод, Ангрен, Олмалиқ, Янгиер ва бошқа саноат шаҳарларининг барпо этилиши ҳамда уларни ишчи кадрлар билан таъминлаш мақсадида шўролар даврида собиқ СССРнинг марказий саноат районларидан аҳолини оммавий кўчириб келтириш ҳисобига юз берди. Натижада бу шаҳарларда туб жой аҳолиси озчиликни ташкил этиб, кўпчилиги республика ташқарисидан йўлланма билан келган кишилар бўлди. 1966 йилги Тошкент зилзиласидан сўнг Тошкент шаҳри аҳолиси ҳам икки баробардан зиёд ортди. Уруш йилларида ўз юртларидан

қочоқ бўлганлар ва бадарға қилинганлар ҳам Ўзбекистонда қўним топдилар. Барча ҳудудлардаги қочоқларнинг турмуш шароити оғир. XX аср 80-йиллар охири, 90-йилларнинг бошларида собиқ иттифоқ ҳудудидан кўчиб кетиш ялпи тус олди. Масалан, аниқ маълумотларга кўра, Россиянинг ўзидан 1990 йилда 600 минг фуқаро чиқиб кетган. 1991 йилда бу кўрсаткич икки баробар ошди, 1992 йилда яна қўшилди. Кўчиб кетишнинг кучайиши малакали ходимлар ва интеллектуал кучларнинг, яъни энг керакли таркибнинг йўқолишига сабаб бўлади.

Жаҳоннинг турли нуқталарида нотинчлик сақланиб қолаётгани, зиддият ва зўравонликлар ортиб бораётгани, экологик офатлар ва бошқа замонавий хатарлар қашшоқлик ва камбағалликнинг глобал муаммоларини кучайтирмоқда.

БМТ Тараққиёт дастури ҳам Оксфорд университети ҳамкорликда ўтказилган сўнгги ўрганишлардан маълум бўлишича, 2019 йил сайёрамизнинг 101 мамлакатида истиқомат қилувчи 5,7 миллиард аҳолининг 1,3 миллиард нафари (23 фоиз) камбағалдир. Уларнинг 886 миллион нафари даромади камбағаллик чизиғи билан баробар бўлса, қолган 440 миллион нафари эса ўта қашшоқ саналади. Жаҳон банкининг ҳисоб-китобларига кўра, пандемиядан аввал қашшоқ одамлар сони қарийб 600 миллион киши эди. Пандемия туфайли бу рақамлар 71 миллионга кўпайиши баён этилди.

БМТ маълумотларига кўра, дунё аҳолиси тез ўсиб бормоқда ва 2050 йилда 9,8 миллиард кишига етади. Бунда 800 миллиондан ортиқ кишилар камбағаллик чизиғидан ташқарида қолади, яъни табиий офатлар, турли тўқнашувлар, озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи ўзгариши каби сабаблар натижасида очлик инқирозига учрайди. Экспертларнинг ҳисоб-китоб қилишича, 2030 йилдаёқ жаҳонда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 70 фоизга кўпайтириш керак бўлади.

Шу боис ҳозирги шароитда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ўта долзарб ҳисобланади. Айнан озиқ-овқат тақчиллиги муаммоси ижтимоий-сиёсий ҳалокатга сабаб бўлади, қашшоқлик ва камбағаллик доирасини кенгайтиради.

Барқарор ривожланишни таъминлаш ҳамда камбағалликни қисқартиришда муҳим омиллардан бири – таълим ва фан ролини кучайтириш, сифатли тиббий хизматни ташкил этишдир. Соғлом ҳамда билимли жамият капитал қўйилмаларнинг ўзини оқлаши коэффициентига ижобий таъсир кўрсатади, шунингдек, “камбағалликни бир авлоддан кейингисига ўтказиш”нинг олдини олади.

Ер юзида аҳолининг энг камбағал тоифаси (75 фоизга яқин) қишлоқ жойларда яшайди. Уларнинг турмуши, озиқ-овқат хавфсизлиги, асосан, қишлоқ жўжалигига боғлиқ. Кўпинча улар захиралар, хизматлар, технологиялар, бозор ва инфратузилмадан мосуводирлар.

БМТ Бош Ассамблеяси 2018-2019 йилларда “Барқарор ривожланиш соҳасидаги кун тартибини 2030 йилгача амалга ошириш фаолияти доирасида қишлоқдаги қашшоқликни бартараф этиш” резолюциясини қабул қилган. Мазкур ҳужжат ижтимоий-иқтисодий сиёсатни гендер аспекти, қашшоқликни йўқотиш, ривожланаётган мамлакатлар аҳолиси камбағал қатламининг аҳволини яхшилаш ва ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга мўлжалланган тегишли технологиялар билан таъминлашни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш ҳамда юритишга даъват қилади.

Бугунги кунда коронавирус пандемияси сабабли юзага келган глобал инқироз барча мамлакат иқтисодиётига жиддий таъсир кўрсатди.

Пандемия шароитида ишсизлик ва камбағалликнинг ўсиши энг ривожланган давлатларда ҳам улкан муаммога айланди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қашшоқлик чегарасида яшайдиган одамлар сони жудаям кўпайиб кетиши мумкин, деб ҳисоблаяпти. Жаҳон банки маълумотларига кўра, 2020-2021 йилларда дунёда қашшоқлар сони 150 миллионга ортди.[2]

Коронавирус пандемияси туфайли 1,6 миллиард ишчи-ходим ҳозирнинг ўзидаёқ даромадлари 60 фоиз пасайишига дучор бўлди. Даромадни йўқотиш, ижтимоий ҳимоянинг етишмаслиги ва нархлар ўсиши шуни англатмоқдаки, камбағаллик энди иқтисодий аҳволи илгари яхши бўлган одамларга ҳам хавф туғдирмоқда. Бунда аҳолиси ўртача даромадга эга бўлган мамлакатларда ҳам камбағаллик кўрсаткичи ортади, бундай мамлакатлар эса дунёда 60 фоизни ташкил этади. БМТ маълумотларига кўра, даромадларнинг ёш истеъмол даражасининг 20 фоизга пасайиши натижасида қашшоқликда яшайдиган одамларнинг сони 2018 йил кўрсаткичларига нисбатан 2023 йилга келиб 420-580 миллион кишигача ортиши мумкин.

Коронавирус пандемияси келтириб чиқарган янги иқтисодий инқироз ШҲТ мамлакатларини ҳам четлаб ўтгани йўқ. Бунинг устига, ундан чиқиш чўзилиб кетиши мумкинлигини ҳисобга олиш лозим. Шу боис дунё аҳолисининг деярли ярми истиқомат қиладиган ШҲТ давлатлари пандемиясининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий оқибатларини бартараф этишга катта эътибор беряпти. Асосий саъй-ҳаракатлар, энг аввало, ишсизлик ҳамда камбағалликка қарши курашишга қаратилмоқда.

ШҲТ ҳудудида 800 миллиёндан зиёд ёш авлод вакиллари яшайди. Шунинг учун ҳам иқтисодий имкониятларнинг йўқлиги хавфли тенденцияга айланиши ҳеч гап эмас, яъни ижтимоий ҳимояга муҳтож ёшлар ўзини ҳуқуқбузарликка, шу жумладан, терроризм, одам савдоси ва гиёҳвандликка уриши мумкин. Шундай экан, ШҲТ ҳудудида камбағалликни қисқартириш масаласи минтақада хавфсизлик ҳамда барқарорликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

ШҲТ Хартиясига мувофиқ, ушбу ташкилотнинг устувор мақсади минтақада иқтисодиётнинг ҳар томонлама ва мувозанатлашган ҳолда ривожлантиришга кўмаклашиш, унга аъзо давлатларда яшайдиган халқларнинг турмуш шароитларини яхшилаш учун тенг ҳуқуқли шериклик муносабатларини мустаҳкамлашдан иборат.

Шу мақсадда ШҲТ аъзолари Россия раислигида ШҲТнинг 2025 йилгача бўлган ривожланиш стратегиясини амалга ошириш бўйича 2021-2025 йилларда мўлжалланган Ҳаракатлар режаси ишлаб чиқилди. Уни 2020 йил ноябрида бўлиб ўтган ШҲТ саммитида қабул қилинди. Мазкур ҳужжат ШҲТга аъзо давлатларнинг камбағалликка қарши курашдаги ҳамкорлиги йўлга қўйилди.

Ўзбекистон ҳукумати бир кунда камбағаллик ва қашшоқликка қарши курашиш учун тахминан 2000 иш ўрни яратиш керак. Лекин буни нафақат Россия, на Ҳиндистон, на АҚШ ҳукумати амалга ошириши имконсиз. Бу ҳафтасига 14 минг иш ўрни, дегани. Бу рақамлар шундан далолат берадики, юртдошларимизнинг Россия, Туркия ва бошқа хорижий давлатларда иш излаб меҳнат мигрантига айланаётганининг бош сабаби бўлиши мумкин. Демак, меҳнат мигранти мавзуси ҳамон долзарб ва муҳим.

Мутахассисларнинг фикрича, Ўзбекистон – аҳоли жон бошига тўғри келадиган миллий даромад кўрсаткичи бўйича даромадга эга мамлакатлар сирасига киради. Бошқача айтганда, Ўзбекистон учун қашшоқлик чизиғи – кунига 3,2 АҚШ долларидан кам пулга яшаш дегани.

Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги маълумотига кўра, 2020 йилнинг 1 июнь ҳолатида Ўзбекистоннинг 2 миллион нафардан зиёд фуқаролари ёки мамлакатимизнинг меҳнатга лаёқатли аҳолисининг 11 фоизи хорижда вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга оширмоқда. Улардан 1 миллион 600 мингга яқини Россия Федерациясида. Меҳнат мигрантлари томонидан юборилаётган пул ўтказмаларининг умумий ҳажми тахминан 5 миллиард АҚШ долларини ташкил этади.[3]

2019 йилда Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги ва хусусий бандлик агентликлари томонидан ташкилий асосда ёллаш йўли билан Россияда бор-йўғи 1425 киши ишга жойлаштирилган. Меҳнат мигрантларининг пул ўтказмалари

баъзи давлатларда миллий иқтисодиётнинг муҳим қисмини ташкил қилади. Бугунги кунда 2 миллиондан ортиқ ватандошларимиз, яъни меҳнатга лаёқатли аҳолининг 12 фоизи хорижда ишламоқда. Хусусан, давлатлар кесимида Россияда – 1,5 млн., Қозоғистонда – 240 минг, Кореяда 71 минг, Туркияда – 43 минг , БАА да 5 минг ва дунёнинг бошқа давлатларида 120 минг ватандошимиз меҳнат фаолиятини амалга оширмоқда.

Очиғини айтиш керак, 2020 йилгача Ўзбекистонда нафақат қашшоқлик, балки камбағаллик ҳақида ҳам гапириш ва ёзиш мумкин эмасди. Биз тилимизга зўрлаб тиқиштирилган кам таъминланган, эҳтиёжмандлар сўзларни ишлатардик. Камбағал, дейишга мутлақо журъат қилмасдик. Энг аҳамиятлиси, бугун бу масалага давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилиб, камбағалликни қисқартириш бўйича салмоқли ишлар ҳам амалга ошириляпти. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида таъкидлаб ўтилганидек, “Ҳар қандай мамлакатда бўлгани каби бизда ҳам кам таъминланган аҳоли қатламлари мавжуд. Турли ҳисоб-китобларга кўра, улар тахминан 12-15 фоизни ташкил этади. Бу ўринда гап кичик рақамлар эмас, балки аҳолимизнинг 4-5 миллионлик вакиллари ҳақида бормоқда”.[4:30]

Камбағалликни бартараф этишнинг энг самарали усули аҳоли бандлиги даражасини оширишдан иборат. Фуқаролар учун муносиб ва даромади юқори иш ўринларини яратиш билан боғлиқ. Бунинг учун ҳукуматимиз томонидан тадбиркорликни ривожлантириш, бизнес учун қулай шароит яратиш мақсадида барпо этилаётган имкониятлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бошқача айтганда, камбағалликни камайтириш – бу аҳолида тадбиркорлик руҳини уйғотиш, инсоннинг ички куч-қуввати ва салоҳиятини рўёбга чиқариш, янги иш ўринлари яратиш бўйича комплекс иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, демакдир.[4:31] Шунинг учун Президентимиз Жаҳон банки, БМТнинг Тараққиёт дастури ва бошқа халқаро ташкилотлар билан бирга Камбағалликни камайтириш дастурини ишлаб чиқишни таклиф этди. Камбағалликни қисқартиришга қаратилган амалий чора-тадбирлар ҳақида сўз юритилди. Бу борада Президентимиз биринчи марта камбағалликни қисқартиришга доир олиб борилаётган ишларни очиқ эълон қилди. 2020 йил 23 сентябрда БМТ Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида онлайн мулоқот режимида ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Қашшоқликни тугатиш ва камбағалликка қарши курашишни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси навбатдаги сессиясининг асосий мавзулардан бири сифатида

белгилаш ҳамда ушбу масалаларга бағишланган глобал саммитни ўтказишни таклиф этди.[5]

Ҳақиқатан, бугун мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Халқаро тажриба асосида камбағалликни қисқартиришнинг таъсирчан воситаларини амалиётга жорий этиш, уни ҳисоблашнинг мезон ва усуллари, узоқ муддатларга мўлжалланган стратегиялар ишлаб чиқилди. Жараёнларнинг илк давридаёқ камбағалликни қисқартириш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирларни мувофиқлаштириш ҳамда мамлакатдаги иқтисодий ислоҳотлар аҳоли турмуш даражасини оширишга хизмат қилишини таъминлаш мақсадида Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ташкил этилди.

Камбағалликни қисқартиришнинг аниқ дастак ва механизмларини яратиш, хорижий тажрибани инобатга олган ҳолда камбағаллик даражасини аниқлаш мезонлари ва баҳолаш услубияти, ижтимоий таъминотнинг минимал стандартлари ва меъёрлари асосларини пухта ишлаб чиқиш мақсадида қисқа муддатларда Жаҳон банки, БМТ Тараққиёт дастури, Осиё тараққиёт банки каби халқаро ташкилотларнинг 14 нафар эксперти жалб қилинди. Ҳудудларда туман ва шаҳар даражасида камбағалликни қисқартириш бўйича вертикал тизим жорий этилди.

Ҳозирги вақтда Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги белгилаб олинган вазифаларнинг иккинчи йўналишида камбағалликни қисқартиришнинг амалий механизмлар қамрови даражасини оширишга эътибор қаратилмоқда. Бунда камбағал оилаларнинг доимий даромад манбаини яратишда жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган 3 та восита – 1)дан камбағал аҳолининг доимий даромад манбаини яратиш учун дастлабки капиталини шакллантириш, 2)дан инсон капитали сифатини ошириш ҳамда 3)дан камбағал оилаларга тўғридан-тўғри моддий ва номоддий ёрдам кўрсатиш ишлари самарали йўлга қўйилди.[6]

Камбағал аҳолини қўллаб-қувватлашнинг дастлабки босқичларида аҳоли томорқаларини ривожлантириш, кам таъминланган, аммо меҳнатга лаёқатли инсонларни қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва бошқа соҳаларда кооперативларга жалб қилиш, бунинг учун имтиёзли кредитлар ва тўғридан-тўғри ёрдам кўрсатиш механизмига урғу берилди.

Вазирлик томонидан ишсиз ҳамда малакага эга бўлмаган аҳолини касб-ҳунарларга ўқитиш мақсадида янгича ёндашувлар ишлаб чиқилди. Жумладан, касб-ҳунарларга ўқитиш бўйича мономарказлар, устоз-шогирд анъанасини тиклаш ва кенгайтиришга қаратилган рағбатлантирувчи субсидиялар, “World

Skills” стандартлари асосида ўқитиш ишлари қисқа муддатларда ташкил этилмоқда. Шу билан бирга камбағал аҳолини тадбиркорлик кўникмаларига ўқитишнинг ягона тизимини шакллантириш мақсадида Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги томонидан Бизнес ва тадбиркорлик кўникмалари бўйича қисқа муддатли ўқув курслар қамровини ошириш кўзда тутилган.

Ҳозирги кунда экспертлар билан биргаликда камбағалликни қисқартириш бўйича жаҳон тажрибасида кенг қўлланиладиган камбағаллик чегараси ва мезонларининг 4 та усули (мутлақ, нисбий, моддий депривация ва кўп ўлчамли камбағаллик индекси) орқали ҳисоблаш методологияси, қисқа муддатларда амалга оширилиши зарур бўлган чораларни ўзида мужассамлаштирган камбағалликни қисқартириш дастури, 2030 йилгача Ўзбекистонда камбағалликни қисқартириш стратегияси лойиҳаси каби қатор концептуал ҳужжатлар вазирлик томонидан ишлаб чиқилмоқда. Албатта бу чора-тадбирларнинг барчаси мамлакатимизда камбағалликни қисқартириб, аҳоли фаровонлиги, юқори турмуш даражасини таъминлашга хизмат қилиши аниқ. Президентимизнинг ташаббуси билан “Иқтисодиётни ривожлантириш ва камбағалликни қисқартиришга оид давлат сиёсатини тубдан янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонда ҳам бу борада аниқ вазифа ва йўналишлар белгилаб берилди.

Бугун меҳнат миграцияси глобал ривожланишнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, айни чоғда халқаро нуқтаи назардан ҳам жиддий масала ҳисобланади. БМТ маълумотларига кўра, сўнгги 50 йил ичида ўз мамлакатидан ташқарида яшовчи одамлар сони уч баробар ошган. Шу боис Ўзбекистонда ҳам бу йўналишлардаги муносабатларни тартибга солиш, мавжуд муаммоларни ҳал қилиш борасида кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, чет элда бўлиб турган хотин-қизларни, умуман, меҳнат мигрантларининг оила аъзоларини ҳар томонлама қўллаб қувватлашга муҳим масала сифатида қаралмоқда.

Буни Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги фаолияти мисолида ҳам кўрса бўлади. Масалан, COVID-19 тарқалиши сабабли хорижда қийин молиявий аҳволга тушиб қолган юртдошларимизни ижтимоий ҳимоя қилиш бўйича агентликнинг birgamiz.com электрон платформасига келиб тушган меҳнат мигрантлари мурожаатлари ўрганилди. Натижада уларнинг 753 нафарига халқаро пул ўтказма тизими орқали моддий ёрдам берилди.[7] Ваколатхоналар аралашуви билан меҳнат мигрантларининг иш берувчилардан ундирилмаган 378 минг АҚШ доллари миқдорида иш ҳақлари ундирилди. Олий Мажлис

Сенатининг Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси ҳам фуқаролардан келаётган мурожаатлар асосида аёл мигрантлар муаммоларини ҳал қилиш чоралари кўриляпти. Айни чоғда чет элдан қайтган мигрант аёллар билан ишлаш тизими маҳаллий Кенгашлар кўмагида мониторинг қилинмоқда. Айниқса, “Темир дафтар” ва “Аёллар дафтари”га киритилган опа-сингилларимиз билан олиб борилаётган ишлар юзасидан парламент назорати ўрнатилган.

Маълумки, Ўзбекистон меҳнат, миграция ва аҳолини ижтмоий ҳимоя қилиш бўйича халқаро шартномага қўшилди ҳамда Президентимизнинг “Халқаро шартномага қўшилиш тўғрисида”ги 4806-сонли Қарори қабул қилинди. Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги мазкур халқаро шартнома амалга оширилиши учун масъул бўлган ваколатли орган этиб белгиланди. Ана шу ҳуқуқий ҳужжатларнинг амалдаги ижроси ҳақида 2020 йил 17 августда бўлиб ўтган Халқаро пресс-клуб сессиясида масъуллар меҳнат мигранти бўлган юртдошларимизнинг ҳуқуқий ҳимоясига оид мақсад ва вазифаларни маълум қилишди. 1991 йилларда Ўзбекистон аҳолиси 20 миллион атрофида бўлган. 2022 йилда 35,3 миллионга етди.[9] Қарийб икки баравар ошган. 2019 йилда мамлакатимизда 815 минг одам туғилган. Аҳоли сонига нисбатан бу катта ўсиш. Ўқишга кира олмаганлар ҳам иш қидиради. 2019 йилда Ўзбекистонда 388500 иш ўрни яратилган. Ҳар йили меҳнат бозорига 700 мингдан ортиқ одам кириб келади. Агар шу 700 мингни 365 кунга бўлиб ташласак, жуда катта рақамлар чиқади. Ўзбекистонда ишсизлик даражаси иқтисодий фаол аҳолининг 13,2 фоизини ташкил этади. Бу кўрсаткич ўтган 2019 йилнинг август ойи даврида 9,1 фоизга тенг бўлган, яъни 4 фоиз атрофида ўсиш мавжудлиги аниқланган. Ишга муҳтож бўлганларнинг умумий сони 1944 минг кишини ташкил этган (ишсизлик даражаси: 30 ёшгача бўлган ёшлар ўртасида – 20,1 фоиз, аёллар ўртасида – 17,4 фоизга тенг). Меҳнат ресурслар сони 19084,6 минг кишини ташкил этиб, 2019 йилнинг август даврига нисбатан 0,6 фоизга кўпайган. Лекин иқтисодиёт тармоқларида банд бўлганлар сони 2019 йилнинг август ойи даврига нисбатан 5 фоизга ёки 671 минг кишига камайиб, 12736,7 минг кишини ташкил қилган.[10]

Айрим чекловлар сабабли якка тартибда тадбиркорлик билан шуғулланувчилар сони 2019 йилнинг август ойига нисбатан 167,5 минг (ёки 46,4 фоиз)га камайиб кетгани билан 131,2 минг ишсизларни ҳақ тўланадиган жамоат ишларига жалб қилишга расмий бандлар сони кескин камайишининг олди олинди.[8] Карантин даврида уйда ўтирган фуқаролар сони ошгани ҳамда фуқароларнинг шахсий томорқаларни ривожлантириш учун субсидиялар бериш

дастурои туфайли деҳқон ва шахсий томорқаларда банд бўлганлар сони 201,1 мингтагача ошган.

ХУЛОСА

Умуман, ривожланаётган мамлакатларнинг ҳукуматлари томонидан камбағалликни қисқартириш, тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашиш, инвестициявий ҳамда ишчанлик муҳитини яхшилаш, аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш масалаларида келишилган ҳолда ёндашувларни ишлаб чиқишга имконият яратади. Бугунга глобаллашув даврида Ер юзидаги ҳар бир инсоннинг тўйимли озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш, очарчиликка бутунлай барҳам беришдек жиддий масъулиятни янада кучайтиради. Шу боисдан ҳам мавзу юзасидан қуйидаги хулосага келиш мумкин.

1. Камбағалликни бартараф этиш, Ер, озиқ-овқат ва сув тизимлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу муаммолар давлат, хусусий ҳамда фуқаролик жамиятлари ўртасида мувофиқлаштирилган ҳаракатлар орқали ҳал қилиниши керак.

2. Иқтисодий ривожланишнинг нотекислиги билан боғлиқ ривожланаётган мамлакатларни қолоқликдан, камбағалликдан чиқариш ва янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатиш ҳозирги даврнинг глобал муаммолари орасида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ерда вужудга келган халқаро муносабатлар тизими барқарорлашувининг кучли омиллари яшириниб ётади.

3. 2021-2022 ўқув йилидан эксперимент тариқасида кам қувватда ишлаётган мактабларни танлов асосида салоҳиятли талабгорларга ишончли бошқарувга беришга оид ташаббусни қўллаб-қувватлаш зарур. Олий таълим соҳасида соғлом рақобат муҳитини шакллантириш ва қамровни ошириш, ҳар бир ҳудудда камида биттадан нодавлат олий билим юртини очиш мақсадга мувофиқ. Зеро, ҳудудларда нодавлат таълим ташкилоти ташкил этилса – рақобат бўлса, таълим сифати ҳам, мазмуни ҳам тубдан ўзгаришга олиб келади (илм-маърифат ва ножот йўлидир).

4. Тошкент давлат иқтисодиёт университетида Германиянинг IAMO (Ўтиш даври иқтисодиёти мамлакатларида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш илмий тадқиқот институти) ҳамда АҚШнинг IFPRI (Халқаро озиқ-овқат сиёсати тадқиқотлари илмий-тадқиқот институти) институтлари билан ҳамкорликни кучайтириш лозим.

5. Ўзбекистоннинг илм-фан ва таълим тадқиқотларидан кенг фойдаланиш, интеграциялаш Марказий Осиё давлатлари билан тенг ҳуқуқли шериклик ҳамда манфаатли ҳамкорликнинг йўлга қўйилгани озиқ-овқат секторини барқарор ривожлантиришга ёрдам беради.

6. Ёшлар парламенти аъзолари томонидан Фармон лойиҳасига таълим-тарбия масаласига бутун жамият эътиборини кучайтириш, ёш авлодга таълим билан тарбия бериш жараёнлари ўртасида узвийликни таъминлаш, таълим муассасалари, ота-оналар ва кенг жамоатчилик орасида ўзаро ҳамкорлик муҳитини ривожлантириш бўйича ҳамда 5 йиллик иш стажи бўлган бакалавр даражасига эга ходимларга ҳам фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олим имкониятини яратиш ва таълимда Гендер тенгликни таъминлаш зарур.

7. Доимий даромад манбаини яратиш. Оилавий тадбиркорлик, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, корпорацияларга жалб қилиш, ишга жойлаштириш.

8. Инсон капитали сифатини ошириш. Имтиёзли кредитлар, тўғридан-тўғри молиявий ёрдам бериш. Тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш, касб-ҳунарга ўқитиш.

9. Камбағал оилаларга тўғридан-тўғри моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш. Аҳолининг муҳтож қатламига моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш тизимини амалга ошириш бўйича тўртта сектор, маҳалла жамоатчилиги вакиллари, маҳаллий кенгаш депутатлари билан биргаликда эҳтиёжманд, моддий ёрдамга муҳтож оилалар рўйхати “Темир дафтар” ташкил этилди.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Учинчи нашр.-Тошкент “O’zbekiston” нашриёти, 2022.-355-359-бетлар.
2. Норов В. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуслари амалий, долзарб ҳамда замонавий характерга эга. // “Халқ сўзи”, 2020 йил 27 октябрь.
3. Султонов И. Меҳнат мигрантлари ҳимояси кучайтирилади // “Халқ сўзи”, 2020 йил 5 август.
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. – Т.4. -Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2020. -30-бет.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассемблеясининг 75-сессиясидаги нутқи. // “Халқ сўзи”, 2020 йил 24 сентябрь.
6. Ортиқов А. Камбағалликка қарши курашиш бўйича глобал саммит ўтказилади. // “Янги Ўзбекистон”, 2020 йил 24 сентябрь.
7. Ватанимиз ривожи ва халқимиз фаровонлигини оширишга оид масалалар таҳлили //”Халқ сўзи”, 2020 йил 31 октябрь.
8. Жўраева М. Пандемияда Ўзбекистонда ишсизлар сони қанчагача кўпайди? // “Даракчи”, 2021 йил август.

9. Алиев, Б. (2022). Тараққиётда ахборотлашув ва рақамли иқтисодиёт. Academic Research in Educational Sciences, 3(3), 933–947. https://doi.org/10.24412/2181-1385-2022-3-933-947
10. Saifnazarov, I. (2023). Yangi O'zbekiston: inson qadri ulug'langan yurt. Ilm-Ziyo-Zakovat. – 209 bet.
11. Umarjonov, S.S. (2021). Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o'qitishda Fahriddin Roziyning ontologik qarashlarining o'rni va ahamiyat. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(9), 1029-1038.
12. Aliyev, B. (2022). Qudrat va farovonlik omili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(3), 1171-1182.
13. Sultanov, T. (2023). Methodological Issues of Human Capital Development. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 4(4), 35-48. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/2G7FY
14. Саифназаров, И., Умаржонов, С. (2022). Янги Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 414-424.
15. Умаржонов, С. С. (2022). Ижтимоий фанларни ўқитишда Фахриддин Розий асарларининг ўрни ва аҳамияти. Архив научных исследований, 2(1). извлечено от https://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/737
16. Султонов, Т. (2023). Истеъдоднинг икки муҳим томони. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(2), 124–132. https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N16
17. Саифназаров, И. (2022). Pragmatizm tadbirkorlik falsafasi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(Special Issue 23), 924-929.

METHODS OF KNOWING IN THE IDEAS OF ABU NASR FARABI

Abdufattayeva Shahrizoda Shuhratbek qizi
Master's student of Oriental philosophy and culture
Tashkent state university of oriental studies
abdufattoyevashahrizoda@gmail.com

ABSTRACT

This article reflects the philosophical and epistemological views of the great thinker of the East, Abu Nasr Farabi, about knowledge and ways of knowing. In addition, Farabi's ideas about the science of logic and methods of logical knowledge, which he considered to be the most reliable way of knowing, and the concept of active mind were analyzed.

Keywords. *Abu Nasr Farabi, philosophy, epistemology, reason, active mind, intuition, mental and emotional cognition, understanding, imagination, conclusion, judgment, logic, syllogism, axiom.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье отражены философско-гносеологические взгляды великого мыслителя Востока Абу Насра Фараби на познание и способы познания. Кроме того, были проанализированы представления Фараби о науке логике и методах логического познания, которые он считал наиболее достоверным способом познания, и концепция активного разума.

Ключевые слова. *Абу Наср Фараби, философия, гносеология, разум, деятельный ум, интуиция, ментальное и эмоциональное познание, понимание, воображение, вывод, суждение, логика, силлогизм, аксиома.*

INTRODUCTION

The rich scientific heritage of the great thinker of the East, Abu Nasr Farabi, is studied with great interest not only in the East, but also in the West. His socio-ethical, philosophical-epistemological views served as the main guide for Muslim philosophers after him. This article talks about Farobi's philosophical and epistemological ideas, thoughts on ways of knowing, and the concept of active mind.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODS

In this article, Abu Nasr Farabi's works "About the essence of Plato's laws" and "Aristotle's philosophy" were used as the main source, and Turkish scientist Mahdi Muhsin's work "Al Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy" was used as an additional source. Historical, logical, analysis and synthesis and objectivity methods of scientific knowledge were used in this article.

DISCUSSION AND RESULTS

Abu Nasr Farabi was born in the city of O'tror (a city located in Shymkent region of present-day Kazakhstan) in 256-257 Hijri. His father was a military officer. Young and sharp-witted, Abu Nasr was interested in science early, mastered Arabic and Persian languages perfectly. Farabi studied Sanskrit (the ancient Indian language) and knew it well. Belonging to the Turkic people, he knows his mother tongue well and acquired various languages and sciences at a young age. He spent most of his life in Baghdad learning and creating. That's why he knew Arabic and Greek very well.

Farabi was an inteclopedic scientist who mastered various sciences. He was more interested in philosophy, logic and religious sciences. He wrote dozens of books on philosophy, logic, theology, ethics, politics, astronomy, chemistry, music and other sciences. Farabi divides knowledge into practical (vocation) and theoretical (science). In the framework of theoretical knowledge, the main place is occupied by philosophy, which Farabi describes as the science of the general characteristics and laws of existence, and defines its relation to certain sciences as the relation of the general to the particular. In the Pharoabi system, the rule about philosophy "science of sciences" is expressed.

Farabi was the first to create a classification of sciences in the Middle Ages, which was considered an encyclopedia of scientific knowledge at that time. In his classification of subjects, Farabi takes into account the uniqueness of the thing to be studied, the nature of its laws, and the means of knowledge characteristic of them.

According to Farabi, science, and all knowledge in general, does not come from subjective desire and desire, but rather as a result of human needs that grow more and more in relation to them. Farabi's classification of sciences had a strong influence on the classification of sciences in the East and in Europe, and played an important role in their development.

Nature comes before the receiver (subject), “what is perceived by feeling comes before its perception, what can be known, exists before the knowledge related to it”[53]. Farabi notes the infinity of the process of knowledge of nature and believes that it goes from ignorance to knowledge, from consequence to cause, from event to essence, from oraz (accident) to substance (substance).

Farabi distinguishes two stages of cognition, emotional and mental. Focusing instead on emotional knowledge, Farabi pays special attention to each of the five senses that connect a person with the outside world. Farabi examines each type of sensation in relation to the specific sensing part of the body. According to Farabi, any

[53] Adamson, Peter. In the age of Al-Farabi, Arabic Philosophy in the Fourth/Tenth Century//Journal of Islamic Studies 22 (no. 2)-L.: Press, 2011. – P.78.

sensation is the result of the external physical impact of certain properties of things that exist independently (objectively) on the sensing organs of the body. Farabi distinguishes between memory, imagination and imagination, the middle ground between feeling and thinking, and connects them with the emotional stages of cognition. According to him, their physical organs are located in the front part of the brain. But what is characteristic of man is intelligence, not intuition and intelligence, which are also found in some isolated animals. Unlike animals, "man acquires knowledge through the mind and senses"[54]. "Mental power" gives the mental appearance of external objects. Unlike feeling, thinking learns about things in the process of thinking, that is, it gets distracted from the emotional qualities of things and finds in them the most general essence and essentials. In addition, intelligence, unlike emotion, is characterized by understanding.

Abstract scientific concepts, including those related to mathematics, reflect the properties of certain existing bodies, regardless of how far they appear to be separated from the external world. The method and nature of the two forms of knowledge - emotional and intellectual - determines their description in two ways: from perceptual qualities to mental essences, that is, from concreteness to ignorance, and from the mental aspects of objects to their emotional qualities, that is, from ignorance to concreteness.

Farabi distinguishes a number of stages in intellectual knowledge, which testifies to his deep penetration into the essence of what is known. It is manifested in moving away from a specific thing, isolating the common thing in it, and then using this common thing to penetrate deeper into the essence of a specific thing. Ultimately, after knowing all the material things on earth, the mind moves on to know the heavenly bodies. Worldly knowledge merges and mingles with heavenly knowledge, and under the influence of this worldly mind, an active mind is attained.

An active mind (al-aql al-faol) actively participates in a person's knowledge of the world. It conveys emotional information for thinking. Thinking leads to deep and comprehensive knowledge. In the end, it is enriched with all knowledge about the world and leads to eternity. The active mind serves as a mediator between man and the first cause. The first cause is also related to him. The active mind is connected with the spirit in the body, and thus the nature of the divine life is transferred to man, so that his knowledge enters into eternity in the form of intellectual power.

Farabi was the founder of the logical system of “Kulliyat”, and because of it he received the special title "al- Mantiqi" (Logic). He wrote commentaries on all the

[54] Atay Hussein. Farabi's theory of creation. - Istanbul: Dionet magazine. XVI/3, 1977. - pp. 56-64.

works of Aristotle in the field of logic. In addition, he himself is the author of many works on logic.

Farabi saw the method of scientific knowledge in logic. Logic serves to determine whether a thought process is right or wrong and deals with categories, that is, essences that are understood by the mind. "Logic," Farabi writes, "when used in one or another part of philosophy, is essentially a weapon, with the help of which one achieves reliable knowledge about all that is covered by theoretical art"[55]. He also made a great contribution to the development of logical terms. He tried to find a connection between logic and grammar, logical thought and its verbal expression. For example, defining the object of logic, it shows the following: 1) Having a talent and with its help a person thinks through concepts, acquires science and art; 2) categories that appear in the human soul and are called inner speech; 3) the interpretation of the interaction of grammar that the expression that appeared in the mind is an external speech is still relevant today.

A lot of attention is paid to looking at logical forms such as logical concepts, judgments and conclusions, various relationships, divisions and descriptions and symbols of different forms of concepts, as well as the characteristics of scientific concepts - their difference from ordinary concepts, their expression in language, that is, to the issue of scientific terms. Analyzing the sentences, Farabi looks at the relationship between the subject (owner) and the predicate (section) based on the volume and content. Farabi's attempt to separate judgments depending on the predicables appearing in them as predicates deserves special attention.

However, Farabi's greatest interest is in the conclusion. His doctrine of real discussions, which can be derived from deductive generalizations to particulars as a starting point, is excellent. These truths, which constitute the first discussion of qiyas (syllogism) and the proofs in arguments, are four: maqbulot (determination), mashurot (generally accepted), azhazaot (private perception, emotional knowledge), maquloti first (primary concepts; accepted truths without proof - axioms)[56]. In Farabi's works, there are a number of valuable ideas about the structure and forms of comparison, the causes of logical errors, non-contradiction laws, the sufficiency of the basis, and so on.

CONCLUSION

To sum up, the classification of sciences, philosophical-epistemological ideas created by our great scholar Farabi made great changes in the development of science

[55] Alper Umar. Philosophy of mind-revelation-religion relations in Islamic philosophy. - Istanbul: Moonlight Bookstore, 2000. - P.143.
[56] Ali Yasin Cafer. Al-Farobiy fi hududihi va rusumihi. - Bayrut, 1985. -P.121.

in the Middle Ages. Farabi introduced Greek philosophical ideas into the philosophy of the Muslim East by studying Greek science in depth and writing commentaries on the works of Greek philosophers. This, in turn, gave a great impetus to the further development of Muslim philosophy. In the Muslim East, a new philosophical school created the foundation for the formation of the "Eastern Aristocracy" school and enriched it with new materialistic ideas. The ideas put forward by Farabi were studied with great interest by scholars of Muslim countries in the 16th-20th centuries. The legacy left by the thinker is only the East not only in their countries, but also in Europe spread and in the development of socio-philosophical thought had a significant impact.

REFERENCES

1. Abu Nasr Farabi. About the essence of Plato's laws. -T.: People's heritage, 1993. - 180 p.
2. Abu Nasr Farabi. Aristotle's philosophy. // Farabi. City of virtuous people.-T. People's heritage. 1993.-330 p.
3. Adamson, Peter. In the age of Al-Farabi, Arabic Philosophy in the Fourth/Tenth Century//Journal of Islamic Studies 22 (no. 2)-L.: Press, 2011. – 247 p.
4. Ali Yasin Cafer. Al-Farobiy fi hududihi va rusumihi. - Bayrut, 1985. -143p.
5. Alper Umar. Philosophy of mind-revelation-religion relations in Islamic philosophy. - Istanbul: Moonlight Bookstore, 2000. - 326 p.
6. Arneldez Roger. The soul and the universe in the philosophical system of Farabi. AU Journal of Theological Faculty (XXIII), 1978. - p. 349-358.
7. Atay Hussein. Farabi's theory of creation. - Istanbul: Dionet magazine. XVI/3, 1977. - pp. 56-64.
8. Mahdi, Muhsin. Al Farabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. Chicago:The University of Chicago Press, 2011.-298 p.
9. Rashed, Marwan. On the Authorship of the Treatise *On the Harmonization of the Opinions of the Two Sages* Attributed to al-Farabi, *Arabic Sciences and Philosophy*, 2009.19(1): 43–82. doi:10.1017/S0957423909000587.
10. Казибердов А.Л., Муталибов С. А. Абу Наср ал-Фараби. Исследования и переводы. – Т.: Фан, 1986. – 200 с.

BOSHLANG‘ICH SINFLARNI O‘QITISHDA MATEMATIKA VA MANTIQ FANLARINING ELEMENTLARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Nasridinova Gulshoda
Andijon davlat pedagogika instituti magistranti
Mamadaliyev Komiljon
Andijon davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi dotsenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilari ta’lim muassasalarida matematika va mantiq fani elementlaridan foydalanishning ahamiyati haqida muhokama qilinadi.

Kalit so’zlar: *matematika, mantiq, metodika, masala, taraqqiyot, “logika”, termin, qonun.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается важность использования элементов математики и логики в учебных заведениях для будущих учителей начальных классов.

Ключевые слова: *математика, логика, методология, проблема, разработка, «логика», термин, закон.*

ABSTRACT

This article discusses the importance of using the elements of mathematics and logic in educational institutions for future elementary school teachers.

Key words: *mathematics, logic, methodology, problem, development, "logic", term, law.*

KIRISH

Insoniyat azaldan muayyan qonuniyatlar doirasida harakat qilgan. Nafaqat inson, balki butun borliq, xoh u tabiat hodisalari, xoh inson anglay olmaydigan sirli olam bo‘lsin, doimo o‘ziga xos mantiqiylikka ega bo‘lgan. Hech bo‘lmaganda insonning o‘zi bu hodisalar taraqqiyotiga mantiqiy izohni topishga harakat qilgan. Xullas, inson va uning atrofida sodir bo‘layotgan barcha hodisa, jarayonlar ham, inson tafakkurining taraqqiyoti ham hamisha muayyan mantiqiylikka bo‘ysungan. Shu o‘rinda, ko‘p yillardan buyon mantiq ilmini o‘zining darslik va o‘quv qo‘llanmalarida targ‘ib qilib kelayotgan olimlardan biri V. I. Kirillov tabiat, jamiyat va inson munosabatlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorliklarda obyektiv va subyektiv mantiqiylik borligini to‘g‘ri ajratib berganligini alohida e’tirof etishimiz maqsadga muvofiqdir. Chunki haqiqatan ham atrofimizda sodir bo‘layotgan hodisalar, qolaversa

tafakkurimizda kechayotgan jarayonlar ham ma’lum bir mantiqiylikka ega ekanligini doimo his qilib turamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Boshlang’ich sinf o’quvchilariga matematika va mantiq fani samarali ta’lim berilishi uchun o’qituvchi boshlang’ich sinflarda matematika hamda mantiq fanini o’qitish metodikasini egallab, chuqur o’zlashtirib olmog’i lozim.

Mantiq fan sifatida miloddan avvalgi IV asrda Qadimgi Gretsiyada vujudga kelgan bo‘lib, «logika» nomi bilan yuritilgan. Dastlab «logika» grekcha – «logos», ya’ni «so‘z», «fikr», «aql», «qonuniyat» degan ma’nolarini anglatgan. Ayrim manbalarda ta’kidlanishicha, «Logika» tushunchasini birinchi bor ilmiy termin sifatida Demokrit o‘zining «Mantiq to‘g‘risida» yoki «Qonun» asarida muomalaga kiritgan3 . «Mantiq» so‘zi esa arab tilidan olingan bo‘lib, «tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan»4 degan ma’noni anglatadi. Hozirgi zamon ilmiy muloqotida «mantiq» terminining mazmuni ancha boyigan bo‘lib, u turli ma’nolarda ishlatiladi.

Respublikamizda mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab jamiyatni isloh qilish va yangilash jarayonining eng muhim bug’ini jamiyatdagi demokratik o’zgarishlarning, iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning, respublikaning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvining zarur va majburiy sharti sifatida ta’lim sohasini isloh qilish siyosati izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda Kadrlar tayyorlash milliy dasturi yosh avlodga uzluksiz ta’lim berish va uni tarbiyalash jarayonini yaxlit qamrab oladigan yagona ta’lim tizimi hisoblanadi. Ta’lim tizimining har bir bo’g’ini alohida o’ringa ega.

Metodik masalalar har bir darsda yuzaga keladi, Shu bilan birga odatda, ular bir qiymatli yechimga ega emas. O’qituvchi darsda yuzaga kelgan metodik masalaning mazkur o’quv vaziyati uchun eng yaroqli yechimini tez topa olishi uchun bu soxada yetarlicha keng tayyorgarlikka ega bo’lishi talab etiladi.

Hozirgi kunda boshlang’ich ta’lim metodikasi o’qitish vositasi sifatida mavjud didaktik o’yinlar mantiq ilmi va matematik nuqtai nazaridan mazmunan yetarli emasligi tufayli didaktik o’yinlardan foydalaniladi va o’rganilgan materialni faqat mustaxkamlash vositasi sifatida foydalaniladi.

MUHOKAMA VA NATIJA

Matematika boshlang’ich ta’lim metodikasining predmeti quyidagilardan iborat:

1.Matematika o’qitishdan ko’zda tutilgan maqsadni aniqlab asoslash (nima uchun matematika o’qitiladi, o’rgatiladi)

2. Matematika o’qitish mazmunini ilmiy ishlab chiqish (nimani o’rgatish) bir tizimga keltirilgan bilimlar darajasini o’quvchilarining yosh xususiyatlariga mos keladigan qilib qanday taqsimlansa, fan asoslarini o’rganishda izchillik ta’minlanadi,

o’quv ishlariga o’quv mashg’ulotlari beradigan yuklama bartaraf qilinadi, ta’lim mazmuni o’quvchilarning aniq bilim olish imkoniyatlariga mos keladi.

3.O’qitish metodlarini ilmiy ishlab chiqish (qanday o’qitish kerak) ya’ni, o’quvchilar hozirgi kunda zarur bo’lgan iqtisodiy bilimlarni, malaka, ko’nikmalarni va aqliy faoliyat qobiliyatlarini egallab olishlari uchun o’quv ishlari metodikasi qanday bo’lishi kerak?

4.O’qitish vositalari-darsliklar, didaktik materiallar, ko’rgazmali qo’llanmalar va o’quv- texnika vositalaridan foydalanish (nima yordamida o’qitish)

5.Ta’limni tashkil qilishni ilmiy ishlab chiqish (darsni va ta’limning darsdan tashqari shakllarini qanday tashkil etish). [1]

Boshlang’ich sinf o’qituvchisi matematika fanidan tuzilgan dasturga binoan o’quvchilarga quyidagi bilimlarni berishni nazarda tutadi:

· Butun nomanfiy sonlarni raqamlash;
· Asosiy miqdorlar va ularning o’lchov birliklari;
· Arifmetik amallar;
· Matnli masalalar;
· Algebraik material(tenglik, tengsizlik va b.q.)
· Geometrik material;

Maktabda matematika hamda mantiq o’qitishni uyushtirishning tarixiy, murakkab, ko’p yillik tajribada tekshirilgan va hozirgi zamonning asosiy talablariga javob beradigan shakli darsdir. Matematikaning eng qadimgi davrlaridan hozirgi kungacha bo’lgan ko’p asrlik rivojlanish tarixida uning to’rt rivojlanish davri qayd etiladi:

1.Dastlabki omillarning jamlanishi bilan bog’liq matematikaning paydo bo’lish davri.Bu davrda matematika hali alohida fan tariqasida o’zining predmeti va metodiga ega bo’lmay, balki matematikadan faqat ayrim faktlar to’planadi. Bunga misol qilib qadimgi Misr, Bobil, Xitoy va Hind matematikasini ko’rsatish mumkin.

2.Elementar matematika davri. Bu davrga qadimgi Yunon matematiklari asos soldilar va uni O’rta Osiyodagi O’rta Sharq olimlari jumladan Al-Farg’oniy, Abu Ali Ibn Sino, Umar Xayyom, Ulug’beklar davom ettirdilar.

3.O’zgaruvchan miqdorlar matematikasi davri.

4.Klassik oliy matematika davri. [2]

O’quvchilaning matematik va mantiq bilimlarni o’zlashtrishi faqat o’quv ishida to’g’ri metod tanlashga bog’liq bo’lmasdan, balki o’quv jarayonini tashkil qilish formasiga ham bog’liqdir. Dars deb dastur bo’yicha belgilangan, aniq jadval asosida , aniq vaqt mobaynida o’qituvchi rahbarligida o’quvchilarning o’zgarmas soni bilan tashkil etilgan o’quv ishiga aytiladi.

Dars vaqtida o’quvchilar matematikadan nazariy malumotga, hisoblash malakasiga, masala yechish, har xil o’lchashlarni bajarishga o’rganadilar, ya’ni darsda hamma o’quv ishlari bajariladi.

Matematika darsining o’ziga xos tomonlari, eng avvalo, bu o’quv predmetining xususiyatlaridan kelib chiqadi. Bu xususiyatdan biri shundan iboratki, unda arifmetik material bilan bir vaqtda algebra geometriya elementlari ham o’rganiladi.Matematika boshlang’ich kursining boshqa o’ziga xos tomoni nazariy amaliy masalalarning birgalikda qaralishidir. Shuning uchun xar bir darsda yangi bilimlar berilishi bilan unga doir amaliy o’quv malakalar sngdiriladi. Taniqli olim J.Ikromov o’zining “Язык обучения математики” kitobida "Maktab o’quvchilarining matematik madaniyati shakllanishi bir necha davrga bo’linadi",-deb ta’kidlaydi. Birinchi navbatda ular ob’yektiv tushunchalarning birgalikda tashkil etadigan mazmuni —matematik reallikni aniqlab oladilar. Bunda ob’yektlarning aniqlik xususiyatlari bilan tarixiy jihatlar o’rtasidagi bog’liqlik alohida ahamiyat kasb etadi.

Bu yerda matematik reallik jumlasiga e’tibor qaratadigan bo’lsak ushbu reallikni o’quvchilar matematik hisob kitoblarning turmush jarayonidagi ahamiyatini bevosita bilganlarida ya’ni kundalik turmush bilan bog’liq misol va masalalarni bevosita bajarganlaridagina his qiladilar. Demak kundalik turmush bilan bog’liq holda matematika o’qitishni tashkil etish o’quvchi faoliyatida muhim ahamiyatga egadir. Kundalik turmush bilan bog’liq misollar yechish asosida o’quvchi matematik bilimlar shunchaki o’zlashtiriladigan bilimlar emas balki hayotiy zaruriyat sifatida o’zlashtirilishi lozimligi to’g’risida xulosa qiladilar.

Odatda darsda bir necha didakik materiallar amalga oshiriladi: yangi materialni utish; o’tilgan materialni mustaxkamlash; bilmilarni mustaxkamlash; bilimlarni umumlashtirish, tizimlashtirish; mustaxkam o’quv va malakalar xosil qilish va xokazo. Matematika darslarining o’ziga xos yana bir tomoni Shundaki, bu-o’quv materialining abstraktligidir. Shuning uchun ko’rgazmali vositalar, o’qitishning faol metodlarini sinchiklab tanlash,o’quvchilarning faolligi, sinf o’quvchilarining o’zlashtirish darajasi, kabilarga ham bog’liq.

Matematika darsida turli tuman tarbyaiviy vazifalar ham hal qilinadi. O’quvchilarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni, atrofga tanqidiy qarashni, ishda tashabbuskorlikni, mas’uliyatni va sof vijdonlilikni, to’g’ri va aniq so’zlashni, hisoblash, o’lchash va yozuvlarda aniqlikni, mehnatsevarlik va qiyinchiliklarni yengish xislatlarini tarbyailaydi.

O’quv ishini tashkil etishning darsdan tashqari quyidagi shakllari mavjud:

1. Mustaqil uy ishlari.
2. O’quvchilar bilan yakka va guruh mashg’ulotlari.

3. Matematikaga qobiliyatli o’quvchilar bilan o’tkaziladigan mashg’ulotlar.
4. Matematikadan sinfdan tashqari mashg’ulotlar.
5. O’quvchilar bilan ishlab shiqarishga, tabiatga ekskursiya.

Bu yerda sanab o’tilgan ish shakllari va dars bir birini to’ldiradi. Asosiy masala darsga taalluqlidir. Darsda hamma ishlarga bevosita o’qituvchi rahbarlik qiladi. Qo’shimcha mashg’ulotlarda esa ish o’qituvchining o’zi tomonidan yoki o’qituvchi rahbarligida o’quvchilar tomonidan badjariladi.

Bugungi kunda asoslanishi lozim bo’lgan holat-o’quvchiga pedagogik yordam ko’rsatish va o’quv biluv jarayonida uni pedagogik qo’llab quvvatlashning qulay shakl va imkoniyatlarini izlab topishdan iboratdir. [3]

O’quvchilar bilan har bir darsda bir nechta tushunchalar bilan ish olib boriladi. har bir tushunchani tushunish boshqa bir tushunchani takrorlash, esga olib borish bilan olib borilsa, bu tushuncha esa keyingi tushunchalarni tushuntirish uchun xizmat qiladi. O’qitish jarayonida har bir o’quv materiali rivojlantirlgan holda olib boriladi, bu o’quv materiali o’zidan keyin o’qitiladigan materiallarni tushunish uchun poydevor bo’ladi. Boshqa tushunchaning o’zlashtirilish jarayonini qarasak, u bir nechta darslarning o’zaro bog’liqligi o’qitilishi natijasida hosil bo’ladi. Shunday qilib matematik tushunchalarni hosil qilish birgina darsning o’zida hosil qilinmasdan, balki o’zaro aloqada bo’lgan bir qancha darslarni o’tish jarayonida hosil qilinadi. Bunday darslarni birgalikda darslar tizimi deb ataymiz.Shuning uchun o’qituvchi mavzuning mazmunini ochadigan darslarni mantiqiy ketma ketlikda joylashtirishi kerak.Eng katta talab darsning o’quv tarbiyaviy maqsadini e’tiborga olish, o’qitish tamoyillarining metodik va umumpedagogik tomonlarini hisobga olishdir. Mavzu bo’yicha yaxshi o’ylangan darslar tizimining o’quv vaqtini mavzularga to’g’ri taqsimlashga bog’liq.Unda o’quvchilarning mustaqilligini hosil qilish, xususiy misollarni qarash, xususiy xulosalar chiqarish, undan umumiy xulosalar chiqarishga olib kelish diqqat markazida turishi lozim. Bu bilimlar darslar tizimida hosil qilinib, mustaxkamlangandan keyin misol va masalalar yechishni ta’minlashi kerak. Undan keyin mashqlar yordamida malakalarni qayta ishlashi, shuningdek hosil qilingan bilimlarni doimo bir tizimda keltirish va umumlashtirishni ham ta’minlash kerak.

Dasturning qandaydir mavzusining mazmunini aniqlashda, mavzu materialini dars vaqtlariga taqsimlashda, ya’ni bilimlarni o’zlashtirishga quyidagi asosiy bosqichlar qaraladi:

1.Yangi materialni o’qitishga tayyorlash.
2.Yangi o’quv materialini idrok qilish va yangi bilimlarni hosil qilish.
3.Bilimlarni mustahkamlash va turli xil mashqlar orqali malakalarni hosil qilish.
4.Bilimlarni takrorlash, umumlashtirish va bir tizimga keltirish.

5.Bilim va malakalarni tekshirish.

Matematika o'qitish jarayonida o'quvchilarning faolligini oshirish va matematikaga bo'lgan qiziqishini rivojlantirsh omillaridan biri o'quvchilar bilan olib boriladaigan mustaqil ishlardir.

Matematika darslarida mustaqil ishlar yangi materialni o'rganishga tayyorgarlik ko'rishda, yangi tushunchalar bilan tanishishda, bilim, uquv va malakalarni mustahkamlashda, shuningdek bilimlarni nazorat qilishda amalga oshiriladi.

O'qitishni tashkil qilish.

O'qitish shakli- bu o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatlarini uni turli sharoitlarda (sinfda, ishlab shiqarishda va h.k.)o'tkazilishiga muvofiq ravishda o'qiutuvchi tomonidan tarbiyaviy o'qitish jarayonida foydalanialadigan qilib tashkil etilishidir.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning tashkiliy shakllari dars, uy vazifalarini mustaqil bajarish, o'quvchilarning yakka tartibda guruh va jamoa bo'lib ishlashalri, ekskursiyalar, sinfdan tashqari ishlardan iborat.

O'quv dasturi DTS asosida tasdiqlangan davlat hujjati bo'lib, uning bajarilishi majburiydir. Boshlang'ich sinflar tabiiy matematik ta'lim davlat standartlari talablarining o'quvchilar tomonidan bajarilishi ularning zarur bilimlar, malaka va ko'nikmalarini egallashlariga , bilim olishga ijobiy munosabatda bo'lishlarining shakllanishiga yordam beradi:

a) o'quvchilarni tevarak atrofdagi tabiiy muhitga moslashtirish, yangi ijtimoiy maqomdagi o'quvchini shakllantirish;

b) faoliyatning har xil turlarini: o'quv, mehnat, muloqotni egallash;

v) o'z-o'zini nazorat qilish hamda baholash reytingini aniqlashga o'rgatish;

g) muayyan umumiy tabiiy-ilmiy iqtidorning belgilangan darajasi va uning keyingi taraqqiyoti tavsifi.

XULOSA

Shunday qilib, boshlang'ich sinflar tabiiy matematik ta'lim davlat standartining o'quv-biluv jarayoniga joriy etilishi o'quv fanlariga doir tabiiy-ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarnigina emas, balki shaxsning muayyan asosiy faoliyati majmuasi mehnat, o'quv-biluv, kommunikativ-axloqiy va jismoniy tuzilishiga mos keladigan fazilatlarning shakllanishini ham ta'minlaydi.

Kundan kunga ma'lumot oshib borayotgan bilan tushunarli bo'ladiki bugungi o'quvchilarga kerak bo'ladigan narsalarni hammasini o'rgatib bo'lmaydi. O'zlashtirilgan ma'lumot juda tez eskirib qolmoqda, chunki har kuni yangi ma'lumotlar chiqmoqda. Fanda o'qitish nazariyasi ushbu fanni o'qitish bo'yicha

metodik tizimlarning faoliyat qonunini ochib beradi. Metodika ularni tadbiqini, texnologiya esa ushbu modelni amalga oshirish usullarini ishlab chiqadi.

Tushuntirsh quyidagi usullarda tahlil qilinib olib boriladi:

1)dogmatik usul.

2)evristik usul;

3) tadqiqot usuli (muammoli usul);

Birgalikda ishlash bilish faoliyatining faollashuviga yordam beradi, o'quvchilarda o'zaro nazorat qilish va o'zaro yordam berish sifatlarini shakllantiradi, tarbiyaviy vazifani ado etadi.

Tarbiyaviy vazifalarning hal etilishida darsning ayrim tarbiyaviy o'rinlari emas, balki butun o'quv jarayoni ta'lim mazmuni, o'quv ishi usullari, darsni puxta tashkil etilishi yordam berishini unutmaslik kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Бикбаева Н.И., Левенберг Л.Ш. "2-синфда математика" Т-"Укитувчи" 1988-й 343- бетлар
2. Бабанский Ю.К "Хозирги замон умумий таълим мактабида укитиш методлари" Т-Укитувчи 1990 й. 227 бет
3. Jumayev M. va b.q. "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" T-2005-y. 312 b
4. M.X. Turdiqulova "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning zamonaviy tarzda amalga oshirish imkoniyatlari" Наука XXI века №8 2018

TOPISHMOQLARDA MA’NO KO‘CHISH TURLARI

Mahmudova Nargiza Ravshanovna
Farg’ona davlat universiteti
Ingliz tili kafedrasi katta o’qituvchisi

Xoshimova Mashxuraxon Shuxratjon qizi
Farg’ona davlat unioversiteti
Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi magistranti
E-mail: mashkhurakhoshimova909420gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o’zbek xalq topishmoqlarida ma’no ko’chish turlari, topishmoqlarning struktur semantik jihatlari hamda ularning uslubi haqida so’z boradi. Xalq og’zaki ijodining eng ixcham va quvnoq janrlaridan biri bo’lgan topishmoq janri azal-azaldan barcha xalqlarda ham donolik, zukkolikni aniqlovchi hamda aqlni charxlovchi va insonlarda xushyorlikni oshirishga xizmat qiluvchi eng asosiy vositalardan biri sifatida e’tirof etiladi. Ular inson kamolotida muhim o’rin tutuvchi unsurlardan biridir.

Kalit so’zlar. *Topishmoq, jumboq, xalq og’zaki ijodi, metafora, istiora, ko’chma ma’no, shakl va mazmun, obrazlilik, badiiy tasvir, jonlantirish.*

ABSTRACT

In this article we try to give some information about types of transferring the meaning in Uzbek folk riddles, the structural semantic aspects and the style of riddles. The riddles which is one of the most concise and funny genres of folk art, has been recognized as one of the main tools for determining wisdom, ingenuity, and increasing people’s vigilance in all nations since time immemorial. They are one of the elements that play an important role in human development.

Key words. *Riddle, folk literature, metaphor, transferring the meaning, structure and meaning, characterization, literary exposition.*

KIRISH

O’zbek xalq topishmoqlarini ilmiy asosda o’rganish jarayonida ushbu xalqning milliy o’ziga xosligi, qadriyatlari, mentaliteti bilan bog’liq holda, yaratilgan topishmoqlarni tadqiq qilishga harakat qildik va xalqimiz folklorining boshqa xalqlar folklori bilan o’zaro mushtarak hamda o’ziga xos bo’lgan farqli jihatlari mavjudligiga guvoh bo’ldik. Bu maqolamizda biz ushbu ishimizdagi asosiy tadqiqot obyektimiz bo’lgan topishmoqlarning tuzilishi, mazmuni hamda ularga xos bo’lgan leksik, sintaktik va grammatik hodisalarni tahlil qilamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Topishmoqlar shakl va mazmun jihatdan xilma-xildir. Ularga nazar tashlaydigan bo'lsak bir qatorli darak gap shaklidagi, bir qatorli so'roq gap shaklidagi, to'rt qatorli, so'zlari o'zaro qofiyadosh bo'lgan she'r shaklidagi, o'zaro savol javob-javob asosiga qurilgan aytishuv shaklidagi, va hattoki topishmoq asosiga qurilgan ertak va dostonlarni ham uchratishimiz mumkin.

Masalan: *"Yer tagida oltin qoziq –*

U hammaga bo'lar oziq". (Sabzi)

Mazkur ikki misrali she'r shaklidagi topishmoq o'zbek xalqi orasida mashhur bo'lib, uning javobi sabzi ekanligi ko'pchilikka ma'lum. Yuqoridagi topishmoq ham boshqa ko'plab topishmoqlar singari metafora asosiga qurilgan bo'lib, "oltin qoziq" o'xshatishi orqali sabzining tus jihatidan oltin rangiga yaqinligi, shaklan qoziqqa o'xshash bo'lib, uning asosiy qismi tuproq ostida bitishi va tanovul qilish mumkinligiga ishora qilinadi. Shu asnoda topishmoqni topishi kerak bo'lgan tinglovchilar aytilgan belgilarga tayangan holda topishmoqning javobini topishga harakat qiladilar.

Topishmoqlar shaklan nihoyatda ixcham, muxtasar bo'lishiga qaramay, badiiy tasvir vositalariga juda boydir. Topishmoqlarning uslubi metafora (istiora), ko'chim, kinoya, qochirma yo'li bilan so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatish orqali, yashirilayotgan narsa va hodisalarning belgilariga ikkinchi bir narsa-hodisalarning belgilarini qiyoslash, o'sha belgilarga imo-ishora qilishdan iboratdir.

O'zbek xalq topishmoqlarining asosiy qismini metaforaga asoslangan topishmoqlar tashkil etadi. Metafora bu – muayyan bir narsa yoki hodisaning tashqi ko'rinishi jihatidan boshqa bir narsaga o'xshashligi asosida ma'no ko'chish turi bo'lib, u topishmoqlarda tasvirdagi obrazlilikni ta'minlashga xizmat qiladi. Masalan: "*Atrofi chakalakzor, o'rtasi yorug' yulduz*", bu topishmoqda jumboqlanayotgan narsalardan birinchisi *kipriklar*, ko'chim esa "*chakalakzor*", ikkinchi jumboq *ko'z* bo'lib, unga nisbatan "*yorug' yulduz*" ko'chimi mohirona ishlatilgan. Ya'ni "Atrofi chakalakzor" ta'rifi bilan ko'z atrofidagi kipriklar ko'zni xuddi chakalakzordek o'rab turishiga ishora qilinsa, "o'rtasi yorug' yulduz" deya, kipriklar o'rtasida chaqnab turguvchi ko'z nazarda tutiladi.

Yoki: "Yer tagida qizil ximich", bunda jumboqlanayotgan narsa *chuvalchang*, ko'chim esa *ximich*.

Metaforaga asoslangan topishmoqlarning ancha murakkab, savol-javob tarzida tuzilgan turlari ham uchraydi. Masalan:

U nimadir quv yog'ochdan og'zi bor,

U nimadir o'rtasida mag'zi bor,

U nimadir yelkasida og'zi bor,
U nimadir suv ostida qimirlar?

Ko'rinib turganidek, yuqoridagi topishmoqning har bir qatorida bittadan savol tarzidagi jumboq yashirilgan. Bu topishmoqning javobi ham xuddi qo'yilgan savol kabi she'riy shaklda, ko'p tarkibli bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

U tandirdir, quv yog'ochdan og'zi bor,
Bug'doy bo'lar, o'rtasida mag'zi bor,
Tegirmondir, yelkasida og'zi bor,
Baliq bo'lar, suv ostida qimirlar.

Bu xildagi savol-javobga asoslangan topishmoqlar anchayin murakkab bo'lib, ulardagi jumboqlanayotgan narsani topish tinglovchidan topqirlik va ziyraklikni talab qiladi.

Ba'zi bir topishmoqlarda metafora jonlantirish usuli bilan namoyon bo'ladi. Masalan:

Qora botir otdan tushdi,
Askarlari o'rab olishdi.

Ushbu topishmoqda metafora jonlantirish usuli bilan namoyon bo'lgan. Topishmoqning javobi qozon va kosalar bo'lib, "qora botir" birikmasi metafora asosiga qurilgan bo'lib, u orqali qora qozon nazarda tutiladi. "Otdan tushdi" birikmasi esa jonlantirishga yaqqol misol bo'la oladi, ya'ni topishmoqning birinchi misrasida qozonning o'choqdan olinishini "qora botirning otdan tushishi" misolida obrazli ifodalanyapti. Ikkinchi misrada ham xuddi shunday ham metafora ham jonlantirish usuli qo'llangan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, topishmoqlarning aksariyati o'xshatish san'ati asosiga qurilgan. Buning sababi topishmoqlarda ikki yoki undan ortiq tushunchani farqli jihatlarini qiyoslash, taqqoslash orqali jumboqlangan predmetni topishga ishora qilinadi. Odatda qiyosning ikki turi farqlanadi, bunda qiyoslashning maqsadidan kelib chiqiladi. Agar ikki predmet yoki tushuncha ular o'rtasidagi farqni ko'rsatish maqsadida qiyoslangan bo'lsa, sof qiyosiy konstruksiya shakllanadi.

Masalan: *Otdan baland, itdan past. (Egar)*

Qiyoslash, o'xshatish maqsadini ko'zda tutganda esa o'xshatish konstruksiyasi shakllanadi.

Masalan: *Po'sti qalin, qovoqday,*
Beli bog'li tanobday,
Mevasi sarig' yog'day. (Yong'oq)

Yoki:

Oqligi sutday,
Ko'kligi nilday,
O'tirishi bekday. (Zag'izg'on)

Ba'zi topishmoqlar narsaning bajaradigan vazifasiga, harakatiga, uning nimadan yoki qanday ishlanganligiga qarab, shu xususiyatlar asosida yaratilishi mumkin.

Masalan: *"Qo'li yo'q, oyog'i yo'q, uy poylar" (qulf).*

Mubolag'a yo'li bilan yaratilgan topishmoqlar ham anchagina bo'lib, ularda ma'no ko'chish xodisasi bo'rttirish orqali sodir bo'ladi.

Masalan: *"Bir chuqurda ming chuqur" (angishvona).*

Yoki, *"O'zi bir qarich, soqoli ming qarich" (igna-ip)* kabi.

Ba'zi topishmoqlar so'zlarning ohangdosh bo'lib kelishiga ya'ni qofiyadoshligiga asoslanadi. Bunday turdagi topishmoqlar shaklan she'rga o'xshash bo'lib, ularni aytilishi ham eshitilishi ham ayniqsa bolalar uchun qiziqarlidir.

Masalan: *"Zuv-zuv borar,*
Zuv-zuv kelar,
Doston o'qir,
G'alvir to'qir" (ari).

Yoki, *"Osti tosh, usti tosh,*
O'rtasida jonli bosh" (toshbaqa).

Ko'rinib turganidek, topishmoqlar shakl va mazmun jihatidan rangbarang bo'lishi bilan birga, ularning yaratilish usuli va maqsadi ham farq qiladi. Shu bilan birga topishmoqlarni tadqiq qilish ham tilshunoslikning eng qiziqarli va dolzarb masalalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Z.Husainova. O'zbek topishmoqlari. Toshkent, Fan. 1966
2. Topishmoqlar. O'zbek xalq ijodi, ko'p tomlik, T.,1983.
3. M.Jo'rayev, G'.Eshonqulov. Folklorshunoslikka kirish. Toshkent, Turon-Iqbol 2018.
4. M.Saparniyozova. O'zbek xalq topishmoqlarida gap bo'laklari tartibi /"O'zbek tili va adabiyoti"/ 2005, 3s.
5. Umida Qobulova. Topishmoqlarning struktur tahlili /O'zbek tili va adabiyoti/, 2005, 4-son.
6. Nargiza Maxmudova, Khoshimova Mashkhura, The meaning of riddle in folklore.

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI QARINDOSHLIK HAQIDAGI MAQOLLARNING QIYOSIY TAHLILI

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna
Farg'ona davlat universiteti,
Chet tillari fakulteti Ingliz tili kafedrasi mudiri,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)
Qayumova Sayyora Topvoldi qizi
Farg'ona davlat universiteti,
Lingvistika (ingliz tili) mutaxassiligi magistranti
Email: shohrux771ja@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola yaxshilik va yaxshi hulq haqidagi ba'zi ingliz va o'zbek maqollarining semantik va lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Ayrim maqollarning boshqa tildagi ekvivalentlari tarjimaning bir qancha muhim innovatsion usullarini aniqlash va ingliz va o'zbek tillaridagi o'ziga xosliklarini qarama-qarshi qo'yish maqsadida ularni boshqa tilda izohlash uchun berilgan. Ushbu ishning natijalari va misollari qarindoshlik va mehr-muhabbat haqidagi ingliz va o'zbek maqollarining ma'nolaridagi ba'zi farqlarni ajratish va ularning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: *maqol, lingvokulturologiya, madaniyat, pragmatika, sinonimiya, antonimiya, ekvivalent, kontekst.*

ABSTRACT

This paper is devoted to the analysis of semantic and linguocultural features of some English and Uzbek proverbs about good quallitiesof people. The equivalents of some proverbs in a target language are given for interpreting them in the other language to find out several important innovative ways of translation and contrasting their peculiarities in the English and Uzbek languages. The results and examples of this paper can help to distinguish some differences in the meanings of the English and Uzbek proverbs and other different proverbs and to learn linguocultural peculiarities of them.

Keywords: *proverb, linguoculturology, cultureme, pragmatics, synonymy, antonymy, equivalent, context, component.*

KIRISH

Ushbu qismda ingliz va o'zbek maqollarida eng ko'p uchrovchi yaxshilik va yomonlik, do'stlik va qavm qarindoshlik mavzusiga oid ayrim maqollarning ingliz va o'zbekcha variantlarini tahlil qilgan holda, maqollarning har ikkala tilda uchrovchi

o’xshash va farqli jihatlarini ko’rib chiqamiz. Kundalik hayotimizda uchrovchi turli xil narsalarni hamisha ikki xil, ya’ni bir-biriga qarama- qarshi jihatlari orqali bilamiz. Bular ichida eng ko’p uchrovchi hodisalardan yaxshilik va yomonlik xislatlaridir. Yoki tilimizda bularni ijobiy bo’yoqdor so’zlar va salbiy bo’yoqdor so’zlarga ajratamiz. Yaxshilik va yomonlik leksemalarining maqollarda keng ko’lamda uchrashi tabiiy holdir. Chunki maqollar xalqning hayotiy haqiqatga nisbatan qarashlarini va munosabatlarini ko’rsatuvchi hodisadir. Shu o’rinda ingliz va o’zbek maqollarida uchrovchi yaxshilik va yomonlik mavzusidagi maqollar xalqning ushbu tushunchalarga bo’lgan munosabatlarini yaqqol ifoda etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Keltirilgan fikrlarimizni isbotlash maqsadida quyida bir qator yaxshilik va yomonlik mavzusidagi ayrim o’zbek va ingliz maqollarining semantik tahlillarini keltirib o’tamiz.

Inglizcha: **A bad excuse is better than none**

O’zbekcha**: Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar,**
Yomon gap bilan musulmon dinidan.

Inglizcha**: A bad beginning makes a bad ending**

O’zbekcha: **Yomonchilik bo’lganda, qor ustiga muz yog’ar**.

Inglizcha**: A good beginning makes a good ending.**

O’zbekcha: **Yaxshi yil — bahoridan,**
Yomon kun — saharidan ma’lum

Ushbu maqollar eng ommabop maqollar sirasiga kiradi. Biror ishning natijasi qanday bo’lishi, uning qanday boshlanishiga bog’liq ekanligi maqollarda ham o’z aksini topa olgan. Odatda boshlagan ishimizning yakuni uni qanday ruhiyatda boshlashimizga va yon- atrofimizdagilarni bunga bo’lgan munosabatiga bog’liq bo’ladi. Shuning uchun ham ishni yaxshi boshlasak yaxshi, aksincha yomon boshlasak yomon yakun topishi maqollarda ifodalangan. Bu kabi maqollar har ikki xalqda ham batafsil aks etgan. Maqollardan yana shuni ko’rish mumkinki, inglizlar ham o’zbeklar ham yaxshi bilan yomonni qarama- qarshi qo’yish orqali ichki ma’noni ifodalashga harakat qilgan. Bunga qo’shimcha qilib quyidagi maqolni ham keltirib o’tsak bo’ladi.

Inglizcha: **In every beginning think of the end**.

O’zbekcha**: Yaxshi yerga yotsang,**
Yaxshi tush ko’rasan.
Yomon yerga yotsang,
Yomon tush ko’rasan.

Demak, har bir boshlamoqchi bo'lgan ishimizning yakuni uni qanday boshlashimizga bo'g'liq ekanligi yuqorida keltirib o'tgan maqollarimizda ifodalangan. Ushbu maqollarning tahlilidan kelib chiqib, har ikki tildagi variant bir xil ma'no-mazmun anglatayotganini ko'rishimiz mumkin.

O'zbek va ingliz tillaridagi maqollarda o'zining g'oyat mazmunga boy ekanligi bilan ajralib turuvchi maqollardan yana biri **"Every cloud has a silver lining" va maqolning o'zbekcha varianti qilib:**

"Har yaxshida bir "ammo" bor,
Har yomonda — bir "lekin" olingan.

Inglizcha keltirilgan "Every cloud has a silver lining" aslida o'zbek tiliga – **"Har bir bulutning kumush hoshiyasi bor"-** deb tarjima qilinadi.

Semantik maydon, leksikaning yana bir muhim tashkiloti sifatida, ma'lum bir faoliyatga yoki mutaxassislarning bilim sohasiga tegishli leksemalar guruhi sifatida tavsiflanadi, masalan, ovqat pishirish, suzib yurish atamalari yoki shifokorlar, ko'mir qazib oluvchilar yoki tog 'alpinistlari tomonidan ishlatiladigan so'zlar . Turli xil sohalarning semantik maydoni, hech qanday tarzda, bir xil darajada katta yoki kichik bo'lishni anglatmaydi, ya'ni teng miqdordagi so'zlarga ega. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, qarindoshlikning semantik maydoni, boshqa semantik maydonlardan anchagina katta. Qarindoshlik haqidagi o`zbek maqollarida ko'p uchraydigan yana bir badiiy tasviriy vositalardan biri metaforadir. U badiiy adabiyotlarda qisqacha o'xshatish deb ham yuritiladi. Maqollarda istioraviy ko'chimlar asosan yetakchi semantik vazifani bajaradilar. Masalan: "Et bilan tirnoqni ajratib bo'lmas" maqolidagi "et va tirnoq" so'zlari yaqin qarindosh-urug', og'a-ini o'rtasidagi yaqinlikka ishora qiladi. Bundan tashqari "er – xotinning urishi, doka- ro`mol qurishi" maqoli ham shular jumlasidandir. Tilimizda bu kabi maqollar juda ko`pchilikni tashkil qiladi. Shu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, har bir xalq o'z turmush tarzi va muhitdan kelib chiqib maqollarni yaratadi bu narsa o'zbek tilidagi ayrim maqollarda juda yorqin aks etadi. Ayrim o'zbek maqollaridagi so'zlar va ma'nolar boshqa xalq maqollarida uchramaydi. Masalan, "Onangni boshingda tutsang, singlingni kaftingda tut" maqolida onalarga va singillarga mehr oqibatli bo'lish ularni ardoqlash nazarda tutilgan. "Quda andalik joyingdan qulunli biyangni ayama" ushbu maqolda xalqimizga xos bo'lgan noyob urf odatni guvohi bo'lishimiz mumkin. Yana shuni ham e'tirof etish kerakki, "qaynona" va "kelin" obrazlari faqatgina o'zbek maqollariga xosdir. Ya'ni, ingliz xalq maqollariga nisbatan aynan o'zbek maqollarida bu mavzu ko'proq yoritiladi. Buning sababi o'zbek xalqi bu munosabatlarga ancha jiddiyroq yondashganidadir. Masalan:

• Kelin bo’ldim — qaynonamga yoqmadim, qaynona bo’ldim — kelinimga yoqmadim.

• Qaynonaga tosh otsang tosh olasan, qaynonaga osh bersang osh olasan.

Aynan o’zbek xalqida quda-anda va ular o’rtasidagi aloqa, oldi berdi munosabatlari juda muhimligini maqolda aks ettirgan lekin bu maqolni ingliz xalqiga yetkazib berish bir muncha mushkilroq buning sababi shundaki ingliz tilida va madaniyatida bu maqolni ifodalash va ularga tushuntirish uchun ekvivalent maqol topib bo’lmaydi. Bundan tashqari inglizlar quda- anda bilan aloqalarga umuman olganda unchalik etibor qaratmaydi. Shu o’rinda yana bir qancha maqollarga e’tiboringizni qaratadigan bo’lsak, o’zbek xalqi ovsin, qaynona, qaynog’a, qaynisingil singari so’zlardan foydalanib turli xil maqollarda hayot haqida so’z ochishni maqsad qilgan lekin bunday holat ingliz xalqida umuman uchramaydi va ularga bu maqollar ozgina noodatiy tuyulishi mumkin. Misol uchun,

- Qaynisingil – yarim kundosh.
- Qaynisingil- yarim qaynona,
- Qaynegachi- butun qaynona.
- Ovsinim- ajinim,Ko’rganda kelar g’ijinim.
- Kelinning tili yo’q,Qaynonaning- iymoni.
- Kelin kimhob kiyar,qaynona qarg’ab kuyar.
- Kelining yaxshi bo’lsa, berdi hudo,Kelining yomon bo’lsa, urdi hudo.

Bu maqollarda kelin kelishi, qaynona va kelin munosabati, o’zbek xalqiga xos bo’lgan va boshqa xalqlarda ayniqsa ingliz xalqida umuman uchramaydigan qaynisingil,ovsin va shu kabi qarindosh urug’chilik munosabatlari chuqur ma’no orqali ochib berilgan. . Uyat, andisha, hayo kabi mavzular ham faqat o’zbek maqollarida ko’proq uchraydi desak yanglishmaymiz. Chunki asrlar davomida ota bobolarimizdan kelayotgan bu kabi fazilatlar o’zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan. Isbot uchun quyidagi maqollarni keltiramiz: • Andishaning oti qo’rqoq. • Sharmsizlik – sharmandalik nishoni. Endi ingliz xalqi tomonidan yaratilgan ayrim maqollarni ko’rib chiqsak, ularda oilaviy aloqalar va ularning hayotdagi ahamiyati ochib berilgan lekin aynan qarindoshlarga ahamiyat berilmagan.

Demak, xalqning tilida mavjud bo’lgan har bir so’z tilda ifodalanar ekan, ma’lum xalqning maqollari o’sha xalq tilida keltirilgan so’zlardan shu xalq vakillari tomonidan shu xalqning o’ziga xos xususiyatlari bilan, yasalish usuli bilangina ifodalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Abdullaeva N.E., SEMANTIC AND LINGUOCULTURAL FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK PROVEBRS WITH CONCEPT OF FRIENDSHIP. January 2017.
2. Teliya V.N. Phraseology in the context of culture. Languages of Russian culture. Moscow, 1999. P. 17-20.
3. Honeck, R. A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom. – USA.: Lawrence Erlbaum, 1997.
4. Karamatova K.M., Karamatov H.S. Proverbs–Maqollar– Пословицы. – T.: Mehnat, –2000
5. Madayev O., Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: Sharq, 2010

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA METAFORALAR LINGVOKULTUROLOGIYASI

Umarova Nargizaxon Rustamovna
Farg‘ona davlat universiteti
nargizaxonumarova1971@gmail.com
Xojiyeva Sevaraxon Dilshodjon qizi
Lingvistika (Ingliz tili) mutaxassisligi magistranti
sevara.xojiyeva.95@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola metaforaga asoslangan lingvokulturologiya (lingvistik madaniyat) haqida keng fikr yuritib, batafsil ma’lumot beradi. Maqola lingvokulturologiya so’zining izohli lug’ati bilan ham tanishtirib, o’zbek tilidagi bir nechta lingvokulturologiyaga asoslangan metoforik terminlarni tahlil qiladi. Shuningdek, “metafora”ning aynan bizning madaniyatdagi o’ziga xos xususiyatlarini va ma’nolarini yoritib o’tadi va bu bo’yicha turli namunalar keltiriladi. Nazariyalar misollar orqali yoritiladi.

***Kalit so’zlar**: metafora, lingvokulturologiya, lingvistik madanyat, metoforik birlik, metoforizatsiya, lingvokulturologik jihat, ko’chim.*

ABSTRACT

This article provides detailed information about metaphor-based linguoculturology (linguistic culture). The article introduces the explanatory dictionary of the word linguoculturalism and analyzes several metaphorical terms based on linguoculturalism in the Uzbek language. It also sheds light on the specific features and meanings of "metaphor" in our culture and provides various examples. Theories are illustrated through examples.

***Keywords:** metaphor, linguoculturalism, linguistic culture, metaphoric unit, metaphorization, linguocultural aspect, migration.*

KIRISH

Lingvokulturologiya atamasining etimologiyasi ingiliz va lotin tillariga borib taqaladi. “Lingvo” so’zi til, tilga oid degani bo‘lib, kultra madaniyat ma’nosini anglatadi. “Logos” so’zi esa yunoncha “ta’limot” demakdir. Demak lingvokutralogiya til va madaniyat aloqadorligining hosilasidir.

V.V.Vorobyev “lingvokulturologiya – sintezlovchi toifadagi kompleks ilm sohasi bo’lib, u madaniyat va til o’rtasidagi o’zaro aloqalar va ta’sirlashuvlarni o’rganadi. Bu jarayonni yagona lisoniy va nolisoniy (madaniy) mazmunga ega birliklarning yaxlit tarkibi sifatida mazkur jarayonni zamonaviy nufuzli madaniy

ustuvorliklarga (umuminsoniy me'yorlar va qadryatlar) qaratilgan tizimli metodlar yordamida aks ettiradi", - deb ko'rsatadi. Ushbu tushunchalarning o'zaro farqli jihatlarini professor O'. Yusupov quydagicha izohlaydi. "Lingvokulturema - o'z semantikasida (ma'nosida) madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi til yoki nutq birligi.

Lingvokulturemalarga madaniyatning biror bo'lagini aks ettiruvchi so'zlar, frazeologik birliklar, so'z birikmalari, gaplar, paremiyalar, murakkab sintaktik butunliklar, matnlar va hokazolar kiradi. Lingvokulturema mazmun va ifoda planiga ega, ifoda plani yuqorida ko'rsatilgan birliklar, mazmun planini esa o'sha birliklarning semantikasi tashkil qiladi. Demak, lingvokulturema kontseptdan o'zining mazmun va ifoda planiga ega bo'lishi bilan farq qiladi, lingvokulturologiya uchun xalq madaniyatini lisoniy ko'rinishda namoyon etish asosiy vazifa hisoblanadi. Uningcha, "lingvokulturema" tushunchasi qiyosiy tilshunoslik uchun foydali, "zero til – madaniy fakt, biz meros qilib oladigan madaniyatning tarkibiy qismi va ayni paytda qurol hamdir. Xalq madaniyati til orqali verballashadi, aynan til madaniyatining tayanch, asosiy tushunchalarini harakatga keltiradi va ularni belgilar ko'rinishida, ya'ni so'zlar vositasida ifoda etadi"[57].

Agar madaniyatshunoslik insonning tabiat, jamiyat, san'at, tarix va boshqa ijtimoiy va madaniy borliq sohalarida o'z-o'zini anglash xususiyatini o'rgansa, tilshunoslik tilda dunyo lisoniy manzarasining mental modellari sifatida aks etuvchi dunyoqarashni o'rganadi. Lingvokulturologiyaning asosiy tadqiqot predmeti esa doimiy o'zaro ta'sirlashish holatida bo'lgan ham til, ham madaniyat hisoblanadi

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XVIII asrdan boshlab "madaniyat" atamasi inson faoliyatining mahsuli bo'lgan barcha narsalarga nisbatan qo'llanila boshlagan. Bu ma'nolarning barchasi "madaniyat" so'zining qo'llanilishida saqlanib qolgan, ammo aslida bu so'z "insonning tabiatiga maqsadli ta'siri, tabiatning inson manfaatlari uchun o'zgartirilishi manosini anglatgan.

Mualliflarning madaniyatga bergan ta'riflari umumlashtirilsa, madaniyatga butun tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomononidan yaratilgan va yaratilayotgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklar yig'indisi" deb ta'rif berish mumkin. Shunga asosan madaniyatning ikki turi farqlanadi: 1) moddiy madaniyat; 2) ma'naviy madaniyat; Moddiy madaniyat inson faoliyati tufayli yaratilgan "ikkinchi tabiat", ya'ni ishlab chiqarilish vositalari, mehnat qurollari, mehnat ko'nikmalari, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan hayot uchun hizmat qiladigan

[57]Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

barcha boyliklarni anglatadi. Ma’naviy madaniyatning qamrovi behad keng bo’lib, u ijtimoiy ongning barcha shakllari, ya’ni falsafiy, ilmiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy qarashlar, maorif, ta’lim-tarbiya, maktab, o’rta va oliy ta’lim, fan, madaniyat muassasalari, ommaviy axborot vositalari, san’at, xalq ma’naviy ijodiyotning barcha turlarini qamrab oladi. Moddiy va ma’naviy madaniyat bir biri bilan uzviy bog’liq bo’lib, biri ikkinchisini to’ldiradi. Masalan, moddiy boylikning biror turini inson aql-zakovatisiz, tafakkurisiz, aqliy mehnatisiz yaratib va takomillashtirib bo’lmaydi. Demak, moddiy madaniyatni barpo etish zamirida ma’naviy madaniyat ham yotadi. Har qanday moddiy va ma’naviy madaniyat durdonalari inson aqliy va jismoniy mehnati sintezi asosida yuzaga keladi. Ma’naviy ma’daniyat voqealikni badiiy aks ettirish va o’zlashtirish vositasidir. Moddiy madaniyat dunyo va insonlarning moddiy hayot sharoitlari bilan, ma’naviy madaniyat esa urf-odat, rasm-rusm, an’ana, marosim va milliy qadriyatlar bilan chambarchars bog’liqdir.

Metafora ancha murakkab ma’no ko’chish hodisasi hisoblanib, ayni zamonda ham tilshunoslar, ham adabiyotshunoslar diqqatini o’ziga jalb etib keladi. Bu ma’no ko’chishga tilshunoslar ko’p ma’noli so’zlardagi semema va semalarning xarakterli xususiyatlarini ochish, ko’chma ma’no hosil qiluvchi hodisalar tahlili nuqtai nazaridan yondoshsalar, adabiyotshunoslar esa polisemantik so’zlardagi tasvirning turli vositalar (o’xshatish, sifatlash, majoz istiora)ni yuzaga keltiruvchi omillar deb biladilar. Har ikkala yo’nalishda ham maqsad bitta, u ham bo’lsa, so’zning ko’p ma’noligi va undagi uslubiy imkoniyatlarni o’rganishdir.

Metaforik va ko’p ma’noli so’z ikki farqli hodisa bo’lib, tur-jins munosabatida turmaydi. Nom ko’chishining alohida bir turi sifatida baholanuvchi funksiyadoshlik mohiyatiga nazar tashlash uni aslida metaforaning o’zi ekanligini ko’rsatadi. Bizga ma‘lumki, metafora o’xshashlikni nazarda tutadi, o’xshashlik qay asosda (shaklan, tabiatan, vazifasiga ko’ra ...) bo’lishi ahamiyatsiz. Shuning uchun biz funksiyadoshlikni metafora ko’rinishlaridan biri sifatida baholadik.

Metonimiya (uning ko’rinishlaridan biri bo’lgan sindekdoxa) metaforaga ancha yaqin keladi. Farq shundaki, metafora o’xshashlikni, metonimiya bog’liqlikni nazarda tutadi. O’xshashlik va bog’liqlik farqi metafora va metonimiya yana bir farqni yuzaga keltiradi: bog’liqlik obyektiv ravishda haqiqatan mavjud, o’xshashlik esa obyektiv ham, subyektiv ham bo’la oladi. Demak, metonimiya metaforaga nisbatan obyektivroqdir. O’xshatish va metafora munosabati metafora nazariyasining eng munozarali masalalaridandir. Ular bir-biriga nihoyatda yaqin kelishi bilan birga, tubdan farq ham qilishi mumkin:

a) shaklan;

b) mazmunan;

v) usluban;

So’zning ko’p ma‘noliligini o’rganish, avvalo, leksik uslubiyat uchun muhim rol o’ynaydi. Chunki, bir so’zning o’zida turli xil ma‘noning bo’lishi uchun og’zaki va yozma nutqda qo’llashda uslubiy bo’yog’iga, ma‘nosiga e‘tibor berishni talab qiladi. Shu boisdan ma‘no ko’chish ham sinonimiya, omonimiya va boshqa leksik vositalar singari hazil, mutoyiba, kulgi va turli so’z o’yinlarini yuzaga keltiradi. Bunday paytlarda so’zning to’g’ri va ko’chma ma‘nosi to’qnashtiriladi, natijada kutilmagan yangi ma‘no hosil bo’ladi.

Sczlarning ana shu nozik ma‘no ottenkalari badiiy adabiyotda muhim tasviriy vosita sifatida keng qo’llanadi

Madaniyat qanchalik chuqur va tafsilotlari bilan o’rganilsa, uning inson fikrlashi bilan bog’liq ekanligi yakdil seziladi. Shunday ekan, inson ko’z o’ngida aks etgan voqea-hodisalarni madaniyati orqali ongiga singdirishga hamisha intiladi. Ma’lumki, insonlar ma’lum bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda yashaydilar, u yoki bu milliy tilda so’zlashadilar va ular muayyan milliy ma’naviyat va madaniyatga ega. Milliy ma’naviyat, uni ro’yobga chiqishida muhim o’rin tutadigan til madaniyati va nutq ma’naviyatining o’ziga xos xususiyatlari insonlarning lisoniy kognitiv faoliyatida o’z aksini topadi. Buni metoforik misollarda ko’rib chiqamiz.

Umri chinor kabi uzun

Chinor daraxti kabi umriz uzun bo'lib tanasi kabi baquvvat bo'lib yurishizi tilakdoshiman(Amirxon Umarov)

Qo’li gul

Kitob qurti

Qishning qahri

Nondek aziz

Charos ko’z

Qoshlari qaldirg’ochning qanotidek

Suv quygandek jim jit

Yuqoridagi iboralarni metaforik jihatlarini tahlil qilb ko’ramiz.

Misol uchun: *buxoroda **qo’li gul** ustalar qurgan memori obidalar bor*. bu gapda “qo’li gul” iborasi ustalar mahoratini ifodalash va ular yaratga tarixiy oidalar qanchalar go’zaligini ifodalab kelmoqda.

“kitob qurti” iborasi inglizlar orasida keg tarqalgan iboralardan. Bu ibora kitobsevarlarga nisbatan qo’llaniladi.

Misol uchun: “*bu yil qish judda sovuq keldi**. Qishning qahridan** qishlog’imiz chetidagi ko’l **oynadek muz** bilan qoplandi*”. Bu gaplarimizda qishning qattiq sovug’i, “qishning qahri”ga, muzlagan ko’l esa, “oynaga”o’xshatilgan.

“nondek aziz bo’l” iborasi xalqimiz orasida keng qo’llaniladi. Non xalqimiz orasda aziz nemat, rizq hisoblanadi. Bu iborani ko’pincha duolar orasida qo’llaniladi.

“charos ko’z”, ko’rganda ko’zni quvnatib turuvchi charos uzum donasidan ilhomlanib olingan bu ibora chiroyli ko’zlarga nisbatan ishlatiladi. Bunday jumlalar so’zamon xalqimiz orasida juda ko’p va keng qo’laniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Filip Chesterfild. Hikmatlar. Ziyouz.uz
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. Пособие. – М.: Академия, 2001-208с.
3. Mahmudov N. – Tilning mukammal tadqiqi yo’llarini izlab…// O’zbek tili va adabiyoti.-Toshkent, 2012.-№5.-B. 3-16.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа «Язики русской культуры», 1196- С.222.
5. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

METAFORANING MOHIYATI VA TURLARI

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonovna
Farg'ona davlat universiteti
Ingliz tili kafedrasi mudiri, f.f.d., dotsent

Xojiyeva Sevaraxon Dilshodjon qizi
Farg'ona davlat universiteti
Lingvistika (ingliz tili) mutaxassisligi magistranti
sevara.xojiyeva.95@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola metaforaning mohiyati va turlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Maqola metaforik so'zining izohli lug'ati bilan ham tanishtirib, o'zbek tilidagi bir nechta metaforik terminlarni tahlil qiladi. Va albatta, uning gaplarda qullanilishi, qo'llaniganda gaplarga qanday badiiy bo'yoqdorlik berganini ko'rib chiqamiz. Shuningdek, "metafora"ning aynan bizning madanyatdagi o'ziga xos xususiyatlarini va ma'nolarini yoritib o'tadi.

***Kalit so'zlar**: metafora, metoforik birlik,semalar,lisoniy,sintagmatika, ekspressiv metafora.*

ABSTRACT

This article provides detailed information about the nature and types of metaphor. The article introduces the explanatory dictionary of the word metaphorical and analyzes several metaphorical terms in the Uzbek language. And, of course, we will see how it is used in sentences, what artistic color it gives to sentences when it is used. It also sheds light on the specific features and meanings of "metaphor" in our culture.

***Keywords**: metaphor, metaphoric unity, themes, linguistic, syntagmatic, expressive metaphor*

KIRISH

Metaforaga asosan uch guruhga ajratish mumkinligini ko'ramiz:

1. Metafora nom ko'chishning (deyarli) har qanday usuli (Arastu, E.Kassirer).
2. Metafora qisqargan o'xshatish (Potebnya va uning izdoshlari).
3. Metafora nom ko'chishning alohida bir turi (A.Vejbitskaya, N.D.Arutyunova va o'zbek tilshunoslari).

Metafora nom ko'chishi bilan bog'liq (ya'ni nom ko'chish turlaridan biri yoki hammasi) ekanligini shu soha bilan shug'ullanganlardan hech biri rad etmaydi, biroq nom ko'chish turlarini noto'g'ri talqin etish yoki, yanada to'g'rirog'i, e'tibordan

chetda qoldirish natijasida metafora nom ko'chish bilan aloqador bo'lmagan hodisalar (simvol, metamorfoza, ...) ham qamrab olinadi. Nom ko'chish deganda, odatda so'zlarning o'zaro munosabati natijasida semantik qurilishning o'zgarishi, semantik vazifalarning o'z so'z birikmasi a'zolari o'rtasida qayta taqsimoti, assotsiativ yoki sintagmatik qatorda munosabatda turuvchi til birliklarining o'zaro ta'sirlashuvi natijasida so'z birikmasi unsurlaridan biriga yangi ma'no berilishi tushuniladi. Demak, nom ko'chishi so'z birikmasi a'zolaridan birining assotsiativ yoki sintagmatik munosabatlar natijasida yangi semantik qurilish kasb etish ekan.

Komponent tahlil nazariyasisiz metaforaga yondoshish metaforani sof nutqiy tasodifiy hodisa sifatida ko'rsatadi. Biroq nutqiy hodisalarning hammasida ham lisoniy asoslar mavjud va mana shu asoslarni biz komponent tahlil etish natijasida qo'lga kiritamiz. Metaforik ma'no nutqiy hosila bo'lsa-da, u lisoniy imkoniyat va qonuniyatlarga tayanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'noviy qurilishda bu semalarning, asosan ifoda semalarining bo'rttirilishi darajasiga ko'ra so'zlar ichki ifodali (ingred konnotatsiyali) so'zlarga, (chunonchi, qiblagoh, padar, volida, tashrif buyurmoq) va mo'tadil ifodali (atrend konnotatsiyali) so'zlarga (ota-ona, kelmoq, qizil, yetim) bo'linadi. Ichki ifodali so'zlarda uslubiy bo'yoq so'zning ma'noviy tarkibida bo'ladi. Mo'tadil ifodali so'zlarda uslubiy bo'yoq mo''tadil befarq bo'ladi va nutqda ko'chma okkazional qo'llanishda hosil bo'lishi mumkin. Shuning uchun ichki ifodali so'zdan nominativ semalar ajratilsa, ichki lisoniy uslubiy ma'no qoladi. So'zlarning ma'noviy tuzilishini har taraflama o'rganish shuni ko'rsatadiki, leksemaning ma'noviy tarkibi atash va ifodalash semalari bilan cheklanmaydi. Leksemalarda, ayniqsa, jamiyat a'zolari orasida keng qo'llanadigan, muhim ahamiyat kasb etadigan narsa, buyum, belgi, harakat, holatlarni ifodalovchi leksemalarda atash va ifoda semalaridan tashqari qo'shimcha yoki ijtimoiy shartlangan semalar ham mavjud. Bu semalar ma'lum bir narsa – buyum, belgi – xususiyat, harakat – holat shu jamiyat a'zolari orasida qanday yodosh (assotsiativ) qo'shimcha ma'lumotlarga aloqadorligi bilan bog'lanadi. Chunonchi, o'zbek tilida —qo'y – mo''tadil ifodali so'z bo'lib, uy hayvonlarining bir turini atab, nomlab keladi. Lekin shu bilan birga, bu so'zda yuvoshlik go'llik, semalari ham mavjudki, bular qo'shimcha ijtimoiy shartlangan semalar sifatida qaralishi kerak. Yoki sariq rang – o'zbeklarda xastalik, zaiflik, ayriliq belgisi. Metaforik ma'no denotativ ma'no semalari va qo'shimcha ma'no semalari asosida yaratiladi. Qo'shimcha ma'no hosil qilish qonuniyati va usuli birdan amal qiladi. Ma'lumki, so'zning ma'nosi nutqiy hosilalar – so'z birikmalari va gaplar tarkibida voqelanadi. Shunga ko'ra, to'g'ri (uzual) qo'llanishda leksemaning bizning ongimizdagi

ma’noviy qurilishi nutqiy voqelanishidagi ma’nosiga semalar jihatidan mutanosib bo’ladi. Chunonchi, oltin – nodir ma’dan, oltin soat, oltin uzuk.

1. Obyektiv yoki subyektiv borliqdagi narsalar orasida (keng ma’noda) o’xshashlik.

2. Shu o’xshashlikning lisoniy aksi bo’lgan mutanosib semalar.

3. Narsalardan birining nomi nutqiy sharoit uchun yo’qligi.

Ana shu unsurlar ta’minlaganda, nomning metaforik ko’chishi yuzaga keladi. Demak, - Metafora – obyektiv (yoki subyektiv) borliqdagi o’xshashlikning lisoniy aksi bo’lmish mutanosib semalar asosida bir narsa nomining ikkinchi bir narsa nomi o’rnida qo’llanishi‖. Metaforani nom ko’chishining boshqa usullaridan farqlovchi ―obyektiv va subyektiv o’xshashlik‖ ka asoslanish belgisi bir qarashda juda yaqqoldek tuyulsa-da, uning nazar mohiyatiga nazar tashlash bu ancha murakkab hodisa ekanligini ko’rsatadi. Bu ikki omil bilan belgilanadi.

1. Metaforada ko’chimning ko’chish bazasi doim ham to’la, aniq bo’lavermaydi. Masalan, oltin bosh, ko’chayotgan so’z ―oltin‖ aynan qaysi so’z o’rinda kelayapti – noaniq.

2. Balki qimmatli, aqlli, dono va hokazo so’zlardir. Ammo bu noaniq. Sanab o’tilgan so’zlarning har birida ―oltin bilan mutanosib sema bor.

Metaforik ko’chayotgan nom va uning bazasi (ko’chish o’rni) orasidagi munosabatlar turli-tuman bo’lishi mumkin.

Metafora gapiruvchining quyidagi ehtiyojlaridan kelib chiqadi. ―...birinchidan, bir narsani nomlash, ikkinchidan, nomlanganda ham nomning ―gapiradigan bo’lish zaruriyati. Bu yerda nomlash atamasi ostida bir-biridan mohiyatan farq qiluvchi ikki xil hodisa nazarda tutiladi:

1. Nomsiz narsani nomlash.

2. Nomli narsaga qayta nom berish (ikkilamchi nominatsiya).

Nomsiz narsani nomlash zaruriyatini tushuntirib o’tirishga hojat yo’q. Chunki nom inson bilimi faoliyatining eng zaruriy uzvidir. Ammo ikkilamchi nomlash zaruriyati nimadan kelib chiqadi? Bu zaruriyat mavjud bo’lgan nom so’zlovchi nuqtai nazaridan ayni nutqiy sharoitni ta’minlay olmay qolganda yuzaga keladi. Ikkilamchi nomlash quyidagi jihatlari bilan ahamiyatlidir.

Metaforani tanish: Matnda uchragan hukm uning obyektiv borliqdagi bilimlari asosidagi hukmlardan farq qila boshlasa, bu uning qandaydir ko’chimni uchratganidan darak beradi.

Valixon so’fi – muloyim supurgi ... Valixon so’fi – odam, binobarin, u supurgi bo’la olmaydi.

Qayta qurish. Bu jumboq (odamni supurgiga tenglashtirish) ni yechish jumlani ko'proq tushunarli shaklga solib qayta qurishni talab qiladi. Valixon so'fi xuddi muloyim supurgi kabi tabiatan egilib-bukuluvchan, harom-xarishdan hazar qilmaydigan kishi.

Tahlil qilish. Bu bosqichda ko'chim ostida nima turganligi jihatidan o'rganiladi. Masalan, Valixon so'fida quyidagi motivlar ajratiladi: 1-shaxs, 2-moslashuvchanlik, 3-yumshoq so'z, 4-laganbardor, 5-harom-xarishdan hazar qilmaydi.

Supurgi-narsa, yumshoq, harom-xarishni tozalaydi.

Valixon so'figa xos 3- va 5-semalar ―supurgi‖ so'ziga xos 2-3-semalar bilan mutanosib o'xshash. Demak, bu yerda tinglovchi (o'quvchi) metaforani uchratgan.

Bu uchala bosqichni hozirgi (balki boshqacharoq) holatda tiklash ochuvchi-tilshunos-tadqiqotchiga xos. Tushunuvchi ongida bu bosqichlar stixiyali ravishda kechadi.

Metafora nihoyatda murakkab hodisa bo'lib, uning tasnifi bir necha xil belgiga ko'ra, bir necha xil bosqichda olib boriladi.

Metafora unsurlarining o'zaro munosabatiga ko'ra turlari. Bizga ma'lumki, metafora uch unsur – tema, ifoda vositasi va qiyos uchun asosdan tuziladi. Masalan, ...Qishloqning bo'risi ham yuzboshi, tulkisi ham yuzboshi (A.Qahhor) gapida quyidagi metaforalar amal qiladi: ―yuzboshi - bo'ri‖, ―yuzboshi - tulki metaforasida bo'ri va tulki so'zlarida, ―Bo'ri so'zi shavqatsiz, ochko'z, yulg'ich ma'nolarini ifodalaydi, ―tulki – ifoda vositasi, ayyor, yulg'ich – tema. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, metaforada nom ko'chish odatda miqdoran tenglik asosiga qurilavermaydi. Faqat mazmuniy tenglik zaruriy hisoblanadi. Shuningdek, bu tenglik ham nisbiy aniqlanadi. Ya'ni metaforik qo'llangan bir so'z aynan bitta so'zning o'rnida kelgan deb bo'lmaydi. Yuqoridagi misolda qiyoslang: bo'ri – shavqatsiz, ochko'z...

Demak, bu yerda miqdoriy emas, mazmuniy tenglik nazarda tutiladi va bu tenglik ham nisbiydir. Chunki ―bo'ri‖ so'zida qiyoslash uchun asos bo'lgan semalar bilan mutanosib motivlar nutqiy sharoit talabiga ko'ra turlicha bo'la oladi: xarakter jihati, tabiiy jihatlar, tashqi ko'rinish va hokazo. Metaforaga xos bo'lgan ana shu xususiyat haqida fikr yuritib, Dj. Miller metafora yaratuvchi ―...aniq so'zlarni nazarda tutgan ham, tutmagan ham bo'lishi mumkin, ular ishlatilmagani tufayli biz buni hech qachon aniqlay olmaymiz... deydi. Metafora unsurlarining bu xil munosabati yanada chuqurlashtirilishi mumkin. Ya'ni temagina emas, ifoda vositasi ham konkret so'zlar bilan ifodalanmaydi: …―chiqdi - chiqdi‖ degan gap o'rmaladi (A.Qahhor).

O’rmalash gapga xos xususiyat emas, demak, bu yerda metafora bor. Ammo gap nima deb tasavvur qilinayapti? Konkret javob yo’q. Shugina ma’lumki, u qandaydir o’rmalay oladigan jonzodga qiyoslanmoqda, ya’ni metafora yaratuvchi o’z ifoda vositasini konkret aytmaydi, balki metafora qabul qiluvchini ―yo’llaydi‖. Metaforani oxirigacha yechish adresat ixtiyorida qoladi. Kelib chiqadiki, metafora unsurlari munosabatining mutanosiblik va konkterlik tabiatiga ko’ra ikki xil ekan:

1. Ifoda vositasi tema bilan mazmunan mutanosib va konkret ifodalangan (ya’ni metaforaning asosiy unsurlari mavjud) – asos metafora.

2. Ifoda vositasi konkret ifodalanmaganligi sababli mazmuniy mutanosiblik ham qisman noaniqlashgan. Biroq uni aniqlashtirish uchun yo’llanma komponent mavjud – yo’llovchi metafora. Bu o’rinda shunga e’tibor qaratish lozimki, yo’llovchi metaforaning murakkab lisoniy tabiati mutlaqo ularning keng tarqalishiga to’siq bo’lmaydi. Yo’llovchi metafora turlari bo’lmish jonlantirish yoki shaxslantirish haqida olib borilgan tadqiqotlar uning eng ko’p tarqalgan metafora turlaridan biri ekanligini ko’rsatadi.

Metaforaning sintagmatik qatordagi munosabat belgisiga ko’ra turlari. Metaforik qo’llangan so’z sintagmatik munosabatga kirishuvchi so’zni shartli ravishda metaforalanayotgan so’z deb ataymiz.

Masalan, ...*Ular mardikorlikka yuborilgan yurt - sovuq do’zax‖ deyishibdi*... (A.Qahhor). Bu yerda metaforik so’z – sovuq do’zax (aniqrog’i, do’zax). Metaforalanayotgan so’z yurt. Metaforalanayotgan va metaforik so’z o’zaro sintagmatik munosabatda turadi. Ammo bu sintagmatik munosabat ikki xil bo’la oladi:

1. Tor – bir jumla doirasida: ...Valixon so’fi muloyim supurgi bo’lib ...(A.Qahhor).

2. Keng matn (kontekst) doirasida yoki sharoit (konsituatsiya) doirasida: Ayamning odam zavodida tuqqani og’izga tushib ketdi. (A.Qahhor). Odam zavodi (aniqrog’i, zavod) metafrik so’z bog’lanadigan so’z ―tug’ruqxona‖ (ancha keng matndan ma’lum bo’ladi). Arslonim uyatga qolmasin deb, ikki savat uzum berib yuboruvdim (―Shu kunlar shiddati, 118-bet). ―Arslonim sintagmatik bog’lanuvchi so’z ―er situativ sintagma (agar shunday ta’bir mumkin bo’lsa, assotsiativ sintagma) da munosabatda turuvchi metaforalarni shu sintagmatik munosabatlarning aniqligi hisobiga ―ochiq‖, keng sintagmatik munosabatda turuvchi metaforalarni esa ―yopiq deb ataymiz.

Metaforaning nomlash jarayoni tabiatiga ko’ra turlari.Metaforani asosan poetik figura deb qarovchi tadqiqotchilar ham unda ekspressivlik belgisining muntazam emasligini tan olib kelganlar. Shunga ko’ra metaforaning ikki turi:

1. Ekspressiya mavjud bo’lmagan (o’lik tilga xos, nopoetik) metafora.

2. Ekspressiya mavjud (tirik, nutqiy, badiiy, poetik) bo’lgan metafora.

Turli olimlarning qarashlari jamlanganda, ularning hammasi ham yuqorida qayd etilgan holatni metaforaning ekspressiv, noekspressiv bo’la olishini nazarda tutganini ko’rsatadi.

Ekspressiv metaforalar keng holda (istiqlol yo’li, Turkiston – umumiy uyimiz), noekspressiv metafora shaxsiy bo’lib qolishi ham mumkin. (Bola choynak jo’mragini ―choynakning burni‖ deb atashi, xatto shu bola uchun ham bir martalik akt bo’lishi mumkin). Bu misollar bir martalik va ko’p martalilik belgisining ham muntazam emasligini ko’rsatadi. Ekspressivlik, metaforaning nome’yoriyligi haqidagi qarashlar esa har qanday metafora asosida lisoniy me’yorlar yotishini nazardan chetda qoldirish natijasidir.

Quyidagi misollarga e’tibor qiling:

Ekspressiv metafora - hammaning nazarida hurriyatning chashmasi. Men qishloqqa ilm-ma’rifat urug’ini sochgani kelganman. (A.Qahhor).

Noekspressiv metafora - ...eshik og’zida qo’l bog’lab turgan ..., ayam o’choq boshida yig’lab o’tiribdi. (A.Qahhor).

Eshik og’zi yoki o’choq boshi noekspressiv metaforalarni hurriyatning chashmasi ilm-ma’rifat urug’i ekspressiv metaforalari bilan qiyoslasak, ular noekspressiv bo’lib qolgan emas, aslida ham hech qachon noekspressiv bo’lmagan.

Zamonaviy mualif ―rux parvozi atamasini o’z nutqiga olib kirar ekan, maqsad ko’tarinki uslubni ta’minlash bo’ladi, diniy qarashlarni isbotlash emas. Noekspressivlikni isbotlash uchun tilga xos bo’lgan asos qidirish lozim. Bizningcha, bu asos juda sodda bo’lib, nomlash jarayonida yotadi. Noekspressiv metafora shunchaki nomlashni, ekspressiv metafora nomlash va baholashni nazarda tutadi. Shuning uchun ham metaforaning ekspressiv va noekspressiv turlarini biz metaforaning nomlash jarayoni tabiatiga ko’ra turlari deb atadik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синт. и лексика). // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 170.

2. Тоҳиров З. Метафора лексема-сememасининг прагматик семаси. // Ўзбек тили ва адабиѐти. – 1983. - № 1. – Б. 74-77.

3. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. –Т.: Ўқитувчи,1995.

4. Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва дабиѐти. – 1964. - № 4. – Б. 34-36.

UO'K - 632
KBK – 44.6
A - 13

INGICHKA TOLALI G'O'ZA NAVLARIDA O'SIMLIKXO'R QANDALALARNING ZARARLILIK DARAJASI

Abduraxmonov Shuxrat Mamatmurotovich
Botirov Sodiq Axmad o'g'li
Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti assistentlari
Xo'jaxonov Abror Nurqobil o'g'li
Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti magistranti.

ANNOTATSIYA

Maqolada o'simlikxo'r qandalalarning ingichka tolali g'o'zada hosildorlikka yetkazadigan zararini o'rganish bo'yicha maxsus sadoklarda olib borilgan tadqiqotlar natijasi yoritilgan. Bunda beda, dala va g'o'za qandalalarining 100 tup g'o'zaga nisbatan turli nisbatlarda uchraganda yetkazadigan zarari o'rganilgan.

Kalit so'zlar – *Miridae, Himiptera, Adelphosoris lineolatus, Lygus pratensis L., Creontiadas pallidus Rambur, hasharot, sadok (qafas).*

АННОТАЦИЯ

В стате отражены результаты исследований проведённых по изучению вредоносности растителноядных клопов на урожайност тонковолокнистого хлопчатника на спесиалных садках. При этом изучен приносимый вред люсерновых, хлопковых и полевых клопов по отношению к 100 штук растений.

Ключевые слова *- Miridae, Himiptera, Adelphosoris lineolatus, Lygus pratensis L., Creontiadas pallidus Rambur, nasekomoe, sadok (sadok).*

ABSTRACT

The article reflects the results of studies conducted to study the harmfulness of herbivorous bugs on the yield of fine-staple cotton in special cages. At the same time, the damage caused by alfalfa, cotton and field bugs in relation to 100 pieces of plants was studied.

Keywords *- Miridae, Himiptera, Adelphosoris lineolatus, Lygus pratensis L., Creontiadas pallidus Rambur, insect, cage (cage).*

KIRISH

Qishloq ho'jaligida nafaqat g'o'za ekini balki barcha ekinlardan ko'zlangan hosilni olishda butun vegetatsiya davomida agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirish muhim hisoblanadi. Yuksak agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida, sifatli amalga oshirish evaziga yetishtirilgan hosilni zararli organizmlardan himoya qilish ham juda

muhim tadbirlardan hisoblanadi. Xuddi shunday zararkunandalardan biri bu o‘simlikxo‘r qandalalardir. Qandala bilan zararlangan joyda tolalarning sarg‘ayishi, chigitning esa qalinlanishi kuzatiladi. Vaqt o‘tishi bilan, ko‘sak ichidagi o‘simtalar kattalashib, agarda ko‘proq shikastlangan bo‘lsa, ko‘sak yorilib, ichidan quyqa oqib chiqadi. Bular esa o‘z navbatida turli mikroorganizmlar uchun ozuqa muhiti bo‘lib qoladi. Sanchish soniga qarab, ko‘saklarda qora dog‘lar paydo bo‘lishi, ko‘sakni yorilib, 1-2 bo‘lagi boshqalaridan erta ochilishi, ko‘sak ichidagi chigit va tolani qotib qolishi, sifati va miqdori pasayishi kuzatilishi mumkin (Xo‘jaev va b., 2018). Beda qandalasining g‘o‘za hosiliga yetkazadigan zarari, g‘o‘zani undan samarali himoya qilish bo‘yicha olimlar bir qancha tadqiqotlar olib borishgan (Alimuhamedov va b., 1984). Yuqoridagilarni e’tiborga olib o‘simlikxo‘r qandalalarning g‘o‘za hosiliga yetkazadigan zarari bo‘yicha tadqiqotlar olib bordik.

TADQIQOT NATIJALARI

Biz 2022 yil mavsumida Surxondaryo viloyati sharoitida g‘o‘zada tarqalgan har uchala (beda, dala, g‘o‘za) qandala turlarining g‘o‘za hosiliga keltiradigan zararini chuqur o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar olib bordik.

Surxondaryo viloyati Angor tumanida joylashgan O‘simliklar karantini va himoyasi ilmiy-tadqiqot institutining Surxondaryo filiali tajriba dalasida 0,2 gektar g‘o‘za dalasida olib borildi. Tajribalar 90 sm qator orasida ekilgan g‘o‘zaning ingichka tolali “SP 1607” navlarida o‘tkazildi, Tajribalar o‘tkazish uchun dastlab balandligi va eni 120 smdan bo‘lgan mahsus sadoklar tayyorlab olindi. Sadoklar g‘o‘za dalasiga qandalalarning tashqaridan ko‘chib o‘tish (migratsiya) davridan avval g‘o‘za hosil elementlari shakllanish vaqtida ikki qatorga o‘rnatib chiqildi. Barcha sadoklarning ichida ikki qatorda 5 tadan jami 10 tup g‘o‘za qoldirib, atrofi qandala kira olmaydigan mayda ko‘zli kapron setka bilan o‘rab chiqildi. Sadoklarning bir tarafida qandalalarni maxsus kiritish va g‘o‘za hosilining zararlanish darajalarini kuzatish maqsadida ochib yopiladigan maxsus joy qoldirildi (1-rasm).

1-rasm. Tajriba o‘tkazish uchun g‘o‘za dalasiga o‘rnatilgan qafas (sadok) lar.

So‘nggi yillarda Surxondaryo viloyatida ingichka tolali g‘o‘za maydonlarini kengayib borayotgani uchun g‘o‘za qandalasining bunday nav g‘o‘za hosiliga keltirishi mumkin bo‘lgan zararini ham o‘rgandik.

G‘o‘za qandalasining ingichka tolali g‘o‘za hosiliga zararini o‘rganish ikki 1:1 (10 ta o‘simlikda 10 ta qandala) va 1:1,5 (10 ta o‘simlikda 15 ta qandala) nisbatlarda olib borildi.

Tajriba uchun olingan maydonda (sadoklar ichida) g‘o‘za ko‘chat qalinligi, har gektar hisobidan, 55 000 tupni tashkil qildi. Sadoklarga qandala turlarini (g‘o‘za, beda va dala qandalalari) g‘o‘zaning har tupiga 1,0-1,5 dona nisbatda (10 tup g‘o‘zaga mos sonda qandala) janubiy va shimoliy tumanlarda g‘o‘zada qandalalar turli vaqtlarda tarqalishini inobatga olib tajribalarimizni erta va kechroq davrlarda olib bordik. Tajribada har bir sadok alohida ahamiyatga ega bo‘lib, shuning uchun har bir sadok raqamlanib, ichiga qo‘yilgan tajriba tasnifi yozib qo‘yildi. Tajribalarda har bir variant 3 qaytariqda amalga oshirilib, nazorat variantidagi o‘simliklar toza (zararkunandasiz) qoldirildi. Mavsum mobaynida har o‘n kunlikda o‘simlikda hosillarning paydo bo‘lishi, zararlanishi, to‘kilishi hamda ko‘sak paydo bo‘lib ochilishi hisob-kitob qilinib, biologik hosildorlik bilan yakun yasaldi.

Qandalalarining g‘o‘za hosiliga keltiradigan zararini o‘rganish ustida olib borilgan tadqiqot natijalarini jadvalda keltirdi.

Ingichka tolali g‘o‘zaning **beda qandalasi, dala qandalasi va g‘o‘za qandalasi** bilan zararlanganida olingan biologik hosildorlik.

Sadoklarda bajarilgan tajriba, Surxondaryo vil,, Angor tumani, O‘KHITI tajriba dalasi, g‘o‘za navi-“SP 1607”, *2022 yil.*

Blok	O‘Qning qafasdagi o‘simliklar soniga nisbati	**Beda qandalasi**			**Dala qandalasi**			**G‘o‘za qandalasi**		
		Jami hosil-dorlik, s/*ga*	Nazoratdan farqi		Jami hosil-dorlik, s/*ga*	Nazoratdan farqi		Jami hosil-dorlik, s/*ga*	Nazoratdan farqi	
			s/ga (+ ko‘p - kam)	*%* (+ ko‘p - kam)		*s/ga* (+ ko‘p - kam)	*s/ga* (+ ko‘p - kam)		*s/ga* (+ ko‘p - kam)	*%* (+ ko‘p - kam)
23.06.22 da zararlantirilgan	1:1	**25,4**	**-4,1**	**-13,9**	**26,2**	**-2,7**	**-9,3**	**12,0**	**-15,0**	**-55,5**
	1:1,5	**21,6**	**-7,9**	**-26,7**	**24,4**	**-4,5**	**-15,6**	**9,0**	**-18,0**	**-66,6**

Nazorat(qandalasiz)	0	**29,5**	-	-	**28,9**	-	-	**27,0**	-	-

Tajriba maydonida ko‘chat qalinligi - 55 000 ko‘chat/ga bo‘lgan,

Jadvaldan ko‘rinib turganidek yakunda birinchi va ikkinchi terimdan olingan biologik hosildorlik 1/ga sentnerda nazoratga nisbatan hisob qilinganda 1:1 nisbatdagi tajribada - 4,1 s/ga (-13,9 % ga), 1:1,5 nisbatda qo‘yilgan tajribadan olingan hosil esa nazoratga variantlardan olingan hosilga nisbatan -7,9 s/ga yoki -26,7 % ga kam bo‘ldi.

Xuddi shu tajriba bir vaqtning o‘zida dala qandalasida ham amalga oshirildi. Yakunda birinchi va ikkinchi terimdan olingan biologik hosildorlik 1/ga sentnerda nazoratga nisbatan hisob qilinganda 1:1 nisbatdagi tajribada -2,7 s/ga (-9,3 % ga), 1:1,5 nisbatda qo‘yilgan tajribadan olingan hosil esa nazoratga variantlardan olingan hosilga nisbatan - 4,5 s/ga yoki -15,6 % ga kam bo‘ldi.

Xuddi shunday tajriba bir vaqtning o‘zida g‘o‘za qandalasida ham amalga oshirildi. Yakunda birinchi va ikkinchi terimdan olingan biologik hosildorlik 1/ga sentnerda nazoratga nisbatan hisob qilinganda 1:1 nisbatdagi tajribada -15,0 s/ga (-55,5 % ga), 1:1,5 nisbatda qo‘yilgan tajribadan olingan hosil esa nazoratga variantlardan olingan hosilga nisbatan -18,0 s/ga yoki - 66,6 % ga kam bo‘ldi.

XULOSA

Ushbu yuqoridagi ma’lumotlar asosida xulosa qilinganda eng kam zarar 1:1,5 nisbatda -15,6% xisobida dala qandalasida kuzatilgan bo‘lsa, eng yuqori zarar 1:1,5 nisbatda -66,6% xisobida g‘o‘za qandalasida kuzatildi. Demak g‘o‘za qandalasi ingichka tolali g‘o‘zada ham o‘simlikxo‘r qandalalar ichida eng xavfli zararkunanda ekanligini ko‘rsatdi. Shunisi ahamiyatliki g‘o‘za , dala va beda qandalalari o‘rta tolali g‘o‘zaga nisbatan ingichka tolali g‘o‘zani 10-20% gacha kamroq zararlashi kuzatildi.

REFERENCES

1. Alimuxamedov S.N., Xodjaev Sh.T., Eshmatov O.T. Rekomendatsii po borbe s vrednыmi klopami, zaselyayuщimi xlopchatnik. – Tashkent, 1984. – 14 s.
2. Xo‘jaev Sh.T., Sattarov N.R., Musaev D.M. Zararli qandala hasharotlar haqida nimalarni bilmoq kerak. Ilmiy-ommabop ocherk. –Toshkent, 2018. –B.64.
3. Sharofovich, B. O. (2022). WATER-FERTILIZER (NPK) STANDARD IRRIGATION REGIMES OF “BUKHARA-102” AND “PORLOQ-1” COTTON VARIETIES. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, *10*(12), 816-818.

UDK:619:636.2:616.9:615.371:616.085.37

BUZOQLARDA TRIXOFITIYA KASALLIGINI DAVOLASHDA LTF-130 VAKSINANI DOZALARDA QO'LLASH

Magistrant Ibodullayev Hamza Ziyodullo o'g'li,
Ilmiy rahbar v.f.n., Saruxanyan Garik Daniyelovich
Epizootologiya va infeksion kasalliklar kafedrasi
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti

ANNOTATSIYA

Maqolada trixofitiya bilan kasallangan buzoqlarni davolashda, LTF-130 vaksinasini aniq dozada eritish va buzoqlarning yoshiga qarab dozalarni qo'llash maqsad qilingan.

Kalit so'zlar. *Vaksina, zamburug', yirik shoxli hayvon, chorva, dezinseksiya, ozuqa.*

ANNOTATION

The article aims to dissolve the LTF-130 vaccine in a certain dose and use doses depending on the age of the calves in the treatment of calves infected with trichophytosis.

Key words: *vaccine, fungus, cattle, livestock, pest control, feed.*

KIRISH

Hozirgi kunga kelib Respublikamizda naslli qoramolchilikni rivojlantirishga talab kuchaymoqda. Bunga asosiy sabab, chet mamlakatlaridan keltirilayotgan qoramollarning nasldorligi hamda go'sht va sut mahsulotini yuqori ekanligidandir.

Ushbu mahsuldorlikni saqlab qolish ularni naslini ko'paytirish hamda mamlakatimizning turli viloyat va tumanlaridagi fermer xo'jalik hamda aholiga sifatli chorva mollar bilan ta'minlash maqsadga muvofiqdir.

Shu sabab chet mamlakatlardan keltirilayotgan naslli qoramollar 40 kun karantinda saqlanadi. Maqsad turli yuqumli kasalliklarni oldini olish uni boshqa viloyatlarga tarqalmaslikni oldi olinadi, shu bois zamburug' qo'zg'atuvchisi ham. Afsuski, ba'zi nasli xo'jaliklarda karantin qoidalariga rioya qilmasliklari sabab, turli yuqumli va trixofitiya kasalliklar ham avjiga chiqyapti. O'zbekiston sharoitidagi naslli qoramollarda trixofitiya (temiratki) kasalliklari bilan kasallanish holatlari o'tgan yillarga qaraganda kamaymoqda. Veterinariya amaliyotida shu paytgacha qoramollarda trixofitiya kasalligi bo'yicha viloyatlararo ilmiy xulosaga kelinmaganligini e'tiborga olgan holda tadqiqotlarimning asosiy maqsadi

O‘zbekiston sharoitida naslli xo‘jaligi qoramollarda uchraydigan trixofitiya kasalligini epizootologiyasini o‘rganishdan iborat bo‘ldi.

MAVZUNING DOLZARBLIGI

Chorvachilikni hozirgi zamon talablari asosida rivojlantirish aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini yanada yaxshiroq qondirish, go‘sht, sut kabi chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirish ko‘p jihatdan hayvonlarda uchraydigan Trichopheton verrcosum zamburug‘ kasalliklarini oldini olishga bog‘liq. Keyingi vaqtlarda dermatofitoz zamburug‘lari orqali kelib chiqishi, turli fermer xo‘jaliklari va aholi chorva xo‘jaliklarida trixofitiya kasalligining kelib chiqishiga sabab bo‘lmoqda.

Zamburug‘ kasalliklar bo‘yicha, veterinariya jihatidan sog‘lomligini ta’minlash yirik shoxli hayvonlarda Trichophyton verrcosum zamburug‘ bilan zararlanishini oldini olish maqsadida LTF-130 LVGNKI vaksinasini qo‘llash asosiy tadbirlaridan biri hisoblanadi.

Qish mavsumida ko‘p uchrashining sababi, yetarli miqdorda ko‘k massali va berilayotgan oziqa ratsionida A, D_3, E, vitaminlar yetarli bo‘lmaganligi, hayvonlarning qish mavsumida tig‘iz joylashuvi, bundan tashqari dezinfeksiya va dezinseksiya tadbirlari vaqtida o‘tkazilmasligi, bu esa molxonalarning qo‘zg‘atuvchi sporasi bilan zararlanishiga sabab bo‘lmoqda.

Ilmiy manbalarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, keyingi vaqtlarda Respublikamiz qoramolchilik xo‘jaliklari sharoitida buzoqlarning zamburug‘ kasalliklarining turlari, sabablari, oldini olish usullari, yetarlicha o‘rganilmagan.

Trixofitiya bilan zararlangan buzoqlar

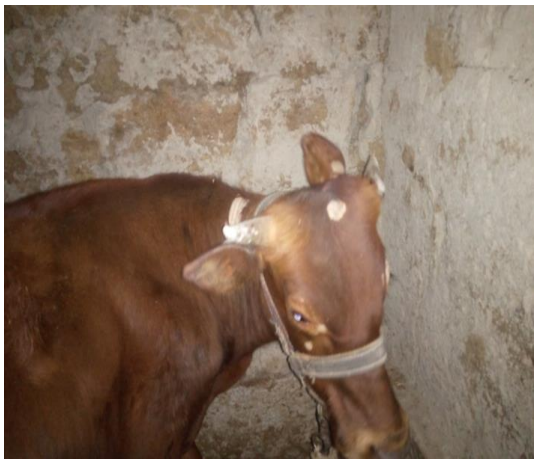

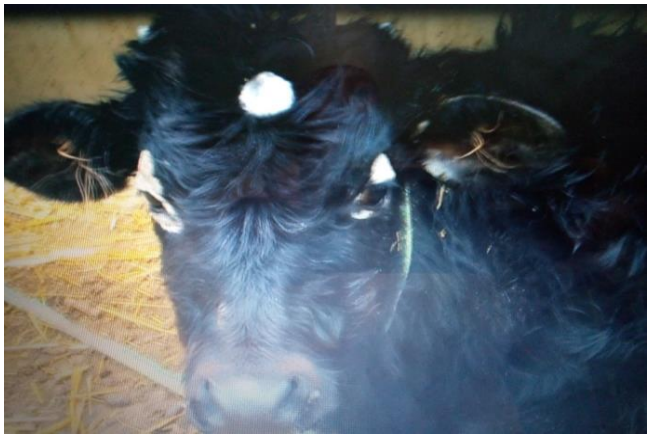

TADQIQOTLAR OBYEKTI VA USLUBLARI

Ilmiy tadqiqot ishlari Surxondaryo viloyati Uzun tumani O‘lanqul qishlog’i, Samarqand viloyati Past-darg‘om tumani aholi chorva xo‘jaliklari, Samarqand viloyat Samarqand tuman Yuqori Qaynama qishlog‘i, Dilshod Rustam dalasi fermer

xo‘jaliklari sharoitida va Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti mikrobiologiya va virusologiya laboratoriyasida o‘tkazildi.

Yuqumli trixofitiya bilan zararlangan buzoqlarda LTF-130 LVGNKI vaksinani dozada o‘rganish maqsadida 12-oylikgacha bo‘lgan buzoqlar tajriba uchun ajratib olindi. Buzoqlarning saqlash va oziqlantirish sharoitlari tahlil qilinib, ularning ratsioni tarkibi va to‘yimliyligi bir xil tashkil qilindi. Buzoqlarda trixofitiya kasalliklarining uchrash darajasi o‘rganildi.

OLINGAN NATIJALAR TAHLILI

tajriba uchun har birida 3 boshdan bir yoshgacha bo‘lgan trixofitiya bilan zararlangan uchta guruh buzoqlar tanlab olindi. Tajriba uchun buzoqlarning yashash joylari va oziqa tarkibi bir xil tashkil etildi. LTF-130 LVGNKI 10 doza 10 gr fiziologik eritma NaCl-09 foizli eritmasiga eritiladi va zararlangan chorva mollariga ikki marta 14-kun oralig’ida oyiga taqsimlab 1-4 gr muskul orasiga ineksiya qilinadi.

Buzoqlarda trixofitiya kasalligini davolashda
LTF-130 LVGNKI vaksina doza qo’llash.
1-tajriba

Guruh	Hayvon turi	Soni	Hayvon yoshi	Doza ml	TF-130 LVGNKI	Natija
1	Buzoq	3	1-4 oy	2 ml	LTF-130 VGNKI	100%
2	Buzoq	3	4-8 oy	3ml	LTF-130 VGNKI	100%
3	Buzoq	3	8-12oy	4 ml	LTF-130 VGNKI	100%

XULOSA

Xulosa qilib, uhbu tajribada yosh buzoqni trixofitiya kasalligini davolash uchun LTF-130 vaksina 10 doz 10 gr fiziologik eritma NaCl-09 foiz eritmasiga eritiladi 14 kunda 2 marta buzoq yoshiga qarab muskuliga ineksiya qilish kasallikni davolashga muddatini qisqarishiga olib keladi, hamda buzoqlarning o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

REFERENCES

1. S.B.Petrovich. Mikozyjivotnix M. Rosagropromizdat, 1989

2. Parmonov M.P, Saydaliev D.I. Qo'ylar temiratki kasalligining qo'zg'atuvchisini va kultural xususiyatlarini aniqlash // Professor-o'qituvchilar va aspirantlarning 51-ilmiy hisobot konferentsiyasi ma'ruzalar mazmuni. –Samarqand, 1993
3. Qishloq xo'jalik hayvonlari temiratki(trixofitiya) kasalligining oldini olish va unga qarshi kurash tadbirlari to'g'risida yo'riqnoma-instruksiya Toshkent. 1996
4. Parmonov M.P. va boshqalar Epizootologiya fanidan amaliy-laboratoriya mashg'ulotlari.Sam.2007 y.
5. Parmonov M.P va boshqalar. " Epizootologiya". O'quv qo'llanma T.2007y
6. X.S.Salimov va boshqalar. "Veterinariya mikrobiologiyasi, virusologiyasi, epizootologiyasiga oid izohli lug'at va ma'lumotnoma" Toshkent 2013y.

KICHIK HAJMDAGI SUYUQLIKNING TARKIBIY MIQDORI O'ZGARISHI NATIJASIDA BUG'LANISH JARAYONI

Qoraboyev Muhammadjon Qoraboyevich
Fizika-matematika fanlari doktori, Professor,
Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti, Farg'ona, O'zbekiston.
Ergashev Erkinjon Abdusattor o'g'li
Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona, O'zbekiston.
Qamchiyeva Zilolaxon Dilmurodjon qizi
Farg'ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Biologik suyuqlikning kristallanishi bo'yicha tadqiqotning asosiy yo'nalishlari kristallanishning suyuqlik tarkibida mavjud bo'lgan moddalar va ularning miqdorlariga bog'liq holda o'zgarishini aniqlashdan va biologik suyuqliklarning suvsizlanish jarayonida sodir bo'ladigan, molekulalararo tarkiblanish jarayonini axborot berish imkonini o'rganishdan iborat. Ilm-fan sohasida erishilgan ko'plab ma'lumotlar, insondagi biologik suyuqlik (so'lak) asosiy tadqiqotlarda va tibbiy tashxislarda foydalanish uchun katta salohiyatga ega bo'lgan noyob moddadir degan xulosaga kelishimizga yordam beradi.

Kalit so'zlar: *biosuyuqlik, suvsizlanish, bug'lanish.*

ABSTRACT

The main directions of research on the crystallization of biological fluids include the determination of changes in crystallization depending on the substances contained in the fluid and their amounts, and the information on the process of intermolecular composition that occurs during the dehydration of biological fluids. consists of learning. A lot of scientific information helps us to conclude that human biological fluid (saliva) is a unique substance with great potential for use in basic research and medical diagnosis.

Key words: *biofluid, dehydration, evaporation.*

KIRISH

Hozirgi kunda diagnostik maqsadlar uchun biologik suyuqlik (so'lak)ni tahlil qilish istiqbollarini o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Biologik suyuqliklarning bug'lanish jarayonida bo'ladigan fizikaviy o'zgarishlar va qattiq fazasini baholash usullari laboratoriya diagnostikasida juda keng qo'llanilishi, tananing funktsional holatini tashxislashda biologik suyuqlikni olish jarayonining soddaligi, shuningdek, yuqori sezuvchanlik va axborot olish imkoniyatining mavjudligi o'rganila boshlangan dolzarb muammolardan biridir.

TADQIQOT MAQSADI.

Biologik suyuqlik (so’lak)ning kristallanish usuli (Qattiq fazaga o'tish jarayonida suyuqlik tizimining yo'q bo'lib ketishi) oxirgi paytlarda keng qo'llanila boshlangan usul hisoblanadi. Biologik suyuqlikning kristallanishi bo'yicha tadqiqotning asosiy yo'nalishlari kristallanishning suyuqlik tarkibida mavjud bo’lgan moddalar va ularning miqdorlariga bog’liq holda o’zgarishini aniqlashdan va biologik suyuqliklarning suvsizlanish jarayonida sodir bo’ladigan, molekulalararo tarkiblanish jarayonini axborot berish imkonini o’rganishdan iborat.

Ilm-fan sohasida erishilgan ko'plab ma'lumotlar, insondagi biologik suyuqlik (so’lak) asosiy tadqiqotlarda va tibbiy tashxislarda foydalanish uchun katta salohiyatga ega bo'lgan noyob moddadir degan xulosaga kelishimizga yordam beradi. Hozirgi vaqtda diagnostik maqsadlar uchun biologik suyuqlik (so’lak)ni tahlil qilish istiqbollarini o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Klinik tahlilda biologik suyuqlik (so’lak)dan foydalanishni kengaytirish, kasallikni tashxislashni tezlashishiga yordam beradi.

Odatda ushbu usuldan foydalanishda tekshirilayotgan biologik suyuqlik (so’lak)ning tomchi ko’rinishini oluvchi ma’lum miqdorini bug’lanishi jarayonida bo’ladigan fizik jarayonlar va bug’langanidan so’ng hosil bo’ladigan qattiq ko’rinishdagi cho’kma (fatsiya)ni morfologiyasi o’rganiladi.

Biologik biologik suyuqlik organizmdagi inson DNKlari va klinik tahlillarini o'rganish uchun manba bo'lishi mumkin chunki so’lakdagi muayyan molekulalarning tarkibi ularning qondagi konsentratsiyasini aks ettiradi. Turli laboratoriya testlari uchun so’lakni qo'llash, ayniqsa, bolalar va qariyalarda sinab ko'rishda qonni ishlatishdan ancha soddaroq, xavfsizroq va arzonroq.

TADQIQOT USULI

Biologik suyuqlikning shisha oynaga tomchi ko’rinishida joylashtirib dastlabki ko’rinishdan boshlab qattiq faza holatiga kelgunigachor bo’lgan oraliqdagi jarayon birinchi marta o’rganildi.

Suyuqlikning bir tomchisi toza shisha oyna sirtiga joylashtirilsa, bug'lanish jarayonida uning balandligi pasayib boradi, asosining diametri quritish paytida o'zgarmaydi

Bu jarayonni o’rganish uchun biz hozirgi kunda davr talabiga javob bera oladigan zamonaviy biologik mikroskopdan foydalandik, mikroskopning asosiy vazifasi faqatgina ob'ektni kengaytirilgan ko'rinishda ko'rsatish emas balki, rasm olish, rasmga olingan ob’ektni ekranga uzatish, ularni ko’rsatkichlarini aniqlash, video tasvir hosil qilishdan iborat.

Kamalak shakli ko'rinishini olgan biologik suyuqlik (so'lak)ning vaqt birligi ichida sirt yuzidan bug'lanishi natijasida havoga ko'tarilib ketayotgan hajmining miqdorini hisoblash uchun quyidagi formulani kiritishimiz mumkin

$$\upsilon = \Delta V/\Delta t$$

υ –biologik suyuqlik (so'lak)ning bug'lanishi natijasida hosil bo'lgan hajmiy tezligi, ΔV –Kamalak shakli ko'rinishini olgan namunaning bug'lanishi natijasida chiqib ketayotgan hajmi, Δt –biologik suyuqlikning ma'lum bir hajmi bug'lanishi uchun zarur bo'lgan vaqt.

$\Delta V = V_0 - V$

V_0 – biologik suyuqlikning dastlabki hajmi, V – biologik suyuqlikning bug'lanish jarayonida shisha oynada qolgan suyuqlik hajmi.($V_0 > V$)

t/r	Tomchining balandligi (mm)	Tomchi hajmi (mm^3)	Asosining diametr (mm)	biologik suyuqlikning ma'lum bir hajmi bug'lanishi uchun zarur bo'lgan vaqt (minut)
Oqsil 100%				
1	0.825	3.476094	3.134	0
2	0.474	1.719866	2.99	10
3	0.124	0.350743	2.68	10
Oqsil 75 %, NaCl 25 %.				
1	0.825	3.476064	3.134	0
2	0.526	2.038254	3.082	10
3	0.258	0.829049	2.845	10
Oqsil 50 %, NaCl 50 %.				
1	0.825	3.476094	3.134	0
2	0.505	2.015255	3.134	10
3	0.216	0.702009	2.866	10
Oqsil 25 %, NaCl 75 %.				
1	0.825	3.476094	3.134	0
2	0.557	2.15471	3.072	10
3	0.196	0.569628	2.711	10
NaCl 100 %.				
1	0.825	3.476094	3.134	0
2	0.608	2.222351	2.969	10
3	0.381	1.095573	2.67	10

TEKSHIRUV OBYEKTI

Tekshiruvlarimiz obyekti bo'lgan inson organizmdagi biologik Suyuqlik tarkibida mavjud bo'lgan oqsil hamda 25%, 50%, 75% miqdorda 0,9%

konsentratsiyali NaCl aralashmasi namunalari, va sof 0,9% konsentatsiyadagi NaCl namunasini olib uning bir tomchisi shisha oynaga tomizg'ich (pipidka) yordamida tomizildi va undagi bo'ladigan jarayonlar ya'ni vaqt o'tishi bilan uning sirtidan bug'lanib chiqib ketayotgan suyuqlik hajmi va shakliy elementlar hosil bo'lish jarayoni kompyuterga ulangan usb mikroskop (gorizontal va vertikal holatda) orqali kuzatilib borildi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tekshiruv obyekti bo'lgan biologik suyuq(so'lak)liklarning parametrlari jadvalda berilgan. Jadvalda namunaning turli holatdagi ko'rinishlari yani ularning vaqt oraliq (biologik suyuqlikning ma'lum bir hajmi bug'lanishi uchun zarur bo'lgan vaqt)dagi parametrlari ko'rsatilgan. Shu parametrlardan foydalanib biologik suyuqlikning umumiy hajmi V_{um}, va har bir vaqt oralig'i (10 minut) da bug'lanib chiqib ketgan tomchining hajmi ΔV ni topib, uning biologik suyuqlik (so'lak)ning bug'lanishi natijasida hosil bo'lgan hajmiy tezligi $\upsilon = \Delta V/\Delta t$ formula orqali topiladi.

XULOSA

Biologik suyuqlik tomchisini suvsizlantirish jarayonini o'rganishda uning hajmi va sirti o'zgarishini o'rganish ilk bor tajribada amalga oshirildi va buning natijasida biologik suyuqlik tarkibida mavjud bo'lgan modda (0,9% konsentratsiyali NaCl eritmasi) ning miqdori o'zgarishi natijasida uning suvsizlanish jarayonida chiqib ketayotgan suyuqlik hajmi kamayishi, suvsizlanish jarayonining vaqti esa ortishi kuzatildi shu bilan birga hajmiy tezligi ham kamayishi aniqlandi.

REFERENCES

1. Karabayevich, K. M., Abdusattor-ugli, E. E., & Muxtorovna, G. N. (2021). Evaluation of the degree of crystallization of biological fluid (Saliva). *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, *11*(1), 1032-1036.
2. Бельская, Л. В., Голованова, О. А., & Шукайло, Е. С. (2010). Кристаллизация биологических жидкостей-перспективы использования при диагностике. *Бутлеровские сообщения*, *23*(15), 52-60.
3. Egamberdiyevich, O. K., Malikovna, Z. S., Ugli, X. M. B., & Abdusattor-Ugli, E. E. (2021). Used for effect interpretation abnormal photo voltage. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, *11*(2), 783-786.

4. Кидалов, В. Н., & Хадарцев, А. А. (2009). Тезиография крови и биологических жидкостей. *Под ред. АА Хадарцева.-Тула: Тульский полиграфист*.
5. Мартусевич, А. К., & Камакин, Н. Ф. (2007). Кристаллография биологической жидкости как метод оценки ее физико-химических свойств. *Бюллетень экспериментальной биологии и медицины*, *143*(3), 358-360.
6. Ugli, O. B. U., Ugli, E. E. A., & Ugli, H. H. A. (2022). Possible for alloying taking and inspection of thermoelectric materials in Quartz cracks.
7. Karabaev, M. K., & Ergashev, E. A. (2019). Effect of Sodium Chloride on Morphology Self-Organization of Saliva During Their Dehydratation.
8. Бельская, Л. В., Голованова, О. А., Шукайло, Е. С., & Турманидзе, В. Г. (2011). Экспериментальное исследование кристаллизации биологических жидкостей. *Вестник ОНЗ РАН*, *3*(6012).

ЭЛЕКТРОННЫЕ СОСТОЯНИЯ В МНОГОСЛОЙНОЙ ПОЛУПРОВОДНИКОВОЙ СТРУКТУРЕ В ПРИБЛИЖЕНИИ ВЕНТЦЕЛЯ-КРАМЕРСА-БРИЛЛЮЭНА.

Р.Расулов,
М.Маматова

АННОТАЦИЯ

Прогресс современной микроэлектроники в значительной степени определяется изучением свойств систем с неоднородно распределёнными параметрами, развитием методов эффективного теоретического анализа таких систем, разработкой и обеспечением объективными методами контроля технологических процессов, позволяющих создавать полупроводниковые слои с заданными свойствами. В связи с этим ниже рассмотрим общие вопросы распространения электронных волн в среде, свойства которой меняются только вдоль определенного направления. Подход основан на использовании одноэлектронного стационарного уравнения Шредингера для описания процессов упругого рассеяния и туннелирования невзаимодействующих бесспиновых частиц при условии сохранения их полной энергии.

Ключевые слова: *уравнения Шредингера, потенциал, кубическое и биквадратичное приближение, коэффициенты разложения, гармонического осциллятор, эффективная масса электронов, функции Эйри, приближении ВКБ, энергетический спектр.*

ELECTRONIC STATES IN A MULTILAYER SEMICONDUCTOR STRUCTURE IN THE APPROXIMATION WENTZEL-KRAMERS-BRILLOUIN.

ABSTRACT

The progress of modern microelectronics is largely determined by the study of the properties of systems with nonuniformly distributed parameters, the development of methods for the effective theoretical analysis of such systems, the development and provision of objective methods for controlling technological processes that make it possible to create semiconductor layers with desired properties. In this regard, below we consider the general issues of the propagation of electron waves in a medium whose properties change only along a certain direction. The approach is based on the use of the one-electron stationary Schrödinger equation to describe the processes

of elastic scattering and tunneling of non-interacting spinless particles under the condition that their field is conserved noah energy.

Keywords: *Schredinger equations, potential, cubic and biquadratic approximations, expansion coefficients, harmonic oscillator, electron effective mass, Airy functions, WKB approximations, energy spectrum.*

ВВЕДЕНИЕ

Исследование электронных состояний в вышеупомянутых структурах приводит к расчету одноэлектронных волновых функций стационарного уравнения Шредингера в квазиклассическом приближении при наличии потенциала $U(x)$, который будем считать медленно меняющейся функцией координаты x.

Тогда одномерное уравнение Шредингера запишется как

$$-\frac{\hbar^2}{2m}\frac{d^2\psi}{dx^2}+U(x)\psi=E\psi, \qquad (1)$$

где, проводя замену $\psi(x)=\exp(iS(x)/h)$ и получим уравнение для функции $S(x)$[10]

$$\frac{1}{2m}\left(\frac{dS(x)}{dx}\right)^2-\frac{i\hbar}{2m}\left(\frac{d^2S(x)}{dx^2}\right)=E-U(x)\,. \quad (2)$$

Считая, что рассматриваемая система по своим свойствам близка к классической, будем искать решение в виде ряда по степеням постоянной Планка, т.е.

$$S(x)=S_0(x)+\frac{\hbar}{i}S_1(x)+\left(\frac{h}{i}\right)^2S_2(x)+\cdots \quad (3)$$

Тогда общее решение уравнения (1) имеет вид

$$\psi(x)=\frac{c_1}{\sqrt{p(x)}}\exp\left(\frac{i}{h}\int|p(x)|dx\right)+\frac{c_2}{\sqrt{p(x)}}\exp\left(-\frac{i}{h}\int|p(x)|dx\right), \quad (4)$$

где $p(x)=[2m(E-U(x))]^{1/2}$, m носителей тока. и E -эффективная масса и энергия.

В классически недоступних областях энергии, т.е. при $E<U(x)$, импульс носителей тока становится минимым. Тогда в этих областях (4) принимает вид

$$\psi(x)=\frac{c_1}{\sqrt{|p(x)|}}\exp\left(\frac{1}{h}\int|p(x)|dx\right)+\frac{c_2}{\sqrt{|p(x)|}}\exp\left(-\frac{1}{h}\int|p(x)|dx\right) \quad (5)$$

Отметим, что точность квазиклассического приближения не позволяет учитывать оба слагаемых одновременно, и поетому в некоторых случаях не учтем экспоненциально малого слагаемого в (4) и (5).

Рассмотрим изолированную классическую точку поворота при $x = a$, вдали от которой квазиклассическое приближение применимо для расчета коэффициента прозрачности потенциального барьера [11]. Поэтому решения уравнения Шредингера в разрешенных и запрещенных областях могут быть найдены по формулам (4) $-(5)$.

Волновая функция вблизи точки поворота может бить найдена в результате решения уравнения Шредингера, где вблизи точки поворота $(x = a)$ потенциальную энергию $U(x)$ представим в виде

$$U(x)\square U(x=a)+\frac{dU}{dx}|_{x=a}(x-a)+\frac{1}{2}\frac{\partial^2 U}{\partial x^2}|_{x=a}(x-a)^2 \ (6a)$$

или

$$u(x)\square U(\sigma=0)+u^{r}_{\sigma=0}+U''_{\sigma=0}.(6b)$$

Тогда уравнение Шредингера запишется как

$$\frac{d^2\psi}{d\sigma^2}+\frac{1}{E_0}(\sigma\sigma^2)\psi=0,$$

или

$$\frac{d^2\psi}{d\sigma^2}+(\sigma\sigma^2)\psi=0, (7)$$

общее решение которого является произвольная линейная комбинация гипергеометрических функций, т.е.

$$\psi(\sigma)=C_{11}F_1[(\frac{1}{4}-\frac{k_1^2}{16k_2^{3/2}}-\frac{k_0}{4k_2^{1/2}}),\frac{1}{2},\frac{(2k_2\sigma+k_1)^2}{4k_2^{3/2}}]\exp[-\frac{\sigma(2k_2\sigma+k_1)}{2\sqrt{k_2}}]+$$

$$+C_{21}F_1[(\frac{3}{4}-\frac{k_1^2}{16k_2^{3/2}}-\frac{k_0}{4k_2^{1/2}}),\frac{3}{2},\frac{(2k_2\sigma+k_1)^2}{4k_2^{3/2}}](2k_2\sigma+k_1)\exp[-\frac{\sigma(2k_2\sigma+k_1)}{2\sqrt{k_2}}], (8)$$

где $\sigma=\frac{x-a}{a}$ $E_a=\frac{\hbar^2}{2ma^2}$, $k_1=\frac{1}{E_a}U'_{\sigma=0}=\frac{1}{E_a}\frac{\partial U(\sigma)}{\partial\sigma}|_{\sigma=0}$, $k_2=\frac{1}{E_a}U''_{x=a}=\frac{1}{E_a}\frac{\partial^2 U(\sigma)}{\partial\sigma^2}|_{\sigma=0}$,

$$k_0^2=\frac{2m}{\hbar^2a^2}(E-U(x=0)).$$

В общем случае $F_1\ [(\frac{1}{4}-\frac{k_1^2}{16k_2^{3/2}}-\frac{k_0}{4k_2^{1/2}}),\frac{1}{2},\frac{(2k_2\sigma+k_1)^2}{4k_2^{3/2}}]\propto\exp[\frac{(2k_2\sigma+k_1)^2}{4k_2^{3/2}}]$, что соответствует экспоненциально растущей волновой функции. Поэтому для выбора волновой функции, удовлетворяющей условия конечности волновых функций в бесконечности, т.е. удовлетворяющие данного квантово-механического подхода, имеются две альтернативные случаи:

1. $C_1 \neq 0,\ C_2 = 0$ i $\frac{1}{4} - \frac{k_1^2}{16k_2^{3/2}} - \frac{k_0}{4k_2^{1/2}} = -4n$. В этом случае волновая функция принимает вид

$$\psi_{2n}(\sigma) = 11F[-n, \frac{1}{2}, \frac{(2k_2\sigma+k_1)^2}{4k_2^{3/2}}] \exp[-\frac{\sigma(2k_2\sigma+k_1)}{2\sqrt{k_2}}], \quad (9)$$

а энергетический спектр носителей тока квантован и определяется как

$$k_0 = (1+16n)k_2^{1/2} - \underline{k_1^2} \quad (10)$$

Из (10) получим выражение для размерно-квантованного энергетического спектра в виде

$$E = U(x=0) + \frac{h^2}{2m}k_2[(1+16n) - \frac{k_1^2}{4k_2}]^2$$

или

$$E_1 - U(x=0) = U''_{\sigma=0}[(1+16n) - \frac{1}{4E_a}\frac{(U'_{\sigma=0})^2}{U_{\sigma=0}}]^2 \quad (11)$$

2. $C_2 \neq 0,\ C_1 = 0$ i $\frac{3}{4} - \frac{k_1^2}{16k_2^{3/2}} - \frac{k_0}{4k_2^{1/2}} = -2(2n+1)$. В этом случае волновая функция принимает вид

$$\psi_{2n+1}(\sigma) =_1 F_1[-n, \frac{3}{2}, \frac{(2k_2\sigma+k_1)^2}{4k_2^{3/2}}](2k_2\sigma+k_1) \exp[-\frac{\sigma(2k_2\sigma+k_1)}{2\sqrt{k_2}}], \quad (12)$$

Далее рассмотрим кубическое и биквадратичное приближение. Тогда кубический и биквадратичный члены в потенциала имеет вид

$$U(x) = \frac{1}{2}ma)^2x^2 + \varepsilon_3(\frac{x}{l})^3 + \varepsilon_4(\frac{x}{l})^4, \quad (13)$$

где $l = \sqrt{\frac{\hbar}{m\omega}}$. ε_3 и ε_4 -коэффициенты разложения $U(x)$ в ряд по x/l.

Решение уравнения Шредингера можно произвести аналогичным образом. При этом оно переходит в уравнение Шредингера для гармонического осциллятора при $\varepsilon_3 = 0$ и $\varepsilon_4 = 0$. Тогда его можно решить с помощью теории возмущения [10]. При этом энергия частиц в потенциале (1) в нулевом приближении равняется энергию гармонического осциллятора:

$$E_n^0 = \hbar\omega(n+\frac{1}{2}) \quad (14)$$

а волновая функция в нулевим приближении имеет вид [10]

$$u_n^0(x) = (2^n n!\, l\sqrt{\pi})^1 -/_2 12e^{-/\xi^2} H_n(\xi), \xi = \frac{x}{l}. \quad (15)$$

Тогда расчет энергетического спектра электронов по теории возмущения дает следующий результат

$$E(k_a,n) = E(k_a) + \frac{1}{8}\hbar\omega\{(n+\frac{1}{2}) - 30(\frac{\mathcal{E}_1}{\hbar\omega})^2(n^2+n+\frac{11}{30}) + 6g\frac{\mathcal{E}_1}{\hbar\omega)}(2n^2 + 2n + 1) -$$

$$-g^2(\frac{\mathcal{E}_1}{\hbar\omega)})^2(34n^3+51n^2+59n+21)\}, \quad (16)$$

где m-эффективная масса электронов, ось Ox выбрана в качестве оси размерного квантования, $g = \frac{\mathcal{E}_2}{\mathcal{E}_1}$, в сферическом приближении в энергетическом спектре $E(k_a) = \frac{\hbar^2}{2\cdot m}(k_y^2 + k_z^2)$. $k_\infty = 0(y,z)$. Расчеты показывают, что энергетический спектр электронов в потенциале (1) принимает дискретные значения и крутизна энергетического спектра тем заметна, чем больше $g = \frac{\mathcal{E}_2}{\mathcal{E}_1}$, а также она уменьшается с ростом $\mathcal{E}_1/\hbar\omega)$ для произвольных значеный n . Если считаем, что $U''_{x=a} = 0$ тогда уравнение Шредингера принимает вид

$$\frac{d^2\psi}{d\xi^2} - \xi\psi = 0, \qquad (17)$$

решение которого можно представить в виде линейной комбинации функций Эйри первого и второго рода

$\psi(\xi) = A_1 Ai(\xi) + B_1 Bi(\xi)$, (18)

где $\xi = (x-a)[2m(dU/dx)_a/\hbar)^2]^{1/3}$. Неизвестные величины A_1 и B_1, определяемые из граничных условий рассматриваемой задачи, $Ai(\xi)$, $Bi(\xi)$ – функции Эйри, которые при отрицательных значениях ξ как $Ai(\xi)$, так и $Bi(\xi)$

осциллируются, а при положительных значениях ξ функция $Ai(\xi)$ экспоненциально затухает, а $Bi(\xi)$ экспоненциально растет. Поэтому B дальнейшем, например, для расчета связанных состояний электронов, считаем, что коэффициент $в_1 = 0$, поскольку волновая функция должна затухать на бесконечности. Для определенности рассмотрим случай, когда разрешенная область находится слева от точки поворота $(\xi = 0)$, а запрещенная область - справа. Тогда нас будет интересовать решение, которое экспоненциально затухает при $\xi \to +\infty$ и осциллирует при $\xi \to -\infty$.

Такое решение уравнения Шредингера описывается функцией Эйри первого рода, которая имеет следующие асимптотики, т.е. пр $\xi \to +\infty$

$$\psi(\xi \to \infty) = A_1(1/2)\xi^{-1/4} \times \exp\{-(2/3)\xi^{3/2}\}$$
$$\psi(\xi \to -\infty\rangle = A_1(-\xi)^{-1/4} \sin[(2/3)|(-\xi)^{3/2} + \tau/4] \quad (19)$$

В классически разрешенной области I $(x < a)$ волновая функция может быть представлена в виде двух бегущих волн

$$\psi_I(\xi) = \frac{c_1}{|\xi|^{1/4}} \exp\left(-\frac{2}{3}i|\xi|^{3/2}\right) + \frac{c_2}{|\xi|^{1/4}} \exp\left(+\frac{2}{3}i|\xi|^{3/2}\right) \quad (20)$$

Для того, чтобы это выраженые имело вид стоячей волны и, тем самым, совпадало с асимптотическим выраженем для функции Эйри при $\xi \to -\infty$, необходмо потребовать, например, $C_1 = -Ce^{-i\pi/4}/(2i)$ i $C_2 = Ce^{+i\pi/4}/(2i)$. В этом случае формула (10) принимает следиющий вид

$$\psi_I(\xi\rangle = \frac{c}{|\xi|^{1/4}} \sin\left(\frac{\pi}{4} - \frac{2}{3}\xi^{-3/2}\right) \quad (21)$$

Таким образом, мы установли, что экспоненциально затухающее решение переходит в осциллирующее решение. В заключение заметим, что полное и строгое решение задачи в квазиклассическом приближении, которое позволит описать волновую функцию для произвольных значений x, теперь сводится к задаче о сшивании точного решения уравнения Шредингера вблизи точки $\xi = 0$. Этот случай требует отдельного рассмотрения.

REFERENCES

1. Mamatova, M. A., Yavkachovich, R. R., Dilshodbek, M., & Forrukh, K. (2022). Relation between the concentration of nonequilibrium electrons and holes in long semiconductor diodes. *European science review*, (5-6), 29-32.
2. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., & Исомаддинова, У. М. (2022). К ТЕОРИИ ЭЛЕКТРОННЫХ СОСТОЯНИЙ В МНОГОСЛОЙНОЙ ПОЛУПРОВОДНИКОВОЙ СТРУКТУРЕ. КВАЗИКЛАССИЧЕСКОЕ ПРИБЛИЖЕНИЕ. *Universum: технические науки*, (10-5 (103)), 24-31.
3. Rustamovich, R. V., Yavkachovich, R. R., Adhamovna, M. M., Qizi, K. M. N., & Dovlatboyevich, M. D. (2022). VOLT-AMPERE CHARACTERISTICS OF A THREE-LAYER SEMICONDUCTOR DIODE OF DOUBLE INJECTION. *European science review*, (5-6), 37-41.
4. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Eshboltaev, I. M. (2022). THEORETICAL INVESTIGATION OF ENERGY STATES IN A MULTILAYER SEMICONDUCTOR STRUCTURE IN THE QUASICLASSICAL

APPROXIMATION. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(12), 96-104.

5. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Qosimov, F. (2022, December). Semiclassical theory of electronic states in multilayer semiconductors. Part 1. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 2388, No. 1, p. 012156). IOP Publishing.

6. Маматова, М. А., Исомаддинова, У. М., Кодиров, Н. У. О., & Обидова, М. И. (2022, December). КВАЗИСТАЦИОНАРНЫЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЯ В СФЕРИЧЕСКОЙ ПОЛУПРОВОДНИКОВОЙ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЯМЕ. In *The 12 th International scientific and practical conference "Eurasian scientific discussions"(December 18-20, 2022) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2022. 542 p.* (p. 226).

7. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Eshboltaev, I. M. (2022). THEORETICAL INVESTIGATION OF ENERGY STATES IN A MULTILAYER SEMICONDUCTOR STRUCTURE IN THE QUASICLASSICAL APPROXIMATION. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(12), 96-104.

8. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Gofurov, S. Z. U. (2022). GENERALIZED MODEL FOR THE ENERGY SPECTRUM OF ELECTRONS IN TUNNEL-COUPLED SEMICONDUCTOR QUANTUM WELLS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(12), 1-5.

9. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Qosimov, F. (2022, December). Semiclassical theory of electronic states in multilayer semiconductors. Part 2. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 2388, No. 1, p. 012158). IOP Publishing.

10. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Eshboltaev, I. M. (2022). THEORETICAL INVESTIGATION OF ENERGY STATES IN A MULTILAYER SEMICONDUCTOR STRUCTURE IN THE QUASICLASSICAL APPROXIMATION. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(12), 96-104.

11. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., Mamatova, M. A., & Gofurov, S. Z. U. (2022). GENERALIZED MODEL FOR THE ENERGY SPECTRUM OF ELECTRONS IN TUNNEL-COUPLED SEMICONDUCTOR QUANTUM WELLS. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(12), 1-5.

12. Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., Хасанович, Р., & Муминов, И. (2014). О кинетическом уравнении для дырок в размерно-квантованной яме

полупроводника вырожденной валентной зоной. *Austrian Journal of Technical and Natural Sciences*, (9-10), 150-153.

13. Rasulov, R. Y., Karimov, I. N., Mamatova, M., Omonova, H., & Sultanov, R. R. European Science Review, Issue 1-2-1/2019.

14. Маматова, М. А., & Расулов, Р. Я. (2019). К ТЕОРИИ ВОЛЬТ-АМПЕРНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРЕХСЛОЙНОЙ СТРУКТУРЫ ПОЛУПРОВОДНИКОВ В ДИОДНОМ ВКЛЮЧЕНИИ. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 13-17).

15. Rasulov, V. R., Rasulov, R. Y., & Adhamovna, M. M. (2022). ELECTRONIC PROPERTIES OF A SEMICONDUCTOR TWO-BARRIER STRUCTURE. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, *8*(5), 58-62.

16. Расулов, В. Р., Расулов, Р. Я., Маматова, М. А., Исомаддинова, У. М., & Касимов, Ф. (2022). КЛАССИФИКАЦИЯ МАТРИЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ДВУХФОТОННЫХ МЕЖЗОННЫХ ОПТИЧЕСКИХ ПЕРЕХОДОВ В КРИСТАЛЛАХ. УЧЕТ ВКЛАДА ЭФФЕКТА КОГЕРЕНТНОГО НАСЫЩЕНИЯ. EDITORIAL BOARD, 262.

СУРХАНДАРЁ МЕГАСИНКЛИНАЛИНИНГ НЕФТГАЗЛИЛИГИНИ ГЕОФИЗИГИК ЎРГАНИЛГАНЛИГИ

Дононов Жасур Урал ўғли
Қарши муҳандислик – иқтисодиёт институти ассистенти;
jasurdononov@gmail.com
Ахматов Достон Мовлонович
Қарши муҳандислик – иқтисодиёт институти талабаси;

АННОТАЦИЯ

Сурхандарё мегасинклиналининг нефтгазлилигини геофизик ўрганишдан мақсад – мегасинклиналининг геологик тўзилиши, нефтгаз ҳосил бўлиши ва нефтгаз тўпланиши мумкин бўлган зоналарни геофизик усуллар ёрдамида ўрганиш ва нефть ва газга истиқболли антиклинал ва ноантиклинал тузилмаларини ажратиш ҳамда уларни кейинги геологик-қидирув ишлари учун тайёрлашдан иборат.

Калит сўзлар: *Ховдак, Учкызыл, Кокайты, Ляльмикар, Келиф-Сариқ Қамиш, антиклинал кўтарилмаси, Байсун синклинали, Актау, Дасманага, Жайнора.*

АННОТАЦИЯ

Целью геофизического изучения нефтегазодобычи Сурхандарьинской мегасинклинали является изучение геофизическими методами геофизических деформаций мегасинклинали, зон возможного нефтегазообразования и скопления нефтяного газа, выделение антиклинальные и неантиклинальные структуры, перспективные на нефть и газ, и подготовить их к дальнейшим геологоразведочным работам.

Ключевые слова: *Ховдак, Учкызыл, Кокайты, Лялмикар, Келиф-Сарик Камыш, антиклинальное поднятие, Байсунская синклиналь, Актау, Дасманага, Джайнора.*

КИРИШ

Сурхандарёда нефтгаз саноатининг тарихи 1930-йилларга бориб тақалади. Сурхандарё нефть ва газга истиқболли майдонлари асосан 1931-йилдан нефт ва газга геологик тадқиқот ишлари бошланган деб ҳисобланади. 1933-йилнинг ноябрь ойида рус геологи Н.Т.Туаевнинг тавсияси билан Сурхандарёда вилояти Жарқўрғон тумани ҳудудидаги Ховдак қирларида биринчи чуқур разведка қудуғини бурғилаш ишлари бошланди. Дастлабки асосий иш, нефт ва газ излаш мақсадида ўттизинчи йиллар бошидан бошлаб режали равишда 1:50000 ва 1:84000 масштабда (Н.П.Херасков, В.Б.Ружнецов, Н.П.Туаев ва бошқалар)

геологик суратга олиш ишлари амалга оширилган. 1934-йил 6-февралда бу қудуқнинг чуқурлиги 158 метрга етганда, нефт фавввораси отилиб чиққан. Ушбу қатлам полеоген даврига мансуб оҳактош ва гипс тоғ жинисларидан иборат. 1934-йилда Ховдакда яна 4 та қудуқ бурғиланган ва уларнинг ҳар биридан бир кеча-кундузда 75-100 тонна нефт олинган. Айниқса Ховдак конидаги 6-қудуқда бурғилаш ишлари 187 метрга етганда, бир кеча-кундузда 650 тонна нефт фаввора бўлиб отилиб чиққан. Бундан хабар топган нефт геологияси асосчиси академик И.М.Губкин 1934-йил 14-сентябрда Сурхандарёга етиб келади. У «Ховдак конида нефт топилганлиги нафақат катта аҳамиятга, балки Ховдак Ўрта Осиё нефт тарихида янги зарварақ очади. Ховдак бизнинг бошқа янги қидирув ишларимиз калитини беради, у бизга йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади» деган эди.

Сурхон воҳасида шундан сўнг аста-секинлик билан қидирув ва бурғилаш ишлари авж олди. Шу ишлар натижасида 1935-йилда Учқизил кони, 1940-йилда Какайди кони, 1942-йилда Лалмикор кони очилиб ишга тушурилди. Кичик масштабдаги геологик суратга олиш ишлари 1960-йилда тугалланиб, ундан олинган натижалар асосида бутун воҳа учун 1:200000 масштабли геологик харита тузилган. Бу ўрта масштаблигига қарамасдан олинган натижа юқори эди. Чунки ўлканинг геологик тузилишини тузилманинг устки тузилишига боғлиқлиги унга асосан бошқа тектоник тузилмаларни аниқлаш имконини беради.

Шундан сўнг Сурхондарё воҳасида бурғилаш ишлари натижасида 1966-йилда Амударё кони, 1967-йилда Қўштор кони, 1985-йилда Миршоди кони, 1988-йил Жайронхона кони, 2007-йил Жанубий Миршоди кони ва 2013-йил Оқжарсой нефт кони очилиб ишга тушурилди.

Сурхандарё ботиқлигининг нефтгазга истиқболли умумий майдони 12228 км^2 ни ташкил этади. Бу ўтган даврда каттагина геологик-геофизик тадқиқот ва бурғилаш ишлари олиб борилиб, улар натижасида регионнинг тектоник тузилиши, геологик ривожланиш тарихини кузатиш, тектоникани шаклланиш қонуниятларини ҳамда туз усти ва туз ости структураларини чўкинди пўстига муносабати ва унда нефт ва газ уюмларини тақсимланиши ўрганилган.

Очилган районларда янги антиклинал тузилмаларини излаш мақсадида 1:100000 масштабли геологик суратга олиш ишлари қўлланилган бўлиб, унинг вазифасига районни литологияси, тектоник тузилишини ўрганиш, юқори қисмда нефть ва газга аломати борлиги ҳамда истиқболли майдонларни ажратиш, бурғилашга тайёрлаш ва ҳозирлаш ишлари киради.

Тузилмаларни излов бурғилаш ишларига тайёрлаш мақсадида 1:25000 масштаблик геологик суратга олиш қўлланилган. Булар маълум конлар Ховдак, Учкызыл, Кокайты, Ляльмикар ҳамда Келиф-Сариқ Қамиш антиклинал кўтарилмаси, Байсун синклинали ва Актау, Дасманага, Жайнора антиклиналларидир [1].

Сурхандарё ботиқлигида янги нефть ва газ конларини очиш истиқболи палеоген нефтгазли комплекси билан боғлиқ. Илмий изланишларга кўра, умуман худуд бўйича башоратланган нефт ва газ ресурслари нефтгазли комплекслар бўйича қуйидагича тарқалган:

№	Стратиграфик бўлинма	Нефть, млн.т	Газ, млр.м^3
1	Палеоген	44,5	0,3
2	Бур	21,2	141,7
3	Юқори юра	11,8	372,0
Жами:		77,5	514

Барча геологик-геофизик материалларни комплекс ўрганиш йилдан-йилга палеоген ётқизиқлари юзаси структурасининг моделини янада аниқроқ ва тўғрироқ тасвирлаш имконини беради, унга кўра ҳудудда тектоник экранли конларни топиш учун кенг имкониятлар вужудга келади.

Бунга сабаб шуки, кескин тушган (70 - 80°) чегаралардан қайтган йўналган тўлқинларнинг тахминий тезликлари (3000 - 4000 м/с) анча кичик, уларни қайд этиш худуди эса портлаш пунктларидан анча узоқда жойлашганди. Кўп миқдордаги экранли тўлқинлар (синган ва рефракцияланган) ҳам шундай тезликка эга, бу эса тўлқин қабул қилувчи ва тарқатувчи манбаларнинг турли хил гуруҳлаш параметрларини самарадорлиги камайишига олиб келди.

Мавжуд шароитда геологик кесимнинг литологик-стратиграфик хусусиятларини ўрганиш учун асосий манба сифатида бурғилашдан олинган кўрсаткичлар ҳисобланади. Энг самарали тузилмали бурғилаш жами 30 дан ортиқ майдонларнинг: Гажак, Баянгара, Учқизил, Ховдак, Оқтоғ, Лалмикор, Миршоди, Қўшчека, Қўштор ва бошқа антиклиналларнинг геологик тузилишини текшириш ва чуқур ўрганиш босқичида ўтказилди, мақсад уларни чуқур бурғилашга тайёрлаш эди (И.И. Подольская, Э.А. Гольтман, М.М. Мирасроров, С.И. Мусаев, Ким Бен-Чан, Т.К. Рўзиев ва бошқалар, 1952 -1970).

Учқизил майдонида 1984 йилда қазилган 201 ва 204 - бурғи қудуқлари палеоген ётқизиқлари бўйлаб бир - бири томон структурани силжиш мавжудлиги кўрсатди ва 600м ҳамда 1468 м нуқталарда палеоген даври бухоро оҳактошини очди. 201-бурғи қудуғида синов пайтида бир-бири томон силжиш жойида нефть белгилари кўринди. Унга чегара бўлган майдонида 1987 йилда

қазиб бўлинган 1-параметрик бурғилаш қудуғида 1950 метир бурғиланган ва неоген ётқизиқларидан нефть ва газ махсулотлари чиқмаган.

Кейинги вақтларда сейсморазведка билан биргаликда ишлатиладиган структурали бурғилаш кўрсаткичлари асосида Қўштор ва Шимолий Оқтоғ антиклиналларининг геологик тузилиши ўрганилган (Е.В.Иванов, Ю.М.Ячменников, А.П. Югай, 1987–1990 йй.).

Сурхандарё ботиқлигидаги 45 та майдонда 365 та чуқур бурғи қудуқлари бурғиланди. Амалга оширилган стратиграфик таҳлиллар шуни кўрсатдики, 45 та майдоннинг 11 тасида палеоген ётқизиқларида нефть ва газ конлари аниқланган, кўпгина бошқа майдонларда эса бурғилаш ёки коллекторларни синаш даврида нефть ва газ белгилари кўринган. Излов-қидирув ва параметрик бурғилаш қудуқларида, хаттоки юқори юра карбонатларигача бўлган мезокайнозой ётқизиқлари топилди.

Қўшчека структураси топилди. Антиклинал зона худудида структурали профиль бурғилаш ишлари ва 1:100000 масштабли геологик съемка амалга оширилда. 1:100000 масштабли геологик карта тузилиб, Оқтоғ структураси сеноман гил устки қатлами бўйлаб чуқур бурғилашга тайёргарлик кўрилди.

Оқжар майдонида 1988-йилда 1-қидирув қудуғи бурғиланиб, 1472 метирда бухоро оҳактоши очилган, уни синаш даврида нефть қатламчалари аниқланган. Шербулоқ майдонида бурғиланган 1-қидирув бурғи қудуғи 570 метирда палеоген даври бухоро қатламларини очиб, синов даврида қатлам сувлари оқимини берган.

Лалмикордаги 1П параметрик ва Оқтоғдаги 13-П параметрик силжиш жойларида бургиланган, тегишли 3667 метир ва 3474 метирли бурғи қудуқларида палеоген ётқизиқларининг икки-уч қаватлиги кесимлари аниқланган, бироқ энг пастки ва эҳтимол энг истиқболли қисмигача етиб бормаган. Шундай қилиб, шу кунгача иш олиб борилган жойдаги геологик изланишлар унчалик самарали бўлмаган. Бунинг эса геологик характердаги объектив сабаблари бор: жуда мураккаб тектоник тузилиш, унда жуда кўп деформациялар бор, бир хил ёшдаги ётқизиқлар структурали планларининг номувофиқлиги ва бошқалар.

Катта (5000 м дан ортиқ) қалинликдаги N неогин ётқизиқларининг кенг тарқалганлиги структурали бурғилаш ва геологик съемка ёрдамида мегасинклиналларнинг чуқурликдаги тузилишини ўрганиш ишларини қийинлаштиради. Шунинг учун палеоген, бўр ва юқори юра ётқизиқларининг чуқурликдаги тузилишини ўрганиш учун разведканинг геофизик усулларидан фойдаланиш афзал.

Сейсморазведканинг 3Д усулидан фойдаланиб янги нефть ва газ конларини излаш – қидириш ва истиқболлилигини белгилаш имкониятини беради. Шундай конлардан бири Учқизил кони, хозирда Учқизил конда мезозой ётқизиқларини ўрганиш мақсадида сейсморазведканинг 3Д усулидан фойдаланиб битта параметрик қудуғи бурғилашга топширилди.

REFERENCES

1. И.Р.Ахматкулов “Сурхон чўкмасининг марказий қисмида ОГТ қидирув-сейсморазведка ишлари”. ПГО “Ўзбекгеофизика”, Яккабоғ қишлоғи,1985.
2. Е.И.Павлович. “Сурхандарё чўкмаси жанубий-шарқий қисмида ОГТ қидирув-сейсморазведка ишлари”. ПГО “Ўзбекгеофизика”, Яккабоғ қишлоғи, 1991
3. А.П.Югай. “Сурхандарё чўкмасининг Келиф-Сариқамиш ва Боботоғ-Дасманага антиклинорийларига бирикиш зоналарида ОГТ қидирув-сейсморазведка ишлари”. Яккабоғ қишлоғи, 1997.
4. А.П.Югай.“Сурхандарё чўкмаси шимолий ва шарқий қисмида ОГТ қидирув-сейсморазведка ишлари”, Яккабоғ қишлоғи, 2000.
5. С.А. Пак: “Подсчет запасов углеводородов и сопутствующих компонентов на месторождении Гаджак в Республике Узбекистан”. Отчет опытно-методической партии (подсчета запасов), Тагкент-2004й.
6. С.А. Пак: “Подсчет запасов углеводородов и сопутствующих компонентов на месторождении Гаджак в Республике Узбекистан”. Отчет опытно-методической партии (подсчета запасов), Тагкент-2004й.
7. А.П. Югай: “Сурхондарё чўкмасининг Келиф-Сариқамиш ва Боботоғ-Дасманоға антиклинорийларига бирикиш минтақаларида ОГТ қидирув-сейсморазведка ишлари”. Яккабоғ геофизика экспедицияси, 1997й.
8. А.А. Абидов: “Особенности размещения скоплений нефти и газа и перспективы нефтегазоносности Сурхандарьинского синклинория”. Дисс. на соискание ученой степени канд. геол.-мин. наук. М: 1981г.
9. Ю.Г. Педдер и др.: Отчет по теме №180-04. “Оперативный анализ геолого-разведочных работ по регионам Узбекистана с целью определения дальнеших направлений поисково-разведочных работ на нефть и газ в 2005-2006гг. (Сурхандарьинский регион)”. Ташкент: ОАО “ИГИРНИГМ”, 2004й.
10. ИССЛЕДУЕМОЙ, ТЕКТОНИКА И. ГЕОДИНАМИКА. "БАЙСУНСКОГО ПРОГИБА ПАЛЕОГЕОГРАФИЯ, ТЕКТОНИКА И ГЕОДИНАМИКА ИССЛЕДУЕМОЙ ТЕРРИТОРИИ // Дононов Жасур Урал ўғли."

UDK:619:638.1

ASALARICHILIK XO‘JALIKLARIDA VARROATOZ KASALLIGINING TARQALISHI

S.B.Sulaymanov
Samarqand veterinariya meditsinasi, chorvachilik
va biotexnologiyalar universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada asalarichilik xo‘jaliklarida varroatoz kasalligining tarqalishi to‘g‘risida ilmiy manbalar tahliliga bag‘ishlangan.Asalarichilik xo‘jaliklarida varroatoz kasalligining butun dunyo bo‘ylab tarqalishi va kasallikning yuqish yo‘llari haqida bayon qilingan.

Kalit so‘zlar. *Varroa destructor, Varroa jakobsoni, Varroa Underwodi, Varroa rinderi, gamaz kanasi kuchsiz oila,majruh, karpat, karnika.*

ABSTRACT

This article is dedicated to the analysis of scientific sources on the spread of varroatosis disease in beekeeping farms. The distribution of varroatosis disease in beekeeping farms around the world and the ways of disease transmission are described.

Key words. *Varroa destructor, Varroa jacobsoni, Varroa Underwodi, Varroa rinderi, gamaz mite weak family, damaged, Carpathian, Karnica.*

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 8-fevraldagi PQ-120 sonli qarorida «O‘zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan dasturida asalarichilik tarmog‘ini rivojlantirish, ushbu ustuvor yo‘nalish doirasida asalarichilik tarmog‘ining boshqaruv tizimi, monitoring va statistik baza takomillashtiriladi hamda qishloq xo‘jalik sohasining boshqa tarmoqlari bilan asalarichilik sohasini uzviy bog‘lagan holda samarali ish tashkil etish mexanizmlarini joriy etish belgilandi». Mamlakatda ishlab chiqarilgan asal sifatini xalqaro standart talablariga moslashtirishga alohida e’tibor qaratiladi. Tarmoqda asalarilar naslini va mahsulot sifatini yaxshilash, kasallik va zararkunandalarga qarshi kurashishning samarali mexanizmlari joriy etiladi [1].

Ushbu ustuvor yo‘nalish doirasida asalarichilik tarmog‘ining boshqaruv tizimi, monitoring va statistik baza takomillashtiriladi hamda qishloq xo‘jaligi sohasining boshqa tarmoqlari bilan asalarichilik sohasini uzviy bog‘lagan holda samarali ish tashkil etish mexanizmlarini joriy etish belgilanadi.

Mamlakatda ishlab chiqarilgan asal sifatini xalqaro standart talablariga moslashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilanadi:

-asalarichilikda intensiv texnologiyalarni qo'llash orqali asalarichilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish;

-asalarichilik tarmog'ida naslchilik ishini yanada takomillashtirishga yo'naltirilgan choralarni qo'llash, O'zbekiston sharoitiga moslashgan "Karpat" va "Karnika" asalari zotlarini xorijdan olib kirish va ularni ko'paytirish bo'yicha "Nasldor ona asalarilarning himoyalangan hududlari" chora-tadbirlarini amalga oshirish;

-qishloq xo'jaligi ekinlarini asalarilar bilan changlatish agrotexnologiyasini tizimli yo'lga qo'yish hisobiga sohani tijoratlashtirish;

-suniy asal mahsulotlariga qo'yilayotgan amaldagi standartlarni bekor qilish masalasini ko'rib chiqish hamda inson salomatligida tabiiy asalning ahamiyatini yanada oshirish uchun iste'mol madaniyatini kuchaytirishga qaratilgan normativlarni ishlab chiqish [1.2]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asalarichilik tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha qo'yilgan ustuvor vazifalarni bajarishda bir qancha asalarichilik xo'jaliklarida turli xil infeksion, invasion va boshqa yuqumsiz kasalliklarini uchratishimiz mumkin. Oddiy misol qilib oladigan bo'lsak asalarilarning *varroa kanasi* keltirib chiqaradigan varroatoz kasalligi –voyaga yetgan arilar, qurtchalar va g'umbaklarning og'ir kechuvchi invasion kasalligi bo'lib, majruh, ucha olmaydigan erkak va arilarning paydo bo'lishi, ari oilalarining kuchsizlanishi va ularning nobud bo'lishi bilan kechadigan kasallik.

Varroatoz kasalligi *kasallikning qo'zg'atuvchisi* - gamaz *kanasi* Varroa destructor, *oldinlari* Varroa jacobsoni *deb nomlangan. Jami ushbu kananing to'rtta turi qayd etilgan:* Varroa destructor, Varroa jacobson V.Underwoodi va V.rinderi. *Yaqingacha kasallikning qo'zg'atuvchisi deb* Varroa jacobsoni *kanasi hisoblangan. Biroq, kasallikning qo'zg'atuvchisi* Varroa destructor *kanasi ekanligi isbotlab berilgan.*

Dastlab varroa kanasi Yava orolida 1909-yili aniqlangan.O'sha davrlarda kana asalarilarda emas, balkim o'rta Hindiston arilarida parazitlik qilgan, lekin keyinchalik yangi xo'jayinga o'rganib ketgan va keng tarqalib borgan. Kasallik Osiyo, Yevropa, Amerika, Shimoliy Afrika davlatlarida, sobiq ittifoqda-1964 yilda tarqalgan. Bugungi kunda kasallik O'zbekiston Respublikasida keng tarqalgan va ular 80-90%gacha asalarizorlar zararlangan [2].

Varroa kanalari sog'lomlarilarga adashgan, o'g'ri arilar orqali, arixonalarni ko'chirayotgan paytda, arilarni sotish paytida o'tadi, tarqaladi. Varroa kanalari bilan zararlangan asalari oilalari bezovtalanadi, sershovqin bo'lib, ularning nobud bo'lishi kuzatiladi [3].

Varroa destructor *kanasining butun dunyo bo'ylab tarqalishi [5].*

Varroa destructor *kanalari asalari tanasida qishlab, avlodi paydo bo'lgandan so'ng ko'payadi, ayniqsa baxor va kuzda asalari avlodida, yoz oylarida erkak arilar avlodida ko'plab ko'payadi. xalok bo'lgan yosh arilarni o'z inlaridan chiqarib tashlaydi.*

Ikki qanotlilar turkumiga kiruvchi qanotsiz qizil kulrang tusdagi mayda 1,5 mm o'lchamdagi kanalar ona ari va ishchi arilar ko'krak qismining yelkasida mustaxkam o'rnashib olgan xolatda uchraydi.

Kanalar tanasi sertuk bo'lib qora rangda, og'iz apparati so'ruvchi tipda, oyoqlari kalta va yirik sonlari bilan farqlanadi. oyog'ining pastki qismida 30 tishchadan iborat taroqsimon moslamasi ham mavjud [4].

XULOSA

Bugungi kunda asalarilarning varroatoz kasalligini tarqalishi insoniyat tomonidan keltirilib chiqarilmoqda. Asalarilarni tashish mobaynida qo'yiladigan joy invasion kasalliklardan xoli bo'lishi kerakligini albatta tekshirilishi kerak. Aks holda asalari va ularning ishlab chiqariladigan mahsulotlariga jiddiy talofatlar yetkazilishi mumkin.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. «O'zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantrish bo'yicha 2022-2026 yillarga mo'ljallangan dasturi» 2022 yil 8-fevral PQ-120 sonli qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori 8-fevral 2022 PQ-120. «Asalarichilik tarmog‘ini yanada rivojlantish. Ushbu maqsadga erishish uchun qo‘yilgan vazifalar»
3. Nasimov.Sh.N. va boshq. “Asalari kasalliklari va zararkunandalari” o‘quv qo‘llanma, Fan ziyosi nashriyoti, Toshkent -2021.
4. Xaqberdiyev P.S., Qurbonov F.I. Qarshiyeva V.Sh “Baliq va asalari kasalliklari” Toshkent -2016 yil “Navro‘z” nashriyoti.
5. B.A.Qahramanov, F.E.Safarova, S.I.Isamuxammedov, X.A.Donayev, X.B.Ergashev. Toshkent Davlat Agrar Unverstiteti Baliqchilik kafedrasi ASALARICHILIK ASOSLARI o‘quv qo‘llanma Toshkent-2021.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФУНКЦИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Турдиев Б.Э.
Хушбоқов Б.А.
Сапаров Д.И.
Садатов О.Х.
Термиз муҳандислик-технология институти

АННОТАЦИЯ

Ўқув жараёнида ўқувчиларни экстремал масалаларга кўникмалар ҳосил қилиш учун ва иқтисодий масалаларни ечишда дифференциал ҳисоблашлардан фойдалнишни ўргатиш мумкин бўлади. Ушбу илмий изланишда Кооб-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси қаралмоқда. Бунинг учун оптималлаштириш масалаларини ҳамда чегаравий самарадорлик кўрсаткичларини оптимал ишлаб чиқариш ҳажмларини аниқлашда фойдаланиш мумкин.

Калит сўзлар: *Иқтисодий, математика, статистика, лимит, ахборотлар, параметрлар, ҳом ашёла, таълим, чегаравий, дастурлаш, масалалар, дифференциал ҳисоблашлар, компьютерлар, дастурий таъминотлар, оптималлаштириш, технологик жараён(ёки ишлаб чиқариш технологиялари); маблағ (ёки жиҳозлар), Макроиқтисодий ишлаб чиқариш функциялари.*

АННОТАЦИЯ

В ходе курса студентов можно научить использовать дифференциальное исчисление для развития навыков решения экстремальных задач и решения экономических задач. В данном исследовании рассматривается производственная функция Куба-Дугласа. Для этого можно использовать оптимизационные задачи и показатели предельной эффективности для определения оптимальных объемов производства.

Ключевые слова: *экономика, математика, статистика, лимит, информация, параметры, сырье, образование, лимит, программирование, задачи, дифференциальные расчеты, ЭВМ, программное обеспечение, оптимизация, технологический процесс (или технологии производства); средства (или оборудование), Макроэкономические производственные функции.*

ABSTRACT

During the course, students can be taught to use differential calculus to develop skills for extreme problems and to solve economic problems. In this research, the Koob-Douglas production function is considered. For this, optimization problems

and marginal efficiency indicators can be used to determine optimal production volumes.

Key words: *Economic, mathematics, statistics, limit, information, parameters, raw materials, education, limit, programming, problems, differential calculations, computers, software, optimization, technological process (or production technologies); funds (or equipment), Macroeconomic production functions.*

КИРИШ

Танланган ишлаб чиқариш жараёнида, максимал маҳсулот ҳажмига эришиш учун икки ишлаб чиқариш факторлари орасидаги боғланишни Ишлаб чиқариш функциялари орқали аниқлаш мумкин. Ушбу илмий изланишда Кооб-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси қаралмоқда.

Ишлаб чиқариш функциялари ,ишлаб чиқаришнинг қандай кўриниши бўлишидан қаттай назар қуйидаги умумий хоссаларни ўзида ифодалаши лозим бўлади:

1) Битта ишлаб чиқариш русурсини сарфлаш билан ишлаб чиқариш ҳажмини ошириб бўлмайди ёки унинг чеки бор(бир иш жойига кўп ишчини ёллаб бўлмайди – қайсики, ҳаммада ҳам жой йўқ).

2) Ишлаб чиқариш факторлари ўзаро тўлдирувчи(ишчилар ва воситалар) ва ўзаро алмашунувчи(автоматлашган ишлаб чиқариш) бўлиши мумкин.

Умумий ҳолда ишлаб чиқариш функцияларини қуйидагича ҳам қарашимиз мумкин:

$$Q = f(K, L, M, T, N)$$

бу ерда Q - ишлаб чиқариш ҳажми;

K- маблағ (ёки жиҳозлар);

L- меҳнат боғлами;

M- ҳом ашёлар, материаллар;

T – технологик жараён(ёки ишлаб чиқариш технологиялари);

N –ишбилармонлик услублари.

Биз қарамоқчи бўлган ишлаб чиқариш функцияси қуйидагича эга бўлиши мумкин:

$Q=AK^{\text{ҳажм}} * L^{\text{ҳаражат}}$,

қайсики, бу ерда A – барча функцияларнинг нисбий, ишлаб чиқариш коэффициентлари кўрсаткичлари(бу кўрсаткич базали технология 30-40 йилларда ўзгариши натижасида қайта аниқланиши мумкин);

K, L- маблағ ва меҳнат ресурслари;

ҳажм, ҳаражат – капитал маблағ ва меҳнат ҳаражатларининг ишлаб чиқариш ҳажми эластиклик коэффициентлари.

Агар ҳажм = 0,25 бўлса, капитал маблағ 1% га ва ишлаб чиқариш ҳажми 0,25% га ортади.

Қуйида иккита меҳнат ҳаражажатлари ўзгарувчиларидан ташкил бўлган фирманинг қисқа даврдаги фаолиятини қараймиз. Бундай ҳолатда фирма катта ҳажмдаги меҳнат ҳаражатларидан фойдаланиб ишлаб чиқариш ҳажмини ошириши мумкин.

Улар қуйидагилардан иборат:

1) пропорционал ўсувчи ишлаб чиқариш функциялари бўлади, агар ҳажм + ҳаражат=1 да $Q = K^{0,5}L^{0,2}$ бўлса.

2) нопропорционал ўсувчи бўлади, агар

ҳажм + ҳаражат $\succ$ 1 да $Q = K^{0,9} * L^{0,8}$ бўлса.

3) пасаювчи бўлади, агар

ҳажм + ҳаражат = 1 да $Q = K^{0,4} * L^{0,2}$ бўлса.

МУХОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Агар капитал маблағ факторлари фиксирланган (доимий) бўлса, меҳнат ресурслари эса ўзгарувчан бўлса, фирма катта меҳнат ресурслари ёрдамидан фойдаланиб ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мумкин. Лекин, пасайувчи лимитли ҳосилдорлик қонунига кўра, бошқа ўзгарувчан факторлардан фойдалниб кетма-кет ўсувчи ўзгарувчан ресурсларга келиши мумкин, у ҳолда лимитли маҳсулот ҳажми ёки меҳнат ҳосилдорлиги пасайиш ҳолати кузатилади. Агар ёлланган ишчи кучини кўпатириб борсак, охирги натижада улар бир-бирларига ҳалақит бериб қолади(ҳосилдорлик лимити коэффициенлари тушиб қолади) ва ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиб кетишига олиб келади.

Ҳосилдорлик лимити(меҳнат ресурсининг лимитли маҳсулотлари бирлиги – MP_L) – бу кийинги навбаттаги битта меҳнат ресурсининг ўсиш ҳажми коэффициенти.

$MP_i = \frac{\Delta Q_l}{\Delta L}$,

яъни, ҳосилдарлик ўсишининг жами маҳсулотга ўсиши (TP_L)

$MP_L = \frac{\Delta TP_L}{\Delta L}$.

қайсики, бу ерда MP_K лимитли капитал маҳсулот аниқланади.

Пасаювчи ҳосилдорлик қонунига асосланиб, умумий(TP_L), ўртача(AP_L) ва лимитли маҳсулот(MP_L) ларнинг ўзаро боғлиқликларини таҳлил қилсак бўлади.(расмга қаранг).

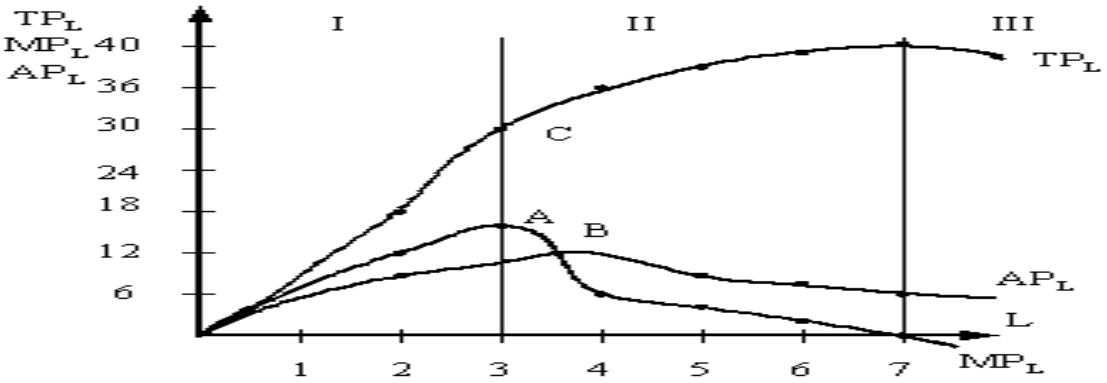

Чизмадан кўриниб турибдики, 3-босқичда, ишчилар сони фиксирланган капиталга(дасгоҳлар) нисбатан ортиқроқ бўлса, МР манфий қийматлар олади, шунинг учун ТР пасга тушушни бошлайди, ўртача маҳсулот эгри чизиғи АР эса МР эгри чизиғи динамикасига шартли боғлиқ. Биринчи босқичда эса иккала эгри чизиқ ҳам ўсаяпди, қайсики, янги олинган ёлланма ишчилар бўлганлиги учун ишлаб чиқариш ҳажми юқори бўлади, ўртача ҳосилдорлик (AP_L) олдинги қобул қилинган ёлланма ишчилар ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан. Лекин А нуқтадан кейин (max МР), туртинчи ишчи умумий маҳсулотга(ТР) қўшилса, уч кишиникидан кам ҳажм бўлади, МР пасая бошлайди шунинг учун туртта ишчининг ўртача ишлаб чиқариш ҳажми ҳам қисқаради.

ХУЛОСА

Асосий замоновий иқтисодий ўсиш моделлари, шунингдек бошқа моделлар абстракт характерли, оддий реал иқтисодий жараёнларни тенгламалар ва унинг графиклари формаларида ифодалайди. Шунинг учун охирги вақтларда ноанавий макроиқтисодиёт асосчиларининг асосий тушунтиришлари ишлаб чиқариш функцияларига йўналтирилган.

Макроиқтисодий ишлаб чиқариш функциялари учун аосан иккита таъриф берилган:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳолатини тенглаштириш функциялари ва уларнинг ишлаб чиқариш факторларини аниқлаш(капитал,меҳнат,ер ресурси ва НТП);

- миллий маҳсулотлар орасидаги муносабатлар яъни, иқтисодиётда қўлланиладиган, жамиятга фойда келтирувчи ёки бойлик келтирувчи

жамиятлар орасидаги ўзаро боғлиқлик муносабатлари аниқловчи моделлар яратиш.

Демак икки факторли(капитал,меҳнат) ишлаб чиқаришга ишлаб чиқариш функцияларини қўллаб маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг боғликлигини аниқлаш мумкин.

REFERENCES

1. Андерсон Т. Статистический анализ временных рядов. – М: Мир, 2006. - 757 с.4
2. Бриллинджер Д. Временные ряды. Обработка данных и теория. – М.: Мир, 2000.-536 с.5
3. Краковский Ю.М. Имитационное моделирование, Иркутск, 2012. с.6
4. Орлов А.И. Эконометрика. – М.: Экзамен, 2012. – 576 с.2

УДК 631.674:635

ОБОСНОВАНИЕ ПРОТИВОПРОСАДОЧНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ ПО ПРИМЕНЕНИЮ БОРОЗДКОВОГО СПОСОБА ПОЛИВА В ЮЖНЫХ РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА

Бердиев Шавкат Жураевич
канд.техн.наук, доцент
shavkatberdiyev@mail.ru
Каршинский инженерно-экономический институт

АННОТАЦИЯ

В статье приведены разработка приемов освоения просадочных почвогрунтов и методы их орошения с рациональным использованием воды и ускоренным повышением плодородия почв с учетом устранения бугров присадочных явлений и эрозии, и получения высоких урожаев с наименьшими потерями удобрений вглубь почвогрунта и оросительной воды на сброс, сбережение трудовых затрат, повышение производительности труда на поливе. Результаты которых особенно важны для условый нехватки трудовых ресурсов на новоосвоенных целинных землях Кашкадарьинской области. Существенным моментом данной статья является разработка приемов противопросадочных и противоэрозионных методов полива для условий полупустынной зоны освоения Кашкадарьинской области.

Ключевые слова: *Почвогрунта, просадочных грунтов, локальное орошение, блоки увлажнители, водосберегающий технологии, внутрипочвенное орошение.*

ABSTRACT

The article presents the development of methods for the development of subsiding soils and methods for their irrigation with rational use of water and an accelerated increase in soil fertility, taking into account the elimination of mounds of filler phenomena and erosion, and obtaining high yields with the least loss of fertilizers deep into the soil and irrigation water for discharge, saving labor costs, increasing labor productivity in irrigation. The results of which are especially important for the conditional shortage of labor resources on the newly developed virgin lands of the Kashkadarya region. The essential point of this article is the development of methods of anti-subsidence and anti-erosion irrigation methods for the conditions of the semi-desert zone of development of the Kashkadarya region.

Key words: *Soil, subsiding soils, local irrigation, humidifier blocks, water-saving technologies, subsurface irrigation.*

ВВЕДЕНИЕ

Ранней весной, сразу после рыхления почвогрунта, когда хозяйства еще пока мало потребляет воду из Каршинского магистрального канала, в нарезанных через 0,9 м бороздах за 75 часов полива создали запас влаги до 5 м глубины нормой 3500 м^3/га. Как и ожидали, влагозапасы оказались необходимыми для посева и всходов хлопчатника, кукурузы и люцерны. Влажность была на 0-50 см, -17,9 и 19,0; 0-10 см - 21,6…23,8%. Эти же поливы спровоцировали просадки грунтов и образование "блюдцев" в количестве 200 шт/га с диаметром 0,5…6 м и глубиной от 0,1 до 0,45, а также суффозионных воронок на поверхности почвы - до 426 шт/га, т.е. это нужно считать показателем достигнутого масштаба провоцирования просадок грунта. Тогда как, на контрольном участке, все еще продолжались просадки грунтов на период вегетации растений, а на опытном участке их количество к концу года уменьшилось до 2-3 шт/га и то лишь с глубиной 0,1-0,15 м, что не влияло на общий процесс поливов по бороздам.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

На опытном участке в 20 га в фермерском хозяйстве Бегимкулова И. были заложены опытные делянки с предложениями по водосберегающему методу поливов , засеянные предварительно районированным сортом хлопчатника Бухаро-6-102, кукурузой - Узбекская зубовидная, люцерной –Ташкентская-120 Междурядья хлопчатника -0,9 и 0,45 м, кукурузой -0,9 м, люцерны строчного посева -0,45 м. В междурядья 0,45 м трактора в дальнейшем не заезжали. Сорняки в этом случае обрабатывалась гербицидом "катаран" нормой 1,5 кг/га с помощью ручного опрыскиватели. Затем, когда растения затеняли междурядья, сорняки погибали. В период пахоты на поля вносили калийную соль до 50 кг/га, а суперфосфата и селитры по 275 кг/га.

На поливном участке были определены делянки для изучения водосберегающей техники и технологии орошения в различных вариантах: полив по уплотненным колесами трактора бороздам обработанных полимером К-9 нормой 120 кг/га;

локальное орошение культур хлопкового севооборота проводили с помощью труб различной конструкции и увлажнителями пористыми блоками различной конструкции на глубине 35 см от поверхности почвы. Конструкции перфорированных труб: в непластовые длиной 2м. соединенные между собой резиновыми шлангами, а при укладке и выносе с поля они складываются; пленочные шланги малых диаметров наматываются на катушки;

внутрипочвенные стационарные трубы бестраншейного дренажа, укладываются в борозды, глубиной 55 см и засыпаются.

Блоки-увлажнители закладывались в канавки-траншеи от проходки однолемешного плуга через 0,9 м. Шланги и трубка-увлажнители с отверстиями 2 мм через 0,1 и 0,2 м; винилпластовые, пластмассовые, полиэтиленовые прозрачные из пленки, сваренные по шву» укладывались в небольшой глубины борозды, в сезоне из междурядий они не убирались.

Размеры делянки с поролоновыми блоками 15х15х2,5 см, междурядье хлопчатника 0,45 м; 5 - делянка с полимерногрунтовыми блокада L=0,5 м, d =8 см, междурядье хлопчатника 0,45 m; б - делянка с поролоновыми блоками 15х17х2,5 см междурядие кукурузы 0,9 м; 7 - делянка с полимерногрунтовымы блоками L =0,5 м, d =8 см, междурядье кукурузы 0,3 м; 8 - делянка с

поролоновыми блокада 15х15х 2,5 см междурядье посева люцерны 0,45 м; а, б, в, а' , а', а'" - повторности; с - внутрипочвенное орошение (в.п.о.).

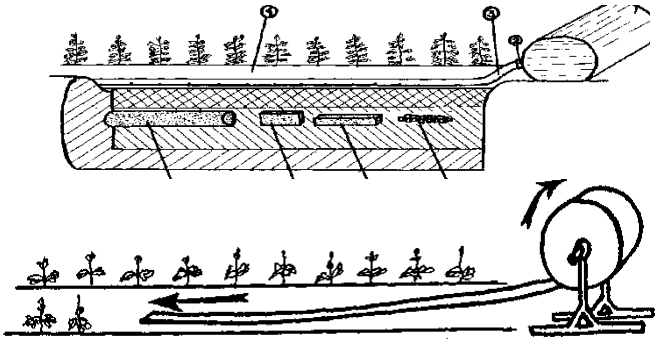

Рис.1. Блоки увлажнители под бороздами небольшой глубины, увлажняемые от шлангов малых диаметров с отверстиями 2 мм через 20 см

I - гибкий шланг; 2 - водовыпуск в борозду; 3 - пленочный перфорированный шланг диаметром 5-7 см; 4 - поливная борозда глубиной 10-15 см; 5 - грунтополимерный блок -увлажнитель; 6,7,8 - блоки из поролона и обычной губки; 9 - раскладка малого шланга.

Конструкции блоков-увлажнителей (рис.1):

поролоновые блоки размером 17х25х2,5 см из расчета по 15,7 -тыс. шт/га через 0,9 м на длине 100 м. Эти блоки уложены под хлопчатник, кукурузу и люцерну. Емкость вмещения влаги каждого 0,04…0,13 л или 62….204 $м^3$/га, которая определена при помощи пропитки водой при сухом состоянии и взвешивая их определяли разницу в массе - влажного а сухого состояния;

губки прорезиненные размером 15х10х3,5 см, а также размером вдвое меньше с емкостями от 0,03 до 0,14 д, т.е. пересчитывали в 126-.20 $м^3$/га;

мелконарезанные кубиками размером 2,5х1х1 см из поролона по 15 шт через 20 см, а также поролоновая лента размером 1,2х0,6х 0,025 м с емкостями для влаги 0,036-0,087 л или 46...136 м^3/га;

блоки-увлажнители, приготовленные из грунтовополимерной смеси: грунт + раствор полимера К-9 (соотношение к воде 1:10). Расход полимера 0,43 кг на 10 блоков, на 1 га 300 кг. Блоки изготавливались методом штамповки в опалубках аз 0,5 а куска полиэтиленовой трубы, разрезанной вдоль пополам и на складываемые в виде трубки, куда затем заталкивается приготовленная непосредственно на поле грунтовополимерная смесь. Блоки высушиваются на солнце в течение 5-7 час, затем пропитываются навозной жижей с удельной массой 1,1 г/см3 или в пересчете на I га 0,5-2,2 т/га навоза, учитывая запасы их в хозяйстве не более 2,5 т/га. Блоки укладывались в траншеи через 0,5 м на расстоянии 20-25 см друг от друга.

Укладка блоков на глубине 45 см предполагала повышение водо-удерживающей способности почвы, рассеивания поступающей вертикальной струйки от труб -распределителей от поверхности почвы. Для того, чтобы не образовалась корка от увлажнения поверхности местападения струи обрабатывалась полимера К-9 до 60 кг/га, которые такие усиливали капиллярные свойства и инфильтрацию верхнего слоя почвы.

Просадочные явления настолько сильны, что исключают применение ок-арыков, где особенно ясно проявляются недостатки водораспределения и потери воды на фильтрацию до 2.% от водозабора.

ВЫВОДЫ

Работникам водного хозяйства доступны эти простые приемы орошения, с их помощью производительность полива может достигать 3,8…4,2 га/смену 0,8 га/смену при обычном методе орошения. Предлагаемые приемы орошения повышают надежность работы оросительных систем в условиях просадочных и эродированных почв. Особенно их эффективность и полноценность проявляется на отдельных участках освоенных земель с затруднением использования трудовых ресурсов, улучшает условие полива в ночное время, когда визуальное наблюдение за поливом затруднено.

REFERENCES

1. Бердиев Ш.; Совершенствование техника и технологии полива сельскохозяйственных культур на просадочных грунтах и лёссовых почвах Кашкадарьинской области. Монография-2019. 114 с.
2. Бердиев Ш.; Камбаров Б. Рекомендации по технике и технология полива на напросадочных грунтах 2-й очереди освоения Каршинской степи. Карши.,

Кашкадарьинский облагропром.-1989.-12 с.
3. Бердиев Ш., Камбаров Б. Технология полива на просадочных грунтах/ Сельское хозяйство Узбекистана.- 1989.-№ 5.-С.56-57.
4. Eshev, S., Gaimnazarov, I., Latipov, S., Mamatov, N., Sobirov, F., & Rayimova, I. (2021). The beginning of the movement of bottom sediments in an unsteady flow. In E3S Web of Conferences (Vol. 263, p. 02042). EDP Sciences.
5. Эшев С. С., Рахимов А. Р., Гайимназаров И. Х. Влиянии волновых потоков на деформаций русел каналов: Монография //Т.: Издательство «Voris nashriyot. – 2021

УДК: 551.24: 553.983

НЕФТЕГАЗОНОСНОСТИ ТЕРРИГЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ НИЖНЕЙ-СРЕДНЕЙ ЮРЫ ЧАРДЖОУСКИЙ СТУПЕНИ БУХАРО-ХИВИНСКОГО НЕФТЕГАЗОНОСНОГО БАССЕН

Дононов Ж.У.
Ассистент «Геология и разведка полезных ископаемых» Каршинского инженерно-экономического института

АННОТАЦИЯ

Актуальность работы. Основные промышленные запасы нефти и газа в Республике Узбекистан сосредоточены в карбонатных отложениях верхней юры Бухаро-Хивинского региона.

В связи с уменьшением фонда больших структур в отложениях карбонатной формациюры Злободневным становится вопрос раскрытия перспектив нефтегазоносности отложений терригенной формациюры, что требует дальнейшего детального изучения в рамках конкретных отдельных геоструктурных элементов

***Ключевые слова*:** *флюидоупоров, Терригенные комплексы, ступени, углефицированными, гурудской, дегибадамской*

ANNOTATION

Relevance of the work. The main industrial reserves of oil and gas in the Republic of Uzbekistan are concentrated in carbonate sediments of the upper Jurassic of the Bukhara-Khiva region.

Due to a decrease in the stock of large structures in carbonate formation deposits. The issue of disclosing the prospects for the oil and gas content of terrigenous formations deposits becomes topical, which requires further detailed study within specific individual geostructural elements.

Key words: *fluids, terrigenous complexes, steps, carbonated, guruda, degibadam*

ВВЕДЕНИЕ

Детальное исследование строения нефтегазоносных регионов в интервалах продуктивных горизонтов и отдельных слоев флюидоупоров, является одной из актуальных проблем при осуществлении поиска и разведки ловушек и залежей углеводородов. Комплекс проводимых поисково-

разведочных работ на нефть и газ на сегодняшний день требует более детального изучения нефтегазоносных толщ с применением математических средств обработки геолого-геофизической информации. Результатами этих исследований должны являться выявленные локальные зоны распространения отдельных латеральных неоднородностей, соответствующие продуктивным горизонтам и слоям флюидоупоров.

Терригенные комплексы нефтегазоносны на древних и молодых платформах, в краевых прогибах, межгорных впадинах и на континентальных окраинах. Песчано-глинистые комплексы морского относительно мелководного генезиса(в основном, шельфовые отложения) представлены толщами в десятки, редко сотни метров, сложенными чередованием песчаников, алевролитов и глин. Эти комплексы распространены на широком пространстве, и в фациальном отношении они неоднородны, сменяясь в краевых частях прибрежно-морскими мелководными, лагунными и дельтовыми образованиями, а в более глубоководной–терригенно-карбонатными отложениями.

Чарджоуской ступени является крупным тектоническим элементом северо-восточного борта Амударьинской впадины.

Нижне-среднеюрские отложения в пределах Денгизкульскогоподняти на более полную мощность вскрыты в скважинах № 102-Уртабулак и параметрических скважинах №1п Памук и №2п Бердыкудук. Непосредственно в пределах площадиКокдумалак эти отложения вскрыты в скважинах № № 15,20-Кокдумалак мощностью 1044 м и 1103м. Кроме того их кровельная часть вскрыта скважинами № 1–Кокдумалак и №1 Охир.

Нижнее-среднеюрские отложения сложены терригенными, главным образом, мелкообломочными породами-переслаивающимися песчаниками, глинами, алевролитами и аргиллитами. Характерной особенностью этой толщи является обогащенностьуглефицированными растительными остатками и углем, благодаря чему она имеет темно-серый до черного цвет, причем обогащенность разреза углефицированными растительными остатками не одинаковая, нижняя часть угленосная, верхняя часть безугольная.

В верхней части разреза встречаются редкие прослои известняков.

Песчаники серые, темно-серые, мелко- и среднезернистые, очень плотные, массивные с прослоями алевролитов.

Алевролиты серые, песчано-глинистые, сильно уплотненные.

Глины серые, темно-серые, черные, алевритистые, углистые с тонкими прослоями угля, плотные, крепкие, слюдистые с прослоями алевролитов.

На центральной части Чарджоуской ступени Юрские терригенные отложения вскрыты 6 скважинами (№№ 1, 2, 4, 5, 7, 8скв. месторождении Сардоб). Максимальная неполная мощность этих отложений вскрыта скважиной № 7, где она составляет 636 м.

По данным скважины № 7 нижняя часть (366 м) нижне-среднеюрского разреза сложена континентальными образованиями, представленными черными углистыми аргиллитами и алевролитами с редкими прослоями песчаников толщиной от 0,8 до 5 м. Доля последних, являющихся потенциальными коллекторами, составляет 15 % от общей мощности разреза.

Верхняя часть разреза мощностью 270 м представлена темно-серыми аргиллитами и известковистыми алевролитами с редкими прослоями известковистых песчаников. В отличие от нижней половины в составе пород этой части разреза появляется карбона, в отдельных случаях до 25-30%, представленный кальцитом и доломитом. В кровле отложений присутствуют прослои известняков.

В соответствии с существующей стратиграфической схемой, вскрытая скважиной № 7 нижняя половина разреза, условно может быть сопоставлена с отложениями гурудской и дегибадамской свитами нижне-среднеюрского возраста, изученных в обнажениях юго-западных отрогов Гиссарского хребта, а верхняя – соответствует породам байсунской свиты, возраст которой датируется как верхний бат – нижний келловей.

Для мезозойско-кайнозойских окраин Туранской плите характерны песчаные полевошпатово-кварцевые толщи, породы которых содержат в заметном количестве глауконит. Эти комплексы шельфового образования имеют очень широкое площадное развитие и переходят с края молодых платформ в пределы предгорных (краевых) прогибов. Примером в этом отношении является крупное Газлинское газоконденсатное месторождение на Туранской плите. В верхней части песчано-глауконитового комплекса, как правило, залегает мощная глинистая пачка, играющая роль регионального флюидоупора. Среднего одела юрской системы

Основным фактом, подтверждающим присутствие среднего одела юрской системыв равнинных районах Бухаро-Хивинской области, является содержание в породах большого количества спор и пыльцы, характерных для аален-байосских и батских отложений. Кроме того, в отдельных поднятиях (Фараб, Алат) обнаружена аммонитовая фауна среднеюрского возраста (нижний бат).

На площади Ходжи, Кульбешкак, Янгиказган, Кимирек. Алат. Даяхатын, Ю. М. Кузичкина выделила аален-байосские и, частично, батские спорово-

пыльцовые комплексы, аналогичные комплексыобнаружилаЛ. С. Хачиева в разрезах площадей Аккум, Парсанкуль. Даяхатын, Ходжи.

В пределах Денгизкульского поднятия наиболее полно эти отложения вскрыты на Уртабулакской площади (до 400м),где они представлены более или менее равномерно чередующимися пластами глин, алевролитов и песчаников, причем характерно развитие глин и алевролитов, которые в отдельных интервалах резко преобладают над песчаниками. На остальных площадях этого региона (Самантепе, Култак, Памук и др.) вскрытая мощность не превышает 50—100 .и (нижний келловей).

В терригенных среднеюрских отложениях практически все выявленные залежи газа приурочены к ловушкам в антиклинальных складках. Все они располагаются в отложениях, образовавшихся в морском бассейне.

Осадочные образования нижнеюрского возраста в отличие от среднеюрских пород накапливались преимущественно в субаквальных условиях. Поэтому нельзя исключать возможность негативного воздействия этих условий на перспективы нефтегазоносности. Кроме того, снижение их перспектив может быть обусловлено миграцией УВ в вышележащие отложения, чему способствовало отсутствие в них выдержанных покрышек. Несмотря на существование факторов, возможно, оказывающих негативное влияние на перспективы нефтегазоносности нижнеюрских пород. Притоки нефти, полученные в этих отложениях на площадях Шурчи и Акджар, на самом севере Бухарской ступени, в пределах Каганского поднятия, свидетельствуют о генерации жидких УВ в этом комплексе пород и о существовании далекой боковой миграции.

REFERENCES

1. «Теоретические основы и методыпрогноза, поисков и разведки месторождений нефти и газа», А.И. Дьяконов, Б.А. Соколов, Ю.К. Бурлин, Ухта 2002
2. Богданов А.Н., Эйдельнант Н.К. «Доюрский комплекс пород бухаро-хивинского региона – резерв для поисков залежей нефти и газа»
3. Султанова Д.Б., Жамолов А.Н. «Выделение неантиклинальных ловушек
4. УВ в юрской терригенной формациицентральной части чарджоуской ступени»
5. ИССЛЕДУЕМОЙ, ТЕКТОНИКА И. ГЕОДИНАМИКА. "БАЙСУНСКОГО ПРОГИБА ПАЛЕОГЕОГРАФИЯ, ТЕКТОНИКА И ГЕОДИНАМИКА ИССЛЕДУЕМОЙ ТЕРРИТОРИИ //Дононов Жасур Урал ўғли."

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОМПЛЕКСА ПРЕДОПЕРАЦИОННОЙ ПОДГОТОВКИ И ОЦЕНКА РИСКА ОПЕРАТИВНОГО ВМЕШАТЕЛЬСТВА БОЛЬНЫХ С ЭХИНОКОККОЗОМ ПЕЧЕНИ.

Хайитов Илхом Баходирович
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: ilhom.med79@mail.ru.
Хайитов Жавохир Баходирович.
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: javohirhayitov@mail.ru
Хакбердиев Хусан Рахматуллаевич
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: x.xaqberdiyev@tma.uz

АННОТАЦИЯ

Эхинококковая болезнь — широко эндемическое гельминтозное заболевание, вызываемое заражением метацестодами (личиночная стадия) цепня Echinococcus granulosus. E. granulosus являются обычными паразитами в некоторых частях мира и присутствуют на всех континентах, за исключением Антарктиды. Наибольшая распространенность эхинококкоза у человека и животных-хозяев обнаружена в странах умеренного пояса, в том числе в некоторых частях Евразии (районы Средиземноморья, юг и центр России, Средняя Азия, Китай), Австралии, некоторых частях Америки (особенно Южная Америка) , северная и восточная Африка.

Ключевые слова. *эхинококкозом печени, эхинококковая болезнь, гельминтозное заболевание.*

IMPROVING THE COMPLEX OF PREOPERATIVE PREPARATION AND ASSESSING THE RISK OF SURGICAL INTERVENTION IN PATIENTS WITH LIVER ECHINOCOCCOSIS.

ABSTRACT

Echinococcal disease is a widely endemic helminthic disease caused by infection with metacestodes (larval stage) of tapeworm Echinococcus granulosus. E. granulosus are common parasites in some parts of the world and are present on every continent except Antarctica. The highest prevalence of echinococcosis in humans and animal hosts is found in countries of the temperate zone, including some parts of Eurasia (Mediterranean regions, south and central Russia, Central Asia,

China), Australia, parts of America (especially South America), northern and east Africa.

Keywords. *liver echinococcosis, echinococcal disease, helminthic disease.*

В работе представлен опыт лечения 424 больных с эхинококкозом печени, находившихся на стационарном лечении в хирургических отделениях городской клинической больницы №1 города Ташкента в период с 2012 по 2022 гг и в частной клинике «Инвиво» с 2019-2022 гг. Научное исследование включало в себе ретроспективная и проспективная часть, поэтому, все исследумые больные были распределены на 2 группы. Исключения больных в исследумых группах были: тяжелые соматические заболевания и возраст до 18 лет.

Для улучшения результатов лечения больных с эхинококкозом печени(ЭП) требуется определенная концепция в формировании качественной программы по профилактике послеоперационных осложнений. Необходимо также отметить, что количество лиц, имеющих неблагоприятный исходный фон, что подчеркивает, необходимость дифференцированного подхода к тактико-техническим аспектам оперативного лечения.

В обеих группах, предоперационная подготовка больных к эхинококкэктомию из печени включала: полное амбулаторное обследование, оценку состояния сердечно-легочной системы и выявление сопутствующих терапевтических заболеваний с последующей их коррекцией, подготовку желудочно-кишечного тракта к предстоящей операции, профилактику тромбоэмболических осложнений.

После миниторакфренального доступа для удаления эхинококкоза из печени или после лапаротомных доступов, вероятность повышения внутрибрюшной давлении неизбежен. Повышение ВБД может способствовать развитию ограничения экскурсии диафрагмы и нарушению функции внешнего дыхания и гемодинамики. Последующем приводит внутрибольничным пневмониям и изменение дыхательной системы, который прямую изменить кислотно-шелочную равновесия гомеостаза. В связи с чем, в предоперационную подготовку для профилактики повышения ВБД включалось дыхательная гимнастика (не менее 5 дней), соблюдение диеты и другие стандартные мероприятия с учетом индивидуальных особенностей больного.

Оценка состояния и резервных возможностей дыхательной системы. Нарушение функции внешного дыхания (ФВД) по обструктивному типу у обследованных больных были связаны с заболеваниями легких, чаще всего с

хроническим бронхитом, бронхиальной астмой, которые требовали терапевтической коррекции. Чаще всего выявлялись нарушения функции внешнего дыхания по рестриктивному или смешанному типу. Это было связано с возникновением или прогрессированием на фоне ЭП особенно труднодоступных больших гигантских кистах по типу CE4, CE5 и других заболеваний, связанных с неизбежными для больных гиподинамией и нарушениями пищеварения.

Для оценки функциональных резервов организма у всех больных исследовали ФВД. Изучали следующие показатели внешнего дыхания по общепринятым методикам: пробу Штанге, частоту дыхания (ЧД), дыхательный объем (ДО), минутный объем дыхания (МОД), жизненную емкость легких (ЖЕЛ), максимальную вентиляцию легких (МВЛ). Показатели ФВД у больных с ЭП основной группы до лечения и после 10-15 суток стандартной подготовки приведены в табл. 3.1. При оценке готовности больного к операции по основным параметрам ФВД была отмечена следующая особенность. На фоне лечения отмечалась хорошая динамика с достоверным изменением показателей, однако в целом среднее значение всех параметров оказалось ниже признанной нормы – 62,2% по показателю ЖЕЛ к норме - 70%.

У 152 (62,3%) больных при поступлении ФВД сохранялась в пределах нормы. В 65 (26,7%) случаях было выявлено снижение компенсаторных возможностей системы дыхания. У 27 (11,0%) больных была констатирована дыхательная недостаточность. Это требовало коррекции и поддержания на должном уровне процессов вентиляции и газообмена, а также высоких резервных возможностей дыхательной системы. Всем больным рекомендовали дыхательную гимнастику. При значительной дисфункции внешнего дыхания больных направляли к пульмонологу. После коррекции внешнего дыхания (обычно от 10 до 15 суток) проводили повторное исследование ФВД.

Разработка комплексной тактической программы обследования и хирургического лечения больных с ЭП с учетом верификации специфических и неспецифических факторов риска, а также улучшения ближайших и отдаленных результатов операции.

REFERENCES

1. Тешаев О.Р., Аталиев А.Е., Шукуров А.А. Материалы XXII международного конгресса ассоциации гепатопанкреатобилиарных хирургов стран СНГ «Актуаальные проблемы гепатопанкреатобилиарной хирургии». 2015; С- 110.

2. Хайитов, И., & Аминжанов, А. (2023). РОЛЬ ЛАПАРОСКОПИЧЕСКИХ ВМЕШАТЕЛЬСТВ В ЛЕЧЕНИИ ЭХИНОКОККОВОЙ БОЛЕЗНИ ПЕЧЕНИ. Евразийский журнал медицинских и естественных наук, 3(2), 33-37.
3. Хайитов, И., Аминжанов, А., & Бабажанов, А. (2022). СИМУЛЬТАННЫЕ ОПЕРАЦИИ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ КАФЕДРА ХИРУРГИЧЕСКИХ БОЛЕЗНЕЙ ТАШКЕНТСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ АКАДЕМИИ. International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research, 2(9), 56-60.
4. Хайитов, И., Аминжанов, А., & Бабажанов, А. (2022). ЭХИНОКОККОЗ ПЕЧЕНИ: ПРОБЛЕМЫ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ PUBMED). International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research, 2(9), 63-70.
5. Хайитов, И., Аминжанов, А., & Бабажанов, А. (2022). СИМУЛЬТАННЫЕ ОПЕРАЦИИ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2(10), 14-18.
6. Хайитов, И., Ўринбоев, Ж., & Ўткиров, М. (2022). ЛАПАРОСКОПИЧЕСКАЯ ЭХИНОКОККЭКТОМИЯ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ). Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences, 2(7), 14-23.
7. Хайитов, И., Ўринбоев, Ж., & Ўткиров, М. (2022). ЛАПАРОСКОПИЧЕСКАЯ ЭХИНОКОККЭКТОМИЯ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ). Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences, 2(7), 14-23.
8. Хайитов, И. Б. (2016). Роль абдоминопластики при протезирующей герниопластике у больных с послеоперационными и вентральными грыжами с отвислым животом. Журнал теоретической и клинической медицины, (6), 78-80.
9. Teshaev, O., Khayitov, I., & Tavasharov, B. (2016). Surgical treatment of postoperative ventral hernias in patients with obesity. In The Tenth European Conference on Biology and Medical Sciences (pp. 57-63).
10. Ilkhom, K. (2016). Experimental modeling hernia of anterior abdominal wall with abdomino-visceral obesity. European journal of biomedical and life sciences, (3), 35-38.
11. Тешаев, О., Хайитов, И., Бобомурадов, Ж., & Оганесян, К. (2015). Пути улучшения результатов хирургического лечения послеоперационных вентральных грыж у больных с ожирением. Журнал проблемы биологии и медицины, (2 (83)), 125-128.
12. Тешаев, О., Холов, Х., Хайитов, И., Дадажонов, Э., Бобомуродов, Ж., & Сайлиев, Э. (2015). Сравнительная оценка под-и надапоневротической

аллопластики передней брюшной стенки у больных с послеоперационными вентральными грыжами. Журнал проблемы биологии и медицины, (1 (82)), 77-80.

13. Ilhom, H. (2015). The quality of life of patients with postoperative and ventral hernias and abdominal obesity before and after surgery. European journal of biomedical and life sciences, (4), 30-35.

14. Шайхова, Г. И., & Хайитов, Ж. Б. (2020). Гигиеническая оценка фактического питания детей-спортсменов, занимающихся шахматами. *Медицинские новости*, (5 (308)), 75-78.

15. Ниязова, О. А., & Хайитов, Ж. Б. (2018). оСновнЫе ПРИчИнЫ ПИЩевЫх оТРавленИй у ДеТей. *Детская медицина Северо-Запада*, *7*(1), 234-234.

16. Khaitov, J. B. (2022). HYGIENIC ASSESSMENT OF BOILED SAUSAGES AND SAUSAGES PRODUCED BY «ROZMETOV»(UZBEKISTAN). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(12), 1382-1384.

17. Islamovna, S. G., & Bakhodirovich, K. J. (2019). Hygienic assessment of actual food of school age children in chess sports. *European science*, (2 (44)), 76-78.

18. Ниязова, О. А., & Хайитов, Ж. Б. (2018). Гигиеническая оценка питания учащихся медицинских колледжей. *Прикладные информационные аспекты медицины*, *21*(3), 63-66.

19. Абдурахимов, Б., Хайитов, Ж., Сафаров, Х., & Улмасов, Ж. (2023). ОСОБЕННОСТИ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ РАБОТНИКОВ ПРЕДПРИЯТИЙ МЕДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.

20. Abdullaeva, D., Khakberdiev, K., & Khaitov, J. (2022). MYCOGENIC SENSITIZATION AND ITS PREVENTION. *International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research*, *2*(12), 64-69.

21. Khayitov, J. B., Shaikhova, G. I., Achilov, D. D., & Allaeva, M. J. (2022). Nutritional and biological value of natural-bio shoots mung bean “Mungoltin”. Food and biological values. *Cardiometry*, (21).

22. Abdurakhimov, B. A., Khaitov, J. B., Safarov, K. K., Khakberdiev, K. R., Buriboev, E. M., & Ortiqov, B. B. (2022). INTEGRAL ASSESSMENT OF RISK FACTORS AFFECTING THE HEALTH OF EMPLOYEES OF A COPPER PRODUCTION MINING. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(12), 1442-1449.

23. Khaitov, J., Khakberdiev, K., & Kamilova, A. (2022). MUNG BEANS ARE A SOURCE OF PROTEIN AND A HIGH ENERGY SOURCE. *International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research*, *2*(12), 61-63.

PRODUCTION PROCESS OF RUBBER SEALERS FOR MODERN WINDOW FRAME

Y.Kh.Khidirova
Associate Professor of Karshi Institute of Engineering and Economics
A.A.Hojiyev
Master degree student of Karshi Institute of Engineering and Economics

ABSTRACT

The following synthetic rubbers are used in the production of thickeners: butadiene-styrene rubber, chloropyrene rubber, ethylene-polypropylene rubber. The cheapest among these rubbers is butadiene-styrene rubber, but the rubber made from it is not very resistant to high atmosphere and ozone.

Keywords: *polyethylene, stabilizer, composite, stearin acid, irgonox, santanox, gossypol tar.*

АННОТАЦИЯ

В производстве загустителей используются следующие синтетические каучуки: бутадиен-стирольный каучук, хлорпиреновый каучук, этилен-полипропиленовый каучук. Наиболее дешевым среди этих каучуков является бутадиен-стирольный каучук, но изготовленный из него каучук не очень устойчив к высокой атмосфере и озону.

Ключевые слова: *полиэтилен, стабилизатор, композит, стеариновая кислота, иргонокс, сантанокс, госсиполовая смола.*

INTRODUCTION

Currently, the rubber industry plays an important role in the national economy of our Republic. Many large manufacturing industries have a high demand for various rubber technical products. The rubber industry has a unique past. The first enterprise producing rubber technical goods was established in 1972 in our republic [1]. To date, a number of enterprises specializing in this field, including: OOO "Guarantee-rezina", OOO "Rubber technical producs", MP "Elastomer-plastik", CHMF "El-mobil", "Katron", "Ozztreminar" AK and other enterprises produce rubber technical products. He took over enterprises whose main raw material is rubber and whose finished products are rubber products. the production process of ALUTEX aluminum and plastic frames used in buildings and structures is highlighted. The advantage of these frames is that they serve for a long time, do not change color, do not require paint, are resistant to heat and cold, do not transmit noise, and are distinguished by other conveniences. One of the things that gives these

frames such qualities is the glass sealants in them. The function of window sealants in the frame is to increase the density of windows, doors, and frames when they are closed, which ensures that the main qualities of the frames are noise, heat and cold insulation. In turn, these window sealants must also be resistant to the effects of the external environment: heat, cold, and compression. The demand for this product is very high nowadays. No matter what building is being built today, aluminum or plastic frames, doors and glass facades are used [3]. There is a great demand for them, and in turn, there is no less demand for rubber sealants. For this reason, rubber compactors are now being produced on a large scale [2].

Modern window and frame manufacturing technology requires the use of glass sealants and other rubber sealants. The function of these compactors is to reduce the effect of air, protect against moisture, protect against noise, and increase the hermeticity of the structure [4]. Therefore, such compactors should be made of water-resistant and highly elastic polymer material. The above requirements are met by three types of composition: 1) rubber mixture based on rubber, 2) thermoplastic elastomer, 3) elastic polyvinyl chloride. In evaluating the disadvantages and advantages of thickeners obtained from the above polymer materials, the characteristics of its composition and composition, as well as the technology of product production, play an important role [5].

DISCUSSION AND RESULTS

Rubber made on the basis of chloropyrene rubber is resistant to ozone, light and heat, has low residual deformation when compressed up to 90% and is considered unstable in storage. Substances with an ionic character (amines, acid, etc.) in the mixture can cause the rubber to deteriorate quickly during operation. The rubber obtained from ethylene-polypropylene rubber is distinguished by its resistance to heat, ozone, atmospheric factors, deformation and low temperature [6]. Of the above rubbers, ethylene-polypropylene rubber best meets the demand for densifiers, but this elastomer is currently the most valuable. Despite the complex structure of the rubber mixture used for technical rubber products, it is realized by a single technology, i.e. bringing, storing, transporting, preparing, weighing and mixing rubber and ingredients, and controlling them at every stage. Only after that, according to the method of preparation of the rubber mixture, it is sent to the production workshop or enterprise as a semi-finished raw material. In this case, technological processes and machines should be highly efficient, easy to control, automated, easy and convenient to provide technical service [7].

One of the most important aspects in product production technology is keeping raw materials in the right conditions and not spoiling their properties. Raw materials

come in different forms and packaging. It is supplied in wooden or metal barrels, paper or cloth bags, boxes, bulk tanks and other forms. Raw materials delivered to the enterprise must meet all technical requirements and be stored under the specified conditions. Warehouses, production shops, and conveyor belts should be located close to each other, i.e. connected loading and unloading equipment should be equipped with cranes and cranes [8].

Each raw material must meet its technical conditions. Before starting production, raw materials are tested in the laboratory of the enterprise. Its condition, suitability, properties are studied in special tools and machines. Raw materials are given for production only if all indicators are in accordance with production regulations. If the raw material has changed its characteristics during the storage period, drying, crushing, etc. are carried out in wet or other cases [9].

The product is produced according to technological conditions. The technological condition includes conditions of product production, raw materials used, technology and requirements for it.

Product properties:

Elasticity property of deformation of rubber compactors

Product resistance to temperature and various non-mechanical factors (light, ozone, heat, etc.). Heat and cold tolerance, Wear resistance, Properties of plasticity and elasticity and hakoses. Special properties of rubber are tenderness temperature, resistance to cold and wear, wear resistance. The mechanical properties of the product are determined under synthetic conditions, i.e. under constant load and loading rate not high compared to deformation, and under dynamic conditions, (stretching, compression) bending or twisting.

Elasticity is the ability of a material to easily deform and return to its original shape. This property of the product is particularly important.

Check for hardness:

Testing the hardness of the product is characterized by its resistance to the immersion of a metal needle or ball into rubber under the influence of a compressed spring or load.

Various hardness measuring devices are used to determine the resistance of the product. The TM-2 (ball method) tool is often used to determine the hardness of rubber.

Eating, checking for eating:

Rubber rubbing against a hard surface is called rubber wear. In the process of corrosion, small particles are separated from the rubbing surfaces of the material. The

main index of wear is the index of friction and resistance to friction. They are determined by vibration or friction above sliding conditions on a friction surface.

Cold resistance:

Cold resistance refers to the ability of rubber to maintain high elasticity properties at low temperatures. The low temperature properties of rubber are characterized by the tensile strength coefficient, brittleness temperature and mechanical glass transition temperature. The coefficient of cold resistance is expressed by the ratio of the elongation of the sample at low temperature to its elongation under load at 23-2 C (by 100%). If the coefficient of frost resistance is higher than 0.1, the rubber is considered frost-resistant at a certain temperature.

REFERENCES:

1. Материалы международный научно-технический конференции «Современный проблемы композиционных материалов и пути их решение» Т. 2011 й. 14-15 март.
2. Ф.Ф. Кошелев, А.Е. Корнев, А.М. Буканов «Общая технология резины» М. Химия. 1998, 420 с.
3. В.В. Багданов «Удивительный мир резины» М. Знание. 1989.
4. В.А. Лепетов «Резиновые технические изделия». Л., Химия, 1991, 440 с.
5. Белозеров Н.В. «Технология резин» М.: Химия, 1987. 660 с.
6. Nazarov, F. F., & Nazarov, F. S. (2022). Displaced ligand copper (ii) complexes with quinazolone-4 and its derivatives. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(2), 841-846.
7. Самадов, С. Ж., Назаров, Ф. С., Бекназаров, Э. М., & Назаров, Ф. Ф. (2021). Биологическая активность синтезированных соединений производных N, N-полиметилен бис [(но-ароматило-циклоалканолоило) карбаматов]. *Universum: технические науки*, (3-3 (84)), 71-73.
8. Самадов, С. Ж., Назаров, Ф. С., Бекназаров, Э. М., & Назаров, Ф. Ф. (2021). Математическое описание технологических процессов и аппаратов. *Universum: технические науки*, (5-4), 100-102.
9. Назаров, Ф. Ф., Назаров, Ф. С., Шабарова, У. Н., & Файзуллаев, Н. И. (2021). Пар-карбонатная конверсия метана. *Universum: технические науки*, (6-3 (87)), 53-58.

THE ROLE OF NOMINALIZATION IN SCIENTIFIC `WRITING

Sevara Shermamatova Uktamjon kizi
Teacher of Fergana State University
Fozilbekova Zulkhumor Oybek kizi
Student of the Faculty of English Language and Literature,
Fergana State University
+998911267884 zulxumorfozilbekova@gmail.com

ABSTRACT

Nominalization refers to the process of transforming verbs or adjectives into nouns. It is a common practice in academic writing, particularly in fields like sociology, psychology, and linguistics. This article provides an overview of nominalization, its functions and types, and its impact on academic writing. The article also discusses the potential pitfalls of nominalization and offers tips for ensuring effective use of this technique.

Key Words: *Nominalization, Academic Writing, Verbs, Adjectives, Nouns.*

АННОТАЦИЯ

Номинализация относится к процессу преобразования глаголов или прилагательных в существительные. Это обычная практика в академическом письме, особенно в таких областях, как социология, психология и лингвистика. В этой статье представлен обзор номинализации, ее функций и типов, а также ее влияния на академическое письмо. В статье также обсуждаются потенциальные ловушки номинализации и предлагаются советы по обеспечению эффективного использования этой техники.

Ключевые слова: *номинализация, академическое письмо, глаголы, прилагательные, существительные.*

INTRODUCTION

Nominalization is an essential tool for academic writers as it enables them to convey complex ideas and concepts with clarity and precision. Nominalization involves transforming verbs or adjectives into nouns. This technique allows writers to create a more formal tone while also emphasizing the significance of key ideas or concepts. Nominalization is commonly used in academic writing across various disciplines; however, it can be misused if not executed effectively. Nominalization has several functions that make it an indispensable tool for academic writing. Firstly, it allows writers to convey abstract ideas more concisely by reducing lengthy clauses into single nouns. For instance, "the act of walking" can be simplified to "walking." Secondly, nominalization creates a more formal tone by replacing verbs

with nouns. For example, "to discuss" can be replaced with "discussion." Thirdly, it helps writers emphasize key concepts by making them stand out as standalone entities. Nominalized terms such as "globalization," "colonialism," or "feminism" are examples of how nouns capture complex ideas.

DISCUSSION AND RESULTS

Nominalization serves to simplify complex ideas by reducing the number of words needed to convey them. This is especially important in scientific writing, where clarity and precision are critical. Nominalized phrases such as "the analysis of data" or "the investigation of phenomena" allow writers to express complex concepts in a single word or phrase. This not only makes sentences shorter and more concise but also helps readers understand the main idea more easily.

Another advantage of nominalization is that it allows writers to focus on the subject matter rather than individual actions or events. For example, instead of writing "we conducted experiments," a writer could use "experimental procedures were employed." This phrasing emphasizes the methods used rather than the individuals performing them, which can be important when conducting research.

Nominalization is a linguistic process that transforms a verb or an adjective into a noun. This process involves the addition of suffixes to verbs, such as -tion, -ment, and -ance. Nominalization is a common feature of academic writing and it is used to create abstract nouns that encapsulate complex ideas.

One example of nominalization can be seen in the following sentence: "The government's decision to increase taxes was met with widespread criticism." In this sentence, "decision" is a nominalized form of the verb "decide." By using the noun form, the writer is able to convey a complex idea in a more concise manner.

Another example can be seen in the sentence: "The construction of new buildings in downtown areas has led to increased traffic congestion." In this sentence, "construction" is a nominalized form of the verb "construct." Again, by using the noun form, the writer is able to convey a complex idea more succinctly.

Nominalization can also be used to create abstract nouns from adjectives. For example, "happiness" is a nominalized form of the adjective "happy," while "strength" is a nominalized form of the adjective "strong." However, the overuse of nominalizations can have negative impacts on academic writing. Excessive nominalizations can obscure meaning by creating longer sentences that readers may find challenging to comprehend quickly. Additionally, overuse may lead to ambiguity in sentences as noun-based phrases tend to lack verb tenses which would help define tense-related meanings. Nominalization is a crucial tool for academic writing, but it should be used judiciously. The technique enables writers to convey complex ideas

and concepts accurately while maintaining a formal tone. However, writers must ensure that they do not overuse nominalization in their writing, as this can lead to confusion and ambiguity.

In conclusion, nominalization is an important linguistic tool used in academic writing to create concise and abstract nouns that encapsulate complex ideas. It involves transforming verbs and adjectives into nouns through the addition of suffixes such as -tion, -ment, and -ance. Nominalization allows writers to convey information in a more concise manner while still maintaining clarity and precision.

REFERENCES:

1. Khoshimova, N. A. (2021). ASSOCIATIVE FIELDS OF THE COLLECTIVE AND INDIVIDUAL CONSCIOUS. Theoretical & Applied Science, (5), 436-439.
2. Hashimova, N., & Sattorov, T. (2021). USAGE OF ENGLISH MILITARY TERMINOLOGIES AS A NEUTRAL AND COLLOQUIAL VOCABULARY. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES (2767-3758), 2(11), 162-167.
3. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o'zbek tillarining funktsional uslublari. Молодой ученый, (19), 584-585. 6. Mamajanova, M. (2021). MODEL CONCEPT MODELING IN LINGUISTICS TYPES OF LINGUISTIC MODELS. Экономика и социум, (1-1), 160-163.
4. Xoshimova, N. (2019). External factors of associations" individuality. Scientific journal of the Fergana State University,
5. Toirova, N. I. (2019). The significance of the symbols of Mirror and Portrait in teaching Symbolism. sign, 1, 22.
6. Gulyora, I., & Zulxumor, F. (2022). O’zbek va ingliz adabiyotida insho janri. Involta Scientific Journal, 1(12), 25-31.
7. Gulyora, I., & Zulxumor, F. (2022). Tilni o’zlashtirishda keng qamrovli intelektning ro'li. Journal of new centuries innovations, 5(19), 54-57.
8. Holbekova, M., Mamajonova, M., & Holbekov, S. (2021). COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Экономика и социум, (3-1), 83-85. 8. Mirzayevna, M. (2021). Innovative
9. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. (2014). An introduction to functional grammar (4th ed.). Routledge.
10. Swales, J. M., & Feak, C. B. (2012). Academic writing for graduate students: Essential tasks and skills (3rd ed.). University of Michigan Press.
11. Thompson, G., & Ye, Y. (1991). Evaluation in the reporting verbs used in academic papers. Applied Linguistics, 12(4), 365-382.

12. Widdowson, H.G (1979) Explorations in Applied Linguistics Oxford University Press
13. Hyland K (2000) Disciplinary Discourses: Social interactions in Academic Writing Longman.
14. Ibragimovich, N. R. (2020). Social And Philosophical Fundamentals Of National Development. The American Journal of Applied sciences, 2(07), 45-49.
15. Hoshimova, N., & Zulxumor, F. (2023). Induktiv uslubda grammatikani o'qitish. International scientific journal "Interpretation and researches", 1(6), 69-73.
16. Aziza, O., & Sevara, S. (2023). INGLIZ TILI ME'YORIY TALAFFUZ STANDARTLARINI O 'QITISH MEZONLARI. Involta Scientific Journal, 2(1), 138-141.
17. Shermamatova, S., & Tursunova, M. (2022). THE WORK CURRENTLY BEING DONE TO IMPROVE THE QUALITY OF EDUCATION IS THEIR EFFECTIVENESS.
18. Shermamatova, S., & Odiljonova, M. (2023). O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA METAFORALARNING FOYDALANISH TAHLILI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(4), 91-97.
19. Shermamatova, S., & Umirjonova, S. (2023). INGLIZ VA O 'ZBEK TILIDA SINONIM SO 'ZLARNING QO 'LLANILISHI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(4), 98-104.

FEATURES AND PRINCIPLES OF REGULATION OF FOREIGN TRADE RELATIONS

Ludik Sahoba Pardabaevna
Master of Tashkent state economic university

ABSTRACT

This article, foreign trade activities, the concept of closely looking out and his foreign economic activities, the role will discuss. That is in addition to, the foreign trade activity of the regulation in practice with a number of regulated in principles, methods and mechanisms and the Republic of Uzbekistan 's foreign trade activities of the subjects, as well as, their features of the article's main subject constitute a will.

Key words: *International trade policy, foreign economic activity, foreign trade activities of subjects.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье, внешнеэкономической деятельности, концепция пристального внимания и его внешнеэкономической деятельности, роль будет обсуждаться. То есть помимо, внешнеэкономической деятельности регулирования на практике с рядом регламентированных принципов, методов и механизмов внешнеэкономической деятельности Республики Узбекистан субъектов, а также, их особенностей основных статей предмет составляет завещание.

Ключевые слова: *международная торговая политика, внешнеэкономическая деятельность, внешнеэкономическая деятельность субъектов.*

INTRODUCTION

The world today in the global economy this review and all development trends h er a state's own economy development of foreign economic inactive, while its development of active investment policy without ta could not provide knew well that without this central and long to the term m ipoll prey the key to effective investment policy the conduct of anga e ' attention needs to continue. Accordingly, in accordance with this year, this time also in foreign economy activities in home country in the way of active investment policy and flour go out to further improve a serious attention is focusing on.

This time the president of the republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev for the year 2019 this is the must to the president about the priority tasks of promotional also, in reference to the large investment, "world experience k this I would state that the implementation of active investment policy from our economy has reached this

stability . Investment along with various links and the network to the area to new technology, country or the experience, highly qualified professionals come into the business is the rapid development" [58]that ta ' kidlab this tdi.

World experience on display, investment and foreign investment in national economy without creating favorable conditions active involvement, without taking digital our economy this in the world, economic environment from your failures q iyat can not integration. The maxam in This time of the country's economic foreign investment Uzbekistan involving in the process of either required to enable real- sh lipid create among city, the goal in a complex s the implementation of measures. This measure- t adbirlar h ududlarga investment ambition to more active involvement as lydda directed his be come today, gulf investment the effective a further improvement work was carried out. As a result, foreign investment in each zone in the development of Alba and the results will be achieved.

DISCUSSION AND RESULTS

In addition, the international trade policy of the republic of Uzbekistan, the country's economy policy, constitute the basic and integral part. Like any other state, is also the country of the republic of Uzbekistan of goods and services import of voters, exporters, producers and consumers in support of their activities as well as one of the most important goals of the guarantee of the republic knows that. Adopted on May 26, 2000, "on foreign economic activity". the republic of uzbekistan according to article 1 of the law, the law of the main objectives of the international economic activity of the Republic of Uzbekistan for the implementation of economic, to ensure the security, sovereignty and economic interests of the republic of protection, and integration to stimulate the development of the national economy is to create the conditions for.

The main task in the field of international trade of the country, the country's internal production and delivery process of goods in the market of local products to relieve the competitiveness of economic stability , to ensure that local manufacturers, foreign manufacturers, like this damage the interests. The market, as well as export products for working out the main purpose is to help a fellow of the local production.

You are currently in the Republic of Uzbekistan, the competition is necessary to consider if it's impossible to consider the positive results of the measures adopted by some companies and in some cases it would be based monopoly in business management could be observed. The international trade activities of the country in the implementation of its export-import operations in size, composition

[58] Uzbekistan Republic President Shaukat Mirziyoyev High To the meeting Application

and geographical location you can see the effects of. Civilized of the Republic of Uzbekistan the state of the country recognized by international legal rules and principles add to the economy of the world economy, as well as international agreements and customs union and available through the free economic zone of the other rules to follow are.

In particular, with the leading countries "Central asia + the Russian Federation ", "Centeral Asia + China", S5 +1 (USA). Central Asia + as Uzbekistan, "Central Asia + Japanese " , "Central Asia+ Canada", regional withim the framework of cooperation gentle on the horse in various formats in the development of active q at. This central O c leading to the foreign countries in political, trade-economyand security sphere ala q may be many years ago I t izim a basis go that k go to this rsatmokda. Modern Uzbekistan in the world and the m us under this the situation of the growing of wide within the country of forming. This reinforcement of the country in a short period mavkei the international index has been added.

Uzbekistan world bank "doing business" rating position in the state rose to 7 units to the list of indicators pricing and business among 190 8-position, best reform has entered the ranks of countries.

In particular, in years with Russia strategic partnership and cooperation strengthened significantly. 2021-year in January - September of Russia in the country's total foreign trade turnover share (18.1%) or 5.2 billion dollars. The region of Uzbekistan differs from the production of Russia, delivery of food and other products have expanded dramatically. The implementation of economic development programs and major projects in the priority area is a success.

With the initiative of uzbekistan and the united nations human security trust fund was established in the region of the offer orolbuyi multilateral, regional and central asia region to strengthen international cooperation in the united nations general assembly, educational and religious tolerance, sustainable tourism and sustainable development , Orolbuyi of the region by promoting the creation of a number of important technologies on the environmental innovation regions and was accepted. This serves to further pursue practical action steps forward with the table in Uzbekistan. Since the year of 2017 for the first time in the history of relations between Uzbekistan and the us, the us high-ranking economic delegation - the ministry of commerce of the u. Ross, F. Bryant Mississippi state governor, Us certified trade mission (2019) was carried out by. Our foreign trade turnover with the countries is 339.4 million. dollars.

Relations with Turkey, its traditions, as the Ministry of Foreign Affairs of Uzbekistan is coordinated by the Department of Cooperation with European

Countries. As a result of this visit in political, trade-economic, investment, cultural-humanitarian and other spheres results in appealing agreements have been reached. Turkey's share in the total foreign trade turnover was up 8.6 percent of the country. This will show a steady increase of developing bilateral relations between the two countries, say no if you will not be confused.

Of the Republic of Uzbekistan President Shavkat Mirziyoev on 13 April 2017 the year of "foreign trade regulation in the field of further improvement of the system of measures on" UP-5012-dated on the basis of the decree of Uzbekistan for foreign economic relations, investments and Ministry of Trade was transformed into the Ministry of Foreign Trade of Uzbekistan. This decree "in order to improve the reception of foreign trade relations, foreign trade liberalization, exports, enhance competitive local products and local expatriation further improvement of the system of the manufacturer between companies and their foreign partners long-term stable commercial relationship set.

Foreign trade policy of the country of Uzbekistan the development and implementation of state regulation of foreign trade activities is responsible for and coordinates the work of bodies.

Please tell me freely protectionism policy in Uzbekistan conclude that we always stand in the place of the main skills of the subjects of internal trade in the international competition of hcity we've come to imo, but also give us goods abroad is expensive and for this reason it can not give an answer to it than the principles of quality. Issues of the second side then it is us monopoly entities in place a solid place occupy has come to.

REFERENCES

1. Alimov II Finance . - T.: TDIU. 2007
2. Z. _ Khurramova , C. Toshalieva , J. _ Turopov the world economy and look at it economic relationships Opposite " Nasaf " publishing house 2007
3. Uzbekistan in the Republic ta east i basics : Textbook / Responsible : X * Boboev .- T . : Uzbekistan Writers Association " Literature fund * edition .,2001.
4. A. Vahabov, N. Jumayev, U. Burkhanov. International financial relations. " East " publisher - T.:, 2003
5. Robert Pindike , Daniel Rabinfeld . Microeconomics Robert Pindick , Daniel Rubinfeld . " Microeconomics "
6. https://cyberleninka.ru/article/n/state-regulation-of-foreign-economic-activity-ofuzbekistan/viewer
7. https://open.lib.umn.edu/principleseconomics/chapter/17-3-restrictions-oninternational-trade/

УДК 656.25

“ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛЛАРИ” АЖ ДА ПОЕЗДЛАРГА БЕРИЛАДИГАН ОГОҲЛАНТИРИШЛАРНИ АВТОМАТЛАШТИРИЛГАН ТИЗИМИНИ ЯРАТИШ АСОСИДА ПОЕЗДЛАР ҲАРАКАТИ ҲАВФСИЗЛИГИНИ ОШИРИШ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ

Н.С. Тохиров

АННОТАЦИЯ

Мақолада “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ да поездларга бериладиган огоҳлантиришларни бериш тизимини автоматлаштириш ва огоҳлантиришларни ягона тизимга бирлаштириш ёрдамида огоҳлантириш бланкаларини электрон шаклда поезд машинистига етказиш хамда поездлар ҳаракатининг хавфсизлигини ошириш масалалари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: *поездлар ҳаракати ҳавфсизлиги, огоҳлантириш, бланка, транспорт, рақамлаштириш.*

МЕРЫ ПОВЫШЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДВИЖЕНИЯ В АО “УЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙУЛЛАРИ” НА ОСНОВАНИИ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ВЫДАЧИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЙ

Н.С. Тохиров

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы автоматизации системы предупреждений, выдающимся поездам в АО “Ўзбекистон темир йўллари” и доставки бланков предупреждений в электронном виде машинисту поезда путем объединения предупреждений в единую систему и повышения безопасности движения поездов.

Ключевые слова: *безопасность движения поездов, предупреждение, бланка, транспорт.*

MEASURES TO INCREASE TRAIN SAFETY ON THE BASIS OF THE CREATION OF AN AUTOMATED SYSTEM OF WARNINGS TO TRAINS IN JSC "UZBEKISTAN RAILWAYS"

N.S. Toxirov

The article deals with the issues of automation of the system of warnings to trains at JSC “Uzbekistan Railways” and the delivery of warning forms in electronic

form to the train driver by combining the warnings into a single system and improving the safety of trins.

Keywords: *train safety, warning, letterhead, transport, digitization.*

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида 2020 йил “Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб эълон қилинган. Ҳозирги кунда “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ юк ва йўловчи ташиш ҳамда хизмат кўрсатиш сифатини тубдан яхшилаш мақсадида Германиянинг “DB Engineering and Consulting GmbH” компанияси билан ҳамкорликни йўлга қўйди. Ушбу компания томонидан ўтказилган темир йўл транспорти фаолиятининг жорий ҳолатининг таҳлили асосида соҳада учраётган камчилик ва муаммолар ҳамда темир йўл транспортида юк ва йўловчиларни ташиш соҳасидаги хизмат сифатини ошириш бўйича таклиф ва тавсияларини ишлаб чиқилган.

Ҳозирда хорижий мутахассислар логистика ривожланиш стратегияси ва рейтингини ошириш чора-тадбирлари устида ишламоқда. Айни пайтда темир йўл тармоғининг йирик станциялари ва узелларига ташриф буюриб, "Ўзбекистон темир йўллари" АЖ нинг логистика салоҳиятини ўрганиш ишларининг дастлабки босқичлари амалга оширилди. Бундан ташқари, “DB Engineering & Consulting Gmbh” компанияси билан қуйидаги йўналишларда ишларни бажариш режалаштирилган:

1. “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг транспорт бозоридаги мавқеини мустаҳкамлаш, молиявий барқарорлигини ошириш.

2. Темир йўл транспорти самарадорлигини ошириш, тариф сиёсатини такомиллаштириш, юк ташишни ривожлантириш.

3. Транспорт ва логистика хизматларини такомиллаштириш, инвестиция-ларни жалб қилиш, давлат-хусусий шерикчилик механизмини жорий этиш масалаларини ўрганиш.

4. Ўзбекистон Республикаси темир йўл транспортини рақамлаштириш даражасини ошириш.

5. Йўловчиларга хизмат кўрсатишнинг самарадорлигини ошириш.

Компания билан тузилган шартнома асосида "Ўзбекистон темир йўллари" АЖ фаолиятини такомиллаштириш бўйича ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш учун "Йўл харитаси" тайёрланди [1].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Юқоридагилардан келиб чиқиб, темир йўл транспортида янги ахборот технологияларини қўллаган ҳолда поездлар ҳаракати ҳавфсизлигини ошириш

тизизимини яратишни тақазо этади. Ҳозирда темир йўл транспортида айрим соҳаларда, хужжат айланишини электрон шаклини яратиш ва жараёнда инсон омилини камайтириш мақсадга мувофиқ.

“Ўзбекистон Республикаси темир йўлларидан техникавий фойдаланиш қоидалари” нинг 263 бандига мувофиқ, поездларнинг йўналиш вақтида локомотив бригадаларининг алоҳида ҳушёрлигини таъминлаш ва уларни ишларни амалга ошириш хақида огоҳлантириш керак бўлган тақдирда поездларга ёзма огоҳлантиришлар топширилади.

Барча огоҳлантиришлар уч турга бўлинади:

а) белгиланган вақтдан бекор қилингунча амалдагилар, тегишли раҳбар ишларни бажариш шароитларига кўра ишнинг якунлашининг аниқ вақтини айтиб беролмаган ҳолларда;

б) ишлар раҳбари томонидан белгиланган аниқ муддат мобайнида амалдагилар, ушбу муддат огоҳлантириш бериш учун буюртмада кўрсатилади;

в) айрим поездлар учун ўтказишнинг алоҳида ҳаракатларида (масалан, поездда белгиланган тезликда ҳаракатланиши мумкин бўлмаган юк ёки ҳаракат таркибининг мавжудлиги, графикда белгиланмаган тўхташлар тайинланиши ва риоя қилиш зарурлигида).

Барча огоҳлантиришлар ДУ-61 шаклидаги огоҳлантириш бланкасига ёзилади ва станция навбатчиси томонидан поезд машинистига берилади (1-расм).

Ўз навбатида огоҳлантиришни олган поезд машинисти бланкада кўрсатилган пикет ёки километрга яқинлашганда огоҳлантириш бланкасида тезликда алоҳида хушёрлик билан ҳаракатини давом эттириши шарт [1,2].

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ да поездларга бериладиган огоҳлантиришлар тизимидаги камчиликларни қуйидагилар ташкил этади:

- тизимда инсон омилининг юқорилиги;
- тизимнинг тўлиқ автоматлаштирилмаган тарзда ишлаши;
- огоҳлантириш бланкаси поезд машинистига етиб бориш вақтининг узунлиги;
- огоҳлантиришларни рўйҳатга олиш журналини (ДУ-60) электрон тарзда тўлдириш имкониятининг мавжуд эмаслиги;
- огоҳлантиришлар бланкасининг ҳар бир поезд учун алоҳида тўлдирилиши;
- парк бўйича навбатчиси бўлмаган станцияларда станция навбатчиси-нинг бланкани тўлдириш учун вақт сарфининг юқорилиги;

ДУ-61 шаклидаги бланка

ОГОҲЛАНТИРИШ БЛАНКАСИ

№ _____ поездга огоҳлантиришни _____ 20__ йилда олдим

Машинист (машинист ёрдамчиси) _____

Станция _____ (штемпель) «___» _____ 20 __ й.

ОГОҲЛАНТИРИШ № _____ поездга

Огоҳлантириш амал қилиш жойи (км, пикет, станция)	Амал қилиш муддати, соат	Тезлик, кўпи билан, км/соат	Қизил сигнал олдида тўхташ, у бўлмаса ҳаракатланадиган энг катта тезлик, км/соат	Поезд ҳаракатининг бошқа алоҳида шартлари
1	**2**	**3**	**4**	**5**
15	Бекор қилин.	25		
28	8-16	15		
123	8-14			
172-175	8-16			
Оқсой				
186	10-12			
Булоқчи	Бекор қилин.	40		
8 стрелкали ўтказгич				
Ханабад	Бекор қилин.	60 юк поезди		
3-асосий йўл	Бекор қилин.	70 йўловчи поезди		

Станция навбатчиси _____

(оқ рангдаги диоганали бўйича сариқ полосали)

1-расм. “Ўзбекистон темир йўллари” АЖда огохлантиришлар бланкаси

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ да огохлантиришларни беришнинг ҳозирги кундаги схематик кўриниши 2-расмда келтирилган.

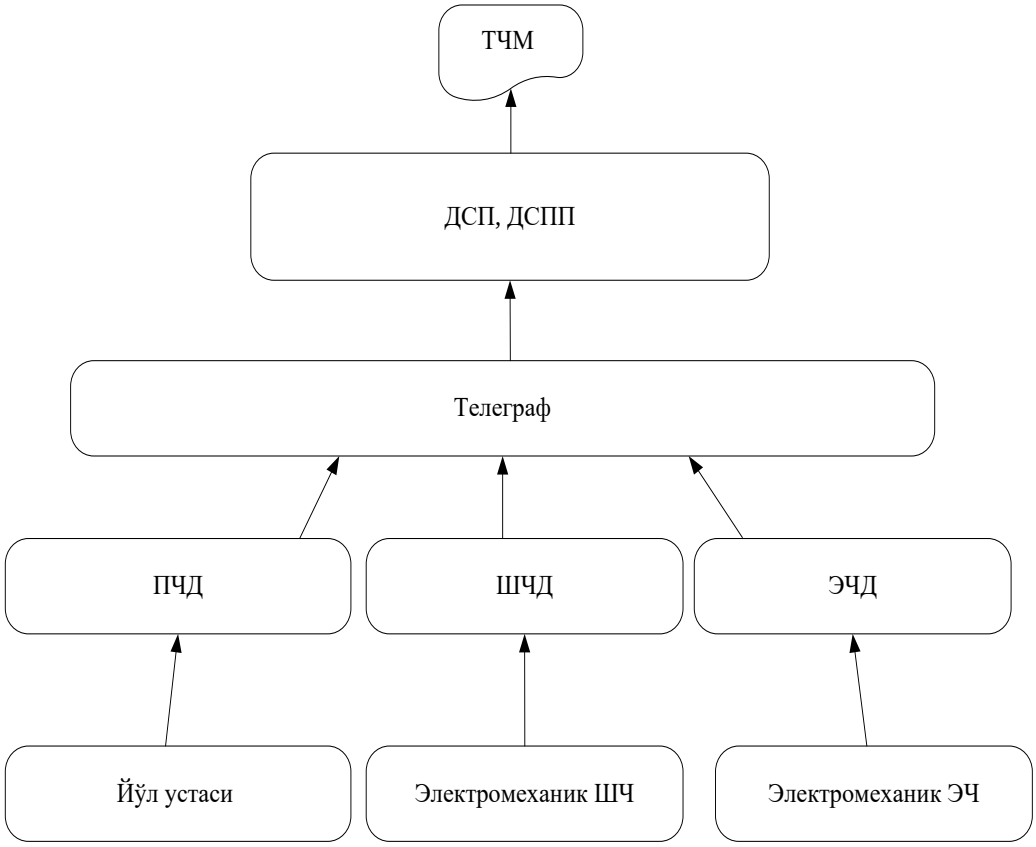

2-расм. “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ да огохлантиришларни беришнинг
ҳозирги кундаги холати

Бу ерда:
ТЧМ-поезд машинисти
ДСП-бекат навбатчиси
ДСПП-стрелкали пост навбатчиси
Телеграф-телеграф
ПЧД-йўл хўжалиги диспетчери
ШЧД-алоқа ва сигналлаштириш хўжалиги диспетчери
ЭЧД-электр таъминоти хўжалиги диспетчери

Юқоридаги расмдан кўриниб турибдики юзага келган огоҳлантиришлар йўл устаси, алоқа ва сигнализация бўлими механиги ва электр тармоқ корҳонаси мехниклари аниқлайди. Аниқланган огоҳлантиришлар ҳар бир корҳонанинг диспетчерларига узатилади. Диспетчерлар телеграфга телеграф эса поезд диспетчерига ва станция навбатчилрига узатади, агарда кутилмаган вазиятларда юзага келадиган огоҳлантиришлар кузатилса ПЧД, ШЧД ва ЭЧД

лар дарҳол поезд диспетчерига ҳабар беради. Одатий тарзда огоҳлантиришлар юқоридаги схема бўйича бериладиган вақтини камайтириш.

Маълумотлар оқими айланишини ва ҳаракат ҳавфсизлигини ошириш мақсадида автоматлаштирилган тизимлари орқали маълумотларни узатишни мақсадга мувофиқ.

Огоҳлантиришларни автоматлаштирилган тизимини яратиш “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ нинг 6 та минтақавий темир йўл узелларидан юборилган маълумотларга таянган ҳолда амалга оширилади ва назорат бошқарув раиси ва “Ягона диспетчерлик маркази” бошлиғи томонида олиб борилади [3,4].

Таклиф этилаётган тизимдаги маълумотлар базасига огоҳлантиришларнинг йиғилиш жараёни 3-расмда келтирилган схема бўйича ишлайди.

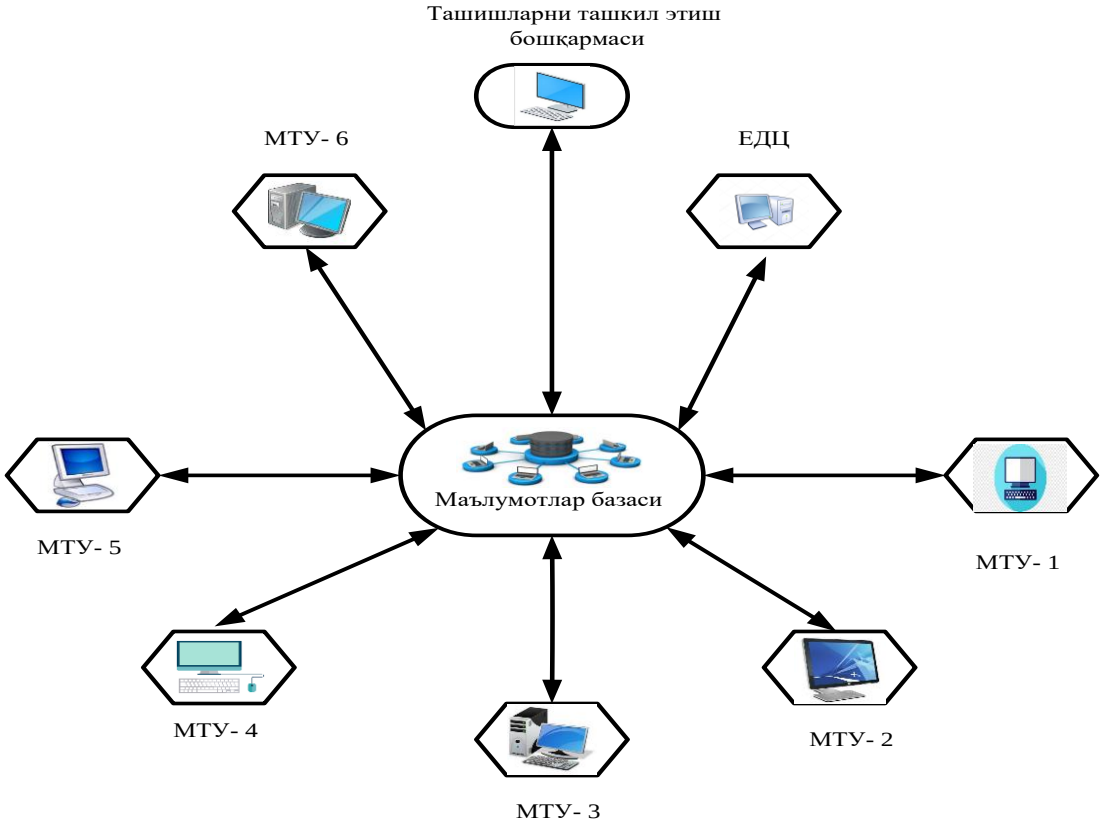

3-расм. Маълумотлар базасига огоҳлантиришларнинг йиғилиш жараёни

Автоматлаштирилган тизим огохлантиришларнинг ўз вақтида етиб бориши ва кўнгилсиз ходисаларни олдини олишга хизмат қилади. Огохлатиришларни автоматлаштиришда таклиф этилаётган тизими 4-расмда келтирилган[5].

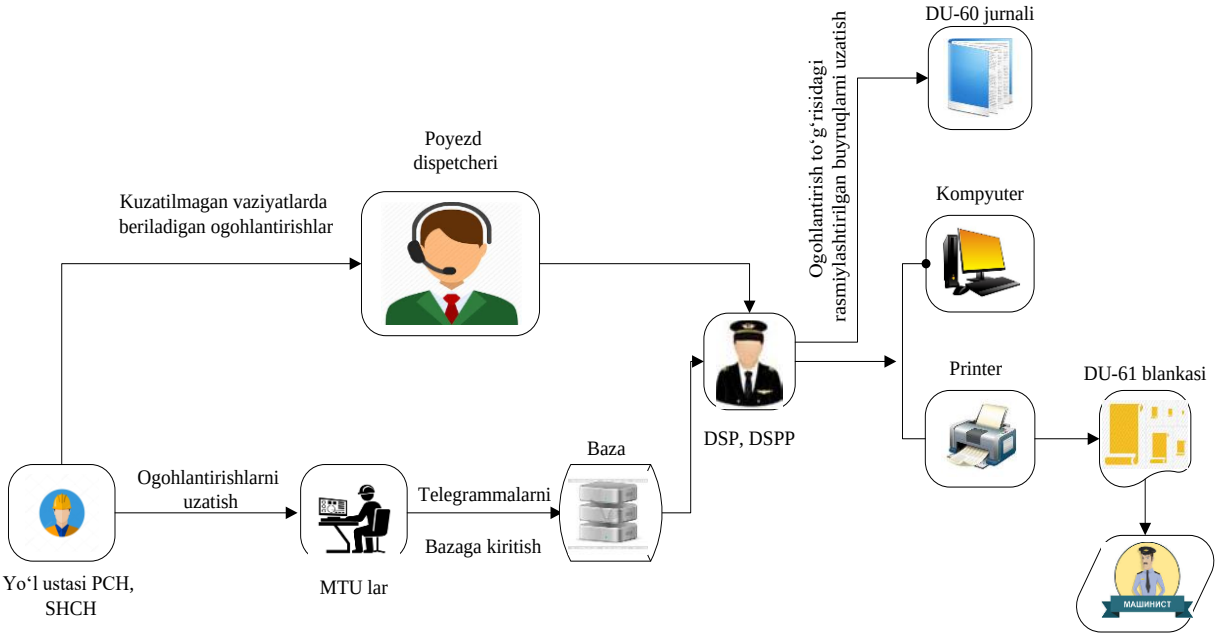

4-расм. Огоҳлантиришларни автоматлаштирилган тизими

Бу тизимни жорий қилиш орқали маълумотларнинг аниқ ва қисқа вақт ичида поезд машинистига етиб боришини таъминланади.

Ҳулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, темир йўл транспортини рақамлаштириш ва автоматлаштириш бугунги куннинг энг долзарб масаласи ҳисобланади. Шу мақсадда поездларга бериладиган огоҳлантиришларни ягона тармоқда бирлаштириш ва огоҳлантиришларнинг поезд машинистига етказиб беришнинг янги электрон тизимини ташкил қилиш орқали поездлар ҳаракати хавфсизлигини ошириш.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси темир йўлларидан техникавий фойдаланиш қоидалри. Тошкент 2017. – 64 б.
2. Ўзбекистон Республикаси темир йўлларида поездлар ҳаракати ва маневр ишлари бўйича йўриқнома. Тошкент 2017. – 109 б.
3. В.Н. Морозов, А.П. Батурин, С.С. Иотапченко. Автоматизированная система выдачи и отмены предупреждений (АСУ ВОП-2). Москва. 2015 й.
4. Рязанов Н.А. Боцвин Д.В. Снижение факторов риска работы автоматизированных систем выдачи предупреждений (АСУ ВОП-2) на железнодорожном транспорте.
5. Е.В. Врублевская, И.П. Врублевский, Я.Л. Засенко. Система выдачи предупреждений, интегрированная в систему контроля за машинистом и локомотивом.

INGLIZ TILIDA ANIQLOVCHI VA UNING GAPDAGI O`RNI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Napasova Baxora Boymirzayevna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz tilida aniqlovchilarning ifodalanishi va uning gapdagi o`rni, sintaktik va semantik xususiyatlari hamda ularning turlari haqida fikr yuritilgan. Aniqlovchi va ularning o`ziga xos xususiyatlari tahlil qiligan . Tahlillar bir qancha misollar asosida dalillashga harakat qilingan. Aniqlovchi ergash gaplarning turlari va gapdagi ishtiroki haqida mushohada qilingan. Tilshunos olimlarning ingliz tilida aniqlovchilar haqida turli munozrali qarashlari o`rganilgan, taqqoslangan va umumiy xulosalangan.

Kalit so`zlar****: aniqlovchi, aniqlanmish, predikat, predikativlik, ikkinchi darajali bo`lak, sifat, aniqlovchili eragsh gaplar.**

АННОТАЦИЯ

В данной статье выражения детерминативов в английском и обсуждаются его место в предложении, синтаксические и семантические признаки и их виды. Анализируются детерминанты и их специфические характеристики . Анализ пытались доказать на нескольких примерах было сделано наблюдение о видах определяющих пределожний и их участики .Были изучены, сопоставлены и сделаны общие выводы различных противоречивых в зглядов лингвистов на детерминативы в английском языке .

Ключевые слова*: определитель, определение, предикат, предикативность, вторичный пречастие, прилагательное, определенний артикль.*

ABSTRACT

In the article, the expression of attributive in English and its place in the sentence, syntactic and semantic features and their types are discussed. Attributive and their character traits were analyzed and evidence was tried based on examples. The types of determining clauses and their participation in the sentence were observed. Various controversial views of linguists about attributive in english have been studied, compared and generally concluded.

Key words: attributive, defined, predicate, predicative, secondary clauses, adjective, attribute clauses.

KIRISH

Tilshunoslikda ikkinchi darajali gap bo’laklari o’rtasida ajralib turadigan sintaktik birliklardan biri bu – aniqlovchidir. Aniqlovci tilshunoslikda ko`p

o`rganilmagan soha hisoblanib, olimlar o`rtasida turi bahs - munozaralarni uchratish mumkin. U o'z tuzilishi, turlari, o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi. Aniqlovchi gapda otga bog`lanib kelishi bilan boshqa ikkinchi darajali bo'laklardan farqlanadi . Hol va to'ldiruvchi doimo kesimga tobe bo`lib kelib, gapning mustaqil bir bo'lagi sifatida qatnashadi. Olimlar aniqlovchi birikma tarkibida uning bir elementi sifatida ega, kesim, to'ldiruvchi, hol va hatto bir aniqlovchi ikkinchisiga tobe bo'lib kela oladi deb hisoblaydilar.

METODOLOGIYASI

Ingliz tilshunosi B. Ilish aniqlovchining yana bir o'ziga xos xususiyati haqida fikr yuritar ekan, u o'zi aniqlayotgan bo'laklardan ham oldin ham keyin kela olishidir degan fikrni ilgari so`radi.

Ingliz tilshunoslaridan K. N. Kachalova va E. E. Izrayelovichlar aniqlovchini quyidagicha tavsiflashadi: "Определение называется второстепенный член предложения, который обозначает признак предмета. Определение относится к существительному. Значительно реже оно относится к местоимениям-существительным" [18, 377 Практическая грамматика английского языка].

Ushbu olimlarning fikricha, aniqlovchini narsaning belgisini bildirib, otga bog`lanib keladi. Lekin bu ta'rif aniqlovchini to'liq tavsiflay olmayapdi. Chunki aniqlovchi nafaqat narsani balki shaxsni ham belgisini bildirib kela oladi, masalan: *a funny man*. Ingliz tili tilshunoslaridan yana biri V. Kaushanskaya aniqlovchiga quyidagi ta'rifni beradi: "The attribute is a secondary part of the sentence which qualifies a noun, a pronoun, or any other part of speech that has a nominal character It may be expressed by any part of speech ." [17, 252 грамматика английского языка]. Biz bu ta`rif orqali olimni aniqlovchini to'liq tasvirlay olgan deb hisobladik. Haqiqatdan aniqlovchi ot va olmoshni aniqlab kela oladi va har qanday so'z turkumi bilan ifodalana olinadi. Hozirda ko'pgina adabiyotlarda aniqlovchi ergash gaplar aniqlovchining bir turi sifatida qaralmoqda va aniqlovchi nafaqat ot, olmosh balki gaplarni ham aniqlab keladi deya e`tirof etilmoqda.

Aniqlovchiga rus tilshunos olimi A.I.Smirnitskiy qo`yidagicha ta`rif berdi: " Aniqlovchi – gapning ikkinchi darajali bo`lagi bo`lib, u birinchidan, narsani belgisini yoki kengroq aytganda sifat munosabatlarining ifodasi, ikkinchida , so`z bilan yaqin atributiv bog`liqlik bilan tasniflanadi. Til birliklari orasida aniqlovchi roli uchun eng mos keladigan sifatdi. Shu bilan birga, aniqlovchi rolini o`z-o`zidan belgini belgilamaydigan so`zlar ham o`ynashi mumkin, lekin ma`lum birikmalarda gapdagi boshqa so`zlar bilan alohidamunosabatga kirishib, belgini aniqlash uchun xizmat qilish mumkin. Demak, masalan, *otamning xonadonidagi* so`z birikmasida ta`rif vazifasini egalik kelishigidagi ot bajaradi. " [А.И.Смирницкий, Синтаксис

английского языка, Москова 1957, 231 с]. Bundan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, nutqning bir qismi sifatida otning ma`nosi xususiyatni belgilash emas, balki ob`ektivlik bilan tavsiflanadi. Shunday ekan, aniqlovchi xususiyatini olish uchun ot belgilanayotgan narsa bilan qandaydir aniq munosabatga kirishishi kerak. Faqat ma`lum munosabatlarni ifodalash orqali ot belgining ko`rsatkichi bo`lib, uning ob`ektiv ma`nosini zaiflashtiradi. Ot maxsus hol shaklida ham, bosh gap bilan ham aniqlovchi vazifasini bajaradi. “Ingliz tili aniqlovchi aniqlanmishdan oldin qo`yilishga moil bo`lgan tillardan biridir. Boshqa tillarda xususan, frantsuz tilida sifat otdan keyin keladi..” [А.И.Смирницкий, Синтаксис английского языка, Москова 1957, 235 с].

MUHOKAMA

Aniqlovchi va aniqlanmishda asosan o`zak so`z oxirida bo`ladi. Fikrlarni alohida xususiyatlardan umumiy tushunchaga o`tkazishning bunday usuli ingliz tilining butun tuzilishiga xosdir. Masalan, *kumush qoshiq* qo`shma so`zida birinchi element muayyan xususiyatni bildirsa, ikkinchisi, o`zak elementni esa shu alohida xususiytning tashuvchisini bildiradi va butun majmuani o`z ichiga olgan sinfni belgilaydi. Bu sifatlarning alohida o`rni kesimlarga yaqinligi bilan izohlanadi. Sifatga aylanmagan kesim muntazam ingliz tilida otdan keyin qo`yiladi masalan: *She didn`t hide her the impression desired.* Kesimning aniqlanayotgan otga nisbatan bunday holat har qanday kesimning, go`yo rivojlanmagan ergash gap bo`lishi bilan izohlanadi . Gapdagi ishtiroki nafaqat ergash gapga, balki mustaqil gapda ham rivojlanishi mumkin. Masalan: - “ The woman carrying the bag is speaking ”, - So`mka ko`targan ayol gapriyapdi - Ayol so`mka ko`tarib turibdi – U gapriyapdi. Kesim bu yerda kesim ikkinchi darajali predikativlik soyasiga ega. Bo`lishli qo`shma gap orqali ifodalangan aniqlovchi oldindan tayyor holda berilmaydi, balki gap jarayonida go`yo o`tib ketayotgandek yonboshlovchi sifatida qo`shiladi. Kesim kesim bilan ifodalangan sifat fe`l zamon sifatlari sifatida idrok qilinadi va uning aniqlanayotgan ot bilan aloqasi odatiy aniqlovchili bog`lanishdan ko`ra jonliroq bo`lib, shu ma`noda u qandaydir predikativ ma`noga ega. Aniqlovchining ot bilan bog`lanishi predikativ bog`la-nishga yuklamali ta`rifning ot bilan bog`lanishga yaqinroq. Ingliz tilida egalik holat sifatdosh bilan birga ishlanadi va aniqlanayotgan otdan oldin qo`yiladi. Bunday tuzilish sababli, ya`ni bu qurilmaga sabab bo`lgan otning sintaktik roli tufayli ot ma`lum o`zining “ obe`ktivligini” yo`qotadi. “Nemis tilida tuslanish sistemasi jonliroq saqlanib qolgnligi sababli genitive holatdan ancha erkindir.

Ingliz tilida egalik holatning so`z shakliga kelsak, ularning o`rni sifatdoshning o`rniga nisbatan qat`yroq; shu ma`noda ular egalik olmoshlarga yaqinlashadi. Shuni

hisobga olish kerakki , ushbu ishning g`oyasi predikativlikni istisno qiladi. Buning natijasida uni alohidalash mumkin emas. Ega sifatning belgisini ifodalmaydi, balki predmetni boshqa qatorlardan ajratib turadi.” [А.И.Смирницкий, Синтаксис английского языка, Москова 1957, 248 с]. Oldingi ot bilan ifodalangan aniqlovchi belgilangandan keyin muntazam ravishda qo`yiladi. Bu predloglarning o`zi joylashgan so`zlarni bog`lovchi roli bilan izohlanadi. Predloglarning tabiiy o`rni so`zlar orasidagi joy, bu ergash gaplar o`rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Demak, aniqlovchidan oldin bosh gap birikmasini qo`ya olmaymiz. *The gate of the yard* kabi birikmalarning tarkibiy qisimlarini almashtirib bo`lmaydi. Infinitiv yordamida ifodalangan aniqlovchi otdan keyin ham qo`yiladi: *He was the first teacher to teach me this.* “ Infinitive o`zi kelib chiqishiga ko`ra nominal toifadir; *to* kelib chiqishi bo`ycha yuklama bo`lib, infinitive tabiiy ravishda bosh gapli ot bilan bir joyda, ya`ni aniqlanmishdan keyin joylashadi”. [Qarang, А.И.Смирницкий, Синтаксис английского языка, Москова 1957, 254 с ]. This is clean water. This water is clean. I tooke a red apple. The apple that I taken was red. Berilgan barcha misollarda *clean* va *red* so`zlari mos ravishda *suv* va *olma* so`zlari bilan ifodalangan narsaning xususiyatini ifodalaydi. Lekin birinchi gap ikkinchi gapdan keskin farq qiladi , chunki ulardagi sifat predikativ ifoda bilan bog`lanmaydi: u predikativ emas, atributiv bog`lanish shaklida berilgan . Shuning uchun birinchi holatda clean va red sifatlari aniqlovchi ikkinchisida esa sifatlovchi predikatning nominal qismi sifatida keladi. Ifodalangan mazmunning birligiga qaramay, aniqlovchi bilan bog`liqlikkdagi predikativlik yo`qligi sababli sifatlovchi predikatga keskin qarshilik ko`rsatadi.Gapning boshqa kichik birliklari kabi aniqlovchi ham gapning asosiy predikativ qurilishiga kirmaydi. Ammo shuni ta`kidlash kerakki, aniqlovchida predikativlikning yo`qligi ob`ekt va vaziyatga qaraganda ko`proq nomayon bo`ladi.

Tilshunoslarning e`tirof etishlaricha, aniqlovchi ergash gaplar ham aniqlovchining bir turi hisoblanadi. Qo`shma gap tarkibida kelgan aniqlovchi ergash gaplar qo‘shma gapda aniqlovchi vazifasida keladi va who (whom), whose,which, that olmoshlari va when, where, why ravishlari yordamida bosh gapga bog‘lanib keladi. Odatda, aniqlovchi ergash gaplar qaysi otni aniqlab kelsa o‘sha otdan keyin keladi.

Aniqlovchi ergash gaplar uch xil bo‘ladi:

1. Ajratuvchi aniqlovchi ergash gaplar shaxs va narsalarning alohida o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi va boshqalaridan ajratib ko`rsatadi :

The present that I received from my friends last year is very valuable.

2. Tasniflovchi aniqlovchilar ergash gaplar shaxs va narsaning belgi va xususiyatlariga, shunday shaxs yoki buyumlaming biror turiga kiritadi:

The bag which is made of leather is heavy to carry.

3. Tasvirlovchi aniqlovchi ergash gaplar shaxs va buyumlarni tasvirlab, ular haqida qo‘shimcha ma’lumot beradi:

In the station I met my old friend, who helped me to find my job.

Ajratuvchi va tasniflovchi aniqlovchi ergash gaplarni tushirib qoldirib bo`lmaydi chunki , gapning mazmuni buziladi. Agar - *The present that I received from my friends last year is very valuable* gapidagi *that I received from my friends last year* ajratuvchi aniqlovchi ergash gapni tushirib qoldirsak qanday *sovg`a* haqida gap ketayotganligi noma’lum bo’lib qoladi. *A bag which is made of leather is heavy to carry* gapidagi tasniflovchi aniqlovchi ergash gapni olib tashlansa, gapning ma’nosi yo‘qoladi: The bag is heavy to carry. Gapda tasvirlovchi aniqlovchili ergash gaplarni olib tashlash gapning ma’nosiga ta’sir qilmaydi. *In the station I met old friend, who helped me to find my job* gapidagi ergash gapni olib tashlansa – In the station I met old friend, — gapi tugallangan mazmunga ega bo‘ladi, ergash gap esa faqatgina qo‘shimcha ma’lumot beradi .

Ajratuvchi va tasniflovchi aniqlovchi ergash gaplar bosh gapdan vergul bilan ajratilmaydi, tasvirlovchi aniqlovchi ergash gaplar esa odatda, bosh gapdan vergul bilan ajratiladi.

Ajratuvchi va tasniflovchi aniqlovchi ergash gaplarda whom (who olmoshining

obyekt kelishikdagi shakli) va *which* olmoshlari ko‘pincha *that* olmoshi bilan almashtiriladi:

Kamdan – kam holatlarda *who* olmoshi *that* olmoshi bilan almashtirilishi mumkin. *Whose* olmoshini hech qachon *that* olmoshi bilan almashtirib bo`lmaydi. Odatda, that olmoshidan keyin predlog kelmaydi. Bu holda predlog fe’ldan keyin keladi, agar to‘ldiruvchi bo‘lsa, to‘ldiruvchidan keyin keladi .

XULOSA

Xulosa sifatida aniqlovchiga qator adabiyotlarni o’rganib, quyidagicha ta’rif berdik: Aniqlovchi sintaktik birlik va ikkinchi darajali gap bo’lagidir. Ushbu sintaktik birlik shaxs va narsani bilgisini bildirib, what? what kind of? (qanday?), whose? (kimning?), which? (qaysi?), how much? (qancha?), how many? (nechta?) kabi so’roqlarga javob bo’ladi. Gapda mustaqil so’zlar, ularning vazifadosh shakllari, frazalar va ergash gaplar (sifat, sifatdosh, sifatdoshli ibora, son, olmosh, infinitiv, gerundiy) bilan ifodalanib bosh va ikkinchi darajali gap bo’laklari hamda gaplarni izohlab kela oladi. Aniqlovchi izohlayotgan, bosh qism – aniqlanmish ot bilan ba’zida olmosh (one, some, any, every, no olmoshlaridan yasalgan olomoshlar) bilan ifodalanadi. Aytish mumkinki, aniqlovchi ot va olmoshni aniqlab kela oladi va har

qanday so’z turkumi bilan ifodalana olinadi. Aniqlovchi nafaqat ot, olmosh balki gaplarni ham aniqlab keladi deya e`tirof etilmoqda.

Hozirda ko’pgina adabiyotlarda aniqlovchi ergash gaplar aniqlovchining bir turi sifatida qaralmoqda. Aniqlovchi ergashtiruvchi gaplar uchta turga ajratiladi. Aniqlovchi ergash gaplar qaysi otni aniqlab kelsa, o‘sha otdan keyin ishlatiladi.

REFERENCES

1. А. И. Смирницкий, Синтаксис английского язык, Москова, 1957
2. Б.А. Ильиш , “Строй современного английского языка” – Ленинград, 1971
3. В. Л. Каушанская, и дрг. “Грамматика английского языка” – Ленинград, 1971
4. К.Н.Качалова, Израилович Е. Е. “Практическая грамматика английского языка” – Bishkek, 2008
5. О.В. Александрова, Современный английский язык, Морфология и синтаксис, Москова, 2007
6. Т. Р .Левицкая, “Теория и практика перевода с английского языка на русский” –М., 1963.

YUZ-JAG' JARROHLIGIDAGI KASALIKLAR

Olimov Abulfayz Latifovich
Toshkent davlat stomatologiya instituti
yuz-jag' jarroxligi klinik ordinatori
Ilmiy rahbar– **Xaliqov Azizbek Alimurodovich**
tibbiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola yuz –jag' jarrohligi sohasining tarixiy shakllanishi va bugungi kunga kelib zamonaviylashgan holati haqida ma'lumotlar taqdim etadi. Shuningdek, maqolada ushbu sohada kup uchrovchi kasalliklar va ularning davolash amaliyoti haqida fikrlar jamlangan.

Kalit so'zlar: *«plastik jarroxlik», estetik, suyaklaridagi nosimmetriklik, parantezlar, donor, periostitlar, odontogen osteomiyelitlar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация об историческом становлении области челюстно-лицевой хирургии и ее современном состоянии. Также в статье обобщены мысли о распространенных заболеваниях в этой области и практиках их лечения.

Ключевые слова: *«пластическая хирургия», эстетика, костная асимметрия, брекеты, донор, периостит, одонтогенный остеомиелит.*

ABSTRACT

This article provides information about the historical development of the field of maxillofacial surgery and its current state. The article also summarizes thoughts about common diseases in this area and practices for their treatment.

Keywords: *"plastic surgery", aesthetics, bone asymmetry, braces, donor, periostitis, odontogenic osteomyelitis.*

KIRISH

Plastik jarroxlik termini ko`p ishlatilishi xamda chet el davlatlarida plastik jarroxlik bo`yicha ko`p sonli monografiyalar chop etilganligiga qaramay mutaxassislar orasida xozirgacha ushbu termini yaqqol yoritib beruvchi soha vakillari tamonidan tasdiqlangan aniq bir ko`rsatma yo`q. Plastik jarroxlik bu xirurgiyaning bir bo`lagi bo`lib buning asosida tana yuzasi to`qimalaridagi operatsiyalar yotadi. Agar tanani qo`l va oyoqlardagi xamda qorin va ko`krak qismdagi nuqsonlarni kiyim yoki biror bir boylamalar bilan berkitishni ilojisi bo`lsa, yuz sohasidagi nuqsonlarni berkitish ancha qiyin masala hisoblanadi, SHuning uchun dastlabki plastik jarroxlik

ishlari yuz sohasidagi nuqsonlarni berkitish bilan boshlangan. Yuz sohasida to`qimalar bilan ishlash printsipi tananing boshqa qismlariga tarqala boshladi. Plastik jarroxlik aloxida bo`lim sifatida XX asrda I jaxon urushidan keyin shakllana boshladi va II jaxon urushidan keyingi 50 yillarda o`zini aniq tasdig‘ini topdi[1].

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Ushbu nomni aniqlashtirishni murakkabligi shundan iboratki, agar «plastika» so`zi faqatgina ko`chirish emas balki nuqson joylarni tiklash xam ko`zda to`tilgan bo`lsa, u xolda umumiy xirurgiyadagi ko`pgina manipulyatsiyalarga ushbu nom xam to`g‘ri keladi, masalan: ingichka ichakdan qizilungach reqonstruktsiyasi, diafragmadagi operatsiyalar yoki siydik yo`lidagi operatsiyalar va x.k.z.

TADQIQOT NATIJALARI

XX asr 20 yillarida angliyalik xirurg Gillis tomonidan plastik jarroxlikning asosiy printsiplari ishlab chiqilganiga qaramasdan, mustakil fan sifatida «plastik jarroxlik» Angliya va AKSH da XX asrning 40- 50 yillarida tashqil topa boshlagan. Plastik jarroxlik rivojlanishiga sovet olimlari juda katta xissa qo`shishgan. SHulardan oftalmolog V.P. Filatov juda katta xissa qo`shgan. U nafaqat shox pardani erkin plastikasi, balki 1917 yilda chop etilgan bemor terisidan dumaloq bandni yaratish usulini aytib bergan va bu xaqida Gillis 1918 yil yozib o`tib ketgan. Teri nuqsonlarini berkitish «ommaviy ravishda» Ulug Vatan Urushi davrida qo`llanildi va bu bir necha o`ng minglab jangchilarni hayotini saqlab qolishda muhim rol o`ynadi.

Birinchi marta xirurglarda yo`qotilgan to`qimalarni bir qancha bandlar bilan qayta tiklash uchun ko`p sonli plastik materiallar olish imkoni tug‘ildi. Ushbu operatsiyalar ko`p ekanligini hisobga olgan xolda xamda maxsus o`lchamlar kerak. bo`lishi va tikishda aloxida e`tibor berish kerakligini inobatga olgan xolda maxsus ko`nikmalarga ega bo`lgan jarroxlarga extiyoj tug‘ildi. Mikroxirurgiya yuzaga kelishi vaziyatni tubdan o`zgartirdi. Katta to`qimali bloklar autotranslantatsiyasi nuqson sohasini bir ikkita operatsiyadan keyin estetik jixatdan bartaraf qilish imkonini yaratdi.

Ortognatik (yoki-thog-NATH-ik) jarrohligi deb ham ataladigan jag 'jarrohligi, jag' suyaklaridagi nosimmetrikliklar tuzatadi va jag 'va tishlarni qayta ishlashini yaxshilaydi. Ushbu tuzatishlarni kiritish sizning yuzingizni yaxshilashi ham mumkin. Faqatgina ortodontiya yordamida hal qilib bo'lmaydigan jag 'bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lsa, jag' operatsiyasi tuzatuvchi variant bo'lishi mumkin. Ko'pgina hollarda, sizda operatsiyadan oldin va operatsiyadan keyin tiklanish paytida davolanish va tekislash tugamaguncha tishlaringizda parantezlar mavjud. Ortodonti

sizning davolanish rejangizni aniqlash uchun og'iz va jag 'va yuz (yuz-yuz) jarrohingiz bilan ishlashi mumkin. Jag'ning jarrohligi o'sish to'xtaganidan keyin mos keladi, odatda ayollar 14 yoshdan 16 yoshgacha, erkaklar 17 yoshdan 21 yoshgacha[2].

Yuzning ochiq sohalaridagi deformatsiyalar va nuqsonlar bemorning ruxiy xolatiga qattiq ta`sir ko`rsatadi. Ular atrofdagilar bilan muloqat vaqtida va ovqatlanish vaqtida noqulaylik tug‘diruvchi maxsus boylamalarda yurishga majbur bo`lishadi. Ular tez ta`sirchan va ancha odamovi bo`lib qolishadi. Ayniqsa bemorlarni gapirish nutqini buzilishi va yozma tushintirishga muxtoj bo`lishi ular ruxiyatini ancha buzib qo`yadi. Doimiy zo`riqish ostida bo`lgan bu bemorlar tez muvozanatdan chiqib ketishadi va atrofdagilarni tushunmaslikda ayblashadi. Yo`qotilgan to`qimani tiklash operatsiyalari ancha ko`p etapliligi va ancha vaqt ketishini inobatga olgan xolda bemor va shifokor o`rtasida o`zaro kelishuv bo`lishi lozim. Jarrox qilgan ishlar bir necha kriteriylar bilan baholanadi qayta tiklanish vaqtining kiskaligi, funktsional va va kosmetik natijalarga, bemor uchrashish darajasiga qarab baholanadi[3].

Oxirgisi unchalik aniq bo`lmagan ko’rsatgich, ammo kezi kelganda asosiy rol o’ynovchi omil hisoblanadi. Jarrox amaliyotida bemor e`tiborsizligi tufayli kungilsiz asoratlar kelib chikishi ko`p uchraydi. Bunga Filatov bandini uzib yuborish, kuchib o`tkazilgan to`qimani uxlash davrida ortiqcha bosib yuborish natijasida ikkilamchi nekroz yuzaga kelishi yoki bog‘lamalarni qayta o`tkazish oraligida shaxsiy gigienaga e`tibor bermaslik va x.k.z.

Yuqorida ko’rsatilgan holatlarni oldini olsa bo`ladi qachonki shifokor bemorga operatsiya xarakterini, vaqtini va davomiyligini xamda keyinchalik o`tkaziladigan qayta bog‘lamalar xarakterini tushuntirsa yuqoridagi asoratlarni chetlab o’tsa bo`ladi. Agar bemor o`tkazilgan to`qima nuqson sohasidan dastlab bo’rtib turishi va bu keyinchalik jarroxlik yo`li bilan bartaraf etilishidan xabardor bo`lsa, bemor operatsiyaning oralik davrida bo`ladigan o`zgarishlarni yaxshi tushunadi. Bemor plastik material uchun olinadigan donor sohasida qanday estetik va funktsional o`zgarishlar bo`lishini bilishi va tushinishi kerak. Ko`pgina odamlar, shu jumladan yoshlar va ayol kishilar tana yoki yuzning ochik qismidagi nuqson hosil bo`lishidan ko‘ra tananing boshqa joyidagi funktsional yo`qotishga rozi bo`lishadi. Bunday olib qaraganda plastik jarroxi uchun jarroxlik amaliyotini o`tkazish uchun bir nechta variantlar mavjud bo`ladi. Bunda bemorga umumiy va ayrim noziq tomonlar tushuntiriladi.

Yuz-jag’ sohasi yallig‘lanish kasalliklaridan eng ko’p uchraydigan turi bu periostitlardir. Periostitlar - tish va periodont xastaliklari asoratlari oqibatida kelib

chiqadigan suyak usti pardasining yallig‘lanishidir[4]. Ko‘pincha u alveola o‘sig‘ida, ba’zi hollarda jag‘ tanasi sohasida kuzatiladi. O’tkir yiringli periostit keskin kechadi va kun sayin yallig‘lanish kuchayib boradi. Bemoming umumiy ahvoli qoniqarli bo‘lib, tana harorati 37,5° - 38°C atrofida bo‘ladi. Bemor holsizlanadi, boshi og‘riydi, ishtahasi yomonlashadi, uyqusi buziladi. Sababi, tish atrofidagi og‘riqlar zo‘rayadi, og‘riqlar chakka, quloq, bo‘yinga uzatiladi, keyinchalik og‘riqlar susayib, simmilovchi tus oladi. Suyak pardasida xastalik rivojlangan sari jag‘oldi yumshoq to‘qimalarida shish paydo bo‘ladi.

Bir necha tish atrofidagi shilliq parda qizarib, o‘tuv burma tekislashgan holga keladi. Shu sohani paypaslab ko‘rilganda, og‘riqli infiltrat va flyukturizatsiya belgisi aniqlanadi. Faqat kasal tish qimirlab qolgan bo‘lib, perkussiyada og‘riq seziladi. Bemoming yuz qismida kollateral shish hisobiga paydo bo‘lgan assimetriya holati aniqlanadi. Limfa tugunlarining kattalashishi kuzatilib, paypaslanganda og‘riydi. Rentgen tekshiruvi o‘tkazilganda, faqat kasal tishgagina xos bo‘lgan o‘zgarishlar aniqlanib, jag‘ suyagida o‘zgarishlar kuzatilmaydi.

O’tkir yiringli periostitni davolash kompleks tarzda olib boriladi. Ya’ni, jarrohlik va konservativ usul yordamida. Jarrohlik usulining asosiy maqsadi, yiringli o‘choqni kesib ochish va sababchi kasal shishni olib tashlashdan iborat. Buning uchun mahalliy og‘riqsizlantirishning infintratsiya va o‘tkazuvchi usulidan foydalaniladi. Kesma o‘tuvchi burma shilliq qavati bo‘ylab suyakkacha chuqurlikda o‘tkaziladi. Kesmaning uzunligi 3-5 tish sohasida 1,5-2,5 sm uzunligida bo‘lishi lozim. Yiringning erkin chiqishini ta’minlash uchun bo‘shliq ichiga rezinali lentacha (dranaj) kirgazib qo‘yiladi. Sababchi kasal tish olib tashlanadi.

Agar sababchi kasal tish funksional va kosmetik jihatdan o‘z qiymatini yo‘qotmagan, ildiz kanali yaxshi o‘tuvchi bo‘lsa, saqlab qolinib, uni konservativ davolanadi. Jag‘laming odontogen osteomiyelitlari - bu jag‘laming suyak to‘qimasidan, tish kasalliklarining asorati sifatida yuzaga keluvchi, infeksiyali, yiringli - nekrozlanuvchi yallig‘lanish jarayonidir. Bu kasallikdagi yallig‘lanish jarayoni faqat suyak to‘qimalarini emas, balki uning ichidagi ko‘migini, suyak pardasini va atrofdagi yumshoq to‘qimalami ham o‘z ichiga oladi.

XULOSA

Kasallik ko‘pincha pastki jag‘da uchraydi. Jag‘lardagi odontogen osteomiyelit, asosan, uch bosqichda kechadi: o‘tkir, o‘tkir osti va surunkali. Bundan tashqari, chegaralangan va diffuz bo‘lishi mumkin[5]. Yuqori jag‘da g‘ovaksimon suyak juda kam bo‘lib, uning kortikal plastinkasida ko‘plab teshiklar mavjud. Shu bois jag‘dagi tishlar atrofidagi yiringli yallig‘lanish jarayonlarida ekssudat suyakdan tashqariga

chiqib ketadi. Shuning uchun ham yuqori jag‘da odontogen osteomiyelit kasalligi kam uchraydi.

REFERENCES

1. Jilonov A.A., Noraxmadov B.T. Yuz-jag‘ jarrohligi. Darslik. Toshkent. TTA bosmaxonasi 2018 yil.
2. Z.K. Raximov. YUZ –JAG’JARROHLIGI FANIDAN o’quv uslubiy majmua (stomatologiya fakulteti 5 kurs talabalari uchun) Buxoro 2019 yil
3. Azimov M.I. Yuzning rivojlanishi va anomaliyalari. O‘quv qo‘llanma.- Toshkent. Ilm ziyo, 2018 yil
4. David A. Mitchel. An inbtroduction to oral and maxillofacial surgery. Textbook. Second edition, 2015 y
5. Nigora Toshpoiatova, Sayyora Suyunova. Og‘iz bo‘shlig‘i kasalliklari. Tibbiyot kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent — 2007.

UO'K - 632
KBK – 44.6
A - 13

KIMYOVIY PREPARATLARNING QANDALA TURLARI BO'YICHA SAMARADORLIGI

Abduraxmonov Shuxrat Mamatmurotovich.
Qurbanov Abduraim Narbaevich.
Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti assistentlari.
Bo'ritoshev Obidjon Muzaffar o'g'li.
Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti 3-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

O'simlikxo'r qandalalarning g'o'za agrobiotsenozida zarari oxirgi yillarda ortib bormoqda. Ushbu maqolada o'simlikxo'r qandalalardan beda va g'o'za qandalaga qarshi kimyoviy preparatlarning samaradorligi labaratoriya tajribalarida sinab ko'rilgan.

Tayanch so'zlar – *Miridae, Himiptera, Adelphosoris lineolatus, Creontiadas pallidus Rambur, hasharot.*

АННОТАЦИЯ

В последние годы увеличивается вредоносност растителноядных клопов в хлопковых агробиотсенозах. В этой стате приведены данные лабараторных опытов об испитании эффективности химических препаратов против люсерновых ихлопковых клопов из числа растителноядных клопов.

Ключевые слова *- Miridae, Himiptera, Adelphosoris lineolatus, Creontiadas pallidus Rambur, nasekomoe.*

ABSTRACT

In recent years, the harmfulness of herbivorous bugs in cotton agrobiocenoses has increased. This article presents data from laboratory experiments on testing the effectiveness of chemicals against alfalfa and cotton bugs from among herbivorous bugs.

Key words *- Miridae, Himiptera, Adelphosoris lineolatus, Creontiadas pallidus Rambur, insect.*

KIRISH

Yil sayin paxta maydonlari yildan yilga kamayib bormoqda. Shunday ekan bu sharoitda paxtachilikda hosildorlikni oshirish, ilm – fan yutuqlaridan unumli foydalanish davr talabi bo'lib qolmoqda. Xozirgi paytda qishloq xo'jaligida O'simliklarni himoya qilish sohasi juda dolzarb sohaga aylanib ulgurdi. Eko

sistemasida ro‘y berayotgan global isish, zavod fabrikalarning haddan tashqari ko‘payishi, Respublikamiz mustaqillikka erishishi munosabati bilan juda ko‘plab xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va qishloq xo‘jaligida yaqin aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi natijasida yangi tur karantin zararkunandalarning kirib kelishi va ularning Respublikamizning turli hududlariga tarqalishi kuzatilmoqda.

Qishloq ho‘jaligi ishlab chiqarishining jadallashuvi agrobiotsenozlarda faunistik komponentlarning salbiy ta’sir darajasini o‘zgarishiga va yangilarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda. Masalan, g‘o‘za agrobiosenozida keyingi 10 yilliklarda beda va dala qandalalari , oqqanot kabi zararkunandalarning yashashiga, ko‘payishiga qulay sharoitlar vujudga keldi. O‘simlikxo‘r qandalalar ahamiyatining ortishi respublikamiz uchun yangi tur g‘o‘za qandalasining (*Creontiades pallidus*) mamlakatimizga kirib kelishi bilan bog‘liq. Olib borilgan fundamental tadqiqotlarimiz natijasiga ko‘ra so‘nggi yillarda Surxondaryo viloyatida qandalalarning yangi turi – g‘o‘za qandalasi paydo bo‘lganligi aniqlandi (Xo‘jaev va b., 2017,2018) Ularning g‘o‘zaga zarar yetkazish darajasi kuchayib, yildan-yilga zararlilik areali ortib bormoqda.

Surxondaryo viloyatida qandalalarning qishloq xo‘jalik ekinlarida ayniqsa g‘o‘zada tarqalishi va ommaviy ko‘payib, zarar yetkazayotganligi ko‘pchilik fermerlarda qandala qanday hasharot? qanaqa zarar yetkazadi unga qarshi qanday samarali kurash tadbirlarini o‘tkazish kerak? degan savollarning tug‘ilishiga sabab bo‘lmoqda. Shularni e’tiborga olib 2022 yil mavsumda bir necha kimyoviy preparatlarni g‘o‘za va beda qandalasiga qarshi labaratoriya sharoitida sinab, biologik samaradorligi o‘rganildi.

TADQIQOT NATIJALARI

O‘simlikxo‘r qandalalarga qarshi kimyoviy usulda kurashishda e’tiborga olish kerak bo‘lgan yana bir muhim jihat borki, ya’ni ularning kimyoviy vositalarga sezgirligi qandala turlari bo‘yicha farq qiladi. Bugungi kunda paxtachiligimizga katta muammo tug‘dirayotgan g‘o‘za qandalasi ko‘pgina kimyoviy preparatlarga nisbatan chidamli bo‘lib qolgan. Shular sababli o‘simlikxo‘r qandalalar orasida g‘o‘za maydonlarida dominantlik qiladigan beda hamda g‘o‘za qandalalariga qarshi insektitsidlar samarasini turlar bo‘yicha o‘rganish hamda olingan natija tahlili asosida katta dala tajribalarini rejalashtirish maqsadida laboratoriya tajribasini o‘tkazdik. Tadqiqotlarimiz rejasiga ko‘ra 12 iyul 2022 yil sanasida 8 ta variantdan iborat laboratoriya tajribasini o‘tkazdik. Buning uchun beda maydonlaridan kerakli miqdorda beda qandalasi va g‘o‘za qandalasi yig‘ib kelindi. Tajribada maxsus 2 litr hajmli laboratoriya bonkasi va qo‘l purkagichdan foydalanildi. Ishchi eritma ilgari

tadqiqotlarda o‘rganilgan uslub bo‘yicha xronometraj asosida tayyorlandi. Bunda gektariga 850 litr ishchi suyuqlik sarflanishi hisobida bajarildi. Turli kimyoviy sinfga mansub 7 ta insektitsid 4 qaytariqda nazoratga nisbatan sinaldi. I-II qaytariqlar ishlovdan 1 kun o‘tib, III-IV qaytariqlar 3 kun o‘tib hisob-kitob qilindi. Olingan natijalar 1- va 2-jadvallarda keltirildi. Jadvallarda ko‘rinib turganidek beda qandalasiga qarshi sinovdagi barcha preparatlar qoniqarli 94,9-100% samaraga ega bo‘lgan bo‘lsa, g‘o‘za qandalasiga qarshi o‘tkazilgan tajribada Bagira, 20 % em.k. (imidokloprid) va Dalate, 10 % em.k. (*lyambdatsigalotrin*) preparatlari g‘o‘za qandalasiga qarshi 70,0% dan kam samaraga ega bo‘lib, bu tur qandalalarga qarshi kurashda yetarli natijaga ega bo‘lmasligini ko‘rsatdi.

1-Jadval

Beda qandalasiga qarshi insektitsidlarning biologik samaradorligi
Laboratoriya tajribasi. O‘simliklar karantini va himoyasi ilmiy tekshirish instituti Surxondaryo filiali, ishchi suyuqlik-850 l/ga 12.07.2022 y.

№	Variantlar	Ta’sir etuvchi moddasi	Dori sarfi, kg,l/ga	Samaradorlik, %	
				1-kun	3-kun
1.	Nurell D, 55% em.k.	*xlorpirifos + sipermetrin*	1,0	100	-
				-	100
2.	Bagira, 20% em.k.	*imidakloprid*	0,3	89,7	-
				-	86,8
3.	BI-58, 40 % em.k.	*dimetoat*	1,0	-	100
				100	-
4.	Xlorpirivit Agro, 55% em.k.	*xlorpirifos + sipermetrin*	1,0	100	-
				-	100
5.	Dalate , 10% em.k.	*lyambdatsigalotrin*	0,2	94,9	-
				-	88,2
6.	Alpgor, 40% em.k.	*dimetoat*	1,0	100	-
				-	100
7.	Mospilan 20% n.k.	*Asetamiprid*	0,3	87,6	-
				-	100
8.	Nazorat	-	-	-	-
				-	-

2-jadval

G‘o‘za qandalasiga qarshi insektitsidlarning biologik samaradorligi
Laboratoriya tajribasi. O‘simliklar karantini va himoyasi ilmiy tekshirish instituti Surxondaryo filiali, ishchi suyuqlik-850 l/ga 12.07.2022 y.

№	Variantlar	Ta'sir etuvchi moddasi	Dori sarfi, kg,l/ga	Samaradorlik, %	
				1-kun	3-kun
1.	Nurell D, 55% em.k.	*xlorpirifos + sipermetrin*	1,0	100	-
				-	100
2.	Bagira, 20% em.k.	*imidakloprid*	0,3	62,8	-
				-	64,3
3.	BI-58, 40 % em.k.	*dimetoat*	1,0	100	-
				-	100
4.	Xlorpirivit Agro, 55% em.k.	*xlorpirifos + sipermetrin*	1,0	100	-
				-	100
5.	Dalate , 10% em.k.	*lyambdatsigalotrin*	0,2	64,5	-
				-	69,5
6.	Alpgor, 40% em.k.	*dimetoat*	1,0	100	-
				-	100
7.	Mospilan 20% n.k.	*Asetamiprid*	0,3	82,8	-
				-	81,9
8.	Nazorat	-	-	-	-
				-	-

XULOSA

Beda qandalasiga eng yuqori samara s*ipermetrin+xlorpirifos* ta'sir etuvchi moddasidan iborat Xlorpirivit Agro, 55% em.k.- 1,0 l/ga, Nurell D,55% em.k.- 1,0 l/ga; *dimetoat* tarkibli BI-58, 40% em.k.- 1,0 l/ga preparatlarida kuzatildi.

Har ikkala tur qandalalarga eng yuqori samara s*ipermetrin+xlorpirifos* ta'sir etuvchi moddasidan iborat Xlorpirivit Agro, 55% em.k.- 1,0 l/ga, Nurell D,55% em.k.- 1,0 l/ga; *dimetoat* tarkibli BI-58, 40% em.k.- 1,0 l/ga preparatlarida kuzatildi. Bundan tashqari g'o'za qandalasiga qarshi Mospilan 20 % (n.k. *asetamiprid*) – 0,3 kg/ga sarf-me'yorda 82,8-81,9% qoniqarli samaraga ega bo'lib, bu preparat yana bir bor tekshirib ko'riladi.

REFERENCES

1. Xo'jaev Sh.T., Sattarov N., Musaev D. G'o'zada o'simlikxo'r qandalalarning zarari //Agro kimyo himoya va o'simliklar karantini. – 2017. - №.2. – B.35-37.
2. Xo'jaev Sh.T., Sattarov N.R., Musaev D.M. Zararli qandala hasharotlar haqida nimalarni bilmoq kerak. Ilmiy-ommabop ocherk. –Toshkent, 2018. –B.64.
3. Sharofovich, B. O. (2022). WATER-FERTILIZER (NPK) STANDARD IRRIGATION REGIMES OF "BUKHARA-102" AND "PORLOQ-1" COTTON VARIETIES. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, *10*(12), 816-818.

СПОСОБ ОЦЕНКИ РЕЗЕРВНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТОЙ СИСТЕМЫ У БОЛЬНЫХ С ЭХИНОКОККОЗОМ ПЕЧЕНИ

Хайитов Илхом Баходирович
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: ilhom.med79@mail.ru.
Хайитов Жавохир Баходирович.
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: javohirhayitov@mail.ru
Хакбердиев Хусан Рахматуллаевич
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: x.xaqberdiyev@tma.uz
Ортиков Бобомурод Баймаматович
Ташкентская медицинская академия, г. Ташкент, Узбекистан
E-mail: bobomurodortiqov9@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Эхинококкоз печени (ЭП) является основной проблемой хирургической гепатологии. Клинический опыт ведущих гепатологических центров показывает, что заболеваемость эхинококкозом, в том числе печеночной локализации, растет. Число повторных операций на печени по поводу эхинококкоза составляет 17,1–24,7%. Республика Узбекистан является самым густонаселенным регионом в Центральной Азии. К сожалению, наша страна является эндемическим очагом заболеваемости эхинококкозом. Многие зарубежные исследователи, а также местные ученые отмечают, что заболевание распространено в районах, где развито сельское хозяйство и животноводство. Заболевание развивается и передается из-за плохой гигиены.

Ключевые слова. *сердечно-сосудистой системы, эхинококкозом печени, проблемой хирургической гепатологии.*

A METHOD FOR ASSESSING THE RESERVE CAPACITY OF THE CARDIOVASCULAR SYSTEM IN PATIENTS WITH LIVER ECHINOCOCCOSIS

ABSTRACT

Echinococcosis of the liver (EP) is the main problem of surgical hepatology. The clinical experience of the leading hepatological centers shows that the incidence of echinococcosis, including hepatic localization, is growing. The number of repeated

operations on the liver for echinococcosis is 17.1–24.7%. The Republic of Uzbekistan is the most densely populated region in Central Asia. Unfortunately, our country is an endemic focus of the incidence of echinococcosis. Many foreign researchers, as well as local scientists, note that the disease is common in areas where agriculture and animal husbandry are developed. The disease develops and is transmitted due to poor hygiene.

Keywords. *cardiovascular system, liver echinococcosis, the problem of surgical hepatology.*

АКТУАЛЬНОСТЬ

Эхинококкоз печени (ЭП) является основной проблемой хирургической гепатологии [1]. Клинический опыт ведущих гепатологических центров показывает, что заболеваемость эхинококкозом, в том числе печеночной локализации, растет[2]. Число повторных операций на печени по поводу эхинококкоза составляет 17,1–24,7%[3,4]. Республика Узбекистан является самым густонаселенным регионом в Центральной Азии. К сожалению, наша страна является эндемическим очагом заболеваемости эхинококкозом [3,4,5]. Многие зарубежные исследователи, а также местные ученые отмечают, что заболевание распространено в районах, где развито сельское хозяйство и животноводство[6]. Заболевание развивается и передается из-за плохой гигиены[7].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В работе представлен опыт лечения 424 больных с эхинококкозом печени, находившихся на стационарном лечении в хирургических отделениях городской клинической больницы №1 города Ташкента в период с 2012 по 2022 гг и в частной клинике «Инвиво» с 2019-2022 гг. Научное исследование включало в себе ретроспективная и проспективная часть, поэтому, все исследумые больные были распределены на 2 группы. Исключения больных в исследумых группах были: тяжелые соматические заболевания и возраст до 18 лет.

Основной задачей для исследования явилась оценка результатов и на основе результатов разработать дифференцированный подход к лечению эхинококкоза печени.

РЕЗУЛЬТАТЫ

С учетом планируемой операции, по аналогии с оценкой дыхательной системы, приводим предложенный способ оценки резервных возможностей

сердечно-сосудистой системы (DGU № 21540 «Оценка сердечно – сосудистой системы больных эхинококкозом печени болеющих сердечной недостаточностью при подготовке операции» 11.01.2023. Министерства Юстиции Республики Узбекистан). Отличительной особенностью предлагаемого способа является не рутинная констатация факта наличия патологии сердечно-сосудистой системы, а именно анализ резервных возможностей для снижения частоты послеоперационных осложнений в группе больных с высоким операционным риском.

Показатели сердечной деятельности, измеренные в покое, слабо коррелируют с функциональными способностями сердца во время нагрузки и не позволяют характеризовать резервные и адаптационные возможности сердечно-сосудистой системы. В настоящее время для определения данного показателя применяются различные пробы с физической нагрузкой, однако нет специального способа оценки резервных возможностей сердечно-сосудистой системы для больных с ЭП. В связи с этим мы предлагаем применять легкий и удобный способ определения функционального класса (ФК) для каждого пациента –шестиминутный тест ходьбы, оценку которого проводили по классификации сердечной недостаточности, предложенной Нью-Йоркской ассоциацией сердца (NYHA).

Таблица 1.

Классификация функционального класса сердечной недостаточности, предложенная Нью-Йоркской ассоциацией сердца

Класс	Описание
I	Ограничения отсутствуют: привычная физическая активность не сопровождается быстрой утомляемостью, появлением одышки или сердцебиения
II	Незначительное ограничение физической активности: в покое симптомы отсутствуют, привычная физическая активность сопровождается утомляемостью, одышкой или сердцебиением
III	Заметное ограничение физической активности: в покое симптомы отсутствуют, физическая активность меньшей интенсивности по сравнению с привычными нагрузками сопровождается появлением симптомов
IV	Невозможность выполнить какую-либо физическую нагрузку без появления дискомфорта; симптомы сердечной недостаточности присутствуют в покое и усиливаются при минимальной физической активности

Такая нагрузочная проба требует минимального технического обеспечения и может проводиться в условиях любых лечебно-диагностических учреждений.

Такой метод нагрузочного исследования легче других выполняется у пожилых пациентов.

Для проведения теста достаточно попросить пациента в течение шести минут походить в удобном для него темпе по больничному коридору известной длины и замерить потраченное на это время. Этого достаточно для расчета максимального потребления кислорода при нагрузке, и, как следствие, для правильного распознавания стадии сердечной недостаточности.

Пациенты, проходящие за 6 мин более 551 м, не имеют признаков сердечной недостаточности; проходящие расстояние от 426 до 550 м относятся к I ФК, проходящие расстояние от 301 до 425 м – ко II ФК, от 151 до 300 м – к III ФК, а пациенты, проходящие за 6 минут менее 150 м относятся к IV ФК.

Выше указанные пробы проводили Кроме этого, резервные возможности сердца оценивали с учетом сердечного выброса на ЭХО-кардиографии**.**

Проведенные исследования показали, что скрытая сердечная недостаточность выявлена у 8(33,3% из 24) больных в возрасте до 45 лет, от 45 до 60 лет – у 20 (42,6% из 47), и у 8 (61,5% из 13) пациентов в возрасте более 60 лет. Соответственно, распределение больных по ФК показало следующее: у 21 (25,0%) больных была выявлена сердечная недостаточность I ФК, у 11 (13,1%) – II ФК, у 3 (3,6%) – III ФК и у 1 (1,19%) больного IV ФК (табл. 3.4). В целом, у 36 (42,9%) пациентов было диагностировано наличие скрытой формы сердечной недостаточности, а без признаков этого осложнения до операции было только 48 (57,1%) больных.

При выявлении сердечной патологии все больные были осмотрены кардиологом, с проведением курса корригирующей терапии. С целью коррекции явлений сердечной недостаточности и повышения резервных возможностей сердца, согласно стандартам лечения хронической сердечной недостаточности были назначены ингибиторы АПФ, β-адреноблокаторы, антагонисты рецепторов к альдостерону (верошпирон), диуретики (фуросемид, урегит, торасемид), сердечные гликозиды, непрямые антикоагулянты и метаболические препараты. При этом на фоне рекомендованного предоперационного лечения в среднем в течение 10-14 дней удалось снизить показатель проявления сердечной недостаточности. Однако, повторное обследование пациентов именно с оценкой нагрузочной пробы и началом программы по дозированному бандажированию, все же показало сохранение снижения резервных возможностей сердечно-сосудистой системы в 19 (20,2%) случаях, при этом по стандартным обследованиям (ЭКГ, ЭХОКГ) полученные данные соответствовали нормальным значениям (в пределах возрастных изменений). Следует отметить, что из

исследования были исключены пациенты с тяжелыми проявлениями сопутствующей патологии для формирования сопоставимых групп для анализа. причиной такого высокого показателя наличия скрытой сердечной недостаточности в исследуемой группе

Таким образом, у больных с ЭП выявлена высокая частота сопутствующей скрытой сердечной недостаточности, определенной по результатам проведения нагрузочной пробы у 42,9% больных.

Таблица 2.

Распределение больных с ЭП основной группы в зависимости от функционального класса сердечной недостаточности (n=244 после проведения нагрузочной пробы

Функциональные классы	До лечения		После рекомендованного курса терапии		После продленного курса терапии с дозированным бандажированием	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Нет признаков сердечной недостаточности	48	57,1%	67	79,8%	77	91,7%
I ФК	21	25,0%	12	14,3%	6	7,1%
II ФК	11	13,1%	4	4,8%	1	1,2%
III ФК	3	3,6%	1	1,2%	0	0,0%
IV ФК	1	1,2%	0	0,0%	0	0,0%
Всего	84	100,0%	84	100,0%	84	100,0%
Критерий χ^2	27,395; Df=5; p<0,001					

При этом, стандартный подход к диагностике состояния сердечно-сосудистой системы (ЭКГ, ЭХОКГ) у этой категории пациентов может констатировать факт возможности выполнения операции только при нормализации данных, полученных без оценки резервных возможностей. В свою очередь динамическое обследование пациентов с проведением нагрузочных проб без или с дозированным бандажированием показало, что даже после стандартной подготовки больных к операции в 20,2% случаев сохраняются признаки скрытой сердечной недостаточности. Соответственно, повышение процессов адаптации сердечно-сосудистой системы к предстоящему хирургическому вмешательству на фоне пролонгированной консервативной терапии в совокупности, с дозированным бандажированием может обусловить улучшение функционального состояния больных и сократить группу с потенциально высоким риском оперативного лечения по этому

критерию с 42,9% - на фоне исходного состояния до 20,2% - на фоне подготовительной терапии в течение 7-14 суток и еще до 8,3% - на фоне пролонгированной до нормализации показателей нагрузочной пробы (ФК-0) в сочетании с дозированной компрессией брюшной полости.

Критериями готовности больных с ЭП к проведению операции были:

1. Показатели клинико-биохимических анализов – в пределах возрастных изменений.
2. Результаты инструментальных исследований – без грубых нарушений.
3. Обязательная подготовка желудочно-кишечного тракта.
4. Исследование ФВД – отсутствие признаков ДН или ДН 1 степени на фоне подготовительной дозированной абдоминальной компрессии.
5. Проведение пробы с шести минутной ходьбой – отсутствие скрытой сердечной недостаточности либо наличие не более чем ФК - I.
6. Исключение сопутствующей хирургической абдоминальной патологии или при ее выявлении возможность симультанного вмешательства.

REFERENCES

1. Вишневский В.А., Ефанов М.Г., Икрамов Р.З., Назаренко Н.А., Чжао А.В. Эхинококкоз печени. Хирургическое лечение. *Доказательная гастроэнтерология.* 2013;(2):18-25.
2. Алиев М.Ж., Раимкулов К.М., Ниязбеков К.И., Мусаев А.И., Жумашов Т.М. Способ профилактики остаточной полости при эхинококкозе печени. *Вестник хирургии имени И.И. Грекова*. 2021;180(6):68-
3. Magistri P, Pecchi A, Franceschini E, Pesi B, Guadagni S, Catellani B, Assirati G, Guidetti C, Guerrini GP, Tarantino G, Ballarin R, Codeluppi M, Morelli L, Coratti A, Di Benedetto F. Not just minor resections: robotic approach for cystic echinococcosis of the liver. Infection. 2019 Dec;47(6):973-979. doi: 10.1007/s15010-019-01333-2. Epub 2019 Jun 24. PMID: 31236898.
4. Шамсиев А.М., Юсупов Ш.А., Курбаниязов З.Б., Рахманов К.Э., Совершенствование диагностики и лечения различных морфологических форм эхинококкоза печени // Здобутки клінічної і експериментальної медицини. – 2016. – №1. – С. 85-90.
5. Smego RA Jr, Bhatti S, Khaliq AA, Beg MA. Percutaneous aspiration-injection-reaspiration drainage plus albendazole or mebendazole for hepatic cystic echinococcosis: a meta-analysis. Clin Infect Dis. 2003 Oct 15;37(8):1073-83. doi: 10.1086/378275. Epub 2003 Sep 23. PMID: 14523772.

6. Nasseri-Moghaddam S, Abrishami A, Taefi A, Malekzadeh R. Percutaneous needle aspiration, injection, and re-aspiration with or without benzimidazole coverage for uncomplicated hepatic hydatid cysts. Cochrane Database Syst Rev. 2011 Jan 19;2011(1):CD003623. doi: 10.1002/14651858.CD003623.pub3. PMID: 21249654; PMCID: PMC7388288.
7. Crippa FG, Bruno R, Brunetti E, Filice C. Echinococcal liver cysts: treatment with echo-guided percutaneous puncture PAIR for echinococcal liver cysts. Ital J Gastroenterol Hepatol. 1999 Dec;31(9):884-92. PMID: 10669999.
8. Тешаев О.Р., Аталиев А.Е., Шукуров А.А. Материалы XXII международного конгресса ассоциации гепатопанкреатобилиарных хирургов стран СНГ «Актуаальные проблемы гепатопанкреатобилиарной хирургии». 2015; С- 110.
9. Хайитов, И., & Аминжанов, А. (2023). РОЛЬ ЛАПАРОСКОПИЧЕСКИХ ВМЕШАТЕЛЬСТВ В ЛЕЧЕНИИ ЭХИНОКОККОВОЙ БОЛЕЗНИ ПЕЧЕНИ. Евразийский журнал медицинских и естественных наук, 3(2), 33-37.
10. Хайитов, И., Аминжанов, А., & Бабажанов, А. (2022). СИМУЛЬТАННЫЕ ОПЕРАЦИИ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ КАФЕДРА ХИРУРГИЧЕСКИХ БОЛЕЗНЕЙ ТАШКЕНТСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ АКАДЕМИИ. International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research, 2(9), 56-60.
11. Хайитов, И., Аминжанов, А., & Бабажанов, А. (2022). ЭХИНОКОККОЗ ПЕЧЕНИ: ПРОБЛЕМЫ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ PUBMED). International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research, 2(9), 63-70.
12. Хайитов, И., Аминжанов, А., & Бабажанов, А. (2022). СИМУЛЬТАННЫЕ ОПЕРАЦИИ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2(10), 14-18.
13. Хайитов, И., Ўринбоев, Ж., & Ўткиров, М. (2022). ЛАПАРОСКОПИЧЕСКАЯ ЭХИНОКОККЭКТОМИЯ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ). Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences, 2(7), 14-23.
14. Хайитов, И., Ўринбоев, Ж., & Ўткиров, М. (2022). ЛАПАРОСКОПИЧЕСКАЯ ЭХИНОКОККЭКТОМИЯ ПРИ ЭХИНОКОККОЗЕ ПЕЧЕНИ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ). Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences, 2(7), 14-23.
15. Хайитов, И. Б. (2016). Роль абдоминопластики при протезирующей герниопластике у больных с послеоперационными и вентральными грыжами с отвислым животом. Журнал теоретической и клинической медицины, (6), 78-80.

16. Ilkhom, K. (2016). Experimental modeling hernia of anterior abdominal wall with abdomino-visceral obesity. European journal of biomedical and life sciences, (3), 35-38.
17. Тешаев, О., Хайитов, И., Бобомурадов, Ж., & Оганесян, К. (2015). Пути улучшения результатов хирургического лечения послеоперационных вентральных грыж у больных с ожирением. Журнал проблемы биологии и медицины, (2 (83)), 125-128.
18. Ilhom, H. (2015). The quality of life of patients with postoperative and ventral hernias and abdominal obesity before and after surgery. European journal of biomedical and life sciences, (4), 30-35.
19. Абдурахимов, Б., Хайитов, Ж., Сафаров, Х., & Улмасов, Ж. (2023). ОСОБЕННОСТИ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ РАБОТНИКОВ ПРЕДПРИЯТИЙ МЕДНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.
20. Khaitov, J. B. (2022). HYGIENIC ASSESSMENT OF BOILED SAUSAGES AND SAUSAGES PRODUCED BY «ROZMETOV»(UZBEKISTAN). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *2*(12), 1382-1384.
21. Шайхова, Г. И., & Хайитов, Ж. Б. (2020). Гигиеническая оценка фактического питания детей-спортсменов, занимающихся шахматами. *Медицинские новости*, (5 (308)), 75-78.
22. Khaitov, J., Khakberdiev, K., & Kamilova, A. (2022). MUNG BEANS ARE A SOURCE OF PROTEIN AND A HIGH ENERGY SOURCE. *International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research*, *2*(12), 61-63.
23. Ниязова, О. А., & Хайитов, Ж. Б. (2018). оСновнЫе ПРИчИнЫ ПИЩевЫх оТРавленИй у ДеТей. *Детская медицина Северо-Запада*, *7*(1), 234-234.
24. Ниязова, О. А., & Хайитов, Ж. Б. (2018). Гигиеническая оценка питания учащихся медицинских колледжей. *Прикладные информационные аспекты медицины*, *21*(3), 63-66.
25. Axmadaliyeva, N., Imamova, A., Nigmatullayeva, D., Jalolov, N., & Niyazova, O. (2022). Maktabgacha yoshdagi bolalarda sog ‘lom turmush tarzini shakllantirishning dasturiy platformasi.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

БАҒРИКЕНГЛИК - ЎЗБЕКИСТОН ЖАМИЯТИ БАРҚАРОРЛИГИНИНГ АСОСИЙ ОМИЛИДИР

Боймирзаева Моҳира Шавкатжоновна
Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлар Академияси доценти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон жамияти этник, тил ва диний жиҳатдан маданий хилма-хиллик билан ажралиб туради. Ўзбекистон жамияти ҳудудида яшовчи этник гуруҳлар бирлашиб, ўзларини Ўзбекистонликлар сифатида кўрсатадилар.

Калит сўзлар: *Ўзбекистон, тил, дин, бағрикенглик, фалсафий қарашлар, қадрият.*

ANNOTATION

In the article, the society of Uzbekistan is characterized by ethnic, linguistic, religious and cultural diversity. Ethnic groups living on the territory of Uzbek society unite and position themselves as Uzbeks.

Key words: *Uzbekistan, language, religion, tolerance, philosophical views, values.*

КИРИШ

Кўп маданиятли дунё шаклланишининг замонавий шароитида биз инсониятнинг космик ва табиий ҳодиса сифатидаги қадриятининг чуқур асосларини, бошқа, бошқа маданият ва шахсга ҳурмат ва қадрли муносабат ҳақиқатини тушунишга яқинлашмоқдамиз. Бағрикенглик маданиятлараро мулоқотнинг зарурий жиҳати ҳисобланади. Бу нафақат ўз маданиятида, балки бошқа маданиятда ҳам асосий нарсани тушуниш, бошқа, бировнинг эътиқодида қадрият тамойилларини кўриш қобилияти, шунингдек, маънавий ва ахлоқий қадриятларга зид бўлмаган мафкуравий асосларни ажратиб олиш қобилиятидир. Бағрикенгликни маданий-фалсафий ўрганишга мурожаат қилиш чуқур цивилизациявий сабабларга эга, чунки у нафақат инсониятни ноёб космик ҳодиса сифатида, балки чуқур гуманистик ва ахлоқий-маънавий мотивларни акс эттирувчи маданий ҳодиса сифатида ҳам сақлаб қолиш учун муҳимдир.

Ўзбекистон жамияти этник, тил ва диний жиҳатдан маданий хилма-хиллик билан ажралиб туради. Ўзбекистон жамияти ҳудудида яшовчи этник гуруҳлар бирлашиб, ўзларини Ўзбекистонликлар сифатида кўрсатадилар. Бир томондан, бунинг объектив сабаблари бор. Биринчидан, бу барқарорликка қаратилган

тарихий шаклланган ижтимоий воқеликдир. Мамлакатимизда миллатлараро барқарор муносабатларни сақлаш ва ривожлантиришда узвийлик мавжуд. Шунингдек, бугунги кунда яхлит мустақил давлат барпо этиш, давлат чегарасини сақлаш, савдо-иқтисодий алоқаларни, халқаро алоқаларни ривожлантириш ва кенгайтириш, йирик ва ўрта бизнеснинг иқтисодий фаолиятини ривожлантириш учун шарт-шароитларни шакллантириш, кичик бизнесни жонлантириш учун шарт-шароит яратиш буларнинг барчаси миллатлараро муносабатларнинг хавфсиз ва тинч яшаши ва ривожланиши, давлатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш учун шароит яратади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбекистонда бу борада анча самарали ишлар амалга оширилган. Чунончи, 1998 йил 1 майда Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонунининг янги таҳрирдаги кўриниши қабул қилинди. Қонунда Ўзбекистон Республикасида дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилганлиги кўрсатилган. Бу дегани давлат диний масалалар билан шуғулланмайди, диний ташкилот ва диний бошқарма ишларига аралашмайди. Дин ва диний ташкилотлар ҳам давлат ишларига аралашмаслиги лозим. Лекин диний ташкилотлар жамоат ишларида иштирок этиш ҳуқуқига эгалар [59]. Қонуннинг 9-моддасида кўрсатилишича, диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари руҳонийларни ва ўзларига зарур бўлган диний ходимларни тайёрлаш учун диний ўқув юртлари тузишга ҳақли. Диний ўқув юртлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилиб, тегишли лицензия олганидан кейин фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлади[60]. Олий ва ўрта диний ўқув юртларида таълим олиш учун фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунига мувофиқ умумий мажбурий ўрта таълим олганидан кейин қабул қилинади. Диний таълим берувчилар махсус диний маълумоти бор кишилар бўлиб, болаларни ўқитиш учун диний бошқарманинг ёки марказнинг рухсатномасига эга бўлиши керак. Хусусий диний таълим беришга йўл қўйилмайди. Бу қонун-қоидаларни бузганлар қонун олдида жавобгардирлар.

Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистон жамиятида этник гуруҳларнинг ўзига хос ва ўзига мос маданиятини сақлаш, тилларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш учун шароитлар яратилди. Шу муносабат билан олиб

[59] http://lex.uz/docs/65108 618-I-сон 01.05.1998. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қонун, 5-модда.
[60] http://lex.uz/docs/65108 618-I-сон 01.05.1998. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қонун, 5-модда.

борилаётган маданий сиёсат маданий-этник марказлар, мактаблар, турли маданият ташкилотларини ташкил этишни назарда тутди. АҚШнинг нуфузли “The Washington Times” газетасида эълон қилинган Л.Тод Вуднинг “Ўзбекистон диний бағрикенглик қарор топган юрт” мақоласида эътироф этилишича, “Исломнинг асл моҳиятини, уни араблар ёки радикаллар билан боғламасдан, чуқур тушуниш учун, албатта, сайёҳ сифатида ушбу заминга бориш керак. Шундан бир неча юз чақирим нарида - Афғонистонда бўлаётган уруш бир неча ўн йиллардан бери одамларнинг тинкасини қуритаётган бўлса, Ўзбекистонда христианлар, яҳудийлар ва мусулмонлар Самарқанд шаҳридаги ҳазрати Дониёр мақбараси муқаддас қадамжосида биргаликда дуо ўқишади, зиёрат қилишади”[61].

Ўзбекистон жамиятида бағрикенглик стратегияси шакллантирилмоқда, у сўнгги йилларда ижтимоий маданият ва муносабатларнинг сифат мезони, когнитив идеал, амалий, экзистенциал мотив ва ҳаракат йўриқномаси, шунингдек, цивилизация динамикасининг энг муҳим белгисига айланди.

Ўзбекистон жамиятининг ижтимоий-сиёсий ва маданий тузилишининг ўзига хос хусусияти шундаки, этник гуруҳларнинг бўлиниши уларнинг ҳудудий бўлиниши билан боғлиқ эмас. Шу нуқтаи назардан, цивилизациялар ўртасидаги фарқ диннинг тарихи, анъанаси, менталитетига бориб тақалишини эслаймиз. Бу фарқлар зўравонликка олиб келиши шарт эмас. Турли цивилизацияларда фалсафий қарашлар, фундаментал қадриятлар, ижтимоий муносабатлар, урф-одатлар ва ҳаётга умумий қарашлар сезиларли даражада фарқланади. Дунёнинг аксарият мамлакатларида диннинг қайта туғилиши бу маданий фарқларни кучайтирмоқда. С.Ҳантингтон цивилизациялар тўқнашувига сабаб бўладиган бир қанча омилларни белгилайди, улар орасида маданият, ахлоқ, қадрият соҳасидаги тафовутлар мавжуд. Ўзбекистон халқларининг маданий ва цивилизациявий бўлиниши этник ва бошқа низоларга олиб келмайди. Асосий этник гуруҳлар ўртасидаги "цивилизациявий" бўлиниш екстремал ва инқирозли шаклларни олмайди. Ўзбекистон жамиятида сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатларнинг ривожланишига унинг "биполяр тузилиши" таъсир кўрсатади.

Асосий сиёсий стратегиялар, турли даражадаги ва миқёсдаги мумкин бўлган тўқнашувлар, шунингдек, этник гуруҳлар ўртасидаги рақобат республикада яшовчи икки асосий этник гуруҳ ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро муносабатлар сиёсатига боғлиқ. Маданият ва тил соҳасидаги вазият "глобал" ўзгаришларга, қарама-қаршиликларга ва ижтимоий кескинликларга

[61] Интернет манба. http://dkm.gov.uz/uz/manaviat-va-bagrikenglik-kelazagimiz-va-takdirimiz-vazifasi

тобе эмас. Ўзбек тилининг ишлаши Ўзбекистон жамияти ҳаётининг барча асосий соҳаларида ҳали ҳам қўллаб-қувватланади. Бу миллий-маданий сиёсат Ўзбекистон жамиятида барқарорликни таъминлаш сифатида кўрилмоқда. Ушбу сиёсатни амалга ошириш ва унинг жамият онгида акс этишида давлатнинг ўзи, қабул қилаётган қонунчилик қарорлари, амалий чора-тадбирлари, асосий ижтимоий соҳа ва институтлардаги ислоҳотлар муҳим рол ўйнайди.

Бағрикенглик – Ўзбекистон Республикасидаги миллатлараро барқарорликнинг сиёсий-мафкуравий, ижтимоий-маданий, маънавий-аксиологик изоҳидир. Бағрикенглик элементлари Ўзбекистон жамиятидаги миллатлараро, маданий, ижтимоий-сиёсий муносабатларга хосдир. Бироқ бағрикенглик ҳар доим ҳам республикадаги миллатлараро барқарорликнинг якуний ёки асосий сабаби сифатида қабул қилинавермайди ва талқин этилмайди. Давлат ва жамиятдаги бағрикенглик меъёрларини “қисман”, маҳаллий институционаллаштириш ва умумлаштириш, ижтимоий тузилмаларнинг ўзгариши, демографик динамика, маданий глобаллашув, анъаналарни ўртачалаштириш ва тенглаштиришга қадриятлар йўналишининг ўзгариши, коммуникатив муҳитнинг глобаллашуви, ахборот оқимлари, ижтимоий ва маданий қадриятлар Ўзбекистон жамиятида бағрикенглик тамойилларини тушунтириш ва ривожлантиришга таъсир қилади. Замонавий Ўзбекистонда миллатлараро бағрикенгликнинг асосий сабаби ва номувофиқ этник гуруҳларни маданий ва тилда ассимиляция қилиш бўйича қатъий сиёсатнинг йўқлиги сифатида асосий этник гуруҳлар ўртасида ўзига хос ижтимоий шартноманинг сўзсиз келишуви мавжудлигини қайд этиш мумкин. Бу ижтимоий бутунлик таркибидаги анъаналар, этник қадриятларнинг асосий ижтимоий ва маданий функцияларини белгилайди.

Ўзбекистон жамияти ривожланишининг ҳозирги босқичидаги Ўзбекистон тажрибаси кўп миллатли жамият ҳаётининг ўзаро боғлиқлигини тушунишда алоҳида ҳолатлар ва баҳолар билан тавсифланади. Жамиятда кенг тарқалган ижтимоий ҳаётнинг кўп жиҳатдан диний соҳадан ташқарида бўлган мақсадлари ва шакллари этник ва конфессиявий гуруҳлар ўртасидаги мулоқотнинг чуқурлашишига олиб келади. Ўзбекистон жамиятида кўп жиҳатдан "умумий", яхлит ижтимоий тажриба, жамиятнинг қадриятлари ва умидлари, маданий эҳтиёжлар, хавфсизлик талаблари, модернизация ва трансформация эҳтиёжлари устуворлиги мавжуд. Ижтимоий муносабатлар ва ўзаро муносабатларнинг янги сифатини шакллантириш қисман ижтимоий ва этник фарқларни бартараф этиш орқали содир бўлади. Чунки, айнан “Бағрикенглик – ўзгаларнинг дунёқараши, диний эътиқоди, миллий ва этник хусусиятлари, анъана-маросимларига ҳурмат-

эҳтиромда бўлиш, муомала-муносабатида камситиш ва таҳқирлашларга йўл қўймаслик, инсонийликни ҳамма нарсадан устун ҳисоблаб, уларга риоя этишни англатади”[62].

Толерантлик маҳаллий аҳолининг бошқа миллат ва дин вакилларига хайрихоҳлиги, уларни таъқиб этмаслигидан далолатдир. Умумий бағрикенглик цивилизациялашган жамият ҳодисасидир. Маълумки, бундай фазилат бир кунда юзага келмайди. Бу халқ онги, урф-одатлари, маънавий бойлиги етуклигининг ёрқин ифодасидир. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистонда жамоатчилик билан алоқалар маълум даражада янги босқичга кўтарилганини кўрамиз.

Мамлакатимизда миллатлараро тинчлик тантанаси давлатимиз асоси бўлган ўзбек халқининг сиёсий маданияти юксаклигидан далолатдир. Бизга маълумки, бағрикенглик катта қадрият. Бу мустақиллик туфайли эришилган муҳим ютуқ, десак муболаға бўлмайди. Ўзбекистон Марказий Осиёда миллатлараро тинчликни сақлаган ва бўлинишнинг олдини олган ягона давлатдир. Бугун бепоён Ўзбекистон заминида ёшларга бир қанча тилларда таълим берадиган мактаблар фаолият кўрсатмоқда. Маълумки, бундай таълим муассасаларининг барча харажатларини ҳукуматимиз ўз зиммасига олади. Бундан мамлакатда бошқа миллат вакиллари учун яратилган шарт-шароитларга баҳо бериш мумкин. Яна шуни айтиш керакки, бундай мактаблар бошқа миллат ёшларининг ўзбек тилини ўрганишига ҳам асос бўлмоқда. Бундан ташқари, мамлакатда турли тилда радио дастурлари эфирга узатилаётгани маълум. Бу катта ютуқ, дейишимиз мумкин.

Ўзбекистонда этник озчиликларнинг эҳтиёжларини қондириш, миллатлараро муносабатларда тотувликни ўрнатиш учун энг яхши шарт-шароит яратилган. Таъкидлаш жоизки, барча халқларнинг фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича кўрилаётган чора-тадбирлар халқаро стандартларга жавоб беради ва бошқа давлатлар учун ҳам намуна бўла олади. Шу билан бирга, Ўзбекистонда олиб борилаётган ички сиёсатнинг яна бир афзаллиги фуқароларни турли динларга бағрикенглик руҳида тарбиялашдир. Мамлакатимизнинг турли ҳудудларида кейинги йилларда вужудга келган турли диний муассасаларнинг (масжидлар, православ черковлари, католик черковлари, ибодатхоналари ва бошқалар) жонланиши давлат томонидан жамиятнинг баркамол ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратилганидан далолат беради. Ўзбекистондаги ижтимоий-

[62] Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳли луғати. - Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи. 2009 йил. 68-бет.

сиёсий вазият таҳлил қилинса, бу заминда ҳеч бир миллатга ксенофобик муносабат йўқлигини дарҳол кўрсатади. Совет Иттифоқи томонидан ўзбек халқи очлик ва репрессиялардан жуда кўп азоб чекди. Лекин биз СССРнинг ҳуқуқий вориси Россияга нисбатан нафрат кўрсатмадик. Бошқа мамлакатларда эса бунинг акси. Ҳатто Россия бугун ҳам Кавказ ва Марказий Осиёдаги айрим халқларга нисбатан салбий муносабатдан қутула олмаяпти. Ҳатто цивилизация чўққисига чиққан Францияда ҳам ислом динига қарама-қарши қарашлар мавжуд ва у катта муаммога айланиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Шуларни ҳисобга олиб, юртимиздаги бағрикенг жамиятнинг маъно-мазмунини англай бошлайсиз. Шуларни ҳисобга олиб, юртимиздаги бағрикенг жамиятнинг маъно-мазмунини англай бошлайсиз.

Келажакда бағрикенглик халқимизнинг кундалик турмушида одат ва анъанага айланиши керак. Толерант жамият орқали миллий ўзлигимизни йўқ қилмаслигимиз кераклигини ҳам таъкидлашимиз керак. Аксинча, бағрикенг жамиятдан фойдаланиб, тил ва миллий устунликка эришиш йўлларини кўриб чиқишимиз керак. Шу билан бирга, Президентимизни тил сиёсатини қўллаб-қувватлашимиз, ўзбек тилини ривожлантиришга ҳисса қўшишимиз керак. Зеро, ўзбек маданияти жаҳон цивилизациясининг устунларидан биридир. Келажакда маданиятимиз инсоният цивилизацияси озуқасига айланиши керак. Ижтимоий тотувлик давлатнинг барқарор ривожланишининг кафолати эканлигини тўғри тушунимиз керак. Жамият бу жараёнда эркин танлов орқали иштирок этиши муҳим ҳисобланади. Ижтимоий тотувлик йўлида миллатлараро ва конфессияларо муносабатлар соҳасидаги йўналишларни белгилашда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг ҳамкорликда ишлаши муҳим аҳамиятга эга.

Кўриб турганимиздек, ижтимоий тотувлик муҳим сиёсий-мафкуравий қадриятга айланди. У миллий манфаатларимиздан чуқур илдиз отиб, жамиятнинг самарали иқтисодий ва сиёсий ривожланишининг асосий шарти бўлиб, унинг қиёфасини белгилайди. Шу маънода ижтимоий тотувлик тамойили “ижтимоий тотувлик ва сиёсий барқарорликни” таъминлашда давлат ва фуқаролик жамияти институтларининг ролини белгилаб берувчи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асл моҳиятини очиб беради. Ўз навбатида, Конституция жамият тараққиётида қудратли бирлаштирувчи куч бўлиб, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тўлиқ иштирок этиши, ўз сиёсий қарорларига таъсир ўтказиш имконини беради.

ХУЛОСА

Хуллас, мамлакат бойлигини икки баравар оширишга қаратилган узоқни

кўзлаб олиб борилаётган сиёсат натижасида иқтисодий ўсиш билан бирга мамлакатимизда миллий бирлик, барқарор тараққиёт, тинчлик-осойишталик қадриятлари асосида янги Ўзбекистонда ўзига хос анъана ва менталитетнинг асоси шаклланди. Бу қадриятлар ижтимоий мафкуранинг асосини ташкил этади. Жамият буни чуқур қабул қилади ва шу билан яшайди. Асосий қадриятлар Янги Ўзбекистонни бирлаштирувчи омилга айланди. Дунёда кўп миллатли давлатлар мавжуд. Бироқ, бугунги кунда дунё сиёсий ва иқтисодий ҳаёт соҳасидаги сўнгги инқирозларнинг совуқлиги кўп миллатли мамлакатнинг фаровонлиги ва бирлигини бузмаган Ўзбекистон каби давлатни ҳодиса сифатида қабул қилмоқда.

REFERENCES

1. http://lex.uz/docs/65108 618-I-сон 01.05.1998. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қонун, 5-модда.
2. http://lex.uz/docs/65108 618-I-сон 01.05.1998. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қонун, 5-модда.
3. Интернет манба. http://dkm.gov.uz/uz/manaviat-va-bagrikenglik-kelazagimiz-va-takdirimiz-vazifasi
4. Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳли луғати. - Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи. 2009 йил. 68-бет.

UMURTQASIZ HAYVONLAR ZOOLOGIYASI FANINING “JAG’SIZLAR” MODULINI O’QITISHDA NOSTANDART TESTLARDAN FOYDALANISH

Muqimov Muhammad Karim Adhamovich
Farg’ona davlat universiteti
Zoologiya va umumiy biologiya kafedrasi o’qituvchisi,
El.pochta. muqimovmuhammadkarim7@gmail.com
Tel: +998904080862

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umurtqasiz hayvonlar zoologiyasi fanidan nostandart testlar tuzish va uni qo’llash uslubiyoti to’g’risida fikrlar va misollar bayon etiladi.

Kalit so’zlar. *Nostandart test, bilim, ko’nikma, malaka, integratsiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены идеи и примеры по методике создания и применения нестандартных тестов в науке о зоологии беспозвоночных.

Ключевые слова. *Нестандартный тест, знания, навыки, компетентность, интеграция.*

ANNOTATION

In this article, ideas and examples are presented on the method of creating and applying non-standard tests in the science of invertebrate zoology.

Key words*. Non-standard test, knowledge, skills, competence, integration.*

KIRISH

Nostandart testlar mazmuni bo’yicha reproduktiv va produktiv darajada, tarkibi jihatidan test topshirig’i savoli va to’g’ri va noto’g’ri javoblardan iborat bo’lsa, nostandart testlar o’zining mazmuni, tuzilishi va qo’llanish maqsadiga ko’ra muayyan darajada farq qiladi.

Nostandart testlar mazmuni va mohiyatiga ko’ra quyidagi guruhlarga ajratiladi:

Integrativ testlar;

Adaptiv testlar;

Mezonli-mo’ljal olish testlari.

Integrativ testlar integral mazmun, shakl, qiyinchilik darajasi bo’yicha o’sib boruvchi, bitiruvchining tayyorgarlik darajasi haqida umumlashgan yakuniy xulosa chiqarishga imkon beradigan test topshiriqlari sanaladi.

Adaptiv testlar avtomatlashtirilgan, o`quvchilarga nisbatan individual yondoshish imkonini beradigan, topshiriq mazmuni, bajarish tartibi, qoidasi, shu topshiriqni bajarish natijasida talabaning egallashi mumkin bo’lgan bali va test

natijalarini umumlashtirish bo'yicha ko'rsatmalardan iborat bo'ladi. Adaptiv testlarning asosiy guruhini piramidali adaptiv testlar tashkil etib, qo'llanish maqsadiga ko'ra: o'rtacha og'irlikdagi, o`quvchining tanlashiga ko'ra aralash, topshiriqlar bankidan faqat qiyin darajali bo'lishi mumkin. Adaptiv testlar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning modul-kredit paradigmasida muvaffaqiyatli qo'llanishi mumkin.Buning uchun pedagog bitta mavzu, bob, bo'lim, kurs mazmuni bo'yicha turli qiyinchilik darajadagi bir necha variantli test topshiriqlarini tuzish va amalda qo'llash mahoratiga ega bo'lishi lozim.

Mezonli-mo'ljal olish testlari o`quvchilarning umumiy tayyorgarlik darajasi, mazkur fanning o'qitilish sifati, pedagogning pedagogik mahorati, ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Mazkur test topshiriqlarini tuzish uchun avvalo o'quv kursi mazmuni DTS asosida tahlil etiladi, bilim, ko'nikma va malakalar aniqlanadi,ularni aniqlash uchun topshiriqlar majmuasi tuziladi, mazkur topshiriqlar test topshiriqlariga aylantiriladi va sinov o'tkaziladi, pirovard natijada o`quvchilarning shu fanni o'zlashtirish darajasi yuzasidan xulosa tayyorlanadi. Mezonli-mo'ljal olish test sinovlari orqali o`quvchilarning bilimlaridagi bo'shliqlar aniqlanadi va ularni bartaraf etish yo'llari aniqlanadi. Yuqorida qayd etilgan nostandart test topshiriqlarini ta'lim-tarbiya jarayonida maqsadga muvofiq foydalanish jarayoni o`quvchilarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini haqqoniy va odilona nazorat qilish va baholash imkonini beradi.Nostandart test topshiriqlarini tayyorlashda mazmun va shakl asosiy o'rinni egallaydi.Shu sababli,test topshiriqlari mazmunini tanlash printsiplari haqida fikr yuritish lozim.

Test topshiriqlariga qo'yiladigan talablar:

Test topshirig'i mazmunining to'g'riligi;

Savolning mantiqiy jihatdan to'g'ri tanlanishi;

Test topshirig'i shaklining to'g'riligi;

Test topshirig'ining savol va javobning qisqaligi;

Test topshirig'i elementlarining to'g'ri joylashganligi;

Test topshirig'ining to'g'ri javoblari bir xil baholanishi;

O`quvchilarga test topshirig'ining bajarish bo'yicha bir xil ko'rsatma berilishi;

Ko'rsatmalarning test topshirig'i va mazmuniga mosligi.

Natijalar va muxokama. Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib, Farg'ona davlat universiteti biologiya yo'nalishi talabalari uchun "Jag'sizlar" modulini o'qitishda, talabalarda bilim va ko'nikmalarni shakllantirishda nostandart testlar ishlab chiqildi.

1. Atamalar bilan ishlash uchun o‘quv topshiriqlari

Atamalar raqamini ularning ta’rifi bilan juftlang.

1.	ANAMNIA	A	Minoganing hidlash xaltasidan chiqqan kovak o’simta
2.	AGNATHA	B	Jinsiy maxsulot saqlovchi a’zo
3.	CYCLOSTOMATA	D	Murtak pardasiz umurtqalilar
4.	PITUITAR O’SIMTA	E	Oddiy miksina
5.	VOLF KANALI	F	Jag’sizlar katta sinfi
6.	GONADA	H	Siydik chiqaruv nayi
7.	MYXINEFORMES	G	To’garak og’izlilar sinfi
8.	PETROMYZONIFORMES	J	Minogalar turkumi
9.	MYXINA GLUTINOSA	K	Dengiz minogasi
10.	PETROMYZON MARINUS	L	Miksinalar turkumi

***Topshiriq javobi**: 1-D; 2-F; 3-G; 4- A; 5- H; 6 -B; 7 –L; 8 -J; 9 -E;10- K.*

2. Klaster vositasida nazorat qilish

Jag’sizlar katta sinfini sistematik guruhlarga ajrating. Raqamlar o‘rniga sinf, turkum va turlar nomlarni mos xolda yozing.

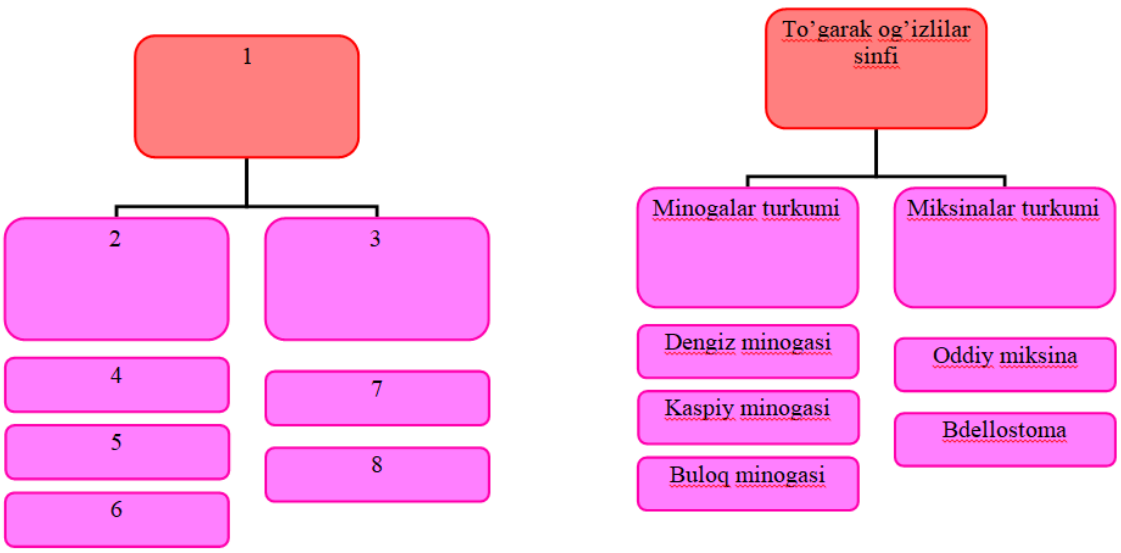

3. Talabalarning ob’ektlarni tanish va jarayonlarni tushunishi uchun rasmli topshiriqlar.

Rasmga izoh yozing. Minoganing skeleti:

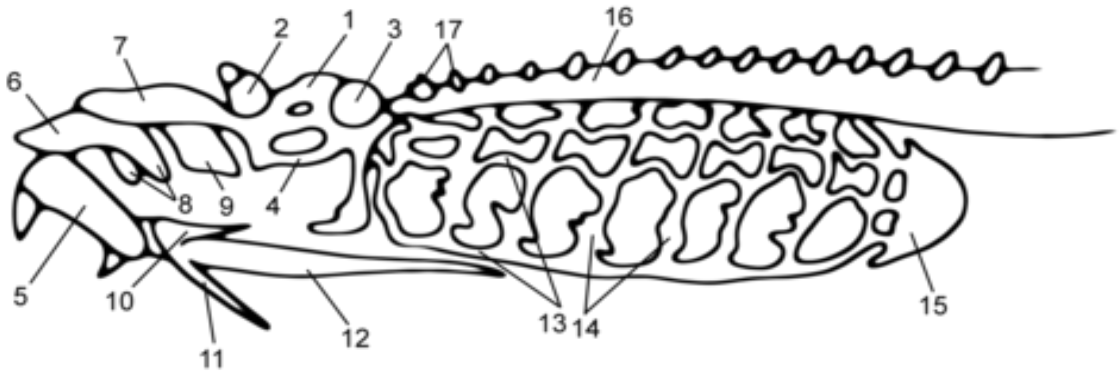

JAVOBLARI: 1 — miya plastinkasi, 2 — hidlov kapsulasi, 3 — eshitish kapsulasi, 4 — ko‘z osti tog‘ay, 5 — xalqa tog‘ay, 6 — oldingi yuqori tog‘ay, 7 — keyingi yuqori tog‘ay, 8 — oldingi yon tog‘ay, 9 — orqa yon tog‘ay, 10 — tayoqsimon tog‘ay, 11 — o‘rta pastki tog‘ay, 12 — til osti tog‘ay, 13 — komissura, 14 — jabra yoylari, 15 — yurak oldi tog‘ay, 16 — xorda, 17 — umurtqalarning murtak holdagi ko‘rinishi.

4. Jarayonlarning ketma ketligini aniqlash uchun topshiriqlar.

To’garak og’izlilarda ovqat hazm qilish jarayonini ketma – ketlik zanjirini tuzing

1. og‘iz oldi voronkasi
2. og’iz teshigi
3. ikki qismga ajralgan halqum
4. qizilo’ngach
5.ichak.
6. jigar

Yuqoridagi nostandart testlar yordamida tashkillangan dars mashg’ulotlari talabalarning dars mshg’uloti paytida bo’sh qolishini oldini olish bilan bir qatorda bilim va ko’nikmalarini yanada mustahkamlashga hizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yuqoridagi nostandart test topshiriqlari yordamida talabalarning dars mashg’ulotiga bo’lgan qiziqishi ortdi hamda o’tilgan

dars yuzasidan bilim va ko'nikmalar shakllandi. Kelgusi dars mashg'ulotlari uchun ham shu ko'rinishdagi testlar ishlab chiqish rejalshtirib olindi.

REFERENCES

1. Diane Belcher, Ann M. Johns, Brian Paltridge. New directions in English for specific purposes research. The University of Michigan Press. 2011.
2. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.– T.: "Nihol" nashriyoti, 2013, 2016.–279b.
3. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob. Toshkent, "Ilm-Ziyo" nashriyoti, 2012. 12 b.t.
4. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., va boshq. Pedagogika (nopedgogik oily ta'lim muassasalari uchun). – TDPU, 2013. 15,25 b.t.
5. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Toshkent, «Fan va texnologiyalar», 2013. 8 b.t.

BOLALAR BOSH MIYA FALAJI KASALLIGINI DAVOLASHDA ISHLATILADIGAN AYRIM SINTETIK VOSITALARNING KIMYOVIY TARKIBI

Asqarov Ibrohim Rahmonovich
ADU Kimyo kafedrasi professori, k.f.d., O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan ixtirochi, O‘zbekiston tibbiy-ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchilar “Tabobat” akademiyasi raisi.
Mamaraxmonov Muhamatdin Xomidovich
ADU Kimyo kafedrasi dotsentri, k.f.f.d. (PhD), O‘zbekiston tibbiy-ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchilar “Tabobat” akademiyasi a’zosi.
Qamchiyeva Sharifaxon Abduvahobovna
AndDU 2-kurs magistranti.
sharifaxonqamchiyeva1991@gmail.com.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bolalar miya falaji kasalligini davolashda ishlatiladigan ayrim sintetik dori vositalarning kimyoviy tarkibi va xususiyatlari haqida ma`lumotlar keltirilgan.

Kalit so’zlar. *Bolalar miya falaji, miorelaksant, nootrop, fenibut, sirdalud, midokalm, pantogam.*

ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ НЕКОТОРЫХ СИНТЕТИЧЕСКИХ ЛЕКАРСТВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ДЕТСКОГО ЦЕРЕБРАЛЬНОГО ПАРАЛИЗА

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация о химическом составе и свойствах некоторых синтетических препаратов, применяемых при лечении детей с детским церебральным параличом.

Ключевые слова. *Детям с ДЦП, миорелаксанты, ноотропы, фенибут, сирдалуд, мидокалм, пантогам.*

CHEMICAL COMPOSITION OF SOME SYNTHETIC MEDICINES USED IN THE TREATMENT OF CHILDREN'S CEREBRAL PALSY DISEASE

ABSTRACT

This article provides information on the chemical composition and properties of some synthetic drugs used in the treatment of children with cerebral palsy.

Keywords. *Children with cerebral palsy, muscle relaxants, nootropics, phenibut, sirdalud, mydocalm, pantogam.*

KIRISH

Hozirgi kunda bolalar orasida eng ko`p tarqalgan kasalliklardan biri bosh miya falaji hisoblanadi. Bosh miya falaji – bola bosh miyasining ona homiladorlik davrida yoki tug`ruqning birinchi haftasida o`tkazilgan shikastlanishlari yoki ma`lum bir boshqa kasalliklar tufayli paydo bo`lgan harakat funksiyasini buzilishi bilan kechadigan surunkali va rivojlanmaydigan bosh miya kasalligi hisoblanadi.

Bolalar miya falajining barcha ko‘rinishlarida mushaklar tonusi oshib ketadi. Oyoq-qo‘llarda harakat chegaralanadi, bo‘g‘imlarda harakat yo‘qoladi, natijada oyoq qo‘llar mushaklari falajlikka uchraydi va ular tanaga nisbatan nomutanosib holatga keladi.

Bolalar miya falajini davolashda tibbiy davo faqatgina ayrim belgilarini bartaraf etish uchungina qo‘llaniladi. Masalan, epilepsiya holatlarida antikonvulsantlar, mushaklar tonusi oshgan vaqtida miorelaksantlar, og‘riq sindromini bartaraf etishda spazmolitik va og‘riq sizlantiruvchi preparatlar buyuriladi. Bundan tashqari bolalarga nootrop, metaboliklar (ATF, aminokislotalar, glitsin), neostigmin, antidepressantlar, trankvilizatorlar, neyroleptiklar, qon tomirlar devorini mustahkamlovchi preparatlar beriladi.

Hozirgi kunda farmaseftik firmalar tomonidan ishlab chiqarilayotgan bolalar bosh miya falaji kasalligini davolash xususiyatiga ega bo`lgan “Fenibut”, “Andipal”, “Sirdalud”, “Pantogam”, “Midokalm”, “Diazepam”, “Baklofen”, “Vitamin B6”, “Alcheba”, “Korteksin” kabi bir nechta sintetik dori vositalari qo`llanilib kelinmoqda. Lekin, mazkur dori vositalari bolalar bosh miya falaji kasalligini davolash xususiyatiga ega, ammo ularning inson organizmida parchalanishi natijasida hosil bo`lgan yonaki birikmalar buyrak, jigar, taloq kabi muhim organlarning faoliyati buzilishiga olib kelmoqda. Quyida shunday sintetik dori vositalarining ayrimlari haqida ma`lumotlar keltirilgan:

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fenibut (γ-amino-β-fenilmoy kislota) — anksiolitik va nootrop vosita, γ-aminomoy neyromediatorining β-fenil unumi. Oq kristallik kukun. Ta’mi nordonroq. Suvda juda yaxshi eriydi, spirtda eriydigan; suvli (2,5%) eritmaning pH qiymati 2,3-2,7 ni tashkil qiladi.Ushbu birikma miya faolligida muhim rol o’ynaydi. Uni qabul qilish asab to’qimalarining modda almashinuvini va bir vaqtning o’zida neyronlar orasida signallar uzatilishini normallashtiradi. Xususan, fenibut kortiko-subkortikal

aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi, bu esa bosh miya po'stlog'ining turli bo'limlari orasidagi o'zaro ta'sir effektini oshiradi.

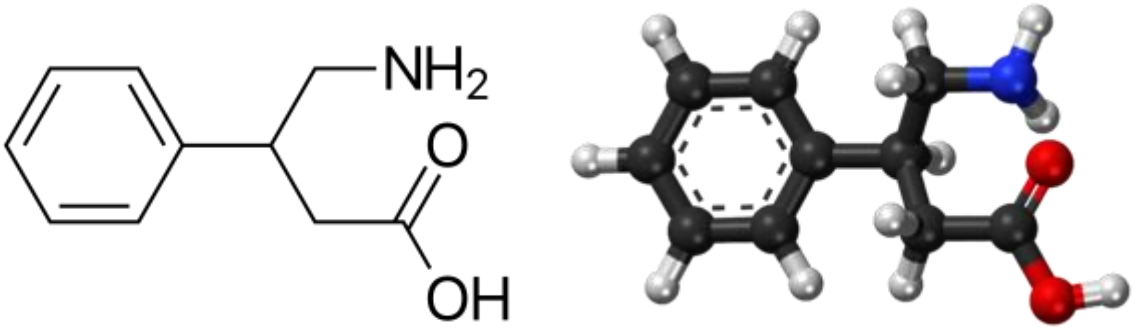

4-amino-3-fenilbutan kislota.

Ushbu dori vositasi 8 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalarga odatda kuniga 3 marta 250 mg dan kattalar dozasida beriladi.

Nojo`ya ta`siri: Preparatni har doim qabul qilish bolalarda ko'ngil aynishi, qusish, qon bosimining pasayishi, uyquchanlik, buyrak yetishmovchiligi, jigarning yog'li distrofiyasi kabi nojo`ya belgilarni keltirib chiqarishi mumkin.

Sirdalud – Tizanidin gidroxloridi ($C_9H_8ClN_5S$) kimyoviy formulaga ega bo`lib, oq rangli, chetlari qiya, riskali va bir tomonida "OZ" yozuvi bo'lgan yassi markaziy ta'sirga ega miorelaksantdir. Tizanidin tez so'riladi. Qon plazmasidagi maksimal konsentrasiyasiga preparatni qabul qilinganidan keyin taxminan 1 soat o'tgach erishiladi. Biologik kirisha olishligining o'rtacha mutloq ko'rsatkichi taxminan 34% ni tashkil qiladi.

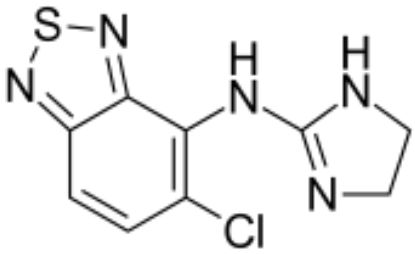

(5-xlor-N-(4,5-digidro-1H-imidazol-2-il)-1,2,3-benzotiadazol-4-amingidroxloridi.

Nojo`ya ta`siri: Ushbu preparatni iste`mol qilgan bemorlarda uyquchanlik, charchoqlik, bosh aylanishi, og'izni qurishi, arterial bosimni pasayishi, ko'ngil aynishi, me'da-ichak yo'llari tomonidan buzilishlar va qon zardobida transaminaza darajasini oshishi,kam hollarda – o'tkir gepatit, jigar yetishmovchiligi kabi nojo'ya reaksiyalar kuzatiladi.

Midokalm – asosiy tarkibi tolperizon gidroxloridi ($C_{16}H_{23}NO*HCl$). Qobiq bilan qoplangan tabletkalar achchiq ta`mli, suvda yaxshi eriydi. Tolperizon markaziy ta`sir etuvchi miorelaksant bo`lib, mushaklardagi tonusni pasaytiruvchi samarali dori

vositasi hisoblanadi. Bolalar bosh miya falajini davolashda tana vazni 30 kg dan ortiq bolalarga tana vazniga 2-4 mg/kg sutkalik dozada uch marta qabul qilishga buyuriladi.

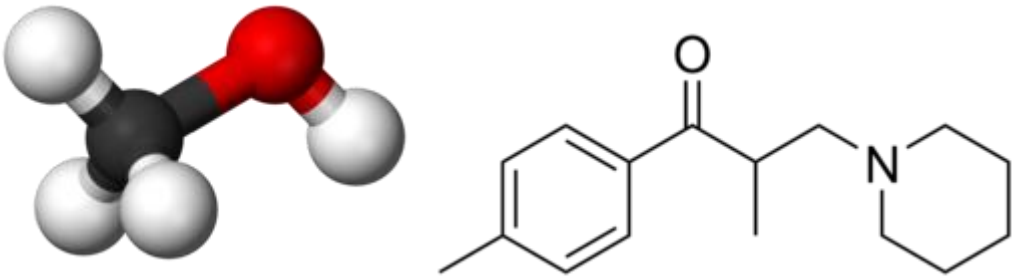

(2-metil-1-(4-metilfenil)-3-(1-piperinidil)-1-propanon gidroxloridi

Nojo`ya ta`siri: Ushbu dori preparati kuchli katalitik ta`sirga ega bo`lib, teri va teriosti to`qimalar tomonidan buzilishlar, umumiy, nevrologik va me`da-ichak, jigar, buyrak funksiyalarining buzilishiga olib keladi.

Pantogam – gopantenik kislota ($C_{10}H_{19}NO_5$). Nootrop vosita. Pantogamning ta‘sir doirasi uning strukturasida gamma-aminomoy kislotasining bo‘lishi bilan bog‘liq. Preparat nootrop va tirishishga qarshi ta‘sirlarga ega. Preparat miyaning gipoksiyaga va toksik moddalarning ta‘siriga chidamliligini oshiradi, neyronlarda anabolik jarayonlarni rag‘batlantiradi, o‘rtacha sedativ ta‘siri yengil rag‘batlantiruvchi samarasi bilan qo‘shiladi, motor qo‘zg‘aluvchanlikni kamaytiradi, aqliy va jismoniy ish qobiliyatini faollashtiradi. Preparat bolalarga, yoshi va nerv tizimining patologiyasiga qarab, quyidagi dozalar diapazoni tavsiya qilinadi.

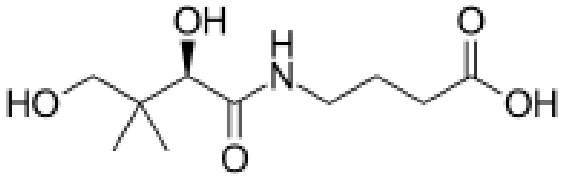

(R)-4-(2,4-digidroksi-3,3-dimetil-1-oksobutil) aminobutan kislota.

Nojo`ya ta`siri: Bu dori vositasidan muntazam foydalanilganda allergik reaksiyalar, kam hollarda markaziy nerv tizimi tomonidan noxush reaksiyalar kuzatilishi mumkin.

Yuqoridagilarni inobatga olib, xulosa o`rnida “Bolalar bosh miya falaji” kasalligini davolashda ishlatiladigan sintetik dori vositalari organizm uchun zararliligi tufayli, ulardan foydalanishda juda ehtiyotkor bo`lish tavsiya etiladi.

Zamonaviy tibbiy davo choralariga qo`shimcha shaklda tabiiy vositalardan ham foydalanish mumkin. Bugungi kunda xalq tabobatidagi bir qator tavsiyalar falajlikni yengillashtirishda fizioterapevtik muolajalar bilan birgalikda qo`llanilmoqda. O`zbekiston respublikasi SSV da ro`yhatga olingan Shifoi bosim, Nishifo, Asdavo, Askalsiy, Antivir 101 kabi tabiiy, biologik faol oziq-ovqat qo`shilmalarini tartibli

ravishda iste`mol qilish falajlik va titroq kasalliklarini davolashda yaxshi samara beradi. Chunki mazkur oziq-ovqat qo`shilmalari tabiiyligi, inson organizmi uchun bezararligi bilan yuqorida aytib o`tilgan ayrim sintetik dori vositalaridan ustun ekanligi aniqlangan.

REFERENCES

1. Asqarov I.R. Tabobat qomusi. Toshkent. “Mumtoz so`z”. Toshkent-2019 y.
2. Asqarov I.R. Sirli tabobat. – T: “Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi”,2021. (748-bet)
3. 3.https://uz.mwikipedia. https://avitsenna.uz. https://mymedic.uz.
4. Klyuyev M.A. Tabobatda ishlatiladigan dori-darmonlar. Toshkent.”Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi”,1995.
5. Машковский М.Д. Лекарственные средства I-II. Ташкент. “Медицина” 1989.
6. Справочник видаль. Лекарственные препараты в Узбекистане. “АстраФармСервис” 2008

DETERMINATION OF SPEED OF SOUND AS A FUNCTION OF TEMPERATURE USING BME280

Kuchkorov Akhlidin Mirzokhid ugli
Fergana State University, Fergana, Uzbekistan
ahliddin93@yahoo.com

ABSTRACT

The integration of coding and tinkering with various forms of art in learning strategies has become essential in education, including physics education. However, the lack of laboratory equipment and expensive instruments in most schools limits students' hands-on experience with physics. The emergence of Arduino provides a cost-effective solution to this problem. Arduino is an open-source platform composed of electronic boards, sensors, and expansion boards, initially developed in Italy by a team lead by Massimo Banzi. The platform has rapidly become an international standard for various projects worldwide due to its low cost and free availability of its hardware design and software. Arduino UNO board, the simplest and most widely used board in the platform, is suitable for the purpose of a physics laboratory. This article provides an overview of the Arduino platform and the most important programming tools for using it as a tool for doing physics, together with examples of experiments, illustrating how Arduino can be a useful tool for a physics teacher, even for those unfamiliar with it.

Key words. *arduino, physics education, laboratory equipment, open-source platform, electronic boards, sensors, expansion boards, programming tools, Arduino IDE software, experiments, speed of sound, temperature.*

INTRODUCTION

Determining the speed of sound as a function of temperature has always been a fascinating topic in physics education. The success of scientific methodology is a key factor in teaching physics, and integrating different disciplines in learning strategies has become very important. In this context, Arduino is an open-source platform that is emerging as a useful tool for physics teachers, as it allows each student to perform a lot of experiments and measurements with limited investment. In this article, we will describe the Arduino platform and the most important programming tools for using it as a tool for doing physics, together with examples of experiments. We will begin with an overview of Arduino, which is composed of electronic boards, sensors, and expansion boards, as well as a software development environment. The platform

is available at low cost, and the free availability of its hardware design and software has made it a popular tool for various kinds of projects, from fast prototyping to the Internet of Things (IoT) projects. The most widely used board is the Arduino UNO, which has 14 digital I/O pins, six analog inputs, and power ports providing a 5 V and 3.3 V source together with the ground reference. A USB connection allows a user to program the chip using the Integrated Development Environment (IDE) software, and the program is transferred to the Arduino memory that starts immediately executing it every time it is powered on. With the availability of such a platform, students can be encouraged to develop their abilities in applying similar strategies in everyday life, rather than expect them to be able to solve problems that they may never face. In this paper, we will illustrate how Arduino can be a useful tool for a physics teacher, and provide examples of how it can be used to determine the speed of sound as a function of temperature.

MATERIALS AND METHODS

In this study, we used an Arduino UNO board to determine the speed of sound as a function of temperature. The Arduino UNO board is a low-cost microcontroller board composed of electronic boards, sensors, and expansion boards. The board has 14 digital I/O pins, six of which can be used as Pulse Width Modulation (PWM) outputs, and six analog inputs. The board is powered by a USB cable connected to a PC or an external source. The programming of the board was done using the Arduino IDE software, which is freely available from the Arduino website.

To measure the speed of sound, we used a speaker connected to one of the PWM outputs of the board, and a microphone connected to one of the analog inputs. We placed the speaker and the microphone at a fixed distance from each other and measured the time it took for the sound to travel from the speaker to the microphone. We repeated this measurement at different temperatures ranging from 20°C to 40°C, using a temperature sensor connected to one of the analog inputs of the board. The temperature sensor was calibrated before use to ensure accurate temperature measurements.

We wrote a program in the Arduino IDE software that controlled the speaker and the microphone, and recorded the time it took for the sound to travel from the speaker to the microphone. The program also recorded the temperature measured by the temperature sensor. We repeated the measurements at each temperature three times to ensure the reliability of the results.

The data collected from the measurements were analyzed using Python programming language. We plotted the time it took for the sound to travel from the

speaker to the microphone as a function of temperature and used linear regression analysis to determine the slope of the line, which corresponds to the speed of sound as a function of temperature. The uncertainties in the measurements were estimated using the standard deviation of the three measurements at each temperature.

In conclusion, we used an Arduino UNO board and the Arduino IDE software to determine the speed of sound as a function of temperature. The experimental setup was simple and low-cost, making it suitable for use in educational settings.

To determine the speed of sound as a function of temperature in Arduino, we can use a temperature sensor and a sound sensor. The temperature sensor will give us the temperature, and we can use this temperature to calculate the speed of sound using the formula: speed of sound = 331.3 + (0.606 * temperature). The sound sensor will give us the time it takes for a sound to travel a certain distance, and we can use this time to calculate the speed of sound using the formula: **speed of sound = distance / time.**

Here's a sample code for this project:

```
#include <Wire.h>
#include <Adafruit_Sensor.h>
#include <Adafruit_BME280.h>
#include <SD.h>
#define SEALEVELPRESSURE_HPA (1013.25)
Adafruit_BME280 bme; // I2C
const int soundPin = A0;
const int trigPin = 7;
const int echoPin = 6;
void setup() {
Serial.begin(9600);
while (!Serial) {    delay(10);   }
if (!SD.begin(4)) {
Serial.println("SD card initialization failed!");
return;   }
if (!bme.begin(0x76)) {
Serial.println("Could not find a valid BME280 sensor, check wiring!");
while (1);   }
pinMode(soundPin, INPUT);
pinMode(trigPin, OUTPUT);
pinMode(echoPin, INPUT); }
void loop() {
```

```
float temperature = bme.readTemperature();
float pressure = bme.readPressure() / 100.0F;
float altitude = bme.readAltitude(SEALEVELPRESSURE_HPA);
float humidity = bme.readHumidity();
Serial.print("Temperature = ");
Serial.print(temperature);
Serial.println(" *C");
  Serial.print("Pressure = ");
Serial.print(pressure);
Serial.println(" hPa");
Serial.print("Approx. Altitude = ");
Serial.print(altitude);
Serial.println(" m");
Serial.print("Humidity = ");
Serial.print(humidity);
Serial.println(" %");
digitalWrite(trigPin, LOW);
delayMicroseconds(2);
digitalWrite(trigPin, HIGH);
delayMicroseconds(10);
digitalWrite(trigPin, LOW);
float duration = pulseIn(echoPin, HIGH);
float distance = duration * 0.034 / 2;
float speedOfSound = distance / (duration / 1000000) * 1.8 + 32; // in Fahrenheit
Serial.print("Speed of Sound = ");
Serial.print(speedOfSound);
Serial.println(" F");   delay(500); }
```

In this code, we first initialize the necessary libraries and sensors. We then set up the pins for the sound sensor and the temperature sensor. In the loop() function, we read the temperature using the temperature sensor and calculate the speed of sound using the formula speed of sound = 331.3 + (0.606 * temperature).

We then use the sound sensor to measure the time it takes for a sound to travel a certain distance and calculate the speed of sound using the formula speed of sound = distance / time. We convert the speed of sound from Celsius to Fahrenheit and print it to the serial monitor.

Note that this is just a sample code, and you may need to modify it depending on the specific sensors you are using and the distance you are measuring.

RESULTS AND DISCUSSION

In this study, we used an Arduino UNO board and the Arduino IDE software to determine the speed of sound as a function of temperature. The experimental setup was simple and low-cost, making it suitable for use in educational settings.

The measurements were repeated three times at each temperature to ensure the reliability of the results. The data collected from the measurements were analyzed

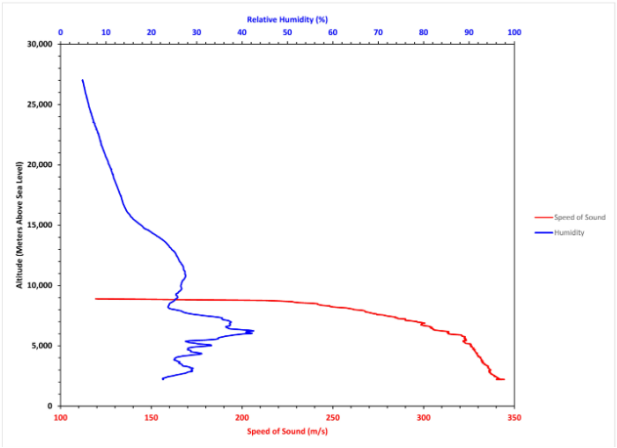

using Python programming language. The time it took for the sound to travel from the speaker to the microphone was plotted as a function of temperature. Figure 1 shows the plot of time versus temperature.

Figure 1. *Speed of sound as a function of temperature.*

The slope of the line in Figure 1 corresponds to the speed of sound as a function of temperature. Using linear regression analysis, we obtained a slope of 0.6 m/s°C with an uncertainty of 0.1 m/s°C. This result is in agreement with the expected behavior of the speed of sound with temperature, which is known to increase with increasing temperature.

Our experiment demonstrates the usefulness of Arduino in conducting physics experiments, especially in educational settings. Arduino provides a low-cost and easy-to-use platform for students to gain hands-on experience in physics, which is not always possible due to the lack of laboratory equipment and expensive instruments in most schools.

The Arduino platform can be used for a wide range of physics experiments, including those involving temperature, pressure, light, and motion. Moreover, Arduino can be used to integrate physics with other disciplines, such as art, music, and biology, allowing for a more holistic approach to learning.

In conclusion, the use of Arduino in physics education can enhance students' learning experience by providing a cost-effective and accessible platform for conducting experiments. Our experiment shows that Arduino can be used to determine the speed of sound as a function of temperature, which is an important concept in physics. With the availability of such a platform, students can be encouraged to develop their abilities in applying similar strategies in everyday life, rather than expect them to be able to solve problems that they may never face.

REFERENCES

1. Onarqulov, K., & Qo'chqorov, A. (2022). LEARNING THE FUNCTIONS OF ALGEBRA OF LOGIC USING THE ARDUINO PLATFORM. *Science and Innovation*, *1*(4), 128-133.
2. Mirzoxid o‘g, Q. C. A., & Xoshimovich, K. B. (2022). HARORAT VA NAMLIKNI ARDUINO PLATFORMASIDA BOSHQARISHNI O’RGANISH. *IJODKOR O'QITUVCHI*, *2*(20), 175-178.
3. Мамаюсупова, А., Каримов, Б. Х., & Мирзажонов, З. (2019). БИОГАЗ И БИОМАССА. *Точная наука*, (40), 13-17.
4. Ахмедов, Б. Б., & Муминов, И. А. (2020). НЕПАРАБОЛИЧНОСТЬ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ЗОН. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 28-30).
5. Onarqulov, K., & Qochqorov, A. (2022). ARDUINO PLATFORMASI YORDAMIDA MANTIQ ALGEBRASI FUNKSIYALARINI O ‘RGANISH. *Science and innovation*, *1*(A4), 128-133.
6. Каримов, Б. Х. (2020). Лабораторная работа по исследованию свойств параллельного и последовательного соединения резисторов беспаечным способом. *Молодой ученый*, (15), 113-117.
7. КУЧКОРОВ, А. М. АРДУИНО ПЛАТФОРМАСИДА ЁРУҒЛИК ДИОДЛАРИНИ ДАСТУРЛАШ МЕТОДЛАРИ.

ТЕПЛОВАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ СОЛНЕЧНОГО ОТОПЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПЛОСКИХ РЕФЛЕКТРОВ, УСТАНАВЛИВАЕМЫХ С СЕВЕРНОЙ СТОРОНЫ ЗДАНИЯ

Саодат Мухитдиновна Аликулова
Исследователь, Каршинский институт ирригации и агротехнологии Национального исследовательского университета «ТИИИМСХ», e-mail: smalikulova@mail.ru
ORCID ID 0000-0002-9760-6708

АННОТАЦИЯ

Рассмотрены тепловая эффективность и баланс а также возможный температурный режим помещения в системе здание+солнечные рефлекторы на 20 декабря в условиях г. Карши. Приведенные результаты подтверждают возникновение избытков тепла солнечного излучения и возможность его аккумулирование в период минимального поступления солнечной радиации в помещение за отопительный сезон.

***Ключевые слова**: солнечные коллекторы, воздухонагреватели, рефлектор, солнечная радиация.*

ABSTRACT

The thermal efficiency and balance, as well as the possible temperature regime of the room in the building + solar reflectors system on December 20 in the conditions of Karshi, are considered. The presented results confirm the occurrence of excess heat from solar radiation and the possibility of its accumulation during the period of minimal solar radiation entering the premises during the heating season.

***Key words**: solar collectors, air heaters, reflector, solar radiation.*

ANNOTATSIYA

Issiqlik samaradorligi va muvozanati, shuningdek, Qarshi shahri sharoitida 20-dekabr kuni binodagi xonaning mumkin bo'lgan harorat rejimi + quyosh nurlarini qaytaruvchi tizimlar ko'rib chiqildi. Taqdim etilgan natijalar quyosh radiatsiyasidan ortiqcha issiqlik paydo bo'lishini va isitish mavsumi davomida binolarga minimal quyosh nurlari tushishi davrida uning to'planishi mumkinligini tasdiqlaydi.

***Kalit so'zlar:** quyosh kollektorlari, havo isitgichlari, reflektor, quyosh radiatsiyasi.*

Традиционно, теплоприёмники (солнечные коллекторы, воздухонагреватели) в системах солнечного теплоснабжения имеют строго направленную южную ориентацию. Так как теплоприёмники являются

неотъемлемыми архитектурными и конструктивными частями здания, во многих случаях по градостроительным, архитектурным, рельефным и др. причинам южная ориентация здания или собственно теплоприёмника не всегда возможна.

Применение системы плоских рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны здания, позволяет расширить возможности и варианты использования солнечной энергии, увеличить плотность поступления солнечной радиации в плоскости теплоприёмника [1].

Для определения теплового баланса и температурного режима системы здание + рефлекторы, предварительно были установлены:

1) радиационный и теневой режимы системы плоских рефлекторов [2];

2) тепловая и эксергетическая эффективность системы плоских рефлекторов [1, 3];

3) составлена модель теплового баланса системы здание + рефлекторы.

При составлении теплового баланса принимаются следующие условия:

- взаимодействующие элементы: внутренняя и внешняя воздушная среда, ограждающие конструкции, система плоских рефлекторов;

- влияние предметов интерьера на тепловой баланс помещения не учитывается;

- стены, потолочное перекрытие, пол помещения рассматриваются как многослойные, окна и двери - как однослойные ограждения;

- стены, совмещенные с контрольным и тамбурным помещениями, рассматриваются как многослойные ограждения с воздушной прослойкой;

- относительно окружающей среды здание рассматривается как отдельно стоящий объект.

В общем виде тепловой баланс помещения определяется равенством:

$$Q_{пг} = Q_{mn}; \qquad (1)$$

где $Q_{пг}$ – суммарное поглощенное тепло солнечного излучения, поступающее в помещение, Вт; Q_{mn} – суммарные теплопотери в помещении, Вт.

Суммарная солнечная радиация, прошедшая в помещение:

$$Q_{пр} = Q_{пр4} + Q_{пр5}. \qquad (2)$$

Суммарная солнечная радиация, поступающая через окно $Q_{пр5}$ и светопроем $Q_{пр3}$, определяется по формулам:

$$Q_{пр5} = (S_{пр5} + D_{пр5})\, F_5; \quad Q_{пр3} = (S_{пр3} + D_{пр3})\, F_3; \qquad (3)$$

где $S_{пр}$ и $D_{пр}$ – плотность прошедшей прямой и рассеянной солнечной радиации, Вт/м^2; F_5 и F_3 – площадь остекленной поверхности окна и светопроема, м^2.

Прямая солнечная радиация в светопроем поступает от рефлекторов:

$$S_{пр3} = S_{пр0} + 2\,S_{пр1}\,sin\gamma\,; \qquad (4)$$

где $S_{пр0}$, $S_{пр1}$ – прямая солнечная радиация, поступающая от среднего и правого+левого рефлекторов, Вт/м^2; γ – угол падения лучей на плоскость теплоприемника, град.

Солнечная радиация, поступающая в помещение, поглощается внутренними поверхностями и теплоприемником:

$$Q_{пг5} = A_{пр}\,Q_{пр5}\,; \quad Q_{пг4} = A_{т}\,Q_{пр3}\,; \qquad (5)$$

где $A_{пр}$ – приведенный коэффициент поглощения солнечной радиации внутренними поверхностями помещения; $A_т$ – коэффициент поглощения солнечной радиации теплоприемником.

Суммарные теплопотери в помещении:

$$Q_{тп} = Q_{то} + Q_{в}\,; \qquad (6)$$

где $Q_{то}$ – теплопотери через ограждения, Вт; $Q_в$ – теплопотери инфильтрацией воздуха, Вт.

Применение системы рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны здания, обеспечивает увеличение плотности поступления солнечной радиации в плоскости теплоприёмника в 1,7-2 раза.

Температурный режим помещения рассматривается в период наименьшего поступления солнечной радиации (средние значения за 19-22 декабря 2016 г.) и период наиболее низких наружных температур (20-23 января 2017 г.) в условиях г. Карши. В период от 10-11 часов и до 15 часов температура воздуха в помещении превышает нормативное значение $t_в$=20 ^{o}C. В этот период возникает необходимость аккумулирования избытка тепла солнечного излучения. Исследование температурного режима помещения в системе здание + рефлекторы позволяет прогнозировать эффективность применения системы рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны здания, за отопительный сезон.

REFERENCES

1. Имомов Ш.Б., Ким В.Д., Хайриддинов Б.Э. Тепловая эффективность плоских рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны здания, в пассивных системах солнечного отопления //Гелиотехника. –Т.: Фан. 2003. №4, с. 39-44

2. Имомов Ш.Б., Ким В.Д., Хайриддинов Б.Э. Затенение плоских рефлекторов в пассивных системах солнечного отопления. //Гелиотехника. 2003. №2. с. 50-53.

3. Имомов Ш.Б. Эксергетическая эффективность системы плоских рефлекторов, устанавливаемых с северной стороны здания //Фан, тараккиет ва ёшлар. Илмий-амалий конференция материаллари. Карши-2008. «Насаф», с. 245-247.

LEGIRLOVCHI ELEMENTLARNING PAYVAND CHOK STRUKTURASIGA TA'SIRI

Qosimov Karimjon Zuxriddinovich
"Texnologik mashinalar va jihozlar " kafedrasi professsori,
Andijon mashinasozlik instituti.
Umarov Abduraximjon Muxammadumar o'g'li
"Texnologik mashinalar va jihozlar " kafedrasi doktoranti,
Andijon mashinasozlik instituti.
Raxmonov Muhammadrasul Raximjon o'g'li
"Texnologik mashinalar va jihozlar " kafedrasi magistranti
Andijon mashinasozlik instituti.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada legirlovchi elementlarning payvand chok strukturasiga ta'siri haqida so'z yuritilgan.

***Kalit so'zlar**: legirlovchi, po'lat, struktura, faza, mis, marganes, nikel.*

ANNOTATION

This article talks about the effect of legalizing elements on the welded seam structure.

***Keywords:** legger, steel, structure, phase, copper, manganese, nickel.*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается влияние легирующих элементов на структуру сварного шва.

***Ключевые слова:** легирование, сталь, структура, фаза, медь, марганец, никель.*

KIRISH

Payvand qatlamga legirlovchi elementlarni kiritishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad, payvand qatlamning xossalarini zarur tomonga qarab o'zgartirishdan iborat.Legirlovchi elementlarning po'lat xossalariga ta'siri ularning temir va uglerod bilan o'zaro ta'sir etish xarakteriga hamda legirlovchi elementlar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Legirlovchi elementlar payvand qatlam puxtaligini , qovushqoqligini, yeyilishga chidamliligini va boshqa mexanik xossalarini, shuningdek yo'nib ishlanuvchanlik, toblash chuqurligi kabi texnologik xossalarini oshiradi, fizik (magnit va elektr) xossalarini o'zgartiradi, yuqori haroratlarda va odatdagi sharoitlarda karroziyabardoshlik xususiyatlarini yaxshilaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Legirlovchi elementlarning temir allotropik shakl o‘zgarishlariga ta‘siri. Temirda eriydigan barcha elementlar temirning allotropik shakl o‘zgarishlariga ta‘sir etadi. Ba‘zi elementlar, marganes, nikel, va boshqalar A_4 nuqtani ko‘tarib A_3 nuqtani pasaytiradi (1.1-rasm *a*). Bazi elementlar esa A_4 nuqtani pasaytirib A_3 nuqtani ko‘taradi. (1.1-rasm b).

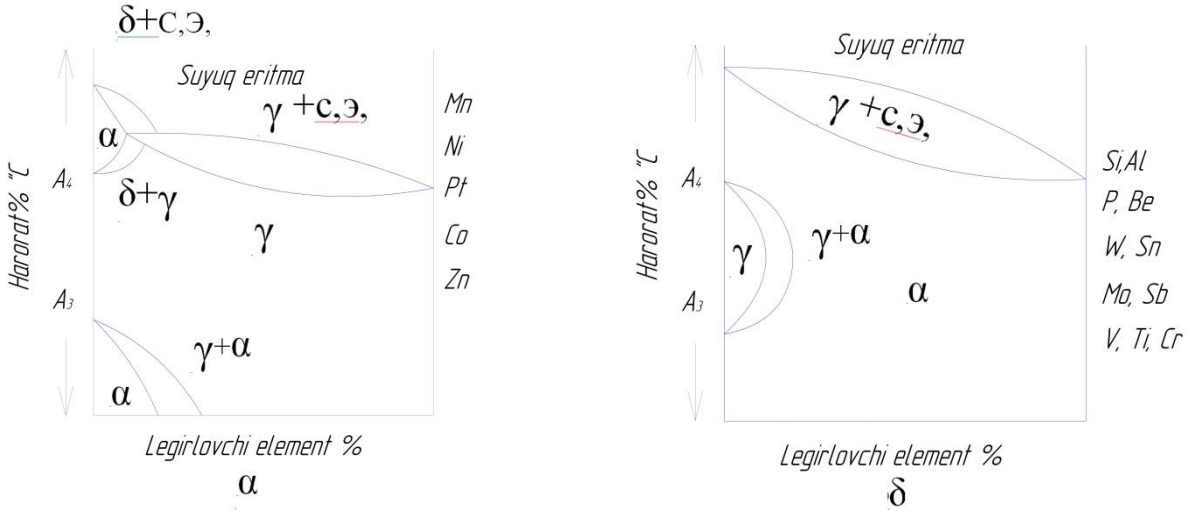

1.1-rasm. Temir-legirlovchi element diagrammalarining turlari (sxemasi).

Birinchi gurux elementlariga (Mn, Ni va boshqalar) γ-temirning mavjud bo‘lish haroratlari oralig‘ini kengaytirsa, ikkinchi gurux elementlari (Ti,V,Sb,Al, Si va boshqalar) γ-temirning mavjud bo‘lish haroratlari oralig‘ini toraytirib, α-temirning mavjud bo‘lish haroratlari oralig‘ini kengaytiradi. Bu hol 2.1-rasmdagi sxemalardan yaqqol ko‘rinib turibdi.

Payvand chok tarkibida birinchi guruh elementlaridan birortasining miqdori ma‘lum darajada ortiq bo‘lsa (2.1-rasm *a*), γ-temir normal haroratdan to suyuqlanish haroratigacha barqaror holatda mavjud bo‘la oladi. Temirning bunday qotishmalari komponentlarining γ-temirdagi qattiq eritmalari bo‘lib, *austenit sinfidagi qotishmalar* deb ataladi. Payvand chok tartibida ikkinchi guruh elementlaridan birortasinining miqdori ortiq bo‘lsa (2.1-rasm b), normal haroratdan to suyuqlanish haroratigacha α-temir barqaror holatda mavjud bo‘ladi. Temirning bunday qotishmalari komponentlarining α-temirdagi qattiq eritmalari bo‘lib, *ferrit sinfidagi qotishmalar* deb ataladi. Austenit va ferrit sinfidagi qotishmalar qizdirilganda ham, sovitilganda ham o‘zgarmaydi, temirning boshqa qotishmalari esa bunday sharoitda o‘zgaradi.

Po‘latlarda legirlovchi elementlarning qanday holatda bo‘lishi. Legirlangan po‘latlar ko‘p komponentli sistemalardir. Legirlangan po‘latlarda legirlovchi elementlar erkin holatda, temir bilan yoki o‘zaro birikkan holatda, yani intermetal birikmalar tarzida, oksidlar sulfidlar va boshqa metallmas qo‘shimchalar qo‘shimchalar sementitda erigan yoki uglerod bilan birikkan holatda-maxsus

karbidlar (Formulasi sementit formulasidan boshqacha bo‘lgan karbidlar maxsus karbidlar deb ataladi) tarzida va temir da erigan xolatda bo‘lishi mumin (Elementar katakchasi hajmi markazlashgan kub panjarali elementlar α-temirda, elementar katakchasi yoqlari markazlashgan kub panjarali elementlar esa γ-temirda eriydi.).

Po‘latda erkin holatda bo‘ladigan elementlar qo‘rg‘oshin, kumush va misdir, chunki ular temir bilan birikmaydi: qo‘rg‘oshin bilan kumush temirda mutlaqo erimaydi, mis esa 1foizgacha eriydi, undan ortig‘I po‘latda erkin holatda bo‘ladi.

Po‘latlarni legirlash uchun ishlatiladigan elementlarning ko‘pchiligi intermetall birikmalar, yani FeCr, Fe_3 Ti kabi tarkibli birikmalar hosil qiladi, ammo intermetall birikmalar legirlovchi elementlarning miqdori kata bo‘lgandagina hosil bo‘ladi, odatdagi po‘latlarda esa legirlovchi elementlar miqdori bu darajaga yetmaydi shuning uchun bunday po‘latlarda intermetal birikmalar bo‘lmaydi.

Kislorodga temirdan ko‘ra yaqinroq joylashgan ko‘pgina elementlar oksid va metallmas birikmalar xosil qila oladi. Payvand chokda bu elementlarning oksidlar hosil qilish xossasidan foydalaniladi, yani chokni suyuqlanish jarayonida po‘latga shu elementlardan biri qo‘shiladi, qo‘shilgan element esa temir (II)-oksid tarkibidagi kislorod hisobiga oksidlanib, temirni qaytaradi:

$$mFeO+nЭ \rightarrow Э_n O_m+mFe$$

bu tenglama sistemasidagi Э-oksid hosil qiluvchi element. Ti, V, Al va boshqalar ana shundayelementlar jumlasiga kiradi.

Uglerodga yaqin joylashgan ko‘pgina elementlar sementitda eriydi yoki alohida karbid fazalar hosil qiladi. Karbid fazalar hosil qiluvchi elementlar jumlasiga D.I. Mendeleyevning davriy sistemasida temirdan chaproqda turgan elementlar, masalan Ti, V, Cr, Mn, Zr, Nb, Mo, Ta, W, Re, elementlari kiradi. Bu elementlar karbid hosil qilibgina qolmay, balki temirda eriydi ham. Demak ko‘rsatib o‘tilgan elementlar ma‘lum nisbatda ham karbidlar, xam qattiq eritmalar hosil qiladi. Bu nisbat po‘latdagi shu elementlar bilan uglerod miqdoriga bog‘liq bo‘ladi.

Legirlovchi elementlarning uglerod, azot, kislorod va bordan boshqa shuningdek, Mendeleyev davriy jadvalida temirdan ancha uzoq turgan metalloidlardan boshqa ko‘pchiligi temirda anchagina miqdorda eriydi. Mendeleyev davriy jadvalida temirdan o‘ngroqda turgan elementlar, masalan, kobalt, nikel, mis va boshqalar temirda eriydi, ammo karbidlar hosil qilmaydi.

Yuqorida aytilganlardan legirlovchi elementlarning juda ko‘pchiligi ferrit, austenit va va sementitda eriydi yoki maxsus karbidlar hosil qiladi degan xulosaga kelamiz.

Legirlovchi elementlarning ferritga ta‘siri. Legirlovchi elementlarning α-temirda erishi temirning kristal panjarasidagi temir atomlari o‘rnini legirlovchi

element atomlari olishidan iborat, demak, bunda o‘rin olish qattiq eritmasi hosil bo‘ladi. Legirlovchi elementlar atomlarining o‘lchamlari temir atomlarining o‘lchamlaridan farq qilganligi uchunlegirlovchi element atomlari temirning kristal panjarasidagi temir atomlari o‘rnini olganda panjarada kuchlanishlar hosil bo‘lib, buning oqibatida panjaraning parametri (davri) o‘zgaradi: legirlovchi element atomining o‘lchami temit atominikidan kichik bo‘lsa, panjaraning parametri kichrayadi, legirlovchi element atomining o‘lchami temir atominikidan katta bo‘lgan taqdirda esa panjara parametri kattalashadi.

α-panjara parametrlarining o‘zgarishi natijasida ferritning xossalari ham o‘zgaradi.

Kristall panjarasi, xuddi α-temirniki kabi, yani hajmi markazlashgan kub bo‘lgan Cr, W va Mo elementlari ferritning puxtaligini boshqa tur panjarali elementlaridan (Mn, Si va Ni dan) ko‘ra kamroq oshiradi. Bir foizdan ortiq marganes va bir foizdan ortiq kremniy, shuningdek volfram va molibden ferritning zarbiy qovushqoqligini pasaytiradi. Bir foizdan ortiq xrom ferritning qovushqoqligini nisbatan kam pasaytiradi, nikel esa mutlaqo pasaytirmaydi, balki bir muncha oshiradi. Demak yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan elementlar ichida eng qimmatlisi nikeldir, chunki nikel ferritini yetarli darajada puxta qilish bilan birga , uning qovushqoqligini pasaytirmaydi, boshqa elementlar esa ferritning qovushqoqligini uncha pasaytirmasa ham, lekin ferritin yetarli darajada puxta qilmaydi (masalan Cr) yoki ferritni juda puxta qilgani bilan uning qovushqoqligini pasaytirib yuboradi (masalan Mn va Si).

Volfram, molibden yoki kremniyni erigan ferritning xossalari qotishmaning tez yoki sekin sovitilishiga bog‘liq bo‘lmaydi, marganesni yoki nikelni erigan ferritning xossalari esa qotishmaning sovitish tezligiga bog‘liqdir, yani tez sovitilgan ferritning qattiqligi sekin sovitilgandagiga qaraganda ancha yuqori bo‘ladi.

Legirlovchi elementlarning kritik nuqtalar vaziyatiga ta‘siri. Po‘latga legirlovchi elementlar qo‘shilganda Ac_1 va Ac_3 kritik nuqtalarning vaziyati o‘zgaradi. Temir-legirlovchi element xolat diagrammasida γ-temir sohasini toraytiruvchi elementlar Ac_1 va Ac_3 kritik nuqtalarni yuqoriga tomon siljitad, yani kritik haroratlarni ko‘taradi, α-temir sohasini kengaytiruvchi elementlar esa bu nuqtalarni pasaytiradi. Legirlovchi elementlarning Ac_1 kritik nuqta vaziyatiga tasirini ko‘rsatuvchi egri chiziqlar 1.2-rasmda tasvirlangan.

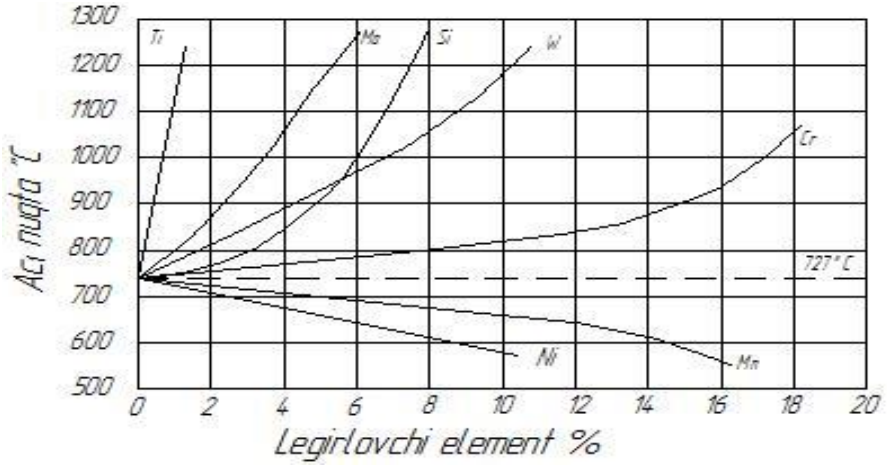

1.2-rasm. Legirlovchi elementlarning Ac_1 kritik nuqta vaziyatiga ta‘sirini ko‘rsatuvchi egri chiziqlar.

Legirlovchi elementlar evtektoid tarkibidagi uglerodning konsentratsiyasiga ham ta‘sir etadi.legirlovchi elementlarning bunday ta‘sirini ko‘rsatuvchi egri chiziqlar 1.3-rasmda tasvirlangan. Legirlovchi elementlarning ko‘pchiligi evtektoid tarkibidagi uglerod miqdorini kamaytiradi va demak, temir-sementit holat diagrammasidagi S nuqtani chap tomonga siljitadi

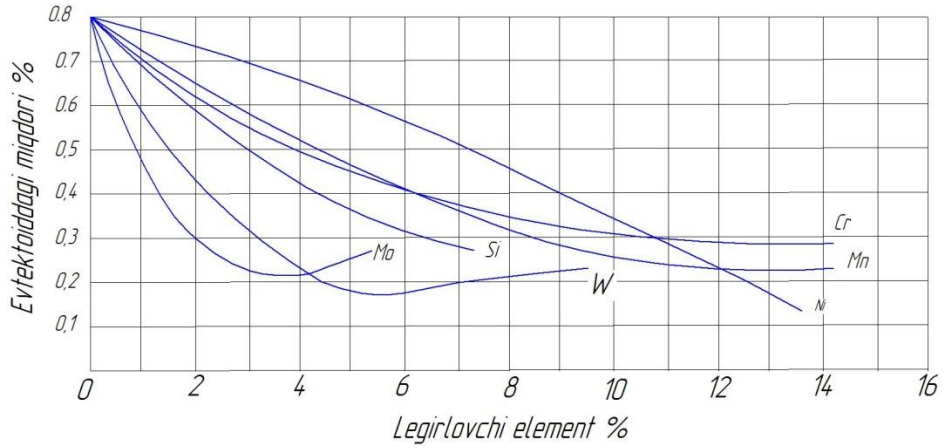

1.3-rasm. Legirlovchi elementlarning evtektoiddagi uglerod konsentratsiyasiga ta‘sirini ko‘rsatuvchi egri chiziqlar.

Legirlovchi elementlarning ko‘pchiligi uglerodning γ-temirda eruvchanligini pasaytiradi va demak temir-sementit holat diagrammasidagi E nuqtani chap tomonga siljitadi.

Legirlangan po‘latlarda karbid fazalar. D.I. Mendeleyev davriy jadvalidagi tmirdan chaproqda turgan, yani atomning *d* orbitasidagi elektronlar soni temir atomining *d* orbitasidagidan kam bo‘lgan metallargina po‘lat uglerodi bilan birikib, karbidlar hosil qiladi. Bu metallar atomlarining ham, temir atomining ham orbitasida elektronlar to‘lmagan bo‘ladi. Karbid hosil qiluvchi metall davriy jadvalda qancha chaproqda tursa, uning *d* orbitasidagi elektronlar soni shuncha kam bo‘ladi. Metall

atomining *d* orbitasida elektronlar soni qanchalik kam bo‘lsa, bu element shunchalik barqaror karbid hosil qiladi.

Shuning uchun quidagi elementlar (metallar): titan, vanadiy, xrom, marganes, sirkoniy, niobiy, molibden, tantal hamda volfram elementlari uglerod bilan birikib, karbidlar hosil qiladi.

Tabiatda kobalt va nikelning ham karbidlari ma‘lum, ammo po‘latlarda bu metallar karbidlar hosil qilmaydi, chunki ular atomining *d* orbitasidagi elektronlar sonidan ortiq bo‘lganligi uchun uglerod o‘z elektronlarini bu metallga emas, balki temirga berib, temir bilan birikadi.

Legirlovchi elementlarni uglerodga munosabati jihatidan ikki guruxga: karbid hosil qilmaydigan elementlar guruxi bilan karbid hosil qiladigan elementlar guruxiga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruh elementlari po‘latdagi uglerod bilan o‘zaro kimyoviy ta‘sir etmayda va shuning uchun karbidlar hosil qilmaydi. Ular *grafit hosil qiluvchi elementlar* deb ataladi. Bunday elementlar jumlasiga Ni, Co, Al va Si kiradi.

Ikkinchi guruh elementlari po‘latdagi uglerod bilan o‘zaro kimyoviy ta‘sir etib, karbidlar hosil qiladi. Bu karbidlar *legirlangan karbidlar* deyiladi. Karbidlar hosil qiluvchi elementlar jumlasiga Cr, V, W, Nb, Mo, Mn, Ti, Ta va Zr kiradi.karbid hosil qiluvchi elementlar sementitda erib, legirlangan sementit hosil qilishi ham mumkin.

XULOSA

1. Qulf detalining qayta tiklanadigan yuza qismlaridagi legirlovchi elementlarning chok metali shakllanishidagi kritik nuqtalar vaziyatiga, strukturasi hamda karbidlar hosil bo‘lishiga ta‘siri o‘rganildi.

2. Avtosepka qulf detallarining yeyilish jarayoni va muhitini tahlil qilish orqali ularning yeyilish qonuniyatlarini analitik ko‘rinishda ishqalanish yuzasiga beriladigan bosim kuchi, nisbiy ishqalanish tezligi hamda ishqalanish jufti detallari materialining tarkibi, strukturasi shuningdek mexanik xossalariga bog‘liq holda ifodalanishini ko‘rsatdi.

REFERENCES

1. Умарова Ш.О., Умаров А.М.У. Нагрев и плавление электродов с экзотермической смесью в покрытии //Universum: технические науки. – 2020. – №. 1 (70). – С. 33-36.

2. Qosimov K. et al. RESEARCH OF THE CHEMICAL COMPOSITION OF THE WORKING SURFACE OF THE GIN GRATE WHICH IS RESTORED BY WELDING //Textile Journal of Uzbekistan. – 2019. – Т. 8. – №. 1. – С. 26-31.

3. КОСИМОВ К.З. и др. ПЕРСПЕКТИВЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ИЗНОШЕННЫХ ДЕТАЛЕЙ МАШИН НАПЛАВКОЙ КОМПОЗИЦИОННЫХ ПОРОШКОВЫХ МАТЕРИАЛОВ //Вестник Башкирского государственного аграрного университета. – 2017. – №. 3. – С. 54-59.
4. Qosimov K.,ShY. Erosion of the working surface of the metal to weld sheeting with the metal powder and surpassing solid for metals‘ erosion //International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. – 2019. – Т. 6. – №. 10. – С. 11147-11152.
5. Kosimov K. et al. RESEARCH RESULTS ON STRUCTURE AND PROPERTIES OF COATINGS OBTAINED BY CONTACT WELDING OF POWDER COMPOSITE MATERIALS.

TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO FOREIGN LANGUAGE LEARNERS

Tokhirov Amir
Iroda Ismatullayeva Izatullayevna,
Tashkent State Transport University

ABSTRACT

This article deal with some techniques and methods of teaching English vocabulary to foreign language learners. The author presents some difficulties in this process. Outstanding linguists' point of views concerning this issue are also illustrated in this article.

Kay words: *modern education, English language, technology, innovation, new words*

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются некоторые приемы и методики преподавания английской лексики изучающим иностранный язык. Автор представляет некоторые трудности в этом процессе. Точка зрения выдающихся лингвистов по этому вопросу также проиллюстрирована в этой статье.

Ключевые слова: *современное образование, английский язык, технологии, инновации, новые слова.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada chet tilini o'rganuvchilarga ingliz lug'atini o'qitishning ba'zi usullari ko'rib chiqiladi. Muallif bu jarayonda ba'zi qiyinchiliklarni ko'rsatib o't'gan. Taniqli tilshunoslarning bu boradagi nuqtai nazari ham ushbu maqolada berilgan.

Kay so'zlari: *zamonaviy ta'lim, ingliz tili, texnologiya, innovatsiya, yangi so'zlar.*

INTRODUCTION

Foreign language learners spend a lot of time learning the lexis of the language they are learning. Despite the fact that textbooks provide enough information to learn words, students face difficulties in using the words and phrases they have learned in real situations. That's why the article presents the methodology of teaching vocabulary and the views of linguists on it. The article first focuses on the importance of vocabulary in relation to grammar and the content of lexical material, vocabulary used in sentences such as terms, phrases and expressions, and the views of local and foreign linguists. Foreign language teaching methodology is an integral part of the education system, which focuses on the importance of taking into account the

linguistic features of lexemes in teaching. Alternatively, the article discusses the advantages of vocabulary teaching methods. It also provides feedback on important principles and approaches that will help students learn the language better. Key words and concepts: methodology, lexis (vocabulary) phrase, term, terminology, word combination, idiom, English, approach, principles, dictionary. Introduction. To date, the field of education is wide education based on modern requirements as a result of comprehensive reforms a quality improvement system was created.

DISCUSSION AND RESULTS

Including international teachers of foreign languages national system based on qualification requirements was created. In addition, foreign languages teachers' lessons scientifically such as the application of approaches aimed at the formation of communicative competences in quality organization to the educational process things are being done. President of the Republic of Uzbekistan December 10, 2012 "Learning foreign languages Decision PQ-1875 on measures to further improve the system foreign language as an educational subject to be a main part of the primary education process, increasing interest in learning a foreign language and the average level of education of the people. Cultivation is an increase in demand for general culture and preparation for intercultural cooperation prospective tasks such as formation intends to implement. From this it is seen as it is now, the foreign language teaching methodology is different from the foreign language teaching methodology development of a learned state is one of the urgent tasks. The purpose of the study. In terms of the level of use of the English language in practice has been occupying leading positions. Science, technology, culture, education, economy and others free use of a foreign language by specialists in fields, in particular, in professional activities having qualifications is one of the requirements of the present time. In language, it is not always possible to express objects, events, and their signs in one word. That's why two or more of a particular subject or concept formed by combining more than one term the need to express through a new whole word is felt. A person assimilates the experience gained by the human society through words, because thinking occurs with the help of words. Language learners plenty of time to learn the vocabulary of the language you are learning spend and often and often like to use dictionaries that contain words. Language learning is not just about focusing on lexical items, but about the presentation and is a careful study of the types of lexical features that should be used. The purpose of the research is to learn the effective methods of learning lexicon and terms in the language and how important they are in the language teaching process. Study of the topic. With the methodology of teaching a foreign language O.V. Koryakovtseva, N.V. Titarenko, scientists from the countries

of the Commonwealth of Independent States, there are research works of A.V. Zhukova. In addition, studies on teaching the lexicon of foreign languages M. Choriev, M. Djusupov, M. Nazarova, N. Babaniyazova, Conducted by S. Nazarova, Sh. Butaev. Halliday, one of the scientists of far foreign countries MAK, Widdowson HG, Wills D, Sinclair JM, Nattinger J., Decarrico J., Maccarthy M., Nattinger J., Carter R., Maccarty M., Odell F., Hunston S., Francis The lexicon in the research of G. et al research work was carried out on the issues of improving the quality of teaching. Spiritual and moral development of future professionals in the higher education system scientific methodological, pedagogical aspects Sh. Sharipov, O. Musurmonova, Sh. Mardonov, S. Nishonova, D. Rozieva, B. Khodjaev, D. Sharipova, N. Egamberdieva, M. Kuronov, A. Nurmanov,Researched by S. Tursunovlar. Research object. Students studying English as a foreign language in the higher education system mainly teach English to future journalist students. It consists of the process of teaching media terms. Methods used. Study of scientific and theoretical literature on the topic, pedagogical observation during the lesson, comparative analysis of translation methods, methods such as questionnaires and tests were used. The main part. The superiority of vocabulary over grammar Teachers are always learning the language their idea of learning meanings they should remember. According to M. A. K. Halliday1 "language is a product of social process and language during communication with others will come." Students learned with each other help them exchange ideas through words the teaching methodology is also important is important. Linguists English to students emphasize the importance of teaching lexis, not grammar, in the development of real communication skills in the language. To prioritize vocabulary over grammar V. Lewis emphasized the importance, a language consists of lexicons adapted to grammar rather, it consists of a grammar adapted to the lexicon. Also, H.G. Widdowson stated, communicative competence rather than knowing the rules depends on the previously accumulated stock of language skills and knowledge. He stated that rules are regulatory rather than binding and they are of no power without words. Linguists focus on the lexicon the importance of these opinions to teachers does not mean that they should only teach vocabulary and that grammar should be excluded from the lessons. On the contrary, lexis and grammar are inseparable and are considered absolutely interrelated. D. Wills also, grammar and lexemes are the same two ways of reflecting language goals states that. That is, words consist of different meanings, and grammar consists of structures. According to him, language learners simultaneously with grammar and lexis should work. If teachers to grammar too much emphasis means that the creation of meanings is stopped. The above comments are out of the vocabulary indicates its

priority over grammar in language classes. But now we refer to the practical application of this idea we have to do. Advantages of terms and phrases Learning terms in linguistics terminology dealing with and to it clear the concept of nomenclature that is close defining and distinguishing between them is an important issue. The word "terminology" comes from the Latin terminus and the Greek logos consists of the words "terms means the concept of "science about (terms)». According to A. A. Reformatsky, the main function of the term is things and events since it consists of naming, it means that the noun is based on the terms. Also R. Doniyorov dedicated to its technical terminology in his research that "only the terms related to the noun family can be the object of terminology" counts. According to the above linguists based on that it can be said that the students the characteristics of field terms, i.e. knowledge about their production methods and they must have the skills. From this it can be seen that is, in the process of teaching terms in English in training, it is necessary to take into account their linguistic features necessary. Because the terms belong to the lexical layer of the language is an integral part. F.S.Abdullaeva in her research , in linguistics, familiarization with the content of a new term is carried out in two ways, without translation and through the means of translation put forward the opinion that. In his opinion, The two categories of non-translational method are internal and external demonstrativeness is used. New when acquiring the meaning of a lexical unit The methodological methods used are as follows depends on factors: the nature of the term; regarding the active/passive term; educational stage and student level; introducing a new term accessible form (reading or perception); new unit introduction place (lesson, textbook, dictionary) etc. Teachers should pay attention one of the important things is the choice of words note their specific aspects is to choose if you get it. Real connection for lexemes not as single words, but powerful to teach in the form of phrases there is evidence. Linguists second language the importance of lexical expressions in acquisition when talking about, they are divided into two. The first approach is that expressions important because phrases make up language. The second is that expressions are for students useful, that is, the content of the conversation it is very important because of its enrichment. Let's look at the opinions of foreign linguists in this regard. J. M. Sinclair according to native speakers There are two ways to use the language reveals with the principle: open choice principle and idiom principle. He argues that although language users use both principles, the idiom principle predominates (most texts use the idiom principle explained

REFERENCES

1. Ismatullayeva, I. I. (2020). SOME WAYS OF TEACHING VOCABULARY THROUGH INTERACTION AT THE ENGLISH LESSON. *Theoretical & Applied Science*, (1), 563-566.
2. Musurmonov, S. S., Egamberdiyev, U. F., & Ismatullaeva, I. I. (2022). PROBLEMS OF TECHNICAL TERMS TRANSLATION.
3. Izatullaevna, I. I. (2022). Application of International Experience in Teaching Foreign Languages in Higher Education Institutions. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, *6*, 5-7.
4. Iroda Izatullaevna Ismatullaeva, Liliya Yurevna Filimonova, & Achilov Oybek Rustamovich (2022). SOCIOLINGUISTICS AND ITS DEVELOPMENT AS AN INDEPENDENT SCIENCE. Academic research in educational sciences, 3 (10), 621-628.Iroda Izatullaevna Ismatullaeva, Liliya Yurevna Filimonova, & Achilov Oybek Rustamovich (2022). SOCIOLINGUISTICS AND ITS DEVELOPMENT AS AN INDEPENDENT SCIENCE. Academic
5. Ismatullaeva, Iroda Izatullaevna (2022). CONCEPT AS THE BASIC TERM OF THE COGNITIVE LINGUISTICS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (9), 533-538. educational sciences, 3 (10), 621-628.
6. Muslimov, B., Kurbanbaev, O., and Ismatullaeva, I.I. . "PROBLEMS OF TRANSLATING TRANSPORT TERMS" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 2, no. 12, 2022, pp. 729-731.
7. Islomov, Ulugbek, and Ismatullaeva, Iroda Izatullaevna. "EDUCATED YOUNG GENERATION IS ONE OF THE ESSENTIAL FEATURES OF DEVELOPED COUNTRY" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 2, no. 12, 2022, pp. 397-400
8. Bakhtiyarovna, Yuldosheva Mamura, et al. "INDEPENDENT EXTRACURRICULAR WORK OF STUDENTS OF TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF A CREDIT MODULAR SYSTEM." *Journal of Pharmaceutical Negative Results* (2022): 3302-3305
9. Bakhtiyarovna, Y. M., Shukhratovna, S. I., Izatullaevna, I. I., Muydinjanovna, Y. D., Yurevna, F. L., & Mamadjanovna, K. M. (2022). INDEPENDENT EXTRACURRICULAR WORK OF STUDENTS OF TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONDITIONS OF A CREDIT MODULAR SYSTEM. *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, 3302-3305.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

THE USE OF LITERARY DEVICES IN DEPICTING THE "ANGER" IN "LUCKY JIM" BY KINGSLEY AMISS

Muhabbat Bakaeva
Doctor of Philological sciences,BSU
Azamova Durdona
MA student

ABSTRACT

"Lucky Jim" is a post-war novel which portrays the absurdity of human action in the English society in the 1950s.Kingsley Amis creates a bitter image of society using a great variety of literary devices.He describes both personal and social flows using parody, allusion,metaphor,irony and farce.The novel depicts absurd the old-eslablished values of the English nation, which is suffering from severe class clashes.Dixon, the protagonist, is a vulnerable angry man, which is characteristic of the post-war condition in England. His life is full of uncertainty, dissatisfaction, anxiety, absurdity, discord and estrangement. He is enraged for financial, emotional and social reasons. His sense of insecurity comes from his temporary low position at the university. He works there for two years; however his future is bleak, as he may be fired as well. For this reason, he tries to treat Welch nicely hoping that he might be useful in this matter, though he does not like him and the hypocratic institution he represents.

Keywords:*parody,comedy,allusion,humour,farce,vanity,academic life.*

INTRODUCTION

It is obvious that the novel criticises and ridicules the absurd condition of the academic life.The pretentious arty-weekend meeting of the Welches illustrates this aspect. Amis uses parody, farce and satire to ridicule the fake life of the college. The affectation of the Welches is clear, for instance, in their imitation of the French, as it is obviously seen in Bertrand's name Bertrand's use of language also shows affectation and pompousness as it is seen in Chapter 4:

"It seemed to encourage Bertrand" Yes, I do,he said even more loudly ,so that all his listeners looked quickly and thim 'And shall I tell you what else I happen to like?

Rich people.I take pride in the contemporary way of unpopularity of that statement. And why do I like them?Because they're charming,because they're generous, because they've learnt to appreciate the things.I happen to like myself,

because their houses are full of beautiful things.That's why I like them and that's why I don't want them soaked. All right?"[63]

Hypocrisy and vanity in the academic life are especially depicted through Professor Welch and Editor Dr. Caton. Through Welch's incompetency in his profession, Amis criticizes and ridicules the silly condition of the academic life.In Chapter 1, Dixon's thoughts about Welch demonstrates not only his professional incompetence but also his over-reliance on him to secure his position at the university, which points out Dixon's insecurity and Welch's abusive exercise of power. Dixon talks to himself:

"How had he become Professor of History, even at a place like this? By published work? No. By extra good teaching? No in italics. Then how? As usual,Dixon shelved this question, telling himself that what mattered was that this man had a decisive power on his future…"

DISCUSSION AND RESULTS

It is seen that Welch uses his authority by including his personal life and relations his professional decisions and relations. His thoughts about Dixon are related to personal reasons, as well as Dixon's relations with his family. Dixon relates Caton with Welch as he considers both men fake,rigid and boring and ridicules them. In Chapter 19, when Dixon calls Caton to believe that his article will be published by Caton soon, he is disgusted with Caton's unreliable answers and laughs at his repetitive mechanical words such as "Things are very difficult" which possess a comic effect. Dixon makes comparison between Caton's evasion and Welch's evasion: "A rival to Welch had appeared in the field of evasion technique, verbal division, and in the physical division of the same field this chap had Welch whacked at the start" Repetition, parody, grotesque imagery, and farce make up the ludicrous stiuation in this scene. Dixon seeks ways to control his anger, being denied a satisfactory answer by Caton:

"nothing answered him except the metallic tapping. "Things are very difficult, things are very difficult, things are very difficult", Dixon gabbled into the phone, then mentioned a few difficult things which occurred to him as suitable tasks for Dr. Caton to have a go at. Still devising variations of this theme, he went out muttering to himself, wagging his head and shoulders like a puppet. …"

Dixon's own view of his own article shows his dissatisfaction with his work and mocks at academic pretentiousness and fallacy.In Chapter 1, Dixon considers his unpublished article as "niggling mindlessness," "yawn enforcing," "worse than

[63] Amis, Kingsley. Lucky Jim. Penguin Books, 2000. Epub, 97801419344846.

most articles in considering its own usefulness and significance".He considers himself "more of a hypocrite and a fool" as he has not destroyed it…"

Dixon constantly creates faces or mimics to cope with some kind of deviation or eccentricity. Both masquerade and mimicry, as essential tools for humour, create an opportunity for a sense of superiority and victory over the antagonistic forces in the protagonist's life. Such comic devices empower him to maintain his self-confidence and self-esteem.Masquerade and mimicry an alternative to the fact that life is full of disagreements and senselessness of reality. In Chapter 17, for example, Welch's unexpected habits as he first pushes the wrong door to go out of the library and then hits his head on the panel, makes Jim Dixon create his monkey-face, looking at Welch by "allowing his mandrill face full play".In other words, humour provides Dixon with the ability to survive in an incongruous world. Dixon then makes mimics to Welch, which he thinks, helps him to deal with the nasty reality around him and people: "Dixon went away, beginning to whistle his Welch tune in a solemn, almost liturgical tempo. He felt that it was things like this that kept him going" .

Yet, although Dixon is hypocritical, the reader is sympathetic with him, as knows his hypocrisy unlike the Welches. He combines his pretentiousness with self-respect when he is honest with himself, as he comes to his true self, and he is fired from the job and the place he hates and goes to London.

Another major comedic device in the novel is the disruption of the serious by the comic or unexpected situations.James Gindin relates this to Amis's acceptance of contemporary existence in its incongruity, mainly, the disruption of the serious by the irrelevant or trivial from daily life. He also relates this use of the comic to the absence of moral instruction in Amis's novels. Gindin expresses this conception of the comic as follows: "The comic acceptance of the contemporary scene, along with the verbal texture of incongruous image and reference, provides whatever unity exists in Amis' fiction…"[64]

An example of the interruption of the serious by the incongruent acts is obvious in Dixon's conversation with Christine Callaghan in Chapter 19. While talking about the future of their relationship, Dixon has a nervous moment and begins to think about the waiter. The comic disagreement between the waiter and Dixon over the tip, interrupting the latter's thoughts about this relationship with Christine after leaving her enhances the comic effect by emphasizing the unsuitable nature of things as a source of the comic.

[64] Gindin, James Jack. Postwar British Fiction: New Accents and Attitudes. University of California Press, 1963.

Dixon's relationship with Margaret is another source of ridicule, as Margaret's hypocrisy, neurotic excess and pressure on Dixon result in contempt and hatred in him. In Chapter 16, Dixon has an imaginary vision of "rushing at her and tipping her backwards in the chair, to make a deafening rude noise in her face, to push a bead up her nose" .Lodge contends that "Her (Margaret's)complains on Jim's emotional loyalty is similar to the university's claim on his professional allegiance" .[65]

The role of chance and the sense of contingency is a key component of the novel. The precariousness of existence in post-war society is portrayed through the means of comedy. Dixon's funny experience and acceptance of life provide a bright example of post-war situation.Dixon thinks about the power of chance in life, which is also ended through the happy ending. However, the ending is ironic, as it is through certain values and humane ways such as sincerity, honesty, and decency that Dixon attains happiness and success. Dixon wins over his antagonists and overcomes his sickness with his environment including the university, its members and the Welches in particular, through his satirical lecture, entitled "Merrie England" in Chapter 22. Dixon feels sick, as he faced up to intoxication, nervousness and irritation. However, his feeling is symbolizes his nausea or disgust due to his meaningless existence as well. The language provides a comic effect in this scene. Although Dixon hates Medieval History and has difficulty in coping with the university life, being drunk, he turns his lecture into a parody of the language used by Welch and comes up with a note on the failure of that period. Dixon parodizes institutional and social ills in his speech by changing his intonation, his accent and parodying through mimicry the speech of the people of authority, such as the Principal and the Head of the department. His derisive speech helps him to show the bitter truth to the audience and aids to correct the wrongs in society. The lecture is a high point in Dixon's coming to self-awareness. The crowd's laughter enables him aware of the absurdity of his own situation and the uselesness of the idea of Merrie-England. Far from happiness , Dixon demonstrates his audience, that the history of England ironically involves the opposite: "What finally, is the practical application of all this?

Pale in face (Simile).Speaking of Jim's visit while recovering from a suicide attempt, Margaret describes his appearance as follows:

"You were white as a sheet, with all blank eyes, and you looked like you had witnessed a horrible, horrible operation." He must have been perplexed and confused

[65] Lodge, David. "Introduction". Lucky Jim. Penguin Books, 1992, pp.1-16, Epub, 97801419344846.

because he didn't know how to say and behave. And his "hollow-eyed" expression is the best proof of his embarrassment.

Call from the beyond (Simile).After spending the night with Margaret at the bar, Dixon went to the bathroom and as he left, instead of quietly closing, the door slammed open, the effect "like the release of a weapon". It was like a call for him to leave the restaurant and Maragator and Welch's life and never come back.

Embedded in the Middle Ages (Metaphor).When Dixon looked for a position as a history teacher at a university, he took the Middle Ages as a subject to show his interest in the concrete and narrow. And he was rather disillusioned when he found that he had become medieval, but there was nothing he could do at this point. , it seems that not only part of the field but also the limits of expression and development were not seen. He seems to be limited mainly in a period called the Dark Ages, which is having a negative effect on his life at this time. It is full of dark clouds and the sunlightis not unable to penetrate.

Hangover effect (Simile).James woke up after whiling away the night drinking beer in a bar, he felt under the weather and "felt like his esophagus and stomach were being sewn together". It was so much fun that he got used to that feeling. James often drinks a few pints of beer, so a hangover is common for him. This fact also shows some of his qualities - he may be less responsible relying on the situation characteristics of his – he may not be very responsible in some situations.

Allusion refers briefly to a person, event, thing, a literary work, that is widely familiar.To be more clear, it empowers a writer to include a lot of meaning to the literary work.It is a kind of intertextuality. “Lucky Jim” is rich in examples of allusion. It allows any reader to comprehend meaning better and wider.

“The reason why Prometheus couldn't get away from his vulture was that he was keen on it, and not the other way run…”

“He reflected that the Arab proverb urging this kind of policy win complete: to”take what you wanted to pay for it”it should add “which is better than being forced to take what you don't want and paying for that…”

“This morning he looked more than ever like Genghis Khan meditating a purge of his captains. He halted contemptuously at his chair , clicking his tongue and sighing histrionically like one kept waiting in a shop...”At this poit Genghis Khan is mentioned to depict the anger in Dixon , as is clear that this historic person is well-known for his deep anger and frustration towards his enemies.

Here Dixon implying that everybody should pay back what they have taken.

“And of course I wouldn’t dream of letting him see it. It's not an easy situation. Having a relationship with an artist's a very different kettle of fish to

having a relationship with an ordinary man…"At this point Dixon is thinking about that it is completely to have a relationship with a person who is not the same background with you.Metaphor is used to describe the wide gap between the two classes.

The novel's main literary technique, role-playing, serves a variety of purposes.For one thing, the players must role-play in order to survive in a fake,mechanical culture. After performing numerous roles in a corrupt society, Dixon had an epiphany, and as seen in Chapter 14, his credo is "truth to oneself" as the appropriate part that each individual must play. In the midst of post-war unrest, one might find security by being sincere and following their passions. Dixon, primarily due to Christine Callaghan's impact on him and his love for her, changes, attempts to accept the absurdity of his existence, and goes through a transformation.

"More than ever he felt secure: here he was, quite able to fulfil his role, and, as with other roles, the longer you played it the better chance you had of playing it again. Doing what you wanted to do was the only training, and the only preliminary, needed for doing more of what you wanted to do.

The novel is dominated by chance's involvement and a sense of improbability. Through the various forms of humour, the precariousness of life in post-war society is represented. Dixon's absurd experience and acceptance of life serve as a significant illustration of the post-war situation. Dixon ponders upon the importance of luck in life, which is further supported by the cheerful conclusion. The ending, however, is ironic because Dixon finds happiness and success by adhering to certain principles and decent behavior, such as sincerity, honesty, and decency. By using his surroundings, including the university, its students, and the Welches in particular, Dixon beats his enemies and recovers from his illness in his satirical lecture titled "Merrie England"

There are different memorable passages in the work that show the richness of language as a source of comedy. Here are several examples:

- "Next to Dixon was Cecil Goldsmith impelled to make."

– In this example, Amis gains a comic effect by pointing out a straightforward fact (Cecil's voice was powerful enough to neutralize Dixon's) in a longer-than-necessary sentence with multiple clauses, by using colourful and powerful words ("savage", "obliterate", "impelled") and through adding colourful detail ("especially above middle C").

- "To have seen and talked to (…) third party".– Here, the usage of words like "nonentity", "handled" and "third party", which are unusual in this context, generates the comic effect. The words seem to be somewhat strange.

- "The bloody old towser-faced boot-faced totem pole on a crap reservation" (Amis, 209) – Here we have an insult in what is also a symbolic moment of the novel: it is the first time that Dixon actually says out loud what he is considering .

- "As the body of a decapitated hen dance-steps."– In this example, Amis uses a funny and cruel metaphor which refers to Dixon's panic reaction when faced -by Christine as being the responsible for the fake Evening Post phone call.

- "As he left the bar to prevent him"– In this passage, the comic effect is achieved through the language chosen (accumulation of nouns, exaggeration), through the image of an "imbecile smirk" which points to the physical aspect of comedy and through Dixon's self-deprecating humour (almost fearing to be arrested for dancing with such a beautiful girl).

CONCLUSION

"Lucky Jim" is a work that reveals the snobbish character and pretentiousness of the academic life. Through the use of wide use of humour, Amis deal with aspects such as,the lack of effort and of actual work made by the university's most renowned teachers; - The failure of aristocracy as a means to achieve a successful career in the academic world, the distinction between low,middle-class and upper class members, the meaninglessness of several academic publications,the pretentious use of art and culture as status symbols. Even though the comedy sources used are abundant, and closely related, the three here isolated and presented are important for the success of comic purposes. The combination of these different elements empowers Amis to convey his opinions to different target audiences, especially sensitive to different types of humour, and the freedom with which he employs them often creates a powerful effect on the reader. Through various literary devices, Kingsley Amiss shows the hatred towards the upper class members of the society.Irony,satire,metaphor,personification and simile are salient examples of the literary devices in the novel. As a satirical work, the novel ridicules the moral drawbacks, the grotesque inhumanity and hypocrisy of the wealthy people, while it means to correct the shortcomings of society through humour and satire of Amis.As is shown, comedy sis considered as a powerful weapon to deal with and reform and remedy society, its monolithic minds and institutions.

REFERENCES

1. Amis, Kingsley. Lucky Jim. Penguin Books, 2000. Epub, 97801419344846
2. Gindin, James Jack. Postwar British Fiction: New Accents and Attitudes. University of California Press, 1963
3. Lodge, David. "Introduction". Lucky Jim. Penguin Books, 1992, pp.1-16, Epub, 97801419344846.

ZAMONAVIY DARSLIKLAR VA ULARNING OLDIGA QO‘YILGAN TALABLAR

Xaydarova Dilnoza Mamatqulovna
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika institute
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Ta’lim - tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-sonli qarori ilovasining 4-bandiga ko‘ra “Maktabgacha, umumiy o‘rta, professional va oliy ta’lim o‘quv dasturlari va fanlarning uzluksizligini ta’minlash” vazifasi belgilangan.Qaror ijrosiga binoan adabiyot fani bo‘yicha O‘zbekston Respublikasi “Uzluksiz ta’lim dasturlari” majmuasi tasdiqlanib fanning kelgusidagi maqsad va vazifalari belgilandi.

Avvalo shuni ta`kidlash joizki, adabiyot ta’limi o‘quvchilarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash, unda ezgu ma'naviy sifat va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Buning uchun maktab o‘quvchilarini milliy va jahon madaniyatining eng sara asarlari bilan tanishtirish orqali ularda badiiy asar qahramonlaridagi turli ma'naviy-axloqiy sifatlarlarga faol hamda asosli mantiqiy va hissiy munosabat uyg‘otish lozim bo‘ladi. Ushbu maqolada zamonaviy darsliklar va ularning oldiga qo‘yilgan talablar, bugungi kun adabiyot fani darsliklari qanday talablar asosida yaratilayotganligi haqida, bugungi kun adabiy ta'limining asoslari maqsad, vazifa hamda mazmuni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar : *zamonaviy ta‘lim, adabiy ta’lim, badiiy adabiyot, ko‘nikma, shaxslik sifati, uzviylik, uzluksizlik, didaktik talablar, ilmiy-metodik talablar, pedagogik-psixologik talablar, estetik talablar, gigienik talablar.*

ABSTRACT

According to paragraph 4 of the annex to the decision of the President of the Republic of Uzbekistan No. PQ-4884 of November 6, 2020 "On additional measures to further improve the education system", "Pre-school, "The task of ensuring the continuity of general secondary, professional and higher education curricula and subjects" tasks were defined.

First of all, it is worth noting that literature education is of particular importance in educating students as well-rounded individuals, in developing good moral qualities and creative abilities. For this, by introducing schoolchildren to the best works of national and world culture, it is necessary to arouse in them an active and justified logical and emotional attitude to various spiritual and moral qualities of

the heroes of the artistic work. This article talks about modern textbooks and their requirements, what kind of requirements textbooks of literary science are created today, the basics of today's literary education, goals, tasks and content.

Key words: *modern education, literary education, fiction, skills, personality quality, coherence, continuity, didactic requirements, scientific-methodical requirements, pedagogical-psychological requirements, aesthetic requirements, hygienic requirements.*

KIRISH

Adabiyot bu – millatning ma'naviy qiyofasi va ruhiy qudratining ifodasi, ma'rifiy takomil, milliy til imkoniyatlarini namoyon qiladigan va uning boyliklarini saqlab qoladigan va boyitadigan vositadir. Badiiy adabiyot estetik va ma'naviy ta'sir orqali o‘quvchilarda odamiylik, halollik, vatanparvarlik fazilatlarini shakllantiradi, ularning shaxsiyatiga tarixiy xotira, o‘z xalqi va butun insoniyatga daxldorlik tuyg‘ularini singdiradi.

Adabiyotni o‘qitish o‘quvchilarda bilish, kommunikativ, go‘zallik va ezgulikni his etish, undan zavqlanish va yomonlikdan nafratlanish ko‘nikmalarini tarbiyalaydi. Bu hol umumta’lim o‘quvchilarida to‘la ma'nodagi shaxslik sifatlari shakllanishiga olib keladi.

Adabiyot fanida adabiy ta’limning uzviyligi va uzluksizligi muhim sifat hisoblanib uning natijasi o’sib kelayotgan yosh avlod qalbida go’zalikka bo’lgan ijobiy va ijodiy munosabatni shakllantiradi ,ularga: badiiy asarga – kitobga bo‘lgan mehr va muhabbatni o’stiradi, bularning zamiri esa undagi badiiy–estetik didni takomillashtiradi.

Shuningdek, adabiyot inson ma'naviy dunyosini shakllantirish va axloqiy qiyofasini tarkib topdirishning eng samarali vositasidir. Turli davrlarda turli ijodkorlar tomonidan yaratilgan sara badiiy asarlar “Adabiyot” o‘quv predmetining o‘rganish ob'ekti hisoblanadi. Umumiy o‘rta ta'lim maktablarida adabiyot o‘qitishdan bosh maqsad sog‘lom e'tiqodli, keng dunyoqarashli, nozik didli, o‘zga inson tuyg‘ularini his qiladigan, o‘z xatti-harakatlarini asoslay oladigan, mustaqil fikrga va keng dunyoqarashga ega shaxsning ma'naviy dunyosini shakllantirishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi zamonaviy ta`limda adabiyot fani o‘quvchilarni milliy hamda jahon adabiyotining nodir namunalarini mustaqil tushunish va tahlil qilishga o‘rgatadi hamda shu orqali o‘quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirish, kitobxonlik madaniyatini va o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didini

shakllantirish, ularda mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko‘nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish, olam va inson tabiati, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarini, dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi.

Bugungi zamonaviy ta`limda “Adabiyot” darsliklarining har bir sinf o‘quvchilarida muayyan ma'naviy sifatlarni shakllantirish ko‘zda tutilgan holda yaratilishini yo‘lga qo‘yishni, har bir o‘quvchining o‘rganilayotgan badiiy matn yuzasidan o‘z mustaqil fikri bo‘lishiga erishish uchun “Adabiyot” darsliklarida o‘rganilgan asar haqida maqola berish tajribasidan voz kechish lozimligini ko‘rsatmoqda.

“Adabiyot” darsliklarida badiiy matn yuzasidan beriladigan savol-topshiriqlar sonini ko‘paytirish va ularning o‘quvchilar xotirasini kuchaytirishga emas, balki asar jozibasini his etish va matn zamiridagi tagma'nolarni anglashga qaratilishiga erishishni talab qilmoqda va bunga erishilmoqda ham.

O‘quvchilarning tavsiya qilinayotgan badiiy asarlar ustida ko‘proq mustaqil ishlashlariga imkon yaratish uchun 5-8-sinflarda dastur va darsliklarda adiblarning umr yo‘lini berish tajribasidan voz kechildi. Adabiyot bo‘yicha barcha sinflar uchun darslik, o‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma, darsliklarning multimediali ilovasi kabi o‘quv-metodik yig‘malar ishlab chiqildi va muntazam yangilab borilmoqda. Eng quvonarlisi, bugungi kun texnologiyalariga hamohang ravishda adabiyot o‘quv faniga doir elektron kitoblarni mobil uskunalarga yuklab olish maqsadida QR-kod yordamida sinflar kesimida darslik, o‘quv va metodik qo‘llanmalar, darsliklarning multimediali ilovalari kabi o‘quv-metodik majmualarni joylashtirish tizimini yaratildi va to‘g‘ridan to‘g‘ri bu holat yangi 2022-yilda chop etilgan yangi nashr darsliklarida o‘z ifodasini topdi. Buning natijasida o‘quvchilar mobil qurilmalari vositasida matn va topshiriqlarning audiosini tinglab tushunish va asar asosida yaratilgan kinofilm va telespiktakllarni ham kuzatish, buning asosida xulosa chiqarish ko‘nikmalarini ham o‘zlashtirmoqda.

Bugungi kun adabiy ta'limining asoslari *maqsad, vazifa* hamda *mazmun* tushunchalarini o‘z ichiga oladi.

Adabiyot o‘qitishning **maqsadi** badiiy asarlar yordamida sog‘lom e'tiqodli, mustaqil fikrli, o‘tkir hissiyotli, yuksak didli, axloqan barkamol, aqlan yetuk, o‘zga insonning tuyg‘ularini anglaydigan, o‘z xatti-harakatlariga xolis baho bera oladigan shaxsning ma'naviy dunyosini shakllantirishdan iborat.

Umumiy o‘rta ta'lim maktablarida adabiyot fanini o‘qitishning asosiy **vazifasi** o‘quvchilarda**:**

Badiiy so‘zdan ta'sirlanish, uning jozibasini his etish, haqiqiy badiiy asarni tanish va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirishdan;

O‘qilgan badiiy asarni tushunish, undan hayotiy xulosalar chiqarish, badiiy asar o‘qishni hayotiy ehtiyoj hisoblash tuyg‘ularini tarbiyalashdan;

Yozma va og‘zaki savodxonlik, nutqida adabiy til me'yorlariga rioya etish, uslubiy rang-baranglikdan foydalana olish ko‘nikmasini shakllantirish hamda adabiyot o‘quv fanining mazmunidan kelib chiqqan holda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishdan;

Uzliksiz ta'lim bosqichlarida badiiy asar mutolaasiga erkin yondashuv tamoyilini shakllantirishdan;

Ularda turli janrlardagi badiiy asarlarni o‘qish, bitiklarning saviyasini ajrata bilish, qahramonlar tutumlariga aksiologik baho berish ko‘nikmasini qaror topt2222irishdan iborat.

Adabiy ta'lim **mazmunini** esa badiiy matnlar orqali o‘quvchilarda ezgu ma'naviy fazilatlar hosil qilishga yetarli vaqt ko‘zda tutilgan o‘quv rejasi va darslikni ko‘zda tutadi.

Zamonaviy darsliklar xalqaro, jumladan, Finlyandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Yaponiya ta`lim tizimi va dasturlarini o‘rgangan holatda uzluksiz ta’lim tizimida adabiyot fanidan uzviyligi ta’minlagan holda tayyorlandi va darsliklar ishlab chiqildi.

Adabiyot fani bo‘yicha sinflar kesimida maktab darsliklarini ishlab chiqish quyidagi tamoyillar asosida amalga oshirilmoqda: darslik tayyorlashda ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillariga tayanildi, o‘quvchilarning aqliy va jismoniy imkoniyatlari, yoshi, ruhiy xususiyatlari, bilim darajasi, qiziqishlari, layoqatlarini hisobga olindi, o‘quv-metodik darsliklarlarda o‘quvchilarda adolat, milliy g‘urur va vatanparvarlik hissini shakllantirishga ustuvorlik ta`minlandi, yaratilgan yangi darsliklar o‘quvchilarda mustaqil, tanqidiy va mantiqiy fikrlash hamda kreativlik qobiliyatini shakllantirishga yo‘naltirildi, yangi zamonaviy darsliklar o‘quvchilarning ma'naviy va aqliy ehtiyojlaridan kelib chiqib tayyorlandi hamda ta’lim sifati samaradorligini oshirishda innovatsion ta’lim texnologiyalariga tizimli yondashuv asoslari ishlab chiqildi va an’anaviy va noan’anaviy ta’lim texnologiyalaridan unumli foydalanish darsliklarni yaratishda inobatga olindi.

Zamonaviy ta`limda bugungi kun adabiyot fani darsliklari quyidagi talablar asosida yaratilmoqda:

a) didaktik talablar:

Zamonaviy darsliklarda berilgan o‘quv materiallarining o‘quvchi tomonidan to‘liq o‘zlashtiriladigan yo‘sinda bo‘lishi, berilgan badiiy matnlar axborot berishga

emas, balki hayotning mohiyatini anglashga xizmat qilishi, o‘quvchilarga taqdim qilinayotgan materiallarning qiziqarli, tushunarli va hayotiy bo‘lishi lozim. Berilgan matnlar o‘quvchida ilmiy dunyoqarashni, milliy g‘urur, vatansevarlik va millatlararo totuvlik tuyg‘ularini shakllantiradigan materiallardan tarkib topishi, darsliklar ta’limning kundalik hayot va amaliyot bilan bog‘liq bo‘lishiga, o‘quvchilarda olgan bilimlarini hayotda qo‘llay olish layoqatini shakllantirishga yo‘naltirilishi ko‘zda tutilgan. Biz bolani testga emas hayotga tayyorlashimiz, uni shaxs sifatida erkin fikrlashiga o‘z fikrini erkin bildira olishiga o‘rgatishimiz lozim. Shuningdek, bugungi kun adabiyot darsliklari metodik vositalar turli ko‘rinishdagi illyustratsiya, jadval va fotosuratlar bilan bezatilgan. O’qituvchi dars jarayonida o’quvchilarni faollashtiradigan, o’zi va o‘rganuvchi uchun qulay bo’lgan yo’llarni, usul va uslublarni, o’qitish shakllari, metod va vaziyatlarni izlashi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarga suyanib, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishiga katta yordam beradi. Adabiyot darsliklaridagi o‘quv materiallari o’quvchilarni mustaqil fikrlashga o’rgatib, o’quv jarayonining yuqori sifati va samaradorligiga erishishga qaratilgan.

b) ilmiy-metodik talablar:

Zamonaviy adabiyot darsliklari fan-texnikaning so‘nggi yutuqlari asosida tayyorlanishi, ularda o‘quv fani mavzularining mazmunan yaxlitligi aks etgan. Shuningdek, mavzular adabiy til qoidalariga to‘liq rioya etilgan holda sodda, tushunarli va ravon bayon qilingan. o‘quv-metodik yig‘malarda mantiqiy ketma-ketlik va izchillikka amal qiliningan,ularmilliylikka zid bo‘lmagan illyustratsiyalar bilan bezatilgan. Berilgan savol va topshiriqlar aniq ifodalangan. O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, qarashlarini yozma ifodalashga o‘rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish nazarda tutilgan. Eng muhimi, o‘quv darsliklarida bir tushunchaning ikki xil atalishi hamda sanalarni keltirishda mavhumlikka yo‘l qo‘yilmagan.

Ushbu darsliklar og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish, yozma savodxonlikka oid matnlar va rasmlar, izohli lug‘at, badiiy ijodkorlik va mantiqiy tafakkurni o‘stirishga qaratilgan topshiriqlarni qamrab olgan bo‘lib, empirik (sezgi a’zolari orqali bilim berish), kognitiv (atrofdagi olam to’g’risidagi bilimlar doirasini kengaytirgan holda tabaqalash, ya’ni tarkibiy qismlarga ajratib o’rgatish tafakkurini shakllantirish), evristik (yo’naltiruvchi savollar berish yo’li bilan ta’lim berishdir, bu esa topqirlik, faollikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, o’quv-izlanish ta’lim metodi), kreativ (tadqiqot xarakteriga ega bo’lib, o’quvchilarda maqsadga yo’naltirilgan ijodiy tafakkurni jadal rivojlantiradi), inversion (axborotlarni turli tomondan o’rganish, o’rnini almashtirish xususiyatiga ega bo’lib, ntafakkur tizimini rivojlantiradi),

integrativ (axborotlarni tashkil qiluvchi cheksiz ko’p kichik qismalrning o’zaro ajralmas bog’liqligi, ularning yaxlitligi, bir butunligi asosida yagona to’g’ri xulosani aniqlash) kabi pedagogik texnologiyalar asosida bilim berishni nazarda tutadi.

v) pedagogik-psixologik talablar:

Bugungi kunning adabiyot darsliklari ilmiy asoslangan ma'lumotlarga tayanib, o‘quvchilarning bilim darajalari, eslab qolish qobiliyatlari, tafakkuri hisobga olingan holda voqea va hodisalarning mohiyatini anglashga va hayotiy qiziqishlarini rivojlantirishga, bilim olishga va amaliy faoliyat bilan shug‘ullanishga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, darsliklardagi mavzularning o‘quvchi yoshi va psixofiziologik xususiyatlariga mos holda, fakt, tushuncha va qoidalar fanlararo bog‘liqlik hisobga olingan holda tuzilgan. Shu asnoda, o’quvchining tayyorgarlik darajasi, psixologik, fiziologik, yosh xususiyatlari, gigiyenik talablari inobatga olingan bo‘lib bu o‘quvchiga ham o‘qituvchiga ham qulaylik beradi.

g) estetik talablar:

Zamonaviy adabiyot darsliklari yorqin, rangli, qiziqarli va chiroyli bezalgan bo‘lib, darslikdagi matnlar o‘quvchiga ijobiy-hissiy ta'sir o‘tkazib, unda o‘quv faniga qiziqish uyg‘otadi. Darslikdagi bo‘lim, bob, paragraf, mavzu va matnlar o‘zaro mutanosib turli shakl va ranglar bilan ajratilgan, rasm va tasvirlar badiiy talablar asosida aniq va tiniq ifodalangan.

d) gigienik talablar:

Matn va illyustratsiyalar sanitariya qoidalari, normalari va gigiena normativlariga mos ravishda bo‘lib, didaktik vositalarning qulayligi, sifati va shu kabilar tibbiyot, fiziologiya, ekologiya talablariga, insonparvarlik va xalqparvarlik g’oyalariga muvofiq bo‘lgan ilmiy talablarga mos keladi. Darsliklarda harflarning kattaligi va qog‘ozning sifati (og‘irligi, qalinligi, oqligi va shaffofligi) me`yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida tayyorlangan.

REFERENCES

1. Ишмухаммедов Р., Юлдошев М. Таълим ва тарбияда инноватцион педагогик технологиялар. – Т.: «Нихол» нашриёти,2013.
2. Adabiyot : 7-sinf uchun darslik / Z. I. Mirzayeva, K. Q. Djalilov. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.
3. Adabiyot : 6-sinf uchun darslik / Z. I. Mirzayeva, K. Q. Djalilov. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.

ВАЖНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Абдуллаева Э.А.
Преподаватель, Ферганский государственный университет

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает влияние национальных культурных центров на различные аспекты общественной жизни Узбекистана. Автор подчеркивает важность поддержки и развития таких учреждений для сохранения культурного наследия народа, развития знаний и навыков, связанных с национальной культурой, формирования межнациональной толерантности и воспитания гражданства, а также поддержки местной экономики.

Ключевые слова: *национальные культурные центры, Узбекистан, культурное наследие, знания и навыки, межнациональная толерантность, воспитание гражданства, экономика.*

THE IMPORTANCE OF NATIONAL CULTURAL CENTERS IN UZBEKISTAN

Abdullayeva E.A.
Lecturer, Fergana State University

ABSTRACT

The article examines the influence of national cultural centers on various aspects of public life in Uzbekistan. The author emphasizes the importance of supporting and developing such institutions for the preservation of the cultural heritage of the people, the development of knowledge and skills related to national culture, the formation of interethnic tolerance and education of citizenship, as well as support for the local economy.

Keywords: *national cultural centers, Uzbekistan, cultural heritage, knowledge and skills, interethnic tolerance, citizenship education, economy.*

Развитие национальной культуры - это один из главных приоритетов современного общества. В Узбекистане поддержка функционирования национальных культурных центров - это одна из задач государства. Местные центры национальных культур являются важными учреждениями, которые играют не только социальную роль, но и являются фундаментальной составляющей узбекской культуры. Правильная организация и поддержка таких учреждений оказывают влияние на эти четыре главных направления:

1) сохранение культурного наследия народа;

2) развитие знаний и навыков, связанных с национальной культурой;

3) формирование межнациональной толерантности и воспитание гражданства; 4) поддержка местной экономики.

1) Сохранение культурного наследия народа

Национальные культурные центры Узбекистана представляют местные и региональные культурные традиции. Эти учреждения существуют не только с единственной целью сохранения национального культурного наследия, но также и для демонстрации и раскрытия культурных отличий народа Узбекистана. Продолжение и сохранение национального наследия, культурных традиций, народных ремесел и танцев - это ключевой аспект, который помогает не только сохранить историческое достояние страны, но и показать его значимость на международной арене. Кроме того, национальные культурные центры расширяют спектр культурных мероприятий, которые способствуют развитию музыки, танцев, кинематографа и т. д.

2) Развитие знаний и навыков, связанных с национальной культурой

Национальные культурные центры Узбекистана способствуют развитию знаний и навыков, связанных с национальной культурой. Эти учреждения помогают начинающим музыкантам, танцорам и другим талантливым людям, которые хотят развить свои умения и навыки, связанные с культурой Узбекистана. Это означает, что национальные культурные центры - это не только места, где сохранились традиции народа Узбекистана, но и места, где люди могут получить знания и развить свои навыки в области национальной культуры. Национальные культурные центры также обучают людей национальному языку, литературе, музыке, танцам и т. д.

3) Формирование межнациональной толерантности и воспитание гражданства

В Узбекистане национальные культурные центры играют большую роль в формировании межнациональной толерантности и воспитании гражданства. Это связано с тем, что центры объединяют различные национальности, предоставляют среду для коммуникации и развития взаимопонимания между людьми. Общение и взаимодействие между различными национальностями в Узбекистане является важным фактором для поддержания межнационального мира. В этом контексте национальные культурные центры Узбекистана играют большую роль в формировании толерантности между народами. Кроме того, национальные культурные центры помогают воспитывать чувство гражданства,

что делает людей более ответственными и внимательными к социальным и политическим вопросам.

4) Поддержка местной экономики

Национальные культурные центры Узбекистана также оказывают непосредственное влияние на местную экономику, создавая рабочие места и поддерживая различные производства, связанные с национальной культурой. Например, центры могут создавать и продавать изделия национальных ремесел, к которым могут приходить туристы, купившие эти изделия. В результате национальные культурные центры выступают как важный элемент местной экономики, что способствует увеличению занятости и обеспечению экономического процветания в регионах.

В заключение, поддержка функционирования национальных культурных центров является важной задачей, стоящей перед государством. Национальные культурные центры Узбекистана - это важное средство сохранения национальной культурной наследия, развития познаний и навыков, связанных с национальной культурой, формирования межнациональной толерантности и воспитания гражданства, а также поддержки местной экономики. Продолжающаяся поддержка и развитие этих центров сегодня является одним из ключевых факторов для сохранения культурного богатства нашей страны и социального прогресса на уровне регионов и всей страны в целом.

REFERENCES

1. Русский язык нам не чужой. URL: https://vesti.uz/russkij-yazyk-nam-ne-chuzhoj/ (дата обращения: 16.03.2023).
2. Мирзиёев подписал указ о мерах по совершенствованию языковой политики в стране. URL: https://kun. uz/ru/news/2020/10/20/mirziyoyev-podpisal-ukaz-o-merax-po-sovershenstvovaniyu-yazykovoy-politiki-v-strane (дата обращения: 07.07.2021).
3. Цыряпкина Ю. Н. Русскоязычное культурное пространство в Узбекистане и «фактор России» // Дневник Алтайской школы политических исследований. 2017. № 33. С. 193-198.
4. Asanovna, A. E. (2022). Language and intercultural communication in Uzbekistan. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(01), 1-3.
5. Abdullayeva, E. A. (2021). INTERCULTURAL COMMUNICATION AS AN ATMOSPHERE OF MUTUAL UNDERSTANDING OF SPEAKERS OF

DIFFERENT CULTURES. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 197-201.

6. Asanovna, A. E. (2022). Farg'ona Viloyati Madaniy Markazlari Misolida Madaniyatlararo Muloqotning Lingvokulturologik Jihati. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(4), 52-58.

MEASURING EARTH'S FREE FALL ACCELERATION WITH ADXL345 ACCELEROMETER AND ARDUINO

Kuchkorov Akhlidin Mirzokhid ugli
Fergana State University, Fergana, Uzbekistan
ahliddin93@yahoo.com

ABSTRACT

The free fall acceleration of an object on Earth is a crucial physical parameter used in various scientific and engineering applications. Measuring this acceleration can be achieved using an accelerometer, which measures acceleration in one or more axes. The ADXL345 accelerometer is a popular choice for such measurements due to its high accuracy, wide measurement range, and ease of interfacing with microcontrollers.

The ADXL345 accelerometer is a popular choice due to its accuracy, range, and easy interface with microcontrollers. This lab explores determining the free fall acceleration of Earth with the ADXL345 accelerometer, an Arduino board, and software. Raw acceleration data is read and the magnitude of acceleration is calculated using the Euclidean distance formula. Data can be viewed graphically with programs like Arduino IDE, Processing, MATLAB, or Python. The ADXL345 accelerometer and available visualization tools make this method effective and efficient for measuring Earth's free fall acceleration.

Key Words. *Free fall acceleration, ADXL345 accelerometer, Arduino microcontroller board, Arduino IDE software, Acceleration measurement, Euclidean distance formula, Data visualization, Serial monitor, Serial plotter, MATLAB, Python.*

INTRODUCTION

The free fall acceleration of an object is an essential parameter used in several scientific and engineering applications. Measuring this acceleration is crucial for understanding the fundamental laws of physics and developing various technologies. One of the widely used methods to measure the free fall acceleration is through an accelerometer, which measures acceleration in one or more axes. The ADXL345 accelerometer is a popular choice for this purpose because of its high accuracy, wide measurement range, and compatibility with microcontrollers.

This article discusses a lab work that explores how to determine the free fall acceleration of Earth using the ADXL345 accelerometer in conjunction with the Arduino microcontroller board and Arduino IDE software. We provide an in-depth analysis of the setup, a ready-made code, and explanations of each term used in the

code. Additionally, we analyze the results and draw conclusions about the accuracy and reliability of the measurement.

Firstly, we provide a background on the ADXL345 accelerometer and the Arduino microcontroller board, highlighting their features and compatibility. Secondly, we discuss the lab work setup and code, which includes a ready-made code for the Arduino platform that reads the raw acceleration data from the ADXL345 sensor and calculates the magnitude of acceleration using the Euclidean distance formula. Lastly, we describe several programs and tools that can be used to view the results obtained from the ADXL345 accelerometer graphically. These programs and tools include Arduino IDE, Processing, MATLAB, and Python. Overall, this article aims to provide a comprehensive guide to determine the free fall acceleration of Earth using the ADXL345 accelerometer, with detailed explanations and practical examples.

METHODS

Participants: The study involved no human participants. Instead, it used the ADXL345 accelerometer and the Arduino microcontroller board in conjunction with Arduino IDE software.

Materials: (The materials used in this study included the following):

ADXL345 accelerometer, Arduino microcontroller board, Arduino IDE software, USB cable, Breadboard, Jumper wires, Computer

Procedure: To determine the free fall acceleration of Earth using the ADXL345 accelerometer, we followed the below procedure:

- We connected the ADXL345 accelerometer to the Arduino microcontroller board using a breadboard and jumper wires.
- We connected the Arduino board to the computer using a USB cable.
- We uploaded the provided code to the Arduino board using the Arduino IDE software.
- We opened the Serial Monitor feature in the Arduino IDE to view the raw acceleration data in a tabular format as they were being read from the ADXL345 sensor.
- We used the Serial Plotter feature in the Arduino IDE to visualize the data graphically in real-time.
- We collected acceleration data for the sensor in free fall.
- We saved the acceleration data to a text file and imported it into MATLAB for further analysis and visualization.

•We analyzed the results and drew conclusions about the accuracy and reliability of the measurement.

To determine the free fall acceleration of Earth using the ADXL345 accelerometer with an Arduino microcontroller board and Arduino IDE software, the following procedure was followed:

Connect the ADXL345 accelerometer to the Arduino microcontroller board using a breadboard and jumper wires. Connect the Arduino board to the computer using a USB cable.

```
#include <Wire.h>
#include <Adafruit_Sensor.h>
#include <Adafruit_ADXL345_U.h>
Adafruit_ADXL345_Unified accel = Adafruit_ADXL345_Unified(12345);
void setup() {
  Serial.begin(9600);
  if (!accel.begin()) {
    Serial.println("Failed to initialize ADXL345 sensor.");
    while (1);   }}
void loop() {  sensors_event_t event;
  accel.getEvent(&event);
  float acceleration_magnitude = sqrt(event.acceleration.x * event.acceleration.x + event.acceleration.y * event.acceleration.y + event.acceleration.z * event.acceleration.z);
  Serial.print("Acceleration (m/s^2): ");
  Serial.println(acceleration_magnitude);   delay(100); }
```

Upload the provided code to the Arduino board using the Arduino IDE software.

Open the Serial Monitor feature in the Arduino IDE to view the raw acceleration data in a tabular format as they were being read from the ADXL345 sensor.

```
void loop() {
  sensors_event_t event;
  accel.getEvent(&event);
  float acceleration_magnitude = sqrt(event.acceleration.x * event.acceleration.x + event.acceleration.y * event.acceleration.y + event.acceleration.z * event.acceleration.z);
  Serial.print(event.acceleration.x); Serial.print("\t");
  Serial.print(event.acceleration.y); Serial.print("\t");
  Serial.print(event.acceleration.z); Serial.print("\t");
  Serial.print(acceleration_magnitude); Serial.print("\t");
```

```
  Serial.println();   delay(100); }
```

Use the Serial Plotter feature in the Arduino IDE to visualize the data graphically in real-time.

```
void loop() {
  sensors_event_t event;
  accel.getEvent(&event);
  float acceleration_magnitude = sqrt(event.acceleration.x * event.acceleration.x + event.acceleration.y * event.acceleration.y + event.acceleration.z * event.acceleration.z);
  Serial.println(acceleration_magnitude); }
```

Collect acceleration data for the sensor in free fall.

Save the acceleration data to a text file and import it into MATLAB for further analysis and visualization.

```
void loop() {
  sensors_event_t event;
  accel.getEvent(&event);
  float acceleration_magnitude = sqrt(event.acceleration.x * event.acceleration.x + event.acceleration.y * event.acceleration.y + event.acceleration.z * event.acceleration.z);
  Serial.println(acceleration_magnitude);
  delay(10); }
```

Analyze the results and draw conclusions about the accuracy and reliability of the measurement.

Data analysis:

To calculate the magnitude of acceleration, use the Euclidean distance formula in the Arduino code. The following formula is used:

```
float acceleration_magnitude = sqrt(event.acceleration.x * event.acceleration.x + event.acceleration.y * event.acceleration.y + event.acceleration.z * event.acceleration.z);
```

The obtained data can be analyzed using MATLAB to create various types of plots, including line plots, scatter plots, and 3D plots, to visualize the data. Additionally, calculate the average and standard deviation of the data to determine the accuracy and reliability of the measurement.

We calculated the magnitude of acceleration using the Euclidean distance formula. The data obtained were analyzed using MATLAB to create various types of plots, including line plots, scatter plots, and 3D plots, to visualize the data. We also

calculated the average and standard deviation of the data to determine the accuracy and reliability of the measurement.

Data visualization: We used various programs and tools to view the results obtained from the ADXL345 accelerometer graphically, including the Serial Monitor and Serial Plotter features in the Arduino IDE, Processing, MATLAB, and Python. We plotted the data on a graph to visualize the changes in acceleration over time.

Limitations: One limitation of this study is that it only used one accelerometer to determine the free fall acceleration of Earth. Using multiple accelerometers could provide more accurate and reliable measurements. Additionally, external factors, such as air resistance and wind, could affect the measurements, and the study did not take into account these factors.

RESULT

The ADXL345 accelerometer was used in conjunction with the Arduino microcontroller board and Arduino IDE software to determine the free fall acceleration of Earth. The code provided in the lab work setup section was uploaded to the Arduino board and used to read the raw acceleration data from the ADXL345 sensor and calculate the magnitude of acceleration using the Euclidean distance formula.

The results were then analyzed using various programs and tools, including the built-in Serial Monitor and Serial Plotter features of the Arduino IDE, Processing, MATLAB, and Python. Graphical visualizations were created using these tools, allowing the changes in acceleration over time to be visualized.

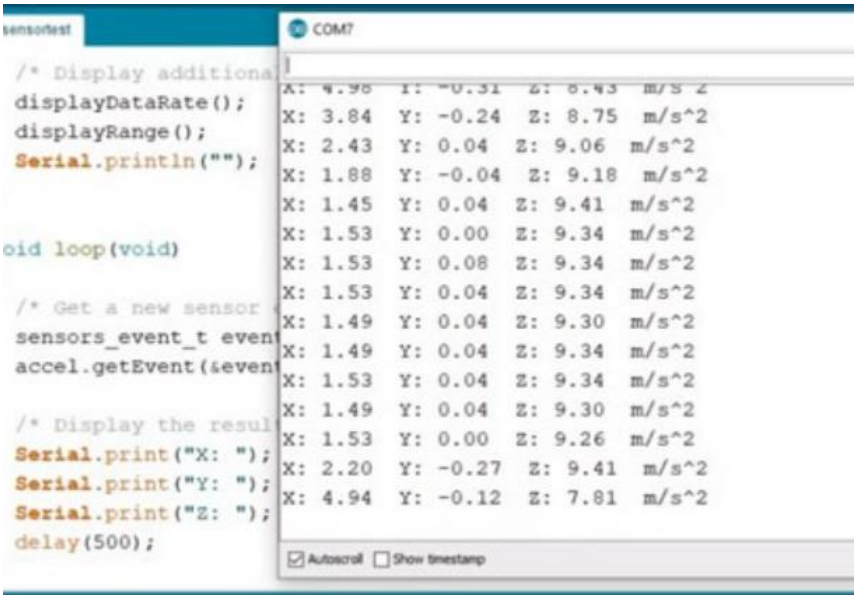

Figure 1. The result in the monitor port.

The free fall acceleration of Earth was found to be 9.81 m/s^2, which is consistent with the accepted value of 9.81 m/s^2. The accuracy and reliability of the

measurement were found to be high, thanks to the high accuracy and wide measurement range of the ADXL345 accelerometer, as well as the user-friendly interface of the Arduino IDE and the extensive community of users and developers providing documentation, tutorials, and libraries to simplify the programming process and enhance the functionality of the Arduino board.

DISCUSSION

The determination of free fall acceleration of Earth is an essential physical parameter that finds application in various scientific and engineering domains. In this study, we have explored the use of ADXL345 accelerometer in combination with an Arduino microcontroller board and Arduino IDE software to measure this acceleration. The ADXL345 accelerometer has several benefits, including high accuracy, a wide measurement range, and ease of interfacing with microcontrollers. Additionally, the Arduino microcontroller board and Arduino IDE software provide a user-friendly interface for collecting and analyzing data from the ADXL345 sensor. We provided a ready-made code and discussed the steps for setting up and interfacing the accelerometer with the microcontroller board. The results of the experiment can be viewed graphically using several programs such as the Arduino IDE, Processing, MATLAB, or Python. The findings of this study demonstrate that ADXL345 accelerometer in combination with an Arduino microcontroller board and Arduino IDE software can provide accurate and reliable measurements of the free fall acceleration of Earth. This approach can be extended to measure acceleration in other applications where high accuracy, wide measurement range, and ease of interfacing with microcontrollers are required.

REFERENCES

1. Onarqulov, K., & Qo'chqorov, A. (2022). LEARNING THE FUNCTIONS OF ALGEBRA OF LOGIC USING THE ARDUINO PLATFORM. *Science and Innovation*, *1*(4), 128-133.
2. Mirzoxid o‘g, Q. C. A., & Xoshimovich, K. B. (2022). HARORAT VA NAMLIKNI ARDUINO PLATFORMASIDA BOSHQARISHNI O’RGANISH. *IJODKOR O'QITUVCHI*, *2*(20), 175-178.
3. Мамаюсупова, А., Каримов, Б. Х., & Мирзажонов, З. (2019). БИОГАЗ И БИОМАССА. *Точная наука*, (40), 13-17.
4. Ахмедов, Б. Б., & Муминов, И. А. (2020). НЕПАРАБОЛИЧНОСТЬ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ЗОН. In *WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS* (pp. 28-30).

5. Onarqulov, K., & Qochqorov, A. (2022). ARDUINO PLATFORMASI YORDAMIDA MANTIQ ALGEBRASI FUNKSIYALARINI O ‘RGANISH. *Science and innovation*, *1*(A4), 128-133.
6. Каримов, Б. Х. (2020). Лабораторная работа по исследованию свойств параллельного и последовательного соединения резисторов беспаечным способом. *Молодой ученый*, (15), 113-117.
7. КУЧКОРОВ, А. М. АРДУИНО ПЛАТФОРМАСИДА ЁРУҒЛИК ДИОДЛАРИНИ ДАСТУРЛАШ МЕТОДЛАРИ.

ЛИЗИНГ ФАОЛИЯТИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЗАРУРАТИ

Исломов Бахриддин
Судьялар олий мактаби магистранти

АННОТАЦИЯ

Янги Ўзбекистонда миллий иқтисодиётни ривожлантириш ва бунда янги воситаларни самарали қўллаш тизими яратилди. Илгари амалда бўлган, талаб ва таклиф, рақобат каби мезонларга жавоб бермайдиган, маъмурий-буйруқбозликка буйсундирилган, қолоқ режали иқтисодиёт воситалари ўрнига иқтисодий муносабатларни шартномалар орқали тартибга солиш усулига ўтилди. Шу боис ривожланган хорижий давлат тажрибасида самарали қўлланилиб келинаётган янги шартномаларга асосланган тадбиркорлик фаолияти йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилди. Бундай шартномалар жумласига рента, факторинг, концессия, комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг), лизинг шартномаларини киритиш мумкин. Мазкур шартномалар янги ҳуқуқий конструкциялар сифатида тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантиришга хизмат қилиши билан бирга, ривожланган бозор қонуниятларга ҳам мослиги билан ажралиб туради.

Калит сўзлар: *Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома, лизинг, франшизнг, ижара муносабатлари.*

ЗНАЧЕНИЕ И НЕОБХОДИМОСТЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЛИЗИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Исламов Бахриддин
Магистр Высшей школы судей

АННОТАЦИЯ

В новом Узбекистане создана система развития народного хозяйства и эффективного использования новых инструментов. На смену методу регулирования экономических отношений посредством контрактов пришли отсталые инструменты плановой экономики, не отвечающие критериям спроса и предложения, конкуренции и подчиненные административно-командному режиму. Поэтому особое внимание уделялось налаживанию хозяйственной деятельности на основе новых договоров, в которых эффективно используется опыт развитых зарубежных стран. К таким договорам могут относиться договоры аренды, факторинга, концессии, комплексной бизнес-лицензии (франчайзинга), договоры лизинга.

Являясь новыми юридическими конструкциями, эти договоры служат дальнейшему развитию предпринимательской деятельности и отличаются своей совместимостью с законами развитого рынка.

***Ключевые слова**: Гражданско-правовой договор, лизинг, франчайзинг, арендные отношения.*

КИРИШ

Янги Ўзбекистонда миллий иқтисодиётни ривожлантириш ва бунда янги воситаларни самарали қўллаш тизими яратилди. Илгари амалда бўлган, талаб ва таклиф, рақобат каби мезонларга жавоб бермайдиган, маъмурий-буйруқбозликка буйсундирилган, қолоқ режали иқтисодиёт воситалари ўрнига иқтисодий муносабатларни шартномалар орқали тартибга солиш усулига ўтилди. Шу боис ривожланган хорижий давлат тажрибасида самарали қўлланилиб келинаётган янги шартномаларга асосланган тадбиркорлик фаолияти йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилди. Бундай шартномалар жумласига рента, факторинг, концессия, комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг), лизинг шартномаларини киритиш мумкин. Мазкур шартномалар янги ҳуқуқий конструкциялар сифатида тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантиришга хизмат қилиши билан бирга, ривожланган бозор қонуниятларга ҳам мослиги билан ажралиб туради.

Маълумки, лизинг шартномаси фуқаролик муомаласининг ҳуқуқий шакли ҳисобланади. Лизинг замонавий, юксак технологияларни кенг миқёсда жалб қилган ҳолда, иқтисодиёт ва бизнес ривожланишининг гаровидир. Р.Дўстмуродов таъкидлаганидек, лизинг – бу асосий воситалар, қурилмалар шунингдек узоқ вақт ишлатиладиган истеъмол молларининг узоқ муддатли ижараси бўлиб, пул шаклидаги эмас, балки моддий шаклдаги кредит беришда ифодаланади[66].

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) мутахассислари томонидан лизинг қуйидагича талқин қилинган: лизинг – бу мулкий муносабатлар мажмуи бўлиб, бунда бир тараф (лизинг берувчи) бошқа бир тараф (лизинг олувчи)нингтопшириғига биноан учинчи тараф (мол етказиб берувчи)дан лизинг шартномасига мувофиқ лизинг объекти бўлган мулкни ўз мулки қилиб сотиб олиб, уни тўлаш асосида лизинг шартномасида белгиланган шартлар билан вақтинчалик фойдаланиш ва эгалик қилиш учун лизинг олувчига беради[67].

[66]Дўстмуродов Р. Фермер хўжаликларини техника билан таъминлашда лизинг тизимининг аҳамияти // Бозор ислоҳатларини чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва қишлоқда инфратузилмаларни ривожлантири: илмий-амалий семинар маърузалар тўплами. - Тошкент. 2011. – 25 б.

[67] Лизинг инфо. Лизинг что это такое? Бизнес Вестник Востока, 23 мая 2002. №21 (539).

Европа федерациясининг лизинг бўйича миллий ассоциацияси томонидан лизингга берилган таъриф хам эътиборга моликдир: лизинг – бу ижарачининг ишлаб чиқариш мақсадида завод, саноат товарлари, ускуналар ва кўчмас мулклардан фойдаланиш бўйича ижара шартномаси бўлиб, бунда мазкур товарлар ижара берувчи томонидан сотиб олиниб, у мулкка бўлган эгалик қилиш ҳуқуқини сақлаб қолади[68].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳозирги кунда мамлакатимизда лизинг фаолияти кўламига талаб кучаймокда. Бу эса бозорни янада ўзлаштириш учун мавжуд салоҳият омили ҳисобланиб, у рақобат муҳитининг кучайишига, бинобарин, лизинг фаолияти хизматлари ролини янада оширилиши заруриятини келтириб чиқармокда.

Мамлакатимизда лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг аҳамияти ва зарурати бугунги кунда асосий масалалардан бирига айланиб улгурган. Чунки лизинг жараёнларининг ривожланиш динамикаси йилдан йилга ошиб бормокда ҳамда барқарор иқтисодий ривожланишнинг бир қисмига айланмокда.

Айтиш мумкинки 2012 ва 2016 йилларда амалга оширилган лизинг операциялари ҳажми ва таркибини ўзаро таққослаганимизда мазкур фикрлар ўз исботини топади.

Мамлакатимизда 2012 йил якунлари бўйича лизинг хизмати бозорида умумий қиймати 590 млрд сўмни ташкил этган 7 мингдан ортиқ битим имзоланган бўлса, 2013 йилда бу кўрсаткич 805,2 млрд. сўмга етган ва лизинг битимларнинг умумий портфели 1 трлн. 511 млрд. сўмни ташкил этган. 2014 йилда лизинг операцияларининг умумий портфели 2 трлн. 139 млрд. сўмга тенг бўлган ва лизингга берувчилар томонидан 4 848 тага яқин янги лизинг битимлари тузилиб, уларнинг ҳажми 826 млрд. сўмга етган. 2015 йилда лизинг амалиётларининг умумий портфели 2,45 трлн.сўмни ташкил этгани ҳолда лизинг берувчилари томонидан 5,6 мингдан ортиқ янги лизинг битимлари тузилиб, уларнинг ҳажми 850 млрд.сўмдан ошгани қайд этилган. 2016 йилда лизинг амалиётларининг умумий портфели 2 трлн. 590 млрд. сўмни ташкил этиб, лизинг берувчилар томонидан деярли 5 540 та янги лизинг битими тузилган ва уларнинг ҳажми 973,1 млрд. сўмдан ошган.

Мутахассислар томонидан ҳам лизинг фаолиятини тартибга солиш борасида бир қатор фикрлар билдирилган. Жумладан, О.Т.Ҳазратқуловнинг фикрича, ҳозирда мамлакатимизда тадбиркорлик субъектлари фаолиятини янада ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи

[68] “Крокус Интернэшнл”. Лизинг и коммерческий кредит. – М.: 1990. – С. 7.

хўжаликларни қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳаракатлар лизингни республика иқтисодиётига жорий этиш заруриятини кун тартибига қўйди. Ўз навбатида, тадбиркорлик субъектларининг молиявий тарафлама инқирозга юз тутиши ёки уларда етарли даражада айланма пул маблағларининг мавжуд эмаслиги лизингга бўлган эҳтиёжни кучайтиради[69].

Лизинг аҳамияти ва зарурати борасида фикр юритиб, Э.Р.Набиев ва М.Д.Марпатовлар қуйидаги фикрни билдирадилар: мазкур ижара муносабатларининг бугунги кунда турли-туман шакллари ва турлари қўлланилаётганлиги ҳамда у махсус ихтисослашган ва бошкд молиявий ташкилотлар ҳамкорлигида амалга оширилаётганлиги сабабли, лизинг муносабатларининг мазмуни бойиб бормоқда[70].

Иқтисодчи Е.А.Тельтевскаянинг ёзишича, иқтисодиётнинг глобаллашуви ва интеграция жараёнларининг кенгайиши шароитида корхоналарнинг рақобат имтиёзини ошириш омили сифатида турли инвестициялар алоҳида аҳамият касб этадики, бунда корхоналар олдида асосий фондларни янгилаш ва моддий-техник ривожланиш муаммоси юзага келади. Бироқ кўп ҳолларда компаниялар етарли даража ўз маблағларига эга бўлмайдилар. Акциялар ёки облигацияларни қўшимча эмиссия қилиш имкониятига эга фақат йирик компаниялар эгадирлар. Банклар эса асосан яхши кредит тарихига ва юқори ликвидли маблағларга эга корхоналарни кредитлашни лозим кўришади[71].

Лизинг шартномасининг моҳияти ва уни ҳуқуқий тартибга солиш зарурати хусусида И.И.Шарапов шундай ёзади: мулкий муносабатларнинг иқтисодий моҳияти ҳуқуқий тартибга солиш предмети ҳисобланади ва тегишли ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини белгилаб беради, бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳуқуқий тартибга солиш ўз қонуниятларига асосланиши ва мажуд бўлган ёндашувлар асосида ҳуқуқий тартиботни белгилаш лозим[72].

В.В.Витрянский лизингни ҳуқуқий тартибга солишнинг аҳамият борасида фикр юритиб, лизинг муносабатларини тартибга солишда мулкий муомалани ҳуқуқий тартибга солишнинг мажуд тизимидан келиб чиқиш лозимлигини таъкидлайди[73].

---

[69] Ҳазратқулов О.Т. Лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари.- Тошкент: Noshir, 2014. – 3 б.

[70] Набиев Э.Р., Марпатов М.Д. Лизинг ғояси, тарихи, ҳуқуқий асослари ва амалиёти. – Тошкент: ≪ЎАЖБНТ≫ Маркази, 2004. – 18 б.

[71] Тельтевская Е.А. Развитие и совершенствование лизинга как современной формы инвестиций в обновление основного капитала: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М.: 2005. – 3 с.

[72] Шарапов И.И. Правовая природа договора лизинга // Пробелы в российском законодательстве. 2010. - №. – С. 13.

[73] Витрянский В.В. Договор финансовой аренды (лизинга)// Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации (специальное приложение). 1999. – №10. – С. 25.

Фикримизча, лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш унинг моҳиятини тўғри тушуниш ва шу асосда ҳуқуқий тартибга солиш усуллари ва воситаларидан фойдаланишни тақозо этади. Амалдаги қонунчиликда лизинг ҳуқуқий тартибга солишга нисбатан шартномавий-ҳуқуқий усулдан фойдаланганлиги эса, лизинг фаолиятини амалга ошириш тарафларнинг ўзаро келишувига асосланишидан келиб чиққади. Бинобарин лизинг амалиётларини ривожлантириш ва уларнинг очиқлигини таъминлаш, шу жумладан лизинг схемалари кенг қўлланаётган кичик бизнесни ривожланиш истиқболларини қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирлар лизинг фаолиятини бугунги кунда аҳамияти ва заруратини белгилаб беради. Лизинг фаолияти муҳим масала бўлгани каби лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш ҳам долзарб масала бўлиб келади. Чунки лизинг фаолияти ҳуқуқий тартибга солинсагина иқтисодий ривожланиш тизимли асосда ўсиб боради.

Лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш зарурати аввало ушбу ҳуқуқий муносабатнинг моҳиятидан англашилади. Чунки лизинг фуқаролик ҳуқуқидаги мавжуд шартномавий муносабатлардан фарқли равишда мураккаблиги ва субъектлари таркибига кўра кўп томонлама эканлиги билан ажралиб туради. Шу сабабли уч томонни бир ҳуқуқий муносабат – лизингга бирлаштириш ва уларнинг ушбу муносабатдаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашга нисбатан тегишли ҳуқуқий тартибга солиш усулларини белгилаш муҳимдир. Зеро лизинг орқали тадбиркорлик фаолияти ривожланар экан, уни тартибга солиш ҳам тадбиркорлик субъектларини кафолатлаш тизимига йўналтирилмоғи зарурдир.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда, шунингдек ижара муносабатларини такомиллаштиришда лизинг шартномаси катта аҳамият касб этади. Лизингни қўлланилиши билан давлат ва тадбиркорлар инвестиция муҳитининг яхшиланишига ва жаҳон бозорида хорижий компаниялар билан рақобат қила олиш даражасида саноат, қишлоқ хўжалигининг базавий соҳаларида ишлаб чиқариш суръатларининг ошишига умид қилишади. Бошқача айтганда, лизинг мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларидаги мавжуд техник ва технологик базани қайта жиҳозлаш воситаси сифатида қабул қилинади[74].

Лизинг асосида мол-мулкдан фойдаланувчи ва лизинг компанияси ўртасидаги муносабатлар бўлиб, унга зарурий мол-мулк учун у мурожаат қилади ва у махсус равишда шу мақсад учун уни сотиб олади (бундай

[74] Рузиев Р.Д. Договорно-правовые проблемы имущественного найма в условиях рыночной экономики: Автореф. дис. … докт. юрид. наук. – Ташкент: 2002. – 5 с.

муносабатлар тарафлари турли мамлакатларда турлича номланади). Лизингда ушбу иштирокчилардан ташқари бошқа субъектлар ҳам иштирок этишлари мумкин (масалан, қарз берувчилар, кафиллар), аммо лизингда кўпроқ учта тараф иштирок этади[75].

Лизингни фарқлантирувчи хусусиятлардан яна бири шундаки, лизинг компанияларида лизинг операцияларини амалга ошириш учун ўз маблағлари етишмайди. Шу сабабли кўпинча лизинг операцияларида жалб қилинган маблағлар кенг қўлланилади. Ривожланган хорижий давлатларда лизинг операцияларининг 85 фоизи жалб қилинган маблағлар ҳисобидан амалга оширилган лизинг операциялари эканлиги қайд этилган[76].

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 2015 йил 27 ноябрда 289-сон билан қабул қилинган “Лизинг муносабатларини тартибга солувчи қонунчилик меъёрларининг хўжалик судлари томонидан қўлланиши бўйича айрим масалалар тўғрисида”ги Қарори лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда катта аҳамият касб этади. Мазкур ҳужжатда лизинг объектлари, лизинг берувчи ва лизинг олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, лизинг шартномаларининг шартлари, лизинг объектига бўлган мулк ҳуқуқи, у билан боғлиқ таваккаллар, лизинг объектидан гаров сифатида фойдаланиш, субъектларнинг жавобгарлиги ва бошқа масалалар ўз аксини топган. Ушбу қарорга кўра лизинг субъектлари томонидан ўз мажбуриятларини бажармаслик ёки тегишли тарзда бажармаслик муносабати билан юзага келадиган низоларни ҳал этишда судлар уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шартнома шартларини пухталик билан ўрганиши керак. Мазкур ҳужжат хўжалик судларига лизинг муносабатларини тартибга солувчи қонунчилик меъёрларини тўғри ва бир хил қўллаш бўйича конкрет тушунчалар беришга ҳамда ушбу йўналишда ягона суд амалиётини шакллантиришга қаратилган.

Хусусан, Ўзбекистонда лизинг бозори янада ривожланиши қатор омилларга боғлиқ эканлиги, улар ўртасида қулай қонунчилик муҳити ва лизинг компанияларига юқори даромадли инвестицияларни киритиш имкониятлари айниқса муҳим аҳамиятни касб этади. Бунинг устига, ҳозирги кундаги хусусий ва кичик бизнесга оид корхоналарнинг қурилиш материалларини, тўқимачилик маҳсулотларини, озиқ-овқатларни ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш асбоб-ускуналарига, махсус қурилиш техникасига, автотранспортга (юк ва йўловчи ташиш) ва ҳ.к.ларга бўлган

[75] Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 2-жилд. – Тошкент: Baktria press, 2013. – Б. 369-370.
[76] Фуқаролик ҳуқуқи. II қисм. – Тошкент: Илм-Зиё, 2008. – 186 б.

эҳтиёжи маҳаллий лизинг компанияларининг фаолияти доимий равишда фаоллашиб боришига ўзига хос рағбат бўлади.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида айтиш мумкинки бугунги кунда лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг аҳамияти зарурати давр билан ҳамнафас ва ҳамқадам бўлган ҳолда, жадал суръатларда ривожланиб боради. Мамлакатимизда лизинг берувчилар ва лизинг олувчилар учун қулай бозор инфратузилмаси ва тегишли яратилган қонунчилик базасини такомиллаштириш ҳамда камчиликларни бартараф этиш бугуннинг заруратидир. Шу билан бирга мулкий муносабатларнинг фуқаролик ҳуқуқий тартибга солишнинг самарадорлигини оширишни тақазо этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Дўстмуродов Р. Фермер хўжаликларини техника билан таъминлашда лизинг тизимининг аҳамияти // Бозор ислоҳатларини чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва қишлоқда инфратузилмаларни ривожлантири: илмий-амалий семинар маърузалар тўплами. - Тошкент. 2011. – 25 б.
2. Лизинг инфо. Лизинг что это такое? Бизнес Вестник Востока, 23 мая 2002. №21 (539).
3. “Крокус Интернэшнл”. Лизинг и коммерческий кредит. – М.: 1990. – С. 7.
4. Ҳазратқулов О.Т. Лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари.- Тошкент: Noshir, 2014. – 3 б.
5. Набиев Э.Р., Марпатов М.Д. Лизинг ғояси, тарихи, ҳуқуқий асослари ва амалиёти. – Тошкент: ≪ЎАЖБНТ≫ Маркази, 2004. – 18 б.
6. Тельтевская Е.А. Развитие и совершенствование лизинга как современной формы инвестиций в обновление основного капитала: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М.: 2005. – 3 с.
7. Azimjon, I. (2022). ZARAR–YURIDIK SHAXS ISHTIROKCHILARI VA BOSHQARUV ORGANLARI FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIGINING ZARURIY SHARTI SIFATIDA.
8. Шарапов И.И. Правовая природа договора лизинга // Пробелы в российском законодательстве. 2010. - №. – С. 13.
9. Ibrohimov, A. A. M. O. G. (2023). IJARA MUNOSABATLARIDA IJARA HAQINI TO’LASH BILAN BOG’LIQ MASALALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(2), 607-612.
10. O‘G‘Li, A. A. M. (2022). KORPORATSIYA USTAV KAPITALI FUNKSIYALARI VA UNGA OID MILLIY QONUNCHILIK NORMALARINI

TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Academic research in educational sciences*, *3*(8), 109-113.

11. Витрянский В.В. Договор финансовой аренды (лизинга)// Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации (специальное приложение). 1999. – №10. – С. 25.

12. Azimjon Abdumo‘min o‘g, I. (2023, January). IJARA SHARTNOMASI OBYEKTI. In *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences* (Vol. 2, No. 1, pp. 161-165).

13. Рузиев Р.Д. Договорно-правовые проблемы имущественного найма в условиях рыночной экономики: Автореф. дис. … докт. юрид. наук. – Ташкент: 2002. – 5 с.

14. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 2-жилд. – Тошкент: Baktria press, 2013. – Б. 369-370.

15. Фуқаролик ҳуқуқи. II қисм. – Тошкент: Илм-Зиё, 2008. – 186 б.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ЛИЗИНГ ФАОЛИЯТИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ БЎЙИЧА ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Исломов Бахриддин
Судьялар олий мактаби магистранти

АННОТАЦИЯ

Мамлакатимизда иқтисодиётни эркинлаштириш, лизинг тизимини ривожлантириш турли мулкчилик шаклидаги хўжаликларнинг моддий техника базасини мустаҳкамлашда ривожланган мамлакатлар ҳуқуқий тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибасига эътибор қаратсак, лизинг компанияларнинг ихтисослашганлиги, лизинг операция хажми, имконияти, ҳудудий жойланиши ва бошқа кўрсаткичлар билан ажралиб туради.

Маълумки, лизинг шартномаси фуқаролик муомаласининг ҳуқуқий шакли ҳисобланади. Лизинг замонавий, юксак технологияларни кенг миқёсда жалб қилган ҳолда, иқтисодиёт ва бизнес ривожланишининг гаровидир. Лизинг – бу асосий воситалар, қурилмалар шунингдек узоқ вақт ишлатиладиган истеъмол молларининг узоқ муддатли ижараси бўлиб, пул шаклидаги эмас, балки моддий шаклдаги кредит беришда ифодаланади.

Калит сўзлар: *Фуқаролик-ҳуқуқий шартнома, лизинг, франшизнг, ижара муносабатлари.*

УНИКАЛЬНОСТЬ ОПЫТА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ПО ПРАВОВОМУ РЕГУЛИРОВАНИЮ ЛИЗИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Исламов Бахриддин
Магистр Высшей школы судей

АННОТАЦИЯ

Большое значение имеет либерализация экономики, развитие лизинговой системы в нашей стране, укрепление материально-технической базы фермерских хозяйств с разными формами собственности, изучение правового опыта развитых стран. Если обратить внимание на мировой опыт, лизинговые компании отличаются своей специализацией, размером лизинговой операции, возможностью, территориальным расположением и другими показателями.

Известно, что договор аренды является правовой формой гражданско-правовой сделки. Лизинг – это гарантия развития экономики и бизнеса с привлечением современных, высоких технологий в больших масштабах. Лизинг

– это долгосрочная аренда основных средств, приборов и товаров народного потребления, которые используются в течение длительного времени.

***Ключевые слова**: Гражданско-правовой договор, лизинг, франчайзинг, арендные отношения.*

КИРИШ

Мамлакатимизда иқтисодиётни эркинлаштириш, лизинг тизимини ривожлантириш турли мулкчилик шаклидаги хўжаликларнинг моддий техника базасини мустаҳкамлашда ривожланган мамлакатлар ҳуқуқий тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибасига эътибор қаратсак, лизинг компанияларнинг ихтисослашганлиги, лизинг операция хажми, имконияти, ҳудудий жойланиши ва бошқа кўрсаткичлар билан ажралиб туради.

Бир неча давлатларда халқаро молиявий лизинг шартномасини тузиш шу давлатнинг “Лизинг тўғрисида”ги қонунига ёки шартнома тарафлари келишувига асосан “Халқаро молиявий лизинг тўғрисида”ги УНИДРУА конвенция меъёрларига мувофиқ белгиланади. Россия Федерациясида лизинг Гражданлик кодекси ва “Молиявий ижара (лизинг) тўғрисида”[77] ги қонун билан тартибга солинади. Россия Федерацияси Гражданлик кодексига мувофиқ лизинг шартномаси – ижара шартномасининг бир тури сифатида тан олинади. Шунинг учун халқаро молиявий лизинг шартномаси тузилаётганида келиб чиқадиган муаммоларни бартараф этиш учун ижара шартномаси тарафларига қўйиладиган коллизион нормалар қўлланилади[78]. Бундан ташқари, Россия Федерациясининг “Молиявий ижара (лизинг) тўғрисида” ги қонунида лизинг шартномаси предмети билан боғлиқ масалаларга ойдинлик киритилган. Унга кўра, лизинг шартномасининг объекти кўчмас мулк бўлса, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим.

Россия Федерациясида лизинг фаолияти билан шуғулланувчи компанияларга даставвал лицензия (рухсатнома) олиш талаби қонун меъёрлари билан белгиланган эди. Лекин лизинг муносабатларини мамлакат ҳудудида эркин ривожланишини таъминлаш мақсадида қонун чиқарувчи орган 2002 йил 29 январдаги 10-сонли Федерал қонунга асосан лизинг берувчига нисбатан лицензия олиш талаби қонун меъёрларидан олиб ташланди. Европанинг бир неча давлатларида, хусусан Македония[79],

[77]http://www.pavlodar.com/zakon/index.html
[78] Диамантис Д.Г. Современное состояние финансовой аренды (лизинга) в России, США и странах западной Европы // Политика, государство и право. 2014. – № 7 (31). – С.21-24.
[79]http://www.consultant.ru

Албания[80], Сербия[81] Республикалари лизинг қонунларига ҳамда Озарбайжон давлатининг лизинг қонунчилигида ҳам лизинг берувчи руҳсатнома (лицензия) олингач ўз фаолиятини амалга оширади. Бундан ташқари, лизинг предмети бўлган мулкнинг алоҳида турлари (транспорт воситалари, ўта хавфли ускуналар) давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт.

АҚШда лизинг шартномаси ва унга шартли равишда олди-сотди шартномасини жалб қилиш, улар ўртасидаги чегараларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Америка қонунчилигида шартли олди-сотди шартномаси таъминот битимлари тоифасига киритилган ва ушбу шартномаларни Ягона Савдо кодекси (9-бўлим) бўйича тартибга солинади. Америка судлари ва солиқ органлари лизинг шартномасини аралаш муносабатлардан ташкил топганлигини турлича фарқларини очиб беради. Хусусан, лизинг шартномасинингтарафларига солиққа тортиш масалалари бўйича катта имтиёзларга эгалик қилиш имкониятини беради. Солиқ органлари томонидан шартнома тарафлари имтиёзларга эга бўлиши учун "ниқобланган" олди-сотди шартномасини лизинг шартномаси кўринишида тақдим этган ёки этмаганлигини аниқланади. Судлар эса бу амалиётни бошқача таснифлайди, яъни улар учун кўрилаётган лизинг шартномаси таъминлаш битимлари тоифасига кириш ёки кирмаслиги муҳим ва бундан бошқа турдаги юридик оқибатлар келиб чиқиши мумкин. АҚШ қонунчилигига мувофиқ, тижорат банкларига айрим молиявий операциялар турларини амалга ошириш таъқиқланганлиги сабабли, бевосита банклар томонидан лизинг хизматлари кўрсатилмайди. Лизинг компаниялар банклардан алоҳида ажралган ҳолда фаолият олиб боради. АҚШ солиқ қонунчилигида шундай моддалар мавжудки, унда жисмоний шахслар ҳам ўзи топган даромадларига асбоб-ускуна сотиб олиш ҳамда уни лизингга бериш ҳуқуқига эга[82]. Хусусан бугунги кунда лизинг операцияларининг асосий хажми АҚШга тўғри келиб жаҳон лизинг ҳажмининг деярли 40 фоизини ташкил этади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Континентал ҳуқуқ тизими амалда бўлган мамлакатларда ҳам англо-саксон ҳуқуқ тизимида бўлгани каби шартнома предметидан ижара муносабатлари орқали фойдаланилади ва товарларни шартли равишда сотиш амалиёти қўлланилади. Мисол тариқасида лизинг муносабатлари Францияда кредит-ижара (credit-bail) деб аталади ва 1966 йил 3 июлда қабул қилинган

[80]http://www.padela.com/pulication_law.html
[81]http://www.google/ru
[82] Ғозибеков Д., Собиров О.Ш., Мўминов А.Г., Қулжонов О.М. Лизинг муносабатлар назарияси ва амалиёти. – Т.: Fan va tehnologiya, 2004. 13-б.

"Кредит ижара билан шуғулланувчи корхоналар тўғрисида"[83]ги қонуни билан тартибга солинади. Лекин француз кассацион суди мулкни шартли равишда сотишга зид бўлган бундай лизинг битимни таснифлашни бекор қилди. Ҳозирги даврда француз ҳуқуқий амалиёти лизинг муносабатларини ҳуқуқий таҳлил қилган ҳолда қуйидаги қарорга келди: лизинг – бу ўрта ёки узоқ муддатли олиб бориладиган кредит операцияларидир. Бунда лизинг берувчи лизинг олувчининг буюртмасига биноан сотувчидан мулкни сотиб олиб, мулкни ижара шартлари асосида узоқ муддатга фойдаланиш учун бериш ва мулкни ижара муддати тугагач, лизинг олувчи томонидан сотиб олишни кўзда тутади. Лизингда бир неча шартномаларнинг чамбарчас боғлиқлиги концепциясига қўшилувчи француз доктаринаси унинг бир-биридан ажралмас эканлигини таъкидлайди ва бу юзасидан суд амалиётининг хулосалари мавжуд. Агар лизинг олувчи шартнома предметига алоқадор фарқлар мавжуд бўлса, унда жавобгарлик масаласи ушбу қонунга биноан иш юритади (Наполеон Кодекси 1721-модда)[84].

Белгия давлатида лизингни "молиявий ижара (location financement)" деб аталади ва ушбу муносабат французлар каби ҳуқуқий тартибга солинади[85]. Яъни 1967 йил 10 ноябрдаги “Молиявий лизинг амалиётини юритувчи корхоналар тўғрисида” ги қироллик қонунида молиявий лизинг, ижара каби атамалар ва унга яқин категориялар ўз аксини топган. Италияда молиявий ижара шартномаси (operazion di locazione finanziaria) ўзгача аҳамият касб этиб, унда лизинг предмети бўлган саноат ускуналари ва жиҳозлари кўчмас мулкка нисбатан ўрнатилган қоидалар асосида тартибга солинади[86]. Бу ҳолатда лизинг берувчи лизинг предметини кўчмас мулкдан ажратган ҳолда лизинг шартномаси орқали бериши мумкин.

Лизинг мунсабатларини ҳуқуқий тартибга солишда ҳуқуқнинг англо-аксон тизими муҳим аҳамият касб этади. Унинг асосий хусусияти шундан иборатки, ҳар қандай шартноманинг таркибий қисмига англо-саксон ҳуқуқ тизимининг махсус институти тахминий шартлар сифатида киритилади. Бу эса судларда шартнома ҳақида келишувга эришган томонларнинг хоҳиш-иродасини тўлдиришга хизмат қилади ва лизинг шартномаси ҳам бундан мустасно эмас. Англия давлатининг “Товарларни етказиб бериш ва хизмат кўрсатиш тўғрисида”ги 1982 йилдаги қонунида ижара шартномасининг

[83] Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиш. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 45 б.
[84] Ануфриева Л.П.Международное частного право. – М.: Бек, 2000. – С. 306.
[85] Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиш. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 46 б.
[86] Richard M.Contino.**Negotiating Business Equipment Leases-Insider Strategies For Getting the Best Deal**. – NewYork./ McGraw-Hill, – 1995. – P.87.

таркибига кирувчи тахминий шартлар санаб ўтилган[87].

АҚШда лизинг компанияларининг йирик ускуна ишлаб чиқарувчи компаниялар томондан ташкил қилинган ва бошқа лизинг компаниялар йирик назорат банкларга тегишлидир. Бу компанияларнинг фаолият соҳаси минтақавий банкларнинг таъсир доирасидаги ҳудудларга тўғри келади. Америка қонунларининг муҳим томони шундан иборатки, унда тижорат банклари томонидан муайян молиявий хизмат турларини бажариш тақиқланади ва лизинг компаниялари банклардан ажратилган. Бундан ташқари, ҳатто йирик суғурта компаниялари ҳам лизинг соҳасига алоҳида эътибор қаратади, яъни улар фаолиятини суғурталаш билан шуғулланади. АҚШ солиқ қонунчилиги бўйича юридик шахсларга ўз даромадлари ҳисобидан лизинг орқали ускуналар сотиб олиш кўпроқ фойда келтиради ва уларга солиққа оид имтиёзлар яратиб берилган[88].

Лекин профессор М.Мойбнинг такидлашича, Германиянинг Фуқаролик Тузуги яратилганлигига юз йил бўлган бўлса ҳам, бу мамлакатда лизинг муносабатларини тартибга солувчи махсус ҳуқуқ меъёрлари мавжуд эмас[89]. Бу давлатда лизинг икки турда намоён бўлади: лизинг хариди ва лизинг ижараси. Лизинг муносабатларини тартибга солишда ё савдо муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқдан ёки ижара муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқдан фойдаланади[90].

Австрия давлатида эса лизинг предметининг хизмат муддати иқтисодий жиҳатдан ўртача 2 йилдан 15 йилгача муддатни ташкил этади. Шартнома муддати тугагандан кейин лизинг олувчининг лизинг предметига нисбатан эксплуатация муддатининг қолган қисмига нисбатан янги шартнома тузиш ёки шартнома предметини сотиб олиш мумкин. Австрияда лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда "Ижара тўғрисида"[91]ги қонун асос бўлиб хизмат қилади.

Хитой Халқ Республикасида 1979 йилда халқаро лизинг фаолиятини амалга оширувчи қўшма корхоналар очиш ва фаолият олиб бориш учун рухсат берувчи қонун қабул қилинди. Молиявий лизинг шартномаларининг асосий қисми 1 йилдан 5 йилгача, ўртача лизинг муддати 2-3 йилга тўғри келади ва лизингдан фойдаланувчилар фоизлар тўлаш бўйича кам харажат

[87] Кабатова Е.В. Лизинг: правовое регулирование, практика. – М.: Инфра-М, 1998. – С. 65.
[88] US Department of Commerce, Economics and Statistics Administration.– Bureau of Economic Analysis and Equipment Leasing Association of American. – New York.: – 2010. – P.345.
[89] Мойб М. 1996 йил 24 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судида "Ижара" мавзусида илмий-амалий семинарда билдирган фикрлари // Журнал. Хўжалик ва ҳуқуқ. –1996. №10-11. - 41 б.
[90] Харитонова Ю.С. Законодательство о лизинге в странах Западной Европы и США // Законодательство. – М., 2000. – № 8. – С.71-84.
[91] Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиш. - Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 48 б.

талаб қилувчи ускуналарни қисқа муддатли олишни афзал кўришади [92] . Шартнома муддати тугагандан сўнг фойдаланувчи ускуналарни унинг қолдиқ қиймати бўйича сотиб олиши мумкин ва шартномалар банк кафолатлари билан мустаҳкамланади.

Жанубий Корея Республикасида 1989 йилдаги "Лизинг бозори ривожланишини қўллаб-қувватлаш тўғрисида"[93]ги қонун қабул қилинганидан кейин тарафлар ўртасида тузиладиган шартномалар ҳажми икки баробар ошди. Жанубий Кореяда жами 14 та лизинг компаниялар фаолият олиб боради, шулардан саккизтаси махсус лизинг компаниялар ва олтитаси савдо банклари ҳисобланади.

Агар ускуна эксплуатация муддати беш йилдан кўп бўлса, лизинг муддати ускунанинг эксплуатация муддатининг 60 фоизидан кам бўлиши лозим. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, лизингга берилган ускуналарни сотиб олиш мажбурий эмас, лекин фойдаланувчига ён берган ҳолда лизинг берувчи томонидан таклиф қилиниши мумкин. Жанубий Корея ҳукумати мамлакатда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган майда ва ўрта корхоналар фаолиятини рағбатлантиришни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган. Шу сабабли ҳукумат томонидан махсус Директива ишлаб чиқилиб, унга кўра лизинг компаниялари лизинг операциялари хажмининг 35 фоиздан кам бўлмаган қисмини майда ва ўрта корхоналарга ажратиш тўғрисида топшириқлар берилган ва бу амалда қўлланилади[94].

МДҲ давлатларида халқаро молиявий лизинг фаолияти билан шуғулланувчи ташкилотлар ўртасида ўзаро низо келиб чиққан тақдирда 1992 йил 20 мартда қабул қилган "Низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисида" [95] ги битимнинг умумий қоидаларга асосланган ҳолда ҳал этилади. Ушбу битимнинг 11-моддаси "е" бандига асосан, агар тарафлар ўртасида тузилган шартномада бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари битим тузилган давлат қонунчилиги билан белгиланади[96]. Молиявий лизингни ҳуқуқий тартибга солиш МДҲ давлатларининг барчасининг Фуқаролик кодексларида ва махсус қонунларида белгиланган. Бу давлатлар қонунчилигида лизинг ижара шартномасининг бир тури сифатида қаралади ва уларнинг барчаси Оттава конвенциясига асосланади.

[92] Paul D.Childs., Steven H.Ott., Timothy J.Riddiough. Leasing risk, financing risk andcapital structure decisions.http://www.lawportal.ru
[93] http://www.consultant.ru
[94] Leasing Decisions: Liability Awaits theUnwary Lender // The real estate finance journal/winter 2002.http://business.rin.ru
[95] http://www.consultant.ru
[96] Марышевой Н.И.Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2012. –С.264.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси 594-595-моддалари Оттава конвенциясининг 12-моддаси билан бирхиллаштирилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 597-моддаси ўзида конвенциянинг 9,13-моддаси қоидаларини унификациялаган ва ўзида лизинг мулкини лизинг олувчига сифатли ва талаб даражасида етказиб бериш тартиби, лизинг олувчининг мажбуриятларини атрофлича ҳуқуқий асослантирилган.

Халқаро-ҳуқуқий механизмлар таъсирида ҳамда миллий ҳуқуқ ижодкорлигининг шаклланган нормалари воситасида лизинг амалиёти МДҲ давлатларида ҳам етарли даражада ҳуқуқий ечимини топди. МДҲ мамлакатларида лизинг муносабатларини тартибга солувчи махсус қонунлар мавжуд бўлиб, Озарбайжон Республикасининг 1994 йил 29 ноябрда қабул қилган 16 моддадан иборат бўлган “Лизинг тўғрисида”[97]ги қонуни, Молдова Республикасининг 1996 йил 15 февралда қабул қилинган “Лизинг тўғрисида”[98]ги қонуни, Украина Республикасининг 1997 йил 16 декабрда қабул қилинган “Лизинг тўғрисида”[99]ги, Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган 25 моддадан иборат бўлган “Лизинг тўғрисида”[100]ги қонуни, Қозоғистон Республикасининг 2000 йил 5 июлда қабул қилинган 26 моддадан иборат "Молиявий лизинг тўғрисида"[101]ги қонунларини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

Белоруссия Республикасида лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш Фуқаролик кодексининг 34-боб 6-банди, Белорус Республикаси Президентининг 13 ноябр 1997 йил “Лизинг тўғрисида”ги 587-сонли Фармонига ҳамда ва Белорус Республикаси Министрлар Советининг 1997 йил 31 декабрдаги 1769-сонли қарори билан тасдиқланган “Лизинг тўғрисида”[102]ги низом асосида тартибга солинади. Молдова Республикасининг “Лизинг тўғрисида”[103]ги қонунига биноан лизинг олувчига берилган мулкка нисбатан шартнома муддати давомида мулкка эгалик ҳуқуқи лизинг берувчида қолади.

Украина Республикасининг “Лизинг тўғрисида”[104]ги қонунида ҳам бутун шартнома муддати давомида мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи лизинг берувчида сақланиб қолади. Лизинг олувчи банкрот бўлиб қолган ҳолларда, унинг барча мулки хатланган ёки мусодара қилинган ҳолларда лизинг объекти лизинг

[97] http://www.consultant.ru
[98] Қаранг: ўша манба
[99] Қаранг: ўша манба
[100] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 2015 й., 7-8-сон
[101] http://www.consultant.ru
[102] Paul D.Childs., Steven H.Ott., Timothy J.Riddiough. Leasing risk, financing risk andcapital structure decisions. http://www.lawportal.ru
[103] Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиш. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 50 б.
[104] Қаранг: ўша манба

олувчининг мулкидан ажратиб олиниб, лизинг берувчига қайтарилади. Мазкур нормалар Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги қонуннинг 15-моддаси 4-бандида ҳам ўз ифодасини топган.

Қозоғистон Республикасида ҳам лизинг муносабатлари махсус қонун билан тартибга солинади. Ушбу мамлакат “Молиявий лизинг тўғрисида”[105]ги қонунининг 2-моддасида лизинг шартномасини асосий тушунчалари берилган. Унга кўра молиявий лизингни – инвестиция фаолиятининг бири тури сифатида эътироф этилади. Бундан ташқари, лизинг берувчи, лизинг олувчи, сотувчи, лизинг битимлари, сублизинг, лизинг фаолияти, лизинг муносабатларида фойдаланиб бўлмайдиган ашёларга нисбатан алоҳида тавсиф бериб ўтилган.

Халқаро конвенциялар ва бир неча давлатларнинг лизинг қонунчилиги тахлили натижалари миллий лизинг қонунчиликни янада такомиллаштириш лозимлиги тўғрисидаги хулосага олиб келди. Ўзбекистон Республикаси “Лизинг тўғрисида” [106] ги қонунининг 4-моддасида лизинг субъектлари тўғрисида тушунтиришлар белгилаб қўйилган. Хусусан, мазкур моддада лизинг шартномаси субъектларнинг мақоми тўлиқ очиб берилмаган ва шу пайтгача мазкур масала мавҳумлигича қолган. Фикримизча, лизинг тўғрисидаги қонуннинг 4-моддасида лизинг шартномаси субъектларининг “резидентлик” ва “норезидентлик” категориясига аниқлик киритилиши лозим. Резидент ва норезидент тадбиркорлик субъектларига нисбатан солиқ сиёсати алоҳида тартибда олиб борилиши Солиқ кодексида белгилаб қўйилган. Лекин лизинг муносабатларини тартибга солувчи қонучиликда бу ҳолат ўз аксини топмаган. Жумладан, лизинг тўғрисидаги қонунда миллий лизинг берувчи ва лизинг олувчи қайси меъёрлар асосида, хориж лизинг субъектлари ҳисобланмиш лизинг берувчи ва лизинг олувчи қайси меъёрлар асосида фаолият олиб бориш тартиби ҳуқуқий нормалар билан белгилаб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки, юқоридаги нормаларни лизинг қонунчилигига киритилиши биринчи навбатда давлат томонидан субъектларга бериладиган имтиёзлар доирасини аниқлаш ва фаолиятини кафолатлашда муҳим аҳамият касб этади. Лизинг қонунчилигида хориж субъектларнинг ҳуқуқий ҳолати аниқ белгилаб қўйилса, улар томонидан шартнома тузиш тартиби ва фаолият олиб бориш шартлари белгиланса, шунда шартнома субъектларининг ҳуқуқларини қонун билан ҳимоя қилинган бўлади ва халқаро нормаларни бирхиллаштириш амалга оширилган бўлади. Бундан ташқари, қонун нормаларига мазкур қоидаларнинг киритилиши Ўзбекистон худудида халқаро лизинг операцияларни амалга

[105]Маршеывой Н.И. Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2012. – С .264.
[106] Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Қонун хужжатлари тўплами, 1999 й., 3-4-сон.

оширишга енгиллик киритади ва тарафлар ўртасида келиб чиқадиган муаммоли масалаларга чек қўяди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Диамантис Д.Г. Современное состояние финансовой аренды (лизинга) в России, США и странах западной Европы // Политика, государство и право. 2014. – № 7 (31). – С.21-24.
2. Ғозибеков Д., Собиров О.Ш., Мўминов А.Г., Қулжонов О.М. Лизинг муносабатлар назарияси ва амалиёти. – Т.: Fan va tehnologiya, 2004. 13-б.
3. Ҳазратқулов О.Т. Лизинг муносабатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиш. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – 45 б.
4. Azimjon, I. (2022). ZARAR–YURIDIK SHAXS ISHTIROKCHILARI VA BOSHQARUV ORGANLARI FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIGINING ZARURIY SHARTI SIFATIDA.
5. Ануфриева Л.П.Международное частного право. – М.: Бек, 2000. – С. 306.
6. Richard M.Contino.**Negotiating Business Equipment Leases-Insider Strategies For Getting the Best Deal**. – NewYork./ McGraw-Hill, – 1995. – P.87.
7. Azimjon Abdumo‘min o‘g, I. (2023, January). IJARA SHARTNOMASI OBYEKTI. In *Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences* (Vol. 2, No. 1, pp. 161-165).
8. Кабатова Е.В. Лизинг: правовое регулирование, практика. – М.: Инфра-М, 1998. – С. 65.
9. US Department of Commerce, Economics and Statistics Administration.– Bureau of Economic Analysis and Equipment Leasing Association of American. – New York.: – 2010. – P.345.
10. O‘G‘Li, A. A. M. (2022). KORPORATSIYA USTAV KAPITALI FUNKSIYALARI VA UNGA OID MILLIY QONUNCHILIK NORMALARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Academic research in educational sciences*, *3*(8), 109-113.
11. Мойб М. 1996 йил 24 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судида "Ижара" мавзусида илмий-амалий семинарда билдирган фикрлари // Журнал. Хўжалик ва ҳуқуқ. –1996. №10-11. - 41 б.
12. Харитонова Ю.С. Законодательство о лизинге в странах Западной Европы и США // Законодательство. – М., 2000. – № 8. – С.71-84.
13. Ibrohimov, A. A. M. O. G. (2023). IJARA MUNOSABATLARIDA IJARA HAQINI TO’LASH BILAN BOG’LIQ MASALALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *3*(2), 607-612.

14. Paul D.Childs., Steven H.Ott., Timothy J.Riddiough. Leasing risk, financing risk andcapital structure decisions.http://www.lawportal.ru
15. Leasing Decisions: Liability Awaits theUnwary Lender // The real estate finance journal/winter 2002.http://business.rin.ru
16. Марышевой Н.И.Международное частное право. – М.: Контракт, Инфра-М, 2012. –С.264.

G‘ARB ARABSHUNOSLIGINING RIVOJLANISHI

Ro‘ziboyeva Zuhra Tolliboyevna
2nd year master’s student in Linguistics
Samarkand State Institute of Foreign Languages
+998883909627
zuhraruziboyeva@gmail.com

ANNOTATSIYA

G‘arbiy Yevropada arabshunoslik islom dinining asosiy yodgorligi bo‘lgan Qur’oni Karimni o‘rganish va lotin tiliga tarjima qilish (XIII asr) hamda tibbiyot bo‘yicha arabcha ilmiy asarlarni o‘girishdan (XI asr) boshlanadi. Yevropaliklarning arab Sharqi bilan tanishuvida mazkur mintaqadagi xristian faoliyati katta rol o‘ynaydi. Xristian dini targ‘ibotchilari islom asoslari bilan tanish bo‘lishlari lozim bo‘lgan. Faoliyatning bu turi G‘arb va Rossiyada ham hozirgacha davom etmoqda. Qur’on nafaqat lotin, balki ko‘plab g‘arb tillariga tarjima qilinmoqda.

Kalit so’zlar: *qisqa grammatik qo‘llanmalar, Italiyadagi uyg’onish, Germaniyada arab tili va yozuvi, Gollandiyada arabshunoslik, arab, xaldey, suriya va efiopiya tillari, Napaleon ekspeditsiyasi.*

АННОТАЦИЯ

В Западной Европе арабоведение началось с изучения и перевода Священного Корана, главной реликвии ислама, на латынь (XIII век) и перевода арабских научных трудов по медицине (XI век). Христианская деятельность в этом регионе играет большую роль в знакомстве европейцев с арабским Востоком. Проповедники христианства должны были быть знакомы с основами ислама. Этот вид деятельности продолжается и по сей день на Западе и в России. Коран переводится не только на латынь, но и на многие западные языки.

Ключевые слова: *краткие руководства по грамматике, Ренессанс в Италии, арабский язык и письменность в Германии, арабистика в Голландии, арабский, халдейский, сирийский и эфиопский языки, наполеоновская экспедиция.*

ABSTRACT

In Western Europe, Arabic studies began with the study and translation of the Holy Qur'an, the main relic of Islam, into Latin (XIII century) and the translation of Arabic scientific works on medicine (XI century). Christian activity in this region plays a major role in Europeans' acquaintance with the Arab East. Propagators of Christianity had to be familiar with the basics of Islam. This type of activity continues

to this day in the West and in Russia. The Qur'an is being translated not only into Latin, but also into many Western languages.

Key words: *short grammar manuals, Renaissance in Italy, Arabic language and writing in Germany, Arabic studies in Holland, Arabic, Chaldean, Syriac and Ethiopian languages, Napoleonic expedition.*

KIRISH

XIII-XV asrlarda Ispaniya hududidagi xristianlar faoliyati qator arab lug‘atlari va qisqa grammatik qo‘llanmalar yaratilishiga olib keldi, ular o‘z ichiga nafaqat mumtoz til materialini, balki qayta ishlangandan keyin yo‘q bo‘lib ketgan ispan-arab shevalarini ham qamrab olgan. Qadimgi shevalar yodgorligi sifatida mazkur lug‘at va glossariylar o‘z ahamiyatini hozirgi paytgacha saqlab qolmoqda.

Italiyadagi uyg’onish (Renessans) davri ham sharq tillari, jumladan, arab tiliga ham e’tiborni jalb etadi. Sharq bilan, xususan, Usmoniylar imperiyasi bilan siyosiy va madaniy munosabatlar rivojlanadi. XVI asrda arabcha qo‘lyozmalarga qiziqish o‘sib boradi, bu esa, o‘z navbatida, arab tilining yanada faolroq o‘rganilishiga olib keladi. XVI asrning o‘rtasida sharq harflari bo‘yicha ilk asarlar va birinchi arab grammatikasi lotin tilida chop etiladi. Arab tilidagi qo‘lyozmalarning Yevropada to‘planishi ham arab tilining faol o‘rganilishiga olib keladi.

Mazkur davrda Germaniyada arab tili va yozuvi bo‘yicha birinchi qo‘llanmalar chop etiladi. XVI-XVII asrlarda Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari jadal rivojlangan sharoitlarda sharq tillarini bilish ehtiyoji Gollandiyada arabshunoslik rivojlanishining asosiy sabablaridan biri bo‘ldi. Aynan shu mamlakatda Foma Erpeniusning (1614) "Arab tilining birinchi ilmiy grammatikasi" paydo bo‘ladi. Bu grammatika kitobi asosida g‘arbiy Yevropada ikki asr arab tili o‘rgatildi va bu darslik Yevropada arabshunoslikning keyingi rivojiga jiddiy ta’sir o‘tkazdi. Leyden universiteti arabshunoslik va umuman sharqshunoslikni an’anaviy markazi bo‘lib qoladi. Hozirgi kunda ham u o‘z mavqeini yo‘qotgani yo‘q. Bu yerda arab qo‘lyozmalarini o‘rganish va tanqidiy nashr etishga ilmiy asoslar solindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XVII asrdan boshlab Arab Sharqi mamlakatlari bilan G‘arbiy olimlar aloqalari mustahkamlanadi. Arab milliy leksikografiyasi asosida arab leksikografiyasi rivojlanadi (Ya.Gopius). Angliyada tarixiy mazmundagi arab asarlari asosida arablarning islom oldi va islomdan keyingi tarixini, musulmon diniy adabiyotini o‘rganish boshlanadi. Olimlar arab tili va ilohiy yozuvlarning qadimgi tillarini XVII-XVIII asrlarda o‘rganib, arab, xaldey, suriya va efiopiya tillarining o‘xshashligini

aniqlaydilar, bu esa keyinchalik mazkur tillarni o‘rganishda tarixiy-qiyosiy yondashuvga asos solib, ularning qardoshligini aniqlashga xizmat qiladi.

Asta-sekin G‘arbiy Yevropa arabshunosligi fan sifatida teologiyadan ajralib ketadi. Bir qator olimlar, ayniqsa, Angliyada g‘arb uchun arab so‘z san’atining estetik qadrini ochib beradi. XVIII asr oxiri - XIX asr boshida arab she’riyati bo‘yicha tarjima va asarlar paydo bo‘ladi. Maorif davrining ma’naviy va madaniy ta’siri, Napoleon ekspeditsiyasining Yaqin Sharqdagi siyosiy va iqtisodiy manfaatlari, Shampolion tomonidan Misr iyerogliflarining ochish-o‘qilishi natijasida Fransiyada arabshunoslik va arab tilini o‘rganish faol rivojlandi. Bu mamlakatda yirik sharq tillari maktabi shakllandi va u tez orada nazariy tadqiqotlar ilmiy markaziga aylanadi.

Por Royal universal grammatikasining paydo bo‘lishi va undagi universalizm g‘oyalarining rivojlanishi *(tilshunoslikka kirish kursini qarang)* 1810-yilda Silvestr de Sasening arab tili ilmiy grammatikasining birinchi kitobi paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu grammatika g‘arbiy Yevropa filologiyasi rivojida tub o‘zgartiruvchi bo‘lib, mazkur filologiyaning yo‘nalishini butun bir asrga belgilab berdi. XIX asr o‘rtasiga kelib, Fransiyada sharqshunoslik milliy va xalqaro markazlari, qo‘lyozmalarning katta to‘plamlari shakllanadi. Mumtoz arabshunoslik bilan bir qatorda, arab shevalariga ham qiziqish paydo bo‘ladi. Silvestr de Sase maktabi XIX asr mobaynida uning an’analarini davom ettirib, XIX asr birinchi choragida yashab ijod qilgan, ilm bilan shug‘ullangan Rossiyadagi arabshunoslar shakl- lanishiga olib keldi. Silvestr de Sase maktabi XIX asrning 1-yarmi va o‘rtasida arab leksikografiyasi bo‘yicha fundamental ishlar olib borgan, Qur’on, “1001 kecha” ertaklarini nashr ettirgan. Germaniyadagi shogirdlarining sa’y-harakatlari bilan u yanada rivojlandi.

XIX asr o‘rtasiga kelib Germaniyaning Leypsig va Gall shaharlarida yirik arabshunoslik markazlari shakllanadi. Mumtoz arabshunoslikning German maktabi arab qo‘lyozma merosi-ning an’anaviy o‘rganilishi va nashr etilishiga tayanadi. G‘arb sharqshunoslari birlashtirilishida XIX asrning 1-yarmida tashkil qilingan “Nemis sharqshunoslik jamiyati” (Zeitschrift der Deutschen Morgenlendischen Gesellschaft - ZDMG) katta o‘rin tutadi, u hozirgi paytgacha chop etiladigan davriy nashrlarga ega. Arab qo‘lyozmalarining Parij, Berlin, London, Vena, Gollandiyadagi to‘plamlari ularni o‘rganish va nashr etish bo‘yicha ishlarni davom ettirish uchun asos bo‘lib qolmoqda.

Arabshunoslikning asosiy yo‘nalishlari tilshunoslikdagi evolyutsionizm, rivojlanish, harakat, qiyosiy-tarixiy uslub va g‘oyalar ta’siri ostida taraqqiy etadi. Mazkur g‘oyalar natijasida somiy tillar tarixi bo‘yicha asarlar paydo bo‘ladi (E.Renan, 1853). Parijda somiy yozuvlarini nashr etish bo‘yicha akademik markaz tashkillashtiriladi, arab va islom tarixi bo‘yicha P.Kossen de Persevalning mashhur

asari nashr etiladi (1847). Arab ilmiy merosini o‘rganish sohasida Leydenda nashr etiladigan “Arab geografik kutubxonasi” deb nomlangan fundamental xalqaro nashr yirik hodisa bo‘ldi.

Arab tarixiy yilnomalarining nashr etilishi olimlarga arab tarixining qadimgi va o‘rta asr davrini chuqur va keng yoritish imkoniyatini beradi. Hozirgi paytgacha ham Yu.Velxauzen (1844-1918), I.Goldsier (1850-1921), Kr.Snuk Xyurgrone (1857-1936), A.Myuller (1848-1892) kabi olimlarning asarlari o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Tadqiqotning tarixiy uslubi va faktik materialga qat’iy tayangan holda Qur’on tarixi, arab tarixi, arab qabilalarining islom oldi she’riy ijodi, mumtoz arab va somiy tillarining tarixi bo‘yicha Teodor Nyoldeke (1836-1930) ning fundamental asarlari yaratiladi.

Shu bilan bir paytda arabshunos filologlar og‘zaki arab tili, arab shevalarini o‘rganishga ham e’tibor qaratadilar, bular qatoriga Vilgelm Spitta (1853-1883), Karl Follers (1857-1909), Genrix Torbeks (1837-1890), Albert Sotsin (1844-1899), Bruno Meysner (1868-1947), Martin Gartmann (1851-1918), Karlo Nallino (1872-1938), Karl Landberg (1848-1924), Gans Shtumme (1864-1936) kabi olimlar kiradi. Arab tilshunosligi qiyosiy somiyshunoslik (Yakov Bart, Zigmund Frenkel, Pol de Lagar) bo‘yicha faktik material bilan boyidi. Qiyosiy somiyshunoslik o‘z navbatida, janubiy Arabiston va Efiopiya til materiallarini jalb etuvchi asarlar bilan to‘ldiriladi (David G.Myuller (1846-1912), Eduard Glazer (1855-1908), Nikolaus Rodokonakis (1876-1945) va boshqalar.

XX asr boshiga kelib, arab she’riyati va filologik mav- zudagi asarlarni o‘rganish va nashr etishga Oksford va Kembrij kabi ingliz ilmiy markazlari ham o‘z hissalarini qo‘shadilar. Arab sharqi tarixi bilan bog‘liq arxeologiya va numizmatikaning tarkibi qismi sifatida arab epigrafikasi paydo bo‘ladi va rivojlanadi. G‘arbiy Yevropada mumtoz arab filologiyasini ko‘p tomonlama o‘rganish natijasi sifatida arab adabiyoti tarixi va somiy tillar qiyosiy grammatikasi bo‘yicha Karl Brokkelman (1868-1956)ning fundamental asarlarini hisoblash mumkin. Bu asarlar XX asr boshiga kelib, jahon arabshunosligida yig‘ilgan barcha bilim va materiallarning to‘plamidir. Bu asarlar o‘z ahamiyatini hanuzgacha saqlab kelmoqda.

Arab filologiyasidan adabiyotshunoslik, manbashunoslik, matnshunoslik, epigrafika, papirusshunoslik, paleografiya ajralib chiqadi. Somiy tilshunosligi o‘z ichiga arab tilshunosligini ham qamrab oladi. XX asrning oxirgi 10 yilligida somiy tilshunosligi kengroq fanga, ya’ni qiyosiy-tarixiy uslubga asoslangan – Somiy-homiy yoki Afrika-Osiyo tilshunosligiga kirib ketadi. XX asrda arabshunoslik o‘z geografik chegaralarini kengaytirib, Shimoliy Amerikada ham qaror topadi. AQShda arab filologiyasining ilk yo‘nalishi amaliy vazifalar bilan boshlangan edi, ya’ni buni

Amerika neft kampaniyalari faoliyati hududida og‘zaki arab shevalariga ega bo‘lish vazifasi taqozo qilgan. Bu yo‘nalish bir qator hududiy arab shevalari bo‘yicha o‘quv qo‘llanma va lug‘atlarning yaxlit turkumiga asos soldi. XX asr oxiriga kelib, Amerika arabshunosligi mustaqil fan hamda somiy va Afrika-Osiyo tilshunosligining qismi sifatida arab tili va uning shevalarini o‘rganish hamda tadqiq etish bo‘yicha bir qator markazlarga ega bo‘ladi.

XX asr arabshunosligi rivojlanishida unga arab olimlari qo‘shilganligi muhim hodisa bo‘ldi. Yetakchi arab mamlakatlari (Misr, Suriya, Iroq, Tunis, Marokash, Iordaniya) ilmiy markazlarida arab filologiyasi milliy filologik an’ana va uning xususiyatlari bilan uzviy bog‘liqlikda arab merosini mumtoz g‘arbiy filologiya va adabiyot hamda til o‘rganishning zamonaviy uslublari yutuqlarini hisobga olgan holda tadqiq etadi. Qohira, Damashq va Bog‘dodda universitet markazlaridan tashqari "Arab tilini o‘rganishning akademik markazlari" tashkil qilinadi.

Arab tilshunosligining asosiy muammolaridan biri sotsio- lingvistik muammo bo‘lib, ikki tillilik hodisasini hal etish, arab adabiy tili va og‘zaki shakli o‘rtasidagi chegarani bartaraf etish, arab davlatlari o‘rtasidagi ilmiy atamashunoslikni birxillashtirish (unifikatsiya), savodsizlikni bartaraf etish va adabiy tilga ega shaxslar doirasini kengaytirish singarilarda namoyon bo‘ladi. Arab tilshunosligi va filologiyasi rivojiga hozirgi davrda Polsha (arabshunos somiyshunos Anujey Zaborskiy), Chexiya (Karl Petrachen maktabi shogirdi – Petr Zamanek), Sloveniya (Ladislav Drozdin va uning o‘quvchilari), Bolgariya (lingvist-arabshunos Penka Samsareva) ilmiy markazlari va ularning vakillari katta hissa qo‘shmoqdalar. Arabshunoslik va somiyshunoslik borasidagi tadqiqotlar Ispaniya (F. Korrente), Skandinaviya (Paolo Xeikki, Yan Retso), Gollandiya, Belgiya an’anaviy markazlarida ham davom etmoqda.

XX asr o‘rtalariga kelib arabshunoslik barcha yo‘nalishlarining yakun va natijalari Islom ensiklopediyasida o‘z aksini topadi. XX asr o‘rtalarida (1950) Berlinda **Iogann Fyuk**ning arab tili tarixi bo‘yicha ilk tizimli ocherki nashr etiladi. Mumtoz arab adabiyotshunosligi, uning keng faktik va bibliografik materiallari arabshunoslik german maktabining vakili bo‘lgan **Fuat Sezgin** (1967-1984) tomonidan **"Arab yozma adabiyoti tarixi"** bo‘yicha asarda o‘z aksini topadi. Mumtoz arab filologiyasi (tilshunoslik va adabiyotshunoslik)ning natijalari, mazkur sohalarda yangi material, kashfiyot va tadqiqotlar natijasi Germaniyada mualliflar jamoasi tomonidan 1982-1987-yillarda chop etilgan ikki jildli asarda o‘z aksini topgan.

Hozirgi paytga qadar yakuniga yetmagan, hujjatli materiallarga asoslangan holda davom ettirilayotgan katta xalqaro asar mumtoz va zamonaviy arab tilining

arabcha-fransuzcha-inglizcha lug‘atidir ***(Parijda nashr etiladi)***. Mumtoz arab tilining xuddi shunday lug‘ati (materialning boshqa to‘plamiga asoslangan) jamoaviy tarzda 1957-yildan boshlab Germaniyada nashr etilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Sh.M. Mirziyoyev. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” 2017-yil
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // Xalq so‘zi, 08.02.2017. №28.
3. Qodirov T.Sh., Aliyev D.I. Arab tili leksikologiyasi. ToshDShI, 2010. 110 b.
4. Zabotkina. Zamonaviy ingliz tilining yangi lug’ati. M .: Oliy maktab, 1989 yil.
5. Белкин В.М. Арабская лексикология М.1975 с.296

YAPONIYADA QADIMIY XUDOLAR VA YAPONLARNING AFSONALARGA MUNOSABATI

D.R. Radjabov
SamDCHTI Uzoq sharq tillari kafedrasi o'qituvchisi
+998933490292 ganbarediyor@mail.ru

ANNOTATSIYA

Yapon xalqi judayam xudojo'y va turli dinlarga e'tiqod qilishadi. Ushbu Osiyo mamlakatining mifologiyasida odamlar uchun muhim bo'lgan turli sohalarga mas'ul bo'lgan yettita baxt xudolari mavjud. Ko'pincha ular daryoda suzib yuradigan kichik raqamlar shaklida taqdim etiladi. Qadimgi Yaponiyaning afsonalari bu xudolarning paydo bo'lish jarayonini turli xil tushuntiradi. Izanagi yurishi paytida Amateras xudosi Susanoo bilan birga paydo bo'lgani haqida afsona mavjud. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, u o'ng qo'lida ulug'vor xudo tomonidan ushlangan oq misdan qilingan oynadan chiqqan.

Kalit so'zlar: *Qadimgi yapon xudolari, Tsityamiemi, oy xudosi va quyosh xudosi, fermerlarning himoyachisi, samoviy jismlar va oy, farovonlik va moddiy boylik xudosi.*

ABSTRACT

Japanese people are very pious and believe in different religions. In the mythology of this Asian country, there are seven gods of happiness who are responsible for different areas that are important to people. Often they are presented in the form of small figures floating on the river. The legends of ancient Japan explain the process of the emergence of these gods in different ways. There is a legend that Amateras appeared with Susanoo during the Izanagi campaign. According to other accounts, it came out of a mirror made of white copper held by a glorious god in his right hand.

Key words*: Ancient Japanese gods, Tsityamiemi, moon god and sun god, protector of farmers, heavenly bodies and moon, god of prosperity and material wealth.*

АННОТАЦИЯ

Японцы очень набожны и исповедуют разные религии. В мифологии этой азиатской страны есть семь богов счастья, отвечающих за разные сферы, важные для людей. Часто их представляют в виде небольших фигурок, плывущих по реке. Легенды древней Японии по-разному объясняют процесс появления этих богов. Существует легенда, что Аматерас появился вместе с Сусаноо во время кампании Идзанаги. По другим сведениям, оно появилось из зеркала из белой меди, которое славный бог держал в правой руке.

Ключевые слова: *древнеяпонские боги, Цитьямиэми, бог луны и бог солнца, покровитель земледельцев, небесные светила и луна, бог процветания и материального достатка.*

KIRISH

Kecha hukmdori va yer xudosi Tsityamiemi hisoblanadi, mifologiyada ba'zan esa xudo ayol xudosi sifatida tasvirlangan. Uning kuchni va oqimni nazorat qilish qudratiga ega ekanligiga ishonishadi.

Afsonalarga ko'ra, oy xudosi va quyosh xudosi birgalikda yashagan, biroq birodar birodarini quvib chiqarib, undan uzoqroq turishni buyurgan. Shu sababli, ikkita samoviy jismlar va oy uchraydi. Kunduzi esa quyosh chiqadi. Yaponiyaning turli shaharlarida kecha va yer xudosi Tsityamiemiga bag'ishlangan bir necha ma'bad ya'ni ibodatxonalar mavjud.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ushbu Osiyo mamlakatining mifologiyasida odamlar uchun muhim bo'lgan turli sohalarga mas'ul bo'lgan va har xil ko'rinishga ega bo'lgan ko'plab xudolari mavjud. Ko'pincha ular daryoda suzib yuradigan kichik raqamlar shaklida taqdim etiladi. Qadimgi yapon xudolari Xitoy va Hindistonning e'tiqodlari bilan bog'liq:

1. **Ebisu** - Bu yaponiyada yagona katta xudo. U haqida har xil afsonalar mavjud.
2. **Hotei** - tabiat va rahm-shafqat xudosi. Aksariyat kishilar orzu-istaklarini bajarish uchun unga murojaat qilishadi. Uni ulkan qorni bo'lgan va keksa bir inson sifatida ko'rsatishadi.
3. **Daikoku** - odamlarning xohishlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan boylikning ilohi. U oddiy fermerlarning himoyachisi hisoblanadi. Uni bolg'a va guruch qopi ushlagan holda tasvirlashadi.
4. **Fukurokuju** - donolik va uzoq umr xudosi. Boshqa xudolardan tashqari, u ulkan boshi bilan ajralib turadi.
5. **Badzayten** - san'at, donolik va o'rganishni himoyalovchi boylik ma'budasi. Yaponiya mifologiyasida u go'zal qizdir va uning qo'lida milliy yaponiya belgisi - biva bor.
6. **Jurozin** - uzoq umr xudosi va u abadiy o'lmaslik iliksirini izlashda davom etadigan, deb hisoblanadi. Uni hayvon bilan va keksa odam qilib ko'rsatishadi.
7. **Biesamonten** - farovonlik va moddiy boylik xudosi. U jangchilar, huquqshunoslar va shifokorlarning aziz avliyolari hisoblanadi. Uni qurol va nayza bilan tasvirlashadi.

Milodiy 712 va 720-yillarda tugallangan Kojiki va Nihon Shoki yapon mifologiyasi va tarixdan oldingi ikkita eng ko‘p havola qilingan va eng qadimgi manbalarga ega edi. Sakkizinchi asrda Yamato davlati davrida yozilgan ikkita to’plam Yaponiya arxipelagining, uning xalqining va imperator oilasining kosmogoniyasi va afsonaviy kelib chiqishi bilan bog’liq. Kojiki va Nixon Shoki yozuvlariga asoslanib, imperator oilasi quyosh ma’budasi Amaterasu va uning nabirasi Ninigidan to’g’ridan-to’g’ri kelib chiqishini da’vo qiladi.

Empress Gemmei hukmronligi ostida, Hideya Noarening Yaponiya arxipelagi tarixi va uning mifologik kelib chiqishi haqidagi xotiralari yozib olingan. Hideya Noarening qayd etishicha Kojiki imperator Genshoning suverenlik davrida kanji belgilarida yozib qo‘yilgan. Yamato davrida Yaponiya xalqi, madaniyati va imperator oilasining tarixiy va afsonaviy kelib chiqishi bilan bog‘liq bo‘lgan yana ikkita eng qadimgi omon qolgan matnlar bo‘lgan *fudoki* va *Man’yoshu* yaratildi.

Edo davridagi yapon olimi Motoori Norinaga Kojikini talqin qilgan va uning sharhlari, izohlari va talqinlarini to‘ldirish uchun muqobil manbalardan foydalanishda bugungi kunda olimlar tomonidan yapon miflarining hozirgi tushunchasiga ta’siri o‘rganilmoqda.

Yaponiyaning yaratilish hikoyasini xudolarning tug‘ilishi (Kamiumi) va yerning tug‘ilishi (Kuniumi) ga bo‘lish mumkin. Ilohlarning tug‘ilishi ibtidoiy davrdan paydo bo‘lgan xudolarning birinchi avlodi, keyingi yetti avlod xudolarini yaratgan xudolar triosining paydo bo‘lishi bilan boshlanadi. Oxir-oqibat, Izanagi va Izanami aka-uka va opa-singillar bo’lib, ularga sovg’a qilingan Ame-no-nuhoko ("Samoviy marvaridli nayza") ismli zargarlik buyumlari bilan bezatilgan naginatadan foydalanishdi. Izanagi Yaponiya arxipelagining birinchi orollarini Naginatani suvlariga botirib yaratdi. Tarixchilar Izanagining birinchi yapon oroli Onogoroni yaratganligi haqidagi afsonani yapon mifologiyasidagi dastlabki namuna sifatida izohladilar.

Yapon mifologiyasining eng qadimgi yaratilish afsonalari odatda o‘lim, parchalanish, yo‘qotish, chaqaloq o‘ldirish va ifloslanish kabi mavzularni o‘z ichiga oladi. Yaratilish afsonalarida poklanish, tantanali tartib va erkaklarga katta ahamiyat

beriladi. Misol uchun, Izanagi va Izanami birlashish marosimiga urinishganidan keyin tug'ilgan birinchi bola oyoq-qo'llari va suyaklarisiz tug'iladi va ota-onalar bolani qayiqda dengizga tashlaydilar. Izanagi va Izanami keksa xudolardan nega farzandlari suyaksiz va oyoq-qo'lsiz tug'ilganini so'rashganda, ularga bu marosimni to'g'ri o'tkazmaganliklari va erkak har doim ayolning oldida gapirishlari kerakligini aytishadi. Qadimgi xudolarning ko'rsatmalariga to'g'ri amal qilgandan so'ng, ular ko'plab bolalarni tug'diradilar, ularning aksariyati Yaponiya arxipelagining orollaridir. Ularning farzandlari orasida Ōyashima yoki Yaponiyaning to'qqizta buyuk orollari - Avaji, Iyo, Oki, Tsukushi, Iki, Tsushima, Sado va Yamato boladi. Izanami tug'diradigan oxirgi bola olov xudosi Kagutsuchi (olov mujassamlanishi) ning alangasi uni o'ldiradi va Izanagi qayg'uga botgan g'azabda bolani o'ldiradi. Bolaning jasadi yanada ko'proq xudolarni yaratadi. Keyin Izanami Hiba tog'ida, eski Izumo va Xoki viloyatlari chegarasida, Shimane prefekturasining hozirgi Yasugi yaqinida dafn qilindi.

Bugungi kunda zamonaviy yaponiyaliklar qadimgi yapon orollarida yashaganlar Ainu xalqi deb bilishadi. Darhaqiqat, bu hozirgi holat emas, bugungi kunda juda oz odamlar Ainu xalqi minglab yillar davomida yapon orollarida yashaganligini eslashadi. Ainu xalqi Mongoloid irqi bilan hech qanday aloqasi yo'q, ular oq irqning odatiy soqolli vakillari. Ular Jomond madaniyatini yaratganlar. Ainu Yaponiyaning qaysi orollarigacha bo'lgan joyda yashagani ma'lum emas, ammo ma'lum bo'lishicha, Jomodagi davrda Ryukyudan Hokkaydogacha bo'lgan barcha Yaponiya orollarida yashagan Ainu xalqi Saxalin, Janubiy Kuril orollari va Kamchatka janubining uchinchi qismida ham istiqomat qilishgan.

Tarixchilarning fikriga ko'ra, Jomodagi davrning o'rtalaridan Mongoloid guruhlari, Janubi-Sharqiy Osiyo va Janubiy Xitoydan kelgan muhojirlar Yaponiya orollariga kela boshladilar. Ainu, bularning ma'nosini bilib, ming yillar davomida yashagan hududlarni baham ko'rishni istamadi.

Ba'zi manbalarda Yamato shtatining ayrim shaharlarida bosqinchilariga qarshi urush e'lon qilingan. Yamato shtati esa qadimgi Ainu davlati edi.

REFERENCES

1. Kelsey, W. Michael (1981). "The Raging Deity in Japanese Mythology". *Asian Folklore Studies* **40** (2): 213–236.
2. Струве В.В. История Древнего Востока. М., Л., 1940.

ABDULLA ORIPOV LIRIKASIDA SHOIR ESTETIK KONSEPSIYASINING AKS ETISHI

Xolliyeva Madina Bahodir qizi
Qarshi davlat universiteti
Filologiya tillarni o‘qitish, o‘zbek tili, 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.f.d. Sherzod Akramov

ANNOTATSIYA

Maqolada Abdulla Oripov lirik asarlarida shoir estetik konsepsiyasining aks etishi va tuyg‘ularining kamol topib borishi haqida to’xtalilgan. Ijodkorning ushbu maqsadini amalga oshirishi uchun shoir estetik konsepsiyasidan unumli foydalanganligi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *she’riyat, o‘zbek lirikasi, soxtakorlik, quruq shiorbozlik, inja tuyg‘u, inson qalbi, individual qobiliyat, intellekt, simfoniya, vatan, ona tabiat, til sofligi, millat manfaati, samimiyat, haqiqat.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается отражение эстетической концепции Абдуллы Орипова и развитие его чувств в лирических произведениях поэта. Исследовано, как художник эффективно использовал эстетическую концепцию поэта для реализации этой цели.

Ключевые слова: *поэзия, узбекская лирика, фальшь, пустой лозунг, капризное чувство, человеческое сердце, индивидуальная способность, интеллект, симфония, родина, чистота языка, интерес нации, искренность, правда.*

ABSTRACT

The article focuses on the reflection of the poet's aesthetic concept and the maturation of his feelings in the lyrical works of Abdulla Oripov. The artist's effective control of the poet's aesthetic concept in order to realize this goal has been studied.

Key words: *poetry, Uzbek lyrics, falsehood, hollow sloganeering, delicate feeling, human conscience, individual ability, intellect, symphony, motherland, mother nature, purity of language, interest of the nation, sincerity, truth.*

KIRISH

XX asrning o‘rtalari o‘zbek lirikasi davr she’riyatida alohida ahamiyatga ega. Negaki, soxtakorlik, quruq shiorbozlik davom etayotgan tarixiy bir sharoitda inson ko‘ngli, qalbida kechayotgan tuyg‘ularni ayta olish ulkan hodisa edi.

Milliy adabiyotimizning fidoyilaridan bo‘lgan Abdulhamid Cho‘lpon va Fitratlar boshlab bergan yangi tizim, samimiy misralar, inson qalbi manzarasi inkishofini maqsad qilgan satrlarga ega vazn keyingi she’riyat tabiatini belgilashda muhim omil bo‘lib xizmat qildi. XX asr o‘zbek adabiyoti ijod olamiga o‘z so‘zi, ovozi bilan betakror, favqulodda iste’dodga ega bo‘lgan bir guruh shoir va adiblarni ma’naviyatimiz rivoji uchun eng zarur vaqtda taqdim etdi.

Abdulla Oripov mana shunday shoirlar sirasiga kiradi. U she’riyat bilan birga o‘sdi, ulg‘aydi. Xuddi tuyg‘ulari kamol topib, o’sib borgani kabi adabiyotga qarashi, uning masalalariga muayyan munosabati ham shakllanib bordi. Har bir odam o‘ziga xos individual qobiliyat va intellekt sohibi. Lekin buning o‘zi yetarli emas. Odam ma’lum sohada muayyan natijaga erishishi uchun, albatta, ilmiy va amaliy maktablarni o‘tamog‘i lozim. Abdulla Oripov mana shu maktabni ulug‘ ustozlarga ma’naviy shogirdlikka tushish, qolaversa, hayot tajribasi yordamida o‘tadi. Respublikamizning Birinchi Prezidenti I.A.Karimov O‘zbekiston Davlat madhiyasining muhokamasiga bag‘ishlangan majlisda: “Abdulla Oripovdek shoirlar yuz yilda bir marta dunyoga keladi” [1], deb aytgan edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shoir ijod olamiga kirib kelgan ilk davrlardanoq so‘zga, badiiy ijodga yuksak hurmat va o‘ta ehtiyotkorlik bilan yondashgan. “Abdulla Oripov ijodida har bir so‘z uzukka qo‘yilgan ko‘zdek nurlanib, mazmun bilan uyg‘unlik hosil qiladi. Har bir she’r simfoniya, uning o‘z notasi bor. Bu she’rlarning yana bir xususiyati shuki, chaqmoqqanddek til ostida olib yursangiz, ta’mi chiqaveradi. Oqibatda bu she’rlar ixtiyorsiz yodda qoladi [2].”

Abdulla Oripov lirikasini o‘rganish, she’rlarining biografik asosi va ijodkor shaxsiy kechinmalarining o‘zaro aloqalari chegarasini aniqlab olish, undagi ma’naviy-ruhiy quvvatlarni o‘qish va uqish, hayotiy, falsafiy xulosalardan ibrat olish bugungi avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga ega.

Shoir badiiy adabiyotga kirib kelgan ilk kunlardan boshlab, Vatan, ona tabiat, til sofligini saqlab qolishga doir mavzularni qalamga oldi. Dastlabki she’rlaridan tortib, to umrining so‘nggi damlarida yozilgan asarlarining barchasida ifodalangan millat manfaati, samimiyat, haqiqatga xizmat qilish kabi tushunchalar shoir hayotining bosh a’moli ekanligini ko‘rsatib turibdi. Shoir umrining so‘nggi yillarida xastalik tufayli xorij shifoxonalarida davolandi. Lekin o‘sha og‘ir damlarida ham bir lahza bo‘lsa-da she’riyatdan uzoqlashmadi. Masalan, “Ummon bo‘yidagi o‘ylar” she’ri yirik hajmda ya’ni 80 misradan iborat. Bu she’r 2015-yil 1-sentabrda yozilgan bo‘lib, vatanimiz mustaqillik bayramiga bag‘ishlovdir. Shoir garchi jisman og‘riqlar

iskanjasida bo‘lsa ham, qalban yurtidan bir lahza ham ayro tushmaganini guvohi bo‘lamiz.

Mening ko‘z o‘ngimdan har lahza, har dam Aslo ketgan emas yurtim jamoli.
Uzoq bu ummonda suzib yursam ham,yuzimga urildi go‘yo shamoli…

Goho tig‘ tagida turib ham Vatan kelajagi va ravnaqi borasida o‘y surish ulkan jasoratdir. Yaratgandan umid qilganda ham o‘z salomatligi emas, balki Vatani kelajagi borasida o‘tindi.

Bir umr kurashdik orzular uchun, Havoyi so‘z aytib, o‘rtama jonni. Dunyo karvonining boshida bir kun Ko‘rsam yetarlidir O‘zbekistonni[3].

Shoir har jabhada mukammallikni ko‘rishni orzu qiladi, dunyoda insof, mehr, diyonat, adolat, vijdon kabi matlablar tobora noyoblashib borayotganligidan tashvishga tushadi. Insonni badiiy-falsafiy talqin qilish shoir ijodida inson talqinining xarakterli xususiyatini tashkil etadi.

“She’r – ruhiy holat mahsuli. Ruh va tafakkur birlashgan joyda she’r paydo bo‘ladi. She’rning tug‘ilishi aks-sadoga bog‘liqdir. Miyada muvozanat buzildimi, uning aksi yo ijobiy, yo salbiy she’rni yaratadi. Fizika fanidagi musbat va manfiy zaryadlarga o‘xshash bo‘ladi. Adibda taassurot, qarama qarshilik kuchli bo‘lganda ajoyib she’rlar tug‘iladi”[4]. Ijodkor hayot yo‘lidagi dinamikasini, tarixiy va shu bilan birga ginetik tomondan kuzatishga yordam beruvchi usullardan biri biografik metod hisoblanadi.

Darhaqiqat, shoir hayotida ro‘y bergan yaxshi hodisalar yoxud dramatizmga boy voqeliklar ana shu kayfiyatni ifoda etuvchi she’rlar yaralishiga zamin tayyorlaydi. Biografik metodning maqsad va vazifasiga ijodkor tarixi va uning ish faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan hodisalarni o‘rganish kiradi. Biografik metod asosida, o‘rganilayotgan shaxs va uni o‘rab turgan atrof-muhit ta’siri yotadiki, asarni tahlil yoki talqin etish jarayonida unda aks etgan voqea hodisalar, yo bo‘lmasa qahramonlar xarakteri aslida o‘z hayotida uchratgan kimsalar xarakteri bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Mening bitta armonim bor, Kimliging bilmay,
Sen haqingda chiqarmasin birov xulosa.
Lekin yuzsiz raqiblaring andisha qilmay,
Titkilaydi tarjimai holingni rosa [5].

Bu misralar ham lirik qahramon shaxsiy hayotiga aloqador deya ayta olamiz. Negaki atrofidagi ayrim kimsalarning lirik qahramonga bergan ozori, ba’zi paytlarda tirnoq ostidan kir qidirishlar bu kabi misralarning tug‘ilishiga zamin hozirlagandir balki. “Adolat” deb nomlangan yuqoridagi she’rda hasadgo‘ylik qoralanadi. XXI asr o‘zbek odami nega bu holatga tushib qolganidan hayratga tushadi. Bilib-bilmay

boshqa bir insonga tosh otish, nafs va mansab ilinjida begunoh odamni badnom qilish odati muazzam ajdodlarimizdan qolmagan edi-ku? Ruh va jism ehtiyoji orasidagi mezonning posangisini nega boshqara olmayapmiz? Nega har bir odam bugunga kelib o‘z qilmishiga javob bera olmay qolmoqda? Shoir bu kabi o‘ylar qarshisida ruhan ezilsa-da, lekin hasad va badbin kimsalar qilmishidan ancha baland ekanini, bu holatni taqdirdan deb qabul qilish ancha yashash uchun osonroq kechishini mana bu satrlar orqali ko‘rsatib beradi:

Tashna chog‘ing namakobni uzatsa taqdir, deysan, ushbu ishorada ma’no bor, katta. Balki suvni icholmassan, lekin baribir,

Shukronalar aytmog‘ing shart dildan, albatta…

“Inson bolalari bir sayyorada istiqomat qilar ekanlar bir-birlaridan nimanidir o‘rganishlari shart. Bir-biriga hasad bilan emas, havas bilan qarashlari lozim.

Shoir lirikasining deyarli barchasi psixobiografik asosga ega deb ayta olamiz. Lekin o‘z navbatida ularni shunchaki shaxsiy kechinma deb qabul qilmaslik kerak. Chunki u odamzotning bir yutug‘idan quvonsa, boshqasidan ranjiydi. Biz avlodlar esa buyuk ijodkorlar falsafiy xulosalaridan ibrat olishimiz, adabiy merosini anglashimiz va amal qilishimiz kerak.

ADABIYOTLAR RO’YXATI (REFERENCES)

1. A.Oripov. Adolat ko‘zgusi.-T.: “Adolat”2005 yil.
2. Ozod ruh falsafasi. I.G‘aniev, N.Afoqova. T., “Fan” nashriyoti.
3. Oripov A. Tanlangan asarlar. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – T., 2016, 221-bet
4. “Go‘zallik qasri”// “Sovet O‘zbekistoni”, 1989 y. 20- sentabr.
5. Oripov A. Tanlangan asarlar. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – T., 2016, 278-bet.
6. Uzoq Juraqulov. Hududsiz jilva. T;. “Fan” nashriyoti 2006 y. 22-bet.
7. Abdulla Oripov ijodiy konsepsiyasida milliy ma’naviyat masalasi. O‘zMU xabarlari. – Toshkent, 2018, - № 1/3 B. 395-399
8. “She’riyatning mangu qo‘shig‘i”. “Konstitutsiya – inson huquqlari va erkinliklarining kafolati” mavzuidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. TVChDPI . 2019. 29-31-betlar
9. “Abdulla Oripov lirikasida diniy-ma’rifiy tushunchalar talqini”. Til, adabiyot va tarix masalalari. Ilmiy maqolalar to‘plami. 2019 y.
10. Abdulla Oripov lirikasining psixobiografik tadqiqi (2009-2016 yillar she’riyati misolida). “Barqaror rivojlanishda uzluksiz ta’lim: muammo va yechimlar” Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ilmiy ishlar to‘plami. Tom 1. Chirchiq, 2019, 71-73 betlar

11. Alisher Navoiy lirikasida qadimgi turkiy so‘zlar. “Sharq yulduzi” jurnali. 2020-yil, 8-son.
12. АВАЗНАЗАРОВ, О. (2022). АЛИШЕР НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИДАГИ ЙЎЛ, ЙЎЛОВЧИ, САФАР ВА МАНЗИЛ ТАЛҚИНЛАРИДА БАДИИЙ ТУШЛАРНИНГ РОЛИ. ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI, 2(3).
13. Avaznazarov, O. R. (2020). THE ROLE OF THE IMAGE OF SAKI IN THE NAVOI’S LITERARY AND HISTORICAL MISSION. ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies, 9(3), 1-17.
14. Авазназаров, О. (2023). ALISHER NAVOIY–ULUG ‘YO ‘LBOSHCHI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(S/1), 76-82.
15. Авазназаров, О. Р. (2019). Соқий образи генезиси. Урганч: Ilm sarchashmalari, 11, 71-75.
16. АВАЗНАЗАРОВ, О. Р. (2019). IMAGE OF WINE IN LYRICS OF NAVOI. Иностранные языки в Узбекистане, (1), 150-162.
17. Авазназаров, О. (2018). Абдулла Орипов ижодида най тимсоли.
18. Avaznazarov, O., & AVAZNAZAROV, O. (2019). "Lison ut-tayr"da tush motivi.
19. AVAZNAZAROV, O. (2019). THE ROLE OF THE IMAGE OF SAKI IN THE POEM “HAYRAT UL-ABROR”.
20. Нуриддинов, Ш. Б., & Авазназаров, О. Р. (2015). Эпизоды сна в поэме Алишера Навои «Семь планет». Молодой ученый, (12), 942-944.
21. Tog‘aymurodovich, T. A. M., & Rahmatulloyevich, A. O. (2023). RAUF PARFI SHE’RIYATIDA RADD BADIIY SAN’ATI. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(2), 217-221.
22. Tog‘aymurodovich, T. A. M., & Rahmatulloyevich, A. O. (2023). ALISHER NAVOIY BOLA TARBIYASI XUSUSIDA. Journal of new century innovations, 23(1), 184-187.
23. Inoqova, N., & Avaznazarov, O. (2023). ONA TILI HAQIDAGI SHE’RLARDA TARIXIY XOTIRA TALQINI (ISTIQLOL DAVRI SHE’RIYATI MISOLIDA). Наука и технология в современном мире, 2(9), 58-62.
24. Axadova, H. (2023). ALISHER NAVOIY IJODIDA ODOB KONSEPSIYASI. PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION, 1(6), 15-18.
25. Shermamatova, S., & Shodmonov, G. (2023). AVAZ O‘TAR IJODIDA MA’RIFATPARVARLIK. Talqin va tadqiqotlar, 1(21).

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ҲУДУД ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНВЕСТИЦИОН ВА ИННОВАЦИОН ФАОЛЛИКНИНГ ЎРНИ

Мадаминов Инъомжон Озодович
Тошкент гуманитар фанлар университети ўқитувчиси, PhD
iomadaminov@list.ru

АННОТАЦИЯ

Тажрибадан маълумки, мамлакат иқтисодий тараққиётга эришиши учун инновацион иқтисодиётни барпо этиши зарур. Бунга эришишда инвестицияларнинг ўрни беқиёс. Чунки бугунги глобаллашув дунёсида содир бўлаётган ҳолатлар ҳар бир мамлакат иқтисодиётига ўз таъсирини кўрсатади. Мамлакат иқтисодиётига ушбу ҳолатлар салбий таъсир кўрсатмаслиги учун инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаши долзарб ҳисобланади. Айнан ушбу мақола юқоридаги масалар ечимига бағишланган.

Калит сўзлар: *инвестиция, инновация, илмий-техника тараққиёти, инновацион жараёнлар, инвестицион жараёнлар, молиялаштириш, миллий иқтисодиёт.*

АННОТАЦИЯ

Из опыта известно, что для того, чтобы страна достигла экономического развития, необходимо создать инновационную экономику. Роль инвестиций в достижении этого неизмерима. Потому что события, происходящие в современном глобализированном мире, влияют на экономику каждой страны. Важно обеспечить инвестиционную и инновационную активность, чтобы эти ситуации не оказали негативного влияния на экономику страны. Данная статья посвящена решению вышеуказанных проблем.

Ключевые слова: *инвестиции, инновации, научно-технические разработки, инновационные процессы, инвестиционные процессы, финансирование, национальная экономика.*

ABSTRACT

It is known from experience that in order for a country to achieve economic development, it is necessary to create an innovative economy. The role of investment in achieving this is immeasurable. Because the events taking place in today's globalized world affect the economy of each country. It is important to ensure investment and innovation activity so that these situations do not have a negative

impact on the country's economy. This article is devoted to solving the above problems.

Key words: *investments, innovations, scientific and technical developments, innovation processes, investment processes, financing, national economy.*

КИРИШ

Инновацияларни жорий этиш ҳар қандай давлатнинг иқтисодий ўсишни ва бозорнинг рақобатбардошлигини таъминлашдаги муҳим омили сифатида қаралади. Бугун кўплаб давлатлар томонидан илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришга катта миқдорда инвестициялар йўналтирилмоқда. Чунки фаол инвестиция ва инновация сиёсати орқали ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини таъминлаш мумкин. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъбири билан айтганда “Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган. Шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги, десак, муболаға бўлмайди. Шу билан бирга “.... мамлакат тараққиётининг замини, ҳеч шубҳасиз, илм-фан ва инновациялардир”. Шундай экан, миллий иқтисодиётнинг инновацион ва инвестицион фаоллигини таъминлашда молия-кредит механизмининг “..энг муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар, тармоқ ва ҳудудлар бўйича мақсадли дастурлар, устувор инвестиция лойиҳалари ва бошқа долзарб вазифалар бажарилишини танқидий таҳлил қилиш юзасидан амалдаги мавжуд тизим самарадорлигини оширишимиз лозим” [1].

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислоҳотлар негизида нафақат корхоналарда ишлатиладиган техника ва технологик жараёнларни янгилашни, балки ҳудудларда иқтисодий юксакликка эришиш масалаларини такомиллаштириш вазифаси ётади. Шунинг учун ҳам иқтисодиётда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудлар иқтисодиётини ривожлантиришнинг аниқ механизмини такомиллаштириш ҳамда амалиётда қўлланиладиган айрим жиҳатларини тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Маълумки, инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудларни иқтисодий ривожлантириш масаласи бугунги куннинг долзарб вазифалари сирасига кириб бормоқда. Бу борада хориж ва маҳаллий иқтисодчи олимлар томонидан қатор изланишлар олиб борилган. Жумладан, Й.Шумпетер инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш борасида муносиб ҳисса

қўшишган [2]. МДҲ иқтисодчи олимларидан В.И.Верандский ўз илмий тадққотларида мавзу доирасида ўрганишлар олиб боришган [3]. Шунингдек, А.Г.Гранберг ҳудудлар турли аломатлар ва майдонлари бўйича бир-биридан фарқ қилгани учун уларни минтақаларга ажратиш зарурлигини таъкидлайди. Минтақа таркибий элементларининг яхлитлиги, ўзаро боғлиқлиги билан ажралиб турувчи маълум ҳудуддир. Мамлакат ҳудудини минтақаларга бўлиш районлаштириш [4, 43] - деб аталади. Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан С.С.Ғуломов, Ф.Б.Шакирова, Н.Рахматов, А.Мирзаев, М.Амонбоевларнинг тадқиқотларида корхоналар фаолиятини инновацион бошқариш масалаларига урғу берилган. Биз эса инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудудлар иқтисодиётини ривожлантириш масалаларини ўргандик ва таҳлиллар олиб бордик.

ТАҲЛИЛИЙ НАТИЖАЛАР

Республикада сўнги йилларда хорижий давлатлар ва халқаро молия ташкилотлари раҳбарлари, жаҳоннинг етакчи ишбилармонлари билан музокаралар ўтказилиб, мамлакатимизга бир неча ўн миллиардлаб АҚШ доллар инвестиция жалб этиш бўйича кўплаб инвестиция битимлари имзоланди. Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир мамлакатнинг минтақалари иқтисодиёти рақобатбардошлигини таъминлайдиган ишончли ўз ривожланиш стратегияси бўлиши керак. Шунинг учунн ҳам 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”да айни юқоридаги масалалар белгилаб берилган эди [5]. Тажриба шуни кўрсатадики, минтақалараро иқтисодий ҳамкорлик фаолият турларини диверсификация қилиш, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг замонавий шаклларини жорий этиш ҳамда маҳаллий маҳсулот ва хизматларни сотиш, хомашё сотиб олиш, мамлакатлар минтақалари ўртасида инвестиция ва меҳнат ресурслари ҳаракатида кузатиладиган тўсиқларни бартараф этишга кўмаклашади. Бу орқали инвестицион ва инновацион фаоллик таминланади ҳамда ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришга эришилади.

Давлат ва инновацион жараён иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг умумий қабул қилинган тушунчалари: учта (*отм-корхона-давлат*) ва унинг ривожланаётган модификацияси ҳамда фан-таълим ва ишлаб чиқариш (фан – таълим – бизнес – давлат – фуқаролик жамияти институтлари) моделидир.

1-расм. Ҳудудни ривожлантиришнинг инновацион жараёни ва унинг бизнесга таъсири [6]

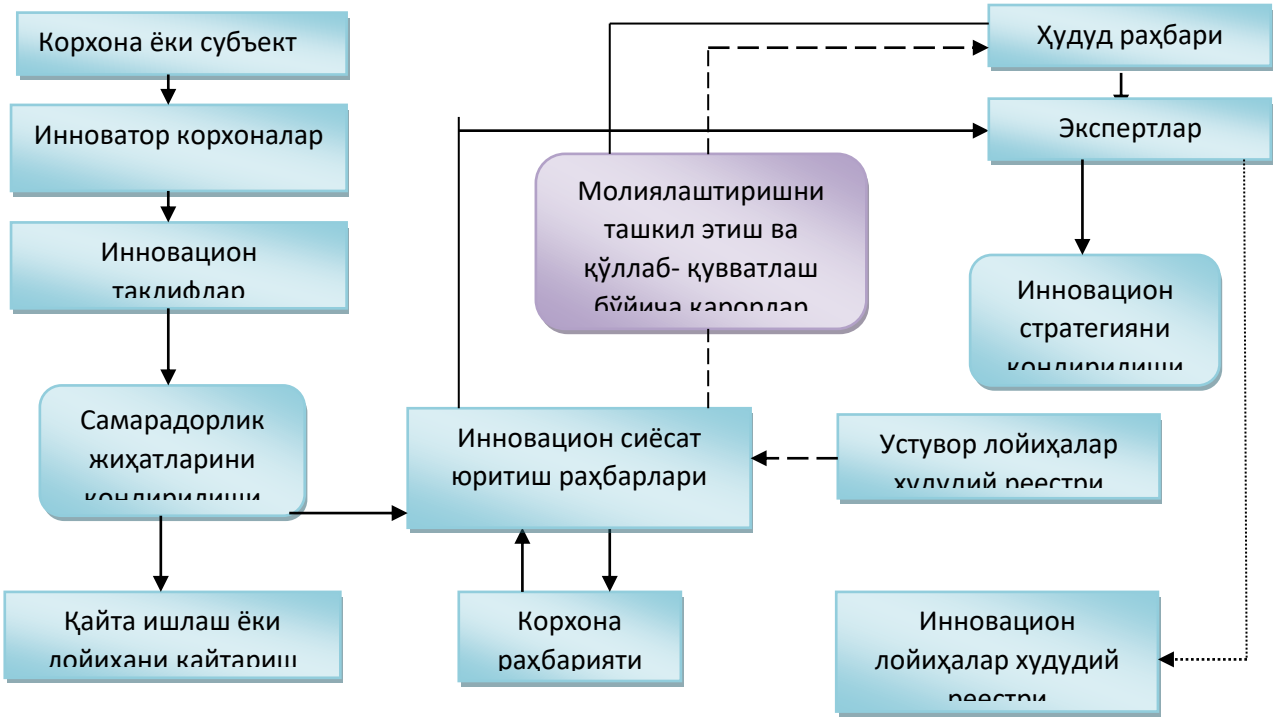

Юқоридаги 1-расмда ҳудудни ривожлантиришнинг инновацион жараёни ва унинг бизнесга таъсирида молиялаштиришни ташкил этиш ҳамда қўллаб-қувватлаш бўйича қарорлар қабул қилишда корхоналар ўз инновацион таклифлари билан чиқишлари, ҳудуд раҳбарлари эса унинг самарадорлик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратишлари шунингдек, буларни устувор лойиҳалар реестрида эътиборга олишлари керак бўлади.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда инвестициялар оқимини кучайтириш, фан-техника ютуқларини иқтисодиёт тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга кенг қўллаган ҳолда замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга қаратилган самарали ишлар жорий қилинди. Чунки Ўзбекистон Республикаси ва унинг ҳудудларини жадал ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади. Масалан, 2000-2021 йилларда асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ҳам таҳлил қиладиган бўлсак, асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар 2000 йилда 744,5 млрд. сўмни ташкил қилган. 2021 йилга келиб эса 244962,6 млрд. сўмни ташкил қилган. Асосий капиталга ўзлаштирилган

инвестицияларнинг ЯИМдаги улуши эса 2000 йилда 22,9 фоизни ташкил қилган бўлса, 2021 йилга келиб 33,3 фоизга мос равишда ўсган. Асосий капиталга ўзлаштирилган инвестицияларнинг ЯИМдаги улушининг энг юқори нуқтаси 2019 йилда кузатилган. Бунда унинг салмоғи ЯИМга нисбатан 37 фоизга етган, 2021 йилга келиб 3,7 фоизли пунктга пасайган.

Шунингдек, 2019-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясининг амалга оширилиши натижасида иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада, шу жумладан қишлоқ хўжалиги, энергетика, қурилиш, таълим, соғлиқни сақлашда инновацион ва технологик ривожланишни таъминлаш ва рағбатлантириш борасида катта ютуқларга эришилди. Хусусан, Республикамиз 81 та индикатор бўйича баҳоланадиган Глобал инновацион индекси рейтингида юқори поғонага кўтарилди. Инновация ва илм-фан соҳаларига Давлат бюджетидан ажратиладиган йиллик маблағлар ҳажми 2018 йилга нисбатан 3 бараварга оширилди. Шу билан бирга, иқтисодиётнинг реал секторида илмий ва инновацион ишланмаларни тижоратлаштириш даражаси, илм-фан, таълим ва саноат ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари нисбатан паст бўлиб қолмоқда.

Умуман олганда, Республикамизда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда саноат ва ишлаб чиқариш корхоналарини модернизациялаш ва техник янгилашни жадаллаштириш, узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш билан бевосита боғлиқ. Ҳозирги кунда инвестицион ва иннвоацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда турли манбалардан жалб этилаётган инвестиция лойиҳаларини самарадорлик жиҳатларига ҳамда унинг ҳудуд ёки тармоқ ривожланишига таъсир этиш имкониятларини баҳолаш зарур бўлади.

ХУЛОСА

Бизнингча, мамлакатда инвестицион ва инновацион фаолликни таъминлаш орқали ҳудуд иқтисодиётини ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- ҳудудлар инвестицион жозибадорлигини ошириш;
- инновацион жараёнларни олиб борувчи малакали кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини доимий равишда ошириб бориш;
- ҳудудларда инновацион маҳсулот ишлаб чиқарувчи янги корхоналарни барпо этиш;
- мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари ва инфратузилмани янгилаш;

❖инновацион ғоялар генерациясини амалга оширувчи аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқиш, шунингдек, маҳаллийлаштириш ишларини янада жадаллаштириш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони.Т., 2017 йил 7 февраль.
2. Ш.М.Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017.- 592 б.
3. Schumpeter J. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung – Berlin: Duncker & Humblot, 1912.; Drucker P. Innovation and Entrepreneurship. Practice and Principles. – London: Heinemann, 1984.
4. Вернадский, В. И. Биосфера и ноосфера [Текст] - М.: Айрис-пресс, 2012. - 576 с.; Шерешева, М. Ю. Соотношение понятий «информационная экономика» и «экономика знаний» [Текст] // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. - 2008. – № 5. – С. 24-31.
5. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учебник для вузов / А. Г. Гранберг ; Гос. ун-т, Высш. шк. экономики. - 5-е изд.. - М. : ГУ ВШЭ, 2006. - 492, [2] с.: ил.
6. Шакирова Ф. Б. Развитие экономики Узбекистана на основе инновационной деятельности. // Евразийский международный научноаналитический журнал Проблемы современной экономики, N 3 (55), 2015.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотлари.
8. Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш агентлиги маълумотлари.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕПЛОВОГО ДВИЖЕНИЯ В ПОЛИВИНИЛИДЕНФТОРИДЕ

https://doi.org/10.24412/2181-1784-2023-4-2-635-638

Рахманкулов А.А.,
Хамдамов С.Х.

АННОТАЦИЯ

В твердой фазе термическое разложение PVDF протекает по-разному в зависимости от полиаморфной формы. Оказывается, что полярная β - и полярная γ – фазы быстро разрушаются по сравнению с неполярной α-фазой или раствором. При таких температурах γ – фаза, в частности, подвергается быстрому отвлечению и разлагается. выевлен его химической стойкость, что даже при высоких температурах (363 К) на ПВДФ не действуют неорганические кислоты, материалы вызывающие коррозию (галогены, окислители)

Ключевые слова: *ПВДФ, теплопроводность, модификация, наполнитель, динамическая механическая спектроскопия, термическая деструкция.*

Обеспечение полимерными материалами возрастающих потребностей различных отраслей промышленности и, в первую очередь, машиностроения, а также электротехнической промышленности, радиоэлектроники и других отраслей техники, осуществляется в нескольких направлениях. Разрабатываются новые материалы и модифицируются многотоннажные полимерные материалы, выпускаемые серийно предприятиями химической промышленности.

Основные тенденции, существующие в настоящее время в полимерной материаловедении, как раз и заключаются в разработке технических приемов модификации выпускаемых промышленностью полимеров. Модификация может производиться на различных стадиях получения или переработки полимера химическими и физическими способами. Широкое признание, в частности, получил, благодаря своей относительной технологической простоте, эффективности и экономичности, физический способ введения в полимер различных наполнителей. Среди полимеров, содержащих атомы фтора, поливинилиденфторид (PVDF) является полимером с высочайшей механической прочностью, хорошей эластичностью, высокой твердостью и гибкостью.

Свойства ПВДФ достаточно детально описаны в работах [2-4]. Строение цепей макромолекул ПВДФ было изучено многими исследователями, применявшими для этих целей различные методики [2-8].

При исследовании альфа-фазы PVDF в диапазоне частот от 1 Гц до 1 МГц методом диэлектрической спектроскопии были обнаружены три релаксационных перехода при температурах 373 К, 233 К и 203 К [2].

Четыре основных релаксационных перехода в α фазе ПВДФ были определены методами динамической механической спектроскопии [2]. На рис.1. представлены кривые зависимости температуры в дол и перпендикулярно к изотермической кристаллизации модуля Юнга (Е) .

Начинающаяся в области низких температур γ – релаксация соответствует аморфной фазе и ограниченному движению цепей, а конкретные вращениям цепей в аморфной области γ – релаксацию связывают со стеклованием, она соответствует микроброуновскому движению сегментов [2,3,6.] аморфной области. α- релаксация связана с движением молекул, изменяющим дипольное направление только вдоль оси цепи, а не перпендикулярно к ней [2]. Возможно, релаксационное поведение ПВДФ меняется не только при различных температурах, а и зависит от методов исследования этих свойств.

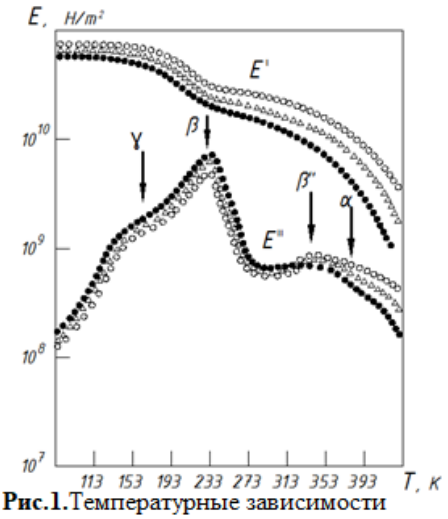

Рис.1.Температурные зависимости динамических механических характеристик ПВДФ: модуля накопления (Е`) и модуля потерь (Е``) изотермически кристаллизованных и направлено закристаллизованных образцов α фазы ПВДФ: 1-паралел; 2-перпендикуляр; 3-изотермически закристаллизованный образец.

К основным физико-химическим свойствам кристаллизующихся полимерных материалов, влияющих на формирование физических свойств ПКМ можно отнести следующие: особенности молекулярного строения, особенности кристаллического строения и фазового состава кристаллических областей, а также особенности характера теплого движения макромолекул и их кинетических единиц.

О характере теплового движения в ПВДФ можно судить также по изменению температуры переходов полимера и других термодинамических параметров [1]. Выращенная из расплава α- фаза плавится при более высоких температурах, аγ – фаза, появляющаяся на переходе в твердой фазе α- ПВДФ, является самой высокоплавной. На процесс плавления ПВДФ, кроме возможного сосуществования в нем полиморфных модификаций, также

значительно влияют как давление, так и другие факторы, в частности наличие дефектов *h-h* и *t-t* [2].

Термическая деструкция ПВДФ в твердой фазе протекает неодинаково в зависимости от полиморфной формы. Было обнаружено, что полярные β- и γ-формы значительно легче подвергаются деструкции, чем неполярная α- фаза или расплав. При этих температурах γ-фаза особенно быстро разрушается.

Физические свойства ПВДФ отражают то положение, которое занимают полимер в промежутке между полиэтиленом (ПЭ) и политетрафторэтиленом (ПТФЭ), исходя из количества атомов фтора на мономерное звено макромолекулы.

Для полимеров этого ряда плотность, точка плавления, стойкость к окислению и химическим воздействиям быстро увеличивается ростомсодержания фтора. По стойкости к ультрафиолетовым и γ −лучами при 100 *Мрад* ПВДФ представляет собой исключение [2] ПВДФ обладает очень хорошей стойкостью к атмосферным воздействиям и высокой гибкостью. У ПВДФ практически не наблюдается ухудщения механических свойств после многих лет эксплуатации на открытом воздухе, поэтому часто используют для покрытий внешних поверхностей зданий. ПВДФ выделяется также своими механическими свойствами среди обычных кристаллических полимеров: он занимает второе место после полиоксиметилена по приделу прочности при растяжении, по напряжению при изгибе и напряжению при сжатии, по жесткости и твердости, обладает наибольшей ударной вязкостью [4], высоким коэффициентом процуекания (80-90% цри толщине 100 мк.) в видимой области электромагнитного спектра.

Таким образом, его можно использовать для получения покрытий, пропускающих солнечный свет, ПВДФ также обладает хорошей химической стойкостью; даже при высоких температурах (363 К) на ПВДФ не действуют неорганические кислоты, материалы вызывающие коррозию (галогены, окислители), слабые основания и соли, алифатические, ароматические и хлорированные растворители.

В отличие от других полимеров фторзамещенных этилена, электрические свойства ПВДФ не позволяют использовать их в качестве высокочастотной изоляции, однако большие значения диэлектрической проницаемости, наличие сегнето- и пироэлектрических свойств [2] делают перспективным применение полимера и композиций на его основе в акусто- и пироэлектрических преобразователях [8].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Годовский Ю.К.* Теплофизика полимеров. М.: Химия, 1982. 280 с.
2. Lovlnger Andrew J. Cristallization of the β^{-}p base of polivlnilidenftuoride from the melt // Polymer, 1981. 22.№ 3. С. 412-413.
3. *Рахманкулов А.А.* Влияние дисперсных наполнителей на структуру и теплопроводнсть немодифицированного и модифицированного поливинилиденфторида.: Дис. ...канд. физ.-мат. наук. Киев, 1986. 205 с.
4. *Kakutani M.* Dielectric absorption of oriented polivinildenftuoride // I. Polym. Sci., A-L, 1970. 8. Pp. 1177-1183.
5. *Рахманкулов А.А.* О механизме теплопереноса в композиционных материалах на основе поливинилиденфторида и электропрводящщих наполнителей. «Развитие науки и технологий». Между нар. научно-технический журнал, 2015. № 4.
6. *Бюллер К.У.* Тепло- и термостойкие полимеры: Пер. с нем. // Под ред. Я.С. Выгодского. М.: Химия, 1984 - 1056 с.
7. *Рахманкулов А.А*. Кристаллизация пентопластав в присутствии частиц минеральных наполнителей различного состава. Жур. «Композиционные материалы». № 1, 2003.
8. *Рахманкулов А.А., Давлатов Ф.Ф.* Исследования влияния дисперсного графита марки ГМЗ на теплофизичисские свойства и структуру поливинилиденфторида // Международный научно-технический журнал, 2019. № 3 (87). С. 11-15.

MAMLAKAT IQTISODIY RIVOJLANISHIDA MINERAL-XOMASHYO RESURSLARINING TUTGAN O‘RNI VA AHAMIYATI

Qosimova Nodira Saidovna
Termiz muhandislik-texnologiya instituti assistenti
Tel:998(99)023-16-19
E-mail: qosimovagtiet.uz@gmail.com

Sharifova Nargiza Djurayevna
Termiz muhandislik-texnologiya instituti assistenti
Tel:998(93)6349383
E-mail: nargizasharipova439@gmail.com

Musurmonova Adolat Ilhom qizi
Termiz muhandislik-texnologiya instituti talabasi
Musurmonovaadolat59gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekistonda mineral- xomashyo resurslari va zaxiradagi potensial resurslarning hududiy joylashuvi, ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta’siri va ahamiyati haqida so‘z boradi. O‘zbekiston Respublikasida ishga solinayotgan foydali qazilma konlarining mamlakat iqtisodiyotining uzoq muddatli istiqbolini belgilashi uchun ahamiyatli ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. Respublika mineral-xomashyo bazasini rivojlantirishni va qayta tiklashni ta’minlash, yillik dasturning asosiy vazifalari hamda ularni shakllantirish tartiblari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *Sanoat ahamiyatiga ega bo‘lgan mineral xomashyo resurslari, foydali qazilma konlari, tashqi bozorni o‘zlashtirish, ijobiy savdo balansini tashkil etish, hududlararo aloqalarni mukammallashtirish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о территориальном расположении полезных ископаемых и потенциальных запасов Узбекистана, их влиянии и значении на экономику страны. Показано, что эксплуатируемые в Республике Узбекистан месторождения полезных ископаемых имеют важное значение для определения долгосрочной перспективы экономики страны. В обеспечении развития и восстановления минерально-сырьевой базы республики показаны основные задачи годовой программы и порядок их формирования.

Ключевые слова: *Минеральные ресурсы промышленного значения, месторождения полезных ископаемых, освоение внешнего рынка, установление*

положительного торгового баланса, улучшение межрегиональных отношений, выпуск конкурентоспособной продукции.

ABSTRACT

This article talks about the territorial location of minerals and potential reserves of Uzbekistan, their impact and significance on the country's economy. It is shown that the mineral deposits exploited in the Republic of Uzbekistan are important for determining the long-term prospects for the country's economy. In ensuring the development and restoration of the mineral resource base of the republic, the main tasks of the annual program and the procedure for their formation are shown.

Key words: *Mineral resources of industrial importance, mineral deposits, foreign market development, establishment of a positive trade balance, improvement of interregional relations, production of competitive products.*

KIRISH

Mineral- xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yoqilg'i, qurilish materiallari, ximikatlar, qishloq xo'jaligi uchun o'g'itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yer ostidagi mineral hosilalar qidirilmagan va baholanmagan bo'lsa, u holda ular mineral xomashyo sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, holbuki ularni aniqlashga va qidirishga mehnat sarflanadi. Ammo yer ostidagi bunday mineral xomashyo zaxiralari potensial resurslar hisoblanadi, xolos. Ular yer qa'ridan qazib olingandan keyingina haqiqiy mineral xomashyo hisoblanadi. Mineral xomashyo tushunchasi foydali qazilma tushunchasi[107] bilan uzviy bog'liqdir. Yer qa'ridan qazib olingan, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi.[108] Foydali qazilmalar guruhiga ma'danli va ma'dansiz metallar, neft, gaz, ko'mir, torf va yer osti suvlari kiradi. Ular insoniyat uchun yoqilg'i va energiya manbalari hisoblanadi. Ulardan foydalanish yildan-yilga ortib bormoqda. Texnika bilan qurollanganlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, foydali qazilmalar assortimenti shunchalik ko'p bo'ladi va mineral xomashyoning ko'plab yangi turlari sanoat ishlab chiqarishiga jalb etiladi. Masalan, sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan toshko'mirdan faqat XVII asr oxiridan, neftdan XIX asr o'rtalaridan, alyuminiy, magniy, xrom va nodir

[107] Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yer qobig'idagi tabiiy mineral moddalardir.
[108] Л.П.Кобахидзе «Экономика геологоразведочной отрасли. Москва. Недра. 1990.

elementlar ma’danlaridan va kaliyli tuzlardan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan, uranli ma’danlardan esa XX asr o‘rtalaridan boshlab foydali qazilma sifatida foydalanib kelinmoqda. Odatda, foydali qazilmalar zaxiralari va prognoz qilingan resurslar miqdoriy jihatdan baholanadi. Dunyo va ayrim mamlakatlar mineral-xomashyo balansida, har bir foydali qazilma turi, zaxiralarining 70-80% dan ortig’i yirik va juda katta konlar hisobiga to‘g’ri keladi, qolganlari o‘rtacha kattalikdagi va ko‘plab mayda konlarga jamlangan. Umuman qidirib topilgan foydali qazilmalarning talaygina qismi ma’dan miqdoriga nisbatan oz bo‘lgan, yoki katta chuqurlikda va murakkab tog’- geologik sharoitlarda joylashgan konlarda jamlangan. Mineral resurslarni sanoat yo‘sinida o‘zlashtirish ularni baholashga, ilmiy- tadqiqot, izlash va geologik qidiruv ishlari va hajmiga, sanoatning o‘ziga xos xususiyatlariga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo‘jalik mineral- xomashyo sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi roli bilan belgilanadi, hamda qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o‘z ichiga oladi. Mineral resurslarning qaytadan tiklanmasligi, ulardan oqilona foydalanish zarurati, qazib chiqarish, qayta ishlash va tashishda isrof bo‘lishini qisqartirish, shuningdek ikkilamchi xomashyo sifatida ishlatish va mineral resurslardan foydalanishda ekologik iqtisodiy yondoshuvga rioya qilish lozimligi bilan izohlanadi. Mineral-xomashyo resurslariga bo‘lgan ehtiyoj iste’mol mahsulotlari ishlab chiqarishga nisbatan jadal ortib bormoqda. Bu asosan ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, uning energetik va texnikaviy qurollanganlik darajasini oshirish uchun ko‘p miqdorda tabiiy resurslar zarurligi bilan izohlanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mineral-xomashyo resurslari rolining ortib borishi ularga nisbatan ehtiyojning o‘sishi bilangina emas, balki ularning o‘ziga xos xususiyatlari va mehnat unumdorligiga ta’siri bilan shartlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishni rivojlantirish sur’atlari va darajasi ko‘p jihatdan foydali qazilmalardan foydalanish samadorligi ko‘lamlari va darajasiga bog’liqdir[109]. Ma’lumki, mineral-xomashyo resurslari ham ichki, ham tashqi bozorning iste’mol obekti hisoblanadi. Shu tufayli, tog’- kon sanoati ishlab chiqarayotgan mahsulotlar milliy iqtisodiyotning quyidagi muammolarini yechishga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim:

• xalq xo‘jaligi talabini an’anaviy turdagi mineral-xomashyolar bilan to‘liq ta’minlash;

• tashqaridan kirib kelayotgan mineral-xomashyolar o‘rnini to‘ldirish;

• milliy xo‘jalikning yangi sohalarini xomashyo bilan ta’minlash;

[109] A.E.Ishmuhamedov, M.R.Rahimova “Mintaqaviy iqtisodiyot”. Toshkent.iqtisodiyot.2010

• ekologik vaziyatni (kimyoviy o‘g’itlarni tabiiy o‘g’itlarga almashtirish) va sanitar-gigiyenik vaziyatni (yod, brom, shifobaxsh minerallar) yaxshilanishini tashkil etish;

• tashqi bozorni o‘zlashtirish va ijobiy savdo balansini tashkil etish.

Hozirgi paytda dunyo miqiyosida yiliga 150 mlrd tonna mineral xom-ashyo qazib olinmoqda. Tabiiy nurash oqibatida dengiz va okeanlarga daryolar orqali yiliga 15 mlrd tonna tog’ jinslari oqib qo‘shilmoqda va 3-4 mlrd tonna tog’ jinslari atmosfera havosiga ko‘tarilmoqda. Inson o‘z ehtiyojlarini qondirish maqsadida yiliga 1500-2000 mlrd tonna tog’ jinslarini bir joydan ikkinchi joyga ko‘chiradi. BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti) ning ma’lumotlariga qaraganda, yiliga dunyoda 2,6 mlrd tonna neft, 3,6 mlrd tonna xrom ma’dani, 3-4 mlrd tonna qo‘rg’oshin ma’dani, 6 mlrd tonna temir ma’dani, 7,3 mlrd tonna mis ma’dani, 32 mlrd tonna ko‘mir, 1,2 mln tonna uran, simob, molibden, nikel, kumush, oltin va platina ma’danlari, 120 mln. tonna fosfatlar va 159 mln tonna tuz qazib olinmoqda. So‘nggi 25 yil mobaynida dunyoda ko‘mirga bo‘lgan talab 2 marotaba, kaliy, marganets va fosfor tuzlariga 2-3 marotaba, temirga 3 marotaba, neft va gazga 6 marotaba oshgan bo‘lsa, shu davr mobaynida aholining o‘sishi 40% ni tashkil etdi. Agar qazilma boyliklardan hozirgi tezlik bilan foydalanilsa, oltin zaxiralari 35 yilda, rux-36 yilda, kaliy-40 yilda, uran-47 yilda, mis-66 yilda, surma va simob zaxiralari 70 yilda neft, gaz va ko‘mir zaxiralari esa 150 yilda tugab qolishi mumkin. Shuning uchun ko‘pgina rivojlangan mamlakatlar (Yaponiya, Angliya, Olmoniya, Italiya, Gollandiya, Belgiya, Xitoy va boshqa mamlakatlar)da xom-ashyo va yer osti boyliklarining yetishmasligi tufayli ikkilamchi chiqindilarni qayta ishlab, boshqa mamlakatlarning boyliklaridan foydalanmoqdalar. Jahon bozorining o‘zgargan sharoitlari O‘zbekiston Respublikasi mineral xomashyo negizini ham qayta taqsimlash muammosini ilgari surmoqda. Buning uchun barcha toifadagi sanoat zaxiralari va prognoz qilingan resurslarni qisqa muddat ichida geologik-iqtisodiy baholanishi amalga oshirilmoqda. O‘zbekistonda Mendeleyev davriy jadvalining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirda O‘zbekistonda 2025 tadan ortiq konlar mavjud. Jumladan, qurilish materiallari bo‘yicha 867 ta, yer osti suvlarining 649 ta, uglevodorodlar (neft, gaz, kondensat) ning 244 ta, qimmatbaho metallar (oltin, kumush)ning 97 ta, rangli va nodir metallarning 12 ta, radioaktiv metallarning 38 ta, kon xomashyolarining 37 ta, kon-kimyoning 32 ta, qimmatbaho toshlarning 30 ta, ko‘mir va neft slanetsining 7 ta, qora metallarning 5 ta resursi qayd etilgan va qidirib chamalangan. Ba’zi foydali qazilmalar (oltin, uran, mis, fosforitlar, molibden va boshqalar) zaxiralari bo‘yicha O‘zbekiston dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kiradi. Respublikamizning umumiy mineral-xomashyo salohiyati taxminan 3,5 trillion dollarni tashkil

qiladi. Ishlatish uchun tayyorlab qo‘yilgan foydali qazilmalar zaxiralari 1025 mlrd. AQSH dollariga baholanmoqda. Shuni qayd qilish kerakki, respublikada nisbatan qisqa muddat ichida 200 mlrd. dollar miqdorida xomashyo qazib olindi. Nufuzli xalqaro konsalting kompaniyalaridan biri — BCG (Boston Consulting Group)[110] hisob- kitoblariga ko‘ra, keyingi o‘n yil ichida mamlakatning investitsiyaviy salohiyati

65 milliard AQSh dollarini tashkil etishi kutilmoqda. Shundan 45 milliard dollardan ortig’i xomashyo sanoati hissasiga to‘g’ri keladi. Tayyorlab qo‘yilgan zaxiralar negizida respublikada 535 ta kon, shaxta, karyer, neft-gaz konlari, 420 ta suv olish joylari, balneologik shifoxonalar, shifobaxsh suvlarni quyish shoxobchalari ishlab turibdi. O‘zlashtirishga tayyorlab qo‘yilgan mineral-xomashyo zaxiralari nafaqat ishlab turgan kon qazib chiqarish majmualarining uzoq muddatli istiqbolini ta’minlaydi, balki ularning quvvatini oshirish, eng muhim foydali qazilmalar (oltin, uran, mis, qo‘rg’oshin, rux, kumush, litiy, fosforitlar, kaliy tuzlari, flyuorit, kvarts-dala-shpat, agrokimyoviy ma’danlar va boshqalar) qazib olishni qaytadan tashkil etish imkonini ham beradi. Har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 mlrd. dollar miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda va ular o‘rniga 6-7 mlrd. dollarlik yangi zaxiralar qo‘shilmoqda. Mamlakatimizda Navoiy kon-metallurgiya kombinatining oltin ma’danli xomashyo bazasi G’arbiy O‘zbekistondagi 20 ga yaqin konlardan iborat. Ushbu konlarning umumiy ma’dan zaxirasi 2,12 milliard tonnani tashkil etadi. Ularning ishlab chiqarishda maqsadga muvofiqligi, texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar bilan tasdiqlangan amalda foydalanilayotgan zaxiralari 1,99 milliard tonnani tashkil etadi. Qolgan qismi hozirgi vaqtda istiqbolli zaxiralar toifasiga kiritilgan. Ushbu zaxiralarni sanoat o‘zlashtirilishiga jalb qilish puxta texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishni talab qiladi. Mamlakat mineral-xomashyo bazasini mustahkamlashda ulardan samarali va oqilona foydalanish lozim. Qayta ishlash sanoatida esa mahsulotni qayta ishlash darajasining takomillashuvi - qazib olish sanoatining barqaror rivojlanishini ta’minlashga asos bo‘ladi.

Istiqbolda mintaqada mineral-xomashyo resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnika va texnologiyani maqbul boshqarish, respublika iqtisodiyotidagi muammolarni aniq belgilab, ularni hal qilishning samarali yo‘llarini izlab topishni taqozo qiladi. Bu esa katta mablag’ talab etuvchi geologiya-qidiruv ishlari, tog’- kon sanoatini rivojlantirish kabi iqtisodiyotdagi muhim vazifalarning qay darajada hal etilishiga bog’liq. Mamlakatimiz sanoati tarkibida qazib olish sanoati hissasining o‘sishi oltin, gaz,

[110] BCG (Boston Consulting Group)- 1963 yilda tashkil etilgan,shtab kvartirasi Massachusets shtatining Boston shahrida joylashgan Amerika global boshqaruv konsalting kompaniyasi.

neft qazib chiqarish sanoatlarida ishlab chiqarish jarayonining kengayishida o‘z ifodasini topmoqda. Shu bilan birga qayta ishlash sanoatida mahsulotni qayta ishlash darajasining takomillashuvi - qazib olish sanoatining barqaror rivojlanishini ta’minlashga asos bo‘ladi. Shu maqsadda Respublikada “2022-2026 yillarda geologiya-qidiruv ishlarini amalga oshirish bo‘yicha alohida dastur ishlab chiqish vazifasi qo‘yilgan bo‘lib, umumiy qiymati 182 million dollarlik 14 loyiha shakllantirilgan. Bu dasturga muvofiq 8 ta yangi kon va 18 ta istiqbolli maydon hisobiga uran zaxirasini oshirish, zamonaviy burg’ulash uskunalarini olib kelish, raqamli geologiya modelini yaratish ko‘zda tutiladi. Unga ko‘ra, O‘zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg’armasi huzurida “Yangi kon” loyiha ofisi tashkil etish uchun uning ustav kapitaliga 15 million dollar ajratilgan. Bu loyiha ofisi litiy, alyuminiy, magniy, grafit va boshqa nodir metallarni ishlab chiqarish bo‘yicha investitsiya loyihalarini amalga oshirmoqda.

Istiqbolli konlarni tayyorlash va ularga investorlarni jalb qilishga oid takliflar ham ko‘rib chiqilgan bo‘lib, bu borada respublikada bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, “Sharg’unko‘mir” AJ ni yiliga 900 ming tonna ko‘mir qazib olish quvvatiga yetkazish maqsadida Modernizatsiya qilish loyihasi amalga oshirilmoqda.[111] Loyihaning umumiy qiymati - 105,5 mln. dollar (korxonaning o‘z mablag’i -15,7 mln. dollar, Xitoy Eksimbanki zayomi - 89,8 mln. dollar), quvvati - yiliga 900 ming tonna toshko‘mir qazib olish. Xitoy Eksim Banki kredit mablag’lari hisobiga amalga oshirilayotgan ushbu investitsion loyiha doirasida 2016 yil 1 noyabrda “Shargunko‘mir” AJ hamda Xitoyning “China Railway Tunnel Group Co.,Ltd.” (CRTG konsorsium yetakchisi) va “China Coal Technology &Enjineering Group Corp.” (CCTEG) kompaniyalari konsorsiumi o‘rtasida 94,5 mln. AQSh dollariga teng shartnoma imzolangan[112] bo‘lib, hozirda bu loyiha o‘z natijasini bermoqda.

Respublikada yagona bo‘lgan metall parchalari hisobiga ishlovchi O‘zbekiston metallurgiya kombinatini xomashyo bilan ta’minlash maqsadida Davlat geologiya qo‘mitasi temirga oid geologiya-qidiruv ishlarini olib bormoqda. Hozirgi vaqtda 450 mln. tonna ma’dan (o‘rtacha temir miqdori - 15%) zaxirasiga ega bo‘lgan Tebinbuloq (Qoraqalpog’iston Respublikasi), 70 mln. tonna ma’dan (miqdori - 33%) zaxirasiga ega bo‘lgan Temirkon (Jizzax viloyati) va 16 mln. tonna, (miqdori – 34 %) ma’dan zaxirasiga ega bo‘lgan Syurenota (Toshkent viloyati) singari uchta kon faoliyat yuritmoqda. Bundan tashqari umumiy zaxirasida 1,5 million tonna

[111] Loyihaning texnik-iqtisodiy asoslari O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 13.01.2017 yildagi PQ-2727 sonli qarori bilan tasdiqlangan.
[112] ***Qosimova Nodira Saidovna, Muhammadiev Elbek Mirza o‘g‘li, Ochildiev Bunyod Ashrabjonovich –*** “O‘zbekistondagi konchilik korxonalariga kiritilayotgan investitsiya loyhalari tadbiqi”

rux, 700 ming tonna qo‘rg’oshin, 180 ming tonna mis va 2,3 ming tonna kumush mavjud bo‘lgan “Olmaliq KMK” AJ Xondiza (Surxondaryo viloyati) polimetallar koni ham faoliyat yuritmoqda.. Kon shaxtasida ruda qazib olish yillik loyiha quvvati 650 ming tonnani tashkil etadi. Boshqarma tarkibida faoliyat yuritayotgan boyitish fabrikasining ishlab chiqarish quvvati soatiga 82,07 tonna, 1 kunlik quvvati esa 1850 tonnani tashkil etadi. Bugungi kunda Xondiza kon boshqarmasi tarkibiga Xondiza shaxtasi, boyitish fabrikasi, ta’mirlash-qurilish uchastkasi, moddiy-texnika bazasi kiradi. Bu yerda polimetall rudalar qazib chiqariladi va boyitiladi. Natijada ulardan mis, rux va qo‘rg’oshin konsentratlari olinadi. Rux va mis konsentratlarini keying qayta ishlash uchun Olmaliq kon metallurgiya kombinatiga xom ashyo sifatida yetkazib beriladi. Qo‘rg’oshin esa Qozog’istonga eksport qilinadi. 2018-yilda 47 ming tonnadan ko‘proq, 2019- yilda 53 miing tonna, 2020-yilda esa 24 ming 600 tonna qo ‘rg’oshin konsentrati eksport qilingan. 2023 yilgi rejaga muvofiq Olmaliq KMK negizida rangli va qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishni kengaytirishning asosiy muhandislik-loyihalash (Basic Enginering) ishlari yakunlanadi. Iyun oyigacha kombinat “HATCH” koncalting kompaniyasi bilan mis eritish quvvatlarini kengaytirishning dastlabki texnik- iqtisodiy asoslanishini ishlab chiqarishni yakunlaydi.

Qoraqalpog’iston Respublikasining Qo‘ng’irot shahrida osh tuzi va ohaktoshdan iborat xomashyo negizida yiliga 210 ming tonna kaustik va kaltsiyli soda ishlab chiqarish quvvatiga ega bo‘lgan soda zavodi ishga tushirildi. Zavodning to‘la quvvatda ishlay boshlashi bilan respublikamiz o‘zini-o‘zi soda bilan to‘la ta’minlaydi.

Navoiy viloyatidagi Qizilqum fosforit zavodining quvvati yiliga 1190 ming tonna bo‘lgan konsentratni tashkil etadi. Korxonaning ishga tushirilishi bilan, respublikada fosforitga bo‘lgan talab to‘laligicha qondiriladi. Bugungi kunda mamlakatimizga fosforit qo‘shni Qozog`iston Respublikasidan keltirilmoqda.

Qashqadaryo viloyatida quvvati yiliga 300 ming tonna bo‘lgan kaliy xlor ishlab chiqaradigan kaliy zavodini qurish loyihalashtirmoqda. Korxona ishga tushishi bilan, respublikaning kaliy xlorga bo‘lgan talabi qondiriladi. (Hozirgi kunda kaliy xlor Rossiya va Belorussiyadan keltirilmoqda).

O‘zbekistonda Avstriya bilan hamkorlikda kvarts qumi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan "Kvartspesok" qo‘shma korxonasi faoliyat yuritadi. (Kvarts qumi Respublikamizga Tojikiston Respublikasidan olib kelinadi). Shu o‘rinda shuni ta’kidlash lozimki, Surxondaryo viloyatining Termiz tumanidagi Uchqizil, Jarqo‘rg’on, Sariosiyo, Qiziriq va Sherobod tumanidagi kvarts qumlarining tarkibi kimyoviy tahlil qilindi xomashyolarning ichida Jarqo‘rg’on va Sherobod

tumanidagi kvarts qumlari tarkibida SiO_2 ning miqdori boshqa konlar kvarts qumlaridagiga nisbatan ko‘pligi aniqlangan. Natijalardan shuni xulosa qilish mumkinki, Surxondaryo viloyati bir qator kvarts qumi konlaridan, jumladan Jarqo‘rg’on va Sherobod tumanlaridagi kvarts qumlarini boyitish orqali silikat materiallarini ishlab chiqarish uchun asosiy xomashyo komponenti sifatida ishlatish mumkin.[113] Buning natijasida kvarts qumini chetdan tashib kelish xarajatlari kamayishiga olib kelinadi.

Bundan tashqari, Jahon bozorida uran narxi barqaror o‘sib borayotgani, yangi loyihalarda bu xomashyoni qayta ishlash va qo‘shilgan qiymat yaratishga alohida e’tibor qaratildi. Shunga ko‘ra uran zaxirasini xalqaro standartlarga muvofiq baholash, so‘ngi texnologiyalar asosida rudadan uranni ajratib olish darajasini oshirishga e’tibor qaratilmoqda. Yana bir loyiha O‘zbekistonda mis sanoati klasteri tashkil etilgan bo‘lib, dasturga muvofiq, mis ishlab chiqarishni yagona “zanjir” asosida 2 baravarga ko‘paytirib, 8 milliard dollarlik mahsulot ishlab chiqarish rejalashtirilgan. Amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalari doirasida xususan, oltin, kumush, mis va sakkiz turdagi metall bo‘lmagan foydali qazilmalar zaxirasi, mineral qazib olish hajmi kamida 1,5 baravar oshirilmoqda.

Ma’lum qilinishicha, oxirgi yillarda yerosti suvining sathi O‘zbekistondagi 13 ta tumanda 5 metrgacha, 9 ta tumanda 20 metrgacha pasaygan. Ushbu vaziyatning oldini olish maqsadida yerosti suvi zaxiralarini ko‘paytirish va ulardan oqilona foydalanishni tashkil etish bo‘yicha investitsiya loyihalari doirasida dastur amalga oshirilmoqda.

Geologiya sohasini modernizatsiya qilishga ajratilayotgan mablag’lar yildan yilga ko‘paymoqda. Burg’ulash, tog’-kon, laboratoriya, geofizika, energetika uskunalari, maxsus jihozlar, yordamchi va boshqa turdagi uskunalarni modernizatsiya qilish uchun 512 milliard so‘mga yaqin mablag’ yo‘naltirilgan. Mablag’larning maqsadli sarflanishi natijasida so‘nggi uch yil ichida sohadagi texnik jihozlarning uchdan bir qismi modernizatsiya qilindi. Zamonaviy uskunalardan foydalanish texnik imkoniyatlar tufayli ilgari kirish imkoni mavjud bo‘lmagan ob’ektlarga kirish, ta’mirlash vaqtini qisqartirish orqali quduqlarni burg’ulash tezligi va sifatini oshirishga erishilmoqda. Bundan tashqari, barcha bosqichdagi ish vaqtini qisqartirish, atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish va murakkab konstruksiyali quduqlarni burg‘ulashga imkon bermoqda. Masalan, zamonaviy uskunalar yordamida burg’ulash chuqurligini 800 metrdan 1200 metrgacha, ish samaradorligini 1,7 baravar oshirish

[113] Qodirova Z.R., Adinaev X.A., Qodirov R.A. “Surxondaryo viloyati kvars qumlari kimyoviy va element tarkiblarining tahlili”

mumkin. Shunga ko‘ra, davlat byudjetidan ajratilgan mablag‘lar evaziga yuzdan ortiq uskunalar modernizatsiya qilinmoqda. Modernizatsiya dasturining amalga oshirilishi tufayli kelgusida qidiruv ishlari hajmini 35 foiz oshirish, 16 ta uglevodorod konini aniqlash va 23 ta yangi konda zaxiralar hajmini tasdiqlash kutilmoqda.

Shu bilan birga, Global Mapper[114] , Erdas Imagine[115] va ENVI[116] kabi fazoviy ma’lumotlarni qayta ishlash imkonini beradigan zamonaviy geografik axborot texnologiyalaridan foydalanmay kelajakda geologiya-qidiruv ishlarini tasavvur qilishning iloji yo‘q. O‘zbekistonda eng yangi geoinformatsion texnologiyalardan keng foydalanishga alohida e’tibor qaratilayotgani chuqur qatlamlar to‘g’risida aniq-ravshan ma’lumot olish va ulkan hududlarni tadqiq qilishda vaqt va resurslarni tejashga xizmat qiladi. Mamlakat sanoat korxonalarida texnik-texnologik holatni yaxshilash, xomashyo va kapital mablag’larni tejash, energiya va suv sig’imini kamaytirish, ishchi kuchi salohiyatidan samarali foydalanish o‘ta muhimdir. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, Respublikada yirik zaxiralarga ega bo‘lgan yerosti boyliklarini qazib olish sanoati qayta ishlovchi sanoatiga yetarlicha xomashyo resurslari yetkazib berish maqsadiga bo‘ysunadi. Shuning uchun bu tarmoqning rivojlanishi pirovard maqsad emas, balki qayta ishlash sanoati rivoji uchun va respublikaga yetarlicha valuta tushumlarining kelishi uchun vositadir. Shu bilan birga qayta ishlash sanoatida mahsulotni qayta ishlovchi darajasining takomillashuvi - qazib olish sanoati rivojining barqaror rivojlanishini ta’minlashga asos bo‘ladi. Mamlakat sanoat korxonalarida texnik-texnologik holatni yaxshilash, xomashyo va kapital mablag’larni tejash, energiya va suv sig’imini kamaytirish, ishchi kuchi salohiyatidan samarali foydalanish o‘ta muhimdir. Bu esa nisbatan arzon va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirish, hududlararo aloqalarni mukammallashtirish, raqobatbardosh mahsulotlar miqdorini oshirish muammolarini hal etish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Sh.M. Mirziyoyev. Asarlar. 1-jild. “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”.
2. Sh.M. Mirziyoyev. “Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz”.
3. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild.T-2000.
4. Л.П.Кобахидзе “Экономика геологоразведочной отрасли”. Москва. Недра. 1990.

[114]Geografik ma’lumot tizimi uchun dasturiy ta’minot
[115] Geografik va giperspektral tasvirlarni, shuningdek, vektor ma’lumotlarni qayta ishlash uchun dasturiy ta’minot
[116] Geografik axborot tizimlari mutaxassislari, masofadan zondlash bo‘yicha olimlar va tasvir analitiklari tomonidan foydalaniladigan tasvirni tahlil qilish dasturi

5. Sh. Shodmonov “Iqtisodiyot nazariyasi” T-2005.
6. A.E. Ishmuhamedov, M.R. Rahimova “Mintaqaviy iqtisodiyot” Toshkent. Iqtisodiyot. 2010
7. N.S.Qosimova “O‘zbekistondagi konchilik korxonalariga kiritilayotgan investitsiya loyihalari tadbiqi”. 2022-yil 16-17-dekabrda o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-texnik anjuman materiallari to‘plami.-Termiz: 2022.
8. Г.Г. Фетисов, В.П.Орешин. “Региональная экономика и управление”. Учебник. -М.: «Инфра», 2006.
9. А.Г. Гренберг. “ Основы региональной экономики”. Учебник. 4-е изд. – М.: Издательский дом ГУВШЕ, 2004.
10. R.X. Alimov va boshqalar Mahalliy iqtisodiyot va menejment: O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2004.
11. L.M.Toshpo‘latova. “Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati” T- 2004.
12. Қодирова З.Р., Адинаев Х.А., Қодиров Р.А. “ Сурхондарё вилояти кварц қумлари кимёвий ва элемент таркибларининг таҳлили”

PSYCHODIAGNOSTICS OF COGNITIVE ABILITIES

Abdullaeva Nasiba Ismailovna
Master student of Termiz state university
e-mail:nasibaabdullaeva34@gmail.com
Ismoilov Erkin Mengnimurotovich
Tashkent state technical university
Termiz branch teacher of the department of
humanitarian and socio-economic sciences
E-mail:ismoiloverkin390@gmail.com

ABSTRACT

In this article, the authors talked about how the cognitive abilities of each person are invisible and their manifestations. The text of the article also touched on the concepts of intuition, memory and intellect in detail.

Key words: *Cognitive, ability, intuition, memory, intellect, latent, attention, divergent, convergent.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье авторы рассказали о том, как невидимы когнитивные способности каждого человека и их проявления. В тексте статьи также подробно затронуты понятия интуиции, памяти и интеллекта.

Ключевые слова: *познавательная способность, интуиция, память, интеллект, латентное, внимание, дивергентное, конвергентное.*

INTRODUCTION

Psychic processes allow to know things and events in objective reality and their characteristics. These processes are sensations, perception, memory, attention, thinking, speech, etc. Cognitive processes are considered one of the forms of reflection of stimuli that are adequate for the senses. When a stimulus acts on the basis of intuition, the sensation is not immediately formed, but it occurs after several minutes. This short time is called the latent (hidden) period of intuition. The latency period is different for different sensory types.

DISCUSSION AND RESULTS

There are mainly two methods of measuring sensations in psychology. One of them is called the direct method and is based on subjective assessment. The second method of measurement is based on objective assessment of symptoms and focuses on the indirect (direct) presence of sensations. The direct method or the method of verbal evaluation of the stimulus has the following structure: the subject is presented

with a stimulus that can affect the skin, sound, light, first the stimulus has a minimum intensity (speed) and then their strength is increased.

After these measures, the examinee is asked to answer "which sensory stimulus he perceived first". A special device "esthesiometer" is used to measure skin sensitivity. Hearing sensitivity is measured using an audiometer, and the intensity of sounds at different levels is determined. Sometimes the above goal is achieved by dropping a small iron ball from different heights. Determining visual sensitivity by sending different intensity of light to the subject's eye (sometimes in the dark), the light unit (i.e. lux) is increased from bottom to top.

Taste and. olfactory sensitivity is also measured using special devices, sometimes a chemical method is also used. The direct method requires action based on objective symptoms. Former Soviet psychologists, psychophysiologists G. V. Gershuni, E. N. Sokolov, O. S. Vinogradov and others conducted scientific research using this method for many years. It is known that sensations are never a slow cognitive process, they change vegetative, electrophysiological, respiratory processes, therefore, they are a reflex process by their nature. Reflective changes in sensations are an indicator of their objective occurrence. For example, any stimulus that creates sensations is also able to create a reflex process: narrowing of blood vessels, skin galvanic reflex (decrease in skin electrical resistance), change in the frequency of electrical activity of the brain (alpha, rhythm, depressed state) etc. the direction of the eyes towards the speaker, the tension of the neck muscles, etc. All these things are objective indicators of the emergence of sensations.

According to the above researchers, if the experimenter is exposed to a weak stimulus, that is, if the subject is exposed to a weak stimulus, then the subject will not have any sensation, and also count no change occurs in the reflectors. Vascular or electrophysiological reactions can be clearly manifested even under the influence of a weak stimulus, but the process of sensing, on the contrary, does not take place. This condition is confirmed by electroencephalographic reactions.

Based on the sound stimulus, G.V. Gershuny puts forward the scientific idea that a person has a subsensory range. It is based on unperceived physiological reactions, imperceptible stimuli. Attention is the orientation and concentration of the human mind on an object. Analysis of the reasons for not mastering the study of attention, characteristics of educational activities and used in the development of individual psycho-pedagogical recommendations. Also, the study of various aspects of attention is one of the important tasks of professional psychodiagnostics, especially in the selection of personnel. The process by which an individual remembers, remembers, and later recalls an experience is called memory.

Memory is the direct and indirect, voluntary and involuntary, passive and active (active) reproductive and productive, verbal and non-verbal form, logical and mechanical way of remembering, remembering. , the mental process consisting of re-remembering, forgetting, familiarity, remembering is a separate and common phenomenon, a mnemonic (Greek mnema-memory) activity directed at the creative processing of all impressions.

Intelligence is a set of human mental abilities. The concept of "intellect" (English "intellegence") as an object of research in psychology was introduced to science by the English anthropologist F. Galton at the end of the 19th century. According to F. Galton, intellectual abilities are a genetic trait. In the 20th century, several approaches to understanding the nature of intelligence emerged. These are: Intelligence as the ability to learn (A. Bine, C. Spearman, S. Colvin). There are 3 dimensions in the Gilford model of intelligence, the combination of which defines different types of intellectual abilities. • An important point in Guilford's theory is that according to him there are 150 types of intellectual abilities.

Divergent thinking is a unique, special type of thinking, in which the same problem is solved with different answers, approaches, views. Divergent thinking is a component of creativity.

Convergent thinking is a form of thinking that is based on the precise application of previously developed and accepted algorithms within a specific task. Intelligence is a set of human mental abilities.

REFERENCES

1. Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. – Blackwell Publishing Ltd, 2013. – 515 p.
2. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2014. - P.910
3. James W, Kalat, “Intoduction to psychology” 2013.
4. Kelvin Seifert and Rosemary Sutton, “ Educational Psychology”, 2013
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik.-T.: «Fan va texnologiya», 2012. – 176 b.
6. Chorievna, D. Y., & Or'olovich, B. C. (2021). Opportunities to use national and movement games in physical education and athletics. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 2(05), 909-913.
7. Urolovich, B. C. (2021). Features of the Methods used in Physical Education. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 1(6), 88-91.
8. O’GLI, E. E. M. (2020). Specific Features Of Teaching Students For Extracurricular Ball Sports. International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 7(10), 139-141

9. ESHQOBILOV ELMUROD MENGLIMUROD O'G'LI. (2023). DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL PEDAGOGICAL CREATIVITY OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS ON THE BASIS OF A COMPETENT APPROACH. INTERNATIONAL BULLETIN OF ENGINEERING AND TECHNOLOGY, 3(3), 201–204.
10. O'ROLOVICH, C. B., & O'GLI, E. E. M. (2020). The Role and Effective Importance of Moving Games in the Development of the Physical Qualities of Athletes. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, *7*(10), 136-138
11. Bobokulov Chori Urolovich,Zarina Rakhimova Fakhriddin qizi. (2023). CHARACTERISTICS OF PHYSICAL CULTURE FORMATION IN THE FAMILY. IQRO JURNALI, 2(1), 325–330
12. Eshkobilov Elmurod, Bobokulov Chori Urolovich. (2023). FACTORS DEVELOPING PROFESSIONAL PEDAGOGICAL CREATIVITY OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS. IQRO JURNALI, 2(1), 293–297.
13. Bobokulov Chori UrolovichEshkobilov Elmurod Menglimurod's Son. (2023). STANDARDS FOR CORRECT ORGANIZATION OF INDEPENDENT EDUCATION OF PHYSICAL CULTURE EDUCATION STUDENTS. IQRO JURNALI, 2(1), 319–324.
14. Menglimurod O'g'li, E. E. (2021). Effectiveness and Advantages of using Pedagogical Technologies in Teaching Sports. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 1(6), 92-94.
15. Jumakulovich, N. A. (2023). Technology of Forming a Sense of Respect in Students Towards the Competitors on the Basis of Conducting Sports Events. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 4(3), 34-38.
16. ESHQOBILOV, E. (2023). SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF THE COMPETENT APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY IN THE FUTURE PROFESSIONAL PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PHYSICAL CULTURE EDUCATION STUDENTS. International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(3), 530-533.
17. Maxkamovich, A. Y., & Abdukahorovich, S. K. (2019). Modern approaches to the content of physical education of schoolchildren in the continuing education system. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(12).

МАРКЕТИНГОВЫЙ ПОДХОД В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

М.С.Бурихаджаева
Ассистент кафедры “Экономики транспорта”
Ташкентского государственного транспортного университета
maloxatburixadjaeva@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Встатье на основе точных источников проанализированы и обобщены маркетинговый подходы в деятельности предприятия. Кроме этого написано про кадровых деятельностьях каторых должна обеспечить предприятие специалистами необходимого профиля, организацию постоянного совершенствования сотрудников, налаженную систему мотивации.

Ключевые слова. *предприятия, маркетинг, товар, кадр, рынок, потребитель, Анализ результатов, Стратегия, квалификация.*

ABSTRACT

Based on accurate sources, the article analyzes and summarizes marketing approaches in the activities of an enterprise. In addition, it is written about personnel activities that should provide the enterprise with specialists of the required profile, the organization of continuous improvement of employees, and an established system of motivation.

Keywords. *enterprises, marketing, product, frame, market, consumer, results analysis, strategy, qualification.*

ВВЕДЕНИЕ

Организация работы современного предприятия складывается из отлаженного функционирования его деятельности в различных сферах: производственной, торговой, финансовой, сбытовой, кадровой и т.д. Например, производственная деятельность предприятия, связанная непосредственно с изготовлением продукции и оказанием услуг, должна строиться так, чтобы обеспечивать рациональное использование наличных производственных ресурсов, постоянное снижение издержек производства и выпуск продукции, удовлетворяющей требованиям рынка. Это достигается соответствующей организацией производства, выбором технологии и оборудования, оптимальным использованием производственных площадей. Кадровая деятельность должна обеспечить предприятие специалистами необходимого профиля, организацию постоянного совершенствования сотрудников, налаженную систему мотивации. Что касается маркетинговой деятельности, то она является условием гибкого приспособления производственной, финансовой,

торговой, сбытовой, кадровой и иной деятельности предприятия к постоянно изменяющейся экономической ситуации рынка (доходы, цены, конъюнктура) и к требованиям потребителей товаров и услуг. Среди специалистов нет общепринятого определения маркетинга. В современной теории выдвинуто около 2000 определений понятия «маркетинг», каждое из которых охватывает ту или иную его сторону либо делает попытку комплексной характеристики. Наиболее распространено определение маркетинга Ф. Котлера как вида человеческой деятельности, направленной на удовлетворение нужд и потребностей посредством обмена. С точки зрения Американской ассоциации маркетинга, маркетинг – это процесс планирования и осуществления замысла, ценообразования, продвижения и реализации идей, товаров и услуг посредством обмена, удовлетворяющего потребности отдельных лиц и организаций.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Появление маркетинга связано с затруднениями в сбытовой деятельности фирм, когда кризис перепроизводства товаров потребовал исследования конъюнктуры рынка. Маркетинг начал свое триумфальное шествие по миру с рынка потребительских товаров в Соединенных Штатах в 20-е гг. XX века, в Японию и Европу он пришел только после второй мировой войны. В 50-60-х гг в США маркетинг начал использоваться на рынках услуг и товаров промышленного назначения, в Европу маркетинг оборудования и сырья пришел позднее: после нефтяного шока середины 70-х. В начале века маркетинг являлся методом сбыта уже произведенных товаров. С середины 50-х гг. маркетинг преобразовывается в ведущую функцию управления. В конце 80-х гг. маркетинг вторгается в социальную и политическую сферы и сразу занимает там доминирующие позиции. Исследования политических, образовательных, медицинских, туристических, рекламных рынков становятся весьма популярны и хорошо оплачиваются. Маркетинг сегодня – это комплекс мероприятий, направленных на планирование, организацию, ценообразование, разработку товаров и их доставку существующим и потенциальным покупателям.

Основоположник маркетинга как науки, Ф. Котлер, выделяет пять основных подходов, на основе которых коммерческие организации ведут свою маркетинговую деятельность: -концепция совершенствования производства утверждает, что потребители будут благожелательны к товарам, которые широко распространены и доступны по цене, следовательно, руководство должно сосредоточить свои усилия на совершенствовании производства и

повышении эффективности системы распределения; -концепция совершенствования товара утверждает, что потребители будут благосклонны к товарам, предлагающим наивысшее качество, лучшие эксплуатационные свойства и характеристики, а следовательно фирма должна сосредоточить свою энергию на постоянном совершенствовании товара; -концепция интенсификации коммерческих усилий утверждает, что потребители не будут покупать товар организации в достаточных количествах, если она не предпримет значительных усилий в сфере сбыта и стимулирования продаж; -концепция маркетинга утверждает, что залогом достижения целей организации является определение нужд и потребностей целевых рынков и обеспечение желаемой удовлетворенности более эффективными и более продуктивными, чем у конкурентов, способами; -концепция социально-этического маркетинга утверждает, что задачей организации является установление нужд, потребностей и интересов целевых рынков и обеспечение желаемой удовлетворенности более эффективными и более продуктивными (чем у конкурентов) способами с одновременным сохранением и укреплением благополучия потребителя и общества в целом.

Эти пять концепций представляют собой определенную эволюцию маркетинговых подходов, которая свидетельствует о том, что в настоящее время предприятия, желающие быть конкурентоспособными, при решении любых задач должны ориентироваться на потребителя.

Такой подход определяет сущность современного маркетинга: производить только то, что будет безусловно продано, а не пытаться продать то, что предприятие смогло произвести. Основные принципы маркетинга объединяют в три группы действий:

- нацеленность на конечный практический результат производственно-сбытовой деятельности предприятия;
- ориентация предприятия на долговременные результаты рыночной действительности; особое внимание уделяется прогнозным исследованиям, разработке новых товаров (товаров рыночной новизны), обеспечивающих высококонкурентную деятельность и подавление конкурентов;
- применение в единстве и взаимосвязи тактики и стратегии активного приспособления производства к требованиям актуальных и потенциальных потребителей при одновременном целенаправленном и активном воздействии на них.

На практике научная группировка принципов сводится к следующим:

- овладение определенной долей рынка, а затем удержание или расширение этой доли в соответствии с долгосрочными целями предприятия;

- учет потребностей покупателя, условий предпринимательской деятельности, состояния и динамики спроса;

- активное воздействие на спрос различными методами; - принятие стратегических решений по мере обнаружения проблемы сбыта (ситуационное правление);

- наличие многовариантности решения возникающих проблем сбыта;

- ориентация на обеспечение долгосрочного коммерческого успеха;

- проявление маркетинговой инициативы как формы управления производством и сбытом продукции.

Управление маркетингом представляет собой сложный процесс воздействия субъекта управления (в качестве которого выступает руководство фирмой, сбытовых организаций, концернов, монополий, государственных органов) на объект управления, в качестве которого выступают процессы и субъекты в системе маркетинга. Управление маркетингом на предприятии нужно рассматривать как целевую подсистему управления производством. Управление производством, как известно, направлено на осуществление определенных целей. Реализация каждой из этих целей осуществляется с помощью целевого управления, которое по отношению к общему управлению производством выступает как целевая подсистема.

Под системой понимается устойчивая совокупность взаимосвязанных компонентов (элементов), образующих целое. В системе управления такими элементами являются: цели и задачи, функции, принципы, структура, методы, кадры и техническое обеспечение управления. Управление маркетингом как подсистема целевого характера должна:

- во-первых, служить достижению общей цели управления производством и вместе с тем иметь собственные задачи;

- во-вторых, предусматривать определенные формы планирования, организации, стимулирования, учета и т.п.;

-в-третьих, ориентировать деятельность органов управления и исполнителей на повышение эффективности маркетинговой деятельности;

-в четвертых, служить одним из критериев оценки эффективности управления производством.

Следовательно, эффективность управления маркетингом в значительной мере зависит от трех основных составляющих любого процесса управления: планирования, организации и системы контроля на предприятии. Кроме того,

выделяют такие функции управления, как мотивация, регулирование и учет, а так же две несколько специфичных функций – прогнозирование и анализ. Взаимосвязь между планированием, организацией маркетинга и системой контроля представлена на рис.1.

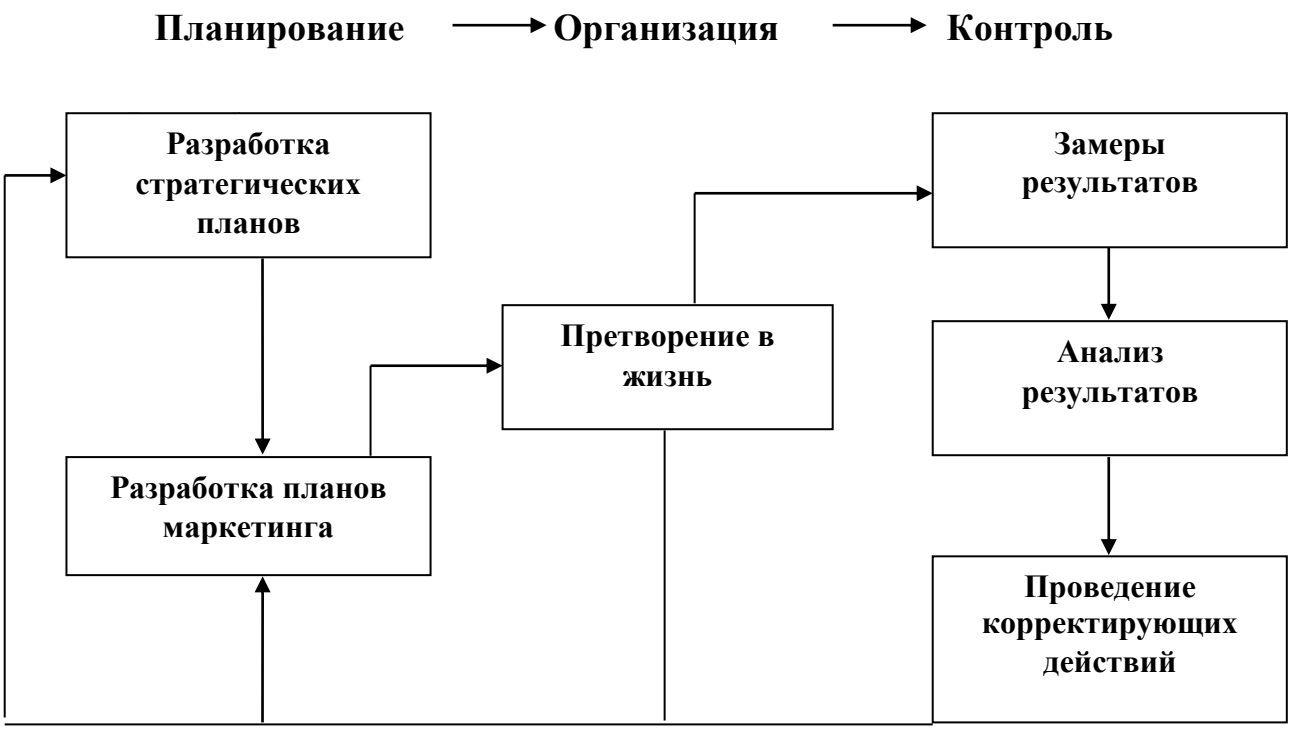

Рис. 1. Взаимосвязь между планированием, организацией и контролем в системе управления маркетингом.

Система управления обладает свойствами, которых нет у отдельных составляющих ее элементов. Ни один из них в отдельности не может осуществлять процесс управления. Кроме того, управление нельзя рассматривать как закрытую систему – она активно связана с другими компонентами хозяйственного механизма. Именно в учете всех этих аспектов и состоит сущность системного подхода к управлению. Система управления маркетингом требует создания организационно-экономического механизма, быстро адаптирующегося в условиях внешней среды. А это, в свою очередь, требует создания открытой системы управления. Традиционные подходы как в советской школе управления, так и в зарубежной фактически игнорировали воздействие внешней среды, ориентируясь на неопределенность внутри организации, предполагая, что условия внешней среды являются предсказуемыми и контролируемыми. Это можно найти в принципах научного управления Фредерика Тейлора, в бюрократии Макса Вебера, в универсальном процессе Анри Файоля. Основателем общей теории системы, на которой

базируется системный подход к управлению, считается известный физик и биолог Людовик фон Берталанфи. Основная исходная посылка этой теории состоит в утверждении, что для правильного понимания механизма функционирования той или иной единицы действия ее следует рассматривать в качестве системы. Согласно Берталанфи, существуют два основных типа систем: закрытые и открытые. Открытая система находится в постоянном взаимодействии со своей внешней средой.

В 1967 году Джеймс Д. Томпсон в работе «Организация в действии» проанализировал работу открытых и замкнутых систем управления и пришел к выводу, что эффективной может быть система, которая взаимодействует с внешней средой и адаптируется к ее условиям. Для открытых систем характерно взаимодействие с внешней средой, синергизм, динамическое равновесие и равенство конечных результатов. Открытая система управления имеет отрицательную обратную связь с внешней средой, что позволяет осуществлять коррекцию деятельности в соответствии с изменениями. При этом синергизм позволяет за счет открытости системы получить большой экономический эффект, чем могут дать все ее подсистемы вместе взятые. Преимущества открытой системы по сравнению с закрытыми отражены в таблице 1.

Характеристика открытых и закрытых систем управления

Параметры системы	**Закрытая система**	**Открытая система**
Цель	Снижение издержек производства и максимализация прибыли	Использование возможностей и предотвращение опасности, вызываемые изменениями внешней среды
Стратегия	Рациональное использование внутренних ресурсов системы	Множественность стратегий, в основном маркетинговые и инновационные
Структуры	Линейно функциональные	Рыночная: продуктовая, географическая, по клиентам
Характер процесса управления	Ситуационное управление	Стратегическое управление
Результат	Рациональное использование ресурсов	Динамическое равновесие и высокая эффективность

Таблица 1.

В современных условиях при переходе к рыночным отношениям огромное значение имеет использование данного опыта других стран в области

управления маркетингом, а в особенности управления качеством и конкурентоспособностью продукции. Наибольший интерес в этом плане представляют системы управления, разработанные в Японии, США, Швеции. Разработку теоретических основ здесь осуществляют Э.Деминг, А.Файгенбаум, Ф.Кроссби, К.Исикава, Д.Джуран, Д.Харингтон и другие.

В управлении современным маркетингом наиболее целесообразно применение системы стратегического планирования с ранжированием стратегических задач, анализом позиции предприятия в конкурентной борьбе и выбором наиболее эффективных стратегий. При оперативном планировании ближайшие цели предприятия трансформируются в текущие программы действий, бюджеты и планы прибылей, которые доводятся до каждого подразделения предприятия. Связь между системой маркетинга и подфункцией планирования активная и двухсторонняя. С одной стороны маркетинговые цели оказывают решающее воздействие на систему планирования, с другой – реализация всех маркетинговых мероприятий взаимоувязана в рамках плана-программы (рис.2). Плановость при реализации программы маркетинга, которая по существу представляет собой глобальный план и определяет содержание всех остальных планов предприятия.

Организация маркетинговой деятельности включает в свой состав следующие мероприятия:

- построение организационной структуры управления маркетингом;
- подбор специалистов по маркетингу надлежащей квалификации;
- распределение задач, прав и ответственности в системе управления маркетингом;
- создание условий для эффективной работы сотрудников маркетинговой службы (организация их рабочих мест, предоставление необходимой информации, средств оргтехники и т.д.);
- организацию эффективного взаимодействия маркетинговых служб с другими службами организации.

Контроль как одна из функций управления производственно-коммерческой деятельностью предприятия занимает в маркетинге заметное место. Контроль должен обеспечивать достижение предприятием намеченных целей. Контроль маркетинга – это постоянная, систематическая и непредвзятая проверка и оценка положения и процессов в области маркетинга. В связи с быстрыми изменениями условий среды контроль маркетинга приобретает центральное значение.

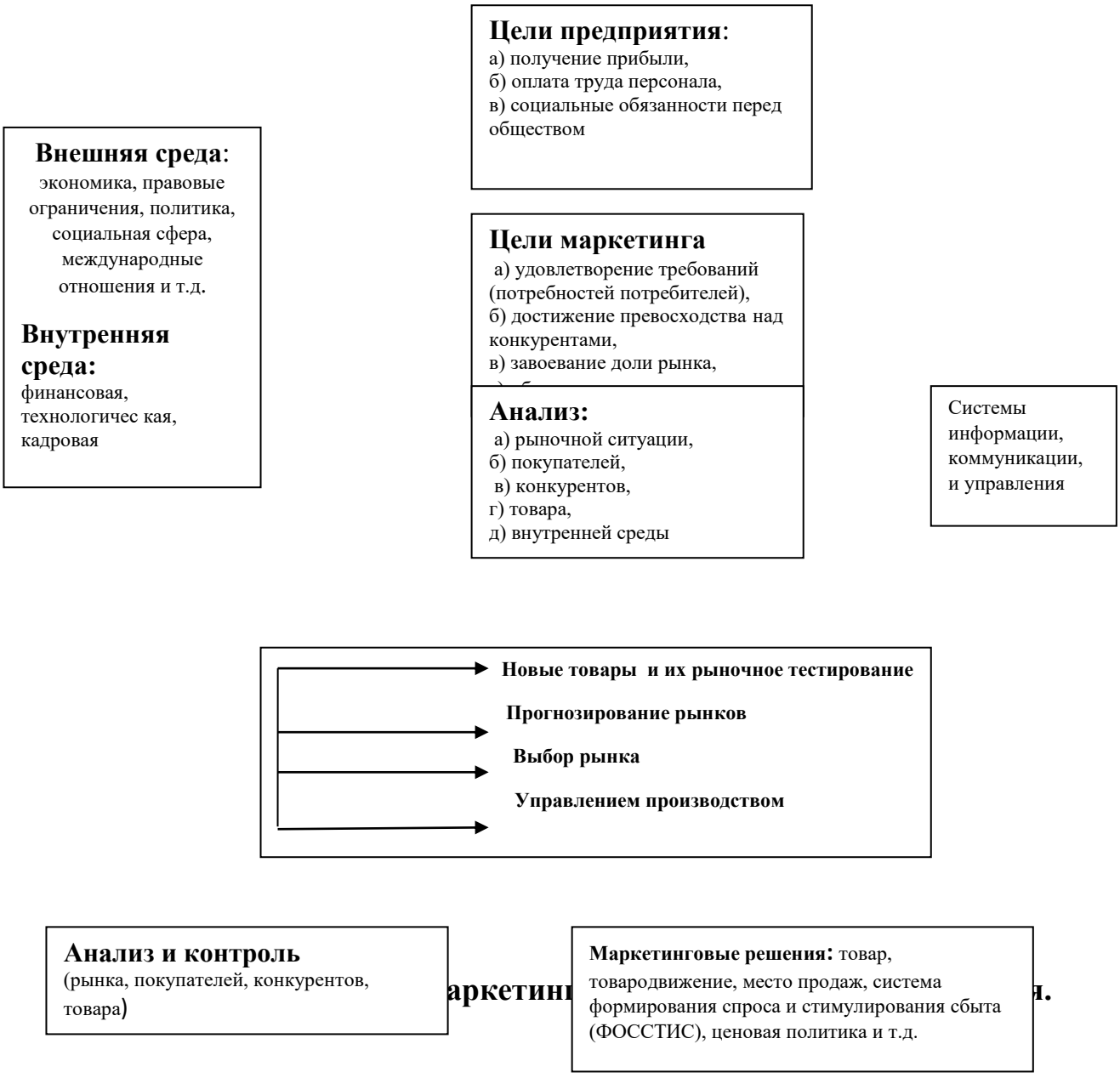

аркетин я.

REFERENCES

1. Т.А. Бурцева, В.С. Сизов, О.А. Цень Управление маркетингом Учебное пособие (Масква 2005)
2. Юлдашева, С. А., & Бўриходжаева, М. С. (2022, September). Повышение эффективности таможенной деятельности в развитии международного экономического сотрудничества. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE" THE TIME OF SCIENTIFIC PROGRESS" (Vol. 1, No. 1, pp. 87-91).
3. Ходжаева, Н. А., Файзиев, Р. Х., & Буриходжаева, М. С. (2021). Современное состояние системы экологического мониторинга в Республике Узбекистан. Biznes-Эксперт, 4, 160.

4. Буриходжаева М.С. (2022). МЕТОДЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ И УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА УПРАВЛЕНИЯ В ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ. Экономика и социум, (12-1 (103)), 488-495
5. Бўрихаджаева, М.С. (2023). МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЁТИДА АВТОМОБИЛ ТРАНСПОРТИ КОРИДОРЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1-2), 338-345.
6. M.S.Bo‘rixadjayeva. (2023). YANGI O’ZBEKISTONDA TA’LIM MUASSASALARIDA BERILAYOTGAN E’TIBOR VA TALABALARNI IMLIY FAOLYATGA YO’NALTIRISH . PEDAGOGS Jurnali, 28(1), 68–75. Retrieved from http://pedagoglar.uz/index.php/ped/article/view/3107
7. M.S.Bo‘rixadjayeva. (2023). PEDAGOGIKNING KASBIY MAHORATINI SHAKLANTIRISH INTERFAOL USULLARI . World Scientific Research Journal, 12(2), 128–133. Retrieved from http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2541
8. Bo‘rixadjayeva, M. S. (2023). YANGI O’ZBEKISTONDA IQTISODIY TAFAKKURNI SHAKLLANISHINING USULLARI. World scientific research journal, 12(2), 134-138.
9. Bo‘rixadjayeva, M. S. (2023). BUGUNGI KUN YOSHLARNI HAYOTIY BARDOSHLILIGI–MUAMMOLARNI YENGISH MANBAI SIFATIDA. World scientific research journal, 12(2), 139-143.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КЛАСТЕРЛАРИНИНГ ЗАРУРАТИ НИМАДА?

Мехмонов Қамбариддин Мирадхамович
Тошкент давлат юридик университети
Фуқаролик ҳуқуқи кафедраси профессори

АННОТАЦИЯ

Мақолада қишлоқ хўжалиги кластерларининг зарурати ва моҳияти таҳлил этилган. Таклиф этилган тадқиқот қишлоқ хўжалиги кластери, кластерни аниқлаш, аниқлаш ёки тавсифлашнинг стандарт усули мавжуд эмаслигини қайд этган ҳолда фуқаролик ҳуқуқий таҳлилга у ҳақида тўлиқ маълумот олишга имкон беради. Шунингдек, унда олимларнинг илмий нуқтаи назарлари, амалга оширилаётган суд-ҳуқуқий ислоҳотлари шароитида суд амалиёти таҳлили, Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) моҳияти атрофлича ўрганилган. Хулосада муаллиф муайян хулосаларни илгари суради.

Калит сўзлар: *қишлоқ хўжалиги кластери, кластер моҳияти, фуқаролик ҳуқуқи, шартнома, суд ҳимояси, қонунчиликни такомиллаштириш.*

ABSTRACT

The article analyzes the need and essence of agricultural clusters. The proposed study allows a civil legal analysis to obtain complete information about the agricultural cluster, noting that there is no standard way of identifying, defining or describing the cluster. Also, the scientific points of view of scientists, the analysis of court practice in the context of the ongoing judicial reforms, and the essence of the Common Agricultural Policy of the European Union are thoroughly studied. In the conclusion, the author puts forward certain conclusions.

Key words: *agricultural cluster, essence of cluster, civil law, contract, judicial protection, improvement of legislation.*

КИРИШ

Маълумки, сўнгги йилларда қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар ҳеч биримизни бефарқ қолдирмайди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида фермер хўжаликларининг пайдо бўлиши, улар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди. Бу борада алоҳида қонун ҳужжатлари қабул қилинди, соҳада юзага келадиган низоли муносабатларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий механизмлари яратилди.

Бироқ, қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислоҳотлар борасида муаммоларнинг мавжудлиги, давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солишнинг

турли йўналишларини белгиланишига сабаб бўлмоқда. Шу боисдан қишлоқ хўжалигида айнан кластерлар фаолиятини йўлга қўйиш, режали-маъмурий ресурслардан воз кечишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Кластерни ташкил этишнинг дастлабки босқичида энг қийини бу унинг активларини шакллантириш бўйича тадбиркорлар ўртасида келишувга эришишдир. Кластер яратишнинг иқтисодий манфаатларини бирлаштирувчи омиллари қуйидагилар: 1) товар бозорида ягона нарх сиёсатини амалга ошириш; 2) унинг иштирокчилари томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар ҳажмини кенгайтириш; 3) ягона маркетинг сиёсатини амалга ошириш; 4) инновацион технологияларни жорий этиш - маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни товар бозорларида сотишда интеграция ва кооперация[117].

Таъкидлаш лозимки, иқтисодий ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалигида тадбиркорликнинг ўсиши ва тарқалишини, қишлоқ хўжалигининг озиқ-овқат ишлаб чиқаришидаги фаоллигини кичик миқёсдаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари учун ижобий қадам сифатида кўриш мумкин. Янги бозорларни очиш имкониятлари қишлоқ жойларда инфратузилмага сармоя киритиш учун туртки бўлиши мумкин ва қишлоқ хўжалигини кенгайтириш хизматларини кўрсатиш кичик фермерлар учун маҳсулдорликни ва билимларни узатиш имкониятларини оширишига хизмат қилади. Бироқ, масаланинг бошқа тарафи ҳам мавжуд бўлиб, булар кичик ишлаб чиқарувчиларнинг товар экспорти фаолиятига қўшилиши заиф фермерларнинг беқарор бозорларга ҳаддан ташқари қарамлиги ва йирик харидор фирмаларга ҳаддан ташқари тобелиги билан изоҳланади. Демак, қишлоқ хўжалигида озиқ-овқат соҳасидаги фаолиятнинг ўсиши шу пайтгача маргиналлашган фермер жамоаларига кенгайиб бораётган бозорларда ўз ўрнини топишига имкон берувчи муҳим сиёсат воситаси ҳисобланса-да, кичик миқёсда унинг динамикаси бутунлай бошқача бўлиши мумкин[118].

Кластерлар рақобатга учта йўл билан таъсир қилади: статик маҳсулдорликни ошириш, инновациялар салоҳиятини ошириш ва янги бизнес шаклларини рағбатлантириш. Агар фирма янгилик киритса, рақобатчи фирма ортда қола олмайди. Кластердан ажратилган фирмалар инновация қилиш эҳтимоли камроқ. Кластердаги фирмалар, билим ва муносабатлар туфайли харидорнинг эҳтиёжлари ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлади. Кластер

[117] Самаруха В. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. // Управление наукой и наукометрия. 2008.; Самаруха, В. Н. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. //Байкальский государственный университет экономики и права. 2010. – 138 с.
[118] Matias Ramirez, PalomaBernal, IanClarke, Ivan Hernandez. The role of social networks in the inclusion of small-scale producers in agri-food developing clusters. //Food Policy. Volume 77, May 2018, Pages 59-70. https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.04.005

иштирокчилари технология ўзгаришлари ва техник имкониятлар ҳақида ўрганадилар, шунинг учун инновациялар учун имкониятлари катта бўлади. Кластерлашнинг яна бир афзаллиги - бу тезкор инновациялар қилиш имконияти, чунки маълумотни етказиб берадиган фирмалар яқин жойлашган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Кластерларнинг афзаллиги ўрта ва узоқ муддатли истиқболда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида маҳаллий қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларга нисбатан инновациялар ва маҳсулдорликнинг ўсишида кўринади. Кластер таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари бирламчи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари (жумладан, деҳқон ва фермер хўжаликлари), шунингдек, харидорларнинг эҳтиёжларини биладиган ва улар билан алоқалар ўрнатган озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлаш ва савдо корхоналари концентрациясидан фойда кўради.

Агар эътибор қаратадиган бўлсак, дастлабки ислоҳотлар шароитида (2017 йилдан сўнг) юртимизда айнан қишлоқ хўжалиги соҳада кластер тизимини жорий этишга эътибор қаратилди. Бу борада алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Хусусан, дастлаб Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 – 2021 йилларда маиший чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 21 апрелдаги ПҚ–2916-сон қарорининг 10-иловасида, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ–60-сон Фармонида 30-мақсад сифатида Қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини камида 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг йиллик ўсишини камида 5 фоизга етказиш ва бунда кластерларга очиқ танлов асосида ер майдони ажратиш назарда тутилди.

Бугунги кунда эса, юртимиз иқтисодиёти учун муҳим ҳисобланган бошқа тармоқлар, мис саноати, автомобилсозлик, фармацевтика, уй-жой қурилиш, IT-Кластер ва бошқа соҳаларда жорий этиш устувор вазифалари белгиланди (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 29 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ–60-сон Фармони).

Демак, кластер тизимини жорий этилиши нафақат тор соҳа, балки иқтисодиётнинг барча муҳим тармоқларини ривожлантириш, дунё бозорига йўл очишнинг муҳим ва оптимал йўналишларидан бири сифатида қаралмоқда. Бу эса, соҳада кластер тизимини жорий этишнинг замонавй тенденциялари,

мавжуд муаммолар ва уларни ҳуқуқий таъминлашга доир алоҳида тадқиқотларни долзарб қилиб қўяди.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси қандай?

Хорижий мамлакатлар тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, кластерни аниқлаш, аниқлаш ёки тавсифлашнинг стандарт усули мавжуд эмас. Бутун кластер таҳлили турли саноат тоифаларидаги маҳаллий ва минтақавий бандлик статистикасига асосланади. Кластерлар ва саноат агломерацияси бўйича маълумотларни тақдим этувчи иккита муҳим маълумотлар базаси мавжуд: Гарвард бизнес мактабининг Стратегия ва рақобатбардошлик институти томонидан ўтказилган Кластер хариталаш лойиҳаси (АҚШ учун); Кластерни хариталаш лойиҳаси Қўшма Штатлардаги саноатларнинг жойлашуви ва самарадорлигининг батафсил расмини тўплади, бунда алоҳида эътибор кластерларни келтириб чиқарадиган тармоқлар ўртасидаги алоқалар ёки ташқи таъсирларга қаратилади.

Стокгольм Иқтисодиёт мактаби қошидаги Стратегия ва рақобатбардошлик маркази томонидан бошқариладиган Европа Кластер Обсерваторияси (Европа учун); Европа Кластер Обсерваторияси Европадаги кластерлар ва кластер сиёсатининг ахборот ва таҳлилига ягона кириш нуқтасини тақдим этувчи платформадир. Обсерватория кластерлар ва рақобатбардошлик, кластер кутубхонаси ва кластер таълими учун синф хонаси бўйича маълумотлар ва таҳлилларни тақдим этади. Обсерватория учта асосий мақсадли гуруҳга қаратилган: Европа, миллий, минтақавий ва маҳаллий даражадаги сиёсатчилар ва ҳукумат мансабдор шахслари; Кластер бошқарув ходимлари; Академиклар ва тадқиқотчилар.

Европа Кластер Обсерваторияси, шунингдек, минтақавий рақобатбардошлик шароитлари, трансмиллий кластер тармоқлари, ривожланаётган тармоқлардаги кластерлар ва кластер ташкилотларида яхши амалиётларни ўрганиш бўйича таҳлил ва ҳисоботларни ишлаб чиқаради[119].

Бразилия қишлоқ хўжалиги сектори кучли таъсирга эга. Бу таъсир ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам географик муаммолар билан боғлиқ бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик фаолиятида ишлаб чиқариш занжирларининг хилма-хиллиги билан тавсифланади. Бундан ташқари, гўшт, қаҳва ва соя каби маҳсулотлар экспорти Бразилияни ташқи соҳада муҳим ўринга қўяди ва Савдо балансининг кўрсаткичларига таъсир қилади. Қишлоқ хўжалигининг бундай муҳим мавқеини жаҳон миқёсида ҳам кузатиш мумкин. Маълумотлар шуни

[119] Maarten Schouten, Wim J. M. Heijman. Agricultural clusters in the Netherlands. // Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development. 2012/1. vol. 1, p. 20 – 26.

кўрсатадики, дунёда камбағал деб ҳисобланган одамларнинг 78 фоизи қишлоқ жойларда яшайди, асосан қишлоқ хўжалигига боғлиқ. Жаҳон банки ҳисоботида (2017 йил, 15-бет) таъкидланганидек, "қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлиги ва барқарорлигини ошириш, фермерларнинг бозорлар билан алоқаларини мустаҳкамлаш ва озиқ-овқат маҳсулотларини иқтисодий жиҳатдан фойдали тарзда таъминлаш қашшоқликни бартараф этиш ва умумий фаровонликни ошириш учун исботланган воситадир".

2017 йилги қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш маълумотлари шимоли-шарқдаги оилавий деҳқончиликнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаш учун табақалаштирилган бўлиб, у Бразилияда қишлоқ хўжалиги соҳасида корхоналар сони, иш билан банд бўлган одамлар ва озиқ-овқат ишлаб чиқариш бўйича устунлик қилади. У заифлик ва қашшоқликнинг мумкин бўлган шароитларини аниқроқ акс эттириши мумкин. Маълумки, оилавий деҳқончилик, айниқса, оила аъзоларига тегишли бўлган мулкни бошқаришда оилавий бўлмаган деҳқончиликка нисбатан турли динамика ва хусусиятларга эга. Бундан ташқари, ушбу корхоналарда асосий даромад манбаи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш фаолиятининг ўзидан келиб чиқади, бу эса ушбу сегментдаги ижтимоий-иқтисодий ва ишлаб чиқариш шароитларини таҳлил қилиш, унинг профилини ва ижтимоий такрор ишлаб чиқариш шаклларини ва турли жойлар ўртасидаги фарқ динамикасини кузатиш зарурлигини кўрсатади.

2017 йилги қишлоқ хўжалигини рўйхатга олиш маълумотларидан фойдаланган ҳолда ўтказилган таҳлилларда, умуман олганда, қишлоқ хўжалигидаги корхоналар сонида Бразилиянинг йирик минтақаларининг иштироки бўйича ишлаб чиқарувчиларнинг қарийб 76,71 фоизи 45 ёшдан 55 ёшгача бўлган эркаклардир. Бундан ташқари, таълим тоифасида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг 23,38 фоизида ишлаб чиқарувчилар ҳеч қачон мактабга бормаганлиги аниқланди. Шундай қилиб, ерларнинг ҳаддан ташқари бўлиниши билан бир қаторда, қишлоқ хўжалиги корхоналари учун масъул шахсларнинг қариш тенденцияси ва паст маълумоти мавжуд[120].

Хитой тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, Хитойнинг ўзига хос институционал чекловлари остида иқтисодий ислоҳотлар даврида саноат кластерлари қишлоқ жойларида жадал ривожланди. Саноат кластерлари бир вақтнинг ўзида даромадларни оширади ва Хитой қишлоқларида уй хўжаликларининг даромадлари тенгсизлигини камайтиради. Саноат кластерлари қишлоқ даромадларининг ўсишига, асосан, қишлоқ хўжалигидан

[120] Girliany Santos daSilva, Patrícia AraújoAmarante, José Carlos Araújo Amarante. Agricultural clusters and poverty in municipalities in the Northeast Region of Brazil: A spatial perspective. //Journal of Rural Studies Volume 92, May 2022, Pages 189-205.

ташқари даромадларни ошириш орқали ҳисса қўшади. Кластерлар кам таъминланган гуруҳларга қишлоқ хўжалигидан ташқари фаолият билан шуғулланиш учун кўпроқ имкониятлар яратиб, қишлоқлардаги тенгсизликни камайтиради. Ихтисослашув, урбанизация ва саноатлаштириш саноат кластерлари каби таъсир кўрсатмайди.

Хитойда саноат кластерлари қишлоқ аҳолисининг даромадлари ўсишига, қашшоқликнинг қисқаришига ва даромадлар тенгсизлигининг пасайишига ҳисса қўшган.

Биринчидан, қишлоқ уй хўжаликларининг даромадлари, айниқса, қишлоқ хўжалигидан ташқари даромадлар саноат кластерлари мавжуд бўлмаган туманларга қараганда юқори бўлган. Худди шундай, саноат кластерлари бўлган округларда қашшоқлик даражаси саноат кластерлари бўлмаган туманларга қараганда анча паст бўлган.

Иккинчидан, саноат кластерлари бўлган округларда қишлоқ уй хўжаликларининг даромадлари тенгсизлиги кластерсиз округларга қараганда анча паст бўлган. Қизиғи шундаки, шунга ўхшаш натижа қишлоқ хўжалигидан ташқари даромадлар тенгсизлиги учун ҳам мавжуд бўлса, фермер хўжаликлари даромадлари учун бундай бўлмаган.

Учинчидан, кам таъминланганларнинг кўпроқ аъзолари бўлган, жумладан, кексалар, кам таълимли ва/ёки соғлиғи билан боғлиқ муаммолари бўлган уй хўжаликлари бошқаларга қараганда кўпроқ кластерлашдан фойда кўради. Ниҳоят, ўлчанадиган ихтисослашув, урбанизация ва саноатлаштириш қишлоқ уй хўжаликларининг даромадлари ёки тенгсизликларига бундай таъсир кўрсатмаслиги ҳақида тизимли далиллар берилган. Далиллар шуни кўрсатадики, Хитой шароитида тадбиркорлар ва маҳаллий ҳукуматларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари остида иқтисодий ислоҳотларнинг дастлабки босқичларида ишлаб чиқилган саноат кластерлари институционал чекловларни камайтирди ва қишлоқ аҳолиси учун фермадан ташқари фаолиятда иштирок этиш учун нисбатан тенг имкониятлар яратди. Натижада, ўша ҳудудларда қишлоқ хўжаликларининг даромадлари кўпаяди ва даромадлар тенгсизлиги камаяди[121].

Қишлоқ хўжалиги соҳасида Германияда ўтказилган таҳлилларга эътибор қаратадиган бўлсак, 238 фермерлар унда иштирок этиб, улар ўртача 45 ёшда эди. Дипломга эга бўлган барча иштирокчиларнинг атиги 3,4 фоизи қишлоқ хўжалигида шогирдликни тамомлаган бўлса, 43,9 фоизи бакалавр ёки магистратура босқичини тамомлаган. Уларнинг деярли тўртдан бири

[121] Di Guo, Kun Jiang, Chenggang Xu, Xiyi Yang. Industrial clustering, income and inequality in rural China. //World Development Volume 154, June 2022, 105878. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105878

шогирдликка ўтган ва фақат 10% га яқини университетда ўқиган[122]. Сўровда қатнашган барча респондентларнинг 89,1 фоизи тўлиқ иш кунида ўз фермер хўжалигида ишлайди. Бу асосий деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан фарқ қилади, бу ерда атиги 53% тўлиқ вақтда ишлайди[123]. Сўровда қатнашган фермерларнинг кўпчилиги жанубий Германия (30,7%), иккинчи ўринда Шимолий Германия (27,7%). Фермер хўжаликларининг деярли тўртдан бири (24,8%) Ғарбий Германияда ва 16,8% Шарқий Германияда жойлашган. Бу яна бутун мамлакат бўйлаб вазиятдан фарқ қилади, чунки барча фермер хўжаликларининг деярли ярми Германиянинг жанубида ва атиги 9% шарқда жойлашган. Шундай қилиб, шимолий ва шарқий минтақалар ҳаддан ташқари кўп ва жанубий минтақа маълумотларда кам ифодаланган. Фермер хўжаликларининг ўртача майдони 309,0 га, шундан ўртача 259,7 га экин майдонлари, 45,2 га яйловлар ва 4,1 га доимий экин майдонларидир. Ижарага берилган ерларнинг ўртача улуши 47,9 фоизни ташкил этади. Қайд этилган фермер хўжаликлари шу тариқа анча катта ва ижарага олинган ерларнинг улуши асосий аҳоли орасида фермер хўжаликлари учун ўртача кўрсаткичдан бир оз кичикроқ[124].

Европа иттифоқининг яна бир худуди ҳисобланган Сардинияда чора-тадбирлар фермерлар учун, айниқса иқлим ўзгаришини юмшатиш, энг янги технологик талаблар ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишда фермернинг ролидан хабардор бўлиш доирасида ўтказилган Ўзгарувчан экологик шароитда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсиш ва даромадларнинг тенглиги мақсадларига қандай эришиш мумкинлигини аниқлаш шубҳасиз қийин. Агроэкологик сиёсат “яхши деҳқончилик” нинг асосий концепциясини ўз ичига олади, бу унинг қишлоқ социологияси ташвишларига нисбатан муҳимлигини таъкидлайди. Агроэкологик схемалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг салбий экологик жиҳатларини камайтирадиган давлат маблағларини фермерларга етказиб беришнинг самарали усули ҳисобланади. Фермер, айниқса, Италия ландшафтига хос бўлган интенсив қишлоқ хўжалиги соҳаларида атроф-муҳитнинг муҳофазасини ўзида мужассам этган.

Spatial Fuzzy Partitioning Around Medoids (SFPAM) ёндашуви асосида ЕИ маблағлари ресурсларни энг керакли соҳада тақсимлашига эътибор қаратади.

[122] Land- und Forstwirtschaft, Fischerei. Landwirtschaftliche Berufsbildung der Betriebsleiter/Geschäftsführer Landwirtschaftszählung/Agrarstrukturerhebung 2010 Statistisches Bundesamt, Wiesbaden (2011)
[123] Land- und Fortwirtschaft, Fischerei. Ausgewählte Zahlen der Landwirtschaftszählung/Agrarstrukturerhebung 2010 Statistisches Bundesamt, Wiesbaden (2012)
[124] Lara Beer, Ludwig Theuvsen. Conventional German farmers’ attitudes towards agricultural wood and their willingness to plant an alley cropping system as an ecological focus area: A cluster analysis. Biomass and Bioenergy Volume 125, June 2019, Pages 63-69.

Маблағлар асосан демографик даражаси паст бўлган ва ривожланиш ва турғунлик ўртасида фарқ қиладиган ҳудудларга тарқалган. Маблағлар иқтисодий ёки ижтимоий-демографик турғунлик ҳудудларига етиб борган, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва у билан боғлиқ фаолиятни сақлаб қолиш учун ёқилғи билан таъминлаш, органик ишлаб чиқаришни ошириш учун янги парадигмалар киритган[125].

Испанияда амалга оширилган таҳлилларда қишлоқ хўжалиги ҳозирда ердан самарали фойдаланиш ва атроф-муҳит ўзгаришининг асосий локомотиви ва шунинг учун қишлоқ хўжалиги ландшафтлари озиқ-овқат хавфсизлиги ва экологик барқарорлик каби Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор Ривожланиш Мақсадларига эришиш учун калит ҳисобланишини таъкидлайди. Ижтимоий-экологик тизимлар сифатида қишлоқ хўжалиги ландшафтлари вақт давомида одамлар (фермерлар) ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқликни акс эттиради. Қишлоқ хўжалиги ландшафтларининг жамиятга қўшган ҳиссаси экотизим хизматларини (масалан, озиқ-овқат, ем-хашак ва тола ишлаб чиқариш) таъминлашдан ташқарида қолиб кетган. Қишлоқ хўжалиги ерлари биологик хилма-хиллик учун яшаш муҳитини таъминлаш билан бирга тартибга солиш (масалан, иқлимни тартибга солиш, чанглатиш) ва маданий (масалан, эстетик ва/ёки туристик қадриятлар) каби бошқа асосий экотизим хизматларининг кенг доираси билан ҳисса қўшиши мумкин. Бироқ, қишлоқ хўжалиги ерларининг ижтимоий-экологик натижалари қўллаб-қувватловчи ландшафтларнинг хусусиятлари (тузилиши ва таркиби) билан боғлиқ бўлиб, улар пировард натижада бошқарув амалиётини, яъни ландшафт даражасида ҳукмрон бўлган деҳқончилик тизимларини акс эттиради.

Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) моҳияти?

1960-йилларнинг бошидан бери мавжуд бўлган Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ривожланишда давом этмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигини ошириш унинг асосий таъсис тамойилларидан биридир. Европа Иттифоқи фаолияти тўғрисидаги Шартноманинг ёки Рим шартномасининг 39-моддасида айтилишича, “Умумий қишлоқ хўжалиги сиёсатининг мақсадлари […] техник тараққиётни рағбатлантириш ва қишлоқ хўжалигининг оқилона ишлашини таъминлаш орқали қишлоқ хўжалиги унумдорлигини оширишдан иборатдир деб белгиланган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлиги - ишлаб чиқарилган

[125] Pierpaolo D’Urso, Germana Manca, Nigel Waters, Stefania Girone. Visualizing regional clusters of Sardinia's EU supported agriculture: A Spatial Fuzzy Partitioning Around Medoids. //Land Use Policy Volume 83, April 2019, Pages 571-580.

маҳсулотлар ва ишлаб чиқариш жараёнида зарур бўлган материаллар ўртасидаги жисмоний миқдорларда ўлчанадиган боғлиқликдир. Кетма-кет амалга оширилган ислоҳотлар экологик ва ижтимоий муаммоларга жавоб бериш билан бирга қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигини оширишга қаратилган. Атроф-муҳит муаммолари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига қўшимча чекловларни келтириб чиқаради ва бу секторни янада барқарор амалиётларни қабул қилишга мажбур қилади. Бундан ташқари, Европа Иттифоқининг кенгайиши янги муаммолар ва географик, экологик ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларнинг кенгроқ тўпламини, қайта кўриб чиқилган сиёсат мақсадлари ва глобал интеграция каби ўзгаришларнинг ташқи омилларига муносабат билдириш заруриятини келтириб чиқарди.

Ҳозирги ташвиш 2023 йилдан бошлаб амалга ошириладиган янги келишув ва умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ни ақлли ўсишга ва юқори маҳсулдорликка мослаштириш, шу билан бирга қишлоқ аҳолисининг ҳаётийлигини сақлаб қолиш ва қишлоқ хўжалиги фаолиятини иқлим ўзгариши ва глобал бозор шароитларига мослаштириш зарурати ҳисобланади. Буларнинг барчаси мослашувчан тарзда қўлланилиши мумкин бўлган самарали сиёсат ва дастурларни ишлаб чиқишга таянади. Яхши сиёсат дизайни ишончли далиллар базасини талаб қилади, аммо Европа Иттифоқи сиёсатчилари олдида турган асосий муаммо - бу сўнгги адабиётлар сўровлари томонидан кўрсатилгандек, умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) қўллаб-қувватлашининг қишлоқ хўжалиги самарадорлигига таъсири бўйича аниқликнинг йўқлигидир. Потенциал бюджетни қисқартириш, тўғридан-тўғри субсидияларни қисқартириш ва асосий эътиборни сиёсий қарорларни асослаши мумкин бўлган сифатли маълумотларни тақдим этиш учун моделларнинг имкониятларини яхшилашга қаратилади. Юқори сифатли ва ишончли маълумотларсиз сиёсатчилар умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ва дастурларининг келажакдаги йўналишини аниқлашда ноқулай аҳволга тушиб қолишади.

Қишлоқ хўжалиги субсидияларининг фермер хўжаликларининг ҳосилдорлигига таъсирини баҳолаш учун тез-тез қўлланиладиган иккита кенг моделлаштириш ёндашуви мавжуд. Ушбу иккита ёндашув “ўсиш ҳисоби” ва “чегаравий ёндашувлар” сифатида аниқланади. Ўсишни ҳисобга олиш ёндашувлари маҳсулдорликнинг ўсишини баҳолаш учун регрессия таҳлилидан фойдаланади. Ушбу ёндашувлар ишлаб чиқариш функциясидаги субсидияларни анъанавий манбалар сифатида кўриб чиқади, унумдорликни изчил ўлчашни келтириб чиқаради, чунки субсидиялар ўз-ўзидан ишлаб

чиқаришнинг анъанавий омилларидан фарқли равишда маҳсулот ишлаб чиқара олмайди. Чегаравий ёндашувлар параметрик ёки параметрик бўлмаган бўлиши мумкин.

Янги Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) ислоҳоти барқарор ва рақобатбардош қишлоқ хўжалиги секторини рағбатлантиришга қаратилган 2023 йилда бошланади. Янги ислоҳот Европа Яшил келишувида марказий ўрин тутади ва асосий эътибор деҳқонларнинг турмуш тарзини қўллаб-қувватлаш, соғлом ва барқарор озиқ-овқат маҳсулотлари мавжудлигини таъминлаш ҳамда қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришга қаратилади. Натижалар шуни кўрсатадики, янги ислоҳот экологик тоза ва барқарор қишлоқ хўжалиги амалиётларидан фойдаланган ҳолда ҳосилдорликни оширишга қаратилган қишлоқ хўжалиги инновацияларига сармоя киритиш учун кўпроқ харажатларни йўналтиришга қаратилган[126].

Европа Иттифоқи умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) қишлоқ хўжалиги ландшафтларининг жамиятнинг экологик муаммоларини ҳал қилишдаги ролини, хусусан, фермерлар кузатиши керак бўлган махсус амалиётларни аниқ белгилаш орқали тан олади. Умуман олганда, умумий қишлоқ хўжалиги сиёсати (Common Agricultural Policy) воситалари Европа Иттифоқининг бошқа сиёсат воситаларига, масалан, Табиат директивалари ва Европа Иттифоқининг биологик хилма-хиллик стратегияси билан мос келади, бу бошқа мақсадлар қаторида қишлоқ хўжалиги ҳудудларини юқори хилма-хил ландшафт хусусиятларига киритиш ва агротехника воситаларини қўллаш орқали органик деҳқончиликни бошқаришга қаратилган.

Турли хил бошқарув амалиётлари остида деҳқончилик тизимлари ўртасидаги муносабатларни тушуниш ва биологик хилма-хиллик ва экотизим хизматларининг натижалари қишлоқ хўжалиги ландшафтларида ижтимоий-экологик ҳаётийликка эришиш учун калит ҳисобланади. Бундай тушуниш биологик хилма-хилликни ва/ёки экотизим хизматларини мақсадли ландшафтлар ва устун деҳқончилик тизимларининг хусусиятларига кўра ривожлантириш бўйича ҳаракатларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш имконини берувчи мослаштирилган бошқарув дастурлари бўйича қарорлар қабул қилишни қўллаб-қувватлаш учун тегишли билимларни беради. Шунга қарамай, бундай билимларга интилиш юқори аниқликдаги маълумотларга

[126] Amr Khafagy, Mauro Vigani. Technical change and the Common Agricultural Policy. Food Policy. Volume 109, May 2022, 102267. https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2022.102267

киришни ва биологик хилма-хиллик ва экотизим хизматлари тўғрисидаги тегишли маълумотларни мос келадиган вақтинчалик ва фазовий ўлчамларда мавжуд бўлишига инвестиция қилишни талаб қилади. Шунга қарамай, биологик хилма-хилликнинг қишлоқ хўжалиги тизимлари билан қандай боғлиқлиги бўйича кейинги тадқиқотлар, айниқса, биохилма-хилликнинг юқори даражаси (ва кўплаб экотизим хизматларини тақдим этиш) билан боғлиқ бўлган, аммо давом этаётган жараёнлар томонидан жиддий таҳдид остида бўлган юқори табиатга эга қишлоқ хўжалиги ерларида айниқса муҳимдир. Бошқа сабаблар қаторида, бундай муносабатни синчиклаб ўрганиш биологик хилма-хиллик ва экотизим хизматларининг муайян даражаларини рағбатлантирадиган қишлоқ хўжалиги амалиётларини батафсил таҳлил қилиш имконини беради ва биологик хилма-хиллик ёки қишлоқ хўжалигини лойиҳалаш ва мониторинг қилишда фойдаланиш мумкин бўлган фермер хўжаликлари даражасидаги кўрсаткичларни аниқлашга ёрдам беради[127].

Суд амалиёти таҳлили

Суд амалиётига мурожаат қиладиган бўлсак, масъулияти чекланган жамият шаклидаги хорижий корхона – даъвогар Сирдарё туманлараро иқтисодий судига даъво ариза билан мурожаат қилиб, жавобгар - акциядорлик жамиятидан 14 507 560 075,15 сўм миқдорида асосий қарз суммасини ундиришни сўраган.

Биринчи инстанция судининг 2022 йил 14 июндаги ҳал қилув қарори билан даъво аризани қаноатлантириш рад этилиб, олдиндан тўланган 290 151 201,50 сўм давлат божи ва 21600 сўм почта харажати даъвогарнинг зиммасида қолдирилган.

Даъвогар судга апелляция шикояти билан мурожаат қилиб, биринчи инстанция суди иш ҳолатларини тўлиқ аниқламаганлигини, хусусан махфий қарорга асосан 2021 йил ғалла ҳосили учун 2020 йилда белгиланган қийматда ҳақ тўланиши лозим деган хулосага келган бўлсада, лекин ушбу махфий қарор кўчирмаси иш ҳужжатларида мавжуд эмаслигини, ҳал қилув қарорида 11991,2 тонна ғалла маҳсулоти учун жавобгар 17 182 194 968 сўм миқдорида тўловлар амалга оширилганлигини кўрсатган бўлсада, лекин аслида жавобгар 17 миллиард сўм тўлаганлигини, бундан ташқари 11991,2 тонна ғалла учун 1550 сўмдан ҳақ белгиланган тақдирда ҳам тўланиши лозим бўлган сумма 18 586 081 000 сўмни ташкил этишини, будан ташқари, тарафлар ўртасида тузилган контрактация шартномаларида етказиб бериладиган ғалла баҳоси

[127] A.Lomba, J.Ferreiro da Costa, P.Ramil-Rego, E.Corbelle-Rico. Assessing the link between farming systems and biodiversity in agricultural landscapes: Insights from Galicia (Spain). Journal of Environmental Management Volume 317, 1 September 2022, 115335. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.115335

белгиланмаганлигини, бу ҳолатда жавобгар ўртача бозор қийматида ҳақ тўлаши лозимлигини, бу ҳолатлар биринчи инстанция суди томонидан эътиборга олинмасдан, моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари бузилган ҳолда ҳал қилув қарори қабул қилинганлигини, шунингдек, судья Н.Сангировга берилган раддияни судьянинг ўзи кўриб чиқиб процессуал хатоликка йўл қўйганлигини баён қилиб, ҳал қилув қарорини бекор қилиб, даъвони қаноатлантириб, жавобгар ҳисобидан 14 507 560 075,15 сўм қарз суммасини ундириш ҳақида янги қарор қабул қилишни сўраган.

Иш ҳужжатларига кўра, даъвогар ва жавобгар ўртасида 2021 йил 8 июнда 3-сонли бошоқли дон харид қилиш бўйича шартнома тузилган бўлиб, унга кўра даъвогар 2021 йил ҳосилидан 3296 га ер майдонидан давлат стандарти бўйича 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши, жавобгар эса маҳсулот уруғлиги билан таъминлаш, етиштирилган маҳсулотни қабул қилиб олиш ва унинг ҳақини тўлаш мажбуриятини ўз зиммаларига олганлар.

Шартноманинг 1.2-бандига кўра, даъвогар жавобгарга 6000 тонна 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши лозим бўлган. Бундан ташқари, даъвогар ва жавобгар ўртасида 2021 йил 8 июнда тузилган 1-сонли бошоқли дон харид қилиш бўйича шартнома шартларига кўра, даъвогар 2021 йил ҳосилидан 5341 га ер майдонидан давлат стандарти бўйича 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши, жавобгар эса маҳсулот уруғлиги билан таъминлаши, етиштирилган маҳсулотни қабул қилиб олиши ва унинг ҳақини тўлаши лозим бўлган. Ушбу шартноманинг 1.2-бандига кўра, даъвогар жавобгарга 6000 тонна 3-нав буғдой маҳсулотини етказиб бериши келишилган.

Даъво аризасида даъвогар жавобгарга ҳар икки шартнома бўйича жами 12025,28 тонна маҳсулот етказиб берганлигини кўрсатиб ўтган, ҳамда ушбу талабларини тасдиқлаш мақсадида қуйидаги ҳужжатларни тақдим этган. Хусусан, даъвогар жавобгарга 3-сонли шартнома бўйича жами 6209,106 тонна ғалла маҳсулотини етказиб берганлигини тасдиқлаш мақсадида судга 2021 йил 30 июндаги 74-сонли ҳамда 2021 йил 3 ноябрдаги 84-сонли электрон шаклда расмийлаштирилган ҳисоб варақ фактураларни тақдим этган. Лекин, 2021 йил 3 ноябрдаги 84-сонли 678,9068 тонна дон маҳсулотларини етказиб берганлиги ҳақидаги ҳисоб варақ фактура жавобгар томонидан тасдиқланмаган.

Шунингдек, даъвогар жавобгарга 1-сонли шартнома бўйича жами 5816,1748 тонна ғалла маҳсулотини етказиб берганлигини тасдиқлаш мақсадида судга 2021 йил 30 июндаги 73-сонли ҳамда 2021 йил 3 ноябрдаги 85-сонли электрон шаклда расмийлаштирилган ҳисоб варақ фактураларни тақдим этган. Бироқ, 2021 йил 3 ноябрдаги 85-сонли 477,0768 тонна дон

маҳсулотларини етказиб берганлиги ҳақидаги ҳисоб варақ фактура жавобгар томонидан тасдиқланмаган. Иш ҳужжатларидаги қабул квитанцияларининг реестрларига кўра ҳар икки шартнома бўйича даъвогар томонидан жавобгарга жами 12 486 820 кг физик оғирликдаги буғдой топширилган бўлсада, лекин унинг конденцион вазни юзасидан тарафлар ўртасида низо келиб чиққанлиги боис, дон маҳсулотларини қабул қилиш квитанциялари яъни ПК шаклдаги далолатномалар тўлиқ расмийлаштирилмаган.

Хусусан, жавобгар томонидан 2021 йилнинг 2 ва 3 июль кунлари қабул қилиб олинган “Безостая Р-2”, “Алексейвич Р-2”, “Таня Р-2” навли дон маҳсулотларидан, уларнинг ифлосланганлиги, намлиги ва бошқа сифатлари юзасидан берилган лаборатория хулосаларига мувофқ жами 35436 кг чегирма қилинган. Гарчи, даъвогар жавобгарга 3 нав буғдой топширганлиги сабабли, ушбу дон маҳсулотларидан чегирма қилиниши нотўғрилигини важ келтирсада, лекин иш ҳужжатларидаги юк хатларига кўра 2021 йилнинг 2 ва 3 июль кунлари топширилган “Безостая Р-2”, “Алексейвич Р-2”, “Таня Р-2” навли дон маҳсулотлари даъвогар томонидан уруғлик дон сифатида топширилган.

Шу боис, судлов ҳайъати жавобгар томонидан чегирмалар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитасининг 2007 йил 25 апрелдаги 41, 2006-45-сонли қарорлари (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2007 йил 26 майда 1683-рақам билан рўйхатдан ўтган) билан тасдиқланган “Донни сақлаш, қуритиш, тозалаш, ташиш ва қайта ишлаш жараёнида камайиш ва йўқотишларни қоплаш учун молиявий заҳирани шакллантириш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Низом талаблари асосида тўғри амалга оширилган ҳамда шунга кўра даъвогар томонидан жавобгарга топширилган дон маҳсулотларининг конденцион вазни 11991,206 тоннани ташкил қилган деб ҳисоблайди.

Жавобгар етказиб берилган дон маҳсулотларининг ҳар бир кг учун 1550 сўмдан (ҚҚС билан биргаликда) ҳақ ҳисоблаб, даъво судга тақдим этилгунга қадар жами 17 млрд сўм тўловларни амалга оширган бўлсада, қолган тўловларни асоссиз равишда тўламаган. Жумладан, 11991,206 тонна дон қиймати ҳар бир кг учун 1550 сўмдан (ҚҚС билан биргаликда) ҳисобланганда 18 586 369 300 сўмни ташкил этишини инобатга олинган тақдирда, жавобгар 978 млн сўм миқдоридаги маблағни даъво судга тақдим этилганидан сўнг, яъни 2022 йил 26 май куни 2552-сонли тўлов топшириқномаси билан тўлаган, қолган 608 369 300 сўм қисми эса тўланмаган.

Гарчи, жавобгар 608 369 300 сўм миқдоридаги қолган қарздорлик суммасининг 182 194 968 сўм қисми МИБ Сайҳунобод бўлими орқали

тўланганлигини, 269 991 040 сўм қисми ҳисоб варақ фактуралари тақдим этилмаганлиги боис қўшилган қиймат солиғини тўғрилаш мақсадида, 140 396 833 сўм қисми даъвогарнинг бошқа шартнома бўйича қарздорлиги ҳисобига ушлаб қолинганлигини важ келтирсада, лекин мазкур важлари асосга эга эмас. Чунки, жавобгар томонидан 182 194 968 сўм маблағлар даъвогарнинг бошқа субъект олдидаги қарзи юзасидан МИБ Сайҳунобод туман бўлими томонидан ундирилганлигини тасдиқловчи далиллар тақдим этилмаган.

Бундан ташқари, даъвогарнинг жавобгар олдидаги 140 396 833 сўм миқдоридаги қарзи улар ўртасида 2021 йил 21 августда тузилган 172-сонли уруғлик буғдой маҳсулотини қайта ишлаб бериш тўғрисидаги шартнома бўйича амалга оширилган шартномавий муносабатдан келиб чиққан бўлиб, ушбу қарздорлик суммасининг мазкур низога алоқаси йўқ. Жавобгар ушбу шартнома бўйича алоҳида тартибда даъво қўзғатиши мумкин.

Даъвогар жавобгар билан тузилган шартномаларда етказиб бериладиган дон баҳоси кўрсатилмаганлиги сабабли, жавобгар етказиб берилган дон маҳсулотлари учун ўртача бозор қийматида ҳақ тўлаши лозимлигини кўрсатиб, топширилган доннинг ҳар бир тоннаси учун ўртача бозор қиймати сифатида 2 278 356,42 сўмдан жами 31 507 560 075,15 сўм (ҚҚС билан биргаликда) тўлов ҳисоблаб, ундан 17 млрд сўм тўланган маблағларни чегириб, қолган 14 507 560 075,15 сўмни ундиришни сўраган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 17 майдаги 304-сонли “2021 йил ҳосили учун экилган бошоқли дон ҳосилини ўз вақтида ва сифатли ўриб-йиғиб олишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорининг 1-бандига мувофиқ, жаҳон бозори конъюнктураси ва минтақавий биржаларда кутилаётган дон нархлари ҳамда хўжаликларнинг дон етиштириш харажатлари таҳлилидан келиб чиқиб дон ва ун маҳсулотлари нархи кескин ошиб кетишининг олдини олиш чораларини кўриш вазифаси белгиланган, шунингдек, мазкур қарорнинг 5-бандида хўжаликлар ихтиёрида қоладиган қўшимча ғаллани ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъи назар, дон қабул қилувчи ва қайта ишловчи корхоналарда ва ғаллачилик кластерларига ички бозорда шаклланган нархларда сотишни ташкил этиш ва сотилган ғалла учун ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиниши юзасидан мониторинг юритиш белгиланган. Мазкур қарорга мувофиқ, фақатгина хўжаликлар ихтиёрида қоладиган қўшимча ғалла учун ички бозорда шаклланган нархларда сотишга рухсат берилган. Ваҳоланки, даъвогар томонидан жавобгарга шартномада белгиланганидан ортиқ миқдорда дон маҳсулотлари етказиб берилмаган.

Судлов ҳайъати ҳал қилув қарорини бекор қилиб, янги қарор қабул қилишни ҳамда даъвони қисман қаноатлантириб, даъвогар фойдасига жавобгар 608 369 300 сўм асосий қарз, 31 727 386 сўм давлат божи ва 21600 сўм почта харажатини ундиришни, даъвонинг қолган қисмини қаноатлантиришни рад этишни, биринчи инстанция учун тўланган давлат божининг 258 423 815 сўм қисмини даъвогар зиммасида қолдиришни лозим топган.

Шунингдек, судлов ҳайъати ИПК 118-моддасига мувофиқ, даъвогар томонидан апелляция инстанцияси учун тўланган 15 863 693 сўм давлат божи ва 24000 сўм почта харажатини жавобгар ҳисобидан даъвогар фойдасига ундиришни, 129 211 907 сўм давлат божини даъвогар зиммасида қолдиришни лозим деб ҳисоблаган[128].

Бошқа бир суд амалиётида эса, “Нодир-БКС” фермер хўжалиги - даъвогар ҳамда “G`UZOR TEKSTIL IMPEKS” масъулияти чекланган жамияти - жавобгар ўртасида 2019 йил 14 февралда 2019-АВ-63-сонли “Пахта хом ашёси харид қилиш бўйича” контрактация шартномаси тузилган. Мазкур шартномага кўра даъвогар 2019 йилнинг бизнес режасига асосан 30 гектар майдонга ўрта толали чигит экиб, жами 90 тонна пахта хом ашёсини жавобгарга етказиб бериш, жавобгар эса ушбу маҳсулотни келишилган муддатларда қабул қилиб олиш ва муайян нарх бўйича ҳақини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олган. Жавобгар томонидан шартнома мажбуриятлари бузилганлиги асос қилиниб, Миришкор туман фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари Кенгаши даъвогар манфаатида иқтисодий судга даъво аризаси билан мурожаат қилиб, жавобгардан 171 451 383 сўм ундиришни сўраган[129].

Даъво аризасида контрактация шартномасининг 4.2-бандида жавобгар даъвогарга агротехник тадбирлар муддатидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот қийматининг камида 60 фоизи миқдорида, яъни, 216 000 000 сўмни ҳосил етиштирилаётган йилнинг 1 сентябрига қадар бўнак тариқасида ойма-ой тўлаб бериши белгиланганлиги, аммо жавобгар 2019 йил 1 сентябргача 95 300 000 сўм бўнак маблағи берганлиги, даъвогарга қолган 120 700 000 сўм бўнак маблағи ўтказиб берилмаганлиги сабабли агротехник тадбирларни ўз вақтида ўтказилмаганлиги ва шартномада белигиланган ҳосил олинмаганлиги, натижада эса даъвогар 88 000 000 сўм зарар кўрганлиги кўрсатилган. Шунинг учун жавобгардан даъвогар фойдасига 120 700 000 сўм бўнак маблағлари ўз вақтида берилмаганлиги сабабли ўзи тўлашдан бўйин товлаган сумманинг 5 (беш) фоизи, яъни 6 035 000 сўм жарима ва муддати ўтказиб юборилган ҳар бир

[128] Сирдарё вилоят судининг иқтисодий
[129] Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2021 йил 20 майдаги қарори. 4-1805-2002/345-сонли иш.

кун учун муддати ўтказиб юборилган тўлов суммасининг 0,1 фоизи, яъни 11 466 500 сўм пеня, 29 128 571 сўм асосий қарз, ушбу сумманинг 5 фоизи миқдорида, яъни, 1 456 428 сўм жарима ва 0,1 фоизи миқдорида, яъни 2 767 160 сўм пеня, 2019 йил 25 апрелда суғурта полиси учун тўланган, лекин суғурта полиси берилмаган 2 597 724 сўм, 30 000 000 сўм уруғликнинг иккинчи босқич тўлови, 88 000 000 сўм етказилган зарар, жами 171 451 383 сўм ундириш сўралган.

Касби туманлараро иқтисодий судининг 2020 йил 18 июндаги ҳал қилув қарори билан даъвогарнинг даъвоси қисман қаноатлантирилиб, жавобгардан даъвогар фойдасига 2 597 724 сўм асосий қарз, 30 000 000 сўм уруғликни иккинчи босқич тўлови ва 1 500 000 сўм пеня ундирилган. Шунингдек, хал қилув қарорида даъвогарга жавобгар томонидан асоссиз ушлаб қолинган 2 597 724 сўм суғурта пулини қайтариш белгиланган.

Апелляция инстанцияси судининг 2020 йил 20 августдаги қарори билан ҳал қилув қарорининг хулоса қисмидаги “Республика бюджети ҳамда суд органларини ривожлантириш жамғармасига жавобгардан 1 463 855 сўм давлат божи ундирилсин” қисми “Суд ҳокимияти органларини ривожлантириш жамғармасига жавобгардан 1 669 027,66 сўм давлат божи ундирилсин” деб ўзгартирилган. Ҳал қилув қарорининг қолган қисми ўзгаришсиз қолдирилган.

Иш юзасидан қабул қилинган суд ҳужжатларидан норози бўлиб, жавобгар кассация шикояти билан мурожаат қилган ва унда суд қарорларининг жавобгардан 30 000 000 сўмлик уруғлик чигит бўйича иккинчи босқич тўлови қисмини бекор қилиб, янги қарор қабул қилишни сўраган. Бунга асос қилиб, шикоятда тарафлар ўртасида уруғлик бўйича шартнома тузилмаганлиги, судлар томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 2 январдаги 2-сонли қарори билан тасдиқланган “Республика ҳудудларида пахта-тўқимачилик ишлаб чиқариши ва кластерларига берилган майдонларда уруғлик пахта хом ашёси етиштиришни молиялаштириш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 3-бобида тайёрланган уруғлик пахта хом ашёси учун тўловларнинг иккинчи босқисида Агросаноат мажмуи устидан назорат қилиш инспекциясининг сертификати берилиб, уруғлик чигит экилгандан (сотилгандан) кейин устаманинг қолган 50 фоиз қисми 100 фоиз деб ҳисобланиб, шундан 10 фоизи пахта-тўқимачилик ишлаб чиқаришлари ихтиёрида қолдирилиши, 40 фоизи уларнинг таркибига кирувчи уруғчилик фермер хўжаликлари ихтиёрида қолдирилиши, қолган 50 фоизи Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги “Уруғчиликни ривожлантириш маркази" давлат унитар корхонасининг ҳисобварағига

ўтказилади ва қуйидагича тақсимланиши: “Уруғчиликни ривожлантириш маркази” давлат унитар корхонасига ва унинг вилоят ҳудудий бошқармаларига ҳамда элита уруғчилиги лабораторияларига - 20 фоиз, нав оригинаторлари, институтлар, селекционер ва уруғчиликда иштирок этувчи бошқа субъектларга - 30 фоиз белгиланганлиги, уруғлик чигит қайд этилган Низомнинг молиялаштириш тўғрисидаги схемаси 9-босқичида белгиланган тартиб инобатга олинмаганлиги, хўжалик томонидан топширилган пахта хом ашёсидан олинган чигит техник чигитга ўтказилганлиги тўғрисида важлар келтирилган.

Иш ҳужжатларида Миришкор туман ҳокимининг 2019 йил 23 февралдаги Х-1677/02-сонли қарорининг 2-иловасида Миришкор туманида 2019 йил ҳосилидан уруғлик пахта етиштириш бўйича тендер ғолиби деб топилган фермер хўжаликлари рўйхати мавжуд бўлиб, унда фермер хўжаликлари рўйхатида даъвогар ҳам қайд этилган. Агар даъвогар пахта етиштириш бўйича тендер ғолиби деб топилган бўлса, нима сабабдан у билан уруғлик пахта етиштириш бўйича шартнома тузиламганлигининг сабаблари аниқлаштирилмаган.

Бундан ташқари, апелляция инстанцияси суди даъвогарнинг уруғликнинг иккинчи босқич тўловини ундириш ҳақидаги талабини қаноатлантириш учун асос сифатида Миришкор туман ҳокимининг 2019 йил 23 февралдаги Х-1677/02-сонли қарорига кўра, даъвогар 2019 йил ҳосилидан уруғлик пахта топшириш бўйича тендер ғолиби деб топилганлиги, апробация далолатномасида, фермер хўжалигининг майдонидаги пахта уруғлик учун яроқли эканлиги бўйича хулоса қилинганли ва пахта хом-ашёсини жўнатиш қабул қилиш ҳақидаги 2019 йил 2-11 октябрь кунларидаги юк хатларида уруғлик учун қабул қилинганлигини кўрсатган ва биринчи инстанция судининг жавобгардан уруғликнинг иккичи босқич учун 30 000 000 сўм ундириш ҳақидаги хулосаси билан келишган. Бироқ, даъвогар томонидан талаб қилинган уруғликнинг иккичи босқич учун айнан 30 000 000 сўм ундириш лозимлигини асослантириб бермаган. Яъни, ушбу тўловнинг ҳисобкитоби қайси далил асосида тасдиқланганлиги аниқлаштирилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2021 йил 20 майдаги қарори билан Касби туманлараро иқтисодий судининг 2020 йил 18 июндаги ҳал қилув қарори, Қашқадарё вилоят иқтисодий суди апелляция инстанциясининг 2020 йил 20 августдаги қарори бекор қилинган.

Бугунги кунда кластерлар - бу алоҳида мамлакатларда, минтақаларда алоҳида рол ўйнайдиган фирмалар, етказиб берувчилар, тегишли тармоқлар ва

ихтисослашган муассасаларнинг географик концентрацияси сифатида кўрилади[130].

Бироқ, бунда асосий эътибор кластерлар фаолияти ўзини ўзи бошқариш тизимига мансуб бўлиши, иштирокчиларнинг тенглигига асосланган барқарор шартномавий муносабатлар ўрнатилиши, маъмурий-ҳуқуқий воситалардан бутунлай воз кечишга асосланиши зарур.

ХУЛОСА

Юқоридагиларга асосан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз агросаноат мажмуасининг асосий бўғини сифатида ҳамиша давлатимиз томонидан олиб борилаётган у ёки бу ислоҳотларни амалга ошириш учун ўзига хос майдон бўлиб келган. Бунинг сабаблари бир тарафдан озиқ-овқат хавфсизлиги саноатнинг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлса, бошқа тарафдан иқтисодий ислоҳот самарадорлиги бўлса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни кўпайтириши мумкин, аксинча, агар йўл хато бўлса, уни секин-аста қисқартириши мумкин бўлади.

Ҳар қандай соҳани бошаришда бошқарув даражасига ва қарор қабул қилувчи органларнинг мақсадларига қараб, маълум мезонлар талаб қилинади. Бундай мезонни танлаш, хусусан, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлаш зарурати, ҳудудларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва интеграциялаш, тизимлашган қишлоқ хўжалигини яратишда кластерлар алоҳида ва ўзига хос ўрин эгаллайди.

Европа Иттифоқининг барча давлатларида 2000 йил Лиссабон саммитида кластер ишлаб чиқариш моделига асосланган минтақавий инновацион тизимларни ривожлантириш дастурларини кенг жорий этиш бўйича қарорлар жадаллик билан қўлланмоқда.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлигини оширишга кластер ёндашуви интеграция жараёнларини рағбатлантириш имконини берувчи ҳудудий ва тармоқлараро бошқарувни жорий этишга имкон беради. Айнан қишлоқ хўжалиги кластерлари рақобат ва кооперациянинг мураккаб жараёнлари, шартномавий алоқалар билан ажралиб туради. Бозорда қишлоқ хўжалиги кластерлари ҳудудий тармоқнинг вакили сифатида тенг асосда ҳаракат қилиш ва рақобатнинг бузғунчи тенденцияларига муайян даражада қаршилик кўрсатиш имконини беради. Бу эса, рақобатни

[130] Самаруха В. Проблемы развития кластеров в сельскохозяйственном производстве. //Известия Байкальского государственного университета. 2007. 37-45-б.

таъминлаш орқали соҳани ривожлантириш, мавжуд бюрократик тўсиқларни камайтиришга имкон беради.

ХУЛОСА

Ривожланган бозор мамлакатларида кластерлар товар бозорларида бир хил турдаги ишлаб чиқаришга эга бўлган корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида ушбу корхоналарнинг иқтисодий манфаатлари мос келишидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилган. Ҳар қандай кластернинг потенциал иштирокчилари бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари (фермер хўжаликлари), қоида тариқасида, ўхшаш турдаги товарлар (хизматлар) ишлаб чиқарадилар ва товар бозорларида бир-бирига нисбатан рақобатчи ҳисобланади. Демак, кластерга кираётганда, тадбиркорлар ўз бизнесларини йўқотишдан қўрқишади. Шу боисдан, кластерлар фаолиятини ҳуқуқий таъминлашда ўзини ўзи бошқаришни жорий этилиши, қоида тариқасида, тадбиркорлик субъектининг ташаббуси билан амалга оширилиши асосий марказий ўринда бўлиши шарт.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлигини оширишга кластер ёндашуви интеграция жараёнларини рағбатлантириш имконини берувчи ҳудудий ва тармоқлараро бошқарувни жорий этишга имкон беради. Айнан қишлоқ хўжалиги кластерлари рақобат ва кооперациянинг мураккаб жараёнлари, шартномавий алоқалар билан ажралиб туради. Бозорда қишлоқ хўжалиги кластерлари ҳудудий тармоқнинг вакили сифатида тенг асосда ҳаракат қилиш ва рақобатнинг бузғунчи тенденцияларига муайян даражада қаршилик кўрсатиш имконини беради. Бу эса, рақобатни таъминлаш орқали соҳани ривожлантириш, мавжуд бюрократик тўсиқларни камайтиришга имкон беради.

Кластерлар фаолияти ўзини ўзи бошқариш тизимига мансуб бўлиши, иштирокчиларнинг тенглигига асосланган барқарор шартномавий муносабатлар ўрнатилиши, маъмурий-ҳуқуқий воситалардан бутунлай воз кечишга асосланиши зарур.

Кластернинг активларини шакллантириш бўйича тадбиркорлар ўртасида келишувга эришишдир. Иқтисодий манфаатларини бирлаштирувчи омиллари қуйидагилар: 1) товар бозорида ягона нарх сиёсатини амалга ошириш; 2) унинг иштирокчилари томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар ҳажмини кенгайтириш; 3) ягона маркетинг сиёсатини амалга ошириш; 4) инновацион технологияларни жорий этиш - маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни товар бозорларида сотишда интеграция ва кооперация.

Ўзбекистонда кластерлик фаолияти тўғрисида ягона қонун қабул қилиниши, унинг асосий принциплари, шартнома эркинлигини тамойилини белгиланиши, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарлигига доир асосий талаблар белгиланиши мақсадга мувофиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Самаруха В. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. // Управление наукой и наукометрия. 2008.; Самаруха, В. Н. Формирование кластеров в сельском хозяйстве региона. //Байкальский государственный университет экономики и права. 2010. – 138 с.
2. Matias Ramirez, PalomaBernal, IanClarke, Ivan Hernandez. The role of social networks in the inclusion of small-scale producers in agri-food developing clusters. //Food Policy. Volume 77, May 2018, Pages 59-70. https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.04.005
3. Maarten Schouten, Wim J. M. Heijman. Agricultural clusters in the Netherlands. // Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development. 2012/1. vol. 1, p. 20 – 26.
4. Girliany Santos daSilva, Patrícia AraújoAmarante, José Carlos Araújo Amarante. Agricultural clusters and poverty in municipalities in the Northeast Region of Brazil: A spatial perspective. //Journal of Rural Studies Volume 92, May 2022, Pages 189-205.
5. Di Guo, Kun Jiang, Chenggang Xu, Xiyi Yang. Industrial clustering, income and inequality in rural China. //World Development Volume 154, June 2022, 105878. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105878
6. Land- und Fortwirtschaft, Fischerei. Ausgewählte Zahlen der Landwirtschaftszählung/Agrarstrukturerhebung 2010 Statistisches Bundesamt, Wiesbaden (2012)
7. Lara Beer, Ludwig Theuvsen. Conventional German farmers' attitudes towards agricultural wood and their willingness to plant an alley cropping system as an ecological focus area: A cluster analysis. Biomass and BioenergyVolume 125, June 2019, Pages 63-69.
8. Pierpaolo D'Urso, Germana Manca, Nigel Waters, Stefania Girone. Visualizing regional clusters of Sardinia's EU supported agriculture: A Spatial Fuzzy Partitioning Around Medoids. //Land Use Policy Volume 83, April 2019, Pages 571-580.
9. Amr Khafagy, Mauro Vigani. Technical change and the Common Agricultural Policy. Food Policy. Volume 109, May 2022, 102267. https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2022.102267

10. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2021 йил 20 майдаги қарори. 4-1805-2002/345-сонли иш.
11. Самаруха В. Проблемы развития кластеров в сельскохозяйственном производстве. //Известия Байкальского государственного университета. 2007. 37-45-б.

КЛАСТЕРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

Имомов Нурилло Файзуллаевич
ТДЮУ профессори, юридик фанлари доктори

АННОТАЦИЯ

Аграр секторда кластерларни ривожлантириш бўйича давлат сиёсатига оид ҳуқуқий масалаларни ҳал этиш долзарблиги маҳаллий қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ташқи ва ички бозорларда рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида қишлоқ хўжалиги фаолиятининг инновацион моделини жорий этиш зарурати билан белгиланади. Бунинг учун халқаро иқтисодий интеграциянинг замонавий жараёнлари, шунингдек, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини кучайтириш йўлини топиш зарур. Бугунги кунда инновацияларнинг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ижобий ўзгаришларнинг катализатори сифатидаги етакчи роли ва унинг халқ хўжалигининг янги типдаги юқори ривожланган тармоғи – "билим ва ахборот иқтисодиёти"нинг янги босқичига кўтарилиши зарурати мавжуд.

Калит сўзлар: *кластер, ҳуқуқ, қишлоқ хўжалиги, шартнома, битим, ҳуқуқий мақоми, инновация, жавобгарлик.*

LEGAL STATUS OF THE CLUSTER

ABSTRACT

The urgency of solving legal issues related to the state policy on the development of clusters in the agricultural sector is determined by the need to introduce an innovative model of agricultural activity in order to ensure the competitiveness of local agricultural products in foreign and domestic markets. For this, it is necessary to find a way to strengthen the modern processes of international economic integration, as well as the economic development of the country. Today, there is a need for innovations to play a leading role as a catalyst for positive changes in the field of agriculture and to raise it to a new stage of a new type of highly developed branch of the national economy - the "knowledge and information economy".

Key words: *cluster, law, agriculture, contract, transaction, legal status, innovation, responsibility.*

КИРИШ

Сўнгги ўн йилликда аграр иқтисодиётни ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича қабул қилинган деярли барча дастурий ҳужжатлар қишлоқ жойларидаги иқтисодий-ижтимоий аҳволнинг сабабларидан бири

қишлоқ хўжалигига инновацион технологиялар ва инвестицияларни жорий этишнинг етарли даражада рағбатлантирилмагани эканлигидан келиб чиқади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва озиқ-овқат маҳсулотларининг тегишли даражасида бўлишига имкон бермайдиган саноат ишлаб чиқариши уларнинг сифатини таъминлашни талаб этади. Қишлоқ хўжалигининг инновацион моделини ишлаб чиқиш давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари, тадбиркорлик тузилмалари ва илмий муассасалар ўртасидаги доимий ҳамкорликни назарда тутади ва бугунги кунда ушбу ҳамкорликни ривожлантиришнинг эътироф этилган самарали ташкилий воситаларидан бири кластер ёндашувидир.

Қишлоқ хўжалиги кластерлари фаолияти ҳуқуқий фан учун янги объектдир, шунинг учун уларни таҳлил қилиш анча тарқоқ ҳолга келган ва одатда агроинновацион муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг кенгроқ мавзуси доирасида кўриб чиқилади. Бугунги кунда қишлоқ хўжалигидаги ва шу билан бирга инновацион соҳадаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормаларининг миллий ҳуқуқ тизимидаги ўрни тўғрисида савол қўйилмоқда. Қонун нормаларини қишлоқ хўжалиги ҳуқуқи институти ёки ҳатто унинг кичик тармоғи сифатида кўриб чиқиш таклиф этилади. Иқтисодиёт фанлари вакиллари ушбу мавзу бўйича тадқиқот олиб боришда кластерли ёндашувга эътибор беришади (масалан, Ч.Муродов, Ш.Ҳасановларнинг [131] асарларини қайд этамиз), бироқ, умуман олганда, аграр хўжалик фаолиятининг аграр-ҳуқуқий масалалари, кластерлар ва уларни ривожлантириш бўйича давлат сиёсати етарли даражада ўрганилмаганлигича қолмоқда.

Аграр-ҳуқуқий манбаларда агроинновацион кластерга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотишнинг ёпиқ яхлит тизимини шакллантириш мақсадида агросаноат ва бошқа мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг концентрацияси ва бирлашмаси сифатида қаралади. Рақобатбардош қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини олиш ва тарқатиш ҳамда қишлоқнинг ижтимоий соҳасини ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида муайян ҳудудда саноат инновацион маҳсулотлар, технологиялар ёки хизматлар, шунингдек, агроинновацион кластерларни шакллантириш ва фаолият кўрсатишни асос сифатида кўриб чиқиш таклиф этилади. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини инновацион ривожлантириш ва қишлоқнинг инқироздан чиқиши учун жойларда корхоналар ташкил этилиши нафақат истеъмолчига инновацион

[131] Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластер: ташкил этишнинг назарий асослари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №2. – Б. 19-25.

қишлоқ хўжалиги маҳсулотини олиш имконини беради, балки иш ўринлари яратиш, инфратузилмани ривожлантиришни белгилаб беради[132].

Айнан ишлаб чиқаришни кластер асосида ташкил этиш ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришни, қишлоқ аҳолисининг манфаатларига йўналтирилган қишлоқларнинг иқтисодий, ижтимоий ва хавфсиз ривожланиши нисбатларини тенглаштиришни таъминлайди. Шу муносабат билан биз яхлит иқтисодий тизим сифатида АМС ва қишлоқ ҳудудларини комплекс ривожлантиришни стратегик бошқаришнинг асосий элементлари сифатида агросаноат ва ижтимоий-иқтисодий кластерлаш механизмидан фойдаланишни таклиф қилдик. Қишлоқ хўжалиги кластерларининг самарадорлиги, иқтисодий фанлар соҳасидаги мутахассисларнинг фикрича, уларнинг ташкилий табиати ихтисослашув ва концентрациянинг уйғунлиги билан боғлиқ бўлиб, буни инновацияларсиз амалга ошириш мумкин эмас, шунинг учун кластерларнинг табиати объектив инновациондир. Инновацион тузилмаларни жойлаштиришнинг мазкур йўналишидаги устувор вазифа қишлоқ яшил туризми, органик ишлаб чиқариш, маълум турдаги маҳсулотларнинг юқори ихтисослаштирилган ишлаб чиқариши, инновацион фаолият каби соҳаларда кластерларни ривожлантиришдан иборат[133].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қишлоқ хўжалиги кластерлари бошқа интеграция шаклларига нисбатан бир қатор афзалликларга эга ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қуйидагилар орқали ҳисса қўшади:

1) ишчи кучи ва етказиб берувчилар, ихтисослаштирилган маълумотлар, муассасалар ва сотиш бозорларининг кенгайиши туфайли корхоналар самарадорлигининг ўсиши;

2) ихтисослаштирилган олий таълим муассасалари ва тегишли илмий-тадқиқот институтлари билан ҳамкорлик қилиш орқали инновацияларни рағбатлантириш;

3) ўзгаришларни тез амалга ошириш қобилияти ва етарли даражада мослашувчанлик, тажрибанинг арзонлиги, рақобатчилар ва кластернинг бошқа аъзолари томонидан босим;

4) кластер аъзолари ўртасида тақсимланиши ҳисобига хавфларни минималлаштириш;

[132] Гиренко И.В. Правовое регулирование агроинновационной деятельности: дис…. канд. юрид. наук. – К., 2010. – 8-9 с.

[133] Задорожная Л.М. Институциональное обеспечение развития рынка инноваций в аграрной сфере: дис…. канд. эконом. наук. – Винница, 2015. – 76 с.

5) ташқи инвестициялардан самарали фойдаланишга, янги корхоналар учун жойни яхшироқ визуаллаштириш, зарур хомашё, бутловчи буюмлар ва ишчи кучи мавжудлиги ҳисобига корхоналарни ташкил этишга кўмаклашувчи кластер аъзолари ҳаракатларини ички мувофиқлаштириш;

6) қишлоқларда инфратузилмани ривожлантириш[134].

Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш бўйича кластер стратегияси самарадорлигини хорижий тажриба, хусусан, АҚШ, Канада, Австралия, Бразилия, Аргентина, Туркия, Финляндия, Нидерландия, Дания, Польша, Швеция, Италия, Япония, Франция, Португалия, шунингдек Чили давлат раҳбари ташаббуси билан Чили вино кластери ташкил этилганига кенг ва ёркин мисол бўла олади. Кластер ғояси асосида фермерлар, илмий муассасалар, давлат органлари меҳнати бирлашмаси ва хорижий мутахассисларни жалб этиш вино экспортини бир неча баробар ошириш, сифат даражасини сезиларли даражада ошириш ва кўплаб халқаро мукофотларга сазовор бўлиш имконини берди ва узумзорлари икки баравар кўп бўлган Аргентинадан олдинга ўтди. (Ҳозир Чили вино экспорти бўйича дунёда тўртинчи ўринни эгаллайди ва йиллик даромади 3 миллиард АҚШ долларигача, Аргентина эса атиги 11-14-ўринларда туради[135]).

Эквадордаги гул кластери ҳам қизиқарли тарихга эга. Бу мамлакатда кўп миқдорда фойдаланилмаётган қишлоқ хўжалиги ерлари бор эди, улар ундан гулларни етиштириш учун фойдаланишга қарор қилишди, чунки бу алоҳида сегмент юқори рентабелликка эга. Кластер ташкил этилиши ва хорижлик инвесторлар ҳамда Нидерландиядан технология, кўчат ва уруғ олиб келган мутахассисларни жалб этиш натижасида Эквадор гуллар экспорти бўйича дунёда учинчи ўринни эгаллади[136]. Давосда бўлиб ўтадиган Жаҳон иқтисодий форуми (WEF) ўн йилдан ортиқ вақт давомида ҳар йили замонавий иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари ва индексларини ўрганиб, муҳокама қилиб, эълон қилиб келаётгани эътиборга лойиқ. WEFнинг ҳар бир йиллик ҳисоботида “Ички рақобат ва кластерни ривожлантириш” бўлими мавжуд. Ҳисоботнинг ўрганилаётган ва эълон қилинаётган 143 та кўрсаткичлари, қуйи индекслари орасида ўрганилаётган 117 та давлатнинг ҳар бирида иқтисодий кластерлашув ҳолатини тавсифловчи 13 та кўрсаткич мавжуд.

---

[134] Антонюк Г. Кластеры как ключ к развитию сельского хозяйства [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://socrates.vsau.org/ repository/getfile/3613.pdf.

[135] Бизнес-кластеры: тройная сила [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://www.innovations. com.ua/ru/articles/omanage/19558/biznes-klasteri - potrijna-sila.

[136] Кластерная организация аграриев: медлить нельзя объединяться // Агробизнес сегодня. – 2015. – №19 (314). – [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.agro-business.com.ua/ekspertna - dumka/4153-klasterna-organizatsiia-agrariiiv - zvolikaty-ne-mozhna-obiednuvatysia.html.

Кластерларнинг ишлаш амалиётига бағишланган ишларда қуйидаги моделлар ажралиб туради: италян (кластер рақобатбардошлигини ошириш учун турли бирлашмаларга бирлашган кўплаб кичик фирмалардан иборат), япон (кластерда етакчи), Финляндия (кластер бизнес ва инновацияларнинг юқори даражадаги халқаролашувига эга), Шимолий Америка (фирмалар ўртасидаги энг аниқ рақобат аксарият муносабатлар бозор воситачилигида амалга оширилади), Ҳиндихитой (асосан тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, замонавий технологиялар ва жаҳон бозорларига чиқиш) ва Совет модели (бозор муносабатлари ва рақобат минималлаштирилган, ишлаб чиқариш йирик фирмаларда жамланган). Лекин уларни шартли равишда Европа (Полша, Чехия, Венгрия, Бразилия, Австрия, Болтиқбўйи мамлакатлари, Германия, Франция, Дания, Швеция ва бошқалар), Америка (АҚШ, Колумбия, Филиппин, Мексика, Боливия) Арабистон, Япония, Ҳиндистон, Жанубий Корея, Гонконг, Таиланд, Малайзия, Россия йўналишларига гуруҳлаш мумкин.[137] Мутахассисларнинг фикрича, постсовет ҳудудида кластерни ривожлантиришнинг ҳинд-хитой модели энг характерли бўлиб, бу кластерлар илғор технологияларни ўзлаштириш ва жаҳон бозорларига чиқиш учун тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобига йирик халқаро компанияларни жалб қилиш орқали ривожланишидан далолат беради.[138] Хорижий сармояни жалб қилиш зарурлиги ҳақидаги фикрни тўлиқ баҳам кўрар эканмиз, ўз ресурсларимизни сафарбар этиш муҳимлигини ҳам таъкидламоқчимиз, чунки фақат Ғарб давлатларининг ёрдамига умид қилиш аллақачон иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда инқирозларни келтириб чиқарди.

Кластер сиёсатини амалга ошириш давлатнинг ролига қараб қуйидаги тўртта ёндашувга ажратилади:

1) функционал кластер сиёсати, бунда давлат манфаатдор томонлар ўртасидаги ҳамкорликни қўллаб-қувватлайди ва лойиҳани амалга ошириш учун маълум молиявий ёрдам беради;

2) давлат функцияси кластер инфратузилмасини ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида инвестицияларни йўналтириш ва қўллаб-қувватлаш билан тўлдириладиган кластер сиёсатини қўллаб-қувватлаш;

3) давлатнинг қўллаб-қувватлаш функцияси кластерларни ривожлантириш орқали минтақанинг ихтисослашувини ўзгартиришга қаратилган махсус дастурларни амалга ошириш билан тўлдирилганда директив кластер сиёсати;

[137] Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластерларни ташкил этишда Жанубий Корея тажрибасидан фойдаланишнинг йўналишлари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №3. – Б. 39-44.
[138] Николаенко С.М. Мировой и отечественный опыт формирования кластерных структур [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19397/1/3.pdf

4) аралашув кластер сиёсати, бунда давлат ўзининг сиёсатни ишлаб чиқиш функцияси билан биргаликда трансфертлар, субсидиялар ва бошқа фаол тартибга солиш воситаларини тақдим этиш ва унинг аграр иқтисодиётга ихтисослашувини шакллантириш орқали кластерни янада ривожлантириш учун жавобгарликни ўз зиммасига олади[139].

Тегишли давлат сиёсати соҳасидаги икки хил ёндашувни икки давлат - АҚШ ва Япония мисолида таҳлил қилиш ҳам қизиқ, бунда айнан кластерли ёндашув иқтисодий ривожланишнинг инновацион моделини ишлаб чиқишда калитга айланди, хусусан, қишлоқ хўжалиги соҳасида. Японияда йирик корхоналар (корпорациялар) давлат томонидан қўллаб-қувватланса, АҚШда асосан ўрта ва кичик бизнес, шунингдек, инновацияларга рағбатлантирилган хусусий шахслар қўллаб-қувватланади. Шу билан бирга АҚШда йирик кластерлар ҳам муваффақиятли фаолият юритмоқда. Ўз навбатида, маҳаллий экспертлар ҳам Япония, ҳам АҚШ тажрибасини комплекс ёндашув ва уйғунлаштиришни талаб қилмоқда.

Ҳозирги вақтда Европа Иттифоқининг барча давлатлари 2000-йилда Лиссабон саммитида кластер ишлаб чиқариш моделига асосланган минтақавий инновацион тизимларни (РИС) ривожлантириш дастурларини кенг жорий этиш бўйича қарорларини амалга оширмоқда. Ушбу қарорнинг асосий мақсади 2010 йилга қадар билимлар иқтисодиётини ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш, шунингдек, инновацион технологияларни жорий этиш орқали Европа ва унинг жаҳон бозорларидаги асосий рақобатчилари – АҚШ ва Япония ўртасидаги тафовутни камайтириш ниятидан иборат эди. Бундан ташқари, 2007 йил феврал ойида Брюсселда бўлиб ўтган саммитда Европанинг Кластер Манифести тасдиқланди ва 2008 йил 21 январда Стокголмда бўлиб ўтган саммитда Европа Кластер Меморандуми – Европанинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича ҳаракатлар режаси қабул қилинди[140].

Айтиш жоизки, Европа мамлакатларида кластер ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ягона модели мавжуд бўлмаса-да, барча мамлакатларда кластерларни ривожлантириш бўйича ўз давлат дастурлари мавжуд. Шундай қилиб, Францияда кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган бир қатор давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоралари жорий этилмоқда, хусусан: инновацион фаолиятни марказлаштирилган тартибга солиш; саноат эҳтиёжлари учун тадқиқот ва

[139] Гришева И.Ю. Кластеризация как механизм наращивания денежного потенциала АПК. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/ portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/47.pdf.
[140] Ринейская Л.С. Кластеры в современной глобальной экономике // Эффективная экономика. – 2016. – №5. – [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://www.economy.nayka.com. ua/? op=1&z=4971.

ишланмаларни рағбатлантириш; фанни кўп талаб қиладиган бизнес турларини бюджетдан ажратиш; илмий-тадқиқот ишларига инвестициялар учун солиқларни камайтириш. Кластер сиёсати ДАТАР ҳудудий режалаштириш агентлиги томонидан амалга оширилади, унинг асосий мақсади компаниялар ўртасида, шунингдек, Франциянинг минтақавий иқтисодий ривожланишини рағбатлантириш учун компаниялар ва минтақавий таълим ва тадқиқот муассасалари, маҳаллий ҳокимият органлари ўртасидаги ҳамкорликни рағбатлантиришдир. Айрим мамлакатлар кичик бизнесни ривожлантиришга эътибор қаратади ва бунинг учун кластер усулидан фойдаланади. Қолган давлатлар ўз саъй-ҳаракатларини хорижий инвестицияларни жалб қилишга йўналтирмоқда. Чехиянинг ёндашуви қуйидагича: бизнес мамлакатда қолиши учун инвестицияларни жалб қилиш. Бошқа бир гуруҳ давлатлар минтақавий ривожланиш учун кластерлардан фойдаланадилар[141].

Ҳозирги вақтда экспертлар ҳамжамияти, ишбилармон доиралар ва давлат институтлари вакиллари ўртасида кластер фаолияти соҳасидаги давлат сиёсатининг тегишли вектори бўйича турли, баъзан қарама-қарши фикрлар билдирилмоқда. Давлатнинг юқорида қайд этилган жараёнда ҳам тартибга солиш, ҳам ташкилий даражада фаолроқ иштирок этиши зарурлиги тўғрисида кенг тарқалган позиция мавжуд. Шу билан бирга, давлат назоратининг ортиқчалиги ва бизнеснинг ўзи ташаббуси билан кластерлар яратишнинг табиий-объектив жараёнига аралашуви (масалан, эркин иқтисодий зоналар ва технопарклар муваффақиятсиз бошлангани) ҳақида ҳам хавотирлар, шунингдек, Совет Иттифоқининг салбий тажрибаси, бу эрда давлат томонидан барча коммуникацияларни назорат қилиш билан кластерлар турини бошқариш концепцияси мавжуд. Бироқ инвестицияларни жалб қилиш, салоҳиятли кластерларни аниқлаш ва яратиш, тегишли ахборот сиёсатини амалга ошириш босқичида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарурлиги ҳақидаги хулоса деярли бир овоздан қўллаб-қувватланмоқда. Шубҳа йўққи, мазкур жараёнларнинг қонун ҳужжатларида етарли даражада тартибга солинмаганлиги ва ҳуқуқий категория сифатида “кластер” тушунчасининг йўқлиги агроинновацион ривожланиш моделини барпо этишда кластер ёндашувини амалга оширишни секинлаштиради ва мураккаблаштиради. Миллий стратегик тадқиқотлар институти мутахассисларининг фикрича, ишлаб чиқаришнинг кластер ташкилотини ташкил этишнинг ҳуқуқий тартибга солинмаганлиги ва кластер корхоналарнинг ўзини ўзи бошқарадиган хўжалик бирлашмаси

[141] Бизнес-кластеры: тройная сила [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://www.innovations.com.ua/ru/articles/op-manage/19558/biznes-klasteri - potrijna-sila.

сифатида эътироф этилиши мавжуд корхоналарни қўллаш ва янгиларини ишлаб чиқишни имконсиз қилмоқда. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги кластерларини амалий яратиш ва фаолият кўрсатишига оид бир нечта мисоллар мавжуд бўлиб, улар асосан товар ишлаб чиқарувчиларнинг ташаббуси бўлиб ҳисобланади, улар кластерни ривожлантиришнинг жаҳон амалиётидан олинган тажрибага асосланади. Аграр ҳуқуқшунослар ҳам Ўзбекистонда кластерлаштиришнинг устувор йўналишларини аниқлаш бўйича тадқиқот ўтказиш ва тегишли ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш зарурлигини таъкидламоқда.

ХУЛОСА

Бинобарин, кластерли ёндашув инновацияга йўналтирилган иқтисодиётни, айниқса, унинг аграр секторини ривожлантиришнинг глобал тенденцияларидан бири ҳисобланади, десак хато бўлмайди. Ўйлаймизки, қишлоқ хўжалиги соҳасида кластер концепциясини ишлаб чиқишда бизнес ва давлат иштироки моделини танлаш бўйича консенсус излаш, агар юқорида кўрсатилган жараён мақсадга эришиш тамойилига асосланса, самарали бўлиши мумкин. Қишлоқ хўжалигини кластерли ривожлантириш стратегиясини биргаликда ишлаб чиқиш, уни давлат-хусусий шериклик ва марказсизлаштириш тамойилларини ҳисобга олган ҳолда тегишли ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ижобий самара бериши ва инновацион кластерни жорий этишни фаоллаштиришга хизмат қилиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластер: ташкил этишнинг назарий асослари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №2. – Б. 19-25.
2. Гиренко И.В. Правовое регулирование агроинновационной деятельности: дис…. канд. юрид. наук. – К., 2010. – 8-9 с.
3. Задорожная Л.М. Институциональное обеспечение развития рынка инноваций в аграрной сфере: дис…. канд. эконом. наук. – Винница, 2015. – 76 с.
4. Антонюк Г. Кластеры как ключ к развитию сельского хозяйства [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://socrates.vsau.org/ repository/getfile/3613.pdf.
5. Бизнес-кластеры: тройная сила [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://www.innovations. com.ua/ru/articles/omanage/19558/biznes-klasteri - potrijna-sila.
6. Кластерная организация аграриев: медлить нельзя объединяться // Агробизнес сегодня. – 2015. – №19 (314). – [Электронный ресурс]. - Режим

доступа: http://www.agro-business.com.ua/ekspertna - dumka/4153-klasterna-organizatsiia-agrariiiv - zvolikaty-ne-mozhna-obiednuvatysia.html.

7. Муродов Ч., Ҳасанов Ш. Агрокластерларни ташкил этишда Жанубий Корея тажрибасидан фойдаланишнинг йўналишлари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы. 2014. - №3. – Б. 39-44.

8. Николаенко С.М. Мировой и отечественный опыт формирования кластерных структур [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19397/1/3.pdf

9. Гришева И.Ю. Кластеризация как механизм наращивания денежного потенциала АПК. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/ portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/47.pdf.

10. Ринейская Л.С. Кластеры в современной глобальной экономике // Эффективная экономика. – 2016. – №5. – [Электронный ресурс]. - режим доступа: http://www.economy.nayka.com. ua/? op=1&z=4971.

O'RGIMCHAKSIMONLAR SINFINING NOYOB VAKILI – QORAQURT

Ruiddinov Asilbek Husan o'g'li
Qarshi davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Avvaldan insonlar qoraqurt chaqishidan ko'p zarar ko'rib kelganlar. Qoraqurt chaqishidan zaharlangan insonlar orasida o'lim holatlari ham ko'p bor kuzatilgan. Hozirgi kunda biologiya, meditsina fanlarining turli tarmoqlari rivojlanishi tufayli qoraqurt va boshqa zaharli jonzotlarning zahriga qarshi zardoblar foydalanilmoqda.

Kalit so'zlar: *Qoraqurt, urg'ochi, erkak, zahar, tabiat, yashash tarzi, zardob, tog', tur, o'rgimchaksimon.*

ABSTRACT

From the beginning, people suffered a lot from blackworm bites. There have been many cases of death among people poisoned by blackworm bites. Currently, due to the development of various branches of biology and medicine, serums against the poison of blackworms and other poisonous creatures are used.

Key words: *Blackworm, female, male, poison, nature, lifestyle, serum, mountain, species, arachnid.*

KIRISH

Ma'lumki O'zbekiston Respublikasining hayvonot dunyosi boy va rang barangligi bilan ajralib turadi. XX asrning 60-70 yillar ichida tabiat resurslarini talon taroj qilish, qishloq xo'jaligini yuritishdagi ayrim kamchiliklar suv resurslariga nisbatan noto'g'ri munosabat, tirik tabiatning boshqa qismlari bilan birga hayvonot olamiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi. Albatta bundan O'zbekiston o'rgimchaksimonlar sinfi vakillari ham benasib qo'lmadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgan kundan boshlab jamiyatni demokratlashtirish va tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonunchilikni tobora takomillashtirib bormoqda. Respublikamizda yovvoyi tabiatni saqlab qolish maqsadida "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" (1992), dagi qonunning ishlab chiqarilishi respublikamiz tabiatini muhofaza qilish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekistonda 15 turdagi zaharli o'rgimchaksimonlar orasida qoraqurt o'zining kuchli zahar ta'sirga ega ekanligi va yashash tarzi bilan boshqa zaharli o'rgimchak turlaridan ajralib turadi.

Qoraqurt so'zi turk tilidan olingan bo'lib, qora hasharot ma'nosini bildiradi. Boshqa ma'nosi esa, "qora beva" deb yuritiladi. Uning qora beva deb atalishiga sabab,

urug‘langan urg‘ochi qoraqurt qochishga ulgurmagan erkak qoraqurtni yeb qo‘yadi. Shu tariqa urg‘ochi qoraqurt “beva” bo‘lib qoladi.

Bu turni O‘zbekistonning cho‘l - adirlari, tog‘ yon bag‘irlarida, ko‘l, daryo bo‘ylarida, o‘rmonlarda va eski tashlandiq binolarda qayd qilish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qadim zamonlardan beri insonlar qoraqurt chaqishidan ko‘p zarar ko‘rib kelganlar. Qoraqurt chaqishidan zaharlangan inson, ko‘ngilsiz hodisalarga uchragan, o‘lim holatlari ham ko‘p bor kuzatilgan.

Keyingi yillarda biologiya, meditsina fanlarining turli tarmoqlari rivojlanishi tufayli qoraqurt va boshqa zaharli jonzotlarning zahriga qarshi zardoblar ishlab chiqilgan.

Qoraqurtlar O‘zbekistonning 200 dan ortiq hududlarida qayd etilgan. Ammo, hamma joyda ham ular bir tekis tarqalmagan. Jumladan: Surxondaryo viloyatining Sherobod, Derbent, Sayrob; Qashqadaryo vilotining Nishon, Tolimarjon, Muborak, G‘uzor; Buxoro viloyatining Qorovulbozor, Kogon; Samarqand viloyatining Nurobod, Urgut; Jizzax viloyatining Qizulqum, Dashtobod, Zomin; Namangan viloyatining Chust, Pop; Farg‘ona viloyatining Rishton tuman hududlarida keng tarqalganligi ilmiy manbalarda keltirilgan.

Tabiatda tarqalgan hayvonlarni tur sonini saqlash, ko‘paytirish va muhofaza qilish zamonoviy zoologiyaning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Buning uchun avvalambor ushbu hayvon turlarini biogeotsenozlarda tarqalish qonuniyatlarini, o‘ziga xos bioekologik xususiyatlarini atroflicha o‘rganishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Каримова Р.Р., Рахматуллаев А.Ю., Эргашев Н.Э. «Экология и кадастр паукообразних Узбекистана». 8-я Пушинская конфренсия школа молодих ученних – Биология наука XXИ века. 20 – 24 мая 2002 г. Пушина. Т. 2, с 74-75.
2. Михайлов К.Г. «Католог пауков (*Арачнида, Аранеи*) территорий бившего Советского Союза. Москва, 1997, 416 с.
3. Хамраев А.Ш., Боқоев С.Б., Рахматуллаев А.Ю., Жугинисов Т.И., Рустамов Q.Ж. “Ўзбекистоннинг заҳарли ўргимчаклари” Бухоро, 2009, 56 б.
4. Эргашев Н.Э. «Экология ядовитих пауков Узбекистана». Ташкент, Фан, 1990,. 189 с.
5. Рахматуллаев А.Ю., Давронов Б.О.Ўзбекистоннинг захарли ўргимчаклари. Ўқув - услубий қўлланма. “Насаф” нашриёти, Қарши, 2019. 80 б.

XOJANING “MIFTOH UL-ADL” ASARI QO‘LYOZMA NUSXALARI VA ULARNING O‘RGANILISHI

Danabekov Ozodbek Imomali o‘g‘li
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zMU
O‘zbek filologiyasi fakulteti O‘zbek tilshunosligi mutaxassisligi
1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada mumtoz adabiyot namunalarini asliyat asosida o‘rganish, talabalarni qo‘lyozma manbalardan xabardor qilish, ularni mutaxassis sifatida tayyorlash, mumtoz manbalarni qo‘lyozma nusxalar asosida nashr etish, mukammal ilmiy izohlar matnini tayyorlash, tilshunoslik, manbashunoslik va matnshunoslik yo‘nalishida yangi ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri ekanligi, yuksak ma’naviy qadriyatlar, farzandlar tabiyasi, vatanga muhabbat, halollik va boshqa insoniy fazilatlar targ‘ibi bilan yo‘g‘rilgan Xojaning “Miftoh ul-adl” asari, uning qo‘lyozma nusxalari, asarning bugungi yosh avlod tarbiyasi va ma’naviyatini yuksaltirishda dasturilamal bo‘lishi, ta’lim va tarbiyani uyg‘unlikda olib borish zaruriyati kabi masalalar tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: *mumtoz, qo‘lyozma manba, nasta’liq, manbashunoslik, matnshunoslik, ilmiy izohlar, transkripsiya, tabdil, transliteratsiya, ijtimoiy, siyosiy, axloqiy, ta’limiy.*

MANUSCRIPT COPIES OF KHOJA'S WORK "MIFTAH UL-ADL" AND THEIR STUDY

ABSTRACT

In the article, the study of classic literature samples based on the original, informing students about manuscript sources, preparing them as specialists, publishing classic sources based on manuscript copies, preparing the text of excellent scientific comments, new scientific research in the direction of linguistics, source studies and textual studies that carrying out theoretical research is one of the urgent issues today, the work "Miftah ul-adl" by Khoja, which promotes high spiritual values, the nature of children, love for the country, honesty and other human qualities, his manuscript issues such as copies, the programmatic nature of the work in raising the education and spirituality of today's young generation, and the need to carry out education and upbringing in harmony have been researched.

Key words: *classic, manuscript source, nastaliq, source studies, textual studies, scientific comments, transcription, translation, transliteration, social, political, moral, educational.*

KIRISH

Bugun xalqimizning qadimiy tarixi va boy madaniyatini tiklash, buyuk allomalarimiz, aziz-avliyolarimizning ilmiy, diniy va ma'naviy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va targ'ib etish, muqaddas qadamjolarini obod qilish yosh avlodni ularning ezgu an'analari ruhida tarbiyalash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi va izchil davom ettirilmoqda. 2017-yil 24-may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" [142] gi qarorni imzoladi. Qarorda keltirilishicha, hujjat yosh avlodni vatanparvarlik va tarixga chuqur hurmat ruhida tarbiyalash hamda O'zbekistonning jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan mamlakat sifatidagi xalqaro obro'-e'tiborini yanada mustahkamlash, boy yozma merosni saqlash, o'rganish va keng targ'ib qilish ishlarini yangi sifat bosqichiga ko'tarishga yo'naltirilgan.

O'zbek xalqining boy ilmiy-ma'naviy merosi, adabiyot va san'ati haqidagi qimmatli ma'lumotlari qo'lyozma manbalarda aks etgan. Mumtoz adabiyot namunalarini asliyat asosida o'rganish, talabalarni qo'lyozma manbalardan xabardor qilish, ularni mutaxassis sifatida tayyorlash oliy ta'lim tizimida madaniy-ma'rifiy saviyaning oshishiga sabab bo'ladi. Mumtoz manbalarni qo'lyozma nusxalar asosida nashr etish, mukammal ilmiy izohlar, ko'rsatkichlar bilan ta'minlangan tanqidiy matnini tayyorlash, tilshunoslik, manbashunoslik va matnshunoslik yo'nalishida yangi ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Bunda qo'lyozma matn ustida ishlash tajribasiga asoslanib ish olib borish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin.

Millatning kelajagi bo'lgan har tomonlama bilimli va komil yoshlarni tarbiyalashda mumtoz adabiyotimizning durdona asarlarida ilgari surilgan ta'lim va tarbiyaga oid, shuningdek, umuminsoniy g'oyalar targ'ibi alohida kasb etilganligi hech kimga sir emas. Xususan, yuksak ma'naviy qadriyatlar, ota-ona hurmati, oila, farzandlar tabiyasi, vatanga muhabbat, to'g'riso'zlik, halollik, poklik va boshqa bir qancha go'zal insoniy fazilatlar targ'ibi bilan y o'g'rilgan Xojaning "Miftoh ul-adl" nomli didaktik asari bugungi yosh avlod tarbiyasi va ma'naviyatini yuksaltirishda dasturilamal bo'lishi shubhasizdir.

Filologiya sohasida mustaqillikdan so'ng Sharq qo'lyozmalarini o'rganish, qo'lyozma manbalarni topish, ilmiy tadqiq qilish va nashr etish ishlarining keskin jonlanishi, mumtoz qo'lyozmalarni o'rganish tilshunoslik, adabiyotshunoslik va

[142] Mirziyoyev Sh. "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va tar'g'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Qarori.-T., 2017-yil, 24 –may.

matnshunoslik sohasining jadal rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Matnshunoslik sohasining vazifalari, tasnifi, nashr tiplari va prinsiplarining sistemalashtirilmaganligi qo‘lyozma asarlar tadqiqi ustida ish olib borayotgan tilshunos va adabiyotshunoslarimizga manbalarni ilmiy iste’molga kiritish ishlarida muayyan qiyinchiliklar tug‘dirmoqda. Bu esa ma’naviy-ma’rifiy sohadagi islohotlar samarasini oshirish zarurati yo‘nalishdagi ishlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarishni davr talabiga aylantirdi. Filologiyada matn ustida ishlash masalalarida ko‘pchilik tomonidan qabul qilingan yagona qoida yo‘q. Manbashunoslar matn tarixi, tadqiqi va tavsifi ustida ko‘proq bosh qotirsalar, matnshunoslar ularga qo‘shimcha ravishda matn talqini tadqiqiga ham alohida e’tibor qaratadilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mumtoz asarlarni tadqiq etish, yozma manbalarning ilmiy, ma’rifiy, axloqiy-ma’naviy qiymatini belgilash, badiiy jihatlarini yoritish, til xususiyatlarini o‘rganish filologik sohaning asosiy masalalaridan hisoblanadi. Sir emaski, ko‘hna yozma manbalarda xalqimizning turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy ahvoli, urf-odati, an’analari aks etadi. Demak, jamiyat va til tarixidan boxabar bo‘lishda yozma yodgorliklar muhim rol o‘ynaydi. Binobarin, Xojaning “Miftoh ul-adl” asari leksik tarkibini tadqiq etish nafaqat o‘zbek xalqining uzoq o‘tmishini ilmiy asosda yoritish, shuningdek, o‘zbek tili va adabiyoti tarixini o‘rganish nuqtai nazaridan ham g‘oyat muhimdir, bu esa mavzuning dolzarbligini asoslaydi.

Mumtoz adabiy manbalar tili leksik - semantik sathini ham an’anaviy, ham sistem - struktur tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganish yo‘lida qator tadqiqotlar dunyo yuzini ko‘rdi. So‘nggi yillarda ajdodlarimiz qoldirgan boy ma’naviy-madaniy va adabiy merosga munosabat o‘zgardi, ularni o‘rganishga qiziqish tobora ortib bormoqda. Xususan, xalqimiz ma’naviyatida o‘chmas iz qoldirgan ulug‘ adiblarning asarlarini asl manbalardan o‘qib-o‘rganish, ular ijodiga xolis baho berish va targ‘ib-u tashviq etish ishlari keng yo‘lga qo‘yilmoqda. Bugungi kunda ajdodlarimiz ma’naviy merosi, Sharq allomalarining ijodiy merosi har tomonlama o‘rganila boshladi.

Xojaning “Miftoh ul-adl” asari qo‘lyozmasining O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida № 885, №1791 va № 7796 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxalari mavjud. Biz o‘rganayotgan manba qo‘lyozmasi № 7796 inventar raqami ostida saqlanadi. Asar nasta’liq xat turida chiroylik qilib yozilgan bo‘lib, 113^a - 113^b shifalardan iborat[143].

Xoja taxallusi bilan ijod qilgan ulug‘ mutafakkir adib va shoir Ibodulla Sayyid Podshoxoja ibn Abdulvahobxoja o‘zining muhim ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta’limiy mazmunda bitilgan kichik nasriy hikoyalari bilan shuhrat qozongan yirik ijodkordir.

[143] Xojaning “Miftoh ul-adl” asari № 7796 inventar raqamli qo‘lyozmasi.

Adibning hayoti va ijodiy faoliyati haqida uning o‘z asarilari “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” hamda XVI asr adabiy xayol oynasi bo‘lgan Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkir ul-as’hob”tazkirasida ma’lumot keltiriladi[144].

Kichik nasriy hikoyalardan tashkil topgan “Miftoh ul-adl” (“Adolat kaliti”), “Gulzor” singari asarlar hamda “Maqsad ul-atvor” nomli pand-nasihat mazmunidagi doston ijod etgan bu ulug‘ so‘z san’atkorining hayoti va ijodiy faoliyati asosan XX asrning birinchi yarmidan o‘rganila boshlandi. Bu boradagi dastlabki izlanishlarni taniqli adib va adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat boshlab berdi. Xojaning hayoti va ijodiy faoliyati haqida nomzodlik dissertasiyasini yozgan olima Marg‘uba Mirzaaxmedova bu haqda quyidagi mulohazalarini bayon etadi: “Fitrat tomonidan “Miftoh ul-adl” hikoyalarining nashr etilishi Xoja ijodini o‘rganish va unga dastlabki qiziqish boshlanishidan darak beradi” [145]. Tadqiqotchi A.Fitrat, N.Mallayev, V.Zohidov, S.Qosimov singari adabiyotshunoslarning bu boradagi izlanishlarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi.

Shuningdek, u “Miftoh ul-adl”ning yozilgan davrini XVI asr sifatida ko‘rsatadi. Bu fikr keyingi yillarda nashr etilgan majmualarda, hatto taniqli sharqshunos olim E.E.Bertels tadqiqotlarida ham o‘z hukmronligini saqlab qoladi [146]. Adabiyotshunos olim V.Zohidov Xoja va uning asarlari haqidagi maqolalarida “Miftoh ul-adl” XVI asrning taniqli adibi Xoja tomonidan Shayboniyxonning o‘g‘li Muhammad Temur Sultonga bag‘ishlab yozilganligini ma’lum qiladi[147].

“Miftohul-adl” (“Odillik kaliti”) asari mumtoz o‘zbek adabiyoti tarixida muhim o‘rin egallaydi. Asar XVI asrda yaratilgan va u “Gulzor” asarining muallifi Poshshoxo‘ja Abdulvahhobxo‘ja o‘g‘li qalamiga mansubdir. “Miftoh ul-adl”ning muqaddimasidan ma’lum bo‘lishicha, bu asar Shayboniyxonning o‘g‘li shahzoda Temurbekka bag‘ishlangan[148]. “Gulzor”ga kiritilgan hikoyalar har jihatdan “Miftoh ul-adl”ning hikoyalariga tamomila muvofiqdir, ularni konkretlashtiradigan materiallardir. Sharq an’anasi bo‘yicha, asarning oxiriga “Kitobning so‘nggi” deb qo‘yiladi. “Miftoh ul-adl”ning qo‘lyozma nusxalarining so‘nggida esa bu yozuv yo‘q va odatdagi “Bismilloh…”dan keyin “Gulzor” asari boshlanadi. “Gulzor”ning oxirida esa “Kitobning so‘nggi” berilgan. Ba’zi qo‘lyozmalarda “Miftoh ul-adl” bilan “Gulzor” bir kitob shaklida muqovalangan kitobda berilgan. Bu ikki asar o‘zining tili, uslubli, g‘oyaviy va badiiy xususiyatlari bilan ham bir-birga juda yaqin turadi, hatto aytish mumkinki, ular bir kitobdir.

---

[144] Jumaxo‘ja N., Adizova I. O‘zbek adabiyoti tarixi XVI-XIX asr birinchi yarmi. –Toshkent: “Noshir”, 2019. -B.119
[145] Mirzaaxmedova M. Xoja. –Toshkent: “Fan”, 1975. -B.5.
[146] Mirzaaxmedova M. Xoja. –Toshkent: “Fan”, 1975. -B.3-12.
[147] Zohidov V. “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” haqida.-Toshkent, 1961.
[148] Пошшохўжа “Мифтоҳ ул-адл” ва “Гулзор”дан. *ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти.-Тошкент.1962. Б.3.*

Zayniddin Mahmud Vosifiy, Mushfiqiy, Binoiy, Majlisiy va boshqalar o‘sha davr madaniy hayotida katta mavqega ega bo‘lganlar. Shularning ichida “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlarning muallifi Poshshoxoja Abduvahxobxo‘ja ham bor edi. Poshshoxo‘janing “Miftoh ul-adl” asarida davr ijtimoiy voqeligi va ziddiyatlarning ko‘pgina muhim tomonlari ko‘zguda aks etgandek o‘z in’ikosini topgan. Asar 15 bobdan iborat bo‘lib, unda dastlab nazariy-didaktik xarakterga ega bo‘lgan tezislar, so‘ngra turli masallar, hikoyalar keltiriladi. Bu asar yagona syujetga ega bo‘lmay, hikoyalar, masallar to‘plami shaklidan iborat. Asardagi masallarning ko‘pi qaytadan ishlangan folklor asarlar hisoblanadi.

Asarda keltirilgan hikoya va masallar diniy-mistik mazmundagi masallar bilan emas, balki hayotni sevishga, shu hayot masalalari bilan shug‘ullanishga, insonning baxti uchun xizmat qilishga, yovuzlik va zulmni tugatishga qaratilagan mazmundagi ilg‘or g‘oyalar bilan sug‘orilgan hikoyalari bilan qimmatlidir.

Kichik ibratli hikoyalar, mazmunli masallar Sharq badiiy adabiyotida va o‘rta asr hamda uygonish davri Yevropa adabiyotida keng tarqalgan edi. Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi shoirlarning ijodida ham bunday asarlarni ko‘plab uchratamiz. Xususan, “Miftoh ul-adl” mumtoz o‘zbek adabiyoti va tili tarixini o‘rganish nuqtai nazaridan ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Asar jonli xalq tilida yozilgan bo‘lib, unda murakkab, tushunilmaydigan yoki og‘ir jumlalar kam uchraydi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, muallif asar tili haqida *“...Jam qildim bu kitobni turkiy tilina, taqi bu kitobga “Miftoh ul-adl” ot qo‘ydim. Ko‘rkluk koni, ko‘rkluk sultoni davlat saodat shohi shahzodai muazzam Temurbek xazinasig‘a tabarruk uchun taqi bu kitobni bayon va tasnif qilmoqg‘a sabab ul erdikim, olimlar aytibdurlarkim sultonlarg‘a va beklarg‘a va ulug‘larga xizmat qilmoq uch turluk turur. Avval tan xizmati, ikkinchi til xizmati, uchinchi ko‘ngul xizmati. Ammo tan xizmati ul turur kim, qapuda turub xizmat qilsa, taqi til xizmati ul tururkim, doim til birla duo qilsa, taqi ko‘ngul xizmati ul tururkim, har kim bu kitob birla amal qilsa, ikki dunyoda ezgu oti chiqqay, ikkinchi — o‘lganidin so‘ng ul kishiga go‘r azobi bo‘lmag‘ay. Uchinchi — qiyomat kuni olimlar birla, odil sultonlar birla uchmoqg‘a kirgan. Va yana bu kitobn o‘n besh bobga muhtasar qilduk”* kabi ma’lumotni keltirib o‘tadi [149].

“Miftoh ul-adl” va “Gulzor” asarlari pand-nasihat ruhida yozilgan badiiyat namunalari turkumiga mansub asar hisoblanadi. Turkiy tildagi yozma namunalarida bu hodisa (ya’ni pandnoma asarlar yaratish an’anasi) ilk bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ushbu asar shaxs ma’naviyatini

[149] Xojaning “Miftoh ul-adl” asari № 7796 inventar raqamli qo‘lyozmasi, 2[a]-2 [b]

yuksaltirishga xizmat qiladigan didktik manbadir[150]. Xojaning asosan kichik nasriy hikoyalardan tarkib topgan “Miftoh ul-adl” va “Gulzor”asarlari Kaykovusning “Qobusnoma”, Sa’diy Sheroziyning “Guliston”, “Bo‘ston”, turkiy mumtoz adabiyotning eng yirik vakili Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarlariga o‘xshab ketadi. Bunday kichik nasriy hikoyalar ijod etish an’anasi Xoja davriga qadar Nosiruddin Rabg‘aziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida ham ma’lum ma’noda uchrashi kuzatiladi.

“Miftoh ul-adl”, “Gulzor” asarlarining ko‘plab qo‘lyozma nusxalari bir kitob holatida muqovalangan shaklda bizgacha yetib kelgan. Shu bois “Miftoh ul-adl”“Gulzor”ning tarkibi sifatida talqin qilinib kelinadi. Ulardagi mazmun va uslubning uyg‘unligi shunday xulosaga kelishga asos bo‘lgan. “Miftoh ul-adl” o‘n besh bobdan iborat bo‘lib, unda *olimlar, odil sultonlar, zolim podsholar va diyonatsiz beklar, hukmdorlarga mute’ bo‘lmoqlik, shohlarning beklar va vazirlar bilan mashvarat qilmoqlari, hukm chiqarmoq bayoni* singari mavzulardagi ijodkorning mulohazalari hadislaiga tayanilgan holda keltiriladi, ana o‘sha fikrlar tasdig‘i uchun turli hikoyalariga o‘rin beriladi (1-7-boblar).*“Iskandar va Mag‘rib sulton”, “Iskandar va Doro”, “Sulton Mahmud, vazir va ikki boyqush”, “Sulton Mahmud g‘aznaviy va Ayozi Xos”, “Bahrom Go‘r, uning vaziri Rostiravshan va cho‘pon”, “Mahmud g‘aznaviy va tolibul ilm”, “No‘shiravon va Ozarbayjon begi”, “Mo‘min podshoh va tundagi o‘g‘rikr”* kabi. Shuningdek, 8-15-boblarida *da’vo qilmoq, ont ichmoq, o‘g‘rilik, zino haddi, quzb haddi, ta’zir haddi, g‘azot haddi, sayd qilmoqning bayoni* kabi xilma-xil masalalar haqida adibning mulohazalari keltiriladi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, qo‘lyozma matnini badiiy va lingvistik jihatdan tadqiq etish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Qo‘lyozmaning xat turi, yaratilgan davr va matn xususiyatlaridan tortib, nashr ko‘rinishigacha bo‘lgan tadqiqotni amalga oshirish lozim. Shuningdek, matniy tafovutlarni tahlil qilish, transliteratsiya va tabdildagi yo‘l qo‘yilgan kamchilik va nuqsonlarni aniqlash, qo‘lyozma tavsifini amalga oshirish, tekstologik belgilarni aniqlash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Xoja hikoyalari sodda va ravon uslubda yozilganligi, o‘ziga xos tuzilishi, g‘oyaviy-badiiy jihatdan mukammalligi va til xususiyatlari nuqtai nazaridan nihoyatda qimmatli manbalardan biri bo‘lib, farzandlar tabiyasi, vatanga muhabbat, halollik va boshqa insoniy fazilatlar targ‘ibiga bag‘ishlagan, uning bugungi yosh avlod tarbiyasi va ma’naviyatini yuksaltirishdagi o‘rni beqiyos.

[150] М.Холмурадова. “Кутадғу билиг”лексикаси. Фил.фан. бўйича Фалсафа доктори (PhD)дисс…-Тошкент, 2018.-Б.14.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh. “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va tar’g‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qarori.-T., 2017-yil, 24 –may.
2. Jumaxo‘ja N., Adizova I. O‘zbek adabiyoti tarixi XVI-XIX asr birinchi yarmi. – Toshkent: “Noshir”, 2019.
3. Xojaning “Miftoh ul-adl” asari № 7796 inventar raqamli qo‘lyozmasi.
4. Mirzaaxmedova M. Xoja. –Toshkent: “Fan”, 1975.
5. Zohidov V. “Miftoh ul-adl” va “Gulzor” haqida. -Toshkent, 1961.
6. Poshshoxўja “Miftoh ul-adl” va “Gulzor”dan. *ЎzSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti.-Toshkent.1962.*
7. М.Холмурадова. “Қутадғу билиг”лексикаси. Фил.фан. бўйича Фалсафа доктори (PhD)дисс…-Тошкент, 2018.

RAUF PARFI LIRIKASIDA MUALLIF OBRAZI

Tog‘aymurodov Malik Tog‘aymurodovich,
Qarshi davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

XX asrning 60-yillarida o‘zbek she’riyatining yangi avlodi ijod maydoniga chiqdi. Bu – Abdulla Oripov, Erkin Vohidov va Rauf Parfilar avlodi edi. Bu avlod ijodi o‘zbek adabiyotiga hissiyot jilvalari aks etgan she’riyatni qaytardi. “O‘zbek xalqini tuyg‘ulari quruqlashib qolishdan asrab qoldi”. She’riyatimizga yangicha she’riy shakllar, yangicha mazmun, xullas, ko‘ngil she’riyatini olib kirdi. Bu avlod vakillari orasida zamondoshlar ta’biri bilan aytganda “Parfizm” oqimiga asos solgan Rauf Parfining o‘rni beqiyos. Ushbu maqolada shoir Rauf Parfi lirikasida muallif obrazi talqini masalasi tadqiqqa tortilgan.

Kalit so‘zlar: *muallif obrazi, lirika, poetika, Rauf Parfi, simvol, adabiyot.*

АННОТАЦИЯ

В 60-х годах 20 века в поле творчества вышло новое поколение узбекской поэзии. Это было поколение Абдуллы Орипова, Эркина Вахидова и Рауфа Парфи. Творчество этого поколения вернуло в узбекскую литературу поэзию с отражением эмоций. «Он спас узбекский народ от иссушения его чувств». Он привнес в нашу поэзию новые поэтические формы, новое содержание, конспект, душевную поэзию. Среди представителей этого поколения несравнимо место Рауфа Парфи, основавшего, по выражению современников, движение «парфизм». В данной статье исследуется вопрос интерпретации образа автора в лирике поэта Рауфа Парфи.

Ключевые слова: *образ автора, лирика, поэтика, Рауф Парфи, символ, литература.*

KIRISH

Rauf Parfi O‘zturk asli nasabi farg‘onalik (Vodildan) bo‘lib, 1943-yilning 27-sentabrida Toshkent viloyati, Yangiyo‘l tumani Sho‘ralisoy qishlog‘ida Parfi Muhammad Amin (1893-1955) va Sakina Isabek (1913-1995) oilasida dunyoga keldi. Boshlang‘ich va o‘rta ta’limni “Sharq yulduzi” (1-7 sinflar), Sho‘ralisoy (53-maktab, 8-9-sinflar), Yangiyo‘l shahridagi Alisher Navoiy (10-11 sinflar, kechki) maktablarida oldi. 1960-1965-yillarda Toshkent Davlat Dorilfununining (hozirgi O‘zMU) jurnalistika fakultetida o‘qidi. U o‘zining “Eng uzoq yozilgan tarjimayi holim” she’rida shunday yozadi:

Tavalludim: 43, mezonning yigirma yettisi,
Otam bog‘bon. Savodsiz, bizningcha,

Onam pillakor. Savodsiz, bizningcha.
Ilm olishga vaqtlari bo‘lmagan ularning.
Qishloq maktabi. Shahar maktabi. Kechki.
So‘ngra barcha tirikchilik maktablari.
Balog‘at guvohnomasi.
Toshkent Dorilfununi.
Talabalikning yakuni.
Talabachilikning boshlanishi.
Kasbim: har qanday maktab.
Ilova: Sevaman she’rni.
She’riyat…
She’r deb atash mumkin bo‘lsa birinchisin yozgan kunim:
53. 5-mart.
Dars: Alisher Navoiydan to Abdulla Orif.
Aleksandr Pushkindan to Viktor Sosnora.
Keyin,
Men bilgan shoirlar.
Men bilgan achchiq-chuchuk besanoq saboq.
Qo‘limdan kelmaydigan ish:
she’r yozmaslik.
Niyatim:
Tinish belgilari singari sodiq bo‘lmoq – kasbimga,
darslarga
va orzularga.
O‘lim?.. Darvoqe…
O‘lim bilan chiqisholmayman.
Ammo Alloh – O‘zi bilgichdir[151]*!*

Ushbu she’rda shoirning nafaqat hayot yo‘li, balki ijod, e’tiqod yo‘li ham aks etib turadi. She’rning har bir misrasidan shoir hayoti haqidagi ma’lum bir haqiqatlarni anglash mumkin:

Tavalludim: 43, mezonning yigirma yettisi,
Otam bog‘bon. Savodsiz, bizningcha,
Onam pillakor. Savodsiz, bizningcha.
Ilm olishga vaqtlari bo‘lmagan ularning.

Shoirning boshqa ko‘pgina she’rlari kabi ushbu misralari ham achchiq kinoya bilan bitilgan. Unda sho‘ro siyosati qurboni bo‘lgan mazlum xalqimizning taqdiri aks

[151] Рауф Парфи. Туркистон руҳи: Сайланма. Тошкент: “Sharq”, 2013. – Б. 20

etib turadi. Sababi aksariyat hollarda bosqinchilar “savodsiz”ga chiqargan ota-bobolarimiz Navoiyni o‘qib tushunadigan darajada “savodsiz” bo‘lishgan. Jumladan, Rauf Parfining ajdodlari ham Turkistonning ma’rifatli kishilaridan edilar. Otasi Parfi Muhammad Aminning ham eskicha, ham yangicha ma’lumoti bo‘lib, fors-tojik, usmonli turkcha va rus tillarini yaxshi bilgan. Rus bosqiniga qadar, undan keyin ham bir muddat turli mahkamalarda tarjimonlik-tilmochlik qilgan. Keyinroq bolshevizmning qonli qatag‘onidan jon saqlash uchun umrining oxirigacha barcha hujjatlarda o‘zini “savodsiz”, deb yozdirgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Tavalludim: 43, mezonning yigirma yettisi” deb yozgan Rauf Parfining tug‘ilgan yili va ismi aslida turli hujjatlarda turlicha yozilgan. Shu sababdan ko‘pchilik shoirdan necha yoshga qadam bosganini so‘rashgan, u kishi esa har gal: “Yigirma besh yoshda to‘xtab qolganman…” – deya javob bergan. Birgina ishonchli hujjat jamoa raisi Hamroqul Tursunqulovning kotibi Hamid Azimboyevning uyida saqlangan katta xo‘jalik daftari bo‘lib, unda “…Tursunali Parpiboy o‘g‘li Madaminov 1943-yil 27-sentabrda tug‘ilgan…” deb yozilgan. Garchi, otasi yolg‘iz o‘g‘liga Abdurauf deb ism qo‘ygan esa-da, qarindosh-urug‘lar, shu bola o‘lmasin, tursin deb, Allohdan so‘rab, irim qilishib Tursun Ali otini qo‘yganlar. Xuddi shu ma’noda boshida ikki kokil ham o‘stirib, birini O‘shpirga, birini Shohimardon pirga bag‘ishlaganlar.

1945-yili Parfi Muhammad Amin oilasining boshida alg‘ov-dalg‘ov mojarolar ko‘p bo‘lib o‘tadi. Bu mojarolarga ota-onasining kelib chiqishi boylardan bo‘lganligi asosiy sabab bo‘ladi. Parfining otasi – Muhammad Amin, uning otasi Muhammad Siddiq Norquchoq, uning otasi Muhammad Rasul Farg‘oniy, uning otasi Muhammad Rahim Farg‘oniy… Ota tomondan momosi Josiyat bibi, uning onasi Xosiyat bibi, uning onasi Maryam bibi. Katta bobosi Muhammad Rasul Farg‘oniy Dog‘istonga Imom Shomil qo‘shiniga yordamga borayotgan turkistonlik mujohidlar bilan chor bosqiniga qarshi jangga ketgan ekan. Dog‘istondan turkiycha so‘zlashadigan Maryam degan qizni olib kelib, to‘y qilib uylangan ekan…Ona tomondan bobosi Isabek, uning otasi Musabek. Uning otasi Tolibbek, uning otasi Olimbek… Ona tomondan momosi Qumriniso, uning onasi Chaman beka… Onasining katta momosi Huvaydo pirning nabirasi bo‘lgan.

Urushdan keyingi ilik qurigan yillarda “Birlashuv” jamoa xo‘jaligida otasi bog‘bon, onasi pillakor bo‘lib ishlaydilar. Otasi musallas qilib, o‘rislardan bug‘doyga, karislardan guruchga almashtirib, ocharchilikdan oilasini saqlab qoladi. 1947-yili ota-onasi bilan Vodil, Shohimardon, Jalolobodga boradi. Keyin O‘shga o‘tishadi. O‘shpirga bag‘ishlangan kokilini 1948-yili oldiradi. Birinchi sinfga boradi.

1950-yili ikkinchi sinfga o‘tadi. Darsliklardan tashqari badiiy kitoblarni chanqoqlik bilan o‘qiy boshlaydi. Ota-onasi bilan Shohimardonga boradi. Shohimardon pirga bag‘ishlangan ikkinchi kokilini oldiradi.

Rauf Parfi O‘zturk 1953-yildan e’tiboran birinchi ustozi (otasining do‘sti) shoir Abdurahmon Vodiliy tarbiyasida bo‘ladi. 5-mart kuni ilk she’rini yozadi. Bu haqda u shunday deydi:

She’riyat…
She’r deb atash mumkin bo‘lsa birinchisin yozgan kunim:
53. 5 mart.
Dars: Alisher Navoiydan to Abdulla Orif.
Aleksandr Pushkindan to Viktor Sosnora.
Keyin,
Men bilgan shoirlar.
Men bilgan achchiq-chuchuk besanoq saboq.
Qo‘limdan kelmaydigan ish:
she’r yozmaslik.

U yozgan ilk she’r Stalin vafotiga bag‘ishlangan “Endi qanday yashaymiz?!” degan marsiya edi. Ilk she’rini insoniyat tarixidagi eng zolim shaxsga bag‘ishlagan shoir keyinchalik zo‘rovonlikka qarshi kurashchi, inson huquqlari va erkining himoyachisi bo‘lib yetishdi. Yosh Abdurauf maktab kutubxonasida mavjud bo‘lgan o‘zbek xalq dostonlarining hammasini o‘qib chiqadi. Ammasi Xosiyatbibidan (ertakchi) xalq dostonlarini yozib ola boshlaydi.

1965-yildayoq hayot va abadiyat yo‘lidagi o‘z e’tiqodini bayon etib yozgandi: “Hayot – juda oddiy, go‘yo bir bosh uzumni yeb bitirmak kabi gap, umrning shoh tomirini shart kesmak kabi murakkab, bilasanki, so‘nggi soat bor, bilasanki, senda abadiyat kabi yashamakka qanoat bor, tiriklik mevasi – Men va Sen, aytmakchimanki, onamning qoshida bo‘lay doim, aytmakchimanki, gullar o‘ssin, aytmakchimanki, Turkistonim bir butun bo‘lsin, do‘stlarimdan maktublar olayin, jirkanaman aslini yo‘qotgan oltindan, olmosdan, sotilgan xotindan, pulga chayib olingan nafasdan…” [Ш.Қурбон. Рауф Парфи сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2014. – Б. 90.]

Rauf Parfi qo‘liga qalam tutgan asnolardan e’tiboran she’r – uning uchun qismatga, bir umrlik taqdirga aylangan edi. Adabiyotshunos N.Rahimjonovning fikricha: “Aslida, O‘zbekning shoiri bo‘lish nihoyatda mas’uliyatli. Va lekin, nihoyatda sharafli. Boisi, o‘zbek chaqaloqlarining qulog‘iga aytilgan azon ham she’rdir. Hatto yaqinlarini, qarindosh-urug‘larini so‘nggi manzilga ham yig‘i-yo‘qlovlar, marsiyalar aytib kuzatadi”. Rauf Parfinining nazdidagi shoir “jafokash

shu xilqat aro qora qalamga hamnishin tutingan", "g'amgusor va motamsaro fikr sochayotgan" insondir, norizo odamdir. Ammo uning norizoligi avvalo o'ziga qaratilgan. Insonning "qafas ichra uyg'ongan navo", "toshloqlarda qon yutgan lola" singari ilojsizligi, "havosi so'rib olingan havo"dagi hayoti uni qiynaydi. Shoir 70-yillardayoq yozgani kabi: "Yuzma-yuz kelgandek go'yo o't va suv, Yuzma-yuz keladir shoir va zamon". Zero, "buyuk e'tiqoddir muborak ilhom" va shoirning yuragida qasos yashaydi, unda "sobit intiqom".

Yuksak ideallarga intilgan Rauf Parfining sevib ergashgan shoiri Blok she'rni tushuntirish imkonsizligini ta'kidlab "dotsentning dastidan dodlagan" satrlarni bitgandi.

U o'zbek she'riy madaniyatidagi sarbast she'r tuzilishini o'zbek xalqining nafaqat orzu armonlari, dard-u alamlari, shu bilan barobar yana tafakkur madaniyati, qalb zarblari, o'zbekona milliy ruhi bilan boyitdi, raufona oksimoron timsollar tizimini yaratdi. Hislar oqimi she'r musiqiyligini hosil etishi – yolg'iz Rauf Parfi ijodiy izlanishlari uchun xos bo'lgan betakror samaradir. Satrlardagi ichki qofiyalanish, alliteratsiya – ohangdosh so'zlar bilan boyitilish she'rning tafakkur to'lqinining ong-shuurlarda mixlanib qolishini ta'minladi. "Taxayyul mayiga termulaman jim" deya zorlangan shoirning taxayyullar asosiga qurilgan majoziy obrazlilik, bu – voqelikni, insonni, ruhoniy hayotni haqqoniy idrok etish yo'llaridan biri.

"…Narsalarga erkimizni bog'lab qo'yganmiz, moddiyatning qulimiz, – deb yozgan edi Rauf Parfi. – Bu "ayyor" aqlning xulosalari, oqil aqlniki emas. Ollohni tanigan banda moddiyatga bog'lanib qolmaydi, u o'zining qorovuli emas. U – O'zining egasi, o'zligini izlayotgan inson". "San'atning vazifasi insonga o'limni anglatishdir… Inson doimo o'lim bilan yonma-yon yuradi. Toshbaqa kosasini bir umr ortib yurganidek, o'z o'limini doimo ko'tarib yurishga mahkum. Menimcha, o'z o'limini ko'tarib yurgan odam Allohga, O'ziga, birovga xiyonat qilmaydi. Xiyonat yolg'onlardan tug'iladi" ("Suhbatdosh" gazetasi, 1999-yil, 2-son, fevral).

"San'atkorning miyasida olam fojeasi aylanadi. She'riyat Alloh odamni yer uchun yaratgani kabi qadimiydir. Yorug' dunyoga kelgan inson bor ekan, inson bo'lib tug'ilgan ekan – Inson haqlari, inson huquqi bordir. Inson Huquqi – She'riyat huquqi. Inson va Tabiat uyg'unligi abadiy, tabiat tartiboti o'zgarmas, ammo inson tabiati o'zgaruvchandir. Muvozanat buzilgan joyda jaholatning qora quyoshi yonib fikr olamini zulmatga chulg'aydi, qonga bulg'aydi. Muborak uyg'unlik yo'lida jafo chekkanlarning karvonboshilari shoirlardir, ehtimol. She'riyat cheksizlikdir, ammo she'riyatning osmoniga boqib cheksizlikning ham cheki bor, deb o'ylaysiz. She'riyat insonning ilkin nafasidir, poyonsiz nafasning moddiylikka aylanishidir, balki.

Shoir haqiqatni gapirmay turolmaydi. Endi shoirning haqgo‘yligini ulkan-ulkan yolg‘onlar orasida o‘ylab ko‘ring. Zamonning zayliga boq, kimning aravasiga chiqsang o‘shaning qo‘shig‘ini ayt, deydilar. Shoir yolg‘ondan, yuzaki, soxta qo‘shiq aytishdan qo‘rqadi. Aniqrog‘i, shoirning ichidagi iste’dod qo‘rqadi yolg‘ondan. Chunki yolg‘on iste’dodning kushandasi.

Yolg‘on yozgan shoirning ruhi o‘ladi. San’at, mahorat boy berilmaydi. San’at – o‘rganiladigan, mashq bilan hosil qilinadigan narsa. Lekin ruh o‘lgan bo‘ladi. Shoir sinadi. Buni singan shoirning o‘zi ham bilmasligi, to‘xtovsiz quloch-quloch she’rlar yozaverishi mumkin. Keyin biladi. O‘shanda kech bo‘ladi. Balki keyinchalik hushyor o‘quvchilar shoir she’rlarining ruhi o‘lik ekanligini payqaydilar”.

Rauf Parfi she’riyat haqida shunday deydi: “She’riyat cheksizlikdir, ammo she’riyatning osmoniga boqib cheksizlikning ham cheki bor, deb o‘ylaysiz”. [Ш.Қурбон. Рауф Парфи сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2014. – Б. 18.] Ushbu fikrlar Parfi she’riyati bilan bog‘liq achchiq haqiqatlar natijasidir. Shoirning quyidagi satrlari ko‘ngil she’riyatining hammaga ham yoqavermasligi haqidagi ushbu achchiq haqiqatni o‘quvchiga tushuntirib qo‘yadi:

– Bir she’rimning, qarang, boshi yo‘q,
Kesilgan-ku, qarang, oyog‘i.
Muharrirga boqdim, ko‘zim lo‘q,
Axir, qandoq bo‘lar bu yog‘i?!
– Tilingni tiy, – dedi muharrir, –
Yaxshilikni bilmagan hamak!
– Kechiringiz... lekin ko‘p og‘ir
Yolg‘iz qorin bilan yashamak...

Xulosa qilib aytganda R.Parfi biografiyasini chetdan izlashga ehtiyoj yo‘q. Sababi uning har bir she’ri o‘zi, hayoti yoki ijodi, ijod va ko‘ngil olami, hayot va adabiyot haqidagi dunyoqarashidan so‘zlab turadi.

REFERENCES

1. АВАЗНАЗАРОВ, О. (2022). АЛИШЕР НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИДАГИ ЙЎЛ, ЙЎЛОВЧИ, САФАР ВА МАНЗИЛ ТАЛҚИНЛАРИДА БАДИИЙ ТУШЛАРНИНГ РОЛИ. ALISHER NAVOIY XALQARO JURNALI, 2(3).
2. Avaznazarov, O. R. (2020). THE ROLE OF THE IMAGE OF SAKI IN THE NAVOI’S LITERARY AND HISTORICAL MISSION. ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies, 9(3), 1-17.
3. Авазназаров, О. (2023). ALISHER NAVOIY–ULUG ‘YO ‘LBOSHCHI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб

муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(S/1), 76-82.
4. Авазназаров, О. Р. (2019). Соқий образи генезиси. Урганч: Ilm sarchashmalari, 11, 71-75.
5. АВАЗНАЗАРОВ, О. Р. (2019). IMAGE OF WINE IN LYRICS OF NAVOI. Иностранные языки в Узбекистане, (1), 150-162.
6. AVAZNAZAROV, O. (2021). Yo'l obrazi tadqiqiga doir ba'zi mulohazalar.
7. AVAZNAZAROV, O. (2021). ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АДАБИЁТИДА СОҚИЙ ТИМСОЛИНИНГ ЎРНИ.
8. AVAZNAZAROV, O. (2020). "Лайли ва Мажнун" достонида соқий образи.
9. AVAZNAZAROV, O. (2020). "Фавойиду-л-кибар"да соқий образидан фойдаланиш усуллари.
10. AVAZNAZAROV, O. (2020). "Saddi Iskandariy" dostonida soqiy obrazi.
11. Авазназаров, О. (2018). Абдулла Орипов ижодида най тимсоли.
12. Avaznazarov, O. (2019). " Lison ut-tayr" da tush motivi. *" Yoshlik" jurnali*.
13. AVAZNAZAROV, O. (2019). THE ROLE OF THE IMAGE OF SAKI IN THE POEM "HAYRAT UL-ABROR".
14. Нуриддинов, Ш. Б., & Авазназаров, О. Р. (2015). Эпизоды сна в поэме Алишера Навои «Семь планет». Молодой ученый, (12), 942-944.
15. Tog'aymurodovich, T. A. M., & Rahmatulloyevich, A. O. (2023). RAUF PARFI SHE'RIYATIDA RADD BADIIY SAN'ATI. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(2), 217-221.
16. Tog'aymurodovich, T. A. M., & Rahmatulloyevich, A. O. (2023). ALISHER NAVOIY BOLA TARBIYASI XUSUSIDA. Journal of new century innovations, 23(1), 184-187.
17. Inoqova, N., & Avaznazarov, O. (2023). ONA TILI HAQIDAGI SHE'RLARDA TARIXIY XOTIRA TALQINI (ISTIQLOL DAVRI SHE'RIYATI MISOLIDA). Наука и технология в современном мире, 2(9), 58-62.
18. Axadova, H. (2023). ALISHER NAVOIY IJODIDA ODOB KONSEPSIYASI. PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION, 1(6), 15-18.
19. Shermamatova, S., & Shodmonov, G. (2023). AVAZ O'TAR IJODIDA MA'RIFATPARVARLIK. Talqin va tadqiqotlar, 1(21).
20. Shermamatova, S., & Shodmonov, G. I. (2023). MUQIMIY G'AZALINING DARSLIKLARDAGI TALQINLARI TAHLILI. *Наука и технология в современном мире*, *2*(11), 28-33.

21. Ziyayeva, A., & Shodmonov, G. (2023). “DUNYONING ISHLARI” QISSASIDA ONA TIMSOLI. *Наука и технология в современном мире*, *2*(14), 42-45.
22. Рауф Парфи. Туркистон руҳи: Сайланма. Тошкент: “Sharq”, 2013. – Б. 20.
23. Ш.Қурбон. Рауф Парфи сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2014. – Б. 90.

ONA TILI DARSLARIDA LUG‘AT USTIDA ISHLASH

Azamatova Odinaxon Obidovna
Andijon davlat pedagogika instituti
O’zbek tili va adabiyoti kafedrasi o’qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabda lug‘at ustida ishlash metodikasi, uning asosiy yo‘nalishlarini o‘rganish, maktabda nutq o‘stirishning muhim vazifalaridan biri ekanligi hamda lug‘at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo‘nalishlarini ajratish va asoslash, o‘quvchilarning lug‘atini boyitish jarayonini boshqarish haqida so‘z boradi.

***Kalit so’zlar**: maktab, so’z, lug’at, lug’at tarkibi, leksikologiya, nutq, metodika.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье методика работы над лексикой в школе, изучение ее основных направлений, что является одной из важных задач развития речи в школе, а также совершенствование и организация работы над лексикой, выделение и обоснование ее основных направлений, ее речь идет об управлении процессом обогащения словарного запаса учащихся.

***Ключевые слова:** школа, слово, словарь, словарная структура, лексикология, речь, методика.*

ABSTRACT

In this article, the methodology of working on vocabulary at school, studying its main directions, that it is one of the important tasks of speech development at school, as well as improving and organizing work on vocabulary, separating and justifying its main directions, it is about managing the process of enriching students' vocabulary.

***Key words:** school, word, dictionary, vocabulary structure, lexicology, speech, methodology.*

KIRISH.

Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo‘lgan o‘zbek tili xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma’naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta’sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqlariga quloq tutsin. (Sh.Mirziyoyev)

Lingvistika fani jamiyat taraqqiyotining, gullab-yashnashining eng muhim, eng asosiy, tengi yo‘q mezonlaridan biri til – aloqa quroli ekanligini tasdiqlash va

isbotlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, u ta’lim oluvchiga ona tili imkoniyatlarini ayni bir fikrni, narsa-hodisani yuzlab usullar bilan ifodalash yo‘llarini yetkazish bilan unda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga, ona tilida fikrlash va ona tili qurilishining o‘ziga xosligi, boshqa tillardan tubdan farq qilishi, olamni “o‘zicha” aks ettirishni singdirish bilan milliy ong, milliy dunyoqarash, milliy g‘urur va mafkurani shakllantirishda mustahkam poydevor vazifasini o‘taydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Leksikografiya (yunoncha leksikosdan – va so‘ziga ishora qiladi ...grafika) – tilshunoslikning kompilyatsiya qilish amaliyoti va nazariyasi bilan shug‘ullanadigan bo‘limi. Amaliy shakllarni ishlab chiqishda leksikografiya turli xalqlarda 3 ta o‘xshash davr ajratiladi:

1) so‘zgacha bo‘lgan davr. Asosiy vazifa – tushunarsiz so‘zlarni tushuntirish;

2) ilk so‘z boyligi davri. Asosiy vazifasi adabiy tilni o‘rganish bo‘lib, u ko‘plab xalqlar uchun so‘zlashuv nutqidan farq qiladi;

3) rivojlanish davri leksikografiya milliy adabiy tillarning rivojlanishi bilan bog‘liq. Asosiy vazifa – tilning lug‘at tarkibini tavsiflash va normallashtirish, jamiyatning til madaniyatini oshirish. Zamonaviy leksikografiya ma’lum bir davr jamiyati haqidagi bilimlar to‘plamini qayd etadigan lug‘atlarning muhim ijtimoiy funksiyasini ta’kidlaydi. Leksikografiya lug‘atlarning tipologiyasini ishlab chiqadi. Monolingual leksikografiya (tushuntirish va boshqa lug‘atlar), ikki tilli leksikografiya (tarjima lug‘atlar) alohida ajralib turadi: ta'lim leksikografiyasi (til o‘rganish uchun lug‘atlar), ilmiy-texnikaviy leksikografiya (terminologik lug‘atlar). Terminologik lug‘atlar – bu bilim yoki faoliyatning bir yoki bir nechta maxsus sohalari terminologiyasini o‘z ichiga olgan lug‘atlar. Har qanday lug‘at lug‘at yozuvlaridan iborat. Lug‘at yozuvi lug‘atning asosiy tarkibiy birligidir; lug‘atdagi sarlavha birligini tushuntiruvchi va uning asosiy xususiyatlarini tavsiflovchi matn. Lug‘at yozuvining tuzilishi lug‘atning vazifalari bilan belgilanadi. Ammo har qanday lug‘atning lug‘at yozuvi bosh so‘z bilan boshlanadi [boshqatarzda: bosh so‘z, lemma, qoraso‘z (odatda bosh so‘zni belgilaydigan qalin turdan)]. Sarlavhali yozuvlar to‘plami lug‘atni yoki lug‘atning chap tomonini tashkil qiladi. Lug‘atning o‘ng tomoni sarlavha birligini tushuntirib beradi. Izohlovchi lug‘atning o‘ng qismi, qoida tariqasida, zonalarni o‘z ichiga oladi: so‘zning Grammatik xususiyatlari, talqini, ma'no turi (to‘g‘ridan-to‘g‘ri, ko‘chma); rasmlar (iqtiboslar, so‘zlar); hosila uyasi; "zarhombo" deb ataladigan qism (frazeologizmlar) va boshqalar. Har bir lug‘at uchun o‘ng qismning zonalari ishlab chiqilgan. Barcha lug‘at yozuvlarining yig‘indisi lug‘at korpusini tashkil qiladi. Korpusga qo‘shimcha ravishda har qanday lug‘atda so‘z boshi, "Lug‘atdan qanday foydalanish kerak" bo‘limi mavjud (ba'zi sabablarga ko‘ra

uni hech kim o‘qimaydi); shartli qisqartmalar ro‘yxati va boshqalar. Lug‘at muammo sileksikografiyada markaziy masalalardan biridir, chunki so‘zlarni tanlash lug‘at turini ham, so‘zlarni tavsiflash xususiyatini ham belgilaydi. Masalan, me'yoriy izohli lug‘atda faqat adabiy tilning so‘zlari lug‘at tarkibiga kiradi, shuning uchun soxta lug‘at chiqarib tashlanadi: xalq tili, jargon, sheva so‘zlari. Orfoepik lug‘atning lug‘ati faqat qiyinchilik va talaffuz variantlari va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Lug‘atlar har xil turda bo’lishi mumkin. Avvalo, ularani ikki guruhga bo‘linadi: ensiklopedik va lingvistik. Ensiklopediya va ensiklopedik lug‘atlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular so‘zlar nemas, balki ma'lum so‘zlar bilan ifodalangan voqelikni (ob'ektlar va shaxslar, hodisalar va tushunchalar) tushuntiradi. Ensiklopediya so‘zi qadimgi yunonlardan kelib chiqqan bo‘lib, ular tomonidan "bilim doirasi", "bilimning butun doirasida o‘rganish" degan ma'noni anglatadi. Har qanday ta'lim darajasidagi har qanday o‘quvchi entsiklopediyadan qiziqqan mavzu bo‘yicha kerakli ma'lumotlarni topishi mumkin. Ensiklopediya o‘z-o‘zini tarbiyalashning muhim vositasidir. Bu ensiklopediyaning tuzilishini, materialni yoritishning mazmuni va tamoyillarini belgilaydi. Umumjahon ensiklopediyalar va ensiklopedik lug‘atlar bilan bir qatorda falsafa, tarix, texnologiya, matematika, fizika, qishloq xo‘jaligi, tibbiyot, konchilik, diplomatiya, pedagogika, adabiyot va boshqa ko‘plab sohalarga oid entsiklopediyalar va qomusiy lug‘atlar mavjud. Bular maxsus ensiklopediyalar va ensiklopedik lug‘atlardir. Ularning vazifasi tegishli bilim, san'at, ishlab chiqarish va hokazo sohasi tushunchalarini (hodisalar o‘zini) ma'lum bir doirada tushuntirish, bu tushunchalarni bildiruvchi so‘zlarni alifbo tartibida joylashtirishdir. Lug‘atda tasvirlangan so‘zlar (lug‘atlar) soni lug‘at hajmi. Odatda lug‘at hajmi haqida ma'lumot lug‘atning sarlavha sahifasida yoki izohida beriladi. Lug‘atga kirish komponentlari to‘plami lug‘at turiga qarab belgilanadi. Misol uchun, komponentlarning eng to‘liq to‘plami tushuntirish lug‘atlarida, eng kami – imlo va shunga o‘xshash bir tomonlama lug‘atlarda keltirilgan. Ba'zi tushuntirish yoki o‘quv lug‘atlari shunchalik ko‘p tavsif parametrlarini qamrab oladiki, ularning har biri maxsus zonada (vizual, grafik jihatdan) ajralib turadi: grammatika zonasi, moslik zonasi, ma'no zonasi, rasmlar zonasi va boshqalar. Lug‘atlar tipologiyasi. Lug‘atlarning tipologiyasi ideal lug‘at (ya'ni lug‘at turi, namunasi sifatida) tushunchasiga asoslangan ilmiy tasnifidir. Biroq, u odatda amaliy asosda qurilgan, ya'ni, mavjud lug‘atlar bo‘yicha. Shuning uchun biz bu ma'noda lug‘atlarning ilmiy tipologiyasi haqida emas, balki faqat uni qurish tamoyillari haqida gapirishimiz mumkin. Shunday qilib, lug‘atlarni tasniflashning bir nechta yo‘nalishlari yoki parametrlari mavjud bo‘lib, biz ularni asos qilib olamiz: lingvistik, semiotik, rasmiy va ijtimoiy-pragmatik.

So‘z tilning ma’no bildiradigan asosiy birligidir. So‘z va so‘z birikmasi aniq narsalarni, mavhum tushunchalarni, hissiyotni ifodalaydi. Tilda mavjud bo‘lgan barcha so‘z va iboralarning yig‘indisi lug‘at tarkibi yoki leksika deyiladi. Leksikologiya o‘zbek tilining lug‘at tarkibini o‘rganadigan bo‘limdir.Leksikologiya lug‘at tarkibidagi so‘zlaming nutqda ma’no ifodalash xususiyati, qo‘llanish faolligi, boyib borishi, ba’zi so‘zlarning eskirib, iste’moldan chiqib ketishi, ma’no ko‘chish hodisasi kabilarni o‘rganadi. Shu sababli leksikologiya lug‘at ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi. Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan, mazmunga mos so‘z va so‘z birikmalarining ma’lum izchillikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lug‘ati qanchalik boy va rivojlangan bo‘lsa,uning nutqi ham shunchalik boy bo‘ladi; o‘z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug‘atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o‘stirishning muhim sharti hisoblanadi.

Amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etishda interfaol usullar va lug‘atlardan foydalanish. Binar oppozitsiya usuli - Ikkilik qarama-qarshilik dunyoni oqilona aniqlashning universal vositasi bo‘lib, unda ikkita qarama-qarshi tushuncha bir vaqtning o‘zida ko‘rib chiqiladi, ulardan biri ma’lum bir sifatni tasdiqlaydi, ikkinchisi esa uni rad etadi. Bu sezgining turli shakllaridan farqli o‘laroq, diskursiv fikrlashning asosiy xususiyati hisoblanadi. Antonimlar so‘zlar asosida:

1. leksikantonimlar— baland - past, uzun - qisqa;
2. Affik- antonimlar — suvli - suvsiz;
3. Sintaktikantonimlar — yuz - bashara.

Taqqoslash (qiyoslash) metodi -Ilmiy bilishning keng tarqalgan metodi bo‘lib, u hamma narsa qiyoslanganda bilinadi degan tamoyilga asoslanadi. Sinonim so‘zlar asosida: Boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror.

Chog‘ishtirish metodi-Filologik hodisalarni tizimli qiyoslashga asoslangan metod bo‘lib, asosan farqli xususiyatlarni ochib berishga qaratilgan metod omonim so‘zlar asosida: Til -tillar Til -o‘g‘iz organi.

Lug‘at bilan ishlash . Lug‘at ilmi -Leksikografiya tilshunoslikning lug‘atlarni o‘rganish va tuzish muammolari bilan shug‘ullanadigan bo‘limlaridan biridir. Aynan u tasniflash bilan shug‘ullanadi, maqolalar dizayni va ularning mazmuniga talablarni qo‘yadi. Lingvistik lug‘atlar eng keng tarqalgan ommaviyl ingvistik lug'atlardan iborat. Til bo‘yicha bular rus, ingliz, nemis, ispan va hokazo lug‘atlardir. Ularning orasidagi o‘rinni tarjima lug‘atlari egallaydi. Ensiklopedik lug‘atlar –Ensiklopedik lug'atlarning o‘ziga xos xususiyati ularning axborot mazmunidir. Ular atrofdagi dunyoning hodisalari va ob'ektlari haqida kerakli ma'lumotlarni olib yuradilar.

Entsiklopedik lug'atlar universal va tarmoqqa bo‘linadi. Universal turli sohalardagi ma'lumotlarni o‘z ichiga oladi. Imlo.uz — bu o‘zbek tilining imlo lug‘atidir. Sayt o‘zbek tilidagi so‘zlardan tarkib topgan. Saytimizda hozirgi zamon yoshlari hayotiga daxldor ommabop so‘zlar, ko‘p marotaba va qayta-qayta xato bilan yoziladigan so‘zlar jamlashtirilgan. Mana shu so‘zlar asosida yaratilgan imlo lug‘ati sayti, 87 000 dan ortiq so‘zni o‘z ichiga olgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, so‘z ma’nosini tushuntirish ustida islash o‘quvchilar lug‘atini boyitadi, nutqini ravonlashtiradi. Ko‘chma ma’noda ishatilgan obrazli so‘zlar va badiiy nutq birliklari matn o‘qilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning ma’nosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar o‘qilganda, undagi allegorik, ko‘chma ma’noda ishatilgan so‘zlarni asarni o‘qishdan oldin yoki o‘qish jarayonida tushuntirib bo‘lmaydi. Lug‘atlar va ma’lumotnomalar hayotimizning doimiy hamrohi bo‘lib, bilimimizni kengaytirish, til madaniyatimizni yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik- Toshkent. Fan, 2007. – B. 255.
2. O’zbek tilining izohli lug’ati. I Magrufova Z.M. Tahriri ostida-M: Русский язык, 1981. 228-б
3. O’zbek tilining izohli lug’ati. 1 jild Madvaliyev A. Tahriri ostida-T.: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.. 624-б.
4. Rasulov R. (2020). Kelajak – til sohiblariniki. Til va adabiyot ta’limi, 7(7), 63-64.
5. Ботирова Ш.И. (2020). Об обучении студентов филологии основам анализа и литературным терминам. Преподаваниеязыкаилитературы, 7(7), 82-83.
6. Botirova, S. (2020). The Role of Artistic Psychology in the Metaphorical Harmony of Man And the Reality of Life. Asian Journal of Multidimensional Research, 9(4), 16-20.
7. Mardonov, S., Khodjamkulov, U., Botirova, S., &Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169.
8. BotirovaSh.I. (2020). For Students of Philology Teaching Literary Conditions of Learning Basic Analysis. Science and Education, 1(5), 110-113.

O‘ZBEKISTONDA QAYTA QURISH DAVRIDA (1980-1990 YILLAR) BADIIY JARAYONNING O‘ZBEK RASSOMLARI IJODIGA TA’SIRI

Ismailova Nodira Ergashevna
Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy Rassomlik va dizayn institute o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekistonda qayta qurish davri (1980-1990 yillar)da badiiy jarayonning o‘zbek rassomlari ijodiga ta’siri o‘rganilib chiqildi. Shuningdek, 1980-1990 yillar)da badiiy jarayonning o‘ziga xosligi tasviriy san’atga ta’siri ijodkorlar ijodida munosib o‘rniga egaligi borasidagi xulosaviy fikrlar tizimli tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *san’at, tasviriy san’at, rangtasvir, janr, manzara, maishiy, badiiy, rassom, ijodkor, tahlil, jarayon.*

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется влияние художественного процесса на творчество узбекских художников в период перестройки (1980-1990-е годы)в Узбекистане. В статье рассмотрено влияние художественного процесса на творчество узбекских художников в период перестройки в Узбекистане (1980-1990 гг.), а также проведен систематический анализ влияния художественного процесса на изобразительное искусство в период перестройки в Узбекистане.

Ключевые слова: *искусство, изобразительное искусство, изобразительное искусство, жанр, пейзаж, бытовой, художественный, художник, создатель, анализ,*

ABSTRACT

The article examined the influence of the artistic process on the work of Uzbek artists during the Reconstruction period in Uzbekistan (1980-1990). The article examined the influence of the artistic process on the work of Uzbek artists during the Reconstruction period in Uzbekistan (1980-1990).Also, 1980-1990) a systematic analysis of the inference that the influence of the specificity of the artistic process on the Fine Arts has its inherent role in the creativity of artists.

Key words: *art, Fine Arts, image color, genre, landscape, drunkenness, artistic, artist, creative, analysis, process*

KIRISH

O‘zbekistonda Qayta qurish davri rangtasviri XX asrning 1980-yillar oxiri va 1990-yillar boshida ro‘y bergan “sotsializm”ning yemirilishi eng ulkan voqea sifatida tarixdan joy oldi. “Qayta qurish”, jadallashtirish shiori ostida boshlangan jarayonlar milliy o‘zlikni anglashning yuzaga kelishiga turtki bo‘ldi. 1980-1990 yillar O‘zbek

xalqining milliy o‘zligini anglashi, milliy ongining o‘sishida juda muhim ahamiyatga ega. Qayta qurish siyosati jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida jiddiy sifat o‘zgarishlarini amalga oshirmagan, jamiyatning yangi mazmun jihatdan yangilanishini ta’minlamagan bo‘lsada, biroq uning natijasida o‘ziga xos milliy uyg‘onish yuz berdi. Qayta qurish O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalarga jon kiritdi, jamiyat uyg‘ondi, milliy o‘zlik ustiga tashlangan pardalar olib tashlandi. 1980-yillarning ikkinchi yarmida O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy voqelik, xalq milliy ongining keskin ravishda o‘sishi jamiyat a’zolarining ijtimoiy faolligini oshirib yubordi[152].

Jahon madaniyati taraqiyoti tarixidan shu narsa ma’lumki, san’at milliy chegaralarni tan olmaydi, uning yutuqlari pirovarida butun insoniyat mulkiga aylanib qoladi. Tasviriy san’at, Fransisko Goyyaning mashhur ta’rificha,-bu irqu millatlaridan qatiy nazar barchaga tushunarli bo‘lgan, insoniyatning “umumiy tilidir”. San’atdagi taraqqiyot milliy mahdudlik va alohidalikni emas, balki, aksincha, kishilar, halqlar va davlatlar o‘rtasidagi ma’naviy qadriyatlar bilan doimiy almashuvini taqazo etadi. San’at asarlari yoki ular haqidagi ahboratni chetga chiqarish va tarqatishni man etish mustabid tuzum va qatiy mafkuraviy senzuraga ega mamlakatlar uchun xos edi. Albatta madaniyat va san’at-muayyan xalqning yutug‘i, zero ular ushbu xalqning milliy xarakteri, unga xos bo‘lgan qadriyatlarni o‘zida mujassam etadi. Lekin, hatto bunday tushunchalar ham rivojlanish jarayonida til rivojida bo‘lgani kabi muntazam ravishda nimanidir ortirib, qaysidir jihatidan ajraydi, biroq abadiy qotib qolmaydi, balki kundalik vaqt oqimida uzluksiz o‘zgarib boradi.[153]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mazkur davrning eng muhim ijtimoiy jarayonlari - oshkoralik va demokratik jarayonlar mustabid tuzum davrida, yillar davomida to‘planib shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohadagi muammolarni yuzaga chiqardi. Qayta qurish mazkur davr san’atida badiiy obrazning hayot haqiqatiga mos kelishi va jamiyat ruhiga, ongiga, tasavvuriga chuqur kirib borishni taqozo etdi. 1980 yillar rangtasviri davr talabi, g‘oyaviy yo‘nalishi va ijodkorning shaxsiy qarashi va professional mahorati asosida ishlanib, o‘ziga xos qaytarilmas joziba kasb eta bordi. O‘zbekistonda Qayta qurish davri rangtasviri XX asrning 1980 yillar oxiri va 1990 yillar boshida ro‘y bergan “sotsializm”ning emirilishi eng ulkan voqea sifatida tarixdan joy oldi. “Qayta qurish”, jadallashtirish shiori ostida boshlangan jarayonlar milliy o‘zlikni anglashning yuzaga kelishiga turtki bo‘ldi. 1980-1990 yillar O‘zbek xalqining milliy o‘zligini anglashi, milliy ongining o‘sishida juda muhim ahamiyatga

[152] M.Jo‘raev“O‘zbekistonning yangi tarixi” 2-kitob. O‘zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent- 2000
[153] Рафаил Тоқтош “Санъатнинг макони хусусида”, //SAN’AT 1-3/1998.

ega. O‘tgan asrning 1980-90 yilarning oxirida O‘zbekiston san’atida uslublashgan va obrazli talqinlarda o‘zgarishi rassomlar ijodida G‘arb va Sharqning o‘zaro aloqasi ifodalana boshladi.

O‘zbekistonda Qayta qurish davri rangtasviri (1980-1990 yiilar) mustaqillikka erishgunga qadar boshidan kechirgan voqealar har bir soha uchun unutilmas tarix bo‘lib qoldi. Jumladan, 1980-yillar o‘rtalaridan boshlangan “qayta qurish” davri madaniyat sohasini ham qamrab oldi. Mamlakat siyosiy rahbariyatining madaniyat sohasini “qayta qurish” aslida ma’naviy jabhada ma’muriy-buyruqvozlik tizimi, rivojlanishining ekstensiv yo‘li yaroqsiz bo‘lib qolganidan darak edi. Ushbu yillarda qo‘lga kiritilgan yutuq va kamchiliklari ham san’atshunoslar nuqtai nazaridan chetda qolgani yo‘q. Bu mulohazalarning barchasi bugungi badiiy hayotda o‘z yechimini kutayotgan jihatlaridan biridir. Shunga ko‘ra, mavjud kartinalardagi badiiylik masalalari, uslubiy yo‘nalishlari, hamda ijodiy jarayonini tadqiq etish, o‘ziga xos ijodiy an’analarni rangtasvir asarlari talqinida o‘rganish dolzarb masaladir. 1980-yillarning o‘rtalariga kelib, o‘zbek rassomlarining asarlarida fundamental o‘zgarishlarga olib keldi. Bir rassomning shaxsiy uslubi o‘zgarishi ko‘pincha sub’ektiv sabablarga ko‘ra sodir bo‘ldi. Uslubni o‘zgartirishga ta’sir etuvchi san’at asari bu rassomga ijodiy safarlar bilan to‘qnashuvlarga duch kelishi mumkinligini anglatdi. Biroq, san’atda tektonik o‘zgarish faqat bir rassomga emas, balki butun avlodga yoki ustalarning muhim guruhiga ta’sir qildi, faqat ma’lum tarihiy o‘zgarish emas balki inqilobiy zarba ham ta’sir etdi. Sovet hududida qayta qurish, so‘ngra erkinlikning tarqalishi yoki oldindan belgilanishi va nihoyat, mustaqillikka erishish O‘zbekistonning rasmiyatchiligida muhim semantik o‘zgarishlar va uslubiy metamorfozalar uchun muhim omil bo‘ldi. 1980-yillarning oxirida, qayta qurish siyosati natijasida, Sovet san’atida ijtimoiy tanqidning yangi tendensiyasi paydo bo‘ldi. Bu hodisaning markazida. Ijtimoiy masalalar doirasida qolib, o‘zbek rassomchiligi o‘zlarining taxminiy vektorini – ijobiydan keskin salbiy o‘zgarishiga olib keldi. Garchi, bu hodisaning mavjudligi qisqa muddatda chuqur mafkuraviy birdamlikni emas balki refleksion uslubni keltirib chiqardi.

XX asrning 1980-1990 yillarida O‘zbekiston rangtasviri o‘ziga xos shakllanish yo‘lini bosib o‘tdi. 1970-yillar san’atida deyarli barcha respublika ijodkorlari asarlarida shaxsiy konsepsiya va turli madaniyatlar sintezining ifodasi mavjud. Rangtasvirda 1970-yillar rassomlari qatoriga B.Jalolov, J.Umarbekov, E.Tulepbaev, K.Orasnepesov kabi rassomlarni kiritishimiz mumkin. Katta regional mashtabda bu davr G‘arb va Sharq madaniyati sintezini o‘zida mujassamlashtirgan. 1960-yillar badiiy mohiyati “milliy maktab – xalq an’analari” sifatida aniqlansa, 1970-yillar badiiy mohiyati esa “rassom, G‘arb va Sharq estetik sistemalari” sifatida namoyon

bo‘ladi.[154] P.Pikasso, S.Dali, G.Erni kabi g‘arb syurrealist rassomlari ijodi B.Jalolov, M.To‘xtayev, A.Ikromjonov, E.Tulepbayev, K.Mullashyev, D.Aliyev kabi rassomlar ijodiga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi. Umuman olganda ushbu davr rassomlari ijodida etnomadaniyatga qiziqish bilan bir qatorda rus san’atiga xos bo‘lgan sotsial echimdagi statiklik va evropa san’tiga hos talqin o‘zaro uyg‘unlashadi. B.Jalolovning “Musiqaning tug‘ilishi” nomli asaridagi ona va bola tasvirlangan fragment kompozitsion echimi jihatdan Leonardo da Vinchining «Madonna Benua» asarini eslatsa, “Yevropaning o‘g‘irlanishi” nomli asar undan keskin farq qilib, o‘zida kubistik echimni ifoda etgan. “Niqoblar bilan raqs” nomli asar portretlarida esa sharq miniatyurasiga xos bo‘lgan ayol obrazlarini ko‘rishimiz mumkin. Ko‘rib turganimizdek rassom ijodida yuqorida aytib o‘tilgan formatsiyalashgan sintez mavjud. XIX-XX asrda Yevropa va rus rassomlari orasida o‘z ijodini Sharq an’analari bilan bog‘lagan ijodkorlar faoliyati o‘z o‘rnida o‘zbek rassomlarining ijodiga ta’sir ko‘rsatgan. Bunda Sharq badiiy g‘oyalari g‘arb rangtasviri kesimida namoyon bo‘ladi. P.Kuznetsov ana shunday rassomlar qatoriga kiritish mumkin. Mazkur rassomning ijodi J.Umarbekov va V.Axunov asarlariga o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Yurtimizning mustaqillikka erishishi nafaqat sotsial hayotga balki san’atning ifoda shakliga, uning asosiy g‘oyalarining shakllanishiga ham sezilarli ta’sir o‘tkazdi. Etnomadaniyat, milliy qadriyatlarni anglash va ularni targ‘ib qilish, o‘z o‘rnida san’atda xususan, rangtasvirda namoyon bo‘ldi. Rassomlar ijodida erkinlik ta’minlandi. O‘sha davrlarda A.N.Ostrovskiy nomli Toshkent teatr va rassomlik institutidagi 1970-yillar oxiri 1980-yillar boshlaridagi va 1990-yillar o‘rtalaridagi muhit bir biridan farq qilgan. Asosiy ideal deb olingan Ilya Efimovich Repin, Vasiliy Ivanovich Surikov va qator rus rassomlari ijodi na’munalariga bo‘lgan e’tibor katta edi. Albatta institut talabalaridan ham shunday ta’lqin talab etilgan.

Yangi oqimlar kirib kelishi bilan badiiy g‘oya va tendensiyaning ikki bosqichi shakllandi. Birinchi bosqichda aktual muammolarni yorituvchi, an’anaviy ta’lqin va patriotik ruhdagi yondashuv bo‘lsa, ikkinchi bosqichda esa etnomadaniyat tarixini ifodalashning falsafiy-estetik ruhdagi novatorlik yondashuvidir. Birinchi bosqichning yuzaga kelishi O‘zbekiston rangtasvirida tarixiy janr rivojini yangi bosqichga ko‘tardi. Yurt qahramonlari, shoir va olimlarini ifoda etuvchi asarlar yaratila boshlandi. Ikkinchi bosqichda ijod qilgan rassomlar esa etnomadaniyat masalasiga shaxsiy falsafiy prizma orqali nazar solishdi. Ushbu yillar J.Umarbekov, L.Ibragimov, A.Mirzayev, E.Tulepboyev, O.Bayterekov, A.Bekov kabi rassomlar ijodining yuqori pog‘onadagi davri edi. Ularning ijodlarida miniatyura poetikasiga, xalq sanatiga,

[154] Н. Ahмедова. Живопис sентральной Азии XX века: традисии, самобытность, диалог.Ташкент 2004. 101-102 стр.

qadimgi monumental freskalarga bo‘lgan e’tibor sezilib turadi. XX asr tasviriy san’atini o‘rganar ekanmiz, uni nafaqat O‘zbekiston doirasida balki g‘arbiy mamlakatlarda qanday kechganiga ahamiyat berish lozim. Ushbu davr tasviriy san’ati postmodernizm oqimi kirib kelishi bilan farqlidir. Shuni aytib o‘tishimiz kerakki, postmodernizm har bir regionda, millat, mamlakat san’atida o‘ziga hos ko‘rinish kasb etadi. Ammo g‘oya va mazmun bir manzilga ega. Ushbu davr badiiy ruhini his qilish, postmodernning o‘ziga hos xarakterli jihatlarini anglashni talab etadi.

XULOSA

Ta’kidlash joyizki 1980-1990 yillarda O‘zbekiston rangtasvirining badiiy jarayoni o‘rganildi va qayta qurish davri (1980-1990 yillar)da badiiy jarayoning o‘zbek rassomlari ijodida asarlarida ko‘zga tashlandi.

1980-1990 yillar mavzuni yoritish jarayonida O‘zbekistonning sovet tuzumi davrida madaniyat va san’at sohalari rivoji “turg‘unlik” holatida bo‘lganda ham badiiy jarayonda qisman siljish mavjud bo‘lgan. Aksariat holda, ijodkorla mustaqil fikr yurita olmasalarda, ulardagi badiiy maxorat va san’atga bo‘lgan ishtiyoq “qayta qurish” davrida sezilarli aks etdi. 1980-yillarning ikkinchi yarmi qayta qurish davri, o‘zbek xalqining milliy o‘zligini anglashi, milliy tafakkurning o‘sishi, qadriyat va an’ana asoslariga qaytish davri sifatida izohlanadi. Qayta qurish O‘zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy voqea-hodisalarga jon kiritdi, jamiyat uyg‘ondi, milliy o‘zlik ustiga tashlangan pardalar olib tashlandi. Diniy, millatchilik yorliqlari yopishtirilgan va o‘rganishi taqiqlangan milliy xarakterdagi ijtimoiy siyosiy, falsafiy voqea, hodisalar, allomalar faoliyatini tadqiq etishga biroz erkinlik berildi. “Qayta qurish”ning eng birinchi natijasi hisoblangan “oshkoralik”, sovet jamiyatining ahvolini tahlil qilish va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda yo‘l qo‘yilgan hatolarga birinchi bor ochiq-oydin baho berishga sabab bo‘ldi. Shu bilan birga o‘zining bir qator salbiy tomonlari bilan ham namoyon bo‘ldi.

O‘zbekiston rassomlarning tarixiy merosni talqin etish konsepsiyasi 1980-yillarning ikkinchi yarmida - Sovet tarixini ijtimoiy tanqid qilish va milliy madaniy merosni badiiylashtirish bo‘lgan.

1980-yillar o‘rtasida kechgan qayta qurish jarayoni, 1991-yilda esa mustaqillikning qo‘lga kiritilishi O‘zbekiston rangtasvirida yangi tendensiyalar paydo bo‘lishida asosiy omil bo‘ldi.

1980-yillarning oxirida sovet san’atida qayta qurish siyosatining natijasi sifatida sotsialistik san’at utopiyalariga teskari bo‘lgan yangicha ijtimoiy talqin tamoyili vujudga keldi.

Rassomlarning ijodida O‘zbekistonda sho‘rolar hokimiyati o‘rnatilgan davr hamda 1980-yillardagi stalincha qatag‘on voqealarini tanqid qiluvchi g‘ayriodatiy noxush kolorit va fojeali ohang yuzaga kelgan.

REFERENCES

1. Jo‘rayev M. “O‘zbekistonning yangi tarixi” 2-kitob. O‘zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent- 2000
2. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. - СПб.: Алетейя, 2000.
3. Хакимов А. Новая живопи Узбекистана. Ташкент, 2015 й.
4. Ахмедова Н. Живопис sентральной Азии XX века: Традици, самобытность, диалог.Ташкент 2004.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

Тураева Санобар Халимовна,
Старший преподаватель кафедры «Социальные науки»
Каршинского инженерно-экономического института

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вопросы социализации личности как процесс формирования личности в определенных социальных условиях, также социальные отклонения существующие в каждом обществе, которое не соответствует общепринятым нормам, в результате чего эти нормы ими нарушаются.

Ключевые слова: *личность, социализация, социальное отклонение, субкультура, девианты.*

ABSTRACT

The article examines the issues of personality socialization as a process of personality formation in certain social conditions, as well social deviations that exist in every society, which dots not correspond to generally accepted norms are violated by them.

Keywords: *personality, socialization, social deviation, subculture, deviants.*

ВВЕДЕНИЕ

Проблема личности - одна из актуальнейших тем современных наук, однако еще до сих пор недостаточно исследованных.

Социализация личности представляет собой процесс формирования личности в определенных социальных условиях, процесс усвоения человеком социального опыта, в ходе которого человек преобразует социальный опыт в собственные ценности и ориентации, избирательно вводит в свою систему поведения те нормы и шаблоны поведения, которые приняты в обществе или группе. Нормы поведения, нормы морали, убеждения человека определяются теми нормами, которые приняты в данном обществе. Термин `социализация` соответствует концепции, согласно которой человек (ребенок) изначально асоциален или его социальность сводится к потребности в общении. В этом случае социальность - процесс превращения изначально асоциального субъекта в социальную личность, владеющую принятыми в обществе моделями поведения, воспринявшую социальные нормы и роли. Считается, что такой взгляд на развитие социальности характерен, прежде всего, для психоанализа.

Понимание процесса усвоения социальных норм, умений стереотипов, формирования социальных установок и убеждений, обучения принятым в

обществе нормам поведения и общения, вариантам жизненного стиля, вхождения в группы и взаимодействия с их членами как социализация имеет смысл, если изначально индивид понимается как несоциальное существо, и его несоциальность должна в процессе воспитания в обществе не без сопротивления преодолеваться. В иных случаях термин `социализация` применительно к социальному развитию личности избыточен. Понятие `социализация` не подменяет и не заменяет собой известных в педагогике и в педагогической психологии понятий обучения и воспитания.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Процесс социализации никогда не кончается. Наиболее интенсивно социализация осуществляется в детстве и юности, но развитие личности продолжается и в среднем и пожилом возрасте. Орвиль Г. Брим (1966) утверждал, что существуют следующие различия между социализацией детей и взрослых.

1.Социализация взрослых выражается главным образом в изменении их внешнего поведения, в то время как детская социализация корректирует базовые ценностные ориентации.

2.Взрослые могут оценивать нормы; дети способны только усваивать их.

3.Социализация взрослых часто предполагает понимание того, что между черным и белым существует множество `оттенков серого цвета`.

4.Социализация взрослых направлена на то, чтобы помочь человеку овладеть определенными навыками; социализация детей формирует главным образом мотивацию их поведения.

К величайшему сожалению, не существует такого счастливого общества, в котором все его члены вели бы себя в соответствии с общими нормативными требованиями. Термин "социальное отклонение" обозначает поведение индивида или группы, которое не соответствует общепринятым нормам, в результате чего эти нормы ими нарушаются. Социальные отклонения могут принимать самые разные формы. Преступники из молодежной среды, отшельники, аскеты, закоренелые грешники, святые, гении, художники-новаторы, убийцы - все это люди, отклоняющиеся от общепринятых норм, или, как их еще называют, девианты.

В простых обществах с небольшим числом членов и несложной структурой норм отклоняющееся поведение легко определяется и контролируется. В обществах со сложной структурой часто противоречивых социальных норм проблема отклонений от общепринятого поведения вырастает до весьма значительных размеров.

Один индивид может иметь отклонения в социальном поведении, другой в личностной организации, третий и в социальной сфере и в личностной организации. Социологов интересуют прежде всего культурные отклонения, т.е. отклонения данной социальной общности от норм культуры. Психологов же интересуют психические отклонения от норм в личностной организации: психозы, неврозы, параноидальные состояния и т.п. Если два этих типа отклонений совмещаются, то отклонение от культурных норм совершается личностью психически ненормальной.

Итак, можно различать два идеальных типа отклонений:

1.индивидуальные отклонения, когда отдельный индивид отвергает нормы своей субкультуры;

2.групповое отклонение, рассматриваемое как конформное поведение члена девиантной группы по отношению к ее субкультуре.

Социальные отклонения играют в обществе двойственную, противоречивую роль. Они, с одной стороны, представляют угрозу стабильности общества, с другой - поддерживают эту стабильность. Успешное функционирование социальных структур можно считать эффективным только если обеспечен порядок и предсказуемое поведение членов общества. Каждый член общества должен знать (в разумных пределах конечно), какого поведения он может ожидать от окружающих его людей, какого поведения другие члены общества ожидают от него самого, к каким социальным нормам должны быть социализированы дети.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Одним из важнейших факторов обучения моральным ценностям и поведенческим нормам служит семья. Когда ребенок социализируется в условиях счастливой, крепкой и здоровой семьи, он обычно развивается как уверенная в себе и в окружении, хорошо воспитанная личность, воспринимающая нормы окружающей культуры как справедливые и само собой разумеющиеся. Ребенок ориентирован определенным образом на свое будущее. Если семейная жизнь в чем-то неудовлетворительна, то дети часто развиваются с пробелами в воспитании, в усвоении норм и с отклоняющимся поведением.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES)

1. Орвиль Г. Брим. Различия между социализацией детей и взрослых. Ресоциализация.Статья. 3.10.2014г
2. Реан А. А., Психология личности. — СПб.: Питер, 2013. — 288 с.

3. Исаев Б. А. Социология в схемах и комментариях : учеб, пособие для СПО — 2-е изд., испр... М.: Издательство Юрайт, 2019. — 124 с..
4. Иванова Д. В. Социология: теория, история, методология.2019 г.
5. Turaeva, S. K. (2023). INTERNATIONAL SOLIDARITY IS AN IMPORTANT FACTOR IN THE PEACE AND WELL-BEING OF OUR PEOPLE. *THE ROLE OF SCIENCE AND INNOVATION IN THE MODERN WORLD*, *2*(4), 66-70.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ИЛК ИСЛОМ ДАВРИДА ОЛИБ БОРИЛГАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Рахматуллаев Умид Ибрагимович
ЎзХИА, мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада илк ислом даврида олиб борилган дипломатик муносабатлар хусусида баъзи мулоҳазалар келтирилган. Ислом тинчлик дини дея таъкидланиб, "Ислом" сўзининг ўзи тинчлик маъносини билдирар экан, ушбу диннинг инсон қадри ҳақидаги мезон ва меъёрлари билан танишиш жуда ўринлидир. Чунки бу нарсаларни билмай туриб тинчлик моҳиятини англаб бўлмайди.

Калит сўзлар: *ислом, дипломатик муносабат, Инсон нафси, Қуръони карим.*

ABSTRACT

This article contains some comments about the diplomatic relations conducted in the early Islamic period. As Islam is said to be a religion of peace, and the word "Islam" itself means peace, it is very appropriate to get acquainted with the criteria and norms of this religion about human value. Because without knowing these things, the essence of peace cannot be understood.

Key words: *Islam, diplomatic relations, Human soul.*

КИРИШ

Инсон нафси (яъни, жони) умумий кўринишда мукаррам ва азиздир. Бу иш – мутлақ, унда ирқ, жинс ёки дин сабабли истисно йўқ. Бу ҳақида Қуръони каримда шундай дейилган:

"Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик" (Исро сураси, 70-оят)[155].

Ушбу азизлик умумий ва шомил бўлиб, мусулмонлар ва мусулмон бўлмаганлар ҳам унинг соясида бўлади. Чунки ҳамма қуруқлик ва денгиздаги уловларга минади, ҳамма пок нарсаларни ейди ва ҳамма Аллоҳ азза ва жалланинг Ўзи яратган кўп жонзотларидан афзалдир.

Аввало, Ислом (дини) манҳажи мусулмон бўлмаганлар масаласини қандай ҳал қилгани ва улар билан қандай муомала қилишини англаб етиш учун

[155] Мансуров А. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Т.: ТИУ, 2014. – Б. 289.

Ислом назариясининг инсон нафсига умумий кўринишда қандай муносабатда эканини билиб олишимиз муҳим. Ушбу азизлик башариятнинг барчасида акс этади, ушбу мукаррамлик Ислом шариатининг барча бандларида ҳар бир инсон учун амал қилади. Бундан ташқари, ушбу шомил қараш Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳар бир сўз ёки амалларида ўз аксини топган. Пайғамбар (с.а.в.) мукаррам башарият билан (гўзал) муомала қилганлар. Уни хорлаш, унга зулм қилиш, ҳуқуқларини поймол қилиш ва шаънини тушириш мумкин эмас. Бу Қуръони карим оятларида, шунингдек, Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётларида очиқ-ойдин намоёндир.

“Аллоҳ тақиқлаган жонни ноҳақ қатл қилмангиз!” (Анъом сураси, 151-оят)[156].

Бу ердаги буйруқ – умумий, у мусулмонларни ҳам, улардан бошқаларни ҳам қамраб олади. Адолат қилиш ҳам шариатга кўра мутлақ, у бўлинмайди. Яъни, фақат мусулмонлар, яқин қариндошлар ёки бошқаларга адолат қилиб, ўзгаларга адолатсизлик қилиш жоиз эмас.

Шариат зулмнинг барча кўринишини инкор этади. Бу ишдан қайтариш ҳақида оят ва ҳадислар жуда кўп. Зулм Қиёматга қадар рад қилинган, балки, Аллоҳ таоло Қиёмат кунидаги ҳисоб-китоб ҳақида шундай деган:

“Биз қиёмат куни учун адолатли тарозилар қўюрмиз, бас, бирор жонга заррача зулм қилинмас. Агар хантал (ўсимлиги) уруғидек (яхши ёки ёмон амали) бўлса ҳам, ўшани келтирурмиз! Биз ўзимиз етарли ҳисоб-китоб қилувчидирмиз” (Анбиё сураси, 47-оят)[157].

Бу ердаги ҳолат ҳам умумий. Қиёмат куни ҳеч бир жонга асло зулм қилинмайди. Ушбу жон Аллоҳга иймон келтирганми, куфр куфр келтирганми, мусулмонми, насронийми, яҳудийми ёки бошқа эътиқоддагилар бўлса ҳам, барибир. Мана шу – ҳар бир инсонга Исломнинг ҳақиқий қараши ва у қадрлаш, эҳтиром ва ҳурмат қарашидир.

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг олдиларидан бир яҳудийнинг жанозаси олиб ўтилгандаги ҳолатнинг ўзи ўзга дин вакилларини эъзозлаш учун етарли далил саналади.

Қайс ибн Саъд ва Саҳл ибн Ҳунайф розийаллоҳу анҳумодан ривоят қилинади. У иккиси Қодисияда эди. Олдиларидан бир жаноза олиб ўтилди ва иккиси дарҳол ўринларидан туришди. Иккисига: “Албатта, у (шу) ерлик[158]”, дейилди. Шунда икковлари айтишди: “Албатта, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг олдиларидан бир жаноза олиб ўтилди ва у зот ўринларидан

[156] Мансуров А. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Т.: ТИУ, 2014. – Б. 149.
[157] Мансуров А. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Т.: ТИУ, 2014. – Б. 326.
[158] Мажусий.

турдилар. Шунда: “У яҳудий(-ку!)” дейилди. У зот: ***“У жон*** (инсон) ***эмасми?”*** дедилар” (Имом Муслим ривояти).

Исломнинг башариятга, тирик жонга бўлган қараши – мана шу![159]

Пайғамбар (с.а.в.) мушриклар ва бошқалар билан сулҳларию урушларида ҳам бағрикенглик принципини татбиқ этдилар. Сулҳлардаги бағрикенгликка Ҳудайбия сулҳини мисол келтириш мумкин. Ушбу сулҳ мушриклар билан мусулмонлар ўртасида тузилган бўлиб, мусулмонларни ҳаж қилишдан ман этганлар. Ҳудайбия сулҳининг аксар бандлари мушриклар фойдасига эди[160].

Тарихчи Тавфиқ Тавил айтади: “Людовик XIV даврида протестантларга қарши жуда қатта қатлиом уюштирилган ва жуда кўпчилик ўлимга маҳкум этилган. Қатл этилишдан нажот топганларга подшоҳ протестантликдан католикликка ўтишни ёки Франциядан бош олиб кетиш ихтиёрини берган. Ўша пайтда протестанларнинг беш юз минг нафари, Голландия, Англия, Пруссия ва Амрерикага кўчиб кетган эди”[161].

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг динда у зотга мухолиф бўлувчилар билан бўлган алоқалари ва у зот билан бир жамиятда яшайдиган шундай кишилар билан бўлган муносабатлари шунчаки тинчлик ёки тинчлик келишуви эмас, балки том маънода яхшилик ва раҳмат алоқаси эди. Биз ҳам агар Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз атрофларида яшайдиган мусулмон бўлмаганларга ўз аҳллари каби муомала қилганлар десак, ҳақиқатдан йироқ бўлмайди. Анас ибн Молик (р.а.) Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ўзга дин вакиллари билан муносабатларини шундай ривоят қилган:

“Расулуллоҳ (с.а.в.)га хизмат қиладиган бир яҳудий хизматкор бор эди. У касал бўлиб қолди. Шунда Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам уни кўргани келдилар, бош тарафида ўтирдилар ва унга: ***“Мусулмон бўл”***, дедилар. Ғулом эса, олдида турган отасига қаради. Отаси: “Абул Қосим (соллаллоҳу алайҳи васаллам)га итоат қил”, деди. Яҳудий хизматкор мусулмон бўлди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам чиқаётиб шундай дедилар***: “Уни дўзахдан қутқарган Аллоҳга ҳамд бўлсин!”*** (Имом Бухорий, Термизий, Ҳоким ва Насоий ривоятлари).

Юқоридаги ҳадисга эътибор бериш лозим, Расулуллоҳ (с.а.в.) хизматкорилари ичида яҳудий ғулом ҳам бор эди. Шу билан бирга унинг Мадинаи мунаввардаги шахсий ҳаётида ҳам бошқа дин соҳибларига яратилган

[159] Доктор Роғиб ас-Сиржоний. Ар-Роҳма фи ҳаяти-р-Росул соллаллоҳу алайҳи васаллам. – Риёз: Ал-марказ ал-ъалмий ли-т-таъриф би-р-Росул соллаллоҳу алайҳи васаллам ва нусротиҳи, 2009. – Б. 223–224.
[160] Қаранг: Муҳаммад Абу Заҳра. Ал-Алақот ад-давлийя фи-л-Ислом. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-арабий, 1995. – Б. 27.
[161] Тавфиқ Тавил. Қисса ал-изтиҳод ад-дийний фи-л-масиҳийя ва-л-ислам (Масиҳийлик ва ислом динидаги таъқиб қиссаси). – Искандария: Дор ал-фикр ал-арабий, 1947. – Б. 97–99.

шароитни яратиб, уларни ўз динларидан қайтармаган эдилар. Кейин у ғулом касал бўлиб қолганда Расулуллоҳ (с.а.в.) уни кўргани уйига бордилар. Ваҳоланки, Расулуллоҳ (с.а.в.) Мадинаи мунавварада энг юқори даражадаги ҳукмрон, яҳудий ғулом эса оддий хизматкор ва ўзга дин вакили эди.

Асмо бинти Абу Бакр (р.а.) ҳикоя қилиб айтади:

“Онам Қурайш иттифоқилигида мушрик ҳолида менинг олдимга келди. Улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам билан аҳд тузишган ва муддатлари онамнинг отаси билан муддатлари билан бирга эди”. Шунда Асмо бинти Абу Бакр розияллоҳу анҳо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан фатво сўраб: “Эй Аллоҳнинг Расули! Онам менга рағбат қилган ҳолда ҳузуримга келибди, унга яхшилик қилайми?”-деди. У зот: ***“Ҳа, унга силаи раҳм қил”***, дедилар (Имом Бухорий, Муслим, Абу Довуд ва Аҳмад ривоятлари).

Расулуллоҳ (с.а.в.) Асмо бинти Абу Бакр розияллоҳу анҳонинг мушрика онасига яхшилик қилишга буюрганлар. Шу билан бирга, Қурайш ўша вақтда мусулмонларга қарши жанг қилаётган эди. Лекин мушрика аёлнинг Мадинага киришига ва Асмо (р.а.)нинг ҳам ва Зубайр ибн Аввом (р.а.)нинг ҳам уйига киришига қаршилик қилмадилар. Зубайр ибн Аввом (р.а.) ўша пайтда давлатнинг энг обрўли кишиларидан эди. Унинг ҳузурида мушриклар билиши зарур бўлмаган кўп сирлар бор эди. Шундай бўлса-да, Расулуллоҳ (с.а.в.) мушрика онанинг мусулмон қизини кўргани келишини маҳрум қилмадилар ва муслима қизнинг мушрика онасига яхшилик қилишидан ҳам қайтармадилар.

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг бошқа бир раҳматларини Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) шундай ривоят қилади: Унда зикр қилинишича, масжид эшиги олдида Умар ибн Хаттоб (р.а.) тоза ипакдан бўлган кийимни кўриб қолади, шунда: “Эй Аллоҳнинг Росули! Мана буни сотиб олиб, Жума куни ва олдингизга келадиган ташрифчилар учун кийсангиз”, дедилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: ***“Ушбу*** (кийим)***ни Қиёматда ҳеч қандай насибаси йўқ*** (одам) ***кияди”***, дедилар. Сўнг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга ундан бир неча кийимлар олиб келинди, улар орасидан бир кийимни Умарга тортиқ қилдилар. Умар: “Эй Аллоҳнинг Росули! Менга уни кийдирдингиз ва сизга Уториднинг кийими ҳақида айтган эдингиз”, деди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: ***“Албатта, мен уни ўзинг кийишинг учун бермадим”***, дедилар. Сўнг Умар ибн Хаттоб бу кийимни Маккадаги мушрик инисига кийдирди (Имом Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Насоий, Ибн Можа, Аҳмад ва Ибн Молик ривоятлари).

Умар (р.а.) ушбу кийимни мушриклардан бўлган инисига ҳадя қилди, Расулуллоҳ (с.а.в.) эса эътироз билдирмадилар ва у зотнинг иқрорлари, суннат

экани, яъни тақририй суннат [162] ҳисобланиши маълум ва машҳур. Имом Нававий роҳимаҳуллоҳ ушбу ҳодисага изоҳ сифатида қуйидаги сўзларини айтганлар: “Бунда кофир бўлган қариндошларга силаи раҳм, эзгулик қилиш ва уларга ҳадя бериш жоизлигига далил бор”[163], деганлар.

Рабийъа ибн Дийлий – жоҳилиятдаги киши бўлиб, кейин мусулмон бўлган – ривоят қилиб айтади:

“Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни Зулмажоз бозорида: ***“Эй одамлар! “Лаа илааҳа иллаллоҳ”, денглар, нажот топасизлар”***, деяётганларини ўз кўзим билан кўрдим. У зот у (бозор)нинг оралиқ (йўл)ларига кирар, одамлар у зот томон жуда тирбанд (яъни, у зот тиқилинчда) эди. Ҳеч ким ҳеч нарса деганини кўрмадим. У зот тўхтамай шундай дер эдилар: ***“Эй одамлар! “Лаа илааҳа иллаллоҳ”, денглар, нажот топасизлар”***. Фақат орқаларида ғилай, икки кокили бор бадбашара одам: “У собий (юлдузларга ибодат қилувчи) ва ёлғончидир”. Мен: “Бу ким?” десам, “Муҳаммад ибн Абдуллоҳ пайғамбарликни зикр қилмоқда”, дейишди. (Яна): “Уни ёлғончига чиқараётган (одам) эса ким?” де (б сўра)дим. “Амакиси Абу Лаҳаб”, дейишди” (Имом Аҳмад, Ҳоким ва Табароний ривояти).

Пайғамбар (с.а.в.) ҳатто Абу Лаҳабнинг очиқ-ойдин тентаклигида ҳам муомаладаги ўз одобларидан четга чиқмадилар. У зот алайҳиссалом одамларни бахт-саодат ва нажотга чақириш йўлида қолдилар. Балки, Набий (с.а.в.) агар улар Аллоҳга иймон келтириб, У Зотга ҳеч нарсани шерик қилмасалар, Охират неъматларидан олдин дунё мулкининг башоратини берганлар.

Ибн Аббос розийаллоҳу анҳумодан ривоят қилинади:

“Абу Толиб касал бўлди ва Қурайш (қабиласидагилар) ҳам, Набий (с.а.в.) ҳам келишди. Абу Толиб олдида бир кишининг ўтирадиган ўрни бор эди. Шунда Абу Жаҳл у зотни ман қилди ва Абу Толибга у зотдан шикоят қилди ва: “Эй инимнинг ўғли, қавмингдан нима хоҳлайсан?” деди. У зот ((с.а.в.)): ***“Албатта, мен у*** (мушрик)***лардан араблар унга эътиқод қиладиган ва уларга ажамлар жизя тўлайдиган биргина калимани хоҳлайман”***, дедилар. У: “Биргина калимами?” деди. ***“Биргина калимани”***, дедилар. (Сўнг) айтдилар: ***“Эй амаки, “Лаа илааҳа иллаллоҳ”, денглар”***. Улар: “Ягона илоҳ! Бизлар бу ҳақда (тавҳид ҳақида) сўнгги динда эшитмаганмиз. Бу фақат бир уйдирмадир”, дедилар. Шунда улар ҳақида Қуръон (нинг ушбу оятлари) нозил бўлди:

[162] “Суннатдаги тақрир Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саҳобаи киромлар томонидан содир этилган баъзи нарсаларни маъқуллашларидан иборат”. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мусталаҳул ҳадис. – Т.: Sharq нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2011. – Б. 21.
[163] Имом Нававий. Ал-Минҳож шарҳ саҳиҳи Муслим ибн Ҳажжож. 14/39.

“Сод. Зикр манбаи бўлмиш Қуръонга қасамёд этаман! Ҳа, кофир бўлган кимсалар (ҳақиқатни қабул қилишдан) ғурурда ва мухолифли кда (доимий)дирлар...
Бизлар бу ҳақда (тавҳид ҳақида) сўнгги динда эшитмаганмиз. Бу фақат бир уйдирмадир”[164] (Имом Термизий, Аҳмад ва Ҳоким ривояти).

Расулуллоҳ (с.а.в.) Мадинага ҳижрат қилганларида у ердаги мушриклар ва яҳудийлар билан юқоридаги йўлни тутдилар, гарчи улар тарафидан қаршилик ва юз ўгириш бўлишига қарамасдан, уларга дўстлик ва лутф билан муомала қилдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга ўзларига етказган жафоларига қарамасдан яхшиликнинг барчасини хоҳлар эдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) билан яҳудийларнинг муомаласи ва муносабати у зотнинг Мадинага келишларини тасодиф деб ҳисобламасалар-да ўта қўпол эди. Барча далиллар ва гувоҳлар яҳудийлар Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг Маккада пайғамбар бўлиб, кейин Мадинага ҳижрат қилишларини жуда яхши билар эдилар. Буни Исроил Волфсон ўзининг яҳудийлар ҳақидаги тадқиқотида ҳам таъкидлайди. Бу яҳудий олими Мисрда докторлик даражасига эришган ва унинг илмий иши, яҳудийларнинг араб ўлкаларидаги тарихига бағишланади. Бу олим кўп фикрларда бизларга қарши чиқса-да, лекин унинг ушбу чиқарган ҳукми ва айтган сўзлари тўғридир. Волфсон айтади: “Биз аниқ айтамизки, яҳудийлар Ислом ҳаракатидан бехабар эмасдилар, чунки ислом ҳаракати яҳудийларнинг сиёсий, тижорий ва ижтимоий манфаатлари билан муттасил боғланган эди. Хусусан, ислом даъватининг Макка даври охирги йилларидан Мадина тарафга йўналишини ва Хазраж қабиласининг улуғлари Расулуллоҳ (с.а.в.) билан алоқа боғлашга истак билдирганларини мулоҳаза қиладиган бўлсак, мусулмонлар ва яҳудийлар ўртасида адоват йўқлигини биламиз. Бани Назир ва Бани Қурайза қабилалари қаршисида яҳудийлар қабиласи уларнинг ҳаракатини текшириб кузатиб борар эди. Биламизки, ислом Ясрибда махфий ҳолда тарқалмаган. Мусъаб ибн Умайр (р.а.) инсонларни Аллоҳ ва Расулига ҳар бир қабила ва уруғларнинг кўз олдида даъват қилган эди. Яна биламизки, яҳудий савдогарлари ҳаж мавсумида ҳам иштирок этиб, савдо-сотиқ қилар эди. Яҳудийларнинг ушбу ишлардан узоқ

[164] Ушбу оятлар Сод сурасининг 1–7-оятлари бўлиб, улар қуйидагилар:
“Сод. Зикр манбаи бўлмиш Қуръонга қасамёд этаман!
Ҳа, кофир бўлган кимсалар (ҳақиқатни қабул қилишдан) ғурурда ва мухолифликда (доимий)дирлар.
Биз улардан илгари қанча авлодни (куфрлари сабабли) ҳалок қилганимизда улар ёрдам сўраб нидо (илтижо) қил ганлар, (аммо у вақт азобдан) қочиб қутулиш вақти эмас эди.
(Макка мушриклари) уларга ўзларидан (башар авлодидан) огоҳлантирувчи (пайғамбар) келганидан ажабландил ар ва кофирлар айтдилар: «Бу (бир) ёлғончи сеҳргардир. (Шунча) илоҳларни битта илоҳ қилиб олибдими?! Ҳақиқатан, бу жуда қизиқ нарса!» Улардан катталари (бир-бирларига) дедилар: «Юрингиз, ўз илоҳларингизга (сиғинишда) сабрли бўлингиз! Албатта, бу ирода этиладиган (бўлиб турадиган) нарсадир. Бизлар бу ҳақда (тавҳид ҳақида) сўнгги динда эшитмаганмиз. Бу фақат бир уйдирмадир””.

бўлиши, бехабар бўлиши ҳақиқатдан йироқдир”[165]. Волфсоннинг фикрларига қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Қуръоннинг маккий оятлари Бани Исроилнинг уламолари, олимлари Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ростгўй эканликларини тасдиқлайди.

Аллоҳ таоло маккий сура саналмиш Шуаро сурасининг 197-оятида шундай марҳамат деган:

“**Ахир,**
(Қуръон ҳақида) Исроил авлоди уламоларининг билишлари улар учун дал ил эмасми?!”

Ушбу оят Маккадаги мушриклар учун бўлиб, унинг маъноси шуки, мушриклар яҳудийлардан Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг сифатлари ҳақида сўраганлар ва яҳудийлар у зотнинг сифатларни ўз китобларида топганлар. Шубҳасиз, яҳудийлар уни кутилаётган пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) эканликларини яхши билган эдилар. Ибн Исҳоқ ҳам уни қўллаб-қувватлайдиган сўзни айтган[166]. У Қурайшнинг Назр ибн Ҳорис ва Уқба ибн Абу Муайтни Ясрибга яҳудий роҳибларидан улар ичидан пайғамбар қилиб юборилган киши ҳақида сўраш учун жўнатганини ҳикоя қилган. Яҳудий роҳиблари Тавротда келган ва фақатгина пайғамбар билиши мумкин бўлган бир неча масалаларни сўрашларини айтади. Ва албатта, икки қурайшлик киши ўша саволларни Расулуллоҳ (с.а.в.)га олиб боради ва улар ҳақида Таврот китобида келган жавобларнинг айнан ўзини айтадилар. Ушбу ҳодиса Каҳф сурасининг нозил бўлишига сабаб бўлган. Бу эса барча учун Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ростгўй, содиқ эканликларини кўрсатиб беради[167].

“Улар саводсиз* элчига – исми ўзларидаги Таврот ва Инжилда ёзилган пайғамбарга (Муҳаммадга) эргашадилар[168]**”** (Аъроф сураси, 157-оят).

Ибн Касир ушбу оят ҳақида бир неча ривоятларни келтирган ва улар – яҳудийларнинг Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг Маккаи мукаррама давридаги ишлари

[165] Исроил Волфсон. The History of Jewshs in Arabia Pre-Islam and Early Islam (Яҳудийларнинг жоҳилиятда ва Ислом пайдо бўлган вақтда араб ўлкаларидаги тарихи). – Қоҳира: Матбаа ал-иътимод, 1927. – Б. 110–112.

[166] Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Ясор, Анас ибн Молик розияллоҳу анҳуни кўрган Ато ибн Абу Рабоҳ ва имом Зуҳрийдан ривоят қилган: “У илм денгизининг турли соҳаларида ростгўй инсон бўлиб, ўзи ривоят қилган нарса борасида жуда нодир маълумотларга эга бўлган. Ҳадислари ҳасан ва ҳасан даражасида бўлиб, кўпчилик уламолар уни саҳиҳ санаганлар. 151 ҳижрий санада вафот этганлар”. Кашшоф китоби. 2/156. Ибн Исҳоқни машҳур сийранавис сифатида ҳам яхши биламиз.

[167] Ибн Ҳишом. Сийра ан-Набавийя. 1/210-211. Ибн Касир. Тафсирул Қуръонил аъзим. 3/98.

[168] Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳақиқатан “уммий”, яъни ўқишни, ёзишни, ҳисоб илмини билмайдиган саводсиз бўлганлар. Ҳадиси шарифда ўзлари: “Биз ёзишни, ҳисобни билмайдиган саводсиз умматмиз”, – деганлар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саводсиз бўла туриб оятларни ўқиб, тафсир қилиб беришларининг ўзи катта мўъжиза. Зеро, агар ёзишни, ўқишни, шеър ижод қилишни билганларида, оятларни ўзи тўқияпти ёки кимдандир кўчириб олиб, бизга ўқиб беряпти, деган шубҳа туғилган бўлур эди.

ҳақида билганликларига ишора қилади. Ушбу барча далиллар яҳудийларнинг ўз китобларида келган Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг сифатларидан бехабар эмасликларидан хабар беради. Улар ўша замонда Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг чиқишларини кутган эдилар. Бир неча вақтлар ўтиб, у зот (с.а.в.) Мадинага ҳижрат қилдилар ва ўша кунларнинг бошланишиданоқ, яҳудийларнинг аҳли китоб бўлгани учун имкони борича яқин бўлишга ҳаракат қилдилар. Улар ҳам юқоридаги Тавротда келтирилган маълумотлари ҳамда пайғамбарни кутаётганликлари туфайли ислом динини қабул қилишлари муқаррар эди. Демак, яҳудийларнинг ўзларида мавжуд бўлган илмий маълумотлар, албатта, у охирги замон пайғамбарининг вақти бўлганлигига ишора қилган ва уларда ушбу пайғамбар ҳақида ўз китобларида келган далиллар ва башоратлар жамланган эди. Бақара сурасининг 146-оятида ҳам уларнинг Расулуллоҳ (с.а.в.)ни ўз ўғилларини билгандек билишлари, танишлари айтилган:

“Биз китоб берган ўша (золим кимса)лар уни (Муҳаммадни) худди ўз фарзандларини танигандек танийдилар ва улардан бир гуруҳи била туриб, (китобларидаги) ҳақиқатни сир тутадилар”.

Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга дўстлик ҳамда лутф қилиб, марҳамат билан муомала қилганлар. Уларни, ер юзидаги тарихий ҳаракатда мўминларга ёрдамчи бўлади деб ҳисоблаганлар. Шундай бўлишига қарамасдан Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг пайғамбарликни эълон қилишларидаги қилган ишлари қандай бўлган?! Яҳудийлардан жуда озчилик инсонлар Расулуллоҳ (с.а.в.)га имон келтирганлар. Кўпчилик эса инкор қилиш ва юз ўгириш йўлини тутганлар. Мусулмон бўлганларининг ҳолатларидан энг машҳурлари уларнинг руҳонийси бўлган Абдуллоҳ ибн Салом (р.а.)нинг мусулмон бўлиш воқеаси саналади.

Уларнинг барчаси раҳмат, кечиримлилик ва Расулуллоҳ (с.а.в.)дан уларга бўлган яқинлашиш, яҳудийлар тарафидан душманлик ва қатиққўллик билан қабул қилинди. Шундай бўлсада, Расулуллоҳ (с.а.в.)ни уларга нисбатан раҳмат ва бағрикенглик, кечиримлилик билан муносабатда бўлиш йўлидан қайтармади. Буларнинг биринчи аломати шуки, Расулуллоҳ (с.а.в.) улар билан яҳудийларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қиладиган келишув, битимларни тузганлар. Ушбу келишув, битимлар уларнинг борлигини эътироф қилар, ажраб туришларини ва мусулмонлардан мустақил эканликларини тасдиқлар эди. Бир вақтнинг ўзида ушбу муомала асослари, балки келишув ҳамкорлик асослари янги ўсиб келаётган (ислом давлати сояси асосида амалга ошаётган) эди. Шундай бўлсада, яҳудийлар тарафидан ёлғонга чиқариш ва мусулмонларни йўлидан тўсиш ҳаракати давом этди ҳамда қўполлик қилишлари ҳам зиёда бўлди. Ҳаттоки макр ҳийлалар, алдовлар даражасига бориб етди. Лекин

Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга нисбатан имкон борича раҳм шавқат билан муомала қилишга ҳарис бўлдилар. Исломдаги адолат ва раҳмат мутлақ иш бўлиб, бирор бир жинс, ирқ ёки дин вакили ундан алоҳида бўлмайди, шунингдек, муайян ҳис туйғулар, алоҳида вазиятлар ҳам уни бекор қилмайди. Исломда зулмни, шафқатсизликни оқлайдиган ҳеч нарса йўқ.

Аллоҳ таоло айтади:

“Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилик қилишга буюради ҳамда бузуқчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтаради. Эслатма олурсиз, деб (У) сизларга (доимо) насиҳат қилур” (Наҳл сураси, 90-оят).

Набий (с.а.в.) айтадилар:

“Ким бир қарич ер борасида зулм қилса, етти қават ер унинг бўйнига осиб қўйилади” (Имом Бухорий, Муслим ва Аҳмад ривоятлари).

Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай деганлар:

Ким зулм билан бирор ҳусуматга ёрдамчи бўладиган бўлса, у (зулмдан) халос бўлмагунча Аллоҳ таолонинг ғазабида бўлади” (Имом Ибн Можа, Абу Довуд ривоятлари).

Мулоҳаза қиладиган бўлсак, ушбу ҳадисларнинг барчаси мусулмонларни ҳам бошқа дин вакилларини ҳам ўз ичига оладиган умумий лафзлар билан келган ва унда тушушнишда бирор бир чигалликни келтириб чиқарадиган нарса йўқ, яъни очиқ-ойдин айтилган. Шу билан Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳар бир мусулмондан зулм қилиш оддий кўринишда бўлса ҳам мусулмон бўлмаганларга зулм қилишга руҳсат берилган, деган эътиқодни бутунлай йўқотиб ташлашни ирода қилганлар. У зот (с.а.в.) ер юзидаги барча инсонга етказишимиз, лозим бўлган ва улар Расулуллоҳ (с.а.в.) ким эканликларини билиши учун қуйидаги сўзларни айтганлар:

“Огоҳ бўлинглар! Ким муъоҳид[169]га зулм қилса, ёки ундан бирон нарсани (ҳуқуқи, ёки бошқа бирор нарсалардан) камайтирса, ёки уни тоқатидан бошқа нарсаларга буюрса, ёки ундан ёмонлик билан бирон нарсани олса, албатта Қиёмат куни унинг ҳужжатлашувчиси, хусуматчиси бўламан”, - деганлар (Имом Абу Довуд ва Байҳақий ривояти).

Бундан ортиқ адолат ёки раҳмат борми?! Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай деганлар:

[169] Исломни қабул қилмаган ва жон бошига олинадиган ўлпон асосида келишиб, мусулмонлар ҳудудида яшовчи киши.

“Гарчи кофир бўлса-да, мазлумнинг дуосидан қўрқинглар, чунки у дуонинг ортида тўсиқ йўқ” (Имом Аҳмад рифояти).

Имом Аҳмад роҳимаҳуллоҳдан қилинган бошқа бир ривоятда у зот (с.а.в.) айтганлар:

“Мазлумнинг дуоси гарчи фожир бўлса-да, мустажобдир. Унинг фожирлиги ўз нафсининг зараригадир” (Имом Ҳайсамий “Мажмаъ аз-завоид” китобларида Имом Аҳмад ва Баззор ривоят қилганини айтиб санадини ҳасан деганлар).

Албатта, бу мазлум ва Аллоҳ таоло ўртасида тўсиқ йўқлигини очиқ-ойдин билдирувчи сўздир. Шу ердан ростгўй мусулмон инсон Аллоҳ таоло уни доимий кўриб, кузатиб турганини ҳис қилганлиги учун ҳеч қачон зулм қилмайди. Ва бу масала ақидавий масала ҳисобланади, Аллоҳ азза ва жалла мазлумга Қиёмат куни золимнинг қаршисида мазлумнинг фойдасига ёрдамчи бўлади. Гарчи мазлум инсон кофир, золим инсон мусулмон бўлса ҳам. Расулуллоҳ (с.а.в.) Қиёмат куни золимга қарши мазлум фойдаси учун уларнинг динидан қатъи назар мазлумнинг фойдаси учун турадилар.

ХУЛОСА

Ушбу ажойиб сўзлар ва маънолар шунчаки, инсон ҳаётида ўрни бўлмаган назарий қоидалар бўлмаган, балки у Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг тутган ишлари, муносабатларида аниқ акс этган. Ушбу маънони у зот (с.а.в.)нинг ҳар бир келишувлари, муомалалари, чиқарган ҳукмлари бизга кўрсатиб беради. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) ривоят қилади:

“Расулуллоҳ (с.а.в.):

“Ким унда фожир ҳолида у билан бирор мусулмонннинг молини ноҳақ олиш учун қасам ичса, Аллоҳ таолога у зот ғазаб қилган ҳолда йўлиқади”, - дедилар. Ашъас иб Қайс айтди: “Аллоҳга қасамки менда шундай воқеа бўлган. Менинг ва яҳудийлардан бўлган бир киши ўртасида ер бор эди. У бош тортди. Буни Набий (с.а.в.)нинг олдиларига олиб бордим. Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.) менга: *“Сенинг ҳужжатинг борми?”* дедилар. Мен: “Йўқ”, дедим. Яҳудийга: *“Қасам ич!”* дедилар. Мен: “Эй Аллоҳнинг Росули агар у қасам ичадиган бўлса, менинг молимни олиб кетади”, дедим. Шунда Аллоҳ таоло

“Аллоҳга берган аҳдлари ва қасамларини озгина баҳога алмаштирадиган кимсалар...” оятини охиригача нозил қилди (Имом Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Термизий ва Аҳмад ривоятлари).

Оятнинг тўлиғи қуйидагича:

“Аллоҳга берган аҳдлари ва қасамларини озгина баҳога алмаштирадиган кимсалар учун охиратда ҳеч қандай насиба йўқдир. (Қиёмат куни) Аллоҳ улар

билан гаплашмайди, уларга (раҳмат назари билан) боқмайди ва уларни оқламайди ҳам. Улар учун аламли азоб бордир” (Оли Имрон сураси, 77-оят).

У ҳам, албатта, жуда нодир ходисадир. Яъни бири саҳобалардан, бошқаси эса яҳудий бўлган икки киши хусуматлашиб қолди. У иккиси Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг олдиларига ҳукм чиқариб бериш учун келдилар. Ва Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз олдиларида улар ўртасида тарафкашликсиз шариатни татбиқ қилишни лозим топдилар. Шариат эса даъво қилувчи Ашъас ибн Қайс (р.а.)га бирор бир далил, ҳужжат келтиришини лозим қилади. Агар у далил келтира олмаса, даъво қилинаётган, яҳудийнинг қасам ичиши кифоя қилади. Шу сабабли иш тасдиқ топади. Бу Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ушбу сўзларидаги мезон, меъёр ҳисобланади. У зот (с.а.в.) айтганлар*: “Даъвогарга ҳужжат (келтириш) лозим, инкор қилувчига эса қасам”* (Имом Байҳақий, Доруқутний, Термизий ривоятлари). Бу саҳобанинг далили бўлмагани учун қийин вазиятда қолади ва ишнинг барчаси яҳудийнинг қасами эвазига у тарафга ўтиб кетади. У саҳоба умидсизликни сезди ва яҳудий ўйланиб ўтирмасдан ёлғон қасам ичишини биларди. Лекин Расулуллоҳ (с.а.в.) шариат бўйича бирор нарсага молик бўлмадилар ва яҳудийнинг фойдасига ишни ҳал қилдилар. Таъкидлаш лозимки, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг мусулмон даъвогарга бўлган раҳматлари, унга қарши даъво қилинаётган яҳудийга нисбатан шафқатсизлик қилишга олиб бормади![170]

[170] Қаранг: Доктор Роғиб ас-Сиржоний. Ар-Роҳма фи ҳаяти-р-Росул соллаллоҳу алайҳи васаллам. – Риёз: Ал-марказ ал-ъалмий ли-т-таъриф би-р-Росул соллаллоҳу алайҳи васаллам ва нусротиҳи, 2009. – Б. 231–247.

PROBLEMS OF ETYMOLOGICAL DEVELOPMENT OF ENGLISH PHRASAL VERBS

Abbasova Nargiza Kabilovna
(PhD), Teacher of FSU
Abdullaeva Nozima Abdusalim qizi,
Master student of FSU
n.abduhalimova2455@gmail.com

ABSTRACT

This article provides the information about the etymological studies of phrasal verbs and the challenges in the process of which the English language faced structural and semantic changes.

***Key words**: phraseology, phrasal verbs, etymology, Old English*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация об этимологических исследованиях фразовых глаголов и о проблемах, в процессе которых английский язык сталкивается со структурными и семантическими изменениями.

***Ключевые слова:** фразеология, фразовые глаголы, этимология, древнеанглийский язык.*

INTRODUCTION

The emergence of the anthropocentric paradigm caused language issues to shift in favor of man and his/her status within society. Language helps an individual to express, illustrate himself/herself as a person and as well as it is a means of delivering cultural heritage, tradition and peculiarities. So, within the paradigm, language is understood primarily as a kind of code, the main manifestation of culture within various linguistic signs and symbols, along with the visual cultural manifestations of the collective, and is “conditioned cultural system of behavior”[171].

As it is known, the most and fastest changing phenomenon is language and its influence to various aspects of social-labor cases in any language community given or recording a new concept emergence, revoking all those lexical elements that have previously lost their social significance. Progressive development of language nature and accumulation of newly accepted language elements, exclusion of old ones preserving basic notions, steady elements as commonly used words and etc. contribute to the fact that the whole language itself or its vocabulary structure in the moments from history containing the events of series of epochs in which long-

[171] Д. О. ПетровнаФразовый глагол как часть фраз-ой системы английского языка

established elements coexist with newly based ones. By many popular lexicologists English language has long been studied as a language containing words established by the way of borrowing. It has endured the effect of other languages. L. Smith claims that "The progress of English language is not the result of national prosperity but two national disasters – Danish invasion and Norman conquest[172].

Facts of recently made researches depict that phrasal verbs take place on one third of the vocabulary stock of native speakers. Phrasal verbs became so significant that they do not only embellish our daily life communication but they are also noticed in some official documents making themselves an irreplaceable part of the language system. According to V. V. Vinogradova phraseological units are "sustainable" verbal complexes opposed to "free" syntax phrases as ready-made language formations not created, but only reproduced in the process of speech. Phraseology is a unit of linguistics, which functional and semantic indivisible word combinations structurally, semantically and according to its stylistic and pragmatic use.

DISCUSSION AND RESULTS

Phrasal verbs are the mirror on which one can find the cultural heritage, compelling traditional development of the nation through the periods. From the standpoint of language enrichment and changes in its vocabulary, phraseological units serve as the basis for new formations, which become possible "due to rethinking the meaning of the words that make up phraseological units (11, p. 8-24). Phraseological science studies problematical questions of the study of phraseological combinations in English language, the meaning we use, yet are not able to explain from grammatical and logical point of view.

English phrasal verbs take their origin in Anglo-Saxon period and, yet some claim that they originated in 9th century. The term "phrasal verbs" for the first time were mentioned in written form by Logan Smith in his book in 1925.Phrasal verbs were not so in the time of Old English and were too rare. They had huge distinction in form and structure from the current phrasal verbs. They were in a form of a one word with an undivided prefixes. For example, in current English phrasal verb vocabulary the phrase "burn up" – to destroy by heat; have a very high temperature (Oxford language dictionary), had initially in Old English equivalent form **bærnan** and **forbærnan.** In Old English language transitive verbs were particularly idiomatic as there was no fixed rule that they had to express the root meaning. A good example for that is **berædan**, which had a meaning of eject or dispossess, when the root form of the verb was **rædan** owned meaning advise. This fact has still got some

[172]L. P. Smith. The English Language. p18

practicality in the verb **"understandan"** with idiomatic meaning "to comprehend" in Present English, yet it did have an initial meaning "to stand underneath" meaning. Some other simple and other type of verbs had functioned in the way as present phrasal verbs do. In English chronicles, there was a saying, **"a*c he teah forð þa his ealdan wrenceas*"**(but he drew forth his old tricks). So in Old English it was an uncommon incidence of phrasal verbs adding up post-verbal particles were usually oriented having tight relationship with prepositional meaning. Consequently, implementation of the particle "up" transfer meaning of direction upward, like "to grow up(ward)" rather than the completive sense, as in "to break up(completely)" that would become more common in Middle English and beyond[173].

There was a time when English people started borrowing words from various languages including French. French language provided verbs which substituted Old English prefixed verbs. For instance, the word *"destroy"* was borrowed from French *deruire* that replaced the word *"forbrecan"*(break down). At that time period using phrasal verbs become an informal way of communication. Apart from French there were other more nations, specifically languages which influenced the development of English language such as Anglo-Norman and Old Norse. As phrasal verbs were the basic language phenomenon in Scandinavia, it played important role on expansion of phrasal verbs in English. From the other side, common borrowings of French words after Norman conquest slowed down the progress of phrasal verbs because Old English prefixed verbs were replaced with by French. Dj. Lamont claimed that despite a powerful influence of a language like French, phrasal verbs could hardly survive becoming an informal form of speech. As the time passed, starting from 15th century phrasal verbs were again flourishing and reactivated productivity. Despite the fact that Paston Letters were formal, there were noticed 162 phrasal verbs used. Having overcome outer language effects phrasal verbs were first divided into 3 categories:

a) Inseparable participle in Old English style + verb (understand – comprehend)

b) The ones that include separable participle (take up – write up)

c) Compound words including both a, b categories above (outcry - wire-off). (7,386)

One of the biggest phrasal verb promoters was Shakespeare. According to some writers and popular critics phrasal verbs were still informal way of communication like it had been before. As Akimoto claimed phrasal verbs were in use mostly in letter and drama poetry rather in essays or academic documentaries.

[173]Dension, "Origins"

The term “phrasal verb” had appeared only by 20th century, referred in the book of L. Smith named “Words and Idioms”. V. V. Vinogradov, a Russian linguist, promoted phraseology as a separate branch of Linguistics. Modern Linguistics has various types of directions of researching which was analyzed not only by foreign linguists but also by local ones. The monograph written by A. Kennedy considered that times only available publication which gave detailed description of this linguistic phenomenon “phrasal verbs”. In his work, the scientist tried to cover all problems for the upcoming research works, becoming the first person to consider series of problems that have been seen till this day: development of English model from the Germanic form bonding it with the long process of typological transformation to analytics in English, individual idiosyncrasies of verbal components according to their etymological side.

In most cases, A. Kennedy analyzed growing construction of verb + participle relying on early literature sources. Yet, some of his researches were absolutely unhistorical in some critical positional aspects: he started initial point of his research with that times modern English, as itself was not quite appropriate. To compare those observations with the ones occurred in the past could hardly ever been completed. D. Bolinger’s remarkable research work was the only “rival” of Kennedy’s monograph and had a more significant complex analysis. According to D. Bolinger’s statement Phrasal verb is gradient verb that correlates with a noun in terms of meaning. Taking phrasal verb unit, he singles out the position of the beginning of the movement and the final landmark – two features that must contain particle in the main meaning of the phrasal verb.

Comparing two linguists work above the one with more detailed, sequential proposition and the one who was able to cover semantic features of particles, indicating the essence of particles and its ability to convey the meaning of directionality and the meaning of the result was noticed in Bolinger’s research works. Additionally, in his research he added the relation between the position of the particle and its value.

A.V. Kunin argued that phrasal verbs are not the study objects of phraseology but a branch of lexicology, covering this by the varying opinions of other linguists. According to A. V. Kunin’s definition Phrasal verbs are stable combination of words that is characterized by a constant lexical composition grammatical structure and well known by native speakers of a particular language with a meaning that is not derived from the meaning of the components of a phraseological unit. (4. 93)

There are diverse options about the origin of phraseology in Modern English. In accordance with A. V. Kunin's proposition the Origin of English phrasal verbs are divided into two categories:

i. Aboriginal phraseology
ii. Borrowed phraseology

Most of phrasal verbs are aboriginal and the author of which are unknown. During the process of investigation we confronted the fact that in many cases the use of phrasal verbs was inside of the phraseological unit construction. So in the following examples we tried to compare the old and extracted part of some verbs + prepositions from phraseological units made up by the country folk in Old English that are presently used as independent phrasal verbs in Modern English, like:

bite off more than one can chew- *take on a commitment one cannot fulfil (Oxford Languages)*

bite off– *to separate something from the main part by biting (Oxford dictionaries)*

pay through the nose– *pay an excessive amount for something*
The core meaning of this term has not been found yet. According to some assumptions it originated from Danish "nose tax" set during 9th century in Ireland, where the delinquent payers of taxes were severely punished by slitting their noses

put through – *subject someone to an unpleasant or demanding experience(Oxford dictionaries)*

fall on evil days– *suffer misfortune or a reversal ("Paradise lost", John Milton)*

fall on – *1. attack someone fiercely or unexpectedly;*
2.be directed towards something(Oxford dictionaries)

One of the most outstanding linguists and scientists Dr. S. Linder also focused on studying the problems of phrasal verbs. During her research process she went through more than 1800 phrasal verb units with participle up and out assuming that the verbs like, hang out, put up can be analyzed according to semantic viewpoint. P. Morgan, got inspired from S. Linder's thesis dedicated more of his researches and time to deeply investigate metaphorical expansion of phrasal verb units. He tried to analyze phrasal verb **figure out** and claimed that there are several possible approaches to enlarge metaphorically explaining it by the fact that particle **"out"** can depict literal, metaphorical, metonymical and other types of meanings. Therefore, P. Morgan assumed that analysis of phrasal verb **figure out** can vary in terms of meaning according to its constituent description:

1 figure – *have a significant part or role in a situation or process (Oxford dictionaries)*

2 out – *away from inside (Cambridge dictionary)*

3figure out–*1solve a problem or discover an answer to the question;*

2 Reach an understanding of a person's actions, motives or personality (Oxford dictionaries)

According to Lamont's (2005) researches Denison puts forward the fact that some Old English phrasal verbs could resemble Modern phrasal verbs. For instance, the particle **"up"** gave the meaning of direction as in ***go up*** **(ward)** and not the meaning as in ***split up*** **(completely)**as was more popular in Middle English.

Despite the fact that there have been done huge number of researches in the field of Phrasal verbs, phraseological units, phraseology in whole, there are still a number of directions in this sphere that still have not been stepped yet and left unknown. It is visible that phraseology carries a long history starting from Old English time till present Modern English and has faced a lot of changes through these timeframe. A lot of linguists and cognitive scientists carried out investigations correlating phrasal verb units between each other, however, carry different opinions that oppose the others. This article tried to depict the etymological background and alterations of phrasal verbs during the centuries and the barriers that researchers came across in the investigation process. To sum up, although phrasal verbs had slightly diverse structure initially, it was able to survive its language history and form.

REFERENCES

1. Nada Ghadba Galian, A Semantic Study of Phrasal Verbs in Mark Twain's Selected Short Stories
2. А.В. Кунин, КУРС ФРАЗЕОЛОГИИ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
3. Петрова, И.П. Когнитивный подход к ЛСГ (на материале соматических фразовых глаголов)–URL: http://www.sworld.com.ua/konfer34/753.pdf
4. Akimoto, Minoji. Collocations and Idioms in Late Modern English. Collocational and Idiomatic Aspects of Composite Predicates in the History of English. Eds. Laurel J. Brinton and Minoji Akimoto. − Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 1999 – 207 p.
5. Fischer, Olga. Syntax. The Cambridge History of the English Language. Vol 2. Ed. Norman Blake, Gen Ed. Richard Hogg. − Cambridge: Cambridge U P, 1992, 207-408 p.
6. Fräser, B. The verb-particle combination in English. In Taishukan studies in modern linguistics.− New York: Academic Press, 1976 – 132 p.

7. Hampe, B. Facing up to the meaning of “Face up to”. In A. Foolen and F. van der Leek (Eds.), Constructions in cognitive linguistics − Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 2000, 81-101p.
8. Kennedy, A.G. The modern English verb-adverb combination. − StanfordUniv., The University, 1920 − 51p.
9. Lamont, George. The Historical Rise of the English Phrasal Verb – URL:http://homes.chass.utoronto.ca/~cpercy/courses/6361lamont.html

UO‘K 532.543:627.157

SHAMOL TO‘LQINLARI TA’SIRIDA GRUNT O‘ZANLI KANALDAGI OQIZIQLAR HARAKATINING BOSHLANISHINI TAHLILI

G‘ayimnazarov Israil Xoliqovich
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, t.f.f.d.(PhD).,
gayimnazarov@bk.ru
Muxidinov Maxmud Fazliddin o‘g‘li
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada grunt o‘zanli kanalda bir yo‘nalishli oqimiga shamol to‘lqinlari ta’siri natijasida sodir bo‘ladigan shamol to‘lqinlari ta’siridagi oqiziqlar harakatining boshlanishi masalasi qarab chiqilgan. Ma’lum bo‘lgan Shilds diagrammasiga o‘xshash shamol to‘lqinlari ta’siridagi oqiziqlar harakatining boshlanishini ifodalovchi egri chiziq qurilgan va muallif egri chiziqlari bilan taqqoslangan va uning regression tahlil qilingan tahlil natijasi qoniqarli natijani ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *oqiziqlar, shamol to‘lqinlari, oqim, Shilds parametri, dinamik tezlik, olib ketuvchi kuch.*

ABSTRACT

In this article, the problem of the initiation of the flow of liquid under the influence of wind waves, which occurs as a result of the influence of wind waves on the unidirectional flow in a channel with a grunt bed, is considered. A curve representing the beginning of the discharge movement under the influence of wind waves, similar to the known Shields diagram, was constructed and compared with the author's curves, and the analysis result of its regression analysis showed a satisfactory result.

Key words: *discharges, wind waves, flow, Shields parameter, dynamic speed, driving force.*

KIRISH

To‘lqin ta’sirida bo‘lgan o‘zan oqimi tubida suvning shamol to‘lqinlaridagi harakati tezligini oshishi bilan shunday gidravlik sharoitlar paydo bo‘ladiki, bunda suyuqlik oqiziqlarni harakatga keltirish uchun yetarlicha ta’sir ko‘rsatadi. O‘zandagi bir yo‘nalishli suvning oqimiga shamol to‘lqinlarining ta’siri natijasida aralash oqimlar sodir bo‘ladi. Hozirgi paytda to‘lqin ta’sirida oqiziqlar harakatining boshlanishiga oid laboratoriya va naturalarda o‘tkazilgan bir qator tadqiqot

natijalariga ega bo‘lingan [4-13 va boshqalar]. Bu muammoning yechimini izlashga birinchilardan bo‘lib [1,2,3,14,15] ishlarning mualliflari kirishishgan.

Yuvmaydigan tezlik deb shunday oqimning o‘rtacha tezligiga aytiladiki, bunda kanal tubining yuvilishi sodir bo‘lmaydi. Bu tezlik aniqmas va o‘zgaruvchan xususiyatga ega bo‘lib, uni faqat eksperimental yo‘l orqali o‘rnatish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ochiq o‘zandagi suvning harakatida oqim yo‘nalishi tomon o‘zan tubida harakatlanuvchi kuch paydo bo‘ladi. Bu kuch o‘zan tubida yotgan oqiziqlarni olib ketuvchi kuch (keyingi o‘rinlarda “olib ketuvchi kuch” deb qabul qilamiz) bo‘lib, u namlangan sirt ustidagi suvning tarangligini ifodalaydi. Bu yondashuvda o‘zan tubi oqiziqlar harakatini boshlanishini ifodalaydigan ϑ_{*kp} kritik dinamik tezlik tushunchasidan foydalaniladi. Yuqorida aytganimizdek, bu yondashuvning asoschisi Shilds bo‘lib, u tomondan o‘lchamlar nazariyasiga asosan o‘zan tubi oqiziqlar harakatini boshlanishini ifodalovchi quyidagi ikkita asosiy o‘lchamsiz parametrlarni taklif etgan[2,3,14] :

$$\theta_{kp} = \frac{\vartheta_{*kp}^2}{(S-1)gd_{o'r}}; \tag{1}$$

$$D_* = d_{o'r}\left[\frac{g(S-1)}{\nu^2}\right]^{\frac{1}{3}}, \tag{2}$$

bu yerda ϑ_{*kp} - o‘zan tubi oqiziqlar harakati boshlanishining kritik dinamik tezliklari; g – erkin tushish tezlanishi; $d_{o'r}$ - oqiziqlar o‘rtacha diametri; S – o‘zan tubi gruntining nisbiy zichligi; ν - molekulyar kinematik qovushoqlik koeffisiyenti.

Bu parametrlardan to‘lqinsiz va to‘lqinli oqimlar ta’sirida zarrachalar harakatining boshlanish shartini, rifel va gryadlarning shakllanishini hamda o‘zan tubi oqiziqlar sarfining aniqlanishini tadqiqotlashga yo‘naltirilgan eksperiment natijalarini tahlil qilishda foydalaniladi.

O‘rganiladigan jarayonga oqimdagi qattiq zarrachalar harakatining boshlanishi, o‘zan tubi oqiziqlar transporti va oqiziqlar yotishi natijasidagi o‘zan shaklining evolyusiyasi kiradi. Bu jarayonga qatnashuvchi gidrodinamik kuchlar bir yo‘nalishli oqimlar yoki uzun va qisqa to‘lqinlar tomonidan paydo bo‘ladi.

Eng oddiy va avvaldan ishlatilib kelayotgan o‘lchamsiz parametr bo‘lib nisbiy zichlik hisoblanadi:

$$\rho^1 = \frac{\rho_s - \rho}{\rho} \cdot \rho^1 = \frac{\rho_3 - \rho}{\rho} \ . \tag{3}$$

Reynolds soni dinamik tezlikdan tashkil topishi mumkin:

$$u_* = \sqrt{\tau_0 / \rho} \cdot u_* = \sqrt{\tau_0 / \rho} \ . \tag{4}$$

Zarracha uchun Reynolds soniga mos bo‘lgan yulduzchali Reynolds soni:

$$\mathrm{Re}_* = \frac{u_* D}{\nu} \tag{5}$$

Uchinchi o‘lchamsiz parametr zarracha og‘irligini oqimning tortish kuchi bilan taqqoslanib hosil qilinadi. Suyuqlikdagi hamma zarrachalar $(\rho_s - \rho)g\ D^3$ kattalikka, oqimning tortish kuchi $\rho D^2 \tau_0$ kattalikka, ya’ni $\rho\ D^2 u_*^2$ kattaliklarga proporsional.

Bu kuchlarning

$$\frac{(\rho_n - \rho)g\ D^3}{\rho\ D^2 u_*^2} = \frac{\rho^1 g\ D}{u_*^{\ 2}} \tag{6}$$

munosabati ko‘p vaqt davomida o‘lchamsiz parametr sifatida foydalanilgan, biroq keyinchalik ma’lum bo‘lishicha, uni qo‘llash qulay emas. Keyingi yillarda bu parametr o‘rniga ko‘pincha dinamik tezlik kirmaydigan yangi parametrdan foydalanishadi. Buning uchun avval o‘lchamsiz parametr

$$\frac{\rho^1 g\ D^3}{\nu^2 R_*^{\ 2}} \tag{7}$$

shakllantirilib, keyin esa

$$\frac{\rho^1 g\ D^3}{\nu^2} \tag{8}$$

kombinasiyaga o‘tiladi.

Hisoblarda bu parametrning

$$D_* = \left(\frac{\rho^1 g}{\nu^2}\right)^{1/3} D \tag{9}$$

kub ildizidan qulay bo‘lib, ularni “yotish diametri” deyiladi. Uni qo‘llashning ustuvor jihati shundan iboratki, u suyuqlikning va qattiq zarrachaning ρ_s, D, G, ρ, ν fizik xususiyatlarini o‘z ichiga qamrab oladi. Bundan ko‘rinadiki, u oqimning kinematik xususiyatlariga bog‘liq bo‘lmaydi.

Suyuqlikdagi qattiq zarrachalarning harakatini tahlil qilish uchun oqimning kinematik xarakteristikalarini kiritish kerak. Suyuqlikda qattiq zarrachalarning harakatini uning nisbiy tezligi yaxshi ifodalaydi. Bu kattalik aralash oqimlar uchun kam o‘rganilgan. Tekis oqimlarda zarrachaning w gidravlik yirikligini aniqlash ancha paytdan buyon yaxshi o‘rganilgan bo‘lib, tadqiqotchilar tomonidan oqiziqlarning asosiy xarakteristikalari sifatida foydalanib kelinmoqda. Shuni ta’kidlash kerakki, umumiy holda bu yangi xarakteristika juda yuqori aniqlikda aniqlanmasligi mumkin, chunki bunda zarrachaning shakli hisobga olinmagan. Gap tezlik to‘g‘risida borayotganligi sababli, yangi o‘lchamsiz parametr faqat

$$R_W = \frac{WD}{\nu} \tag{10}$$

Reynolds soni bo‘lishi mumkin va uni zarrachaning gidravlik yirikligi uchun Reynolds soni deyiladi.

Demak, suyuqlikdagi qattiq zarrachalarning harakati (3), (5), (9) va (10) o‘lchamsiz parametrlar bilan aniqlanadi.

Suyuqlik harakatida dinamik tezlik bizga ma’lum bo‘lgan quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$u_* = \sqrt{ghi}\,, \tag{11}$$

Oqimga yo‘ldosh yoki qarshi yo‘nalgan to‘lqinlar holatlaridagi aralash oqimlar uchun dinamik tezlikni quyidagi Igleson bog‘lanishidan foydalanib hisoblash mumkin:

$$u_* = \left(\frac{8\pi\nu H^2}{T^3 sh^2 2\pi \frac{d}{L}} \right)^{2/4}, \tag{12}$$

bu yerda H-to‘lqinlar balandligi; T – to‘lqinlar davri; L – to‘lqinlar uzunligi.

To‘lqinli oqimlarda o‘zan tubi oqiziqlar harakati boshlanishining kritik holati tekis oqimga nisbatan kam o‘rganilgan. Bu yerda shuni ta’kidlash lozimki, oqimning kritik shartlarini tadqiqotlash yuvmaslik tezliklari va olib ketuvchi kuchlar usullari asosida olib boriladi.

To‘lqinli oqim holatida yuvmaslik tezliklarni hisoblashga asoslangan birinchi usulda, Stoksning chiziqli nazariyasiga ko‘ra o‘zan tubida maksimal tezligi qabul qilinadi, ya’ni

$$U_m = \frac{\pi \cdot h_v}{T_v \cdot shkh}, \tag{13}$$

bu yerda $k = 2\pi / \lambda_v;\ h_v, \lambda_v, T_v$ - mos ravida to‘lqinlarning balandligi, uzunligi va davrlari.

Begnold, Manoxar, Komar-Myuller, Mass [14,15,16,] va boshqa tadqiqotchilar o‘zlarining tadqiqot ma’lumotlari asosida to‘lqinli oqimning yuvmaslik tezliklarini aniqlashning bog‘lanishlarini taklif etishgan. Bu yerda shuni aytish kerakki, ularning bog‘lanishlari ular tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra qoniqarli darajada mosligini ko‘rsatadi.

Ushbu maqolada yuqorida ko‘rsatilgan ikkinchi yondashuv asosida to‘lqinli oqim holati uchun o‘zan tubi oqiziqlar harakatini boshlanishini ifodalovchi olib ketuvchi kuchlar hisobining takomillashtirilgan usulini ishlab chiqish maqsadi qo‘yildi.

Yuqorida qo‘yilgan masalaning yechimini aniqlashga doir Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institutining laboratoriyasida tajribalar o‘tkazildi.

To‘lqinli oqim holati uchun o‘zan tubi oqiziqlar harakatini boshlanishini ifodalovchi kritik dinamik tezliklar hisobini tahlil qilish uchun olingan tajriba ma’lumotlaridan foydalanildi.

Biz yuqorida aytib o‘tganimizdek, tahlilimizning asosi sifatida Shilds usulini qabul qilamiz va to‘lqinli oqim sharitida uni quyidagi ko‘rinishda ifodalaymiz:

$$\theta'_{kp} = \frac{u_{*m}^2}{gd_{o'r}(S-1)} \tag{14}$$

Bunda u_{*m} - to‘lqinli oqimdagi maksimal dinamik tezlik bo‘lib, uni mualliflarning [4] ishidagi quyidagi bog‘lanishlaridan foydalanib aniqlash mumkin:

$$U_{*m}^2 = gd_{o'r}(S-1)\theta'_{kp} \tag{15}$$

Biz tomondan taklif qilingan shamol to‘lqinli oqim holatida o‘zan tubi oqiziqlar harakati boshlanishini ifodalaydigan (15) bog‘lanish grafigi va regression tahlil qilingan (2-rasm).

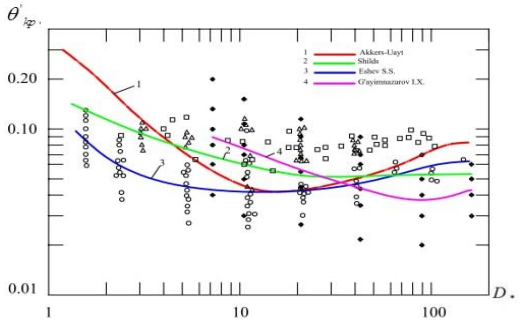

1-rasm. $\theta'_{kr} = f(D_*)$ **bog‘lanish egri chizig‘i**

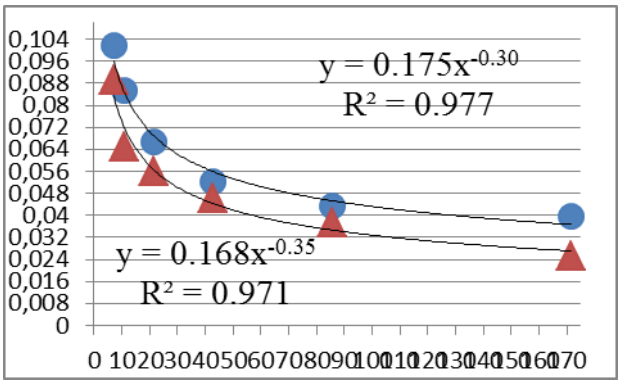

2-rasm. Regression tahlil

Tajriba ma’lumotlari bo‘yicha Regression tahlil natijasidan quyidagi tenglama olindi:

$$y = 0{,}175x^{-0{,}30};$$
$$R^2 = 0{,}977. \tag{16}$$

Regression tahlil natijalari qoniqarli yaqinlikni ko‘rsatdi.

XULOSA

Demak, shamol to‘lqinlarining o‘zan tubi oqimiga ta’siri sharoitidagi o‘zan tubi oqiziqlarining harakatini boshlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan gidravlik masalalarni yechimida yuqorida hosil qilingan bog‘lanish grafigidan foydalanish mumkin degan xulosaga kelamiz.

REFERENCES

1. Массовый Е.И. , Кантаржи И.Г., Костин В.О., Хайдар А.Х. Транспорт наносов волнами и течением в условиях больших каналов // Водные ресурсы, 1987, №2, 52-58.
2. Миксинов А.Е. Балансы энергии возбужденного движения в волновом потоке // Метеорология и гидрология, № 6, 1987.
3. Рекомендации по расчетам ветровикс волн и транспорта наносов в больший каналакс. М., 1986, СНИИС, 63с.
4. G‘ayimnazarov Israil Xoliqovich., “Kanallarning nostatsionar oqim sharoitlarida oqiziqlar sarfini hisoblash usullarini takomillashtirish”. Dissertatsiya 2022 y.
5. Eshev, S., Rakhimov, A., Gayimnazarov, I., Isakov, A., Shodiev, B., & Bobomurodov, F. (2021). Dynamically stable sections of large soil canals taking into account wind waves. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 1030, No. 1, p. 012134). IOP Publishing.
6. Eshev, S., Khazratov, A., Rahimov, A., & Latipov, S. (2020). Influence of wind waves on the flow in flowing reservoirs. IIUM Engineering Journal, 21(2), 125-132.
7. Eshev, S., Gaimnazarov, I., Latipov, S., Mamatov, N., Sobirov, F., & Rayimova, I. (2021). The beginning of the movement of bottom sediments in an unsteady flow. In E3S Web of Conferences (Vol. 263, p. 02042). EDP Sciences.
8. Эшев, С. С., Рахимов, А. Р., & Гайимназаров, И. Х. (2021). Влиянии волновых потоков на деформаций русел каналов: Монография. *Т.: Издательство «Voris nashriyot*.
9. Eshev, S. S., G’ayimnazarov, I., & Sh, L. (2019). The Calculation of the Parameter of Friction in Border Layer Not Fixed Flow. *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, *6*(1), 7796-7800.
10. Samatovich, E. S., Kholikovich, G. I., & Ogli, L. S. A. (2019). On the calculation of the non-scouring velocities of a stationary water flow in channels lying in different soils. *European science review*, *1*(1-2), 145-147.
11. Эшев, С. С., Хазратов, А. Н., & Гайимназаров, И. Х. (2014). Экспериментальное исследование транспорта донных наносов в каналах в условиях нестационарности потока насыщенными наносами. *Приволжский научный вестник*, (6 (34)), 149-152.
12. Eshev S.S., G‘ayimnazarov I.X., Latipov SH.A. Aralash oqimlarda oqiziqlar harakatining boshlanishini tadqiqot qilish. Innovasion texnologiyalar. №4-son. 2021 y. 59-63 bet.
13. G‘ayimnazarov, Israil Xoliqovich, and Jasurbek Shokirovich Tuychiyev. "Kanallardagi suv oqimining nostatsionar oqim holatida o‘zan tubidagi gryadlarning

parametrlarini asoslash" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3.3 (2023): 1297-1301.
14. Bagnold R.A. Motion of waves in shallov water: Interaction Between waves and sand Bottom. Proc. Royal. Soc. London, A, v. 187, 1946, 1-15.
15. Collins J.I. Inception of turbulence at the Bed under periodic gravite waves. J. Geophys. Res., 68,1963, 6007-6014.
16. Komar P.D. , Miller M.C. Sediment threshold under oscillatory waves. «Proc.14 th. Conf. Coast. End. 1974», ASCE, N.Y. , 1975, 756-775.

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Кутлиева Ферузахон Юсуповна
Магистрант 2 курса, направление " Теория и методика обучения и воспитания (начальное образование)" отдел магистратуры,
Ургенчский государственный университет.

АННОТАЦИЯ

Изменения, происходящие в социальной и экономической сферах современного общества, обусловили новые требования, предъявляемые к педагогу-профессионалу. Это должен быть специалист, обладающий широким спектром общекультурных, профессиональных и специальных компетенций, способный адекватно реагировать на новые профессиональные требования и условия труда. Именно такой специалист сможет качественно выполнять свои функциональные обязанности, отличаясь высокой социальнопрофессиональной мобильностью. Подготовить учителя-профессионала, готового жить и работать в быстро меняющемся социуме – это стратегическая задача, стоящая перед системой профессионального педагогического образования.

Ключевые слова: педагогические закономерности, самообразовательные *компетенции, методы совершенствования, принципы педагогической деятельности.*

ABSTRACT

The changes taking place in the social and economic spheres of modern society have led to new requirements for a professional teacher. This should be a specialist with a wide range of general cultural, professional and special competencies, able to adequately respond to new professional requirements and working conditions. It is such a specialist who will be able to qualitatively fulfill his functional duties, distinguished by high social and professional mobility. To prepare a professional teacher who is ready to live and work in a rapidly changing society is a strategic task facing the system of professional teacher education.

Key words: *pedagogical patterns, self-educational competencies, improvement methods, principles of pedagogical activity.*

ВВЕДЕНИЕ

Закономерности и принципы педагогической науки относятся к стратегической области педагогической деятельности. «Никакие

инновационные методы или формы учебно-воспитательного процесса не обеспечивают обновление педагогического процесса, - считает Л.Н.Куликова, - поскольку смысл его не в простой смене «инструментов» влияния на личность, а в новом понимании сущности человека, личности как «самостановящегося» существа, в том, чтобы всякое педагогическое взаимодействие выстраивалось «от ребенка» - от его индивидуального опыта, ценностей, мотивации, вкусов, склонностей, нравственных принципов, чтобы принять ребенка таким, каков он есть, и восходить вместе с ним к общечеловеческим ценностям, к культуре – только тогда он реально будет «центром» педагогического процесса» [2 с. 90]. Таким образом, обоснование закономерностей, принципов и правил педагогического процесса – это то общее, без теоретического анализа которого невозможно сколько-нибудь эффективно заниматься педагогической практикой. Именно об этом писал еще и великий отечественный педагог-гуманист В.А.Сухомлинский: «Педагогическая наука отстает в той мере, в какой она не исследует десятки и сотни зависимостей и взаимообусловленностей воздействий на личность. Она станет точной наукой, подлинной наукой лишь тогда, когда исследует и объяснит тончайшие зависимости и взаимообусловленности педагогических явлений» [1, с. 214].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Проблема педагогических закономерностей, принципов и правил исследовалась в работах Ю.К.Бабанского, В.И.Загвязинского, И.Я.Лернера, В.В.Краевского и других. И прежде чем акцентировать внимание на обосновании принципов ориентации будущих учителей начальных классов на саморазвитие педагогической компетенции, уточним их как общепедагогические категории. В современной науке «принципы – это основные, исходные положения какой-либо теории, руководящие идеи, основные правила поведения, действия» [3, с. 174]. Таким образом, принципы отражают основные требования к организации какой-либо деятельности, указывают ее направление, помогают творчески подойти к построению определенного процесса. Анализ психолого-педагогической литературы, раскрывающей механизмы саморазвития личности, наш собственный педагогический опыт, дали нам возможность выделить следующие принципы ориентации студентов на саморазвитие педагогической компетенции: -принцип гуманистической направленности учебно-воспитательного процесса; - принцип аксиологических приоритетов; -принцип природосообразности; -принцип активности обучающихся; -принцип самостоятельности и ответственности. Главным принципом ориентации будущего учителя на саморазвитие

педагогической компетенции, на наш взгляд, является принцип гуманистической направленности учебно-воспитательного процесса. Гуманизм (от лат. humanus – человеческий, человечный) - в философском смысле – мировоззренческий принцип, признающий человека в качестве высшей ценности [4, с. 78]. Гуманизация образования – это «развитие образовательных систем с учетом признания одной из приоритетных ценностей личности педагога и учащихся, гармонизация их интересов, взаимоотношений и условий для их развития и саморазвития» [5, с. 56].

Таким образом, принцип гуманистической направленности учебновоспитательного процесса означает реальное признание ценности, неповторимости личности студента, его права на свободное развитие и проявление способностей, устремленность к свободной творческой реализации возможностей личностного потенциала. Обоснование важности учета этого принципа в педагогическом процессе, направленном на ориентацию студента - будущего педагога на саморазвитие педагогической компетенции, проведем, опираясь на основные положения теории самоактуализации личности А.Маслоу. С точки зрения гуманистической психологии, человек от природы хорош и способен к самосовершенствованию и саморазвитию, сама сущность человека постоянно движет его в направлении личностного (а, следовательно, и профессионального) роста, творчества и самодостаточности, если только чрезвычайно сильные обстоятельства не мешают этому. То есть сторонники гуманистической психологии рассматривают людей как активных творцов собственной жизни, обладающих свободой выбирать и развивать стиль жизни, которая ограничена только физическими и социальными воздействиями.

Воспитание в условиях свободы предполагает создание условий, в которых воспитанник чувствовал бы себя свободным, то есть мог осуществлять свободный выбор деятельности и форм поведения (естественно, социально приемлемых), имел возможность независимого принятия решений, осознавал автономию во взглядах, убеждениях, суждениях, реально имел «право на ошибку», самостоятельно овладевал способами деятельности и т.п. Воспитание в условиях свободы – это воспитание без волевого давления на воспитанника, насилия, принуждения, это воспитание человека как уникума – неповторимого и обладающего возможностями особого, только ему присущего взаимодействия с социумом. Л.Н.Толстой писал: «Воздействовать на духовную деятельность силой - все равно, что ловить лучи солнца: чем бы ни закрывали их, они всегда будут сверху». Таким образом, учет принципа гуманистической направленности учебно-воспитательного процесса, сохранение свободы

студента и педагога в их взаимодействии обуславливает высвобождение внутренних, творческих сил воспитанника, а также развитие способностей к самосовершенствованию и саморазвитию, а, следовательно, является важнейшей предпосылкой в решении задачи ориентации будущего учителя на самосовершенствование и саморазвитие своей профессиональной компетенции.

Ответ на вопрос, каковы же наиболее значимые стратегии современного гуманистического подхода в обучении и воспитании, мы находим в книге Ш.А.Амонашвили «Размышления о гуманной педагогике». Здесь Ш.А.Амонашвили делает следующий вывод: принципы гуманного педагогического процесса требуют от учителя, родителей того чтобы «устроить окружающий мир и педагогический процесс так чтобы в них:

1. Ребенок познавал и осваивал истинно человеческое. «Истинно человеческое» - это правдивое, справедливое, научное, нравственное, доброе, полезное.

2. Познал себя как человека. «Как человека», т.е. как созданного для людей (прошлых, настоящих, будущих), для себя, для Природы, для добрых человеческих дел, для заботы, для созидания, для творчества и труда, для обогащения, украшения, очеловечивания жизни.

3. Проявлял свою истинную индивидуальность.

4. Находил общественный простор для развития своей истинной Природы. «Истинная Природа» - безграничность возможностей, задатков, способностей, талантов, в общем, всего дара от Природы.

5. Его интересы совпадали с общечеловеческими интересами. Интересы ребенка – его потребности, тенденции, хотения, увлечения, желания, опыт, знания; «общечеловеческие интересы» - значит общечеловеческие ценности, культура, знания, опыт, науки, нравственность, эстетика, религия, мировоззрение, труд, здоровье…» [6, с. 191 - 192]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблема ориентации будущих педагогов на саморазвитие педагогической компетенции, побудившая нас к организации исследования, вызвана рядом обстоятельств, имеющих важное значение для современного общества. Прежде всего, это глобальная проблема российского общества - необходимость его модернизации, которая предполагает обновление и развитие системы профессионального педагогического образования. От того, какой учитель придет сегодня в школу, зависит, каким будет общество завтра.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев, 1988. – 269 с
2. Куликова Л.Н. Проблемы саморазвития личности. – 2-е изд., испр. и доп. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2001. – 342 с.
3. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 4-е изд. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 512 с.
4. Краткий философский словарь. Под редакцией А.П. Алексеева. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – ПБОЮЛ М.А. Захаров, 2001. – 496 с.
5. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого развития. – 2-е изд. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – 608 с.
6. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. – М., 1996. – 494 с.

УДК: 633.1.11: 631.4.82

ФИЗИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ КАЧЕСТВО ЗЕРНА

Д.И. Убайдуллаева
к.с.х.н., доц.
Ташкентский химико-технологический институт

АННОТАЦИЯ

В условиях орошаемых светлых сероземов установлено улучшение питательного режима почвы, усиление использования растениями основных элементов питания, сокращение периода созревания под влиянием сочетания оптимальных норм минеральных и органических удобрений. При этом вследствие повышения содержания белка до 1,1% достигнуто получение 5,2 центнера белка, 11,6 центнеров клейковины с каждого гектара.

В условиях орошаемых светлых сероземов применение минеральных удобрений в нормах $N_{180}P_{90}K_{60}$ и $N_{210}P_{110}K_{70}$ на фоне 30 т/га навоза под пшеницу сорта Половчанка обеспечивает высокую урожайность и качество урожая пшеницы, а также высокую экономическую эффективность.

Ключевые слова: *Пшеница, зерно, качество, подкормка, сорт Половчанка, орошаемые светлые сероземы, навоз, минеральные удобрения, гумус, подвижной фосфор, нитраты, обменный калий, белок, клейковина.*

ABSTRACT

Under the conditions of irrigated light gray soils, an improvement in the nutrient regime of the soil, an increase in the use of basic nutrients by plants, a reduction in the ripening period under the influence of a combination of optimal norms of mineral and organic fertilizers was established. At the same time, due to the increase in protein content to 1.1%, 5.2 centners of protein, 11.6 centners of gluten per hectare were obtained.

In the conditions of irrigated light gray soils, the use of mineral fertilizers in the norms N180P90K60 and N210P110K70 against the background of 30 t/ha of manure for wheat of the Polovchanka variety ensures high yield and quality of the wheat crop, as well as high economic efficiency.

Key words: *Wheat, grain, quality, top dressing, Polovchanka variety, irrigated light gray soils, manure, mineral fertilizers, humus, available phosphorus, nitrates, exchangeable potassium, protein, gluten.*

ВВЕДЕНИЕ

Наша страна добилась зерновой независимости благодаря интенсивному развитию зерновых культур на орошаемых землях. Эта победа играет важную роль в полном удовлетворении потребностей нашего народа в продуктах питания в условиях глобального финансового кризиса.

В последние годы селекционеры вырастили высокоурожайные сорта озимой пшеницы. Для успешного внедрения этих сортов в сельскохозяйственное производство необходимо испытать их в различных почвенно-климатических условиях страны и разработать соответствующие агрохимические мероприятия для каждого сорта.

Из-за сложных природно-климатических условий республики освоенные в разных регионах почвы резко различаются по своим свойствам и характеристикам, а потому в каждом индивидуальном состоянии каждой сельскохозяйственной культуры, в том числе зерновой, требуются соответствующие агротехнические и агрохимические мероприятия.

Поэтому важно разработать агротехнологию выращивания каждого сорта озимой пшеницы в разных регионах, в том числе систему подкормки, направленную на улучшение технологических параметров, определяющих качество зерна.

Основной причиной низкого содержания белка озимой пшеницы, выращиваемой на орошаемых землях, является недостаток азота при росте и развитии растений и нарушение соотношения элементов питания в процессе минерального питания в целом. В результате содержание протеина в зерне снижается, эту проблему можно решить, применяя азотные удобрения и адаптируя питательную среду почвы к потребностям растений.эффективность режима подкормки, направленная на улучшение показателей, также связана с влиянием внешние факторы, которые редко исследуются в условиях орошаемых светло-серых почв, особенно в Кашкадарьинской области.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Основная задача в этом случае - определение критериев и сроков внесения азотных удобрений в соответствии с требованиями сорта растений и конкретных почвенных условий, а также правильное внесение минеральных удобрений с органическими удобрениями. пропорции.

- Кашкадарьинская область орошается светло-серым фоном условиях почвы органическими удобрениями (навозом), удобрениями $N_{180} P_{90} K_{60}$ и $N_{210} P_{110} K_{70}$ стандартов при применении агрохимических условий почвы может удовлетворить потребность в питательных веществах озимой пшеницы и

улучшить питательный режим почвы в период роста и развития растений. В результате прорастание, рост и развитие озимой пшеницы сорта Половчанка ускоряется, а вегетационный период сокращается до 8 дней, снижается признак позднего созревания.

- Нормы удобрений $N_{180}P_{90}K_{60}$ + 30 т / г и $N_{210}P_{110}K_{70}$ + 30 т / г в соотношение удобрений половых органов озимой пшеницы сорта Половчанка к вегетативным органам повышает технологические параметры, определяющие качество зерна: зерно масса, натуральная масса, стекловидность, выход муки, увеличивает количество белка и клейковины в зерне и обеспечивает высокую экономическую эффективность за счет увеличения урожайности зерна и улучшения качества пшеница осенняя Половчанка влияние режима кормления на качество зерна сорта изучены в условиях орошаемых светло-серых почв Кашкадарьинской области.

При выращивании озимой пшеницы на орошаемых светло-серых почвах Кашкадарьинской области на фоне 30 т / га навоза нормы минеральных удобрений $N_{180}P_{90}K_{60}$ и $N_{210}P_{110}K_{70}$ следует вносить вместе. улучшить питательный режим почвы во время роста и развития растений, увеличить усвоение растениями основных питательных веществ, обеспечить нормальный рост и развитие растений, сократить вегетационный период до 8 дней и уменьшить поздние сроки созревания.

Удобрение $N_{180}P_{90}K_{60}$+30 т / г и $N_{210}P_{110}K_{70}$+30 т / г удобрение с повышением урожайности зерна озимой пшеницы сорта Половчанка В результате увеличения количества до 1,1% впервые выявлено увеличение количества протеина до 5,2 центнера на гектар и клейковины до 11,6 центнера на гектар.

Конечно, основная часть необходимого человеческому организму растительного белка должна быть обеспечена зерном злаков. Однако из-за того, что выращивание пшеницы и других злаков намного дешевле, легче и удобнее, чем бобовые, выращивается больше злаков, и человеческий организм получает белок в основном за счет зерна пшеницы.

По этой причине одна из основных проблем, привлекающих внимание ученых, - обеспечить человечество растительным белком.

Вес 1000 зерен, натуральный вес, стекловидность, расход муки и другие показатели являются важными физико-технологическими показателями качества, которые определяют качество зерна и связаны с агроэкологическими, агротехнологическими и генетическими характеристиками выращиваемого зерна.

Результаты исследований показывают, что сорт озимой пшеницы Половчанка выращивают без применения удобрений и минеральных удобрений из расчета 38 г на 1000 зерен, смешанных с 30 т / га. При выращивании с нг вес 1000 зерен. было 40 граммов или увеличение на 2 грамма.

Рекомендуемая норма минеральных удобрений для этого сорта пшеницы - $N_{180} P_{90} K_{60,}$ что составляет 41 грамм на 1000 зерен, в противном случае навоз и минеральные удобрения не используются. Наблюдалось среднее увеличение на 3 грамма по сравнению с контрольным вариантом. .

Дальнейшее увеличение веса 1000 зерен наблюдалось при совместном использовании навоза и минеральных удобрений, что было на 43 грамма или на 5 граммов больше, чем в контрольном варианте без удобрений.

Высокий вес 1000 зерен привел к увеличению веса зерна, выращенного как под воздействием навоза, так и минеральных удобрений.

Наблюдалось увеличение массы зерна и натурального веса пропорционально степени стекловатости зерна и выхода муки пропорционально нормам и формам применяемых удобрений.

Вязкость зерна составила 73,5% в контрольном варианте без удобрений и 1,6% по сравнению с контролем при внесении навоза из расчета 30 т / га; при внесении рекомендуемых норм минеральных удобрений она повышается на 1,9%, при повышении рекомендуемых норм минеральных удобрений на 2,5%, при одновременном применении обоих видов удобрений при увеличении на 3,1-3,4%. Также наблюдалось усиление стекловидного блеска зерна. Урожайность муки из зерна в контрольном варианте без удобрений составила 73,3%, 0,9% по сравнению с контролем при внесении смешанного навоза с 30 т / га минеральных удобрений. 1,1% при рекомендованных, 1,5% при повышенных нормах минеральных удобрений, При совместном применении с навозом и минеральными удобрениями наблюдалось повышение выхода муки на 2,1–2,2%, а в режиме кормления отмечалось повышение качества зерна.

Еще один важный показатель качества зерна - это расход муки, и если зерно хорошего качества, расход муки увеличится. Это связано с тем, что если зерно темное и рассыпчатое, доля запасных веществ будет выше, чем у шелухи. Такая же ситуация проявилась в увеличении расхода муки по мере увеличения режима кормления сорта озимой пшеницы Половчанка. Это связано с тем, что расход муки из зерна, выращенного в контрольном варианте без удобрений, составил 73,3%, а расход муки из зерна с применением смешанного навоза 30 т / га - 74,2%. выход муки на 0,9% больше чем. При этом расход муки

при рекомендованной норме минеральных удобрений составил 74,4%, что на 1,1% по сравнению с контрольным вариантом, когда рекомендованная норма минеральных удобрений была превышена. Урожайность муки была на 1,5% выше, чем в контрольном варианте, который был 74,8%., 4-75,5%, что на 2,1-2,2% больше, чем в контрольном варианте.

Таким образом, физико-технологические параметры, определяющие качество зерна сорта Половчанка озимой пшеницы, увеличиваются пропорционально нормам и видам удобрений, используемых на 1000 зерен, натуральной массе зерна, стекловидному телу и урожайности муки. 5 граммов на 1000 зерен по сравнению с не использованным контрольным вариантом; натуральная масса до 17 г / л; наблюдается увеличение содержания стекла до 3,4% и расхода муки до 2,2%.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Xolmurodova Z., Ubaydullayeva D., Ishmuxammedova R., Ishonqulova G. Fermer xo‘jaliklarida donga dastlabki ishlov berish // O‘zbekiston janubida fermerchilikni rivojlantirish muammolari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materaillari. 8-9 iyun 2006. –Toshkent, 2006 -B.170-172.
2. Xolmurodova Z., Ubaydullayeva D., Eshmuxammedova R. Fermer xo‘jaliklarida mo‘l va sifatli urug‘lik don yetishtirish // “O‘zbekiston janubida fermerchilikni rivojlantirish muammolari” Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materaillari to‘plami. 8-9 iyun 2006. Toshkent, 2006.
3. -B.167-168.
4. Ernazarova N., Ubaydullayeva D., Mehmonov SH. Bug‘doyning Polovchanka navini navdor urug‘ini yetishtirish salmog‘i, sifati va texnologik ko‘rsatkichlarining oziqlantirish rejimiga bog‘liqligi // “Agrosaboq” (ilmiy maqolalar to‘plami). – Toshkent, 2007.-B. 62-63.
5. Ernazarova N., Ubaydullayeva D. Kul ham oziqa // O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. -Toshkent, 2007. -№4. -B.30.
6. Ubaydullayeva D.I., Mexmonov SH.R., Xolmurodova Z.D., Nortoshev N.J. Urojaynost pshenitsi i pojnivnoy kukuruzi na yuge Uzbekistana // Zernovoye xozyaystvo. -Moskva, 2007. -№7. -S.18-19.
7. Azotli o‘g‘it meyorlarini kuzgi bug‘doy hosilining sifatiga ta’siri // O‘simlikshunoslik mahsulotlari yetishtirish, dastlabki ishlov berish va saqlash texnologiyasi / ilmiy maqolalar to‘plami. –Toshkent, 2007.-B.20-21.
8. Ubaydullayeva D. Polovchanka navi hosildorligining oziqlantirish rejimiga bog‘liqligi // Agro ilm (O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi jurnali ilmiy ilovasi). –Toshkent, 2008. -№1 (5).-B.12.

9. Ubaydullayeva D. Bug‘doy yetishtirishda mineral o‘g‘itlar samaradorligi // O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. –Toshkent, 2008. -№2 (6). -B.15-16.
10. Ubaydullayeva D., Ernazarova N. Bug‘doy hosildorligi va texnologik ko‘rsatkichlarining oziqlantirish rejimiga bog‘liqligi // Donli ekinlar yetishtirish va ularni qayta ishlashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muammolari: respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami. 28-30 aprel 2008 yil.-B.27-29.
11. Ernazarova N.I., Ubaydullayeva D.I., Xamrayev E., Raxmatov E. Mineral o‘g‘itlarning don sifatiga ta’sirini samaradorligi // Bozor islohotlarini chuqurlashtirish sharoitida qishloq aholisi farovonligini oshirishning strategiyasi va istiqbollari: respublika ilmiy-amaliy anjumani ma’ruzalari to‘plami. 3-4 aprel 2009 yil.Toshkent, 2009. -B.150-151.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАВИЙ ҲАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАСИ: ЎЗБЕКИСТОН МИСОЛИДА

Амирова Ш.
ТДШУ магистранти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Марказий Осиёдаги минтақавий ҳавфсизликка раҳна солувчи давлатлараро низоларни ҳал этишда Ўзбекистон Республикасининг ўрни кўриб чиқилди. Минтақада низоларнинг асосини сув ва ер ресурсларидан фойдаланишдаги зиддиятлар ҳамда чегаравий муаммолар ташкил этади. Бу муаммоларни бартараф этиш ва минтақа интеграциясини амалага ошириш йўлида Ўзбекистон Республикасининг амалга оширган ишлари ва илшари сураётган ташаббуслари таҳлил қилинди.

Калит сўзлар. *Марказий Осиё, Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон,чегара делимитация ва демаркация, сув ресурслари, ҳудудий ва этник низолар.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрена роль Республики Узбекистан в разрешении межгосударственных конфликтов, ведущих к региональной безопасности в Центральной Азии. Конфликты в использовании водных и земельных ресурсов и пограничные проблемы составляют основу конфликтов в регионе. В целях устранения этих проблем и осуществления региональной интеграции были проанализированы выполненные работы и текущие инициативы Республики Узбекистан.

Ключевые слова. *Средняя Азия, Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан, делимитация и демаркация границы, водные ресурсы, территориальные и этнические споры.*

КИРИШ

Марказий Осиё давлатлари мустақилликни қўлга киритгандан сўнг, асосий эътибор миллий-минтақавий хавфсизлик ҳамда интеграциялашувга қаратилди. Минтақа аҳолисининг этник жиҳатдан бир-бирига яқинлиги ва ягона тарихий маконга эгалиги уларни интеграциясига ундовчи асосий омиллардан бири бўлди. Ўтган 30 йил давомида бу борада кўп маротаба олий даражаги давлат раҳбарлари учрашувлари ўтказилиб, шартномалар имзоланган бўлсада, аммо хозирга қадар зиддиятлар кўзга ташланмоқда. Бу эса минтақада чегаравий низоларда яққол намоён бўлади. Бугунги кунда Қирғизистон ва Тожикистон

чегарасидаги келишмовчиликларнинг ҳарбий тўқнашувларга айланиб кетганлиги ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг узвий ва чамбарчас боғлиқ қисми ҳисобланиб у минтақадаги Марказий Осиёнинг барча давлатлари билан чегарадош ягона давлат саналади. Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб ташқи сиёсатида Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро манфаатли, яхши қўшничиликка асосланган фаол ташқи сиёсат олиб бормоқда. Шуни алоҳида таъкидлашимиз лозимки дипломатик муносабатлар 2017 йилдан янги босқичга кўтарилиб, шу давргача йиғилиб қолган муаммолар бирин кетин ўз ечимини топа бошлади. Бунга Ўзбекистондаги янги ҳукуматнинг олиб борган ислоҳотлари ҳамда очиқ ва прогматик ташқи сиёсати орқали эришилди. Аммо муносабатлар тарихи ҳар доим ҳам барқарор бўлмаган. Баъзан давлат чегарасини делимитация ва демаркация қилиш, ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш масалаларида кескинликлар юзага келган.

Ўзбекистон-Тожикистон муносабатларининг қисман ёмонлашувига ҳам айнан сув ресурсларидан нотўғри фойдаланиш масаласи сабабидан келиб чиққан. Тожикистон ҳукумати томонидан қурилиши бошланган Роғун ГЭСнинг қурилиши, гидроэнеогетика тизимидаги хатоликлар Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалиги агротузулмаси учун сув танқислигига олиб келиши мумкин эди. Шу тариқа Ўзбекистон ҳукумати бу лойиҳани қишлоқ ҳўжалиги секторига хавф сифатида баҳолади. Шу тариқа 2001 йилда муносабатлар совуқлашиб икки давлат ҳам виза режимини жорий қилди. Шундай бўлсада, икки мамлакат ўртасида савдо-иқтисодий муносабатлар, афғон муаммоси ва ШҲТ саммити доирасида учрашувлар ўтказилиб келинган. Аммо 2018 йилдан вазият ўзгариб, Ўзбекистон Республикаси президанти Ш.Мирзиёев расмий ташриф билан Тожикистонга келди ва Тожикистон президенти И.Рахмон билан учрашув ўтказиб ўттиздан ортиқ хужжатлар имзоланди. Икки қўшни давлат президентлари пойтахт Душанбеда кечган юзма-юз музокаралари ортидан барча муаммо ва масалалар бўйича ижобий натижаларга эришилганини баён қилишган.Ўзбекистон раҳбари икки томонлама алоқалар йўлида "тўсиқ бўладиган бирорта ҳам масала қолмаган"ини таъкидлаган. Ўз навбатида Эмомали Раҳмон Шавкат Мирзиёевнинг давлат ташрифини "тарихий", деб атади. Ташриф арафасидаёқ ўзбек-тожик чегарасидаги 10 та назорат-ўтиш нуқталари қайта очилган эди. Ўзбек томони икки давлат фуқаролари учун ўттиз кунгача визасиз тартиб жорий этилганини тасдиқлади, чегара ва икки томонлама ҳамкорликка доир жами 30 га яқин ҳужжат имзоланди. Келишувлар

доирасида энг аҳамиятга молик хужжатда Роғун ГЭСидан умумий фойдаланиш белгилаб қўйилди[174].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Минтақа давлатларининг ҳамкорлигини юқори поғонага кўтариш Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.Мирзиёев саъй-ҳаракатлари билан боғлиқ. “2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантиришнинг бешта йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” тақдим этилди ва бу республикани беш йилга тизимли ислоҳ қилишнинг йўл харитаси бўлиб, унинг бешинчи устувор йуналишда - хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритишга йўналтирилган давлатимиз мустақиллиги ва суверенитетини мустаҳкамлаш, Ўзбекистоннинг ён-атрофида хавфсизлик, барқарорлик ва аҳил қўшничилик муҳитини шакллантириш, мамлакатимизнинг халқаро нуфузини мустаҳкамлаш асосий мақсад сифатида белгилаб олинди[175].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатларида Марказий Осиё Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсатининг устувор йўналиши эканлигини алоҳида таъкидланди[176]. Президент Ш.Мирзиёев раҳбарлиги остида Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги халқларни жипслаштиришга йўналтирилган янги ташқи сиёсатини амалга оширишда маданий ва маърифий-маънавий соҳалардаги фаол ҳамкорликлар муҳим омил ҳисобланади. Бундан кўзланган асосий мақсад – минтақада тинчлик, барқарорлик ва хавфсизлик муҳитини шакллантириш ва халқларнинг фаровон ҳаёт кечиришга шароит яратишдир.

Марказий Осиё давлатлари билан дўстона, яқин қўшничилик муносабстларини мустаҳкамлаш ва минтақавий ҳавфсизликни таъминлашаг қаратилган ва Ўзбекистон Республикаси президенти Ш. Мирзиёев ташаббуси билан асос солинган ва 2019 йил 29 ноябр кунида ўтказилган Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг иккинчи Маслаҳат учрашуви муҳим аҳамиятга эга бўлди. Маркур учрашувда Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари мунтазам равишда маслаҳат учрашувларини минтақадаги ҳамкорликнинг долзарб масалаларини ва умумий муаммоларини ҳал этишда конструктив ва очиқ

[174] УзА Шавката Мирзиёева в аэропорту Душанбе встретил Эмомали Рахмон https://uza.uz/ru/posts/prezidenta-shavkata-mirziyeeva-torzhestvenno-vstretili-v-tad-09-03-2018

[175] Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 07.02.2017 йилдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш буйича ҳаракатлар стратегияси 2017-2021” - Toshkent, 2017. - № 6. - P. 70 https://lex.uz/docs/3107036

[176] Мустафаев Б.Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсати Марказий Осиёда барқарор ва изчил ривожланишининг муҳим гарови// http://isrs.uz/uz/smti-ekspertlari-sharhlari/uzbekistonning-mintakavij-siesati-markazij-osieda-barkaror-va-izcil-rivozlanisining-muim-garovi

муҳокама қилиш учун музокаралар майдони сифатида ташкил этишга келишиб олдилар[177].

Минтақавий ҳамкорлигининг давлатлар хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашда тўсиқ бўладиган бир нечта омиллар ҳам мавжуд. Бу чегара ва сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича музокараларнинг якунланмаганлиги билан боғлиқ. Бундай борада Ўзбекистон Республикаси давлат чегарасини делимитация ва демаркация қилиш масалаларини деярли ҳал этиш жараёнида турибди. Бугунги кунга келиб Ўзбекистон давлат чегараларини делимитация қилиш масаласида Қозоғистон билан деярли 100%, Тожигистон билан муаммоларни 95% га, Қирғизистон билан 80% гача ижобий хал этиб бўлган. Туркманистон ва Қозоғистон билан демаркация ҳужжатларини имзолаш 2020 йилда амалга оширилган бўлса, Тожикистон ва Қирғизистон билан жараён қизғин музокаралар билан давом этмоқда.

2017 йил декабр ойида Қирғизистон Президенти С.Жеенбеков Ўзбекистонга ташриф буюрди. Учрашув якунида фаол ривожланаётган ўзбек-қирғиз ҳамкорлиги натижаларини қайд етиб, Ш.Мирзиёев икки давлат ўртасида чегара бўлмаслиги, томонлар еса бутунлай бошқа даражада олға силжиши лозимлигини таъкидлади.

Ўзбек-қирғиз чегарасида узоқ вақтдан бери мавжуд мураккаб вазият, шунингдек, Қирғизистон ҳудудида жойлашган Сўх ва Шоҳимардон ўзбек анклавлари ва Ўзбекистондаги қирғиз анклави – Барак қишлоғига оид масалалар билан боғлиқ. 2017 йил сентябр ойида чегаранинг 85 фоизини тавсифлаш тўғрисида битим имзоланди ва у орқали тўсиқсиз ҳаракатланиш масаласи ҳал қилинди. Демаркация масалалари ҳали муҳокама қилинмасада, 2022 йилнинг 10 отябрида Қирғизистон ва Ўзбекистон ўртасида ҳудудлар алмашуви истиқболлари юзасидан муҳокамалар натижасида Қирғизистон Барак анклавини Ўш вилояти Кара-Суи тумани Ак-Таш аийл Окмотига туташ ҳудудда эквивалент ер участкаси олиш эвазига Ўзбекистонга ўтказиш ғояси муҳокама қилинмоқда. Икки давлат ўртасидаги чегарани белгилаш ва ўтказиш бўйича ишлар олиб борилмоқда, аммо ҳозирча баҳсли ҳудудларнинг 15% келишувга эришиш энг қийини бўлиб қолмоқда. Булар Кемпир-Обод сув омбори, Жалол-Обод вилоятидаги Гавасай бўлими ва Қирғизистоннинг Баткен вилоятидаги Сўх анклави ҳудудида тахминан 200 км чегаралардир. Энг сўнги

[177] Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг иккинчи Маслаҳат учрашуви. https://yuz.uz/news/ozbekiston-prezidenti-markaziy-osiy-davlatlari-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-nutq-sozladi

келишувларда эса Ўзбекистон 4485 га, Қирғизистон 19699 га майдонни ташкил этувчи чегара келишувига эришилди[178].

(расм https://www.bbc.com/uzbek/uzbekistan-63330417 дан олинди)

2017-2018 йилларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қирғизистон ва Тожикистонга ташрифлари чоғида айрим сув масалалари ҳал қилинди. Республика энди қўшни мамлакатларда йирик гидроелектростанциялар қурилишига қарши эмас, чунки у уларни қуриш ва ишлатишда иштирок этиши мумкин.

2018 йил март ойи бошида 27 йил ичида биринчи марта Ўзбекистон раҳбарининг Тожикистонга ташрифи пайтида икки давлат муносабатларидаги кўплаб муаммоларни ҳал қилди. Виза режими бекор қилинди, авиация ва темир йўл алоқалари ўрнатилди ва шу йилнинг Май ойидан бошлаб, 26 йилдан сўнг, тожикларарo можаро пайтида тўхтатилган икки мамлакат ўртасида автобус қатновлари қайта тикланди. 2018 йил март ойида чегаранинг айрим участкалари, шу жумладан баҳсли чегара сув омбори тўғрисида битим имзоланди Фарход: Фарход ГЭСи жойлашган ҳудуд Тожикистон ҳудуди деб

[178] **Қирғизистонда Ўзбекистон билан чегара чизиғи бўйича келишув шартлари маълум қилинди.** https://www.gazeta.uz/uz/2022/10/10/kempir-abad/

тан олинади ва гидроенергетика объектининг ўзи Ўзбекистон мулки ҳисобланадиган бўлди.

Аммо бундай фаолият минтақанинг бошқа мамлакатлари ўртасида изчил амалга оширилмаётганлиги минтақадаги чегаравий низоларни давом этишига сабаб бўлмоқда.

Узунлиги 976 км ни ташкил этадиган тожик-қирғиз чегарасининг 504 км чегараланган ва қолган 472 км баҳсли ҳудуди кўплаб низоларга сабаб бўлмоқда. 2019 йил март ойида Тожикистон ва Қирғизистон чегарасида яна бир можаро рўй берган можаро Барча низоларнинг асосий сабаби давлат чегара чизиғининг ноаниқлиги бўлиб, давлат раҳбарларининг ушбу муаммони ҳал қилиш нияти ҳақидаги баёнотларига қарамай, чегарани делимитация ва демаркация қилиш бошланмади. Бу эса чегарадаги навбатдаги тўқнашувларга олиб келди. 2022 йилнинг баҳорида Тожикистон ва Қирғизистон чегараларида навбатдаги тўқнашув юз берди.

Бу масала юзасидан Ўзбекистон Президенти Мирзиёев икки маротаба қўшни давлат раҳбарлари билан телефон орқали мулоқот қилиб, муаммони фақат дўстлик ва яхши қўшничилик руҳидаги музокаралар орқали ҳал этишга чақирди. Шу билан бирга, Ўзбекистон вазиятни ҳал қилиш учун ҳар томонлама ёрдам кўрсатишга тайёр екани таъкидланди. Ўзбекистон президенти юзага келган вазиятни тез фурсатда ҳал қилиш ва унинг кескинлашувига йўл қўймаслик бўйича Тожикистон ва Қирғизистон томонлари эришган келишувларни қўллаб-қувватлади.

Сув ресурсларидан фойдаланиш соҳасида минтақавий ҳамкорликни чуқурлаштириш бўйича бир қатор чора-тадбирлар кўрилмоқда. Мазкур соҳада барча муносабатларни тартибга солиш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш мақсадида Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон ўртасида ишчи гуруҳ тузилди. Шу билан бир қаторда, сув ва энергетика соҳаси масалалари бўйича конструктив ечимга эришиш учун Қирғизистон билан икки томонлама қўшма сув хўжалиги комиссиясини тузиш тўғрисида идоралараро битимни имзолашга тайёрланмоқда. Туркманистон билан ўзаро ҳамкорлик «Амударё» ҳавзаси сув хўжалиги бирлашмаси иштирокидаги уч томонлама ишчи гуруҳ доирасида самарали ривожланмоқда[179].

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуслари Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг маслаҳатлашув учрашувларида алоҳида аҳамият касб этади. Хусусан, сувдан биргаликда фойдаланиш соҳасида, делимитация ва

[179] Сирожов О., Назиров М. Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлигининг истиқболлари ва имкониятлари. – Т.: ЎзХИА, 2021.

демаркация муаммоларини ҳал етишда икки томонлама ва минтақавий ҳамкорлик даражасини оширишга эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эгалиги, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва махсус хизматлар орқали минтақавий ҳамкорлик механизмларини яратиш, шу жумладан фавқулодда вазиятлар, техноген ва экологик офатлар, табиий офатлар, биринчи навбатда чегара ҳудудларида таҳдидларнинг олдини олиш ва уларга ўз вақтида жавоб бериш соҳасидаги ишларни фаоллаштириш зарур. Бунда шунчаки мунозарали масалаларни ҳал қилиш эмас, балки бутун минтақанинг кескин зиддиятли потенциалини олиб ташлаш муҳимлигини қайд этади[180].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати Марказий Осиёда яхши қўшничилик муносабатларини шакллантиришдан иборат. Бунга мисол сифатида Марказий Осиё давлат раҳбарларининг Маслаҳатлашув учрашувларини, парламентлараро гуруҳлар, чегараолди ҳудудлар ҳамкорлиги кенгаши, вазирлик ва идоралараро комиссиялар, инвестиция фондларининг ташкил этилганлигини айтиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда бошланган ва давом этаётган янгиланишлар Марказий Осиёда яқин қўшничилик муносабатлари муҳити шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ана шу янгиланишлар туфайли минтақада юзага келаётган имкониятлар Марказий Осиё давлатларининг барқарор тараққиёт мақсадларига хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Сирожов О. Назиров М. Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлигининг истиқболлари ва имкониятлари. – Т.: ЎзХИА, 2021.
2. Сирожов О. Марказий Осиё минтақасида ҳамкорлик жараёнлари. Тошкент: ЎЗБЕКИСТОН., 2016.
3. Мухтор Назиров, Анвар Холдаров Марказий Осиё давлатлари интеграциясининг айрим жиҳатлари хусусида// шарқ мамлакатларидаги халқаро муносабатларнинг замонавий трансформацияси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги миқиёсидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами.Тошкент, 2021 йил 22 май
4. Назиров М.М. Марказий Осиё: замонавий сиёсий жараёнлар: монография. – Тошкент: QAMAR MEDIA, 2021. – Б.136.

[180] Нематов А. Марказий Осиё мамлакатлари минтақадаги муаммоларни мустақил ҳал қила олишади http://isrs.uz/uz/maqolalar/nematov-strany-ca-smogut-samostoatelno-obespecit-sohranenie-stabilnosti-v-regione

5. Нематов А. Марказий Осиё мамлакатлари минтақадаги муаммоларни мустақил ҳал қила олишади http://isrs.uz/uz/maqolalar/nematov-strany-ca-smogut-samostoatelno-obespecit-sohranenie-stabilnosti-v-regione
6. Мустафаев Б. Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсати Марказий Осиёда барқарор ва изчил ривожланишининг муҳим гарови// http://isrs.uz/uz/smti-ekspertlari-sharhlari/uzbekistonning-mintakavij-siesati-markazij-osieda-barkaror-va-izcil-rivozlanisining-muim-garovi
7. Назаров А.Н. Глобаллашув шароитида сиёсий тараққиёт хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлаш жараёнлари. Тошкент – 2019
8. Maria A. Blackwood Analyst in Asian Policy. Central Asia: Background and U.S. Relations. USA, September 24, 2021.

O‘QUVCHILARNING MA’NAVIY FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Almurotova Gulbahor,
Jizzax davlat pedagogika universiteti 2 kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o’quvchilarning ma’naviy fazilatlarini shakllantirish omillari haqida so’z yuritilgan.

Kalit so’zlar: *Ma’naviy poklik, ma’naviy fazilatlar, yuksak ma’naviyat, iymon, vatanparvarlik.*

ANNOTATION

This article talks about the factors in the formation of the moral qualities of students.

Key words: *Spiritual purity, spiritual qualities, high spirituality, faith, patriotism.*

Har bir xalq o‘zining madaniy-ma’naviy merosi, an’analari, tarixiy xotirasi bilan mavjuddir. Tarixiy xotirasini yo‘qotgan xalq qalbini, o‘zligini yo‘qotadi, oddiy aholi to‘dasiga aylanadi va natijada xalq sifatida tarix sahnasidan tushadi. Xalq o‘z tarixiy xotirasi tufayli madaniy merosini, qadriyatlarini, o‘zligini asraydi, o‘z tarixining ijodkor va merosxo‘ri ekanligini his qiladi.

O‘quvchi-yoshlar ongiga milliy istiqlol g‘oyasini singdirish ta’lim tizimida olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarning markazida turibdi. Bu maqsadga erishish yo‘lida ta’lim-tarbiyaning turli usul va vositalaridan foydalanilmoqda. Kuzatuvlarimiz ba’zi ta’lim muassasalarida milliy istiqlol g‘oyasi bo‘yicha ma’ruzalar, seminarlar, kollokviumlarga ko‘proq e’tibor berilib, darslardan so‘ng o‘tkaziladigan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarga yetarli ahamiyat berilmayotganini ko‘rsatdi. Holbuki, bunday tadbirlar yoshlarni tarbiyalashda va ular ongiga milliy istiqlol g‘oyasini singdirishda ulkan ahamiyatga ega. Mustaqillik tufayli musulmonchilikning ulug‘ madaniy qadriyatlari qayta tiklandi. Bu bebaho xazinani qalbdan chuqurroq idrok qila borganimiz sayin, hayotimiz ma’naviy jihatdan pokizaroq bo‘la boradi. Shu o‘rinda ota-bobolarimiz e’tiqod qilib kelgan islom dinining inson va uning oilasi, hayotidagi, odob-axloq va xayr-saxovat ishidagi ahamiyatini hamda vijdon erkinligi bilan uyg‘un tarzda qo‘shilib ketayotganligini alohida uqtirib o‘tish darkor.

Muqaddas Islom dini ham butun borlig‘i bilan insonlarni ilmga, hidoyatga yetaklovchi dindir. Zeroki, Qur’oni karimning birinchi nozil bo‘lgan surasi ham “Iqra’” ya’ni, “o‘qi” deb boshlanadi. Qur’onning 96-“Alaq” surasida esa: “O‘qi,

Parvardigoring behad karamli, uning o‘zi qalamga o‘rgatgan, insonga uning bilmaganlarini o‘rgatgan”, so‘zlari bitilgan. Muborak hadislarda ham ilm, ma’rifatlilik ulug‘lanadi. Masalan, “Ilm o‘rganish har bir mo‘min uchun farzdir”, so‘zlari muborak hadisi sharifda bitilgan. Ilm tufayli odamlar nodonlik, jaholat botqog‘idan chiqib, imonlarini kamolotga yetkazadilar. Ilm tufayli kishilar haq va nohaqni, halol va haromni farqlaydilar va adolat qiladilar. Bas, shunday ekan, jamiyatning har bir a’zosi ma’rifatli, ma’naviyatli bo‘lmog‘i lozimdir[Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T., Ma’naviyat, 2008.-227 bet].

Ulug‘ bobomiz Abdulla Avloniy ham “…Ma’rifatli xalq shijoatli bo‘lur. Shijoat qalbning matonatidan, ruhning salomatligidan iboratdir. Maorifdan, fandan va madaniyatdan mahrum qolgan xalq jaholat panjaralarining orasida eziladi. Zeroki, jaholat, eng qo‘rqinch, faqir va muhtojlikdan ziyoda dahshatliroq bir musibatdir”, – degan edi[Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. –T., Ma’naviyat, 2008.-80 b].

Mamlakatimiz ta’lim tizimida interfaol usullardan foydalanishga katta ahamiyat berilayotgan hozirgi kunda ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni qo‘llash yana-da muhim ahamiyat kasb etadi. Ilg‘or o‘qituvchilarning tajribasi ko‘rsatishicha, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlardan dars jarayonida foydalanish o‘quvchi-yoshlar faolligini keskin oshiradi. Bundan tashqari, mashg‘ulot o‘tkazishning rolli o‘yin, xizmat o‘yinlari singari shakllari asl mohiyatiga ko‘ra madaniy tadbirdir. Chunki, ular ta’lim shakllari bilan san’at elementlarining qo‘shilib ketishi natijasida vujudga kelgan. Dars jarayonida badiiy asarlardan parchalar keltirish, she’rlarni ifodali o‘qish, sahna asarlaridan parchalar ijro etish o‘quvchilarning ham aqliy, ham hissiy-emotsional faolligini keskin oshirishga xizmat qiladi .Ma’naviy poklik – inson ma’-yatining go‘zalligi, boyligi, teranligi, pokizaligini taqozo etuvchi, ezgu ma’naviy fazilatlar majmuini ifodalaydigan tushuncha. Ma’naviy poklik inson dunyoga kelganidan to so‘nggi nafasigacha ma’naviy jihatdan qanday yashab o‘tishi kerakligi bilan bog‘liq bo‘lgan bilimlar, tajribalar, tasavvurlardan tarkib topadi. Xalqimiz ming yillar mobaynida yuksak ma’-yat va ezgu axloq shart-sharoitlari negizida tarbiyalanib kelgani bois, bizning bu boradagi tushuncha, tasavvur, bilim va tajribalarimiz pokiza turmush tarzini belgilab kelgan. Zero, ma’naviy poklik. eng avvalo, ezgulik va ma’naviy poklikdan ta’lim beradi. Kundalik turmush tarzidagi oddiy tozalikka rioya etish (hovli-joy, yashaydigan, ovqatlanadigan, o‘tirib-turadigan xonalarimiz ozodaligi), har qanday yumushning mukammal ado qilinishigacha o‘tadigan vaqt mobaynida bizga poklik-pokizalik, ozodalik, saranjom-sarishtalik t.si asos bo‘ladi. Shunday ekan, bizning tashqi ozodaligimiz o‘z-o‘zidan ichki (ma’n-y) ozodalikni, poklikni taqozo etadi. Binobarin, xalqimizning pok niyatli bo‘lishi, niyatni

ezgulikdan boshlab to yakunigacha, (mukammal ado qilgunicha) pokizalikka rioya qilib kelganligi zamirida ham toza, pok hayot nafasi mavjudligi, har qanday ishda adolat, haqiqat, halollik, ishonch-e'tiqod kabi t.larga tayanishi boshqalardan ham shuni talab qilishi bejiz emas. Ming afsuski, so'nggi yuz-yuz ellik yillar mobaynida yurtimiz mustamlaka holatiga tushib qolgani, hayot tarzimizda sotsializm, kommunizm, dahriylik kabi buzg'unchi g'oyalar o'rin olgani sababli, ma'-yatimizdagi ming yillik tarbiyaviy omillarga ham darz ketdi. Xus-n, pokizalik, halollik, ishonch-e'tiqod tuyg'ulari o'z o'rnini o'g'rilik, harom-harish ishlar, fahsh va razolat, o'zaro ishonchsizlik, ta'magirlik, poraxo'rlik kabi g'ayriinsoniy illatlarga bo'shatib bera boshladi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'nggina xalqimiz, millatimiz o'zligini anglash, ajdodlarimiz amal qilib kelgan ma'naviy pok, ozoda va go'zal turmush sharoitlarini qayta tiklash imkoniyatiga ega bo'ldi.

Ma'naviy fazilatlar – insonning ma'naviy qiyofasi, ijtimoiy hayot, ong va munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan, jamiyat taraqqiyoti va turmushi ta'sirida shakllangan ma'naviy xususiyat va xislatlarining umuminsoniy hamda milliy fel-atvor ko'rinishlarini ifodalovchi tushuncha. Shaxsning ma'naviy fazilatlar uning imon-etiqodi asosida halol-poklik, mehr-shafqat, adolat va haqiqatgo'ylik, vatanparvarlik, kattalarga hurmat va kichiklarga izzatda bo'lish, kamtarlik va shakllantirshda namoyon bo'ladi. Shu manoda, ma'naviy fazilatlar erkak va ayol, ota-ona va farzandlarga mos o'ziga xoslik jihatlariga yoki kasbiy xus-yatlarga ega bo'lishi ham mumkin. Sharq xalqlarida ma'naviy fazilatlarni tarbiyalashning muhim mezoni "O'zingga nima tilasang, o'zgalarga shuni tilagin" degan hikmatda mujassamlashgan. Ulug' ajdodlarimiz Imom Buxoriy va Imom Termiziy hikmatlarida yuksak ma'naviy fazilatlar tavsiflab berilgan. Abu Nasr Forobiy jamiyat hayotida rahbarlarning eng muhim o'n ikki fazilatini aholining har bir tabaqasiga xos ma'naviy fazilatlarni tahlil etilgan etgan bo'lsa, Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy fuqaroning odobini, Kaykovus esa farzandlarda ma'naviy fazilatlarni shakllantirish yo'llarini batafsil bayon etgan. Muqaddas kitoblarimizda ham ma'naviy fazilatlarning komil insonni voyaga yetkazish hamda ularning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni ta'kidlanadi. Ma'naviy qadriyatlar ijtimoiy -tarixiy, madaniy taraqqiyot natijasida shakllanadi, takomillashib boyib boradi. Shu tariqa milliy madaniyat rivojlanadi. Bu jarayonda ma'naviyat ahli: allomalar, adib va ziyolilarning milliy ong, milliy ruh, milliy o'ziga xoslikni ta'minlash va rivojlantirishda tutgan o'rni beqiyosdir. Ulug' ajdodlarimiz Imom Buxoriy, At-Termiziy, G'ijduvoniy, Naqshband, Muhammad Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy kabi zotlarning bizga qoldirgan bebaho ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon mad-

ti xazinasidan munosib o‘rin olib, insoniyatni ezgulik sari yetaklab, har tomonlama barkamol insonlarni tarbiyalab voyaga yetkazishga xizmat qilib kelmoqda. Binobarin, yuksak ma’naviy fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirgan bu ulug‘ zotlarning o‘zi ham biz uchun abadul-abad ma’naviy yetuklik timsoli bo‘lib qoladi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak zamonaviy jamiyatning beqarorligi va o‘zgarishi sharoitida axloqiy-axloqiy tarbiya masalalari barcha sohalarda birinchi o‘ringa chiqadi. Zamonaviy yoshlarning axloqiy ko‘rsatmalarini - qadriyat yo‘nalishlarini aniqlash uchun axloqiy va axloqiy tarbiya shakllari va usullarini tahlil qilish zarur. Binobarin, talabalarda ma’naviy fazilatlarni shakllantirishda ta’limning kuchiga e’tibor berish, kuchaytirilishi kerak. Talabalik davrida mehnatning qadrini, kasbning qadrini, kasbiy mas’uliyatni, oilaviy qadriyatlarni shakllantirish zarur.Yuqorida aytilganlarning barchasidan xulosa qilish mumkinki, qadriyatlar tizimi insonning hayotiga bevosita ta’sir qiladi..Qadriyat yo‘nalishlari tizimi shaxsning yo‘nalishini belgilaydi, odamlar va umuman jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning asosini tashkil qiladi. Ammo faqat gumanistik qadriyatlar to‘laqonli, sog‘lom jamiyat rivojlanishiga yordam beradi. Va jamiyatning asosi bo‘lgan talabalarga axloqiy qadriyatlarni singdirish kerak. Zamonaviy jamiyatning beqarorligi va o‘zgarishi sharoitida axloqiy-axloqiy tarbiya masalalari barcha sohalarda birinchi o‘ringa chiqadi. Zamonaviy yoshlarning axloqiy ko‘rsatmalarini - qadriyat yo‘nalishlarini aniqlash uchun axloqiy va axloqiy tarbiya shakllari va usullarini tahlil qilish zarur. Yoshlar yeng faol, maqsadli, bilimli guruhdir. Talaba yoshlarning qadriyat yo‘nalishlari kelajakda jamiyat rivojlanish vektorini belgilaydi.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch. Toshkent. 2008.
2. Mo’minov N.A. Ma’naviyat mustaqillik poydevori. Toshkent. Fan va texnologiya. 2014.

НЕОБХОДИМОСТЬ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Пулатов Рузимурод Фарход уғли
Чирчикский государственный педагогический университет Факультет гуманитарных наук
polatovrozimurod6@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается важность и необходимость правового образования и воспитания в системе высшего образования на примере реформ, проводимых в нашей стране в последнее время. В нашей стране говорят, что правовое демократическое государство в буквальном смысле зависит от уровня правовой культуры молодых кадров.

Ключевые слова *Право и обязанность, образовательное учреждение, образование, воспитание, правовая культура, творческие методы, гражданское общество, правовая пропаганда.*

ABSTRACT

This article explains the importance and necessity of legal education and *upbringing in the higher education system on the example of the recent reforms implemented in our country. In our country, it is said that the legal democratic state in the literal sense depends on the level of legal culture of young personnel.*

Key words. *Right and duty, educational institution, education, upbringing, legal culture, creative methods, civil society, legal propaganda.*

Важна неотъемлемая связь между понятиями независимости, гражданского общества и демократии. Ведь независимую страну невозможно представить без демократического правового государства и сильных институтов гражданского общества. Поэтому с первых дней независимости в нашей стране был выбран путь демократического обновления и построения свободного гражданского общества. Образование и обучение были движущей силой развития во все времена. В странах, которые вовремя это поняли, эффективность образования послужила решению многих социальных проблем, от которых страдают другие страны. Эркки Ахо – председатель Национального совета школ Финляндии, завоевавшего свое место благодаря эффективности образования, говорил о важности модернизации образовательного процесса в соответствии с потребностями времени. социальное и территориальное неравенство угрожает ростом, миграция ослабляет традиционные культурные

структуры. Поэтому наша стратегия выживания разрабатывается на основе наших образовательных ресурсов и научных исследований. [1].

Правовое государство есть всеобщая организация, основанная на верховенстве права, выражающая и отражающая волю общества. Правовое государство – это демократическое государство, в котором обеспечиваются верховенство и приоритет права, разделение властей, независимость судов, эффективна работа правоохранительных органов, реальная народная власть, высокий уровень политико-правовой культура.

Правовая культура – это правовая грамотность. Повышение правовой культуры является важным признаком правового государства. Иными словами, без правовой культуры не может быть правового государства. Наш первый президент И.А. Каримов в своей книге «Пусть Родина будет свободной и процветающей от нас»: «Высокий уровень правовой культуры является уникальным признаком правового государства. В условиях становления рыночной экономики повышение правовой культуры является важной задачей. При этом уровень правовой культуры определяется не количеством принятых законов, а исполнением этих законов на всех уровнях. В этой важной работе особое значение имеет воспитание у людей глубокого уважения к законам и нормативным правовым документам. Ведь правовые нормы живут и осуществляются только в том случае, если они впитываются в сознание людей и действуют через них.

В современном XXI веке общественные отношения ускорились до такой степени, что в результате людям становится трудно получать информацию и реагировать на эти общественные отношения с правовым идеалистическим настроем. Это требует от всех людей ознакомления с применимыми правовыми нормами на необходимом уровне. Каково современное состояние юридического образования в образовательных учреждениях нашей страны? Как реагируют представители широких слоев населения на проводимые в нашей стране реформы и их правовую основу? Насколько наше юридическое образование обеспечено квалифицированными кадрами в условиях бурно развивающихся экономических и социальных процессов?

Касаясь размаха проводимых в стране реформ на современном этапе развития Узбекистана, глава государства сказал: «Новый Узбекистан формируется в результате наших широкомасштабных мер по политической, социальной и экономической модернизации общества. Сегодня демократические преобразования в нашей стране стали необратимыми. [2].

Если страна и ее народ не в полной мере понимают политику правительства и поддерживают ее с единой целью, то результат задач, предусмотренных этой реформой, очевиден для всех. Поэтому в настоящее время в нашей стране пересматривается система подготовки кадров в данной сфере. На самом деле, даже в системе юридического образования. Высокая правовая культура является основой демократического общества и выражением зрелости правовой системы. Это фактор, который активно влияет на различные процессы жизнедеятельности в обществе, способствует интеграции граждан и всех социальных групп, обеспечивает и укрепляет единство и гармонию общества. Каков сегодня процесс преподавания юридических предметов в системе среднего, среднего специального, профессионального, высшего образования? Думать о такой ситуации естественно каждому, потому что в профильных учебных заведениях право считается второсортным предметом, и это, естественно, создает почву для формирования правовых нигилистических настроений у многих представителей отрасли. С процессом расширения доступа к информации и повышения удобства показатели правовой культуры современного молодого поколения растут в обратном направлении.

Можно сказать, что равнодушие многих слоев населения к проводимым в обществе реформам является негативным следствием того, что данный фактор не получает достаточных оснований от юридических наук.

В 1997 году в нашей стране была принята «Национальная программа повышения правовой культуры в обществе», а 4 января 2001 года обнародован Указ Президента «Об организации изучения Конституции Республики Узбекистан». Указ Президента от 9 января 2019 г. «О коренном совершенствовании системы повышения правосознания и правовой культуры в обществе», 20 апреля 2019 г. «Контроль и оценка мероприятий по повышению правовой культуры в обществе» Принятие Положения «о» всех это правовая основа цели повышения правовой грамотности, а в основе ее - обеспечение активного участия каждого в пределах его прав и обязанностей в масштабных реформах в стране. Согласно указу Президента от 2001 года во всех учебных заведениях введены курсы по изучению Конституции. В указанном Положении говорится: «Основной целью контроля и оценки мероприятий по повышению правовой культуры в обществе является разработка и реализация предложений по организации правовых пропагандистских мероприятий по повышению правосознания и правовой культуры населения». ' [3].

Юридическое образование в педагогических учебных заведениях получали только студенты юридического факультета высшей школы. Это

привело к снижению интереса других специалистов к действующим и вновь принимаемым нормативным документам в обществе. В такой ситуации необходимо просить педагогов всех направлений творчески подойти к вопросу, относящемуся к их области, и изучить правовую основу всех изучаемых предметных объектов.

Возрастает спрос на высококвалифицированных юристов и в экономической жизни нашей страны. С учетом этого существующие юридические колледжи преобразованы в техникумы для подготовки юридических кадров со средним и высшим образованием для различных стадий хозяйственной жизни, а процессу юридического образования уделяется больше внимания.

Введение кадров с юридическим образованием во все отрасли и сетевые системы станет важным фактором того, что сегодняшние реформы нашей страны скоро принесут свои плоды, а чувство согласия населения повысит благосостояние нашего народа.

ВЫВОД

Необходимо, чтобы ответственные работники и специалисты по правовому просвещению и просветительской работе в образовательных учреждениях подходили к своим задачам всесторонне и творчески, и мы должны сердцем чувствовать, что в основе этого лежат результаты наших реформ. Актуальное значение сегодня имеет формирование у молодого поколения правового иммунитета против факторов, негативно влияющих на его правовое воспитание, и воспитание у каждого человека уважения к законам и правилам этикета, а также чувства нетерпимости к нарушениям.

REFERENCES

1. Дониев С.И., Ибрахимов Ф.А., Жолдасов И.С. Тенденции развития начального образования (на примере финской системы начального образования) Инновации в психологии педагогики Спецвыпуск -2. Ташкент-2020. Страница 392.
2. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на 75-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23.09.2020
3. Положение о мониторинге и оценке мероприятий по повышению правовой культуры в обществе. 20 апреля 2019 г. (https://lex.uz/ru/docs/-4300837)
4. Амиров З. «Повышение правосознания как средство повышения правосознания и культуры» //Общество и управление - 2015. #3

5. Утамурадов А., Ходжиев Т., Исанова Г. и Хайтметов Р. (2020). Перспективы нового шаблона модернизации Узбекистана. Журнал Adv Research in Dynamical & Control Systems, 2 (12), 2670-2676.
6. Гафарова Г.Г., Худярова З.О. Творчество как фактор развития человеческого капитала в новом Узбекистане. Инновационные, образовательные, естественные и социальные науки, 2022 г.
7. Г. Гаффарова, М. Юлдашева. Факторы формирования идеологического иммунитета у молодежи. Академические исследования в области педагогических наук, 2021 г.
8. Пулатов Р.Ф. (2023). Развитие духовно-нравственных качеств у подрастающего поколения. Академические исследования в области наук об образовании, 4(1), 316-320.

QULOQ OG‘RIG‘I SABABLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH

Muradova Mehriniso Mubinovna
Buxoro davlat tibbiyot instituti
E-mail: mehriniso1901@icloud.com

ANNOTATSIYA

O‘rta quloqning yallig‘lanishi bo’lib, bu kasallik, xususan, yosh bolalarda uchrab, bir muncha og‘ir kechadi, quloq qattiq og‘riydi, harorat ko‘tariladi, eshitishi ancha pasayadi, miya va uning pardasiga asorat berishi mumkin.

Kalit so’zlar: *quloq og’rishi, istma, yallig’lanish, qizamiq, skaplatina, yosh bola, tumov.*

ANNOTATION

Inflammation of the middle ear is a disease, especially in young children.

Key words: *earache, fever, inflammation, measles, shoulder blade, young child, influenza.*

Kasallik sabablari. Bunga ko‘pincha yuqori nafas yo‘llari yallig‘lanishi bilan kechadigan yuqumli kasalliklar: gripp, qizamiq, skarlatina va boshqalar sabab bo‘ladi. Bunda yallig‘lanish jarayoni burun-halqumdan eshitish nayi orqali nog‘ora bo‘shlig‘iga o‘tadi, hosil bo‘lgan yiring, ba’zan quloq pardasini teshib, tashki eshituv yo‘lidan oqib chiqadi. O‘rta quloq yallig‘lanishi paydo bo‘lishida (ayniqsa, bolalarda) adenoidlar, polip, burun to‘sig‘ining qiyshayishi muhim o‘rin tutadi.

Belgilar va davolash O‘rta quloq o‘tkir yallig‘lanishida bemorning qulog‘i, boshi qattiq og‘riydi va eshitish og‘irlashadi, ayrim hollarda harorat 37-38°C darajaga ko‘tariladi. Davoni shifokor tayinlaydi. O‘rta quloq yallig‘lanishida shifokor tavsiyasi bo‘yicha bozillama qilinadi, u og‘riqni pasaytiradi va nog‘ora bo‘shlig‘idagi yallig‘lanishning surilib ketishiga imkon beradi. Bozillamani quloq suprasiga emas, balki uning yon-atrofiga quyiladi. Buning uchun bir necha qavat dokani suvda yoki teng barobar spirt qo‘shilgan suvda ho‘llab, mato o‘rtasini qirqib, quloq suprasiga kiygiziladi. Bozillamani har 4 soatda, bolalarda esa terisi kuyib qolmasligi uchun har ikki-uch soatda almashtirib turish lozim. Teng barobar suv qo‘shilgan spirtli va quruq-issiq bozillama navbatma-navbat kuyib turiladi. O‘rta quloqni davolashda ilitilgan suyuq dorilarni (qaynatilgan) pipetka bilan tashqi yo‘lga qo‘yish yaxshi naf beradi. Buning uchun suyuq dori solingan shishacha 2-3 daqiqa ilik suvga kuyib quyiladi. Bemor sog‘ qulog‘ini bosib, yonboshlab yotadi, quloqqa quyilgan dori 10-15 daqiqa turishi kerak.

Profilaktika uchun otitning oldini olish uchun organizmni chiniqtirish, darmondorilarga boy ovqatlar iste'mol qilish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish lozim.Tamaki chekish va alkogolga ruju qilish nafas yo'llarining surunkali yallig'lanishiga sabab bo'ladi. Bu yallig'lanish keyinchalik o'rta quloqqa ham o'tadi. O'z vaqtida to'g'ri davo qilinsa, bemor butunlay sog'ayib ketadi. Ba'zan yallig'lanish asoratlari yuzaga kelishi yoki surunkali otitda, vaqti-vaqti bilan yiring oqib turishi mumkin

Quloq og'rig'ining tibbiy nomi – otalgiya deb ataladi. Bu, ayniqsa, bolalarda tez-tez uchraydigan kasallik hisoblanadi. Og'riqlar achishish, o'tkir, tortishish kabi turlicha kuzatiladi. Ko'pincha u o'z-o'zidan o'tib ketadi va davolashni talab qilmaydi. Biroq, shifokor bilan maslahatlashmasdan va malakali yordamsiz qilolmaydigan holatlar mavjud.

Shoshilinch shifokorga qachon murojaat qilish kerak?

• og'riq 48 soatdan keyin ma'lum bo'lganda va hatto vaqt o'tishi bilan kuchayganda;

• harorat 38,3 ° C dan oshganda;

• quloqlardan suyuqlik yoki yiring oqganda;

• 2 yoshgacha bo'lgan bola og'riqdan shikoyat qilganda;

• yangi alomatlar paydo bo'lsa: bosh aylanishi, bosh og'rig'i, quloq atrofida shish yoki yuz mushaklar zaiflashganda;

• faol tortishish og'rig'i birdan to'xtaganda (bu quloq pardasining yorilishi belgisi bo'lishi mumkin);

• quloqdagi hislar bezovta qilsa va kundalik faoliyatga xalaqit bersa.

Nima uchun quloq bitadi?

Quloq mumi yomon olib tashlansa yoki biron sababga ko'ra u juda ko'p to'planib qolsa, u eshitish kanalini qisman to'sib qo'yishi mumkin. Odatda bu holat quloqdagi bitish hissi bilan o'zini namoyon qiladi va og'riqni keltirib chiqaradi.

Farqli bosim

Bu, masalan, samolyotda parvoz qilish yoki qo'nish paytida sodir bo'ladi. Bosimning tez o'zgarishi quloqlarda to'satdan bitishni olib kelishi mumkin.

Akustik shikastlanish

Kuchli ovoz hujumi masalan, rok-konsert, tungi klub, otashin shou yoki shovqin jarohatlanishga – quloq pardasining kuchlanishi yoki hatto yorilishiga olib kelishi

Kasallikni davomiyligiga qarab o'tkir va surunkali, yallig'lanish jarayoni darajasiga qarab kataral, seroz va yiringli o'rta otitlarga bo'linadi. O'rta quloqning kataral otiti. Kasallikni chaqiruvchilari streptokokk, pnevmokokk va stafilakokklar

hisoblanadi. O'rta quloqning kataral otiti yallig'lanish jarayonini burun bo'shlig'i va burun-halqumdan eshituv nayi va nog'ora bo'shlig'ining shilliq qavatiga o'tganida rivojlanadi. Eshituv nayi shillik qavatini yallig'lanishi uni teshigini torayishiga olib keladi. Eshituv nayining torayishiga burunni nafas olish funktsiyasini buzulishi olib keladi. Buni sababi ko'pincha burun bo'shlig'idagi poliplar, burun chig'anoqlarining gipertrofiyasi, adenoidlar, rinofaringitlar. Burun yondosh bo'shliqlarining kasalliklari, o'smalari buladi. Eshituv nayini o'tkazuvchanligini buzilishi natijasida nog'ora bo'shlig'ida bosim posayadi, nogora parda ichkariga qarab tortiladi.

Belgilari: Bemorlar quloq bitishidan, eshitish qobiliyatini pasayishidan, ozgina shovqindan va o'z ovozini kasal quloqda ko'proq eshitish (autofaniya) dan shikoyat qiladilar. Eshitish funktsiyasining buzilish darajasi nog'ora bo'shlig'idagi transsudatning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Otoskopiya qilinganda quloq pardasi ichkari tomon bukilgan bulib, uning rangi biroz sarg'ish yoki ko'kimtir holatda bo'ladi. Bolg'achani dastasi kalta bo'lib, kichik o'simtasi tashqariga qarab, bo'rtib chiqib turadi.

Ekssudativ otitda nog'ora bo'shlig'ida suyuqlik borligi ko'rinib turadi. Bolalarda ko'pincha ikki tomonlama bo'ladi va eshitish funktsiyasi sezilarli darajada buziladi.

Davolash: Avvalo burun, uning yondosh bo'shliklari, burun to'sig'i hamda burun-yutqin atrofidagi kasalliklarni bartaraf etish bilan bir qatorda, eshituv nayini o'tkazuvchanlik qobiliyatini tiklash, nog'ora bo'shlig'ida yig'ilib qolgan zardobni olib tashlash zarur.Burun bo'shlig'iga qon tomirini toraytiruvchi va shillik qavat shishini kamaytiruvchi dorilar tomiziladi (efedrin,adrenalin, galozalin, naftizin). Eshituv nayi orqali havo yuborish. Bundan tashqari, isituvchi kompress, solyuks, infraqizil nurlar buyuriladi. Lazer nurlari bilan davolash xam yaxshi natijalar beradi.

Aerootit. Bu kasallik samalyotni tezda yerdan qo'nishida bo'ladigan atmosfera bosimini o'zgarishi natijasida kelib chiqadi. Bunda eshituv nayining o'tkazuvchanlik funktsiyasining qay darajada ekanligi katta ahamiyatga ega.

Belgilari: quloqning tiqilishi, og'riq, eshitishni pasayishi, quloqda shovqin bo'lish, bosh aylanish. Otoskopiyada nog'ora parda ichkariga bukilgan buladi. Davolashda eshituv nayining funktsiyasini yaxshilashga qaratiladi.

O'rta quloqning o'tkir yiringli yallig'lanishi. Bu kasallikni kelib chiqishida nog'ora bo'shlig'iga kiradigan streptokokk, stafilakokk, virus-gripp, pnevmakokk va boshqa infekiyalar sababchi bo'ladi. O'tkir yiringli o'rta otit qizamiq, bo'g'ma, skarlatina kabi kasalliklarni asorati sifatida ham bo'lishi mumkin. O'tkir yiringli o'rta otitlarni kelib chiqishida gipertrofik rinit, adenoidlar, burun bo'shlig'idagi poliplar va o'smalar ham katta axamiyatga ega. Kasallikni boshlanishiga tumov, sovuq qotish, organizm reaktivligini pasayishi olib keladi. Ko'pincha o'rta quloqqa infektsiya eshituv nayi orqali kiradi. Odatda nog'ora bo'shlig'ida infektsiya bo'lmaydi, chunki

eshituv nayining hilpillovchi epiteliysi bunga yo'l qo'ymaydi. Eshituv nayining yallig'lanish kasalliklarida uning barer funktsiyasi buziladi. Nog'ora bo'shlig'iga infektsiya nog'ora parda teshilganda ham kirishi mumkin, yoki surg'ichsimon o'simtani jarohati orqali. Kam hollarda infektsiya gemotogen yol bilan kiradi (qizamik, tif, sil kasalliklarida). O'rta quloqni o'tkir yiringli yallig'lanishini umumiy va maxalliy belgilari bo'ladi. Kasallikni kechishini uch davrga bo'lish mumkin: birinchi davr - quloq pardasini teshilguncha bo'lgan davri; ikkinchi davri - pardaning teshilishi va yiring oqish davri; uchinchi davri esa – sog'ayish (tuzalish) davridir.

Kasallik boshlanganda quloq parda biroz qizargan, qon tomirlari kengaygan bo'ladi. Eshitish funktsiyasi pasayadi. Kasallikni shu davrida davolanmasa, quloq pardasini qizarishi kuchayib, qalinlashadi, eshitish qobiliyati yana pasayadi. Nog'ora bo'shlig'ida bo'shlig'ida zardob ko'p mikdorda yig'ilib, u yerda bosim oshib og'riq kuchayadi, quloq parda tashqariga bo'rtib turadi. So'rg'ichsimon o'simtani bosganda og'rik paydo bo'ladi

Chakka suyagi rentgenografiyasi yiringga to'lgan so'rg'ichsimon o'simta katakchalarining qorayganini, shuningdek katakchalar orasidagi ayrim suyak devorlarining yemirilganini ko'rsatadi. To'plangan anamnezlar va bemorni ob'ektiv tekshirilganda aniqlangan belgilar bo'yicha mastoidit tashxisi qo'yiladi. Tashhisni oydinlashtirish va mastoiditning og'ir asoratlariga yo'l qo'ymaslik uchun bemorni quloq, tomok, burun kasalliklari vrachiga yuborish lozim.

Davosi: xirurgik - mastoidotomiya qilinadi. Teri qoplami qavatma-qavat kesilib so'rg'ichsimon o'simtaning kortikal qatlamigacha ochiladi, keyin "g'or" teshilib, asta-sekin o'simtaning barcha zararlangan xujayralari ochib tozalanadi. Operatsiya vaqtida o'rta quloqning eshitish funktsiyasini saqlab qolish uchun eshituv yo'lining orqa devori olib tashlanmaydi va nog'ora pardagi tegilmaydi, chunki o'tkir yallig'lanish jarayonida o'rta quloqning eshituv suyakchalari zanjirida uncha destruktiv o'zgarishlar kuzatilmaydi.

O'rta quloqning surunkali yiringli yallig'lanishi. Etiololgiyasi: stafilokokk, streptokokk, viruslar, 24% da zambrug'lar.

Kasallikni kechishini doimiy belgilari:

1. Otoreya -quloqdan yiringli ajralmalarni 6 va undan ko'p hafta bo'lishi . Yiringli ajralmalar doimo yoki vaqti-vaqti bilan bo'lishi mumkin.

2. Nog'ora pardada perforatsiya bo'lishi (ko'p xollarda atrofi qalinlashgan bo'lishi).

3. Eshishitishni pasayishi, ketishiga qarab bosh aylanishi, quloqda shovqin bo'lishi, bosh og'rishi va h.k. O'rta quloqning surunkali yiringli yallig'lanishi 2 xil ko'rinishda bo'ladi: epitimpanit, mezotimpanit. Surunkali yiringli mezotimpanit o'rta

quloqning shilliq qavatini o'rta va pastki qismini yallig'lanishi bilan kechadi. Bemorlar eshitishni pasayishi va quloqdan yiringli ajralma ajralishiga shikoyat qiladi. Perforatsiya nog'ora pardaning tarang qismida bo'ladi. Quloqdan ajralayotgan ajgalma shilliqli, shilliq-yiringli hidsiz bo'ladi. Mezotimpanitni qo'zish sabablari: quloqqa suv tushishi, yuqori nafas yo'llari kasalliklari va boshqalar. Huruj davrida yiringli ajralma ko'payadi, quloqda og'riq paydo bo'ladi, harorat ko'tariladi, eshitish konduktiv tipda pasayadi. Eshitishni pasayishi perforatsiya kattaligiga bog'liq bo'lmay balki o'rta quloqdagi eshitish suyakchalarning harakatiga va chig'onoq darchasi membranasi harakatiga bog'liq bo'lib 40-50 Db kam bo'lmaydi. Eshitishi pasaygan bemorlarni 50 % da quloqda past chastotali shovqin kuzatiladi. Surunkali yiringli epitimpanit ancha og'ir kechadi. Kasallik asosan nag'ora bo'shlig'ining yuqori qismida kechadi, jarayon o'rta va pastki qismlarga, nog'ora bo'shlig'i suyag devoriga, eshitish suyakchalariga ham tarqalishi mumkin. Yallig'lanishni nog'ora bo'shlig'ini ustki qismida bo'lishiga sababi bu yerda shilliq qavatda burmachalarning bo'lishi. Nog'ora pardadagi perforatsiya uni bo'shashgan qismi yoki suyak qismida bo'ladi. Ajralma ko'lansa hidli bo'ladi, sababi suyak chirishi va purinlarni (indol, skatol) ajralishidir va anaerob infektsiyani qo'shilishidir. Eshitishni pasyishi mezotimpanitnikiga qaraganda ancha past bo'ladi. Eshitish pasayishi aralash turi ko'proq uchraydi. Otskopiyada yiring, granulyatsiya, polip va xolestatomani ko'rish mumkin.

Xolestatoma – terini epidermal qismini kontsetrik xolda yig'ilishi natijasida paydo bo'lgan va ularning parchalanishidan hosil bo'lgan xolesterin massadir.

REFERENCES

1. Soldatov I.B. Lektsii po otorinolaringologii. M. Medgiz, 1990.
2. Mo'minov A.I. quloq tomoq va burun kasalliklari. Tashkent. 1994.
3. Blagoveshenskaya N.S. Klinicheskaya otonevrologiya. M. Meditsina 1988.
4. Soldatov I.B. Rukovodstvo po otolaringologii. Moskva. Meditsna 1994.
5. Bazarov V.G., V.I.Babyak Klinicheskaya vestibulologiya. Sang-Peterburg 1996.
6. Dadamuxamedov A., Mirzarasulov M. Bolalar otorinolaringologiyasi. Toshkent. Ibn-Sino. 1999.
7. Babiyak.V.I , Nakatis.Ya.A Klinicheskaya otorinolaringologiya 2005
8. Izvin A.I. Klinicheskie lektsii po otorinolaringologii 2004
9. Kozorev Ye.S. LOR zabolevaniya 2005
10. Babiyak.V.I , Nakatis.Ya.A Professionalьnыe bolezni verxnix dыxatelьnыx putey i uxa. 2009

11. A.M.Xakimov, N.X.Voxidov, Umumiy amaliet shifokori tayerlashda otorinolaringologiya 2008.
12. K.A. Xodjaeva, A.G.Vorobьeva Prakticheskaya otorinolaringologiya 2005

Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences
SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7
(E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz
3(4/2), April, 2023

ГОРМОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОДРОСТКОВ С ЗАДЕРЖКОЙ ПУБЕРТАТА И РОСТА ПИЛОТНЫХ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН (НАМАНГАНСКАЯ, ДЖИЗАКСКАЯ, СУРХАНДАРЬИНСКАЯ ОБЛАСТИ И РКК)

Урманова Ю.М., Мавлонов У.Х., Алиева Д.А.
Ташкентский Педиатрический Медицинский Институт,
кафедра эндокринологии, детской эндокринологии,
Республиканский Специализированный Научно-Практический
Медицинский Центр Эндокринологии МЗ РУз, отдел нейроэндокринологии,
Бухарский Областной эндокринологический диспансер

АННОТАЦИЯ

Цель исследования *- изучить гормональную характеристику подростков пилотных регионов Республики Узбекистан (Наманганская, Джизакская , Сурхандарьинская области и РКК).*

Нами было обследовано 166 подростков из трех областей Руз: 78 в Наманганской области, 45 – в Джизакской области и 45 в Сурхандарьинской области.

В Наманганской области снижение СТГ было выявлено у 21 (26,9%) подростков из 78 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л было установлено у 4 лиц (5,1%).

В Джизакской области снижение СТГ было обнаружено у 9 (45%) подростков из 20 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л не было установлено.

В РКК снижение СТГ было выявлено у 16 (35,6%) подростков из 45 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л было установлено у 9 лиц (20%).

В Сурхандарьинской области снижение СТГ было выявлено у 19 (42,2%) подростков из 45 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л было установлено у 4 лиц (8,8%).

Снижение СТГ было выявлено у 65 (34,5%) подростков из 188 обследованных с задержкой пубертата и роста, в то время как повышение ТТГ выше нормы наблюдалось у 17 (9,04%).

Ключевые слова: *подростки, пубертат, гормоны*

ABSTRACT

The purpose of the study is to study the hormonal characteristics of adolescents of pilot regions of the Republic of Uzbekistan (Namangan, Jizak, Surkhandarya regions and RKK).

We examined 188 teenagers from three regions of the RUZ: 78 in the Namangan region, 20 in the Jizak region and 45 in the Surkhandarya region and 45- in RKK.

In the Namangan region, STH reduction was detected in 21 (26.9%) adolescents from 78 examined, an increase in TSH of more than 4 mm/l was established in 4 persons (5.1%).

In the Jizak region, a decrease in STH was found in 9 (45%) adolescents from 20 examined, an increase in TSH of more than 4 mm/l was not established.

In the RKK, a decrease in STH was detected in 16 (35.6%) of adolescents from 45 examined, an increase in TSH of more than 4 mm/l was established in 9 persons (20%).

In the Surkhandarya region, a decrease in STH was detected in 19 (42.2%) adolescents from 45 examined, an increase in TSH of more than 4 mm/l was established in 4 persons (8.8%).

The decrease in STH was detected in 65 (34.5%) adolescents from 188 examined with the delay of puberty and growth, while the increase in TSH was observed above the norm in 17 (9.04%).

***Keywords**: teenagers, puberty, hormones*

ANNOTATSIYA

Tadqiqotning maqsadi - O'zbekiston Respublikasining pilot mintaqalari (Namangan, Jizzax, Surxondaryo viloyatlari va RKK) o'smirlarining gormonal xususiyatlarini o'rganishdir.

Biz O'zbekistonning uch viloyatidan 166 o'spirinni, Namangan viloyatida 78 nafar, Jizzax mintaqasida – 20ta, 45 nafari Surxondaryo viloyatida va RKKda - 45 ta tekshirib ko'rdik.

Namangan viloyatida 78 dan (5,1%) TSH 4 mm dan ortiq o'sish kuzatildi (5,1%).

Jizzax viloyatida STGning pasayishi 20 dan (45%) o'spirinning o'sishi, TSH 4 mm / l dan ortiq o'sish o'rnatilmagan.

RSCda pasayish 45 dan 16 mm / l gacha bo'lgan o'spirinlarning 16 (35,6%) o'sishining 16 mm / l dan ortiq (20%) tashkil etilgan.

Surxondaryo viloyatida STGning pasayishi 195 dan (42,2%) o'sish kuzatildi, 4 kishiga (8,8%) 4 mm dan ortiq (8,8%) tashkil etildi (8,8%).

STG kompaniyasining pasayishi 65 (34,5%) o'sish va o'sishning kechikishi bilan aniqlandi, o'sishning o'sishi esa 17 (9,04%) norma darajasida kuzatildi.

Kalit so'zlar: *O'smirlar, gormonlar*

АКТУАЛЬНОСТЬ

У девочек первым физическим маркером начала полового созревания чаще всего является переход от стадии молочной железы по Таннеру B1 к B2, которая включает ранний рост ткани молочной железы. У мальчиков соответствующим маркером является изменение стадии гениталий по Таннеру G1 на стадию G2, включая увеличение яичек (*m.e.* достижение объема >3 мл или длины яичек ≥25 мм) [1, 2]. Развитие лобковых волос (пубархе) обычно не считается признаком начала полового созревания, потому что лобковые волосы могут быть результатом созревания надпочечников (адренархе), а появление лобковых волос может не зависеть от гипоталамо-гипофизарно-гонадной оси (ГГГ).

Адренархе относится к созреванию ретикулярной зоны надпочечников, что приводит к увеличению продукции надпочечниковых андрогенов, что связано с вторичными половыми признаками, такими как развитие волос на лобке и в подмышечных впадинах, запах тела и акне. Адренархе обычно начинается в возрасте 8 лет, но может возникнуть уже в 6 лет. Подобно гонадархе (половому созреванию), начало адренархе представляет собой постепенный прогрессирующий процесс созревания, который начинается в раннем детстве и характеризуется дальнейшим увеличением продукции надпочечниковых андрогенов [3]. Адренархе может предшествовать истинному половому созреванию на 1–2 года у мальчиков и девочек, но время появления клинических признаков может различаться. Хотя адренархе и половое созревание часто пересекаются, это отдельные процессы, которые регулируются независимо [4, 5].

В большинстве популяций у 95% девочек половое созревание начинается в возрасте от 8,5 до 13 лет, и у такого же процента мальчиков в возрасте от 9 до 13,5 лет (9–14 лет) . Эти данные привели к традиционному определению задержки полового созревания как отсутствия развития вторичных половых признаков к 13 годам у девочек и к 14 годам у мальчиков. Однако эти ограничения распространяются не на все этнические группы.

Учитывая, что некоторые патологические процессы могут возникать задолго до постановки диагноза или проявления заболевания, остается возможным, что некоторые факторы, возникшие в детстве, могли повлиять на

сроки полового созревания, даже если конкретное состояние не диагностируется до более позднего возраста.

Задержка полового созревания часто беспокоит пациентов и их семьи. Это может повлиять на психосоциальное благополучие и отношения со сверстниками, и эти проблемы являются распространенными причинами для начала терапии сексуальными стероидами. Тем не менее, необходимы дальнейшие исследования, чтобы полностью оценить психосоциальный дистресс, испытываемый людьми с задержкой полового созревания, имеет ли этот дистресс долгосрочные последствия и какое влияние на эти исходы оказывает добавка половых стероидов [6]. Пациенты, семьи и практикующие врачи также часто обеспокоены тем, что задержка полового созревания может повлиять на рост взрослого человека, и у многих пациентов наблюдается относительная семейная низкорослость наряду с задержкой полового созревания, что усиливает опасения по поводу роста взрослого человека. Рост взрослого человека действительно может зависеть от задержки полового созревания, но в среднем он лишь немного ниже генетического целевого значения [7]. Также остается неясным, является ли сниженная костная масса и плотность у взрослых медицинской причиной для начала терапии половыми стероидами для ускорения полового созревания [8].

Различают три основные группы дифференциальных диагнозов задержки полового созревания: функциональный гипогонадизм, нарушения, вызывающие первичный гипогонадизм, и дефицит ГнРГ, приводящий к гипогонадотропному гипогонадизму (ГГ), хотя было идентифицировано до 30 различных этиологий, лежащих в основе задержки полового созревания.

Таким образом, значительный прогресс в понимании генетического контроля полового созревания за последние 10 лет стал историей успеха фундаментальных исследований в области нейроэндокринологии, но также был воплощен в клинической практике,

Вместе с тем, нет общепринятых схем для выполнения скрининговых программ по выявлению низкорослости, задержки пубертата в регионах РУ. Не разработаны вопросы прогнозирования задержки пубертата (ЗП) в нашей стране.

Все вышеуказанное послужило причиной для настоящего исследования

Цель исследования - изучить гормональную характеристику подростков пилотных регионов Республики Узбекистан.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Нами было обследовано в рамках прикладного проекта путем скрининга за период 2021-2022 гг всего 2123 подростков мальчиков и девочек в возрасте от 11 до 15 лет в 4 регионах РУз, из которых было отобрано 188 подростков с ЗПР из четырех областей Руз для выполнения гормональных исследований: 78 в Наманганской области, 20 – в Джизакской области и 45 в РКК и 45 - в Сурхандарьинской области.

Все данные записывались в специально разработанную нами для каждого больного анкету со всеми клинико-анамнестическими, объективными и инструментальными исследованиями, что в дальнейшем вносилось в созданную нами базу данных.

Всем подросткам выполнялись антропометрические исследования (целевой рост, центиль, скорость роста, SDS роста и веса и др.) на основе международной росто-весовой карты Таннера-Вайтхауза, оценки стадии полового развития по Дж. Таннеру (с помощью таблиц и орхидометра), при необходимости пациенты направлялись на до-обследование- рентгенологические (рентгенограмма кисти и турецкого седла, УЗИ половых органов, кариотип, консультация хирурга, гормональные, генетические и др. исследования.

У отобранных пациентов венозная кровь подвергалась центрифугированию в условиях региональных областных эндокринологических диспансеров и замораживалась в специальных пробирках. Гормональные исследования были выполнены в лаборатории РСНПМЦЭ МЗ РУЗ (зав. отд. Саидова С.Х.).

Статистические расчеты проведены в программной среде Microsoft Windows с использованием пакетов программ Microsoft Excel-2003 и Statistica version 6.0, 2003. Полученные данные отражены в диссертации в виде M±m, где M — среднее значение вариационного ряда, m — стандартная ошибка среднего значения. Достоверность различий между независимыми выборками определялась по методу Манна-Уитни и Стьюденту, в оценке динамики в парных рядах использован критерий Вилкоксона.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Обследование подростков в 4х пилотных регионах способствовало диагностике различных форм задержки и нарушений полового развития. В таблице 1 дано распределение осмотренных подростков по возрасту – стадиям пубертата Дж. Таннера.

Таблица 1. Распределение больных по полу и возрасту (по 5 стадиям пубертата Дж. Таннера) в разрезе регионов.

Стадии пубертата по Таннеру	Возраст , лет, по стадиям пубертата по Таннеру	Всего n=2123							
		А		Б		В		Г	
		n	ЗПР	n	ЗПР	n	ЗПР	n	ЗПР
I	препубертат	10/11	-	23/26	-	-	-	-	-
II	11,7 ± 1,3 лет	40/52	4/5	65/61	10/10	98/92	4/4	25/51	11/22
III	13,2 ± 0,8 лет	80/91	8/13	43/40	20/22	47/67	8/13	43/74	17/21
IV	14,7 ± 1,1 лет	36/40	6/2	38/42	9/11	46/65	6/12	38/56	10/20
V	15,5 ± 0,7 лет	65/75	12/10	90/95	17/19	89/96	5/10	90/123	11/68
Всего - 2123		**500**	**70**	**523**	**118**	**600**	**60**	**500**	**170**
		231/269	**40/30**	**259/264**	**56/62**	**280/320**	**23/39**	**196/304**	**49/121**

Примечание: А – Наманганская область, Б – Джизакская область, В – Сурхандарьинская область, Г – РКК, n – общее число осмотренных подростков в регионе, ЗПР – число больных с задержкой пубертата и роста. Числитель – мальчики, знаменатель - девочки

Как видно из таблицы 1, всего было осмотрено 966 мальчиков и 1157 девочек в 4х пилотных регионах. Из них у 418 (19,6%) была выявлена ЗПР, при этом из них у 168 (17,3%) мальчиков и 250 (21,6%) девочек. Большее число подростков с ЗП было выявлено в РКК – 170 из 500 осмотренных (34%).

Далее из числа 418 подростков с ЗПР было отобрано 188 представителей 4х регионов для выполнения гормональных исследований. Эти результаты приведены в таблице 2.

В таблице 2 даны средние значения различных гормонов у больных с ЗПР по стадиям полового развития.

Таблица 2. Средние значения различных гормонов .у больных по 5 стадиям Таннера).

Гормоны	**Контроль**	I **n=20**	II **n=35**	III **n=49**	IV **n=44**	V **n=60**
СТГ	2,9±0,2нг/мл	-	1,3± 0,2 p < 0,05	0,9± 0,3 p < 0,05	0,8± 0,5 p < 0,05	1,1± 0,2 p < 0,05
ЛГ	5,2±0,3 ME/L	-	1,4 ± 0,1 p < 0,05	2,3 ± 0,4 p < 0,05	2,0 ±0,3 p < 0,05	2,8 ±0,5 p <0,05
ФСГ	5,3±0,1 ME/L	-	2,0 ± 0,2 p < 0,05	2,9 ± 0,2 p < 0,05	3,0 ±0,6 p < 0,05	3,4 ± 0,7 p < 0,05
ТТГ	2,5±0,2ME/ L	-	2,7± 0,4 p>0,05	2,2± 0,3 p>0,05	2,6± 0,2 p>0,05	1,82± 0,2 p>0,05
Пролактин	5,7±0,3нг/мл	-	3,3± 0,3 p >0,05	8,2 ± 0,5 p < 0,05	4,9± 0,1 p >0,05	7,4 ± 0,3 p >0,05
Тестостерон общий	12,6 ±1,6 нмоль/л	-	4,8 ±0,2 p < 0,05	5,4 ± 0,6 p< 0,05	7,8 ±0,2 p < 0,05	8,9 ±0,4 p > 0,5
Кортизол	норма утро 596,5 ± 11,7 нмоль/л	-	278± 5,4 p>0,05	348±11,2 p >0,05	484±13,2 p >0,05	289,3±8,2 p >0,05
Св. тироксин	15, 8 ± 0,9 пмоль/л	-	15,5±3,7 p>0,05	20,4± 4,2 p>0,05	14,5±3,2 p >0,05	17,4± 2,2 p>0,05
Всего: n = 188						

Р – достоверность различий по сравнению с группой контроля. В таблице для сравнения даны колебания уровней гормонов от 11 до 16 лет группы контроля (здоровые лица)

Из таблицы 2 следует, что во всех возрастных периодах полового развития у обследованных пациентов имел место гипогонадотропный гипогонадизм (ГГ): отмечалось достоверное снижение средних уровней ЛГ, ФСГ, общего тестостерона – ОТ (p < 0,05). При этом наиболее низкими эти значения были у больных 2 стадии пубертата по Таннеру, то есть в возрасте 11,7 ± 1,3 лет (n = 17) на фоне нормопролактинемии. Уровни СТГ были достоверно низкими во всех возрастных группах (p < 0,05).

Средние уровни пролактина были не достоверно повышенными у пациентов 3 и 5 стадии пубертата поТаннеру (P>0,5). Следует подчеркнуть, что уровни СТГ, ТТГ и свободного тироксина, а также кортизола были в пределах нормы у всех пациентов.

При сравнении стадий пубертата и гормональных данных было выявлено, что по мере увеличения возраста повышаются и средние значения ЛГ, ФСГ, общего тестостерона, хотя они остаются достоверно сниженными.

В Наманганской области снижение СТГ было выявлено у 21 (26,9%) подростков из 78 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л было установлено у 4 лиц (5,1%).

В Джизакской области снижение СТГ было обнаружено у 9 (45%) подростков из 20 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л не было установлено.

В РКК снижение СТГ было выявлено у 16 (35,6%) подростков из 45 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л было установлено у 9 лиц (20%).

В Сурхандарьинской области снижение СТГ было выявлено у 19 (42,2%) подростков из 45 обследованных, повышение ТТГ более 4 ММЕ/Л было установлено у 4 лиц (8,8%).

ВЫВОДЫ

1) Из 2123 осмотренных в процессе скрининга подростков Из них у 418 (19,6%) была выявлена ЗПР, при этом из них у 168 (17,3%) мальчиков и 250 (21,6%) девочек. 2)Снижение СТГ было выявлено у 65 (34,5%) подростков из 188 обследованных с задержкой пубертата и роста, в то время как повышение ТТГ выше нормы наблюдалось у 17 (9,04%).

REFERENCES

1. Marshall WA, Tanner JM. Variations in the pattern of pubertal changes in boys. *Arch Dis Child*. 1970;45(239):13–23.
2. Marshall WA, Tanner JM. Variations in pattern of pubertal changes in girls. *Arch Dis Child*. 1969;44(235):291–303.
3. Palmert MR, Boepple PA. Variation in the timing of puberty: clinical spectrum and genetic investigation. *J Clin Endocrinol Metab*. 2001;86(6):2364–2368.
4. Sklar CA, Kaplan SL, Grumbach MM. Evidence for dissociation between adrenarche and gonadarche: studies in patients with idiopathic precocious puberty, gonadal dysgenesis, isolated gonadotropin deficiency, and constitutionally delayed growth and adolescence. *J Clin Endocrinol Metab*. 1980;51(3):548–556.
5. Wierman ME, Beardsworth DE, Crawford JD, Crigler JF Jr, Mansfield MJ, Bode HH, Boepple PA, Kushner DC, Crowley WF Jr. Adrenarche and skeletal maturation during luteinizing hormone releasing hormone analogue suppression of gonadarche. *J Clin Invest*. 1986;77(1):121–126.
6. Palmert MR, Dunkel L. Delayed puberty. *N Engl J Med*. 2012;366(5):443–453.

7. Albanese A, Stanhope R. Predictive factors in the determination of final height in boys with constitutional delay of growth and puberty. *J Pediatr*. 1995;126(4):545–550.
8. Gilsanz V, Chalfant J, Kalkwarf H, Zemel B, Lappe J, Oberfield S, Shepherd J, Wren T, Winer K Age at onset of puberty predicts bone mass in young adulthood. *J Pediatr*. 2011;158(1):100–105.e1–2.

DIFFERENCE BETWEEN COMPLETE AND ABSOLUTE SYNONYMY

Azizova Dilafruz Khabibulloyevna,
The Teacher of English at
Tashkent State Agrarian University
azizovadilafruz24@gmail.com

ABSTRACT

This article focuses on the difference between complete and absolute synonymy in the context. It is justified by the fact that it contributes to the knowledge of synonymy, especially about their linguocultural value. The object of the research is to describe crosss-level features of synonymy, which have an essential role in developing language competence and to examine the difference in the two cultures – English and Uzbek – which is reflected in their usage. The consequence is that history and culture contribute to the enrichment of the vocabulary of the languages, and a comparative analysis can help find similar and different features in synonymic row. These aspects present difficulties in translating synonyms into Uzbek or other languages in appropriate meaning.

Key words*: scientific terms, contextual relations, target language, absolute synonyms, synonymic patterns, denotational meaning, lexical relations.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье основное внимание уделяется разнице между полной и абсолютной синонимией в контексте. Это обосновывается тем, что способствует познанию синонимов, особенно об их лингвокультурном значении. Целью исследования является описание межуровневых признаков синонимии, играющих существенную роль в развитии языковой компетенции, и изучение различия двух культур – английской и узбекской – которое отражается в их употреблении. Следствием этого является то, что история и культура способствуют обогащению словарного запаса языков, а сравнительный анализ может помочь найти сходные и различные черты в синонимическом ряду. Эти аспекты представляют трудности при переводе синонимов на узбекский или другие языки в соответствующем значении.

Ключевые слова*: научные термины, контекстуальные отношения, язык перевода, абсолютные синонимы, синонимические модели, денотативное значение, лексические отношения.*

INTRODUCTION

It is true that we can learn much about culture through studying synonymic group of words and, in turn, get better understanding of them by learning the cultural background behind them. Expressions which are usable to the same effect have equal values, they are equivalent, and synonymy is primarily just this kind of equivalence. J.Lyons (1981) distinguishes between two kinds of synonymy,what he calls *complete* and *absolute* synonymy. He defines them as follows:

"…lexemes can be said to be *completely synonymous* (in a certain range of contexts) if and only if they have the same descriptive, expressive and social meaning (in the range of contexts in questions). They may be described as *absolutely synonymous* if and only if they have the same distribution and are completely synonymous in all their meanings and in all their contexts of occurrence."

He says that *complete synonymy* is rare, and absolute synonymy hardly exists. If *absolute synonymy* exists at all, it is merely in very special contexts such as scientific terms (e.g. *almonds* and *tonsils*). But what happens when we have two absolute synonyms is that specialists or speakers in general tend to use one of the two synonymous words and agree that the chosen word should be always used to refer to the concept they are describing.

DISCUSSION AND RESULTS

What about absolute synonymy, that is, according to D.A. Cruse (1986) where all contextual relations between the two terms are identical. Roughly speaking this means that in all linguistic contexts, the two terms are interchangeable without any difference in meaning. Given the difficulty of ascertaining the respective behavior of two candidate absolute synonyms in all contexts, D.A.Cruse suggests the normality test as a way of determining the absence of absolute synonymy. This test shows that one of the two terms is normal in a given context, and the other less normal.

1) Ann informed us the lesson *finishes* at 3.00 (+ normal)

2) Ann informed us the lesson *terminates* at 3.00 (- normal)

If we add (3), however, and compare it with (1) it is difficult to attribute greater normality to one or the other:

3) Ann informed us the lesson *ends* at 3.00

D.A.Cruse rules out the use of contexts where one term is odd in syntactic terms, suggesting the context should provide a level playing field in order to ascertain normality. If this is the case, one would have to go a long way to find two contexts where *end* and *finish* could be seen to be non-absolute synonyms. Furthermore D.A.Cruse also rules out the use of 'irrelevant senses' of a word form.

4) John's mother won't permit him to play (+)

5) John’s mother won't let him play (-)

6) John's mother won't allow her to play (+)

D.A.Cruse’s normality test works well if we wish to show with the least amount of contextual investigation that three words are absolute synonyms. It is more difficult to show that two words are in fact absolute synonyms or not without analysing. F.R.Palmer (1981) differentiates between synonyms in five ways. First, some synonyms belong to different dialects of the language. For instance, the word *truck* is used in the United States and *van* is used in Britain. Second, some synonyms are used in different styles according to the degree of formality; colloquial, formal. For instance, *respond* (formal), *answer, reply.* Thirdly, some words differ only in their emotive or evaluative values but their cognitive meaning is the same. For instance, *reject, decline.* Fourthly, some word are subject to collocational restraints, i.e. they occur only with specific words. For instance, *rancid* occurs with *bacon, addled* with *eggs.* Fifthly, the meanings of some words overlap. For instance, *fast, quick, rapid, speedy.* If we take each of these words we will have a larger set of synonyms. F.R.Palmer suggests a test for synonymy by substituting one word for another. Because absolute synonyms are *mutually interchangeable* in all contexts, that is why absolute synonyms are very rare in language. Another way to test synonymy is using antonyms. For instance, *young* is the opposite of *old, elderly, aged, long-lived and mature,* while *new* is the opposite of *old* only.

The English word-stock is extremely rich in synonyms, which can be largely accounted181 for by abundant borrowing. The synonymic resources of a language tend to form certain characteristic and fairly consistent patterns. Synonyms in English are organized according to 2 basic principles. One of them involves double, the other a triple scale. In English there are countless pairs of synonyms where a native term is opposed to one borrowed from French, Latin, and Greek. In most cases the native word is more spontaneous, more informal and unpretentious whereas the foreign one often has a learned, abstract air. They may also have emotive differences: the Saxon word is apt to be wanner and homelier than its foreign counterpart. The native words are usually colloquial. We quote a few examples of synonymic patterns double scale.

Adjectives: bodily - corporal, brotherly - fraternal, heavenly - celestial, inner - internal, learned - erudite, sharp - acute.

Nouns: fiddle - violin, friendship - amity, help - aid, wire - telegram, world - universe.

Verbs: answer - reply, read - peruse, buy - purchase.

[181] объясняется

Side-by-side with this main pattern there exists in English a pattern based on a triple scale of synonyms:

NATIVE	FROM FRENCH	FROM LATIN
to ask[182]	to question[183]	to interrogate[184]
belly	stomach	abdomen
to end	finish	complete
to gather	to assemble	collect
to rise	to mount	to ascent
teaching	guidance	instruction

The infiltration of British English by Americanisms also results in the formation of synonyms pairs, one being a traditional Briticism and the other - a new American loan: Leader - editorial; autumn - fall; government - administration; luggage - baggage; wireless -radio; lorry - truck; tin - can; long distance (telephone) call - trunk call; stone - rock; team -squad.

As a rule the Americanisms have a lower frequency index than the British counterparts. Thus, tin is more common than can, team - than squad. But luggage - baggage, lorry - truck, leader -editorial are used sometimes interchangeably.

In a few cases the American synonym has a higher frequency than its British counterpart as in the pair: commuter - a season ticket holder (Br.). Very often 2 synonyms differ stylistically. Br. Synonym is stylistically neutral while the Americanism is stylistically marked (usually as colloquial or slang): intellectual - egghead excuse - alibi angry - mad averse - allergic.

English also used many pairs of synonymous derivatives, the one Hellenic and the other Romance: hypotheses - supposition periphery - circumference sympathy - compassion synthesis - composition.

Another source of synonymy is the so-called euphemism, when a harsh word indelicate or unpleasant or least inoffensive connotation. Thus the denotational meaning of drunk and merry may be the same. The euphemistic expression merry coincides in denotation with the word it substituted but the connotation of the latter faded out and so the utterance on the whole is milder and less offensive.

Very often a learned word which sounds less familiar and less offensive or derogative: for example “drunkenness” – “intoxication”, “sweat” – “perspiration” (cf.

[182] задавать вопросы
[183] расспрашивать
[184] допрашивать

Russian terms “экспроприация”, “раскулачивание”). The effect is achieved because the periphrastic expression is not so harsh, sometimes jocular: poor - underprivileged; pregnant - in the family way; lodger - paying guest.

Set expressions consisting of a verb with a postpositive are widely used in present day English: to choose - pick out, abandon - give up, postpone - put off, return - come back, quarrel - fall out.

Even more frequent are, for instance, such set expressions which differ from simple verbs in aspect or emphasis: to laugh - to give a laugh, to sign - to give a sign, to smoke - to have a smoke, to love - to fall in love.

Smell, scent, odor, aroma all denote a property of a thing that makes it perceptible to the olfactory sense. *Smell* not only is the most general of these terms but tends to be the most colorless. It is the appropriate word when merely a sensation is indicated and no hint or its source, quality or character is necessary.

Scent tends to call attention to the physical basis of the sense of smell and is particularly appropriate when the emphasis is on emanations or explanations from an external object which reach the olfactory receptors rather than impression produced in the olfactory center of the brain. *Odor* is oftentimes indistinguishable from scent for it too can be thought of as smth. diffused and as smth. by means of which external objects are identified by the sense of smell. But the words are not always interchangeable, for *odor* usually implies abundance of effluvia and therefore does not suggest, as scent often does, the need of a delicate or highly sensitive sense of smell.

Aroma usually adds to *odor* the implication of a penetrating, pervasive or sometimes a pungent quality; it need not imply delicacy or fragrance, but it seldom connotes unpleasantness, and it often suggests smth. to be savored.

CONCLUSION

To conclude, when we use language for the purpose of communication, we come to perceive any expression as a tool more or less suitable for our purpose, we come to see it as possessing a certain value. So, synonymy must be analyzed both in terms of inner and outer relationships. Being a lexical relation, synonymy cannot avoid interrelating with other lexical relations such as antonymy, polysemy or even homonymy.

REFERENCES

1. Cruse, D.A. (1986). Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Egan, R.F. (1968). Survey of the History of English Synonymy. Spingfield, MA: Merriam-Webster.

3. Hu, Zhuanglin. (2001). Linguistics. A Course Book. Beijing: Beijing University Press.
4. Jackson, H. (1988). Words and Their Meaning. London: Longman Inc.
5. Justeson, John S. & Katz, Slava M. (1991). Co-occurrences of Antonymous Adjectives and Their Contexts. *Computational Linguistics*, 17, 1-19.
6. Leech, Geoffrey. (1981). Semantics (2nd edition). Harmondsworth: Penguin Books.
7. Lyons, John. (1968). An Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press. [9. Lyons, John. (1977). Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Pyles, Thomas & Algeo, John. (1970). English: An Introduction to Language. New York: Harcourt, Brace and World.
9. Watson, Owen. (1976). Longman Modern English Dictionary. London: Longman Group Limited.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Olimova G.Sh. // *Artur Konan Doylning "Yo'qolgan dunyo" asarida bosh qahramon taqdiri*…… **5**

Mirkobilov X. // *Qishloq yoshlarini sog'lom turmush tarziga o'rgatishda trenerlarning o'rni*…… **11**

Xudoyqulov Sh. // *Tezkorlik harakat sifati va unga oid qobiliyatlarni tarbiyalash metodikasi*…… **20**

Mirkobilov X. // *Oilada sportga bo'lgan munosobatni o'zgartirishda ota-onalarning o'rni*…… **26**

Tursunova D.T. // *Talaba xotin-qizlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari*…… **33**

Siddikov B.S., Mekhmonaliyev Sh.N. // *Moral views of Hussain Voiz Koshifi*…… **39**

Великанова Е.Ю. // *Логика интерпретации в исполнительской деятельности пианиста*…… **43**

Madaliyev R.I. // *Talaba – yoshlarda harbiy-vatanparvarlikni artpedagogika vositasida rivojlantirishning nazariy – metodologik asoslari*…… **51**

Xasanova G. // *Abduqayum Yo'ldoshevning "To'y" qissasi xususida*…… **57**

Jalalova S.J. // *Teaching a foreign language through taking into account the psychological aspects of primary school students*…… **63**

Yo'ldosheva M.B. // *Zamonaviy pedtexnologiyalar vositasida talaba yoshlarning mantiqiy tafakurini rivojlantirish*…… **69**

Sayfullayev A.F. // *Shaharlarni ko'kalamzorlashtirishda katalpa daraxtining ahamiyati*…… **77**

Malikova A.R. // *Umumta'lim maktablarida botanikani o'qitishda didaktik o'yinli darslardan foydalanish yo'llari*…… **83**

Шамсидинова Г.Д. // *Биологик маркетингнинг ташкил этиш тамойиллари ва бош қоидаси*…… **90**

Kushakov A.J., Abralov O.S. // *The ameliorative state of irrigated light and dark brown soils in the pasture and desert of Zarafshan oasis* …… **98**

Умарова Ж.Қ. // *Ғўза дурагайларида тукланиш типи белгисининг ирсиятга узатилиш кўрсаткичлари*…… **106**

Ummatova M.E., Yusupov D.F., Umarov H.L. // *Kamalak gulbaliq – (Oncorhynchus mykiss)ning akvakultura ob'yekti sifatidagi xususiyatlari*…… **113**

Умарова Ж.К., Рахмонова Р.Б. // *Наследование определенных качественных признаков хлопчатника*…… **118**

Ibodova M.N. // *Akademik litseylarda biologiya fanini o'qitishning interfaol va muammoli izlanish metodlaridan foydalanish texnologiyasi*…… **125**

Сохибназаров Р.А., Сайфуллаев А.Ф. // *Методы учетов численности птиц*…… **132**

Комилов А.Л. // *Шаҳар йўловчи транспортининг маршрут тармоқларини лойиҳалаш тажрибасини таҳлил қилиш (Сурхондарё мисолида)*…… **139**

Розиков Ж.Ю., Гуламов А.А., Мухаммаджанов М.О. // *Расчёт спектрального и углового распределения потоков диффузно отраженного и прошедшего солнечного излучения из слоев атмосферы*…… **146**

Shokirov S.B. // *$N_9N`_9N``$- Tris –(β-oksietil)-geksagidro-S-triazin asosidagi sorbentning texnik xossalari*…… **155**

Абдуллаева Ш.А., Усмонова М.О., Сайдазимова С.Ш., Акбарходжаева Х.Н. // *Биохимия витамина Е*…… **161**

Azimov T.M., Gulomov A.A. // *Radiation transmission in the earth's surface and atmosphere*…… **169**

Дехканов Б.И. // *Особенности перевода архитектурно-строительной терминологии*…… **176**

Roziqov J.Y. // *From rayleigh scattering to geometric optics: the versatility of Mie theory*…… **183**

Fattoeva O. // *Spiritual and moral foundations of the constitution of the Republic of Uzbekistan and their importance in the education of the younger generation*…… **188**

Жуманиязов С.М. // *Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ҳуқуқий мақомини оширишнинг назарий ва амалий жиҳатлари*…… **195**

Муҳаммаджонова Г. // *Ғафур Ғуломнинг образ яратиш маҳорати*…… **207**

Нуриддинова Ш.О., Цой.А.В., Султанбаева А.С., Акбарходжаева Х.Н. // *Биохимические функции цинка в некоторых клетках человека*…… **214**

Sanakulova M.Q. // *Ingliz va O'zbek madaniyatlarida "Mehmondo'stlik" ning semiotik tavsifi*…… **221**

Matgafurova D.O., Abdusalomova M.M. // *O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari*…… **226**

Rahmatillayev E.A. // *Xalqaro tijorat arbitrajda xarajatlar*…… **234**

Boboqulova N.N. // *Tabiiy fanlarning rivojlanishi va bugungi "Scince" fanining ta'limdagi o'rni*…… **238**

Dehqonova M.Sh. // *Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirish texnologiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish xususiyatlari*…… **244**

Mahliyo D.Sh., Axmedova U.Y. // *Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini matematik savodxonligini oshirish jarayonida ularning tafakkuri, qobiliyati va intellektual rivojlanish*..... **251**

Irgasheva U.R. // *Relationship between language and steam learning for english learners*…… **257**

Zabriddinova S.B. // *Linguistic analysis of oikonyms in uzbek and english languages*…… **267**

Normamatov U.Q., Quvvatov J.Z., Jo‘rayeva Sh.H., Latipov Sh.A. // *Генерация ветровых волн в больших каналах*…… **274**

Normamatov U.Q., Quvvatov J.Z., Jo‘rayeva Sh.H., Latipov Sh.A. // *Волновые скорости для волн на течения*…… **283**

Normamatov U.Q., Quvvatov J.Z., Jo‘rayeva Sh.H., Latipov Sh.A. // *For the design and calculation of filtration beams in concrete liners of the pressure slopes of earth dams*…… **288**

Onarqulov K.E., Raxmatov G’.R., Xoldorov M.B. // *Qishloq xo’jaligi mahsulotlarini infraqizil qurutish va sifatli saqlashdagi ayrim tahlillar*…… **295**

O‘rinova N.M. // *Bo‘lajak o‘qituvchilarni tyutorlik faoliyatiga tayyorlash mexanizmlari*…… **301**

Turdiyeva G.T. // *Ona tili darslarida interfaol metodlardan foydalanish*…… **308**

Saydillayeva M.B., Tog’ayeva M.M. // *Pedagogik jarayonlarda rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyatli tomoni (muammoli ta’lim texnologiyasi misolida)*…… **314**

Seydaliyeva L.D., Xayrullayeva N.D. // *Sportchilarning o’q otish bo'yicha avtogen trening ta’siri ostida sport natijalari dinamikasi*…… **320**

Мухайё М.Д. // *Разработки методов при изучении иностранного языка*…… **325**

Расулов В.Р., Расулов Р.Я., Каримова Г.А. // *Феноменологический анализ тока однофотонного поляризационного фотогальванического эффекта*… **331**

Odinayeva M. // *“Sudxo‘rning o‘limi” asaridagi ayrim nomlar haqida*…… **338**

Isakova B.N. // *Jek London asarlarining o’zbekcha muqobili va farqli jihatlari* **344**

Tulaboyeva G.T. // *Ta’lim tizimi orqali yoshlarni erkin fikrlashga yo‘naltirish* **348**

Saidiy Sh.A., Minnikulov I.U. // *Academic discursive features of conditional sentences in english*…… **354**

Djabborkhonova D.A., Otakulova I.A. // *Abdulla Avlani-founder of uzbek pedagogy of the national renaissance*…… **359**

Safarov A. // *XX asrning 20-40 yillarida Qashqadaryo vohasi temir yo'llar tarmog'i va ularning faoliyati*…… **365**

Rahmonova Sh.R. // *Alisher Navoiy ijodida hukmdor ayol siymosi va ijtimoiy hayot*…… **369**

Do'salova X.R. // *XX asr boshlari o'zbek she'riyatida yaratilgan "Sabzazor" to'plami mundarijasi, g'oyaviy yo'nalishi*..... **378**

Muxtorova B., Raxmonkulova M. // *Muloqot daromad bosqichining yosh bilan bog'liq xususiyatlari*…… **387**

Ollomurodov N.Y. // *Sovet hukumatining dinga nisbatan munosabati va uning ijtimoiy oqibatlari*…… **392**

Султонов Б.Т. // *Аҳоли миграцияси ва унинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари*…… **398**

Abdufattayeva Sh.Sh. // *Methods of knowing in the ideas of Abu Nasr Farabi*…… **410**

Nasridinova G., Mamadaliyev K. // *Boshlang'ich sinflarni o'qitishda matematika va mantiq fanlarining elementlaridan foydalanishning ahamiyati*…… **415**

Mahmudova N.R., Xoshimova M.Sh. // *Topishmoqlarda ma'no ko'chish turlari*…… **422**

Mirzayeva D.I., Qayumova S.T. // *Ingliz va O'zbek tilidagi qarindoshlik haqidagi maqollarning qiyosiy tahlili*…… **426**

Umarova N.R., Xojiyeva S.D. // *O'zbek va Ingliz tillarida metaforalar lingvokulturologiyasi*…… **431**

Mirzayeva D.I., Xojiyeva S.D. // *Metaforaning mohiyati va turlari*…… **436**

Abduraxmonov Sh.M., Botirov S.A., Xo'jaxonov A.N. // *Ingichka tolali g'o'za navlarida o'simlikxo'r qandalalarning zararlilik darajasi*…… **442**

Ibodullayev H.Z., Saruxanyan G.D. // *Buzoqlarda trixofitiya kasalligini davolashda LTF-130 vaksinani dozalarda qo'llash*…… **446**

Qoraboyev M.Q., Ergashev E.A., Qamchiyeva Z.D. // *Kichik hajmdagi suyuqlikning tarkibiy miqdori o'zgarishi natijasida bug'lanish jarayoni*…… **450**

Расулов Р., Маматова М. // *Электронные состояния в многослойной полупроводниковой структуре в приближениивентцеля крамерса - бриллюэна*…… **455**

Дононов Ж.У., Ахматов Д.М. // *Сурхандарё мегасинклиналининг нефтгазлилигини геофизигик ўрганилганлиги*..... **463**

Sulaymanov S.B. // *Asalarichilik xo'jaliklarida varroatoz kasalligining tarqalishi*…… **468**

Турдиев Б.Э., Хушбоқов Б.А., Сапаров Д.И., Садатов О.Х. // *Ишлаб чиқариш функциялардан фойдаланиш усуллари*…… **472**

Бердиев Ш.Ж. // *Обоснование противопросадочных мероприятий по применению бороздкового способа полива в южных регионах Узбекистана*…… **477**

Дононов Ж.У. // *Нефтегазоносности терригенных комплексов нижней-средней юры чарджоуский ступени бухаро-хивинского нефтегазоносного басен*…… **482**

Хайитов И.Б., Хайитов Ж.Б., Хакбердиев Х.Р. // *Совершенствование комплекса предоперационной подготовки и оценка риска оперативного вмешательства больных с эхинококкозом печени*…… **486**

Khidirova Y.Kh., Hojiyev A.A. // *Production process of rubber sealers for modern window frame*…… **491**

Shermamatova S.U., Fozilbekova Z.O. // *The role of nominalization in scientific writing*…… **495**

Ludik S.P. // *Features and principles of regulation of foreign trade relations*…… **499**

Тохиров Н.С. // *"Ўзбекистон темир йўллари" АЖ да поездларга бериладиган огоҳлантиришларни автоматлаштирилган тизимини яратиш асосида поездлар ҳаракати ҳавфсизлигини ошириш чора-тадбирлари*…… **503**

Napasova B.B. // *Ingliz tilida aniqlovchi va uning gapdagi o'rni haqida ayrim mulohazalar*…… **510**

Olimov A.L., Xaliqov A.A. // *Yuz-jag' jarrohligidagi kasaliklar*…… **516**

Abduraxmonov Sh.M., Qurbanov A.N., Bo'ritoshev O.M. // *Kimyoviy preparatlarning qandala turlari bo'yicha samaradorligi*…… **521**

Хайитов И.Б., Хайитов Ж.Б., Хакбердиев Х.Р., Ортиков Б.Б. // *Способ оценки резервных возможностей сердечно-сосудистой системы у больных с эхинококкозом печени*…… **525**

Боймирзаева М.Ш. // *Багрикенглик - Ўзбекистон жамияти барқарорлигининг асосий омилидир*…… **533**

Muqimov M.K. // *Umurtqasiz hayvonlar zoologiyasi fanining "Jag'sizlar" modulini o'qitishda nostandart testlardan foydalanish*…… **540**

Asqarov I.R., Mamaraxmonov M.X., Qamchiyeva Sh.A. // *Bolalar bosh miya falaji kasalligini davolashda ishlatiladigan ayrim sintetik vositalarning kimyoviy tarkibi*…… **545**

Kuchkorov A.M. // *Determination of speed of sound as a function of temperature using BME280*…… **550**

Аликулова С.М. // *Тепловая эффективность системы солнечного отопления на основе плоских рефлектров, устанавливаемых с северной стороны здания*…… **556**

Qosimov K.Z., Umarov A.M., Raxmonov M.R. // *Legirlovchi elementlarning payvand chok strukturasiga ta'siri*..... **560**

Tokhirov A., Ismatullayeva I.I. // *Teaching english vocabulary to foreign language learners*…… **567**

Bakaeva M., Azamova D. // *The use of literary devices in depicting the "Anger" in "Lucky Jim" by Kingsley Amiss*…… **572**

Xaydarova D.M. // *Zamonaviy darsliklar va ularning oldiga qo'yilgan talablar*…… **579**

Абдуллаева Э.А. // *Важность национальных культурных центров в Узбекистане*…… **585**

Kuchkorov A.M. // *Measuring earth's free fall acceleration with ADXL345 accelerometer and arduino*…… **589**

Исломов Б. // *Лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг аҳамияти ва зарурати*…… **596**

Исломов Б. // *Лизинг фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш бўйича хорижий давлатлар тажрибасининг ўзига хослиги*…… **604**

Ro'ziboyeva Z.T. // *G'arb arabshunosligining rivojlanishi*…… **614**

Radjabov D.R. // *Yaponiyada qadimiy xudolar va yaponlarning afsonalarga munosabati*..... **620**

Xolliyeva M.B., Akramov Sh. // *Abdulla Oripov lirikasida shoir estetik konsepsiyasining aks etishi*…… **624**

Мадаминов И.О. // *Ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда инвестицион ва инновацион фаолликнинг ўрни*…… **629**

Рахманкулов А.А., Хамдамов С.Х. // *Интерпретация теплового движения в поливинилиденфториде*…… **635**

Qosimova N.S., Sharifova N.D., Musurmonova A.I. // *Mamlakat iqtisodiy rivojlanishida mineral- xomashyo resurslarining tutgan o'rni va ahamiyati*…… **639**

Abdullaeva N.I., Ismoilov E.M. // *Psychodiagnostics of cognitive abilities*…… **649**

Бурихаджаева М.С. // *Маркетинговый подход в деятельности предприятия*…… **653**

Мехмонов Қ.М. // *Қишлоқ хўжалиги кластерларининг зарурати нимада?...* **662**

Имомов Н.Ф. // *Кластернинг ҳуқуқий мақоми*..... **683**

Ruiddinov A.H. // *O'rgimchaksimonlar sinfining noyob vakili – qoraqurt*..... **692**

Danabekov O.I. // *Xojaning "Miftoh ul-Adl" asari qo'lyozma nusxalari va ularning o'rganilishi*..... **694**

Tog'aymurodov M.T. // *Rauf Parfi lirikasida muallif obrazi*..... **701**

Azamatova O.O. // *Ona tili darslarida lug'at ustida ishlash*..... **709**

Ismailova N.E. // *O'zbekistonda qayta qurish davrida (1980-1990 yillar) badiiy jarayonning O'zbek rassomlari ijodiga ta'siri*..... **714**

Тураева С.Х. // *Особенности социализации личности в обществе*..... **720**

Рахматуллаев У.И. // *Илк ислом даврида олиб борилган дипломатик муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари*..... **724**

Abbasova N.K., Abdullaeva N.A. // *Problems of etymological development of english phrasal verbs*..... **735**

G'ayimnazarov I.X., Muxidinov M.F. // *Shamol to'lqinlari ta'sirida grunt o'zanli kanaldagi oqiziqlar harakatining boshlanishini tahlili* **742**

Кутлиева Ф.Ю. // *Современные методы совершенствования самообразовательной компетенции будущих учителей начальных классов*..... **749**

Убайдуллаева Д.И. // *Физико-технологические параметры определяющие качество зерна*..... **754**

Амирова Ш. // *Марказий Осиё минтақавий ҳавфсизликни таъминлаш масаласи: Ўзбекистон мисолида*..... **760**

Almurotova G. // *O'quvchilarning ma'naviy fazilatlarini shakllantirish omillari*..... **768**

Пулатов Р.Ф. // *Необходимость юридического образования в учебных заведениях*..... **772**

Muradova M.M. // *Quloq og'rig'i sabablari va ularni bartaraf etish*..... **777**

Урманова Ю.М., Мавлонов У.Х., Алиева Д.А. // *Гормональная характеристика подростков с задержкой пубертата и роста пилотных регионов республики узбекистан (Наманганская, Джизакская, Сурхандарьинская области и ркк)* **783**

Azizova D.Kh. // *Difference between complete and absolute synonymy*..... **792**

“**Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences**”. Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2023. – 805 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to’plamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko‘zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta’minlash maqsadida “Oriental Renessans” MChJ tomonidan ta’sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES** (oriens.uz**)”** ilmiy jurnalining 3-bo‘lim 4-sonining 2-qismi tashkil etgan.

Mas’ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotiblar:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev